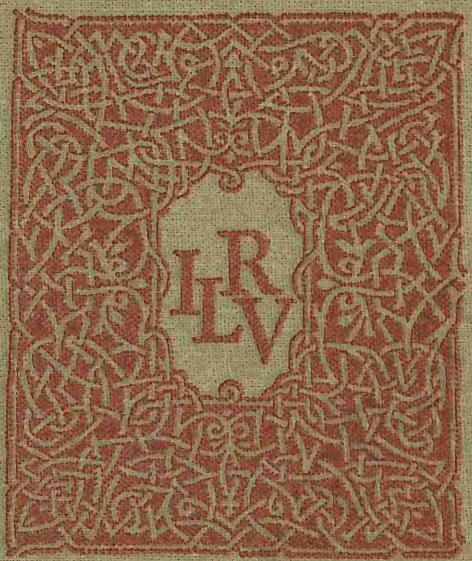

III 168.154

N. CARTOJAN

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

Postfață și bibliografii finale de
DAN SIMONESCU

Prefață de:
DAN ZAMFIRESCU

701215
B.C.U. IASI

EDITURA MINERVA
București-1980

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

UN TRATAT CLASIC DE ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

Studiul literaturii române vechi s-a constituit ca disciplină științifică independentă, cu specialiști și catedre universitare, abia în primele decenii ale secolului nostru. Pînă atunci literatura veche a făcut obiectul interesului unor străluciți filologi și istorici cu o arie de preocupări mult mai largă (Timotei Cipariu, B. P. Hasdeu, Al. Lambrior, M. Gaster, Ovid Densusianu, Ioan Bogdan, N. Iorga), după ce valoarea documentară și artistică a cronicilor fusese descoperită de generația pașoptistă, aceea care a și inițiat editarea și valorificarea, pentru literatura modernă, a scrisului vechi românesc.

În învățămînt, literatura veche a fost multă vreme înglobată fie istoriei generale a poporului român, fie studiului, comun, al limbii *și* literaturii, *pînă ce, atît la București, în 1901, cît și la Iași, în 1908, s-au diferențiat cele două domenii, creîndu-se catedre deosebite pentru fiecare.* [1] *Cursurile de istoria literaturii române au fost încredințate la București lui Ion Bianu și la Iași lui G. Ibrăileanu. De aci înainte, pînă cînd o nouă diferențiere, de data aceasta în însuși cuprinsul cursului de istoria literaturii române, va duce la crearea de catedre dedicate în exclusivitate studierii literaturii vechi și altora rezervate studiului literaturii moderne (în 1919 la Cluj, în 1920 la Iași și în 1930 la București), obligația de a înfățișa cele peste patru secole de cultură cuprinse în așa-numita „epocă veche" a revenit unor profesori care, ca Ibrăileanu, erau mai familiarizați cu perioada modernă, sau, ca Ion Bianu, cu epoca veche, privită însă din perspectiva unei formații de bibliograf și mai puțin de istoric literar propriu-zis. Această situație s-a reflectat foarte clar în evoluția disciplinei însăși, care n-a mai dat, în decurs de patru decenii, adică pînă la tipărirea primului volum al* Istoriei literaturii române vechi *de N. Cartojan, nici o expunere de ansamblu asupra epocii vechi comparabilă, ca valoare, cu sintezele — unele fundamentale — ale perioadei anterioare.*

O sumară retrospectivă a evoluției disciplinei, necesară pentru a aprecia locul major ocupat de lucrarea ce se retipărește acum, după patru decenii, duce la constatarea că, între 1858, data cînd Timotei Cipariu tipărea la Blaj Crestomația *sa — prima crestomație a scrisului vechi românesc — însoțind-o*

[1] Pentru vicisitudinile predării literaturii române la Universitatea din Iași înainte de Ibrăileanu a se vedea studiul lui G. Agavriloaie în *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860—1960*, vol. II, București, 1960, p. 263—275.

de o „notiță literară" care este și prima schiță de istoria literaturii noastre vechi, și 1901, cînd apare monumentala Istorie a literaturii române în secolul al XVIII-lea *de Nicolae Iorga, se înregistrează o etapă de remarcabile progrese în cunoașterea literaturii vechi. Apar excelente ediții* (Psaltirea Scheiană, *ediția Ion Bianu,* Psaltirea *lui Coresi, ed. Hasdeu,* Codicele Voronețean, *ed. I. G. Sbiera,* Psaltirea în versuri *a lui Dosoftei, ed. Bianu,* Cronograful *lui Moxa și cronica lui Zilot Românul editate de Hasdeu ș.a.), admirabile* Crestomații *(Pumnul, Lambrior, Gaster), utilizabile și azi, monografii și studii de amănunt. Paralel cu acestea asistăm la un efort, din ce în ce mai fericit în rezultatele sale, de a* sistematiza *cunoștințele dobîndite în ample expuneri de ansamblu sau în manuale de uz școlar.*

În centrul acestei activități stă, fără îndoială, personalitatea și opera genialului Hasdeu, de la care, pe lîngă zeci de contribuții mai mărunte sau mai însemnate, ne-au rămas două lucrări fundamentale, indispensabile și azi cercetătorului literaturii vechi: Arhiva istorică a României *și* Cuvente den betrani, *ambele, mine inepuizabile de informații și sugestii. Opera lui Hasdeu este străbătută de patosul unei aprinse admirații pentru vechea cultură românească, în care el vedea o dovadă a aptitudinilor creatoare ale poporului român în trecutul său și o certitudine a realizărilor sale în viitor. Hasdeu este nu numai un dascăl, ci și un perpetuu emul și exemplu pentru o nouă generație de cercetători, care-l continuă, încercînd să-l depășească și să-l corecteze acolo unde fantezia romantică a unui geniu universal intră în coliziune cu rigorile unor metode mai severe. Metode deprinse în frecventarea centrelor ilustre și maeștrilor de talie europeană ai diferitelor discipline pe care noii veniți le reprezintă. M. Gaster, Ion Bianu, Ioan Bogdan, Ovid Densusianu, N. Iorga sînt numele care se vor săpa cel mai adînc în istoria studiilor asupra vechii culturi românești, și toți sînt marcați, în diferite feluri, de prezența fecundă, deși uneori negeneroasă, a genialului bătrîn.*

M. Gaster devine continuatorul lui Hasdeu în studierea așa-numitelor „cărți populare", domeniu în care este veritabilul fondator al unei ramuri speciale de cercetare, prin temeinica monografie Literatura populară română *(București, 1883).* Crestomația română, *tipărită în 1891, cu introducere și explicații în română și franceză, rămîne încă nedepășită și este utilizată pînă azi de romaniștii de pretutindeni. Introducerea este o excelentă schiță de istoria literaturii române, prima de acest fel, accesibilă și cititorilor de peste hotare. Ea va fi apoi prelucrată și amplificată de autor în limba germană pentru* Gröber's Grundriss der romanischen Philologie, , *vol. II, 1898, și va reprezenta, multă vreme, principala sursă de informare a străinătății asupra literaturii române.*

Ion Bianu se consacră comasării și descrierii tezaurului național de tipărituri și manuscrise, din care va scoate, cu concursul unor harnici și bine aleși colaboratori, Bibliografia românească veche, *al cărei prim volum apare abia în 1903, dar al cărei material putea fi consultat, în bună rînduială, încă din 1900, de către N. Iorga pentru cartea sa. Același I. Bianu pune bazele* Catalogului manuscriselor românești, *din care apar trei volume în timpul vieții sale (I—III, 1907—1931).*

Ioan Bogdan descoperă, editează și studiază istoriografia română dinainte de Ureche, postulată de Hasdeu, lărgind astfel, cu încă un secol, aria scrisului românesc original, fie și într-o limbă universală de cultură a evului mediu, ca slavona. Tot el demonstrează utilitatea cercetărilor slavo-române pentru a

înțelege contextul în care s-a dezvoltat cultura română veche și a-i aprecia valoarea în comparație cu produsele popoarelor vecine de tradiție culturală bizantină. Elevul său, C. Giurescu, se va impune ca autor al unor studii fundamentale de istorie socială și al primelor studii științifice asupra tradiției manuscrise a cronicilor românești.

Întîiele încercări de a face bilanțul cunoștințelor acestei epoci rodnice sînt legate direct de nevoile învățămîntului. Cum era firesc, ele își sporesc valoarea în progresie geometrică, paralel cu progresul cercetării.

În 1858, pe cînd funcționa la Iași ca profesor la „Academia Mihăileană", iar istoria literaturii naționale nu se desprinsese încă din istoria generală, V. A. Urechia crease întîiul curs de istoria literaturii române, pe care, din 1864, l-a continuat la București, după ce publicase cîteva prelegeri în Ateneul român *din Iași (n-rele din 15 sept. 1860 — dec. 1861. Lecția I: „Literatura română de la 1800 pînă la 1830"; Lecția II: „Literatura română de la 1830 pînă la 1840"; Lecția III: „Literatura română de la 1840 pînă în zilele noastre"). Abia în 1885 el tipări, la București, o „reducție" a acestui curs universitar, destinată elevilor școlilor secundare:* Schițe de istoria literaturii române. Carte didactică secundară. Partea I-a. *Expunerea materiei, care se oprește la sfîrșitul veacului al XVII-lea (partea a II-a ce urma să o continue n-a mai apărut niciodată) alătură istoria* limbii *de a* literaturii, *cum era încă obiceiul. Lipsită de valoare științifică încă de la apariție, cartea lui V. A. Urechia atestă însă un spirit viu, capabil de observații interesante, deși copleșit de carențele pregătirii, pe care poza erudită nu face decît să le scoată și mai mult în evidență. Azi, cartea sa nu mai este decît un document de epocă.*

În același an 1885, în care se tipăreau la București Schițele... *lui V. A. Urechia, apărea la Iași* Istoria limbii și a literaturii române *de Aron Densusianu, profesor de limba și literatura latină la Universitatea locală, dar care a suplinit și cursul de limba și literatura română al lui Andrei Vizanti, un politician absenteist, de o nulitate absolută.*

Deși astăzi învechită cu desăvîrșire în privința informației, și plină de aprecieri veninoase la adresa scriitorilor mai noi (ceea ce l-a făcut pe Maiorescu să o întîmpine cu celebrul În lături!*), cartea lui Densusianu deține un loc aparte, în evoluția istoriografiei noastre literare; este cea mai completă și mai vehementă expresie a* latinismului *în acest domeniu, echivalentul celebrului dicționar al lui Laurian și Massim. Este de fapt unica sinteză de istoria literaturii române pe care a produs-o acest curent, și aici se pot depista, în forma lor cea mai acuzată și ca stil, o serie de idei ce n-au rămas consemnate doar în filele ei. Credința că adoptarea alfabetului chirilic și frecventarea izvoarelor culturale bizantino-slave a constituit o calamitate pentru cultura română, că tot ceea ce a precedat deșteptării naționale prin „Școala Ardeleană" a fost negură și barbarie, scheme pe cît de false pe atît de îndărătnice în persistența lor pînă tîrziu (ecouri răzbat în mai toate sintezele ulterioare) se întîlnesc aici pentru prima oară formulate în „sistem" și aplicate evoluției culturii noastre. Vigoarea tonului și a limbii, competența incontestabilă a autorului în epocile mai vechi, o anumită unitate a perspectivei, oricît de greșită, precum și faptul că dădea curs unor idei și unei mentalități curente în epocă și chiar după aceea, a asigurat cărții o nouă ediție, revăzută, în 1894. Dacă astăzi nici specialistul și nici omul de cultură în genere nu mai au ceva de reținut din această carte, cel ce urmărește* istoria ideilor *care*

au circulat în cultura noastră modernă, punîndu-şi pecetea pe diferite discipline, nu trebuie să o ocolească.

Înainte de a deveni, la Iaşi, titularul celei dintîi catedre de filologie română din învăţămîntul nostru superior, Alexandru Philippide a publicat, în 1888, o Introducere în istoria limbii şi literaturii române, care este, la data apariţiei, cea mai completă şi mai exactă sistematizare a cunoştinţelor bibliografice şi biografice asupra epocii vechi şi mai noi (pînă la Heliade) a literaturii noastre. Absenţa oricărei tentative de valorificare estetică şi chiar de analiză a conţinutului acordă însă, astăzi, acestui sever repertoriu de informaţii, mult sporite de atunci, o importanţă numai istorică.

În 1897 vede lumina tiparului întîia sinteză de literatură română veche demnă de atenţia cercetătorului pînă azi: Mişcări culturale şi literare la românii din stînga Dunării în restimpul de la 1504—1714, subintitulată „Frînturi din cursul manuscris asupra istoriei limbii şi literaturii româneşti". Autorul cărţii, Ioan G. Sbiera, începuse lecţiile sale de literatură română la gimnaziul din Bucovina în 1851 şi avusese printre ascultători pe însuşi Mihai Eminescu. Transferat, din 1875, la Universitatea locală, ridicase cursul la nivelul noului auditoriu şi-l ţinuse la curent cu ultimele cercetări, tipărindu-l la capătul a 35 de ani de experienţă pedagogică şi de investigaţii personale, ceea ce explică temeinicia acestei cărţi, despre care Nicolae Iorga putea scrie, în 1901, aceste cuvinte de omagiu: „Că forma d-lui Sbiera nu atrage totdeauna pe cititor, aceasta se ştie. Dar nu se ştie în de ajuns cîtă muncă stăruitoare şi cinstită, cîtă precizie în date, cîtă pătrundere în dezbaterea amănuntelor se găseşte în lucrarea de care vorbim". Într-adevăr, nu este cu putinţă a face istoria diferitelor ipoteze, infirmate sau verificate, cu privire la o serie întreagă de „probleme deschise" ale literaturii vechi, fără a porni de la această lucrare, admirabil informată şi dovedind un deosebit discernămînt. Din păcate, „forma" de care vorbea Iorga, mai exact, absenţa oricărei aptitudini şi chiar preocupări pentru valorificarea scrisului nostru vechi ca literatură, rezervă această carte pentru lectura restrînsă a specialiştilor, ea nemaiputînd stîrni azi curiozitatea omului de cultură sau a studentului. Să reţinem, totuşi, faptul că I. G. Sbiera a inaugurat o nobilă tradiţie: a sintezelor de specialitate tipărite după o viaţă de cercetare şi profesare de la catedră. Pînă acum, numai două scrieri similare se mai pot încadra în această tradiţie: a lui N. Cartojan şi Ştefan Ciobanu.

Tabloul perioadei de pionierat n-ar fi complet dacă am omite manualele şcolare alcătuite de neuniversitari, dar care şi-au avut rostul la vremea lor. Astfel, în 1875, Vasile Gr. Popu din Bucureşti tipăreşte al său Conspect asupra literaturii române şi literaţilor ei de la început şi pînă astăzi în ordine cronologică, „servind junimei studioase de a poseda în rezumat idee de mişcarea noastră literară, şi în genere fiecărui român de a-şi cunoaşte scriitorii săi". Cum această carte devansează cu un deceniu manualele lui Urechea şi Densusianu, fiind de fapt întîia istorie tipărită a literaturii române, ea a devenit „cap de bibliografie" în materie. Şi nu fără bucurie constatăm că acest modest autor, de mult bun simţ, îşi însuşea la 1876 (cînd apare partea a doua a Conspectului, rezervată scriitorilor noi) judecata lui Maiorescu asupra lui Eminescu, numindu-l „unul din cele mai frumoase talente şi am putea zice chiar cel mai impos ant talent ivit pe scena noilor mişcări a literaturii noastre", în vreme ce, mult mai tîrziu, Aron

Densușianu și Anghel Demetriescu îl repudiau vehement. (V. Gr. Popu dă aici și prima notiță biografică despre marele poet.)

Pe temeiul bibliografiei sărace de care dispunea atunci și bazîndu-se mai ales pe Lepturariul *lui Pumnul, pe lucrările lui Cipariu și pe* Conspectul *lui V. Gr. Pop, precum și pe un curs manuscris al „profesorului Dr. Silași", de care nu s-a mai știut în alt fel, ardeleanul Ion Lăzăriciu publică la Sibiu, în 1884,* Istoria literaturei române. *În uzul tinerimei studioase, care, alături de manualul similar al altui ardelean, Iosif Hodosiu, și de excelentul manual-crestomație al lui Ioan Nădejde, tipărit la Iași în 1886, își iau locul într-o istorie a manualelor de istoria literaturii române pentru școlile secundare, istorie ce ar fi, poate, profitabilă noilor autori de asemenea lucrări.*

Veacul se apropia însă de sfîrșit fără să fi produs o lucrare de ansamblu asupra literaturii române la nivelul dezvoltării literelor naționale, sau al istoriografiei care, datorită lui A. D. Xenopol, își dăduse marea sinteză reprezentativă. Rolul de a umple acest gol revine celor doi tineri profesori universitari de la București, dintre care nici unul nu împlinise 30 de ani, Ovid Densusianu și N. Iorga.

În toamna lui 1898, adică 28 de ani după Istoria literaturii italiene *a lui De Sanctis, 18 ani după* Istoria literaturii germane *de Wilhelm Scherer, patru ani după* Istoria literaturii franceze *a lui Lanson și în același an în care începea să apară întîia mare sinteză de* Istoria literaturii ruse *(de la origini pînă la Gogol) a lui A. N. Pîpin, Ovid Densusianu, pe atunci în vîrstă de 25 de ani, începea cursul său de istoria literaturii române, încheiat, cu scriitorii epocii celei mai noi, în 1901. G. Călinescu a caracterizat pe bună dreptate acest curs „întîia organizare documentată și cu criterii strict artistice de istorie literară modernă". Litografiat imediat — epoca veche, din păcate, numai după notițele studentului Filip Drugescu — acest curs s-a tipărit mult mai tîrziu și numai pentru epoca modernă, ale cărei prelegeri fuseseră stenografiate (*Literatura română modernă, *vol. I, 1920, II, 1921, III, 1933, apoi ediții succesive dintre care a IV-a, într-un singur volum, în 1942). El a exercitat însă, în* total, *o influență enormă asupra evoluției ulterioare a istoriografiei noastre literare, influență ce se poate înregistra pînă în monumentala sinteză călinesciană. Este de fapt* prima sinteză de istoria literaturii române alcătuită în spiritul și cu metodele la care ajunsese istoriografia și critica literară pe plan european. *Cu acest curs, faza arhaică, patriarhală, a disciplinei, lua sfîrșit, și adevăratele istorii ale literaturii române începeau să-și facă apariția.*

Cursul despre epoca veche (pînă la 1780), singurul care ne interesează aici, n-a fost tipărit, probabil din cauza inconvenientelor create de modul cum a fost consemnat. El n-a fost, pentru aceasta, mai puțin prezent în formația viitorilor cercetători ai literaturii vechi, între care și N. Cartojan. Ovid Densusianu este întîiul istoric al acestei epoci din cultura noastră care a oferit studenților și cititorilor exemplul unei adevărate analize și aprecieri a scrierilor vechi ca produse aparținînd literaturii. *Cursul său crecază de fapt* perspectiva estetică, *acolo unde domnise în mod absolut filologia singură și bibliografia. Este prima încercare de a aborda domeniul literaturii vechi cu o formație de critic literar modern, nutrit cu Sainte-Beuve, Taine și ideile literare de ultimă oră ale Franței vremii, dar și înzestrat cu o solidă pregătire de filolog în accepția cea mai strictă a termenului. Densusianu poseda, deci, toate mijloacele pentru a revoluționa disciplina, și a făcut-o. De la el începe obiceiul de a rezuma alert și detașat conținutul „cărților*

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

populare", cu intenția de a reliefa pitorescul și culoarea de epocă naivă și credulă și de a le urmări ecourile în folclor. El este primul care încearcă să depisteze valori literare și de stil în cronici și în celelalte scrieri vechi ce pot fi considerate literatură, rezervîndu-și în schimb considerații strict filologice pentru primele tipărituri și neentuziasmîndu-se decît „cultural" în fața unui Molitvelnic. Tot el introduce metoda lungilor citate *ilustrative alese pentru a-și întemeia descrierile operelor și judecățile de valoare. Cînd G. Călinescu va relua examenul estetic al literaturii vechi, el va reface, cu mijloacele superioare ale momentului și ale geniului, lucrarea de precursor a strălucitului tînăr din 1838, profesorul său de peste cîteva decenii. Așadar,* aici *trebuie căutată originea unei direcții care, este drept, și-a dobîndit maxima strălucire și forță de influențare odată cu* Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent.

Evident, sînt multe lucruri depășite, infirmate și contestabile în lumina cercetărilor ulterioare și a orizonturilor actuale, dar frecventarea acestui curs, vechi de aproape trei sferturi de secol, nu rămîne fără folos specialistului care vrea să ia contact cu unul din spiritele cele mai alese din cîte s-au aplecat vreodată asupra domeniului literaturii vechi. Este dealtfel interesant de constatat și faptul că Densusianu a reușit să introducă unele idei greșite, dar cu viață lungă. El împarte etapele dezvoltării literaturii noastre după influențele externe (la fel procedase dealtfel și Gaster), „slavonă", „greacă", „occidentală" (un ecou se întîlnește în subtitlurile celor două volume ale marii monografii a lui Cartojan despre Cărțile populare în literatura românească) *și tot el exclude din literatura română textele originale scrise în limba slavonă, pentru a decreta apoi că în secolul XVI caracterul național nu este bine conturat, și că literatura română începe cu primele traduceri de texte biblice, nu cu viguroasele creații naționale, fie și într-o limbă de împrumut, de la sfîrșitul secolului al XV-lea și din primele decenii ale secolului XVI. Dimensiunile exigui rezervate aceleiași perioade în sinteza călinesciană urmează schema lui Densusianu, care, deși cunoștea la data cînd redacta cursul cronicile slavone și faptul că* Învățăturile lui Neagoe *se scriseseră în slavonește, nu le menționează pe primele decît în calitate de izvoare ale lui Ureche, iar despre ultima operă vorbește în capitolul despre literatura veacului al XVII-lea, cînd ea a fost tradusă în românește (deși nu-i contestă paternitatea!). Va fi meritul lui Nicolae Cartojan — Iorga însuși a privit fără simpatie „epoca slavonă" — de a face locul ce i se cuvine într-o expunere de ansamblu asupra evoluției culturii noastre, etapei literare numite de el „suflet românesc în limba slavă".* [1]

Exact în momentul în care Ovid Densusianu continua cursul său la Universitate, Nicolae Iorga lucra, stimulat de un premiu academic (pe care, din cauza opoziției lui Hasdeu, nu l-a luat), la prima realizare de dimensiuni cu adevărat monumentale — prin vastitatea erudiției, forța de înnoire a subiectului, geniul caracterizărilor lapidare de oameni, opere și epoci —, a istoriografiei literare românești. Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea *s-a tipărit în două volume, în 1901. Ea mai conținea, în volumul al doilea, două „Excursuri" asupra perioadei neincluse în cerințele premiului academic: despre* Cronicile moldovene înainte de 1688 *și* Cronicile muntene înainte de 1688, *adică, de*

[1] Pentru marea importanță, caracterul *românesc* și valoarea înfăptuirilor acestei așanumite „epoci slavone" a se vedea studiile lui P. P. Panaitescu, reunite în volumul *Contribuții la istoria culturii românești*, Ed. Minerva, 1971.

fapt, despre cea mai însemnată latură a creației originale vechi, de la origini pînă în momentul în care începea expunerea manuscrisului prezentat Academiei. Îi mai rămînea autorului să completeze expunerea cu așa numita „literatură religioasă" — tipărituri, traduceri și cîteva scrieri originale — de pînă la 1688 și să ne dea, în felul acesta, o istorie completă a literaturii vechi și a epocii „Școlii Ardelene", pînă la 1821. Acest al treilea „excurs" s-a tipărit într-o carte aparte, trei ani mai tîrziu, și astfel disciplina numită „istoria literaturii române vechi" a dobîndit o temelie documentară, o viziune asupra trecutului nostru cultural și un simț al acestui trecut, ce răsar în mijlocul întregii producții istoriografice a epocii asemeni unui munte uriaș creat de erupția unui vulcan. Iorga a absorbit, într-adevăr, tot ce se făcuse pînă la dînsul, răscolind totodată arhivele și bibliotecile din țară și străinătate și dînd întregului forța demiurgică a spiritului său. Dacă sub aspectul formal această epocală sinteză [1] poate să deruteze pe cei grăbiți și neobișnuiți cu maniera de a scrie a marelui istoric, pentru destinele ulterioare ale istoriografiei literare românești ea a fost masivul central din care au izvorît toate apele.

Ceea ce realizase Ovid Densusianu fusese — pentru epoca veche — un bilanț la zi al cunoștințelor dobîndite și un inventar de valori literare *descoperite pentru prima oară ca atare. Ceea ce înfăptuiește Nicolae Iorga este proiectarea fenomenului cultural și literar pe fundalul întregii existențe naționale multiseculare și o îngrămădire colosală de date noi, toate insuflate cu acel duh de viață care făcea să retrăiască vremurile și oamenii. Din amîndouă aceste monumente ce încheie secolul al XIX-lea și deschid pe al nostru se împletește o tradiție, o personalitate distinctă a istoriografiei literare românești în cadrul istoriografiei europene, care va duce, cîteva decenii după aceea, la sinteza călinesciană, datorită căreia cultura română își are capodopera sa, comparabilă cu cele mai celebre creații ale genului.*

Oricît de curios ar părea, primele decenii ale secolului XX, care asistă la o continuare fără hiatusuri a progresului cercetării *în sectorul literaturii vechi, bibliografia disciplinei îmbogățindu-se substanțial și înregistrînd chiar noi descoperiri* (Letopisețul lui Azarie, *publicat de Ioan Bogdan în 1909,* Codicele de la Ieud, *care confirmă intuiția lui Hasdeu cu privire la existența catehismului tipărit la Brașov,* Cronica moldo-germană *descoperită de Olgierd Górka la München în 1911 și tipărită de același la Cracovia în 1931), multă vreme nu mai vedem apărînd sinteze capabile, dacă nu să egaleze pe Densusianu sau Iorga, măcar să păstreze ritmul cu progresele cercetării. Datorită lui Constantin Giurescu, Demostene Russo, Ilie Bărbulescu, Nicolae Drăganu, Vasile Grecu, Ștefan Ciobanu, N. Cartojan, Ilie Minea, P.P. Panaitescu, Al. Rosetti și mulți alții, informația este mereu împinsă mai departe și perspectivele se adîncesc, relațiile culturii noastre vechi cu alte culturi — bulgară, rusă, sîrbă, polonă, maghiară — sînt puse într-o lumină nouă de cunoscători specializați ai limbilor slave sau de cercetători cu bună cunoaștere a limbii maghiare. Toate aceste progrese sînt numai pe alocuri asimilate de N. Iorga în a doua ediție a sintezei sale, care, în cea mai mare parte, este o simplă reeditare a celei din 1901—1904 (N. Iorga,* Istoria literaturii românești, *ediția a doua revăzută și larg întregită, București,*

[1] Reeditată în 1969, dar numai secolul al XVIII-lea, de Barbu Theodorescu la Editura didactică și pedagogică.

vol. I, 1925, vol. II, 1926, vol. III, 1933). Densusianu nu se mai ocupă de literatura veche în cursurile sale decît în funcție de problemele lingvistice (istoria limbii, evoluția estetică a limbii).

Singura apariție notabilă (lucrări de popularizare ca aceea a lui Gh. Adamescu nu pot fi luate în considerație) este ciclul de prelegeri cu destinație populară pe care Sextil Pușcariu îl ține în 1911 la universitatea unde profesase Sbiera. Ele apar în volum abia după război, în 1920, la Sibiu, însoțite de o utilă bibliografie sistematizată și de numeroase ilustrații. Era prima istorie a literaturii române editată în condiții grafice superioare, bogat și frumos ilustrată, și totodată prima care încearcă să arunce priviri în domeniul celorlalte manifestări de artă ale culturii vechi (arhitectură, broderie, miniaturi, picturi, legătură de carte). Două exemple pe care N. Cartojan le va urma, preocupîndu-se la rîndu-i de evoluția paralelă a artelor prin care se definește fizionomia întreagă a unei epoci, și dînd cărții sale — cu sprijinul directorului editurii, Al Rosetti — înfățișarea unui veritabil monument al artei tipografice naționale.

Faptul că această Istorie a literaturii române *subintitulată, la prima ediție, „Cursuri populare", a cunoscut trei ediții în timpul vieții autorului (ed. a II-a, „revăzută și întregită, completată cu o bibliografie critică și un indice, cu 82 de ilustrații dintre care șase planșe în culori în afară de text", Sibiu, 1930; ed. a III-a „neschimbată", Sibiu, 1936), este o mărturie a calităților ei, dar și a penuriei ce domnea la data aceea. Studenții, elevii din clasele superioare și oamenii culți, dornici să se informeze asupra epocii vechi a literaturii române de altundeva decît din manualul elementar al lui Adamescu, nu aveau nici o altă sursă. Ibrăileanu n-a ținut, din 1908 și pînă în 1920 cînd se înființează catedra de literatură veche din Iași, nici un curs de literatură veche, și profesa convingerea că „noi putem studia literatura modernă fără a ne raporta la cea veche, ceea ce la alte popoare nu se poate face", convingere combătută mai tîrziu de G. Călinescu, în prefața marii sale istorii. Referirile lui Ibrăileanu la scrierile vechi sînt exclusiv de ordin* lingvistic, *iar opiniile sale despre această epocă din dezvoltarea noastră literară dovedesc o defectuoasă percepere a devenirii spiritului românesc și a literaturii prin care s-a exprimat în secolele XV—XVIII. Cît privește pe Ion Bianu, el n-a lăsat decît un singur curs litografiat în întreaga sa carieră didactică de aproape trei decenii și acest curs, din 1925, nu se remarcă prin calități speciale.*

Față de caracterul stufos și — cel puțin la început — greu accesibil, al sintezei lui N. Iorga, prelegerile lui Pușcariu aduceau o limpezime, o ordonare a materiei, o dozare a informației și o agrementare a ei prin bogata ilustrație, care a cîștigat imediat pe cititori. Ca informație, acest excelent instrument de inițiere nu aducea nimic nou, iar analizele literare nu străluceau prin originalitate sau forță de expresie, la temelie stînd — cum avertizează însuși autorul — marea sinteză a lui N. Iorga, adusă însă la nivelul de accesibilitate cerut de publicul căruia se adresa. Astăzi, specialistul nu mai are nimic de cules dintr-însa, dar pentru publicul larg s-ar putea să nu-și fi pierdut cu totul forța de atracție.

În vreme ce se succedau edițiile cărții de popularizare a lui Sextil Pușcariu (singura care a cunoscut un asemenea succes), la Iași, Giorge Pascu, titularul catedrei de literatură veche și dialectologie, elabora, unul după altul, volumele celei dintîi istorii literare ieșite din nevoile acestei catedre. Istoriea literaturii și limbii române din secolul XVI, *tipărită la București în 1921, urmată de* Istoriea literaturii române din secolul XVIII. I. Cronicarii moldoveni și

munteni, *București, 1926, completată cu* Viața și operele lui D. Cantemir, *București, 1924, este o lucrare paradoxală, ce uimește — în ciuda incontestabilei competențe a autorului și a perspicacității sale în soluționarea unor probleme de amănunt — pentru modul cum reușește să dea impresia că nici Ovid Densusianu și nici Iorga n-au existat vreodată. Ea păstrează întocmai și reeditează, cu sporul de informație intervenit între timp, stilul de repertoriu sec al* Introducerii... *lui Al. Philippide, disprețuind sistematic orice analiză literară chiar și în cazul unui scriitor atît de artist ca Ion Neculce. Literalmente ilizibilă și nu o dată greșită, această carte, în a cărei consultare numai specialiștii, constrînși de obligația informației exhaustive, se pot aventura, mai este și presărată uneori cu izbucniri polemice de o violență oarbă, care explică în felul lor afilierea finală a autorului ei la cele mai negre mișcări politice ale vremii.*

În 1940, cînd apare primul volum din Istoria literaturii române vechi *de N i c o l a e C a r t o j a n, cercetătorul, studentul sau omul de cultură nu dispuneau, practic, de nici un tratat în care să se afle, adunată și sistematizată, decantată și analizată în lumina ultimelor rezultate toată agonisita unei științe ce avea deja în urma ei aproape un secol de existență. Rămasă în cea mai mare parte la forma sa inițială, sinteza lui Iorga reprezenta, chiar în noua ediție, momentul 1901, ca și a lui Densusianu, iar strălucita „Introducere sintetică" din 1929, care se ocupase în 7 din cele 14 prelegeri de epoca veche, nu putuse face altceva decît să arunce deasupra materiei cîteva fulgere revelatorii ce-și așteptau pe acela în stare să le capteze și să le confere o finalitate mai aproape de nevoile imediate.*

Nicolae Cartojan a fost omul chemat să dea unei discipline ce-și cîștigase de-acum un statut onorabil în sistemul de învățămînt și în conștiința publică opera reprezentativă, de autoritate incontestabilă și totodată de largă accesibilitate, sinteză și bilanț al unui moment și totodată model și lecție de metodă din care să se desprindă învățămintele pentru viitor. De la început sinteza sa a dobîndit prestigiul la care o menea exemplara ținută științifică și etică a celui ce închinase o viață acestei literaturi vechi. Iată de ce în conștiința urmașilor „literatura veche" și-a îngemănat numele, pentru totdeauna, cu al ilustrului profesor de la Universitatea din București.

Personalitatea, cariera didactică și opera științifică de reputație și răsunet internațional a lui Nicolae Cartojan sînt evocate, în postfața ediției de față, de către cel mai apropiat elev și colaborator al său, profesorul dr. docent Dan Simonescu[1]*. Din partea noastră nu vrem să insistăm în această notă lămuritoare, decît asupra unui singur aspect: utilitatea și valoarea* actuală *a sintezei pe care Editura Minerva a hotărît să o readucă în circuitul larg al culturii de azi. Pe de altă parte, fără a intra în amănunte cu privire la raportul dintre lucrarea lui N. Cartajan și progresele ulterioare ale cercetărilor și interpretării științifice a literaturii vechi, vrem să prevenim pe cititor față de unele confuzii la care s-ar preta o lectură mai puțin atentă a textului.*

În ceea ce privește actualitatea *pe care și-o păstrează, peste patru decenii,* Istoria literaturii române vechi, *ea rezultă în primul rînd din însăși condiția acestei opere care este produsul unei familiarizări îndelungate și desăvîrșite cu*

[1] Noi înșine am făcut-o în prefața la *Cărțile populare în literatura românească*, ediție îngrijită de Al. Chiriacescu, Editura Enciclopedică Română, 1974.

problemele de ansamblu *și de* amănunt *ale disciplinei — marca evidentă a* specialistului *— precum și rodul unei minți cumpănite, căreia orice exagerare și opinie hazardată, necontrolată sau rezultînd dintr-o impresie de moment, îi erau străine. După cum îi era străin orice exclusivism și impuls subiectiv, ceea ce l-a făcut să îmbrățișeze cu spirit critic, dar cu egală solicitudine, orice contribuție, indiferent cine o semna și în ce raporturi se afla cu semnatarul. Acest fapt l-a ajutat pe N. Cartojan să stabilească o hartă amănunțită și exactă a cunoștințelor despre literatura veche la data respectivă, din care nimeni și nimic nu lipsește, bibliografia sa fiind unică prin bogăția și varietatea informației. Este adevărat că domeniul slav i-a rămas în parte străin, ca și predecesorilor săi, dar dacă n-a putut consulta curent bogata bibliografie slavă, el s-a putut informa din lucrări traduse în limbi ce-i erau accesibile, astfel încît să poată așeza dezvoltarea culturii noastre și în contextul Europei sud-estice. Dealtfel, această latură mai puțin consolidată a viziunii sale asupra evoluției culturii noastre vechi a fost suplinită de activitatea celuilalt eminent specialist în literatura veche, coleg o vreme la aceeași catedră, Ștefan Ciobanu, a cărui* Istorie a literaturii române vechi *sperăm că se va reedita în viitor.*

Pe lîngă modul cum a știut să adune și să ordoneze o extrem de bogată informație, să deschidă capitole pe măsura realei importanțe unor personalități trecute pînă atunci în fugă, sau să rectifice erori de situare și judecare, admirabile rămîn, în această carte, analizele *de opere. Dacă n-au sclipirile de geniu ale unui Iorga sau Călinescu, ele prezintă, în schimb, calitatea de a urmări îndeaproape conținutul operelor respective și de a-l face accesibil din unghiul cel mai favorabil unei vizionări nedeformante. Tocmai de aceea, sinteza lui Cartojan este căutată în continuare de toți cei ce se inițiază în disciplina literaturii vechi, ca o călăuză demnă de încredere.*

În sfîrșit nu trebuie să trecem cu vederea privirile de ansamblu, considerațiile sale în legătură cu așezarea culturii române la răscruce de civilizații și originalitatea ei în contextul culturilor sud-estului european. Unele ne pot părea astăzi stîngace sau prea de suprafață, sînt și erori vădite de judecată, în care se arată solidar cu o mentalitate mai veche, de care am vorbit. Vrem să spunem din nou că aceste erori se relevă mai ales în eludarea sau numai în diminuarea factorului slav în geneza sintezei spirituale românești. Acest constituent a îndeplinit o funcție importantă și a-l desconsidera prin sintagma „pîcla slavonismului" ni se pare o soluție neștiințifică în ultimă instanță. Dar, după cum se știe, aceste erori de apreciere au fost suplinite de cercetările unor alți reputați specialiști ca Ioan Bogdan, P.P. Panaitescu, Emil Petrovici, Șt. Ciobanu, citat mai sus, I. C. Chițimia, Dan Simonescu, Emil Turdeanu, G. Mihăilă și alții. Cititorul de azi, care dorește să aibă o imagine cuprinzătoare asupra formulei spirituale românești, trebuie să întregească deci opiniile lui N. Cartojan cu cele rezultate din cercetările paralele sau ulterioare.

Valoroase rămîn temele de meditație în sine, care între timp au fost părăsite, și care se cer reluate. Există o problematică *a unei sinteze de literatură veche, care aici apare în formularea unui maestru al acestei discipline, și chiar atunci cînd răspunsurile sale ne par insuficiente sau chiar greșite, rămîne enunțul și îndemnul de a continua și corecta. De aceea* Istoria literaturii române vechi *nu este numai o carte de informare, ci și una care dă prilejul de a medita asupra*

unei aproape jumătăți de mileniu de cultură românească. Apariția unor sinteze ulterioare, în anii noștri, rectificînd erorile de fond sau de perspectivă, îmbogățind informația și aplicînd metode noi de interpretare, nu au împins în afara interesului această carte, și oricine poate constata că noile sinteze, fără a-l urma servil, îi datoresc, nu o dată, foarte mult.

Poate mai mult decît orice, cuceritoare în această carte este prezența umană ce o impregnează și căldura cu care autorul ei se apropie de tot ceea ce i se înfățișează cercetării. Nicolae Cartojan și-a iubit obiectul, cum și-a iubit profesia de dascăl de literatură veche și elevii, fiind unul dintre puținii creatori de școală, pasionat și generos educator de urmași în meserie. Îndrăgostit de trecutul de glorie al poporului nostru, vibrînd cu cronicarii la amintirea faptelor de vitejie ale strămoșilor, el se înduioșează deopotrivă și contemplînd modestele începuturi ale culturii, în mănăstiri pierdute prin sălbăticii și expuse jafurilor năvălitorilor. Îl simțim coborîndu-se pînă la naivitatea cititorului de basme fantastice, inspirate din Biblie sau din istoria minunată a lui Alexandru Machedon, lăsîndu-se încîntat și el — ca și Eminescu sau Iorga — de „eresurile" bătrînilor, în care, evident, ca om al veacului modern, nu mai credea.

Dar tocmai această participare afectivă, această identificare simpatetică cu vremurile și oamenii altor mentalități, care citeau în loc de romane vieți de sfinți („nuvela și romanul evului mediu", cum le numea Iorga) și credeau în minunile sfîntului Sisinie, a creat opinia curioasă după care Istoria literaturii române vechi ar fi o carte impregnată pe alocuri de... misticism. Nimic mai puțin întemeiat. Este drept că N. Cartojan nu are detașarea rece a unui Densusianu, sau zîmbetul ironic al lui Al. Piru atunci cînd povestește conținutul cutărui apocrif sau cutărei vieți de sfînt, rămasă din „vremurile naive de înflăcărat misticism ale evului mediu"[1], dar nu fiindcă ar fi vrut să transforme opera sa într-o predică, ci fiindcă temperamental era înclinat spre o altă manieră, mai caldă, mai lirică și mai îngăduitoare. Nimeni nu l-a întîlnit însă pe Cartojan între teoreticienii — atît de numeroși în epocă — ai unui misticism pe cît de nesincer pe atît de gălăgios. Și nicăieri cartea sa nu ia aspectul unei pledoarii pentru teoriile gîndirismului ortodoxist. Nicolae Cartojan a rămas un savant profund rațional și raționalist căruia înclinațiile mistice nu i-au fost proprii și nici nu răzbat în vreun fel în scrisul său. Eminescu a putut scrie cîteva emoționante rugăciuni ca artist; ca om a fost și a rămas pînă la capăt un sceptic. Dacă la Cartojan nu găsim manifestări clare de ateism, rezerva sa față de climatul îmbîcsit de misticism al epocii rămîne un indiciu care nu se poate trece cu vederea. Și dacă nimeni nu se contaminează de misticism citind Divina Comedie, operă a unui credincios fervent, om al veacului său, cine ar fi expus la acest pericol ascultînd pe Cartojan povestind conținutul „Zapisului lui Adam"? Evident, sîntem în fața unor păreri care, departe de a sublinia o realitate, nu fac decît să-i creeze acestei opere, care continuă să servească drept manual generațiilor de studenți ce o consultă în biblioteci, o reputație dubioasă, pentru care nu există nici o îndreptățire. E ceea ce ne-a și determinat să ridicăm această problemă, atît de lăturalnică marii valori științifice și didactice a unei sinteze clasice de literatură română veche.

---

[1] N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, București, 1974.

Publicînd o nouă ediție a celei mai importante sinteze de literatură română veche alcătuite vreodată de un specialist ce și-a consacrat viața și cariera acestui domeniu, Editura Minerva va contribui la reactivarea unei strălucite tradiții de cercetare, cu atît mai necesară în acest moment, cînd, de pe pozițiile noi ale unei metode științifice superioare, și în perspectiva conștiinței de sine pe care ne-a dat-o istoria contemporană a poporului nostru, ne străduim să stabilim drumul parcurs de cultura română de-a lungul veacurilor, suma valorilor ei, experiențele și îndemnurile ce se desprind pentru creația prezentă și viitoare. Exemplul lui Nicolae Cartojan este menit să cîștige și să călăuzească vocații noi, atît de așteptate într-o disciplină în care numărul celor ce i se dedică în mod consecvent este foarte mic. Pe de altă parte, publicul larg va descoperi în această carte unul din monumentele perene închinate literaturii noastre, va dobîndi o nouă certitudine în valoarea unui trecut de cultură ce îndreptățește și sprijină cele mai legitime aspirații de viitor.

DAN ZAMFIRESCU

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITARĂ

NOTĂ

Prima ediție a acestei lucrări a apărut, în trei volume, între anii 1940—1945, cuprinzînd literatura română veche pînă la Stolnicul Constantin Cantacuzino.

N. Cartojan și-a revăzut textul tipărit al primelor două volume, făcînd adnotări, completări, revizuiri (mai cu seamă la vol. I). Volumul al treilea al lucrării a apărut însă după moartea autorului. Familia profesorului Cartojan a avut amabilitatea să ne pună la dispoziție aceste exemplare, după care am făcut corectările de rigoare. Acolo unde observațiile marginale nu se încadrau perfect, ca sens, în contextul paginii respective, le-am transcris în subsolul paginii, cu această indicație. „Tabla de materii" este analitică și se reproduce ca în original. Am adăugat un Indice de nume alcătuit de Gabriela Duda.

Textul prezentei ediții a fost îngrijit în redacție de Rodica Rotaru și Andrei Rusu.

Editura exprimă gratitudine, și pe această cale, prof. univ. Dan Simonescu pentru ajutorul și sfatul competent, acordate cu o mare solicitudine, ori de cîte ori a fost nevoie, pentru finisarea acestei ediții.

REDACȚIA

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

DE LA ORIGINI PÎNĂ LA EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

LA RĂSPÎNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURILE ROMANICE PÎNĂ ÎN VEACUL AL XIII-LEA

Poporul românesc, plămădit din romanizarea triburilor trace, s-a format în primele veacuri ale erei creștine, de ambele țărmuri ale Dunării, între Balcani și Carpații nordici, între Tisa și Nistru, în strînsă legătură teritorială cu lumea romană din apus. Era astfel ca o prelungire a latinității pînă la pragul Europei orientale. Invaziile popoarelor nomade din stepele Asiei și ale răsăritului european către cele două centre de civilizație din epoca de agonie a lumii antice, Roma și Bizanțul, au prefăcut în ruine și cenușă așezările romane și au dezorganizat viața de cultură în Dacia și Moesia, dar n-au putut distruge structura etnică a noii naționalități în devenire. Revărsarea slavilor peste ținuturile dunărene și contopirea lor în masa romanică din nordul Dunării a desăvîrșit, după strămutarea lor în sud, procesul de formație al poporului românesc. Dar strămutarea slavilor — și mai tîrziu a bulgarilor — în dreapta Dunării, cucerirea ținuturilor romanice din nordul Peninsulei Balcanice și întemeierea statelor slave sud-dunărene a sfărîmat, în același timp, unitatea geografică a poporului românesc, despărțindu-l în două grupe mari: dacoromânii în nordul Dunării, macedoromânii în regiunea Pindului. De altă parte, întinderea croaților peste cuprinsurile romanice ale Dalmației a rupt legăturile romanității orientale cu latinitatea occidentală. Mai tîrziu așezarea ungurilor în Panonia — pe urmele mai vechi ale hunilor și avarilor — a ridicat un alt stăvilar către apus și a încheiat izolarea noastră de lumea romană.

Astfel, din secolul al VII-lea pînă la mijlocul secolului al IX-lea, cînd bulgarii intră în zona religioasă a Bizanțului ortodox, și chiar pînă în secolul al XI-lea, cînd ungurii sînt cuprinși în sfera catolicismului latin, poporul românesc, deși creștinat din epoca romană, trăiește înconjurat de popoare păgîne. Nici după secolul al XI-lea nu se înseninează zările la Dunăre pentru o temeinică așezare românească. Expansiunea ungurilor în Ardeal și valurile ultimelor invazii barbare ale pecenegilor, cumanilor și tătarilor au împiedicat înfiriparea organizațiilor politice românești. Abia în veacul al XIII-lea apar în lumina istoriei primele înjghebări de state românești. Dar la această dată noi ne găseam cuprinși între două lumi, între două tipuri de cultură diferită: de o parte lumea Occidentului catolic de cultură latină, în care intraseră și vecinii noștri unguri și poloni, de altă parte lumea Răsăritului ortodox de

cultură bizantină, care se întinsese pînă la Dunăre. Pentru a ne da seama mai bine și de împrejurările istorice în care poporul românesc, cu toată factura lui romanică, s-a alipit la zona de cultură bizantino-slavă, în timp ce vecinii noștri de rasă finică ori slavă — ungurii și polonii — au intrat în sfera culturii romane, și de caracterele distinctive ale culturii vechi românești, să vedem ce era la epoca întemeierii principatelor noastre cultura romanică din apus ajunsă pînă la hotarele noastre și ce era cultura bizantino-slavă din sudul dunărean.

La data cînd, în cuprinsurile muntoase ale Maramureșului, un preot sau călugăr român, cucerit de ideile noi ale Reformei, transpunea în limba neamului său învățăturile Sfintelor Scripturi, Europa occidentală se afla pe pragul unei noi epoci literare: Renașterea. Dar această nouă fază în cultura popoarelor occidentale fusese pregătită îndelung printr-o viață literară de mai multe secole.

Întîia, în timp, și cea mai însemnată prin valoarea ei intrinsecă și prin influența ei asupra celorlalte literaturi romanice este literatura franceză.

Această timpurie și bogată dezvoltare a literaturii franceze este rezultanta a doi factori puternici, care au mișcat adînc în evul mediu sufletul maselor populare.

Primul este sentimentul religios. În evul mediu, sentimentul acesta era o puternică realitate; mănăstirile erau pline de călugări pioși, iar drumurile care duceau către centrele în care se găseau sanctuarele ridicate în cinstea sfinților erau împînzite de convoiuri nesfîrșite de pelerini. În acest mediu de adînc misticism au început să se ridice, prin munca închinată Domnului a unor generații întregi de artiști anonimi, acele minunate catedrale gotice, și tot pe atunci clericii au versificat în limba națională, pentru „la sainte plèbe de Dieu", miraculoasele legende hagiografice, păstrate pînă atunci în limba latină.

Al doilea factor care a grăbit apariția literaturii franceze este instinctul național. Puternica personalitate a lui Carol cel Mare, care a extins hotarele imperiului său peste Germania, peste Italia și peste o parte din Spania, a trezit în sufletul popular virtuțile războinice și dragostea pentru „la dulce France". Figura și vitejia lui Carol cel Mare au rămas în amintirea poporului, crescînd necontenit în proporții legendare.

Din îmbinarea acestor două sentimente avea să crească cea mai frumoasă și mai bogată producție epică a evului mediu occidental.

În secolul al XI-lea, cînd Franța, ajunsă într-o epocă de prosperitate economică și de înflorire culturală, își întinsese dominația în Anglia, în sudul Italiei, în Ierusalim și ajunsese să impună o dinastie franceză în Portugalia, sufletul popular francez nu se mai putea mulțumi numai cu vieți de sfinți, ci simțea nevoia unor noi orizonturi literare.

Spre a satisface aceste noi cerințe sufletești ale societății, jongleurii, care trăiau pe atunci în tovărășia acrobaților și a muzicanților și care desfătau mulțimea în castele, în piețele publice, în popasurile de la mănăstirile jalonate de-a lungul drumurilor de pelerini, au început să evoce în acordurile viorilor vitejia vremurilor apuse, în așa-numitele *chansons de geste*. Eroii centrali ai acestor poeme sînt Carol cel Mare și nepotul său Roland le Preux.

Aceştia, idealizaţi de mai multe generaţii de clerici, deveniseră prototipul eroismului francez pus în serviciul luptei pentru creştinătate, împotriva păgînismului ameninţător: *gesta Dei per Francos*. Sîmburele acestor poeme se dezvoltă în imaginaţia jongleurilor şi dă naştere unei bogate eflorescenţe epice, care a durat în Franţa mai multe veacuri. Baronii lui Carol cel Mare, ctitori de mănăstiri, unde-şi aveau morminte măreţe ce deşteptau curiozitatea credulă a maselor populare, sînt prinşi şi ei în jocul fanteziei creatoare a truverilor. Astfel se formează, în jurul mănăstirilor şi bisericilor de la răspîntiile marilor drumuri de pelerini, cicluri întregi de poeme care cîntă vitejiile baronilor lui Carol cel Mare în luptele cu sarazinii şi nobila ambiţie a urmaşilor lor de a-şi cîştiga şi ei un loc de cinste în istoria legendară a Franţei.

Cu timpul însă prefacerile aduse în structura societăţii prin instituirea cavalerismului şi prin frămîntările cruciatelor, au modificat şi sufletul claselor conducătoare şi au impus un nou ideal de artă.

Mila pentru cei năpăstuiţi, respectul şi cultul femeii, pe care cavalerismul le pusese pe primul plan al preocupărilor sale, adusese o îndulcire a raporturilor sociale şi mai multă delicateţe şi rafinare în sentimente. De altă parte, povestirile miraculoase şi descrierile despre frumuseţea feerică a Orientului îndepărtat, puse în circulaţie de cruciaţi şi de pelerini, aţîţaseră curiozitatea, încălziseră imaginaţia, deşteptaseră gustul pentru aventuri şi miraculos. În sfîrşit, un curent de înviorare a studiilor clasice, pornit din şcolile clericale ale Franţei — cu deosebire din Orléans — îndrepta atenţia către lirica lui Horaţiu, către *Ars Amandi* şi *Metamorfozele* lui Ovidiu, către *Eneida* lui Virgiliu şi *Thebaida* lui Statiu. Şi atunci, din rîndurile tineretului ieşit din aceste şcoli şi care nu-şi mai găsea loc în cler, fiindcă era o adevărată pletoră, s-a recrutat o nouă generaţie de truveri. Aceştia s-au străduit să transpună în literatură năzuinţele către o nouă viaţă literară a lumii elegante din castelele feudale: idealul cavalerismului.

Astfel şi-a luat naştere un alt ciclu de poeme, cunoscute sub numele de *romans courtois*, cu subiecte din lumea antică, din Orientul fantastic sau din ţara legendară a Bretaniei, ca bunăoară: regele Artur şi cavalerii mesei rotunde, *Les Chevaliers de la Table ronde*, sau *Parceval*, cu atmosfera de mister şi misticism a sfîntului Graal. Tema acestor romane era, în genere, o acţiune de vitejie cavalerească, scăldată în lumina feeriei şi îmbinată cu o dragoste sinceră, curată, plină de loialitate şi curtoazie, potrivit cu gustul timpurilor nouă.

În contrast cu această literatură, care exalta sentimentul de vitejie cavalerească şi cultul pentru femeie, evul mediu francez a mai cunoscut şi un alt gen de poeme versificate, care înfăţişau farse picante, menite să scoată în lumină aspectele ridicole ale unor situaţii sau tipuri reprezentative din societatea timpului, cu deosebire însă viclenia femeilor necredincioase. Sînt aşa-numitele *fableux* sau *fabliaux*.

O întreagă galerie de tipuri luate din toate clasele sociale ale Franţei medievale — cavaleri, ţărani, burghezi, călugări, clerici — sînt expuse cu o jovialitate robustă, cu o maliţiozitate fină şi cu un rar simţ al efectelor comice.

Poezia lirică este mai slab reprezentată în Franţa medievală. „Les Français n'ont pas la tête lyrique", spunea Lanson. Această poezie a ajuns totuşi

la frumoase realizări în sud, în Provence, de unde a radiat apoi în toate țările romanice ale Occidentului.

În mijlocul haosului produs de societatea feudală, cavalerismul crease, cu deosebire în sudul Franței, o societate aristocratică, rafinată, iubitoare de viață frumoasă, de serbări fastuoase și de petreceri intelectuale, în care femeia ocupa primul plan al interesului. Acest cult pentru femeie al societății cavalerești din Provence își găsește expresiunea sa cea mai aleasă în domeniul poeziei lirice pe care autorii înșiși, trubaduri — *trobadori*, cum se numeau în provensală, sau *joglarii* — le cîntau în sălile somptuoaselor castele, întovărășiți de instrumente muzicale. Tema acestor cîntece este dragostea curată concepută ca un omagiu pe care îndrăgostitul îl închină adoratei, asemănător cu acela pe care cavalerul îl datora seniorului său.

Din Provence, poezia lirică s-a răsfirat în toate țările învecinate. Prin căsătoria Eleonorei de Aquitania cu Ludovic al VII-lea și prin numeroasele relații care uneau sudul de nordul Franței, în timpul cruciadelor, lirica provensală a trecut în nordul Franței, unde a dobîndit o notă realistă cu Rutbeuf și mai ales cu Villon, acea bizară figură din a cărei viață de cabareturi și de temniță, în așteptarea spînzurătorii, a țîșnit poezia cea mai mișcătoare prin sinceritatea și duioșia ei.

Din Franța, imbolduri și modele pentru literatura în limba națională s-au răspîndit în toate celelalte țări romanice.

În Spania, ca în toate provinciile romanizate, s-a întrebuințat limba latină pînă tîrziu în plinul ev mediu. Deși elementele din noua limbă plămădită din fuziunea latinei cu idiomele iberice și germanice se furișează încă din veacul al VI-lea în gramatici latine, în compilațiuni juridice, în cartulare și titluri de proprietăți ale mănăstirilor și ale vechilor familii feudale, totuși limba spaniolă nu începe să fie scrisă în literatură decît abia în veacul al VII-lea, sub influența epicei franceze. Vechile poeme epice ale Franței au fost aduse în Spania prin jongleurii ce însoțeau convoiurile de pelerini francezi care veneau în fiecare an să se închine la mormîntul sfîntului Iacob din Compostella, prin numeroasele mănăstiri întemeiate de călugării benedictini în regatele creștine ale Spaniei și prin seniorii francezi atrași de cruciatele deschise împotriva musulmanilor. Sub aceste influențe au început și în Spania cîntăreții populari — *juglares* — să recite și ei, în sunetul instrumentelor muzicale, isprăvile războinice ale regilor spanioli în lupta contra maurilor, sau fapte de senzație care au zguduit imaginația maselor populare, ca de pildă povestea celor șapte copii ai lui Lara — o vendetă de familie din vechea Castilie. O mare parte din această materie epică a pierit din amintirea poporului. Totuși din această producție populară a răzbătut pînă la noi în întregime *Poema* sau *Cantar del Cid*, al cărui erou principal, Rodrigo Diaz de Bivar — zis El Cid Campeador — este învingătorul maurilor și cuceritorul Valenciei, precum și poema înrudită *El Rodrigo*, care povestește vitejiile din tinerețe ale Cidului, căsătoria lui cu Ximena — tema dramatizată mai tîrziu în literatura spaniolă de Guilén de Castro și reluată în literatura franceză de Corneille.

Răsunetul mare pe care l-au avut în societatea spaniolă aceste „cantares de gesta" ale juglarilor a aținat ambiția clericilor, care au fost inițiatorii

unui nou gen de poeme, cunoscute în istoria literaturii spaniole sub numele de „mester de clerecia" — opera clericilor. Aceste nouă producții epice, care se disting prin elemente mistice și romanești, printr-o compoziție mai savantă și printr-un stil mai personal, se inspiră din izvoare variate, ca de exemplu din virtuțile ascetice — învăluite în aureola miracolelor — ale legendelor hagiografice, sau din vechiul fond al tradițiilor naționale și creștine, exaltînd patriotismul castilian, ca, de pildă, poema *Fernán Gonzáles*, scrisă la 1236. În sfîrșit, alte poeme clericale ne transpun pe tărîmul fabulos al antichității, ca poema lui Alexandru cel Mare, inspirată din izvoarele latine și franceze, sau *Libro de Apolonio*, al cărui miez este luat din romanul grecesc al prințului sirian Apollonius de Tyr, cel ce își pierde și, în cele din urmă, regăsește soția și fiica.

Paralel cu influența literaturii franceze, care venea din nord, o altă influență de un caracter cu totul deosebit s-a exercitat asupra literaturii spaniole din sud. Era influența arabă. Arabii cuceriseră Spania, care se afla sub stăpînirea regilor vizigoți, trecuți la creștinism în anul 711, și întemeiaseră acolo califatul de Cordoba. Ei aduseseră în Europa strălucitoarea civilizație arabă: împînziseră pămîntul Spaniei cu canale de irigație, aduseseră și sădiseră pomi roditori din țările calde ale Asiei, ridicaseră moschei și palate mărețe, clădite în stilul lor propriu și înființaseră școli înfloritoare în Cordoba și Toledo, în care se studiau, pe lîngă Coran, medicina, științele, filozofia și poezia. Cu toată diferența de rasă și religie, totuși prin mijlocirea mozarabilor — creștinii care primiseră de bunăvoie stăpînirea arabă — a maurilor rămași în provinciile recucerite de spanioli și a evreilor, intermediari între creștini și musulmani, limba, arta și literatura spaniolă au suferit o puternică influență arabă. Din această epocă, limba spaniolă păstrează pînă astăzi o mulțime de cuvinte maure; monumentele spaniole, numite „mozarabe" și „mudejare", se resimt de influența stilului arab în construcția lor, în bogăția și finețea ornamentației, iar literatura s-a îmbogățit cu o sumedenie de parabole, de povești și de proverbe orientale.

Această literatură cu caracter didactic și romantic, tradusă în limba latină și spaniolă de către evreii convertiți la creștinism, a trecut și în celelalte literaturi ale Europei occidentale. Ea a avut o influență puternică asupra literaturii spaniole din vremea regelui Alfons al X-lea, regele înțelept, care a dat un puternic imbold culturii, luînd el însuși parte activă la promovarea ei.

Literatura franceză a trecut de timpuriu și granițele Alpilor. Trubadurii și truverii duceau o viață de vagabondaj, trecînd dintr-o curte seniorială într-alta, dintr-un oraș într-altul, oprindu-se mai îndelung acolo unde erau primiți cu mai multă căldură și generozitate. Ei însoțeau convoiurile de credincioși pe drumurile lor de pelerinaj către Spania și Roma și, în locurile unde mulțimile poposeau ca să se odihnească, le desfătau recitînd, în sunetele vioarelor, poemele epice. Italienii, care trăiau pe atunci încă sub stăpînirea literaturii latine medievale, încep să prindă și ei gust pentru astfel de distracții și încă din secolul al XII-lea se citează comune care plăteau truveri francezi pentru a desfăta poporul în piețele publice cu cîntecele lor. Epica franceză se răspîndește în felul acesta în nordul Italiei și ea pune atîta stăpînire pe spirite, încît se ivesc poeți italieni care, utilizînd materialul epic francez, încep să traducă, să prelucreze și compună poeme, într-o limbă pe jumătate

italiană, pe jumătate franceză — așa-numitele texte franco-venețiene. Dealtfel clasele superioare citeau roamanele franceze cavalerești și în original și unii scriitori, ca bunăoară profesorul lui Dante, Brunetto Latini, au scris opere în limba franceză, pe care o considerau superioară limbii italiene.

Dar, pe cînd nordul Italiei stătea sub influența epicei franceze, sudul primea impulsiunile și înrîuririle liricii provensale. Truverii provensali găsiseră o primire generoasă în regatul pitoresc al Siciliei, la curtea strălucitoare din Palermo a lui Frederic al II-lea. Acesta, crescut de papă, era un adevărat poliglot, care se complăcea nu numai în discuțiuni științifice cu oameni învățați, pe care-i căuta, dar gusta din plin și fastul sărbătorilor de curte: luptele de *tournoi*, farmecul poetic al cantilenelor, cîntate de trovatorii provensali cu care el însuși se lua la întrecere; și nu numai el, ci și socrul său și copiii săi. În acest mediu așa de prielnic, sub influența liricii provensale, înflorește prima școală poetică în literatura italiană, cunoscută sub numele de școala siciliană.

Prin numeroasele legături politice și comerciale care uneau Sicilia cu restul peninsulei, școala siciliană se ramifică și în celelalte curți cavalerești și episcopale din Italia nordică, cu deosebire în Bologna, unde Guido Guinizelli transformă concepția poetică a dragostei, și apoi în Florența, unde, cu Guido Cavalcanti, ajunge la deplină înflorire „il dolce stil nuovo". Este conceptul dragostei idealizat printr-un fior de misticism, în care icoana femeii adorate apare învăluită ca într-un nimb divin, asemenea Sfintei Fecioare și îngerilor. Această dragoste adîncă și curată, neîntinată prin nici un gînd pămîntesc, și care nu poate încolți — după concepția lor — decît în inimi nobile și delicate, transformă sufletul poetului, îl înnobilează și-l ridică pe un plan superior între divin și uman. „Il dolce stil nuovo" a introdus în literatura italiană nu numai un nou concept de dragoste, dar a creat în același timp și nouă forme poetice pline de gingășie și el și-a găsit cea mai desăvîrșită expresiune în lirica dantescă din *Vita nuova* și din *Convivium* și în evocarea Beatricei din *Divina Commedia*.

Deși ivită cea din urmă între literaturile romanice, totuși literatura italiană într-un secol și ceva se emancipează de influențele latine, franceze și provensale și își croiește un drum propriu, care-i va asigura un loc de cinste între literaturile occidentale.

De la acel *Cantico di frate sole* al lui San-Francesco d'Assisi, în care, în sufletul serafic al sfîntului, evlavia pentru creator se contopește cu dragostea frățească pentru natură, în toată splendoarea și armonia ei intimă, de la acest psalm mișcător prin simplitatea lui plină de gingășie și prin adîncimea lui mistică — „le plus beau morceau de poésie religieuse depuis les Evangiles", cum l-a caracterizat Renan — s-a ajuns, printr-o frămîntare de aproape un veac, la minunata poemă alegorică a lui Dante, în care se răsfrînge în ceea ce are mai adînc nu numai sufletul lui Dante, ci și viața întreagă a Italiei medievale.

Dar la data cînd apare în Italia *Divina Commedia*, pe plaiurile noastre, după un mileniu de zbuciumări, după vălmășagul produs de invazii, abia se limpezeau zările și se iveau cele dintîi înjghebări de stat românesc.

Înainte însă de întemeierea statelor noastre, raze de lumină din Apus ajunseseră, firește, din ce în ce mai palide, pînă la hotarele noastre, căci ungurii și polonii intraseră și ei în sfera de cultură a Occidentului. Ungurii se creștinaseră la începutul secolului al XI-lea, cînd regele Ștefan cel Sfînt primise de la papă coroana de rege apostolic. Cu toate că masele populare stăruiau încă multă vreme într-o dîrză împotrivire față de noua credință, totuși creștinismul în forma catolică se înrădăcinează tot mai adînc la curtea regilor unguri.

Prin creștinarea Ungariei în formă catolică, ordine de călugări franciscani, benedictini și dominicani se așază în țară și aduc cu ei preocupările erudite ale umaniștilor și atîta cunoștință de limba latină, încît din secolul al XII-lea încep să se scrie în Ungaria cronici latinești — între care și aceea a „notarului" regelui Bela al V-lea († 1196), cu primele știri despre formațiunile de stat românesc din Ardeal. Pe această cale s-a pregătit pătrunderea Renașterii italiene în epoca și la curtea strălucitoare a lui Matei Corvinul și în perioada următoare, care va fi ilustrată, între alții, și de un vlăstar din viță domnească a Țării Românești, Nicolae Olahus, corespondentul lui Erasm.

Polonia a intrat în zona culturii latine după creștinarea ei sub regele Mieschka, în anul 966. Pătrunderea germanilor, din veacul al XII-lea, în ținuturile polone și colonizarea orașelor au atras după ele clerici și școli, care au întărit cultura latină în această țară slavă. În secolul al XV-lea, legăturile economice cu Italia deschid drumul Renașterii în Polonia. Căsătoria lui Sigismund I (1506—1548) cu Bona Sforza și solicitudinea acordată culturii și artei de Sigismund August (1548—1572) și de Ștefan Báthory (1575—1585) au înlesnit trimiterea tineretului polon la Universitatea din Padova și venirea erudiților și artiștilor italieni la curtea regilor poloni.

Dar, înainte de aceste vremuri, în secolul al XIII-lea, față de cultura latină pe care ne-o ofereau vecinii unguri și poloni, mult mai interesante erau perspectivele pe care ni le deschidea Sudul dunărean bizantino-slav.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURA BIZANTINĂ

Literatura bizantină, în zona căreia am fost cuprinși de la începuturile organizării noastre în stat, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, este cu mult anterioară literaturilor romanice din Occident.

Se știe că, după căderea Romei, granițele imperiului roman au fost invadate de barbari, care s-au așezat și au luat în stăpînire provinciile imperiului de apus. A trebuie să treacă vreme de cîteva veacuri pînă ce popoarele germanice cuceritoare să fie convertite la creștinism și pînă să se facă fuziunea deplină între cuceritori și cuceriți. Limbile neolatine, ale căror urme se văd timid în documentele latine din secolul al VI-lea, apar scrise abia din secolul al VIII-lea, iar cele dintîi manifestări literare apar în Franța secolului al X-lea.

Cu totul altfel se înfățișează lucrurile în Bizanț. După împărțirea imperiului roman în două, sub urmașii lui Teodosiu cel Mare, la anul 395, imperiul de răsărit cu capitala sa Constantinopolul și-a continuat existența de sine stătătoare încă un mileniu după căderea Romei sub barbari. Pînă în secolul al VII-lea imperiul de răsărit avea un caracter roman: împăratul era roman, înalții demnitari, administrația, organizația armatei și a marinei, legislația, cu un cuvînt, întreaga structură a statului era romană. După secolul al VII-lea, cînd partea de nord a Peninsulei Balcanice este cucerită de slavi, și prin aceasta populația romanică a imperiului este scăzută, statul pierde repede caracterul roman. Masele populare ale imperiului erau din punctul de vedere al rasei foarte amestecate. Grecii nu aveau, firește, majoritatea, dar civilizația, cultura, limba, literatura erau toate grecești la pătura cultă a tuturor raselor. De aceea, după secolul al VII-lea, imperiul se grecizează repede. Limba de stat vorbită în toată întinderea imperiului de răsărit rămîne greaca. Aceasta a contribuit ca legătura cu cultura clasică elină să fie neîntreruptă în Bizanț, cu atît mai mult cu cît Bizanțul reunea în granițele sale toate metropolele lumii vechi în care înflorise elenismul: Atena, Alexandria, Antiohia. Literatura greacă era, alături de Sfînta Scriptură și de sfinții părinți, baza educației tineretului în școalele Bizanțului. Bibliotecile bizantine cuprindeau toate comorile scriitorilor antici, copiate frumos și îngrijit în manuscrise prețioase; numai Biblioteca imperială din Constantinopol conținea peste 30 000 de volume.

Pe acest fond străvechi de cultură elenică s-a suprapus apoi creștinismul, care a pătruns așa de adînc în sufletul poporului, încît a format, după cum vom vedea îndată, una din trăsăturile caracteristice ale culturii bizantine.

În sfîrșit, vecinătatea imperiului cu vechile culturi ale Orientului și ramificațiile lumii elenice în Asia Mică și Egipt au înlesnit pătrunderea elementelor asiatice și africane în civilizația bizantină. Încă de pe timpul cînd Alexandru cel Mare cucerise Asia Mică și Egiptul, cultura greacă, superioară culturilor autohtone, s-a impus în Asia apuseană și în nordul Africii. În marile centre din Siria, Asia Mică și Egipt, în Antiohia, Alexandria, Edesa, erau școale superioare grecești, în care se comentau Platon și Aristotel și în care se îngrămădea la studii, alături de greci, tineretul neelenic. În epoca de tranziție de la cultura grecească la cea bizantină, cei mai de seamă scriitori, un Plotin, întemeietorul neoplatonismului, un Origen, un Ioan Hrisostomul, un Romanos, un Ioan Damasceanul, sînt greci din Orient sau orientali grecizați. Este lesne de înțeles că orientalii grecizați, evrei, sirieni, armeni, copți, persani, care, cîștigați la elenism, scriau în limba Bizanțului, introduceau în operele lor, de multe ori fără să-și dea seama, elemente din cultura și limba lor maternă. De altă parte, relațiile politice și economice ale Bizanțului cu curțile strălucitoare din Bagdad și Damasc au adus în civilizația bizantină și influențe arabe, care au atins, după cum s-a observat în timpurile din urmă, chiar și marea epopee populară *Digenis Akritas* [1].

Astfel, pe cînd în Occidentul romanic popoarele ieșite din contopirea elementului barbar cuceritor cu cel latin autohton abia își căutau în tradiția

[1] H. Grégoire, *Byzantion*, X (1935), p. 336.

romană și creștină sîmburii unei culturi proprii, Bizanțul, prin fuziunea literaturii și a filozofiei grecești cu tradiții literare latine, cu creștinismul și cu literaturile vechiului Orient, devenise farul celei mai strălucitoare civilizații care a luminat evul mediu european între veacurile al V-lea și al XI-lea.

În acest răstimp literatura bizantină s-a manifestat cu deosebire pe trei tărîmuri: istoric, religios și beletristic.

Mai întîi în istorie.

Bizanțul, așezat la granițele de răsărit ale civilizației europene și în punctul ei cel mai primejduit, a avut o viață dramatică plină de zbuciumări. El a îndeplinit în istoria omenirii o dublă menire: a apărat creștinismul împotriva ereziilor care veneau să-i surpe mereu temeliile și a apărat civilizația europeană împotriva necontenitelor asalturi date de popoarele barbare din nordul Dunării și de musulmanii din Asia Mică. Acest rol milenar în apărarea creștinismului și a culturii europene a fost cu atît mai greu de îndeplinit cu cît împărații bizantini au avut de cîrmuit popoare de rasă și civilizație diferite peste care se suprapunea tot mai mult cultura grecească. Acest mozaic pitoresc de popoare diferite, aceste necontenite conflicte de rase, de religii, de civilizații, precum și tragediile din jurul scaunului imperial au oferit unor scriitori de real talent cele mai interesante subiecte din cîte a cunoscut istoria omenirii. Și ceea ce nu trebuie pierdut din vedere e că mai toți acești istorici au văzut desfășurîndu-se sub ochii lor evenimentele pe care le-au povestit și la care au luat parte activă ei înșiși. Astfel Procop era secretarul generalului Belisarie, pentru care avea o profundă admirație și pe care l-a însoțit pe cîmpurile de luptă din Asia, Africa și Italia. Mihail Psellos, un om de o cultură vastă și variată, profesor la Academia din Constantinopol, a fost secretarul împăratului Mihail Calafatul, educatorul lui Mihail al VII-lea Parapinakes și a devenit prim-ministru și arbitru al politicii imperiale în domnia mai multor împărați. George Akropolites a primit din partea elevului său, împăratul Teodoros, sarcina de a conduce războiul împotriva despotului de Epir și a căzut prizonier în mîinile dușmanilor. După liberarea sa, sub Mihail al VIII-lea, a renunțat la militărie, pentru care nu prea avea aptitudini, și a ocupat un loc de frunte în diplomația imperiului. Nikifor Vrienios, pentru valoarea lui militară și pentru abilitatea lui oratorică, a fost ales de împăratul Alexie Comnenul ca soț al fiicei sale, Ana. Ana însăși, soția lui Vrienios, femeie de o rară cultură, a completat opera soțului său, reconstituind, după mărturiile celor ce au însoțit pe tatăl său în războaie și după acte oficiale din arhivele statului, cu un simț firesc de pietate, domnia tatălui său. Un alt istoric de seamă a fost împăratul Ioan Cantacuzino, care, după o domnie zbuciumată de necontenite lupte, a renunțat la tron, retrăgîndu-se într-o mănăstire din Muntele Athos, și, în sfîrșit, ultimul cronicar bizantin, George Frantzes, pe care-l va folosi la noi Constantin Căpitanul Filipescu, a fost secretarul lui Manuel al II-lea și mare logofăt la curtea lui Ioan al VIII-lea; el a părăsit patria fugind în Italia după căderea Constantinopolului sub turci.

Cum se poate vedea din această simplă înșirare a cîtorva din cei mai de seamă cronicari, istoria Bizanțului a avut norocul să fie scrisă de oameni care nu numai că au fost părtași la evenimente, dar care au condus chiar

destinele imperiului. Chiar dacă obiectivitatea și sinceritatea este la unii pe planul al doilea, totuși înțelegerea evenimentelor, povestirea lor însuflețită de episoade caracteristice și de situațiuni dramatice, expusă într-un stil format după modelul istoriografiei clasice grecești, au smuls accente de prețuire și de admirație celor mai de seamă bizantinologi ai vremurilor noastre.

„Dacă se compară — spune unul din ei — marii istorici din secolul al VI-lea bizantini: Procop, Agathias, Menandru și mai tîrziu un Psellos, un Cinnamus, un Nicetas, cu marii istorici ai Occidentului latin, care fură contemporanii lor, incontestabil că grecii se așază la un nivel intelectual cu mult superior, prin priceperea politică, prin finețea psihologiei, prin simțul compoziției, prin talentul stilului" [1].

Nici măcar nu începuse în Occident istoriografia în limba națională cînd în Bizanț cronografi ca Ioan Malalas din Antiohia în secolele VI—VII, Gheorghe Amartolos (*amartolos* = păcătosul, atribut de umilință purtat de călugări) din secolul al IX-lea sau Constantin Manasses din secolul al XII-lea, compilînd Sfintele Scripturi cu textele apocrife, cu istoria antică și legendele bizantine, au întocmit, pe gustul maselor populare, vaste repertorii de istorie universală, începînd de la creațiunea lumii și mergînd pînă în vremea lor.

După istoriografie, un alt domeniu literar în care s-a manifestat în chip strălucit cugetarea și sufletul bizantin, pasionat pentru probleme de ordin mistic, a fost teologia. Una din grijile constante ale marilor teologi bizantini a fost lupta contra ereziilor, care amenințau creștinismul în forma lui ortodoxă. Ereziile s-au născut, după cum se știe, din încercările de a fuziona creștinismul cu filozofia și dialectica elină și cu credințele religioase ale popoarelor convertite. Elementele eterogene care se infiltrau pe această cale în creștinism în epoca formațiunii sale erau în unele ținuturi așa de importante, încît îl deviau necontenit de la linia statornicită prin tradiția evanghelică. Aceste devieri de la tradiția fixată, care stricau puritatea învățăturilor Mîntuitorului, au constituit ceea ce se numește în istoria bisericii ereziile. Cea mai răspîndită erezie a fost gnosticismul, născut în primele trei veacuri în mediul îmbibat de sincretism religioas al ultimelor curente de filozofie elină ce căutau în mitologiile vechiului Orient alegorii și simboluri.

Gnosticii, pretinzînd că dețin o revelație specială de la apostoli, puseseră în circulație, sub numele persoanelor biblice, mii de scrieri apocrife: Apocalipsul lui Adam, Evanghelia Evei, Evanghelia lui Andrei, a lui Bartolomei, Tadeu, Filip, Petre etc.

Împotriva acestei literaturi eretice luaseră poziție marii părinți ai bisericii din secolul al IV-lea și al V-lea care au constituit epoca de aur a patristicei grecești: sf. Atanasie, Grigore de Nazianz, sf. Vasile cel Mare, Grigore de Nissa, a cărui operă a intrat de timpuriu în literatura românească, Ciril de Alexandria, sf. Ioan Hrisostomul, sf. Epifaniu. Ei au dus, prin scrierile lor polemice, luptă înverșunată împotriva ereziei și au fixat, prin scrierile lor dogmatice, principiile fundamentale ale credinței, socotite apoi de urmași ca fiind de o autoritate indiscutabilă, deci de nestrămutat.

---

[1] Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, Flammarion, p. 271.

În epoca bizantină biserica a continuat să fie zguduită necontenit de forme noua ale ereziilor: monofizism, care susținea că Domnul nostru Isus a avut o singură natură, cea divină; monotelism, care nu recunoștea în Mîntuitorul decît o singură voință, deși admitea în el două naturi, cea divină și cea umană; iconoclasm, care nu admitea cultul Sfintei Fecioare și al icoanelor, considerate ca idolatrie; bogomilismul, o erezie născută din fuziunea dualismului persan cu creștinismul.

Teologii bizantini, întemeindu-se pe scrierile patristice, au continuat lupta împotriva acestor noi erezii pînă la deplina lor exterminare. Lupta aceasta împotriva ereziilor și pentru fixarea punctului de vedere ortodox în chestiunile atacate a dat naștere unei bogate literaturi de polemică și dogmatică, în care s-au distins teologi de frunte, ca Leontius din Bizanț în secolul al VI-lea, Maxim Confesorul în secolul al VII-lea; din opera lui avem traduceri în literatura noastră încă din secolul al XVII-lea; în secolul al VIII-lea: Ion Damasceanul și Teodor Studitul, patriarhul Fotios; în secolul al IX-lea: Euthimie Zigabene, contemporanul lui Alexe Comnenul, a cărui operă, *Panoplia dogmatică*, a fost tipărită pentru întîiași dată, în limba greacă, la noi, în Tîrgoviște, la 1711; și, în sfîrșit, Palamas, Cantacuzino și Cabasilas, în secolul al XIV-lea.

Însă genul în care literatura bizantină s-a ridicat pe culmile cele mai înalte e poezia religioasă, menită să însoțească serviciul divin: imnografia. Lirismul religios bizantin este atît de bogat, atît de variat și așa de frumos, încît a stîrnit admirația chiar a adversarilor bisericii ortodoxe. Iată ce spune în această privință un călugăr francez, Edmond Bouvy [1]:

„Occidentul nostru are nevoie de poezie; lumea profană este foarte îmbătrînită, foarte dezamăgită *(desenchanté)* pentru a ne mai da poeți lirici, știința sacră este ea însăși amenințată prin pozitivismul năvălitor. Trebuie să căutăm undeva într-o literatură încă necunoscută elanurile inimii, efuziunile sufletului în rugăciune. Ori, Orientul păstrează în rezervă, în cărțile sale liturgice, acest lirism care ne lipsește...; în Grecia bizantină, o ceată nenumărată de melozi, cu principele lor, care formează un cor, și corifeul lor, sfîntul Romanos, cel mai mare dintre poeții noștri creștini. Trebuie să salutăm toate aceste nume, să aplaudăm toate aceste glorii, să ascultăm cu transport toate aceste cîntece."

Producția imnografică bizantină se leagă în obîrșia ei de poezia religioasă siriacă și prin aceasta de poezia semitică, în special de psalmii ebraici. Fruntașul poeziei sacre din Bizanț, Romanos — despre care a fost vorba și pe care toți bizantinologii și chiar teologii catolici îl consideră ca pe cel mai mare poet sacru, nu numai al Bizanțului, ci și al întregii lumi medievale — era evreu din Siria trecut la creștinism și stabilit apoi ca diacon în Constantinopol. El a adoptat pentru imnul sacru versificația populară, care se întemeia nu pe cantitatea silabelor — lungi sau scurte — ci pe ritmul silabic care se obține căutînd efectul muzical în numărul egal al silabelor din aceeași

[1] *Études préparatoires au pélérinage eucharistique de Jérusalem*, Paris, Boeme Presse, 1893, p. 226; vezi *Poètes et mélodes*, Nîmes, 1886, p. 347.

strofă și în succesiunea regulată a silabelor accentuate și a celor neaccentuate.[1] De la el ne-a rămas, între altele, condacele și icoasele de la Nașterea Mîntuitorului, din Duminica Floriilor, din Vinerea Patimilor și din Duminica Paștilor.

Opera lui a fost continuată de alți melozi, Teodor Studitul, care a compus cea mai mare parte din cîntările prohodului, Casia, despre care legenda spune că era gata să se urce pe tronul Bizanțului, dar îl pierdu din pricina unui răspuns mîndru pe care-l dădu împăratului ce-i oferea, cu mărul de aur, mîna sa.

Poezia religioasă bizantină capătă un nou avînt cu Andrei de Creta, alcătuitorul canonului — formă complexă a cîntecului religios, alcătuită din nouă ode modelate după strofe tipice numite irmoase, constituind toate laolaltă un grup organic, cu o melodie unică — și apoi cu continuatorii acestuia: Ioan Damasceanul, întocmitorul octoihului, care este și azi în uzul ritualului ortodox, precum și al cîntărilor de înmormîntare, Cosma Damasceanul, Iosif Imnograful, alcătuitorul canoanelor pentru fiecare zi a săptămînii. Ba, ceea ce este semnificativ, în această muncă de slăvire a Mîntuitorului au adus contribuția lor chiar împărații bizantini, ca Constantin Porfirogenetul și Leon Înțeleptul, autorul canonului din Duminica Floriilor.

Și în omiletică bizantinii stau pe o treaptă mai înaltă decît occidentalii. Marii lor oratori bisericești, crescuți în filozofia și retorica elenică, dar inspirați de puritatea învățăturilor evangelice, au pus în lumină înălțimea dogmei și moralei creștine cu o vervă care, peste veacuri, a avut și are încă o rezonanță puternică în sufletul lumii ortodoxe. Efrem Sirul, Vasile cel Mare, Grigore de la Nisa, Ioan Hrisostomul, Ioan Damasceanul, Ioan Caleca, a cărui operă stă la baza *Evangheliei cu învățătură* a lui Coresi, Mihail Peloponesianul, Ilie Miniat, contimporanul lui Antim Ivireanu, și mulți alții au ilustrat amvonul bisericii ortodoxe și ne-au lăsat predici de o rară frumusețe, care se răsfrîng, după cum se va vedea, în cazaniile noastre.

Pentru a stimula virtuțile creștinești în sufletul maselor populare, bizantinii au plăsmuit legendele învăluite în nimbul miraculosului creștin ale sfinților martiri și asceți, colecționate în mineele care se citesc azi în bisericile noastre sau patericurile schitice, lavsaicurile sau limonariile, mărginite numai la viața și gîndurile marilor asceți.

Și pe tărîmul literaturii de imaginație bizantinii au produs opere de seamă. În secolul al XII-lea rapsozii bizantini ai maselor populare au alcătuit o mare epopee, *Digenis Akritas*, în care se cîntă viața de aventuri și eroism a comandanților de la granițele imperiului.

Poezia epică și-a găsit însă expresiunea ei cea mai nimerită în roman. Romanul și-a luat naștere în epoca de decadență a culturii clasice grecești. Deși în germene era cuprins în unele episoade din poemele homerice, în idila

---

[1] Legenda povestește că venind din Siria în Constantinopol ca diacon în biserica Sfînta Născătoare, a început să compună imnuri sacre, a căror melodie era însă așa de stîngace, încît stîrnea rîsul. Într-o noapte din ajunul Crăciunului, pe cînd dormea, îi apare dintr-o dată în vis Sfînta Fecioară, care-i întinde un sul de hîrtie, silindu-l să-l înghită. Îl înghite și deșteptîndu-se, sub stăpînirea unei puternice emoții mistice, intră în biserică și urcîndu-se în amvon cîntă celebrul imn Ἡπαρθένος σήμερου (= *Astăzi, Sfîntă Fecioară*). Astfel, prin darul divin — după legendă — a alcătuit el mii de imnuri care au pătruns în liturghia ortodoxă și i-au asigurat un loc între sfinți.

din perioada alexandrină, în poveștile milesiane sau în miturile alegorice plăsmuite de filozofii greci, pentru a expune în forma plăcută a ficțiunii o doctrină metafizică sau morală, totuși, ca gen literar de sine stătător, romanul nu s-a constituit decît la începutul erei creștine. Cel mai vechi, din care însă nu ni s-a păstrat decît un fragment, este romanul istoric al lui *Ninus și Semiramida*, alcătuit, după toate probabilitățile, la jumătatea secolului I al erei noastre. Cel mai izbutit, după pastorala *Daphnis și Chloe*, și cel care a avut un răsunet mai puternic în literatura bizantină și chiar în literaturile moderne, este *Aethiopica* lui Heliodor sau *Teagen și Haricleea*, care a sugerat lui Dimitrie Cantemir, după cum însuși o spune, planul operei sale *Istoria ieroglifică*. Acest roman de dragoste, prin înlănțuirea de incidente multiple și variate, prin tendința de a încorda atenția în desfășurarea unor situațiuni senzaționale și a unor conflicte neașteptate, încheiate, spre satisfacția cititorilor, printr-un deznodămînt fericit, a fost mult gustat și a găsit imitatori în literatura bizantină. Scriitori ca Teodor Prodromos, Nicetas Eugenianos, Estațiu Macrembolites și alții — unii în versuri, alții în proză — imitînd pe Heliodor, au scris peripețiile încurcate ale perechilor de îndrăgostiți, care, surprinși pe mare de furtună, cad în mîna piraților, ajung sclavi și în cele din urmă dobîndesc libertatea, se regăsesc și se căsătoresc.

În secolul al XIII-lea, cînd Constantinopolul cade sub latinii cruciatei a IV-a și cînd Împeriul bizantin este împărțit între cuceritori, împreună cu cultura și obiceiurile popoarelor romanice din occident încep să pătrundă în limanurile bizantine și influențe literare.

În aceste împrejurări, romane cavalerești franceze ajung să fie prelucrate și traduse în versuri bizantine, precum: *Ὁ πρεσβύτης ἱππότης*, *Bătrînul cavaler*, un roman din ciclul legendelor arturiene, cu cavalerii mesei rotunde (les chevaliers de la table ronde), prelucrarea liberă și prescurtată a romanului francez de la sfîrșitul secolului al XII-lea *Gyron le courtois* sau *Florio și Plaziaflora*, o reelaborare a legendei provensale *Floire et Blanchefleure* sau *Imberie și Margarona*, o altă prelucrare în versuri a celebrului roman cavaleresc de la sfîrșitul evului mediu *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, intrat și în limba română, sau, în sfîrșit, traducerea în versuri a *Romanului Troiei*, alcătuit în Franța în secolul al XII-lea de truverul normand Benoist de Sainte-Maure, după izvoare latine.

Anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice din Occident, literatura bizantină ajunsese deci la o înflorire mai bogată.

Și în artă Bizanțul era la această epocă superior Occidentului. Elemente din arta bizantină au pătruns de timpuriu prin Veneția și prin stăpînirile bizantine din Italia, în arta evului mediu occidental.

De altă parte, capitala imperiului, așezată într-unul din cele mai pitorești decoruri, cu țărmul Asiei în față, era cea mai frumoasă cetate a evului mediu. Cupolele aurite ale bisericilor, galeriile și arcadele palatelor de marmoră, cu splendide grădini pe țărmul Mării de Marmara, piețele largi ca, de pildă, vestita Augusteon — un fel de San Marco a vechiului Bizanț — toată acea bogăție de marmoră, aur și mozaicuri ne face să înțelegem prestigiul de care se bucura pe timpul său civilizația bizantină. Măreția și frumusețea Constantinopolului erau cîntate în romanele courtois ale Franței medievale și în bîlinele rusești. Iar mai tîrziu, în secolul al XIII-lea, cînd latinii cruci-

atei a IV-a cuceresc Constantinopolul, rămîn uimiți de cele ce văd în capitala imperială; unul dintre aceștia, cronicarul francez Villehardouin, scrie: „Rien de pareil ne se peut trouver en un autre pays".

BIBLIOGRAFIE

Pentru istoria literaturii bizantine cea mai bună operă este pînă acum tot Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, care are pentru fiecare capitol o bogată bibliografie, II. Aufl. München, 1897. O lucrare sumară, mai nouă: Giovanni Montelatici, *Storia della letteratura bizantina (324—1453)*, Milano, Ulrico Hoepli, 1916. O sinteză asupra civilizației bizantine: Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, Flammarion, p. 271. Foarte prețioase date privitoare la importanța Bizanțului pentru noi și la legăturile literaturii noastre cu cultura bizantină se găsesc la D. Russo, *Elenismul în România*, București, 1912, reprodus și în *Studii istorice greco-romane. Opere postume*, II, p. 487—541, București, 1935, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II"; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucarest, 1935. Pentru imnografie în legătură cu ritualul nostru: preotul prof. Petre Vintilescu, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cîntarea bisericească*, București, 1937.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI

Din cele expuse în capitolele precedente s-a putut vedea că literaturile romanice, emancipîndu-se de sub tutela limbii latine, apar tîrziu, abia în secolul al X-lea. Pînă la această epocă Bizanțul însă, care își plămădise o civilizație proprie din fuziunea clasicismului grec cu creștinismul și cu străvechile culturi ale Orientului, avusese o evoluție literară de cinci veacuri. În secolul al VI-lea, cînd în Italia și în Spania abia se furișau în documente latine urmele noilor limbi romanice, Bizanțul se putea mîndri cu melozi ca Romanos, pe care nu numai bizantinologii, ci chiar și teologii catolici îl socotesc ca pe cel mai mare poet al creștinătății din toate vremurile. Pînă în veacul al XIII-lea, cînd în Occidentul romanic apar primii cronicari — în Spania Alfons al X-lea cu cronica generală a Spaniei, în Franța cronicarii cruciadei a IV-a cu Villehardouin în frunte — istoriografia bizantină dăduse pe cei mai de seamă reprezentanți ai săi.

Și în ceea ce privește epica literatura bizantină putea sta cu cinste alături de literaturile romanice, căci dacă bogata eflorescență a chanson-elor de geste și a romanelor courtois din Franța medievală s-a răsfirat în toate literaturile Occidentului neolatin, Bizanțul în schimb produsese marea epopee populară *Digenis Akritas*, precum și o serie de romane imitate după *Ethiopica* lui Heliodor, care încep să se eșaloneze încă din veacul al V-lea.

Și dacă după căderea Constantinopolului sub latinii cruciadei a IV-a pătrund în literatura bizantină cîteva teme din ciclul romanelor courtois, nu-i mai puțin adevărat că și literatura bizantină a transmis epicei franceze medievale o serie de motive în opere ca: *Cligès* a lui Chrétien de Troyes, *Athis et Prophilias* a lui Alexandre, *Partenopeu, Hippomédon et Protésilaus* ale lui Huon de Rotelande, *Cléomadès* a lui Adenet le Roi, *Florimont* al lui Aimon de Varenne și acel celebru în evul mediu *Roman de sept-sages* — *Sindipa* al nostru — care a colindat prin toate literaturile Occidentului.

Privită astfel în întregul său, literatura bizantină, anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice, s-a dezvoltat pe o linie de evoluție ascendentă și atinsese în evul mediu în unele domenii — ca, de exemplu, în cel religios și în cel istoric — culmi mai înalte decît literaturile Occidentului.

Dacă la această strălucire culturală adăugăm frumusețea pitorească a Constantinopolului, atunci înțelegem farmecul pe care Bizanțul îl exercita asupra popoarelor păgîne de la granițele imperiului. Cel dintîi dintre popoarele slave din sudul Dunării care au îmbrățișat creștinismul oficial au fost bulgarii. În 864 principele Boris al Bulgariei, folosindu-se de încheierea păcii cu bizantinii, se botează avînd ca naș pe însuși împăratul bizantin Mihail. Creștinismul dobîndește însă un puternic avînt în Bulgaria sub fiul lui Boris, sub țarul Simion, prin munca de cultură a discipolilor lui Chiril și Metodiu. Frații Chiril și Metodiu erau fiii unui înalt funcționar grec din Salonic. Cunoșteau probabil limba slavă din copilărie, fiindcă în veacul al IX-lea populația slavă se întindea pînă sub zidurile Salonicului. Dobîndiseră la Constantinopol o solidă educație religioasă sub călăuza marelui patriarh Fotie; călătoriseră apoi pe la mănăstirile din Asia Mică, unde se inițiaseră în viața ascetică și încercaseră să aducă la creștinism pe cazarii de la nordul Mării Negre. Ei aveau astfel reputația unor adevărați apostoli cînd, în anul 860, principele Moraviei, Rostislav, cere din Bizanț misionari creștini care să cunoască limba slavă.

Creștinismul pătrunsese în Moravia din țările germanice, dar întîlnea obstacole în expansiunea lui, nu numai din pricină că moravii păgîni erau în lupte continue cu germanii, dar și din pricină că misionarii germani nu cunoșteau limba poporului pe care voiau să-l evanghelizeze.

Frații Chiril și Metodiu petrecuseră vreo trei ani pentru a traduce Sfintele Scripturi în limba slavă, inventînd pentru aceasta alfabetul glagolitic, și în 863 plecară în Moravia. Propaganda lor avu un succes strălucit, dar, după ce moare Rostislav, în zbuciumările politice care urmează, liturghia slavă începe să fie atacată din ce în ce mai înverșunat de către clerul german catolic.

Persecutați și izgoniți din Moravia, discipolii lui Metodiu se refugiază în Macedonia și apoi în Bulgaria, care tocmai fusese cîștigată la creștinism. Ei găsesc aci, sub domnia lui Simion, care se urcase pe tronul Bulgariei după Boris în 893, tărîmul prielnic pentru o spornică activitate culturală. Simion își făcuse educația în Bizanț, se deprinsese din copilărie cu operele lui Aristotel și cu discursurile lui Demostene și dobîndise atîta cultură grecească, încît un sol contemporan german al regelui Otto I, de origine longobardă, Luitprand, ne spune că bizantinii îl socoteau pe jumătate grec. Hotărît să ridice starea culturală a poporului său, el introduce la curtea din Preslav, capitala țării, pompa și ceremonialul bizantin, înalță arhiepiscopatul bulgar la rangul de patriarhie, proclamînd autocefalia bisericii bulgare (917), zidește biserici și palate, organizează biblioteci și stimulează cu avînt opera de transplantare a literaturii bizantine, punîndu-se el însuși la muncă. De la el a rămas în literatura bulgară traducerea a 135 de discursuri ale sf. Ioan Hrisostomul, reunite sub numele de *Zlatostruj (Valul de aur)*.

Sub acest principe înțelept, pe care un panegirist bulgar contemporan îl numește „noul Ptolomeu", discipolii lui Metodiu sînt bine primiți. Încurajați

de țar în munca lor de cultură, ei dau atîta strălucire domniei lui Simion, încît toți slaviștii o numesc epoca de aur a literaturii bulgare. Biserica bulgară recunoscătoare pentru munca lor îi cinstește în frunte cu cei doi apostoli Chiril și Metodiu sub numele de „světii sedmipocětni" (grupul celor 7 sfinți).

În fruntea acestor discipoli stă Climent, care a dat ființă slavă în Macedonia episcopatului din Ohrida. El a lăsat o serie de discursuri și biografia apostolilor Chiril și Metodiu, alcătuite cu elemente legendare după modelul hagiografiei bizantine, cuprinzînd discuțiuni dogmatice ca de pildă disputa lui Chiril cu sarazinii, cu cazarii, cu clerul latin din Veneția.

În aceeași epocă a lui Simion trăiește și Ioan Exarhul, un fel de patriarh al Bulgariei, care a transpus în literatura bulgară partea care interesa mai mult poporul său din opera fundamentală de dogmatică a sfîntului Ioan Damasceanul.

Era firesc ca în epoca de creștinare a poporului bulgar toată strădania cărturarilor să fie pusă cu deosebire în serviciul operei de tălmăcire a tot cea ce putea întări noua credință. Munca desfășurată în această privință este uriașă pe toate tărîmurile literaturii religioase. Astfel, în afară de cărțile fundamentale ale Bibliei, de textele liturgice, s-au tradus de către scriitori anonimi numeroase cărți de dogmatică, ca de pildă opera sfîntului Ioan Damascean, comentarii privitoare la textele biblice, ca de exemplu comentarul sf. Athanasie din Alexandria, sau comentarul lui Hippolit asupra cărții lui Daniil; literatură ascetică și mistică, ca de pildă operele lui Efrem Sirul, ale lui Ioan Klimax (a cărui scriere *Lestvica*, scara posturilor pe care trebuie să le urce omul pentru a ajunge la desăvîrșire morală, a fost tradusă la noi în secolul al XVII-lea de mitropolitul Varlaam), ale lui Teodor Studitul, regeneratorul vieții monahale bizantine din veacul al IX-lea, ale lui Ioan Moshos (*Limonarion*, foarte răspîndită și la noi); și, în sfîrșit, o bogată literatură omiletică culeasă din operele sf. Vasile cel Mare, ale lui Grigore de Nazianz, Ioan Hrisostomul ș.a.

Dar asemenea discuțiuni dogmatice și speculațiuni teologice nu puteau mulțumi imaginația naivă a poporului, care, în faza de copilărie a culturii sale, era mai bucuros după povești și legende în legătură cu noua lui credință și cu lumea înocnjurătoare. De aceea din bogata și variata materie religioasă a Bizanțului, aceea care s-a bucurat de mai multă trecere în literatura bulgărească a fost literatura apocrifă. Această literatură s-a născut în vremurile de decadență ale poporului evreu și în primele veacuri ale creștinismului, fie din nevoia de a ridica moralul deprimat al poporului, fie din năzuința de a lămuri unele puncte lăsate în întuneric de Biblie din viața patriarhilor, a profeților, a Mîntuitorului, a apostolilor, fie, în sfîrșit, de a dezvălui enigmele privitoare la creațiunea și sfîrșitul lumii, la viața de dincolo de moarte.

Lăsînd la o parte legendele privitoare la Vechiul Testament, moștenite din vechiul iudaism, literatura apocrifă a Noului Testament a fost alcătuită mai toată din legende populare formate în comunitățile primitive ale creștinismului — fiindcă cea plăsmuită de sectele eretice a fost distrusă — și a apărut sub numele unui patriarh, a unui profet, a Mîntuitorului sau a unuia din apostoli, cu pretenția că a stat multă vreme ascunsă ca o literatură postumă, pînă ce împrejurări fericite au scos-o la lumină. De aceea literatura aceasta a fost numită apocrifă (de la gr. ἀποχρύπτω = acopăr, ascund, ἀπόχρυπτος =

ascuns). Și fiindcă pretenția acestei noi literaturi că ea este opera marilor personalități ale Bibliei este neîntemeiată, ea fiind o literatură neautentică, falsă, termenul apocrif are două note caracteristice: literatură care ar fi stat ascunsă, ca un fel de operă postumă, dar în același timp o literatură neautentică, pseudoepigrafică, falsă. Literatura aceasta este alcătuită dintr-o vastă materie de legende țesute de imaginația naivă a poporului în jurul Mîntuitorului și a familiei sfinte: așa-numitele evanghelii apocrife, ca de pildă *Protoevanghelia lui Iacob*, fratele cel mic al Domnului, care, inspirată de dogma concepțiunii imaculate a Mîntuitorului, învăluie într-un nimb de castitate și sfințenie nașterea, copilăria și tinerețea Sfintei Fecioare; sau *Evanghelia copilărici*, atribuită apostolului Toma, în care se arată pribegia familiei sfinte spre Egipt prin pustiu, precum și copilăria Mîntuitorului în Nazaret, sînt înfățișate cu elemente de miraculos într-o adevărată apoteoză și, în sfîrșit, *Evanghelia lui Nicodim*, în care se povestesc chinurile Mîntuitorului, moartea lui și scoborîrea în infern pentru liberarea celor drepți. Ciclul acestor legende apocrife se încheie apoi cu o serie de viziuni apocaliptice privitoare la sfîrșitul lumii și la contrastul dintre rai și iad, ca: *Apocalipsul sfîntului Ioan Bogoslovul*, *Apocalipsul sfîntului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad*, *Ascensiunea lui Isaia la cer*, *Cuvîntul lui Metodie al patarilor*, care vor trece apoi și în literatura noastră, unele chiar din secolul al XVI-lea.

Cronicile bizantine, care povesteau, după modelele clasice, toată viața zbuciumată a imperiului și a curții din Constantinopol, nu au interesat pe cărturarii de la începutul literaturii bulgare. Dimpotrivă, aceștia gustau mai mult cronografele scrise de călugării bizantini, care începeau povestirea de la creațiune și care întrețesau în urzeala biblică și istorică legende apocrife, tradiții populare privitoare la împărați și alte multe elemente de folclor bizantin. Din bogata literatură de cronografe bizantine au trecut în literatura bulgară: hronograful lui Ioan Malalas, un siriac grecizat, care povestește istoria lumii pînă la anul 574; cronica lui Gheorghe Monahul Amartolos (= păcătosul), care duce povestirea pînă la moartea împăratului Teofil; cîteva fragmente din *χρονογραφικὸν Σύντομον* a patriarhului Nikifor și cronograful lui Manasses încărcat de podoabe stilistice, care în originalul bizantin era scris în versuri, dar care în slavă este tradus în proză și care va avea, după cum vom vedea, o mare influență asupra călugărilor cronicari ai Moldovei Macarie și Azarie.

La începuturile creștinării sale, nivelul cultural al poporului nu era desigur așa de ridicat încît să poată gusta frumusețea capodoperelor literaturii clasice grecești, nici să poată prețui floarea poeziei bizantine. Cărturarii bulgari — și în primul rînd clericii care stăteau în fruntea activității de transplantare a culturii bizantine — au ales din comoara literară a Bizanțului, în afară de ceea ce putea întări credința, numai acele opere cu caracter estetic care puteau fi pe placul maselor naive ale poporului. Așadar, în primul rînd romanele populare. Astfel s-a tradus, încă din secolul al XIII-lea: o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, care apoi a fost încorporată în Rusia în așa-numitele cronici grecești, eleniskii letopisec (Malalas); romanul lui *Varlaam și Ioasaf*, o prelucrare bizantină a legendei lui Buda, „cel mai bun roman spiritual al evului mediu", tradus la noi de Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab; o versiune din vestita carte de fabule indiene, tradusă în literatura arabă sub numele de *Kalilah și Dimnah*, iar în literatura bizantină și slavă sub numele

de *Stefanites și Ihnilates* (numele a doi șacali, eroi ai romanului); apoi o povestire cu elemente enigmatice, dar hazlii în același timp, din cercul legendelor solomonice, intitulată *Solomon și Kitovras*, care a circulat și în literaturile medievale ale Apusului sub numele de *Solomon și Marcolf* și care stă la baza prelucrării lui Croce, *Bertoldo*. Din același ciclu de povești venite din vechiul Orient în literatura bizantină, bulgarii au mai transpus în literatura lor romanul înțesat de proverbe, fabule și enigme al lui *Archirie și Anadan*, a cărui formă, cea mai veche, a fost descoperită în zilele noastre de o misiune arheologică germană pe o insulă de la cataractele Nilului, într-un papirus scris cu 5 veacuri înainte de Hristos în limba armeană. Romanul a fost tradus în slavonește în secolul al XI-lea sau al XII-lea, probabil în ținuturile Macedoniei. Înăbușită prin cucerirea bizantină, activitatea culturală renaște în Bulgaria sub al doilea imperiu româno-bulgar, la curtea țarilor din Tîrnova, prin munca neobosită a marilor patriarhi Theodosie și mai ales Efthimie.

Către sfîrșitul secolului al XII-lea literatura sud-slavă își strămută punctul de greutate în Serbia, care, închegîndu-se într-o unitate politică, devine, sub conducerea lui Ștefan Nemanja, unul din statele cele mai puternice ale Peninsulei Balcanice.

Trezită mai tîrziu la viața literară proprie, Serbia a împrumutat limba bisericească, și împreună cu aceasta și literatura tradusă, din Bulgaria, dar copiștii sîrbi, copiind texte religioase, legende și povești bulgare, au introdus în textele ce copiau limba țării și a vremii lor. Bulgaria însăși intră în sfera de influență a culturii sîrbești, căci documentele scrise în Bulgaria la această epocă se resimt de influența sîrbească. La curtea din Vidin a țarului bulgăresc Sracimir se întrebuințează în documente limba sîrbo-slavă și în această limbă este scris și sbornicul copiat la anul 1360 cu ajutorul Anei, soția țarului și fiica lui Basaraba al nostru.

Literatura bulgărească venea în Serbia prin mijlocirea mănăstirilor din Muntele Athos. Legăturile vieții de cultură a sîrbilor cu Muntele Athos au fost înnodate în secolul al XII-lea prin fiul lui Ștefan Nemanja, Ratko. Acesta, părăsind strălucirea de la curtea domnească a tatălui său, s-a retras în Muntele Athos, îmbrăcînd haina monahală sub numele de Sava. Cîțiva ani după aceasta tatăl său, Ștefan Nemanja, renunță și el la tron și, venind cu sufletul umilit pe urmele fiului său, își caută un loc de odihnă între călugării Muntelui Athos sub numele de Simion. Simion și Sava au întemeiat în Muntele Athos mănăstirea sîrbească Hilandarul, care a înnodat viața religioasă a poporului sîrb cu viața ascetică și culturală a Muntelui Athos.

Muntele Athos este o peninsulă stîncoasă și abruptă, acoperită numai de mănăstiri ridicate de împărați bizantini, de țari bulgari, de cnezi sîrbi, de domni români și de țari ruși. Aceste mănăstiri adăpostesc în ele călugări de neamuri diferite, care trăiesc în umilință o viață de adevărată frățietate creștinească, uniți laolaltă într-un fel de republică, sub conducerea celui mai destoinic din soborul egumenilor: protul Muntelui Athos. Această republică de mănăstiri a jucat un rol important în viața Răsăritului ortodox, căci ea era nu numai inima din care pulsa viața religioasă din Răsărit, dar și un fel de bibliotecă

centrală a popoarelor ortodoxe, cum spune unul din cei mai buni cunoscători ai literaturii sud-slave, profesorul Murko.

Din Muntele Athos au plecat textele și misionarii culturii către țările slave. Un popas în drumul lor l-au format mănăstirile din Macedonia, leagănul literaturii bulgărești din epoca de aur, unde populația bulgărească se încrucișa cu populația sîrbească. Din răsadurile bizantine aduse din Athos a crescut pe pămînt sîrbesc o literatură originală de hagiografie și cronici naționale.

În afară de curentul acesta ortodox și bizantin care se revărsa în Serbia din mănăstirile Muntelui Athos, un alt curent, de un caracter cu totul deosebit, venea să învioreze literatura sîrbească. Era un curent de cultură occidentală care pătrundea dinspre țărmurile Mării Adriatice. Litoralul adriatic, vechea Ilirie și o parte din Panonia, fusese ocupat de croați cu cîțiva ani mai înainte de strămutarea sîrbilor în sudul Dunării. Încă de la începutul așezării lor pe coastele dalmatine, croații sînt cîștigați la creștinism prin misionari trimiși din Roma, după cererea împăratului bizantin Heraclie. După o perioadă de ezitări între Roma și Bizanț, regele croaților, Branimir, recunoscu în cele din urmă, în 879, autoritatea bisericii papale.

În 1102 croații, după o serie de zbuciumări interne, se alipesc la Ungaria și intră în acest fel tot mai mult în sfera de influență a Ungariei și a bisericii catolice.

Cu un veac mai înainte ținuturile croate din jurul Dubrovnikului de azi — Ragusa de altădată — căzuseră sub influența Italiei. La începutul secolului al XI-lea dogele Veneției, Petru al II-lea Urseolo, cucerește o parte a țărmului adriatic al Croației, unde cu timpul republica Sf. Marco izbutește să stăpînească centre însemnate ca Zara, Veglia, Spalato, Lagosta și cîtva timp Ragusa. Ragusa a fost cu deosebire poarta prin care influențele occidentale au pătruns în literatura și în arta sîrbească. Deși Ragusa și-a redobîndit libertatea, pe care cu mici întreruperi a izbutit să o păstreze pînă în 1815 (congresul din Viena), cînd a fost cedată o dată cu Veneția Austriei, totuși ea a rămas sub influența venețiană și limba oficială a republicii dalmatine a fost multă vreme limba latină, sau mai exact un dialect italian. Legăturile politice și economice ale Veneției cu Ragusa au înlesnit în cetatea dalmatină așezarea italienilor, care au adus cu ei în societatea slavă obiceiuri rafinate, gustul pentru artele frumoase și literatură. Pe de altă parte, slavii dalmatini, atrași de farmecul Veneției, se duc în Italia pentru completarea studiilor la Universitatea din Padova. Ragusanii încep să scrie chiar în limba latină și italiană. Un tînăr dalmat, Ilja Crejević, primește în 1478, la Roma, coroana de poet, și versurile lui latine sînt socotite ca cele mai frumoase dintre ale scriitorilor contemporani.

Paralel cu influența politică și culturală a Veneției pe țărmurile dalmatine, se întinde și influența bisericii. În Antivari și în Ragusa se întemeiaseră, din veacul al XI-lea chiar, episcopate catolice de care depindeau numeroase biserici și mănăstiri, ca de exemplu: Sancta Maria de Reteço, lîngă Ragusa, sau Sancta Maria de Mljet (Meleda), așezată pe vîrful unei insule stîncoase înconjurată de păduri de pini. Prin aceste mănăstiri în care călugării croați trăiau sub ascultarea Romei și oficiau serviciul religios în limba latină, precum și prin numeroase legături politice, comerciale și culturale, multe elemente

din arta și literatura Occidentului medieval au pătruns în literatura croată. Astfel croații au cunoscut de timpuriu acele drame liturgice ale evului mediu — — misterele, cum le numeau occidentalii, prikazanje sau skazanje, cum le numeau croații — au avut poeți care s-au inspirat din lirica lui Petrarca și au cunoscut de timpuriu binefacerile Renașterii. Prin legăturile cu Serbia, o parte din aceste elemente de artă și literatură occidentală a pătruns în literatura sîrbească, venind astfel să sporească tezaurul cultural al slavilor sud-dunăreni.

BIBLIOGRAFIE

Pentru literaturile sud-slave în general o bună operă de sinteză este tot Dr. M. Murko, *Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen*, Leipzig, 1908, în colecția „Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen".

Pentru literatura bulgărească: Boian Penev, История Българската литература, Sofia, 1933.

Informație și bibliografie și la Angelov și Genov, Стара Българска литература (IX—XVIII B), Sofia, 1922.

Pentru literatura sîrbească manualul lui Pavle Popović, Преглед српске Књижевности, ed. a II-a, Belgrad, 1913, este încă util, fiindcă are la sfîrșit pentru fiecare capitol o bibliografie bogată; Milivaje Bagić, Из старе српске књижевности, ed. a III-a, Beograd, 1926.

Pentru literatura croată: Dr. Dragutin Prohaska, *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina*, Zagreb, 1914.

Pentru influențele italiene asupra literaturii iugoslave un bun articol de sinteză: Mirko Deanović, *Les influences italiennes sur l'ancienne littérature yougoslave*, în *Revue de littérature comparée*, XVI, 1934, pp. 30—52.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ

Izolaţi de romanitatea occidentală prin unguri, care pînă tîrziu, la începutul secolului al XI-lea, erau păgîni, şi de imperiul bizantin prin slavii de la sudul Dunării, care din secolul al IX-lea erau ortodocşi, românii au trebuit să primească în biserică liturghia slavă. Această liturghie fusese înfiinţată de către fraţii Chiril şi Metodiu, greci din Salonic, dar care cunoşteau încă din casa părintească limba slavă şi care convertiseră la creştinism pe moravii principelui Rostislav. Limba în care ei traduseseră Sfintele Scripturi era însă, după cum s-a dedus din particularităţile fonetice, limba bulgărească vorbită pe timpul lor, deci în secolul al IX-lea, în jurul Salonicului. Dar cum cîmpul lor de activitate apostolică se întindea peste ţinuturile slavilor occidentali (strămoşii slovenilor actuali), ei au trebuit să introducă în traducerile lor şi elemente slave occidentale, dintre care unele de origine latină, altele de origine germană. Traducerile fraţilor Chiril şi Metodiu, revizuite în Bulgaria în epoca de aur a ţarului Simion, au fost curăţate de elementele străine şi de tot ce părea poporului de neînţeles.

Copii de pe aceste texte au trecut desigur şi în nordul Dunării şi ele vor fi servit la oficierea cultului divin într-o vreme cînd pătura de populaţie românească era străpunsă de numeroase infiltraţii slave, care nu fuseseră încă asimilate şi care au lăsat urme puternice în limba şi chiar în toponimia noastră: *Gorj* (Jiul de munte), *Dolj* (Jiul de cîmpie), *Rîmnic* (din Rîbnic, de la ryba = peşte, deci „rîul cu peşti"), *Dîmboviţa* (de la дъбъ = stejar), *Bucovina* (ţara fagilor), *Bistriţa* (apă repede) etc. Oficierea ritualului creştin nu se putea, desigur, săvîrşi în toată plinătatea lui fără evanghelii şi fără texte liturgice. Era deci firesc ca texte slavoneşti religioase din sudul Dunării să fi trecut în nord şi chiar să se fi copiat şi pe pămîntul nostru. Hasdeu şi I. Bărbulescu cred chiar că unul din cele mai vechi monumente ale literaturii bulgare, *Codex Suprasliensis*, s-ar fi scris în ţările noastre.

Organizarea bisericii bulgare şi extensiunea ei în nordul Dunării, într-o vreme cînd noi încă nu eram consolidaţi, a contribuit şi ea să înnoade viaţa noastră religioasă cu a slavilor sud-dunăreni. Ne lipseşte materialul documentar necesar pentru a lumina această epocă întunecată din istoria poporului românesc. În anul cînd, după distrugerea ţaratului bulgar, Vasile al II-lea reorganizează ierarhia bisericească în Bulgaria cucerită, ţinuturile vlahilor

sînt menționate ca aflîndu-se sub jurisdicțiunea bisericească a episcopatului de Vidin, dar din actul împăratului bizantin, publicat de Gelzer, nu se poate ști dacă este vorba și de vlahii din nordul Dunării. Înglobarea noastră în zona religioasă slavă de nuanță bizantină este apoi întărită de împrejurările politice în care s-a desfășurat firul vieții noastre istorice pînă la epoca năruirii statelor balcanice.

Principatele românești apar în lumina Răsăritului european abia cu cîteva decenii înainte ca turcii să pună piciorul în Europa. Lipsa de mărturii documentare învăluie viața poporului nostru din evul mediu într-o negură deasă. Din puținele știri, pe care le culegem din documentele ieșite din cancelariile regilor unguri, reiese că în secolul al XIII-lea se găseau pe meleagurile noastre formațiuni mărunte de state, din care aveau să se închege cu timpul, prin contopirea lor, prin alungarea tătarilor care invadaseră șesurile și prin înlăturarea ungurilor care aveau pretenție de suzeranitate asupra ținuturilor din nordul Dunării, principatul Țării Românești și al Moldovei.

Cel dintîi voievod care ridică steagul independenței pe plaiurile noastre este voievodul de la Jiu, Litovoi. El cucerește părți din Banatul unguresc al Severinului, refuză să plătească tributul cuvenit regelui Ladislau Cumanul, dar plătește cu viața această încercare, murind pe cîmpul de luptă în anul 1279.

Abia după o jumătate de veac, cînd, în urma stingerii dinastiei arpadiene, Ungaria era zguduită de mari frămîntări și cînd stăpînirea tătarilor la Dunăre se clatină, se întemeiază, ca stat de sine stătător, principatul muntean. Basaraba, unind — în ce împrejurări nu știm, fiindcă ne lipsesc știri documentare — voievodatele mărunte sub sceptrul său, curățind șesurile Dunării de stăpînirea tătărască și distrugînd în 1330, în văile de la Posada, oștirea lui Carol Robert, este, cu drept cuvînt, socotit ca ctitorul Țării Românești.

Cam în același timp se întemeiază și Moldova prin Bogdan, voievodul românilor din Maramureș, care, răzvrătindu-se împotriva ungurilor, trece cu credincioșii săi peste munți în Moldova, ia în stăpînire țara lui Sas, căzut pe cîmpul de luptă, atrage de partea lui pe moldoveni și distruge oștirile ungurești trimise împotriva lui.

Principatul Țării Românești și al Moldovei nu s-au putut deci închega ca state independente decît prin lupte cu regii Ungariei, care ridicau pretenții de suzeranitate asupra ținuturilor din sudul și răsăritul Carpaților.

În acele vremuri de mari zbuciumări, cînd principatele române erau în necontenite lupte cu regii catolici ai Ungariei și ai Poloniei pentru salvgardarea independenței lor, se constată între conducătorii Țării Românești și ai statelor slave sud-dunărene strînse legături politice, întărite prin înrudiri dinastice. Fiul și urmașul lui Basarab, Nicolae Alexandru, a avut o fiică pe care a căsătorit-o cu Ștefan Uroș, regele Sîrbiei, și o alta, Anca, pe care a căsătorit-o cu Sracimir, dinastul din Vidin. Aceste legături de familie încheiate pe temeiul comunității de credință au consolidat și relațiile politice. Cînd, după moartea lui Alexandru Basarab, Ludovic, regele Ungariei, trece Dunărea și cucerește Vidinul, luînd în captivitate și pe Sracimir, cumnatul domnului român, acesta, ca să-l răzbune, atacă orașele de graniță din Ardeal, pînă cînd, în cele din urmă,

intervine o împăcare între unguri și români; și Vidinul, cucerit de români, este redat lui Sracimir, liberat din temnița ungurească.

Legăturile dinastice dintre voievozii români și conducătorii statelor slave din Balcani, precum și comunitatea de credință care unea popoarele lor au făcut ca românii să ia parte alături de popoarele slave în luptele comune contra turcilor la rîul Marița (1371), la Cosovo, unde a căzut pe cîmpul de luptă bătrînul cneaz al Serbiei, Lazăr, ducînd cu el în mormînt independența țării sale, și mai tîrziu, după căderea statelor slave, în luptele de la Nicopole și de la Varna.

Aceste strînse legături religioase, politice și dinastice au sfîrșit prin a ne alipi și mai strîns de lumea ortodoxă a sudului dunărean bizantino-slav.

Am văzut mai sus împrejurările în care a pătruns la noi cultul divin în limba slavă încă din secolul al IX-lea probabil. Mai tîrziu, cînd procesul de asimilare a elementelor slave din ținuturile noastre se încheiase și cînd din haosul evului mediu și-a făcut apariția în lumina istoriei principatele noastre, limba în care se oficia serviciul divin a fost introdusă la noi și în cancelaria domnească. Era pe timpul acela, ca dealtfel în tot cursul evului mediu, o strînsă corelație între limba de biserică și limba de stat: limba în care se oficia serviciul divin era în același timp și limba în care se redactau actele oficiale ale cancelariilor princiare: în Apus latina, în Răsărit greaca și slava.

Intrarea țărilor noastre în zona culturii sud-slave este un fapt capital în istoria românească, căci a avut consecințe din cele mai însemnate pentru destinele viitoare ale neamului.

Ea a fost fatală pentru toată cultura noastră veche. În secolul al XIV-lea, cînd noi, abia ieșiți din haosul invaziilor, începem să ne organizăm viața de stat, Occidentul străbătuse timp de patru veacuri un drum destul de lung și de bogat în literatură și se ridicase pînă la *Divina Commedie* a lui Dante, în care vibrează sufletul Italiei medievale în ceea ce are el mai adînc și mai etern omenesc. Un veac mai tîrziu, cînd pe plaiurile noastre călugărul sîrb Nicodim și tovarășii săi clădeau cele dintîi mănăstiri de piatră, pentru ca, în chiliile lor să înceapă munca de copiere a manuscriselor de evanghelii slave, în Occident se încheia faza medievală a marilor literaturi europene și, prin reluarea tradițiilor cu antichitatea greco-latină, se iveau zările Renașterii. Literatura care se dezvoltă mai departe în Occident, pe temeliile Renașterii, o literatură bogată și variată, difuzată prin invenția tipografiei, rămîne străină sufletului românesc, închis în formulele învechite ale culturii bizantino-slave, pînă la jumătatea veacului al XVII-lea, cînd se deschide prin Polonia o fereastră către Occident. Ortodoxia și slavismul ne-au izolat în bună parte de marile frămîntări culturale ale Apusului.

Alte popoare din jurul nostru, de rasă finică sau slavă, ungurii, polonii, cehii, primind și stînd în legătură cu creștinismul din Roma, au adoptat în biserică și în cancelaria de stat limba latină, care a deschis perspectivele unei strălucite culturi antice și care a înlesnit, mai tîrziu, răspîndirea umanismului și a Renașterii. Noi, cu toată latinitatea ființei noastre etnice, despărțiți de romanitatea occidentală prin unguri, care pînă la începutul secolului al XI-lea erau încă păgîni, am intrat în sfera de cultură a popoarelor sud-dunărene. Dar cu toate neajunsurile ce au decurs pentru noi din această situație și pe care le

vom vedea îndată, totuși slavismul — oricît s-ar părea de paradoxal la prima vedere — a contribuit într-o măsură oarecare la păstrarea intactă a unității noastre etnice. Căci dacă noi, în epoca de așezare a vieții noastre românești, am fi avut în biserică și în viața de stat aceeași limbă ca și ungurii, atunci este probabil că precum o parte din pătura conducătoare a poporului nostru din Ardeal — care, sub presiunea statului, primind catolicismul și mai tîrziu calvinismul, s-a pierdut în nobilimea maghiară și a fost deznaționalizată — tot astfel nu ar fi fost exclus ca în aceleași împrejurări și o parte din pătura populară să fi fost pierdută pentru românism. Ortodoxia și slavismul nostru au format, într-o vreme în care credința religioasă era o puternică realitate sufletească, cimentul care a ținut strîns legate sufletește ramurile neamului răzlețite și încăpute sub stăpîniri diferite.

Dar dacă din punctul de vedere al integrității etnice ortodoxismul ne-a adus servicii incontestabile, alipirea noastră la cultura slavilor sud-dunăreni a restrîns însă în chip simțitor orizontul vieții noastre literare.

Mai întîi, limba slavă în care preoții noștri săvîrșeau slujba bisericească era o limbă vorbită în veacul al IX-lea în jurul Salonicului și în ținuturile Macedoniei, dar care în epoca întemeierii principatelor noastre ajunsese o limbă învechită, o limbă moartă. Numai cei care erau ținuți, prin profesiunea lor, să o cunoască se străduiau să o învețe; de aceea singura clasă cultă era la noi, pe acele timpuri, ca dealtfel și la începutul evului mediu occidental, clerul.

În al doilea rînd, cultura slavă care stătea la dispoziția clerului nostru era ea însăși săracă. Am văzut într-un capitol precedent în ce consta literatura slavilor sud-dunăreni, alimentată, pe de o parte, din cultura Bizanțului, pe de altă parte, prin mijlocirea croaților, din cultura Italiei. În patru veacuri de influențe bizantine și de legături cu țărmurile italiene, slavii sud-dunăreni transpuseseră în limba lor în primul rînd Sfînta Scriptură și cărțile necesare serviciului liturgic, la care adăugaseră cîteva cărți de dogmatică și de mistică ascetică, menite să întărească credința cea nouă în masele populare. De o deosebită trecere s-au bucurat apoi la popoarele slave legendele apocrife privitoare la materia Vechiului și a Noului Testament și mai ales legendele apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două țărmuri spre care se duc sufletele oamenilor după moarte: iadul și raiul.

În locul cronicilor bizantine, care nu prezentau mult interes pentru ei, s-au mulțumit cu cîteva cronografe, care, începînd povestea lumii de la creațiune, amestecau continuu elementul biblic cu cel apocrif și istoria veridică cu fondul legendar al folclorului bizantin.

Din capodoperele literaturii clasice grecești nu a pătruns nimic în literatura slavilor de sud, iar din literatura de imaginație a Bizanțului au trecut numai cîteva romane cu caracter popular.

Prin legăturile coastelor adriatice ale Serbiei cu Veneția și cu celelalte cetăți italiene, literatura slavilor sud-dunăreni se îmbogățise cu cîteva cărți de florilegii, cu romanul lui Alexandru cel Mare, cu o versiune a romanelor bretone *Tristan și Isolda*, *Lancelot*, și în sfîrșit cu cîteva mistere religioase.

Literatura religioasă canonică și apocrifă, cronografe cu elemente apocrife și folclorice, romane populare bizantine și occidentale, cîteva colecții de florilegii și cîteva cronici sîrbești originale, acesta era orizontul literar pe care-l deschidea poporului nostru adoptarea limbii slavone ca limbă de cultură.

Dar dincolo de granițele lumii slave sud-dunărene era acel Bizanț a cărui strălucitoare civilizație luminase evul mediu într-o vreme în care focarele de cultură ale Romei vechi fuseseră stinse prin invazia barbarilor. Era cetatea imperială a Constantinopolului a cărei frumusețe și ale cărei comori de artă uimise într-atîta lumea încît era cîntată în bîlinele rusești și în romanele courtois ale Franței medievale.

Printr-un instinct superior de cultură, ctitorii principatelor noastre au căutat, dincolo de lumea slavă din sudul Dunării și într-o vreme în care nu se putea prevedea prăbușirea Peninsulei Balcanice sub turci, legături directe cu Bizanțul, pe două căi: religioase și politice. Astfel Alexandru Basarab, ale cărui fiice erau măritate, una după Sracimir, despotul bulgăresc din Vidin, alta după Ștefan Uroș, regele Serbiei, — cum s-a văzut mai sus — a cerut patriarhului din Constantinopol un mitropolit. Pentru a satisface această cerere a domnului valah, patriarhul ridică în 1359 la rangul de mitropolit pe episcopul bizantin Iachint din Vicina, un orășel în Dobrogea, astăzi dispărut, și-i dă ca scaun de reședință capitala de atunci a Țării Românești, Curtea de Argeș. Legăturile religioase cu Bizanțul se continuară și după moartea lui Iachint, căci urmașul său, Hariton, fusese egumen al mănăstirii Cutlumus și protos al Muntelui Athos, iar succesorul lui Hariton, Antim, este și el tot bizantin.

Acești mitropoliți bizantini ai Țării Românești înnoadă și mai strîns legăturile noului stat cu mănăstirile Muntelui Athos. Docmentele descoperite recent la Muntele Athos ne dezvăluie sprijinul acordat de domnii români pentru refacerea mănăstirilor din sf. Munte, prădate și arse de pirați în acele vremuri de agonie ale imperiului bizantin. Basarab dăduse „nu puțin", spune documentul, pentru a se rezidi din temelie mănăstirea Cutlumus, iar fiul său, Vlaicu-vodă, a rezidit din temelie mănăstirea, i-a făcut castru de apărare, i-a înălțat turnuri de priveghere, a zidit biserica, trapezăria și chiliile și a dăruit-o cu moșii din Țara Românească. Recunoscător pentru aceste daruri frumoase, egumenul Hariton, viitorul mitropolit al țării, propune domnului să fie împreună ctitori: „ἐσμέν οι δυο χατ' ἰσου χτήτορες". După zidirea mănăstirii, mulți călugări români, în frunte cu mitropolitul Mihail și ieromonahul Iacob, se duc în noua mănăstire pentru a deprinde acolo tipicul de viață athonită. Afluxul călugărilor români devine din ce în ce mai numeros și mănăstirea începe a fi recunoscută în documentele postericare cu numele de „lavra Țării Românești."

După Vlaicu-vodă, Radu cel Mare are și el o parte însemnată în rezidirea mănăstirii; dar marele binefăcător, nu numai al mănăstirii Cutlumus, ci și al întregului Munte Athos a fost însă Neagoe Basarab. Gavril, protosul mănăstirilor din sfîntul Munte, după ce înșiră toate daniile făcute de voievodul român mănăstirilor din țările balcanice, din Ierusalim și din Sinai, adaugă: „Și fu ctitor mare a toată Sfetagora ... și în toate laturile de la răsărit pînă la apus și de la amiazăzi pînă la amiazănoapte ... și toate sfintele biserici le hrănia". La sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș au fost de față toți egumenii Muntelui Athos în frunte cu protul Gavril.

Vestea despre sfințenia vieții ascetice din Muntele Athos ajunsese chiar pînă în ținuturile nord-vestice ale Ardealului, în Maramureș. În anul 1391 se afla la Constantinopol Drag, fiul lui Sas, descălecătorul Moldovei. El

străbătuse drumul pînă acolo — după cum aflăm din gramata patriarhului Antonie — ca să închine ctitoria familiei lui, mănăstirea Sf. Mihail din Peri, patriarhiei din Constantinopol.

Paralel cu aceste legături religioase merg și legăturile politice.

Vestea despre măreția Bizanțului ajunsese pînă la curțile domnilor noștri și avem mărturii contemporane din izvoare bizantine că înainte de căderea Constantinopolului sub turci, domnii noștri își trimiteau copiii în marea cetate de cultură. Cronicarul bizantin Duca ne spune că unul din fiii lui Mircea cel Bătrîn își făcea ucenicia armelor, în tovărășia unor tineri compatrioți, la curtea împăratului bizantin Ioan al VIII-lea, ca ofițer în garda imperială. Același cronicar bizantin adaugă mai departe că în luptele pe care bizantinii le-au purtat cu turcii, care puseseră piciorul în Europa, a luat parte și un nepot al lui Mircea, Dan, care s-a luptat cu atîta vitejie, încît împăratul i-a pus la îndemîna una din cele mai mari corăbii ca să se întoarcă în patrie.

Dar, din nenorocire, aceste legături directe cu Bizanțul, aceste frumoase perspective care se deschideau pentru cultura noastră sub Mircea cel Mare sînt în curînd rupte prin invazia turcească și prin cucerirea Constantinopolului. Prăbușirea Constantinopolului a hotărît definitiv așezarea turcilor în răsăritul Europei.

Începînd cu anul 1393, cînd Bulgaria intră în stăpînire turcească, și sfîrșind cu anul 1498, cînd Zeta, ultimul colț de stăpînire creștină, își pierde independența, toată Peninsula Balcanică ajunge sub dominație musulmană. Cu aceasta se pune capăt culturii strălucitoare a Bizanțului.

Abia intraserăm în zona culturii bizantine, și aceasta se stinse sub apăsarea turcească. Bizanțul mort nu mai putea înviora literaturile sud-slave la care noi ne adăpaserăm și care, ele însele, lipsite de sprijinul statului, intraseră în agonie. Izolați de latinitatea catolică a Occidentului prin ortodoxismul nostru, noi continuăm să viețuim timp de cîteva veacuri din fărîmiturile unei culturi formate în plin evul mediu și care la începuturile culturii moderne se stinsese. De aci caracterul atît de deosebit față de literaturile Apusului și, în același timp, atît de medieval al literaturii noastre pînă în pragul secolului al XIX-lea.

CUCERIREA TURCEASCĂ ȘI CONSECINȚELE PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Căderea imperiului bizantin și a statelor sud-dunărene sub turci a pus capăt literaturii bizantine din care se alimentau culturile slave ortodoxe și a schimbat cu totul fața Răsăritului european.

Așezarea turcilor pe țărmurile Bosforului, după căderea eroică sub zidurile cetății a ultimului împărat bizantin, a avut consecințe catastrofale pentru cultura popoarelor creștine din Peninsula Balcanică. „În aceste zile fatale multe capodopere ale spiritului omenesc fură pierdute pentru civilizație", spune unul din istoricii imperiului bizantin. [1] Cărțile au fost arse, evangheliile ferecate în aur și argint au fost rupte pentru ca să scoată aurul; icoanele sfinte au fost aruncate în foc pentru ca turcii să-și fiarbă pe rugul lor carne.

Impresionată de aceste sacrilegii, pătura intelectuală a Bizanțului a apucat drumul exilului. Unii cărturari bizantini s-au refugiat în insula Creta și către celelalte insule ale Arhipelagului, care se găseau încă sub stăpînirea latinilor din cruciada a IV-a; cei mai mulți s-au îndreptat însă către țărmurile Italiei, unde, încă înainte de căderea Constantinopolului, în epoca de înflorire a umanismului, dominată de năzuința întoarcerii către antichitatea clasică, erau căutați ca profesori în universitățile italiene, ca editori și corectori de texte grecești pe lîngă tipografiile de curînd întemeiate, ca preceptori în familiile nobile. O falangă întreagă de erudiți ca Marc Musurus, profesorul savantului Pic de la Mirandola, Ioan Arghyropulos, Dimitrie Halcondylos, Theodor Gaza Ioan și Constantin Lascaris, Visarion de Niceea și mulți alții s-au așezat astfel în principalele centre de cultură ale Italiei.

O parte din ei trec în Franța, unde Francisc I, sedus de eleganța aristocratică a societății italiene, de gustul ei pentru clasicismul grec și latin, de strălucirea artelor și literaturii în cetățile italiene, a adus la curtea sa din Paris poeți, arhitecți și pictori, ca Leonardo da Vinci, și a pus la cale întemeierea unui colegiu de profesori pentru aprofundarea limbilor vechi: latina, greaca și ebraica.

Acești erudiți bizantini au adus cu ei în Occidentul Europei manuscrisele prețioase ale literaturii clasice grecești și le-au răspîndit cu ajutorul tipogra-

---

[1] A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, trad. du russe par P. A. Brodin, A. Bourguina, Paris, Picard, 1932, II, p. 344.

fiilor de curînd întemeiate. Ei au introdus în universitățile și în clasele aristocratice curentele de idei care înviorau, din secolul al XII-lea, cultura bizantină: aprofundarea clasicismului elin și idealismul filozofiei platonice.

Aceste curente aduse de principalii reprezentanți ai culturii bizantine, încrucișîndu-se cu preocupările de întoarcere către clasicismul latin al veacului al XIV-lea, pun capăt în Occident filozofiei scolastice insuflată prea mult de spiritul teologic și, întărind umanismul, înlesnesc apariția epocii cunoscută în literaturile Occidentului sub numele de Renaștere. Studiul scriitorilor antici pasionează într-atît societatea acelui timp, încît modelele pentru literatură nu mai sînt căutate în producțiile anterioare ale evului mediu, cu caracterul lor romanesc și cu nota lor de frăgezime copilărească, ci în literatura clasicismului greco-latin, cu spiritul ei de maturitate, de echilibru și de armonie.

Atît de mare era entuziasmul epocii pentru clasicismul greco-latin încît reprezentanții noului curent considerau literatura evului mediu ca o literatură necioplită, barbară, căci, pretindeau ei, odată cu năruirea imperiului roman sub loviturile barbarilor, fuseseră înmormîntate în ruinele lumii antice și artele frumoase. Inspirîndu-se din modele latine și eline, ei reluară firul tradiției clasice și, deosebindu-se fundamental de predecesorii lor și prin subiectele tratate și prin arta compoziției, au reprezentat în literatura timpului o adevărată renaștere.

Astfel cărturarii Bizanțului, emigrați în Occident, unde erau căutați, cu manuscrisele în care se aflau comorile de cultură ale strămoșilor lor, deșteptînd și ținînd treaz interesul pentru vechea literatură grecească, au avut partea lor de muncă în așezarea temeliilor Renașterii.

Dar, pe cînd Occidentul se folosea de munca și cultura cărturarilor greci, în limanurile bizantine, părăsite de luminile acestora și inundate de puhoiul turcesc, cultura se stinge. Numai în insulele rămase sub stăpînirea franceză și venețiană mai pîlpîia încă o viață literară proprie, dar și acestea au căzut, cu timpul, sub stăpînirea musulmană. După căderea Peninsulei Balcanice sub turci, vechile legături culturale și literare dintre Occident și Orient, stabilite după cruciada a IV-a prin stăpînirea franceză și venețiană în imperiul bizantin, sînt rupte. De altă parte, cultura adusă de turci în Europa, întemeiată pe culturile asiatice și în bună parte pe cea persană și arabă, era cu totul deosebită de cultura creștină a Bizanțului și a Occidentului. În aceste noi condiții politice și sociale, limba bizantină, pierzîndu-și coeziunea ei, începe să se schimbe tot mai mult și ia aspectul unei limbi deosebite: este greaca modernă. Viața poporului grec, concentrată de aci înainte în jurul patriarhului, căruia turcii îi concedaseră o parte din drepturile împăraților bizantini asupra credincioșilor lor, se desfășura de acum pe o linie nouă. Cu căderea Constantinopolului, cultura și literatura bizantină se încheie.

Tot atît de fatală a fost invazia turcească și pentru literatura statelor slave sud-dunărene. Cucerirea turcească s-a înfăptuit pe cînd se desfășura faza inițială din procesul de formație și evoluție al organizării lor sociale și culturale. Nimicirea independenței politice a pus capăt și acestei evoluții abia începute.

Cruzimea cu care turcii au înăbușit năzuințele de libertate ale popoarelor slave a răscolit adînc sufletul maselor populare. Orașe ca Trapezica, arse

pînă în temelie, fruntașii orașului măcelăriți în biserică, tineretul despărțit cu sila de părinți și strămutat în Asia-Mică, bisericile transformate în geamii sau în grajduri — asemenea represiuni sîngeroase au îngrozit populația și au introdus panica în rîndurile ei.

Ca să scape de urgia turcească, o parte din ea a trecut la mohamedanism, altă parte a renunțat la bunurile strămoșești și a luat drumul exilului. Cu deosebire pătura conducătoare, nobilimea și clerul, care erau pîrghiile de susținere ale statului, urmărite de turci, fiindcă susținuseră războiul sfînt împotriva păgînilor, au fost nevoite să-și caute altă patrie. Și cum singurele state ortodoxe din vecinătate care mai păstrau încă autonomia lor erau principatele române, la noi și-au găsit limanul de adăpost. Înrudirea voievozilor noștri cu ultimele dinastii sîrbești și bulgărești, precum și comunitatea de credință religioasă a cultului divin în formele limbii slavone erau împrejurări prielnice pentru această migrațiune.

În țările noastre pribegii au fost primiți cu generoasă ospitalitate. Pe tronurile principatelor noastre s-au urcat ca soții ale voievozilor români și cîteva reprezentante din aceste ultime vlăstare ale familiilor domnitoare din Serbia, precum: despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, despina Elena, o rudă mai tînără sau chiar sora despinei Milița, crescută și măritată în Moldova cu Petru Rareș; Ștefan cel Mare însuși se înrudea prin una din soțiile sale, Maria de Mangop, cu ultima dinastie sîrbească.

Emigrarea păturii conducătoare a popoarelor slave — nobilimea și mai ales clerul — va contribui, după cum vom vedea mai pe larg în capitolul următor, la întărirea culturii în forma slavonă în țările noastre.

Siliți să se expatrieze, pribegii slavi au luat cu ei, spre a scăpa de dezastru, comorile lor de cultură: manuscripte, odăjdii scumpe, aere, icoane. Astfel se explică acele manuscrise slave din veacul al XIII-lea pe care le-a aflat în vechile noastre mănăstiri și pe care le-a descris în catalogul său de manuscrise slavoneşti din bibliotecile româneşti un învățat rus, Iacimirskij. Și tot pe această cale a ajuns la mănăstirea Putna un aer vechi cu inscripție grecească, brodată cu fir, care fusese lucrat de „călugărița Eufemia, împărăteasa Serbiei și de fiica acesteia, care în călugărie se numea Eupraxia".

Călugării slavi, care își făcuseră ucenicia în atmosfera de misticism și de cultură a Muntelui Athos, refugiați pe plaiurile noastre, au reorganizat viața monahală la noi, întemeind mănăstiri trainice de piatră, care au devenit adevărate focare de cultură ale trecutului nostru.

Cel dintîi dintre aceştia a fost Nicodim, care, încă înainte de dezastrul din Cîmpia Mierlei (1389), s-a stabilit în Țara Românească și a zidit, sub Vlaicu-Vodă (1364—1374), mănăstirile Vodița și Tismana. Nicodim era originar din Macedonia sîrbească. Născut la Prelep dintr-un tată grec din Castoria și dintr-o mamă sîrbă, el îmbrăcase de timpuriu rasa monahală în Muntele Athos. Mai tîrziu a intervenit chiar într-un moment critic al vieții religioase a poporului sîrb, ajutînd să se împace conflictul dintre patriarhie și biserica sîrbească, conflict care ajunsese așa de departe, încît patriarhia aruncase anatema asupra bisericii sîrbești. Nicodim își căutase împreună cu ucenicii săi un adăpost la noi și aci, cu sprijinul lui Vlaicu-Vodă, a ridicat mănăstirea Vodița. Ni s-a păstrat actul de danie al lui Vlaicu-Vodă — cel mai vechi document intern — către mănăstire, prin care ni se spune că domnul român „după îndemnare dumnezeiască ... ascultînd pre cinstitul întru călugări Nicodim ... cu a lui ⟨a domnului⟩ cheltuială și dăruire ... iar cu munca lui Kyr Nicodim și a fraților lui a zidit și a zugrăvit mănăstirea".

Nicodim, care își făcuse probabil ucenicia la mănăstirea Hilandar din Muntele Athos, a introdus la noi normele de viață monahală și tradițiile de cultură ale călugărilor athoniți. Pentru ca munca lor de cultură să se poată săvîrși nestingherită, domnul le dăruiește, pe lîngă odăjdiile și odoarele necesare, moșii: „satul Jidoviștița și cîte gălete vor fi de la satul lui Costea Topolnița, și pe Dunăre de la 8 vărșii venitul domnesc și toată vîltoarea

din mijloc cu toate, și Dunărea de la povîrnișul Orehova, ce duce la podul cel mai de sus la Rușava, și Vodița cea mare pe amîndouă laturile cu nucii, cu livezile și cu Țerovățul, cu siliștea Bahnei". Deosebit de aceasta, el mai dăruiește, pe fiecare an, din casa domnească, la hramul mănăstirii, cîte 1 000 de perperi, precum și burdufuri de brînză, cașuri, maje de ceară, îmbrăcăminte și 12 pături.

În același document domnul mai rînduiește ca nimeni dintre urmașii săi să nu se amestece în administrația interioară a mănăstirii, ci călugării înșiși, după chibzuința lor, să-și aleagă starețul.

Această grijă deosebită pe care domnul o pune la întemeierea și consolidarea mănăstirii se explică prin faptul că, într-o vreme în care limba de cultură a neamului era o limbă străină, pe care o înțelegea numai clerul și pisarii din cancelariile domnești, mănăstirile erau singurele instituțiuni de cărturărie. În mănăstiri se aflau bibliotecile de manuscrise slave aduse de fugarii sud-dunăreni, în mănăstiri se aflau școli în care se putea învăța limba slavă și, în sfîrșit, în mănăstiri se învăța și arta caligrafiei.

Caligrafii erau în mare vază, fiindcă se îndeletniceau cu copierea și răspîndirea manuscriselor necesare cultului divin într-o epocă în care tiparul nu era încă cunoscut. Nicodim însuși, care era un călugăr de o cultură aleasă pentru timpul lui, era în același timp și un caligraf de mare talent. De la el ne-a rămas o frumoasă evanghelie, scrisă pe pergament, împodobită cu miniaturi și viniete, cu o notă de „Popa Nicodim ... în al șaselea an al persecuțiunii sale, iar socotit de la începutul lumii 6913 ⟨ = 1405 ⟩".

Normele și tradițiile vieții culturale din sf. Munte au fost introduse apoi și în Moldova, prin ucenicii lui Nicodim, care aduseseră și acolo tradițiile de muncă ale monahismului athonit. Un rol important pare să fi jucat aci călugărul bulgar Grigore Țamblac, de origine din Tîrnova, scriitor de seamă, trimis de patriarhia din Constantinopol la Suceava ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se întemeia o mitropolie în Moldova. El a fost mare dascăl al bisericii moldovenești, predicator la curtea lui Alexandru cel Bun și egumen al mănăstirii Neamțului. Sub imboldul primit, se începe în Moldova opera pioasă de copiere a manuscriselor religioase.

CALIGRAFI ȘI MINIATURIȘTI. Arta caligrafiei capătă astfel și la noi, în aceste timpuri premergătoare tiparului, un puternic avînt. În liniștea patriarhală a lăcașurilor de reculegere sufletească, călugări harnici copiau cu răbdare, pentru slava lui Dumnezeu și pentru mîntuirea sufletului lor, textele Sfintelor Scripturi, împodobindu-le cu viniete, miniaturi și inițiale colorate frumos în bronz, roșu, verde, negru și albastru.

Cheltuielile pentru procurarea materialului — chinovar, colori, pergament, sau hîrtie adusă din fabricile Veneției, ale Sileziei, ori, mai tîrziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din fabrica de hîrtie a lui Hans Benkner, de la Brașov — erau suportate de domni și de mitropoliți, de episcopi și de egumeni, de boieri și de negustori, care, asociindu-se astfel la o operă necesară sfintelor altare, înțelegeau să îndeplinească o faptă creștinească. În sufletul celui care plătea cheltuielile și în al artistului care îndeplinea munca de migăleală nu intra nici un gînd de deșertăciune omenească, ci totul se săvîrșea pentru slava lui Dumnezeu. De aceea mulți dintre cei ce s-au muncit să

copieze și să ilustreze cu miniaturi și frontispicii colorate manuscrisele nici nu și-au semnat numele, iar cei ce au cutezat să-și însemne numele au făcut-o cu multă umilință: „Prea păcătosul și netrebnicul și umilitul și blestematul caligraf, monah Silion, a scris acest sfînt tetraevanghel în sfîntul locaș Deal, din porunca robului lui Dumnezeu ieromonah Ieremia egumen"; „Am scris eu păcătosul și cel din urmă între preoți, caligraf protopop Ion Sîrbul". Erau florile evlaviei creștine pe care sufletele românești ale veacurilor trecute le-au adus ca prinos Domnului.

Aceste opere închinate sfintelor altare reprezintă în cultura și arta românească a secolelor XV—XVII aportul cel mai prețios. În evoluția miniaturisticei din marea slavonească a Răsăritului ortodox care ne înconjura, munca de artă săvîrșită pe pămînt românesc de anonimi călugări „robi ai lui Dumnezeu" reprezintă o treaptă superioară și ea a servit în secolele al XV—lea și al XVI-lea de model vecinilor noștri ortodocși de la răsărit. N-o spunem numai noi aceasta, ci o recunosc înșiși învățații ruși. „În a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea — spune Iacimirskij — stilul moldovenesc predomină și în manuscrisele rusești, dar aci totul iese oarecum țipător și mîzgălit și ornamentațiile rusești stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldovenești, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori și ierarhi și care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise" (trad. d-nei Piscupescu).

Textul era copiat cu pană de gîscă cu roșu și cu negru într-o caligrafie care era ea însăși o operă de artă, dar toată frumusețea manuscriselor o alcătuia decorarea.

Paginile care deschideau un capitol erau împodobite cu frontispicii. Acestea, foarte variate ca desen și colorit, se pot reduce la trei tipuri principale: unele erau *geometrice*, alcătuite totuși din linii fine care se împletesc în formă de romburi, de cercuri, de dreptunghiuri; altele *botanice*, alcătuite din flori stilizate: lujere, lalele, garoafe, crini, miosotis; multe *zoomorfice*, pasări sau animale reale sau fantastice: vulturi, păuni, corbi cu crucea în gură (stema Țării Românești), lei, urși, balauri înaripați, aspide ș.a. De multe ori aceste trei tipuri de frontispicii se combină armonios între ele, încheindu-se sus cu o cruce păzită de lei sau de aspide, ori umbrită de flori și de păuni.

Un deosebit farmec îl dădeau manuscriselor miniaturile care deschideau textul și care erau împrăștiate în cuprinsul marilor diviziuni ale scripturilor biblice și liturgice. Ele înfățișau — adesea pe un fond bronzat sau pe un roșu de purpură — în chenare de portaluri împodobite cu flori, chipul evangheliștilor sau al marilor liturgiști, scene din viața Mîntuitorului sau chiar chipul voievozilor sau al boierilor, uneori și al mitropoliților care porunciseră copierea și iluminarea manuscrisului. Evanghelia scrisă în 1473 din porunca lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Humor — păstrată azi în mitropolia din Cernăuți — înfățișează pe marele domnitor, cu plete blonde, ochi albaștri, oferind în genunchi evanghelia copiată Maicii Domnului, protectoarea mănăstirii. Într-un manuscris în care se află o evanghelie scrisă în Craiova la 1583 de protopopul caligraf Ioan Sîrbul, dăruită de marele armaș Danciul și de Radul Postelnicul mănăstirii Gura Motrului, și o alta de la biserica Sf. Nicolae din Chilia și scrisă în 1593 și ferecată în 1644 de Matei Basarab, se găsește pe o pagină portretul domnului în picioare, cu pletele și barba albă, îmbrăcat în

mantie îmblănită de brocard cu fir de aur peste costumul înflorat cu fir de argint, iar pe altă pagină, portretul doamnei Elina purtînd peste învelișul alb al capului cununa domnească, îmbrăcată ca și soțul cu aceeași manta blănită cu fir, sub care se vede rochia argintie cu flori și rîuri verzi și cu dungi aurii pe poale.

De o deosebită varietate era ornamentarea literei inițiale cu care se începea un capitol. Litera, pe un fond albastru, roșu sau bronzat, mărită mult, era alcătuită din linii și spirale care se întrețes în forme de vrejuri sau de petale, de sepale și de fleri, ori cuprindeau între liniile ei pasări și animale reale sau fantastice: păuni, lei, urși, pelicanul care își sfîșie pieptul pentru ca din sîngele lui să-și hrănească puii, imaginea Mîntuitorului din *Fisiolog*, sau aspide — motiv împrumutat din același *Fisiolog* — șerpi uriași care numai cu privirea înveninată pot ucide vietățile de la distanță.

Modelele pentru ornamentarea manuscriselor veniseră din Bizanț, care suferise în această privință influența artei asiatice, mai ales a celei persane și a celei armene. Ele fuseseră aduse din Muntele Athos prin călugării slavi și greci, pripășiți în țările noastre. Cel mai vechi caligraf miniaturist în Țara Românească a fost călugărul sîrb Nicodim, ctitorul mănăstirii Tismana, care ne-a lăsat un evangheliar, copiat și ornamentat în 1405, păstrat înainte de război în Muzeul de antichități, dar transportat în zilele de restriște ale războiului la Moscova, de unde nu ne-a mai fost restituit. În Moldova, cel mai vechi caligraf și miniaturist pare să fi fost Grigore Țamblac, dar manuscrisele atribuite lui de Iațimirskij sînt de fapt ale lui Gavril Urikovici.

Între călugării greci pripășiți la curțile domnilor noștri unii erau adevărați artiști în meșteșugul împodobirii manuscriselor. Așa, de pildă, Matei Mitropolitul Mirelor, care ne-a lăsat o cronică în versuri grecești a evenimentelor petrecute în Țara Românească între anii 1602—1618, a copiat în 1610, cu cheltuiala Cătălinei, mare bănească a Craiovei, o evanghelie grecească, ajunsă acum în mănăstirea Sfîntul Sava.

Între caligrafii și miniaturiștii străini care au lucrat în țările sau pentru țările noastre se găsesc și femei, ca de exemplu Melania din Leontopol.

Prima școală de caligrafi miniaturiști pare să fi înflorit în mănăstirea Neamțu, unde, în 1429, călugărul Gavril Urikovici — în care N. Iorga vede un reprezentant al familiei Ureche, care și-ar fi transcris numele în formă slavonă — copia din porunca lui Alexandru cel Bun și a soției sale Marina un evangheliar greco-slavon. O deosebită înflorire a avut arta miniaturii în vremea lui Ștefan cel Mare. Viteazul domn a ținut să veșnicească numele său nu numai prin strălucirea armelor și prin tenacitatea cu care a apărat pămîntul Moldovei, dar și prin impulsul dat culturii. Pe timpul său și din porunca lui, în marile mănăstiri atunci întemeiate, lucrau numeroși artiști ai scrisului. Astfel în mănăstirea Putna găsim pe Palade monahul de la care ne-a rămas un evangheliar care se păstrează în biblioteca mănăstirii, pe Spiridon ieromonahul de la care se cunoaște un evangheliar slavon, aflat acum la Moscova, și pe Filip ieromonahul, care, în 1502, copia un evangheliar slavon pentru mănăstirea Zografu din Muntele Athos. În mănăstirea Humor aflăm lucrînd în 1473 un alt caligraf, Nicodim, care ne-a lăsat între altele un frumos evangheliar slavon, păstrat acum în mitropolia din Cernăuți. Și în vechea mănăs-

tire de la Neamțu găsim în 1493 un caligraf de talent, pe Teodor M[i]rișescul, care a lucrat în 1493 o evanghelie, păstrată acum în Biblioteca din München.

Dintre mitropoliții ulteriori ai Moldovei, merită să fie amintit aci ca un caligraf de mare talent Atanasie Crimca sau Crimcovici, care a împodobit ctitoria lui de la Dragomirna cu cîteva din cele mai frumoase produse ale caligrafiei și miniaturii românești.

Și în Țara Românească au fost caligrafi iscusiți de la care ne-au rămas manuscrise împodobite frumos cu miniaturi, ca: Radu Drăghici din Mănicești din județului Teleorman, care copiază în 1574 un evangheliar pentru Petru Șchiopu și fiul său Marcu, sau Popa Ion Sîrbu, care lucrează la Craiova din porunca lui Mihnea-vodă, sau mitropolitul Anania de pe vremea lui Matei Basarab și alții.

Introducerea tiparului în țările noastre a dat o lovitură puternică dezvoltării frumoase pe care o luase arta caligrafiei și a miniaturii la noi. Totuși ea reînvie în epocile domniilor, relativ liniștite, ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu și mai ales în vremea lui Brîncoveanu, cînd gustul pentru migală și frumos se vădește și în hrisoavele scrise în cancelaria domnească.

Merită să fie subliniat și aci — ca o trăsătură a poporului românesc, care în tot cursul atît de dramatic al istoriei sale a compătimit cu suferințele vecinilor — gîndul creștinesc al domnilor, mitropoliților și boierilor noștri de a trimite, împreună cu ajutoare de bani, și manuscripte copiate frumos mănăstirilor obidite sub apăsare turcească din sud-răsăritul Europei. Unul dintre cei mai generoși domni în această privință a fost însuși Ștefan cel Mare. Un minunat evangheliar copiat și împodobit cu miniaturi din porunca lui, de ieromonahul Filip, în 1502, a fost dăruit mănăstirii Zografu din Muntele Athos și se păstrează acum în Biblioteca Națională din Viena. Petru Rareș, urmînd pilda tatălui său, a dăruit și el o frumoasă evanghelie mănăstirii Xeropotamul și o alta mănăstirii Vatopedi, amîndouă în sfîntul Munte. Fiica lui Petru Rareș, doamna Chiajna, și soțul ei, Mircea Ciobanul, trimiteau în dar, la 1545, mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos un evangheliar ferecat în aur și argint, cu chipul donatorilor. Astfel de donațiuni au fost numeroase.

Călătoriile făcute în anii din urmă de d-l Marcu Beza au scos la iveală un prețios material de manuscrise cu miniaturi împrăștiate pe această cale în tot Orientul grecesc: în mănăstirile din Muntele Athos, din arhipelagul grecesc, din Siria, din Ierusalim. Studii întreprinse de d-l Em. Turdeanu în Serbia au învederat cît de întinsă a fost generozitatea românească și în această direcție. Manuscripte românești cu miniaturi din vremea lui Ștefan cel Mare se găsesc pînă în Cetinje din Muntenegru, altele de la diferiți domni se găsesc în mănăstirea Krušedol (din vremea lui Mihai Viteazul), la Šišatovac, la Remetea, la Mileševo, Hopovo, Studenica și multe altele.

Se întîmpla uneori chiar ca unul din iscusiții caligrafi ai țărilor noastre, mutîndu-și rosturile vieții monahale în Muntele Athos, să continue acolo munca de glorificare a domnului prin arta scrisului. Așa, de exemplu, pe vremea lui Vasile Lupu, care luase sub ocrotirea sa mănăstirea Zograful din Muntele Athos, dăruind-o cu moșii din Basarabia, un călugăr moldovean, Chiril Hluboceanu, fiul lui Ursu dintr-un neam de hatmani, încheia în mănăstirea Zografu, în ajunul Crăciunului din anul 1639, din porunca ieromonahu-

lui Paisie, un apostol; în vara anului următor un mineiu pe luna mai, iar la sfîrșitul anului 1640, o psaltire.

Cîteva din capodoperele miniaturii românești împodobesc azi marile biblioteci ale Apusului. Evangheliarul copiat în 1429 de Gavril Urikovici se află tocmai în Biblioteca Bodleiana din Oxford; un evangheliar, copiat din porunca lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Zografu, se găsește în Biblioteca Imperială din Viena; un altul copiat în 1492 a ajuns în Biblioteca din München.

LEGĂTORI DE MANUSCRISE ȘI CĂRȚI. În legătură cu arta miniaturii a înflorit în umbra mănăstirilor noastre și arta legătoriei. Deși e sigur că meșteri iscusiți în legătura cărților se aflau în marile centre de viață românească ale trecutului, ca acel „Ioachim, zlătarul din Suceava", a cărui „mînă de țarînă" a ferecat în argint pentru Gheorghe Izlozeanu, pîrcălabul din Hotin, evanghelia pe care acesta a dăruit-o bisericii din cetatea sa, totuși e probabil că și în mănăstiri se găseau călugări legători de cărți. Manuscrisele, caligrafiate frumos și împodobite cu splendide miniaturi, erau legate în scoarțe de lemn, îmbrăcate în piele sau în atlas, ori ferecate în aur sau argint. Chenarele ornamentelor, săpate în piele sau în metal prețios, sînt de o rară frumusețe și finețe, iar scenele biblice, în care se amestecă adesea motive apocrife, pot sta cu cinste alături de cele mai frumoase exemplare ale Occidentului. Iată, de pildă, una din cele mai vechi legături din cîte cunoaștem pînă acum, aceea a evangheliei dăruită în 1519 mănăstirii Bistrița de marele jupîn Marcea și de soția sa Marga. Pe prima copertă e săpată în aur scena coborîrii Mîntuitorului în infern pentru a sfărîma lanțurile robiei și a mîntui din împărăția veșnicului întuneric pe primii oameni, scenă inspirată din evanghelia lui Nicodim. Această scenă simbolică a jertfei lui Hristos pentru mîntuirea omenirii — „cu moartea pre moarte călcînd" — se găsește imprimată foarte adesea în aurul sau argintul copertelor de evanghelii, ca bunăoară pe legătura unei evanghelii grecești din 1598, lucrată cu cheltuiala domnului Ieremia Movilă și a soției sale Elisaveta, aflată acum la mănăstirea Sinai din Siria; pe dosul unei evanghelii copiată de mitropolitul Ungrovlahiei Luca în 1516, aflată acum la Ierusalim; pe coperta unei evanghelii a doamnei Elena, soția lui Petru Rareș, și pe aceea a lui Ștefan Rareș, ambele la Ierusalim[1]; pe alta, pe care Brîncoveanu o dăruia în 1697 mănăstirii din insula Patmos. Deși scena este aceeași, totuși chenarele în care este încadrată, dispoziția grupului, mișcarea personajelor, desenul dau fiecărui exemplar o individualitate aparte.

În Biblioteca Academiei Române se găsesc cărți din epoca lui Coresi legate în aur și argint, care sînt prin migala lor o minune de artă. Merită apoi o mențiune specială legăturile care îmbracă splendidele manuscrise cu miniaturi ale mitropolitului Crimca. Unele ne dau, în colțul din dreapta și din stînga al scenei cu coborîrea Mîntuitorului în iad, chipul mitropolitului Crimca și al domnului țării, Ieremia Movilă. Cîteodată, în scenele biblice, apar în colțul de jos din dreapta sau din stînga și chipurile donatorilor.

---

[1] V. Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, p. 7, 20, 119.

BIBLIOTECI. În mănăstirile noastre se aflau pe timpuri biblioteci bogate, care însă, în vîltoarea vremurilor, s-au împrăștiat și pierdut. Numai cîteva mănăstiri, ca Neamțu, bunioară, mai păstrează ceva din zestrea culturală de altădată. Multe rămășițe din această viață de cultură mănăstirească au trecut granița, chiar sub ochii noștri — e destul să amintim cazul cronografului lui Moxa, pe care profesorul rus Grigorov l-a cumpărat în București și l-a dus la Moscova, sau evangheliarul cu miniaturi al lui Nicodim, trimis în timpul războiului la Moscova și rămas acolo. În mijlocul indiferenței generale, Academia Română, prețuind importanța manuscriselor slavonești pentru luminarea unei epoci destul de interesantă din cultura veche românească, dar, din nenorocire, prea puțin cunoscută, a început să le adune. Depozitul ei numără pînă acum 650 de manuscripte, inventariate sumar de regretatul slavist I. Bogdan și copiate într-un catalog scris de d-l Iuliu Tuducescu. Cercetarea aprofundată a acestor texte ridică probleme din cele mai interesante.

În primul rînd ele ne ajută să determinăm curentele slave care s-au încrucișat în cultura românească din veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Fără să anticipăm o concluzie pe care numai un studiu aprofundat ar putea-o da, observăm totuși, după datele inventarului, că pînă în secolul al XVI-lea textele slave din țările noastre sînt de redacție mediobulgară și paleosîrbă, în Moldova predominînd influența mediobulgară, în Muntenia cea paleosîrbă. În nordul Ardealului apar și texte de redacție rusească, probabil ucraineană. De la sfîrșitul secolului al XVI-lea, adică după căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Eudoxia, sora cneazului Simeon Olelkovici din Kiev, și mai ales din epoca lui Vasile Lupu și Matei Basarab, cînd se întinde în principatele românești influența kieviană a lui Petru Moghilă, încep să apară în Muntenia și Moldova și texte de redacție rusească.

Un interes deosebit îl înfățișează apoi, prin vechimea ei, psaltirea în slava bisericească, copiată pe pergament din porunca lui Branko Mladenovici în 1346, cunoscută în lumea slaviștilor prin descrierea lui Fr. Miklosić și folosită de Iagić în ediția dată de el *Psaltirii din Bologna* (nr. 205)[1]; dar mai ales o serie de texte în redacție paleosîrbă copiate pe pergament încă din veacul al XIII-lea, precum: o evanghelie (nr. 4), un apostol (nr. 20) și două foi în interiorul scoarțelor unui manuscript adus de la mănăstirea Neamțu. Prezența unor asemenea texte, anterioare întemeierii principatelor, în mănăstirile românești nu poate fi un fapt banal, fiindcă dacă unele pot fi și achiziții tîrzii, altele au fost aduse de valul călugărilor slavi sud-dunăreni care și-au părăsit patria în fața invaziei turcești. Aceste manuscrise slavone aduse din sudul dunărean constituiesc primul fond al vechilor biblioteci mănăstirești din țările noastre.

Cîteva exemplare deschid o perspectivă interesantă asupra circulațiunii textelor și copiștilor în cuprinsurile românești. Un manuscript de evanghelie (nr. 204) în mediobulgară a fost copiat în 1651 de „Vasile Bosie, dascălul din Țara Moldovei", din porunca boierului Radu, marele comis, care l-a dăruit apoi mănăstirii Cozia. Un molitvenic (nr. 32) copiat în Moldova, proprietate

[1] Vezi și descrierea lui Al. Odobescu, în *Revista română*, I, 1861, p. 709—725.

a unei biserici cu hramul Sfîntul Nicolae, a fost găsit tocmai în comuna Sîngiorgiu din Ardeal.

Alte manuscripte dezvăluie un colţ din viaţa dramatică a culturii româneşti: un minei pentru sărbători, căzut în mîinile turcilor, a fost cumpărat la 25 noiembrie 1620 de uricariul Lucaci şi dăruit mănăstirii Vizantia din Moldova (nr. 49).

Cît priveşte cuprinsul, textele sînt foarte variate. Mai întîi, cum e firesc, multe evanghelii şi texte liturgice; apoi scrieri patristice şi opere ascetice; vieţi de sfinţi — mineie — şi patericuri schitice, adică vieţi de asceţi, unele de origine bizantină, ca *Lavsaicul* lui Paladie din secolul al IV-lea, sau *Limonariul* lui Ioan Moshos din Sinai (secolul al VIII-lea) — altele de origine rusească, precum *Prologul* lui Dimitrie, mitropolitul Rostovului (1689—1705).

Alături de texte religioase se găsesc şi colecţii de legi, precum *Pravila mare* sau *Nomocanonul* lui Mihail Vlastaris, în redacţie mediobulgară, copiat de monahul Ghervasie pe timpul lui Ştefan cel Mare, la 1472 (nr. 131); o colecţie de legi cu caracter monahal, al cărui text stă la baza *Pravilei de la Govora* a lui Moxa, colecţia copiată din porunca mitropolitului Theofan al Moldovei la 1618. O altă serie de texte din Biblioteca Academiei aparţin istoriografiei, precum: Amartolos din secolul al XVI-lea (nr. 320); Manasses şi Vrienios (nr. 147) şi, în sfîrşit, cîteva romane populare, ca *Varlaam şi Ioasaf* în redacţie mediobulgară din secolul al XIV-lea, la care e de adăogat şi cea mai veche versiune a *Alexandriei* copiată în mănăstirea Neamţu.

Pe lîngă această zestre a culturii slavone răsădită pe pămînt românesc, mai găsim în colecţia Academiei Române şi creaţiuni româneşti în limbă slavă, ca: analele de la Putna; o copie de pe cel mai vechi pomelnic românesc — de la Bistriţa — început în 1407, cu numele domnilor Moldovei şi al doamnelor lor, cu al familiilor domnitoare înrudite din Ţara Românească, cu al mitropoliţilor, episcopilor...; imnuri religioase create de Filothei monahul, fost logofăt al lui Mircea cel Bătrîn (nr. 209); în sfîrşit, cîteva opere ale mitropolitului kievian Petru Moghilă, vlăstar de domni moldoveni, şi o viaţă a sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, operă a lui Grigore Ţamblac.

Ceea ce avem azi este o slabă rămăşiţă din ceea ce a fost odinioară cultura slavă în mănăstirile noastre. Vestea despre bogăţia bibliotecilor noastre trecuse încă din timpurile vechi graniţa. În 1556 ţarul Ivan cel Groaznic, avînd nevoie de o sintagmă cu materia aşezată după ordinea literelor chirilice, trimitea după exemplare în Moldova lui Alexandru Lăpuşneanu.[1] Şi marele mitropolit al Kievului, Petru Moghilă, căuta manuscrise pentru tipăriturile sale în mănăstirile româneşti.

ŞCOLILE. Din numeroase notiţe păstrate pe filele manuscriselor vechi rezultă că cei mai de seamă cărturari şi copişti ai veacurilor trecute s-au format în şcolile din mănăstiri: Bistriţa, Neamţu, Putna, Voroneţ, Slatina, Sucevita din Moldova; Tismana, Cozia, Bistriţa din Oltenia; Dealul, Govora ş.a. în Muntenia.

Mănăstirile erau depozitarele de cultură slavonă şi, într-o vreme în care serviciul divin şi actele de cancelarie domnească se redactau într-o limbă

[1] Iacimirskij, Славянския и русския рукописи Румынскихъ Библиотекъ, p. 288.

străină — moartă — era firesc ca viitorii clerici și dieci sau pisari să deprindă rudimentele de instrucție slavonă în școlile mănăstirești. Din aceste școli au ieșit în bună parte vechii dieci de cancelarie — care poartă nume românești, ca: Oțel, Oanță, Lupul, Vulpaș, Buzdugan, Cățelean, Ion Marjire — pisarii lui Petru Rareș, Mușat și Crăciun, pisarii lui Mihai Viteazul.

Instrucția în mănăstiri avea desigur un caracter religios și ea se va fi mărginit la scris și citit, la deprinderea limbii slavone pe textele Sfintelor Scripturi și la cîntările bisericești. La aceste școli veneau, pe vremea lui Alexandru Lăpușneanu, în Moldova, să învețe cîntările, dascăli și dieci ruteni din Przemysl și din Lwów[1], într-o vreme cînd biserica ortodoxă era amenințată în Galiția de propaganda iezuită.

Pentru uzul copiilor care învățau o limbă străină și pentru nevoile celor ce tălmăceau din limba slavonă în limba română, s-au alcătuit cu vremea și dicționare slavo-române, cum este dicționarul lui Mardarie de la mănăstirea Cozia, alcătuit pe la anul 1649, sau al lui Mihail Logofătul din Tîrgoviște, scris pe la 1678.

BRODERIA RELIGIOASĂ. În mănăstiri erau și ateliere de broderie religioasă, din care a ieșit o întreagă artă minoră de o rară frumusețe dar care, din nenorocire, nu ne este cunoscută în toate detaliile ei. Un studiu recent al d-lui Emil Turdeanu despre epitafele moldovenești în secolele al XV-lea și al XVI-lea aruncă o lumină vie asupra acestei laturi din viața artistică a vechilor noastre mănăstiri. Și aici modelele veneau din Bizanț, prin mijlocirea slavilor din sudul Dunării.

Cel mai vechi exemplar de epitaf găsit pe pămînt românesc este cel păstrat azi în mănăstirea Putna și care a fost lucrat de regina Euthimia, soția despotului sîrb Ioan Uglieșa, fratele lui Vukašin, și de fiica ei, Eupraxia. După moartea soțului, regina văduvă și cu fiica ei și-au căutat liniștea sufletului în pacea unei mănăstiri sîrbești. Aci, cu gîndul la jertfa Mîntuitorului [și după] gustul lor artistic, au migălit cu acul, după un model bizantin, un splendid epitaf, pe care, cînd valul invaziei turcești a năpădit ținuturile sîrbești, călugării fugari ai mănăstirii l-au adus în Moldova, la începutul secolului al XV-lea. Epitaful a servit apoi ca model pentru o întreagă serie de exemplare. Motivul este de o simplitate mișcătoare: pe cîmpul înstelat al cerului, trupul mort al Mîntuitorului, cu capul nimbat de o aureolă de pietre prețioase, este înconjurat de îngeri îndureraţi.

Acest motiv de origine bizantină, transplantat în Moldova și contaminat cu alte motive, a servit apoi ca punct de plecare pentru o întreagă înflorire, care se poate desface în două ramuri principale, în două școli. Una, arhaizantă, reprezintă vechiul model sîrbesc, reprodus, firește, cu variante, într-un epitaf lucrat pe vremea lui Alexandru cel Bun, la 1428, prin stăruința mitropolitului grec Macarie. A doua școală pare să fi pornit de la mănăstirea Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, care a fost în același timp și unul din atelierele cele mai active ale miniaturii moldovenești. Exemplarul creat la Putna umanizează drama Mîntuitorului, căci aduce la căpătîiul lui ființele de care i-a fost

[1] Hurmuzachi, *Documente*, I, p. 209.

legată viața pămîntească: de o parte Maica Preacurată și Maria Magdalena, de alta sfîntul Iosif, Nicodim, mironosițele și, în sfîrșit, detaliu interesant, sfîntul Ioan, strîngînd mîna Mîntuitorului. În jurul scenei: îngerii; iar în unghiuri: simbolurile evangheliștilor. Modelul a trecut apoi la alte ctitorii ale lui Ștefan cel Mare, la mănăstirea Dobrovățul (epitaful din 1504—1506) și la mănăstirea Voroneț.

După moartea lui Ștefan cel Mare, evoluția broderiei religioase se continuă în trei etape succesive sub domniile lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu și Ieremia Movilă. Ca o inovație, în compoziția epitafelor din timpul lui Petru Rareș apare în planul superior crucea bizantină încinsă de cununa de spini. Epitafe și patrafire lucrate în mănăstirile moldovenești au fost trimise în dar de Petru Rareș la mănăstirile Muntelui Athos și, un detaliu interesant, pictura capelei din mănăstirea Dionisiat, reclădită de Petru Rareș, reproduce, ca compoziție și colorit, întocmai scena epitafelor din epoca lui Rareș.

În inscripțiile slave publicate de Emil Turdeanu (*Cercetări literare*, IV, p. 203—214) sînt amintite următoarele domnițe și jupînițe: Marina lui Alexandru cel Bun (epitaf din 1428), Maria lui Ștefan cel Mare (1490), Elena Rareș cu ficele ei Chiajna și Ruxanda (epitaf din 1445 dăruit mănăstirii Dionisiat din Athos), Ruxanda Lăpușneanu (epitaf dăruit mănăstirii Mileševo, 1567), Elisabeta lui Ieremia Movilă (epitaful mănăstirii Sucevița, 1597), Mitrofana, mama cronicarului Ureche, Secul 1608. Pe un tetravanghel slav, frumos ornamentat, s-a păstrat o notiță de mitropolitul Macarie cronicarul lui Rareș, care spune că jupîneasa Frosina a logofătului Grigorie Fierie a țesut un patrafir în 1553 și l-a dăruit mănăstirii Neamțul. (Emil Turdeanu, *Buletinul Instit.* Sofia, I, 1941, p. 55).

Arta aceasta a broderiilor religioase țesute din fire de aur și împodobite cu perle și mărgăritare era destul de dezvoltată în trecutul nostru. O mulțime de alte obiecte, acopereminte pentru mormintele voievozilor cu chipurile lor, patrafire, zavese, odăjdii pentru preoți, prapore, dovedesc pe lîngă o migală de albine și un deosebit simț artistic. Ele formează bogăția muzeelor noastre mănăstirești.

PICTURA. E probabil că cei dintîi zugravi de biserici ai noștri să fi fost străini, poate slavi sud-dunăreni sau greci, care-și învățaseră meșteșugul în Muntele Athos. Paul de Alep, vorbind de mănstirea Curtea de Argeș, ne spune că a fost zugrăvită de artiști cretani. Modelele după care meșterii zugrăveau bisericile noastre veneau firește din Bizanț. Ei lucrau după tradițiile transmise prin manualele de pictură religioasă, cunoscute sub numele de *Erminii* și alcătuite în atelierele muntelui Athos. Din acestea, două tipuri au circulat în lumea zugravilor noștri — și în traduceri românești: unul prelucrat de Frangos Cattelanos după manualul lui Panselinos, pictorul legendar al Muntelui Athos; altul prelucrat de ieromonahul Dionisie din Furna, care învățase meșteșugul din copilărie în Muntele Athos. De aceea pictura noastră veche, urmînd normele statornicite, este dominată de o concepție diametral opusă aceleia care a însuflețit arta Renașterii. Pe cînd în pictura religioasă a Occidentului este o concepție grațioasă, plină de viață a grupurilor, de mișcare, de cadru pitoresc al naturii înconjurătoare, de tot ceea ce putea să

apropie sfîntul de omenesc, în arta ortodoxă este o concepție ascetică: sfinții sînt desprinși de tot ceea ce este pămîntesc, cu trupul mortificat de asceză, cu chipul învăluit în nimbul divinității. Numai flacăra mistică licărește în lumina ochilor.

Dar deși tehnica bizantină era predomnitoare, totuși influențe occidentale nu se pot tăgădui. Se știe că Alexandru Lăpușneanu cerea zugravi pentru bisericile sale din Italia. Meșterul Mina, care a zugrăvit mănăstirea Căluiul a Buzeștilor și pe care Mihai Viteazul l-a trimis în Veneția ca să cumpere vopsele, nu se va fi întors din cetatea dogilor numai cu culori. Din încrucișarea acestor curente și influențe străine și din selectarea armonică a elementelor lor esențiale recreate prin geniul poporului s-a format cu timpul pe pămînt românesc o artă originală, cu caracterele ei distinctive, ce se vădește ca atare nu numai în picturile de pe zidurile bisericilor, ci și în zugrăveala icoanelor.

Această artă românească a atras atenția specialiștilor străini. Cunoscutul iconograf rus N. Kondakov, amintind de breslele de zugravi ai Moldovei din veacul al XVI-lea, care au pictat icoane și fresce de biserici, vorbește de școala moldo-valahă din secolul al XVI-lea și arată influența pe care a avut-o această școală asupra iconografiei din Rusia meridională. Frescele de pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Voroneț, Vatra Moldoviței, Sucevița, Humorul, zugrăvite în strălucita epocă de la Ștefan cel Mare la Petru Rareș, stîrnesc azi admirația celor mai de seamă cunoscători ai artei bizantine. Cunoscutul profesor de istoria artelor de la Universitatea din Viena dinaintea marelui război, Josef Sztrygowski, într-un articol din ziarul *Zeit* pe august 1913, vorbind de o călătorie în munții Bucovinei ca de „una din plăcerile cele mai înviorătoare ale Europei", se întreba: „Dar ce este ceea ce ar trebui să atragă în aceste îndepărtate văi chiar pe cel mai umblat cunoscător al artei vechi? Sînt — răspunde el — tezaure ce el nu le poate vedea nicăieri în altă parte."[1] D-l Henri Focillon, profesor de istoria artelor la Sorbona, mărturisește: „Cine le-a văzut o dată aceste delicioase biserici ale Bucovinei nu le va putea uita niciodată. Într-o țară de verdeață și de păduri, sub un cer luminos și potolit, ele sînt florile primăverii eterne a imaginilor. Sub vechiul decor de arcaturi, iată distribuite (în fresce) ierarhiile cerești: judecata din urmă, geneza, maeștrii înțelepciunii antice... marea dramă a istoriei creștinătății orientale, asediul Constantinopolului... Voroneț, Moldavița, Humor, în finele dimineți din țara fagilor, în mijlocul pajiștilor lor înverzite, atîtea capodopere de poezie arhaică... în care se afirmă poezia vieții românești întinerind formule antice."[2]

Și nu sînt desigur simple flori retorice, ci cuprind și un sîmbure de adevăr aceste cuvinte ale lui Sztrygowski: „Cine se ostenește să pătrundă în aceste cicluri de icoane care se pot compara iarăși numai cu mozaicurile din San Marco sau, considerînd numai interiorul, cu bisericile Muntelui Athos, acela recunoaște numaidecît marea greșeală ce a săvîrșit pînă acum investigația științifică, nevăzînd în aceste fresce decît numai și numai un răsad al artei athonice. Altfel însă judecă acela care ține seamă de înrîurirea cea grozav de mare ce au avut asupra artei din Athos voievozii moldo-valahi cu ale lor așeză-

[1] V. traducerea lui G. Murnu din *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 129.

[2] *Revue de l'art*, Paris, mai 1925, p. 26.

minte, ctitorii și danii, și nu uită a socoti, pe de altă parte, belșugul de idei proprii teologice, precum ele se rostesc cu deosebire în manuscrisele și picturile murale ale mănăstirilor Dragomirna și Sucevița; dacă e obișnuit din lungă experiență să prindă cu privirea raporturile generale, el va fi silit să admită că nu atît Athosul asupra Moldovei, pe cît marea cultură din mănăstirile Bucovinei a trebuit să se repercuteze asupra sfîntului Munte."[1]

Mănăstirile au fost astfel în trecutul românesc, prin neîntrerupta activitate de cultură și de artă, centrele din care pulsa viața spirituală în toate cuprinsurile neamului. Textele tălmăcite și modelele de artă religioasă create în chiliile mănăstirilor erau copiate de preoții de mir și de cărturarii și artiștii laici și răspîndite mai departe în lumea satelor și a orașelor. Astfel s-a creat acea atmosferă de misticism în care a viețuit poporul nostru mai multe veacuri. În această atmosferă în care învățămîntul, pornit din curtea mănăstirilor, era dat de cler, s-a format sufletul românesc cu o puternică notă de religiozitate, pe care o găsim vibrînd pînă și în filele vechilor cronici. Prestigiul pe care-l dobîndiseră mănăstirile era așa de mare, încît domni și boieri se întreceau să le înzestreze cu sate și moșii, cu mori și prisăci și cu sălașe de robi*. Între zidurile acestor lăcașuri de asistență și rugă, de cultură și de artă, și-au căutat, în anii bătrîneții, pacea, în pregătirea pentru viața viitoare, membri ai familiilor domnitoare și fruntași ai marii boierimi, precum: marele logofăt al lui Mircea cel Bătrîn, Filos; mama lui Ștefan cel Mare, Oltea Doamna; mama lui Mihai Viteazul, Theofana; Nistor și soția sa Mitrofana, părinții marelui cronicar Grigore Ureche; marele logofăt al lui Nicolae Mavrocordat, cronicarul Radu Popescu, și mulți alții.

Comorile de cultură și artă pe care le păstrau mănăstirile ascunse departe de pînza drumurilor bătătorite, în plaiurile munților, explică în parte și grija pe care au pus-o domnii de a le întări cu ziduri și cu metereze, ca pe niște adevărate cetăți.

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al chestiunilor tratate aici: C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1935, și N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III: *Ctitorii*, București, 1937; N. Iorga, *Histoire des États balkaniques à l'époque moderne*, București, 1914, în special p. 1—58. Pentru cultura slavonă cf. și I. Bogdan, *Cultura veche română*, București, 1898 (cu bibliografie), și Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928; A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii*

[1] *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 130.

* Aprecierea autorului este aici vădit eronată. Că mănăstirile au fost, în veacurile evului de mijloc, adesea, singurele lăcașuri de cultură este perfect adevărat. Dar a afirma că de pe urma acestor fenomene culturale durate în mănăstiri s-a imprimat sufletului românesc o puternică undă de religiozitate este o prea puternică exagerare, contrazisă de realitate. De fapt, cum se știe, cultura română are un profund caracter laic, iar sufletul românesc, înțeles ca spiritualitate și mentalitate, prezintă — cum au demonstrat-o filozofii ai culturii români de orientare rațională — o notă de ireligiozitate acuzată. Sufletului românesc, nici în perioada la care se referă N. Cartojan, nici în devenirea sa, nu-i este caracteristic misticismul de care se vorbește aici. (N. red.)

vechi, Cernăuți, 1922. Documentele privitoare la legăturile țărilor noastre cu Muntele Athos au fost publicate de Grigore Nandriș, *Documente românești în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos, 1372—1658*, publicate după fotografiile și notele lui Gabriel Millet, București, Fundația Regele Carol II, 1937. Raporturile au fost studiate de d. N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, extras din *Analele Acad. Rom., Mem. secț. ist.*, Seria III, tom. XXXVI (1913), și în alte memorii academice, pentru care vezi bibliografia dată de noi în *Cărțile populare în literatura românească*, II, 1938, p. 12. Pentru detalii vezi și G. Cioran, Σχέσεις τῶν Ρουμανιχῶν χωρῶν μετά τοῦ Ἄθω χαὶ δή τῶν μουῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου χαὶ Ἁγιου Παυτελεήμονος ἢ τῶν Ρωσσῶυ, Atena, 1938.

Actul de danie al lui Vladislav pentru mănăstirea Tismana, la Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, și la P. P. Panaitescu, *Doc. Țării Românești*, București, 1938, p. 35—38.

Biblioteci de mănăstiri. O listă a cataloagelor de biblioteci din mănăstirile românești la N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 21, privește mai mult manuscriptele românești. Manuscrisele slavonești din bibliotecile românești au fost descrise de A. Iacimirskij, Славянскя и Русския Рукописи Румынскихъ Библиотекъ, S. Petersburg, 1905. Manuscriptele din Biblioteca Academiei Române au fost inventariate de Iuliu Tuducescu într-un inventar păstrat la Academie în secția manuscriptelor. Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița, Fundații*, 1941; *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, extras din *Arhiva românească*, tom. IV, 1940; același *Despre daniile românești la Athos*, București, 1941.

Un studiu asupra lor a dat Ecaterina Șt. Piscupescu, *Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea*, București, 1939. Vezi însă și recenzia d-lui P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, IX (1939), p. 327—335. Despre manuscriptele slavonești de pravile: I. Peretz, *Istoria dreptului român*, București, vol. II, p. 185—278. Pomelnicul de la mănăstirea Bistrița a fost publicat și studiat de I. Minea, în *Cercetări istorice*, V—VII (1929—1931), Iași, 1932, p. 344—348, și VIII—IX (1932—1933), Iași, 1933, p. 30—88, într-o tălmăcire românească din 1750, după o copie trimisă de Academia Română mănăstirei Bistrița. Fragmente din textul slavonesc a dat Miletić și Agura, Бълъжки оть едно научно пътуванье въ Ромъния, în сборникъ народни умотворения, IX, p. 172—173; St. Nicolaescu, în *Documente slavo-române*, București, 1905, p. 87. O ediție critică pregătește Damian P. Bogdan.

Școli. N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, Editura Casei Școalelor, București, 1928, p. 5—18. Pentru dicționare: Gh. Crețu, *Dicționarul lui Mardarie Cozianul*, editat de Academia Română, București, 1900; Șt. Ciobanu, Славяно-румынский словарь библиотеки общества Московскаго истории и древ. Российскихъ, nr. 240, Varșovia, 1914.

Miniaturi. I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Chiev, Convorbiri literare*, XXV (1891), p. 503—511; I. Bogdan, *Citeva manuscripte slavo-române din Biblioteca Imperială din Viena*, în *Analele Academiei Române*, s. II, ist., tom. XI (1888—89); I. Bogdan, *Evangheliile de la Homor și Voroneț*, facsimile și frontispicii din evangheliare slavone de la Neamțu, în albumul editat de Comisia monumentelor istorice după fotografii luate de Stelian Petrescu, *Odoarele de la Neamțu și Secu*, Buc., 1912; Ion Bianu, *Documente de artă românească din manuscripte vechi*, fasc. I. *Evanghelia slavo-greacă scrisă în Mînăstirea Neamțului din Moldova de Gavriil Monahul la 1429*, București, 1922; C. Karadja, *Notiță despre unele miniaturi înfățișînd pe Matei-vodă Basarab și pe Doamna Elena*, în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1926, p. 54—57; Magdalena Iorga, *Inițiale, litere ornate, chenare și înfloriturі din documentele muntene și moldovene din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea*,

Craiova, 1928; N. Iorga, *Miniaturi românești în secolul al XVII-lea*, în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, București, 1931, p. 145—153; același, *Les arts mineurs en Roumanie, III, Miniatures*, București, 1934; S. der Nersessian, *Une nouvelle réplique slavone du Paris, gr. 74 et les manuscrits d'Athanase Krimcovici*, în *Mélanges, N. Iorga*, Paris, 1933; Em. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și jugoslavi*, în *Cercetări literare*, III, 1939, p. 192—206, București, 1939; Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, cu o introducere generală, descrierea manuscriselor și 71 de planșe colorate; Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ediția a II-a mărită 24—29, București, 1937, p. 6—7, 10, 14—15, 16, 18—19, 22—23, 32—33, 36—37, 46—47, 48, 49, 56, 57, 65, 66, 84, 102—103, 108—110, 130—131, 135, 137, 138—139, 150—151, 163, 190—191. Informațiuni interesante se mai găsesc în A. Iacimirskij, opera citată mai sus, și la Miletić si Agura, în Сборникъ за народни умотворения din Sofia, 1893, vol. IX; Șt. Berechet, *Comori slavo-române rîspîndite*, publicat în *Biserica ortodoxă română*, seria II, vol. XL (1922), p. 618 — 628.

Țesături. O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925; N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien;* N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie, II, Les tissus*, 1936; I. D. Ștefănescu, *Un chef d'oeuvre de l'art roumain: le voile de calice brodé du monastère de Vatra Moldaviței*, în *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans (Mélanges Ouspensky, Orient et Byzance)*, IV, Paris, Geuthner, 1930, p. 303—309; O. Tafrali, *Le monastère Sucevița et son trésor*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, p. 213 și urm.; Emil Turdeanu, *La brodérie réligieuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves aux XV et XVI siècles*, în *Cercetări literare*, IV, 1940, p. 164—214; același, *La broderie religieuse en Roumanie, Les étoles des XVe et XVI siècles*, în *Bulet. Instit. român din Sofia*, I, 1941, p. 5—62.

Pictura religioasă. N. Iorga et G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922; același, *Portretele domnitorilor români*, Sibiu, 1930; Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *Anuarul comisiunii monumentelor istorice, Secțiunea pentru Transilvania, 1926—1928*, Cluj, 1929, p. 1—168; P. Henry, *De l'originalité des peintures bucoviniennes dans l'application des principes byzantins*, în *Byzantion*, I, 1924, p. 292—303; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris (cu 96 planșe), Geuthner, 1928; același, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930—1932, 2 vol.

Despre erminii. V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină; introducere și ediție critică a versiunilor românești*, Cernăuți, 1936; același, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, tome XI, 1924.

CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBĂ SLAVĂ

LITERATURA RELIGIOASĂ

În urma prăbușirii statelor slave sub turci, călugări ca Nicodim și alții, despre care vom vorbi în curînd, în năzuința lor de a scăpa de dezastru comorile de cultură ale poporului lor și de a continua în limanuri mai adăpostite munca lor închinată Domnului, au adus în țările noastre vechile manuscrise slavone și au pus temeliile vieții monahale după normele statornicite în Muntele Athos. În mănăstirile întemeiate de ei și sporite prin grija pentru bunurile sufletești ale voievozilor noștri, s-a început o spornică activitate culturală în limba slavă, care era pe atunci la noi limba de cultură a neamului, precum în Occidentul evului mediu fusese, cu cîteva veacuri mai înainte, limba latină. În mănăstirile acestea se aflau școlile de slavonie, bibliotecile și călugării caligrafi, care au copiat cu un remarcabil simț de artă manuscrisele slave ale Sfintelor Scripturi, atît de prețioase într-o vreme în care tipografiile nu-și făcuseră apariția la noi. În afară de textele Sfintelor Scripturi și în afară de cărțile necesare serviciului divin, s-au mai copiat în mănăstirile noastre literatura dogmatică și ascetică, care contribuia la întărirea credinței, literatura apocrifă, care satisfăcea curiozitatea călugărilor pentru atîtea chestiuni pe care Biblia le lasă în întuneric, precum și o bună parte din literatura distractivă a slavilor sud-dunăreni, ca bunioară o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, copiată în 1562 din porunca mitropolitului Grigore al Moldovei și care se păstra în biblioteca mănăstirii Neamțul.

Dar în aceste manuscrise copiate după originale venite din sudul Dunării, în afară de arta caligrafică și miniaturistică, nu se poate găsi nici un alt adaus al sufletului românesc la noi. În schimb însă găsim în veacurile al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea, cînd cultura slavă de la noi, întărită continuu prin focarele din sudul Dunării, era în floare, un început de literatură românească în limba slavă. Precum în Occidentul medieval cărturarii din toate țările dădeau expresie concepției lor în limba latină, tot astfel găsim și în țările noastre cărturari care, sub influența modelelor sud-dunărene, și-au înveșmîntat gîndirea și simțirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă.

Cel mai vechi dintre acești cărturari este un mare logofăt al lui Mircea cel Mare. Acesta, în asfințitul vieții sale, renunțînd la măririle deșarte, și-a căutat un loc de liniște și reculegere în lumea călugărilor, sub numele de Filo-

theiu. De la el ne-a rămas un polieleu, adică un fel de imn religios destinat să fie cîntat. Originalul s-a pierdut, dar se păstrează mai multe cópii manuscrise din Țara Românească, Moldova și Rusia, dintre care cea mai veche datează din veacul al XV-lea. În aceste cópii se spune doar că autorul cîntecului este „monahul Filotheiu, care a fost logofăt mare al lui Mircea cel Mare". Cum se numea însă mai înainte nu ni se spune, dar dacă țineam seama — după cum observă d-l P. P. Panaitescu — că cei ce îmbracă rasa monahală sînt ținuți să-și schimbe numele pe care l-au purtat în viața lumească și să ia în sihăstrie un altul, care însă să înceapă cu aceeași literă cu care începea și numele laic, atunci e probabil că sihastrul Filotheiu trebuie identificat cu marele logofăt Filcs, pe care-l găsim semnînd în actele divanului domnesc al lui Mircea cel Mare prin 1394.

Cam în același timp se desfășoară în Moldova activitatea lui Grigore Țamblac. Deși acesta era bulgar, trimis de patriarhia din Constantinopol în Moldova ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se da Moldovei o mitropolie, deși el a plecat apoi din Moldova în Rusia, unde a ajuns mitropolit și apoi s-a întors în Bulgaria, totuși, pe timpul cît a fost în Moldova ca egumen la mănăstirea Neamțu și ca predicator la curtea lui Alexandru cel Bun, a ținut un ciclu de 17 cuvîntări, unele cu caracter panegiric, în cinstea sfinților sărbătoriți, precum: cuvînt de laudă sf. Gheorghe, cuvînt de lauda sfinților apostoli Petru și Pavel, cuvînt de lauda profetului Ilie; altele la comemorarea marilor evenimente din viața Mîntuitorului: la Duminica Floriilor, la Joia mare, la Vinerea mare, la Înălțarea Maicii Domnului; sau în sfîrșit alte cîteva tratînd probleme de dogmatică, de asceză sau de morală creștină, precum: despre misterele Domnului, despre viața călugărească, despre milostenie și săraci.

După cererea domnului, Țamblac a scris pentru biserica moldovenească, în medio-bulgară, viața și slujba sfîntului Ioan cel Nou, care fusese martirizat de tătari la Cetatea-Albă prin anul 1300 fiindcă nu primise să-și lepede credința creștinească, și ale cărui moaște fuseseră transportate în 1402 de la Cetatea-Albă la Suceava. În urma acestei strămutări a moaștelor în cetatea de scaun a Moldovei, sfîntul a fost venerat de moldoveni ca protectorul și apărătorul țării lor. Sub pana lui Țamblac, potrivit cu cerințele genului, viața sfîntului este scăldată în culoarea miraculosului hagiografic (la moartea sfîntului coloane de foc ce se înalță spre cer vestesc harul Mîntuitorului, coborîndu-se asupra celui ce a primit cununa de martir). Un veac mai tîrziu, un succesor român al lui Gr. Țamblac în egumenia de la mănăstirea Neamțului, arhimandritul Teodosie, inspirîndu-se din opera înaintașului său, a scris pe la 1534, în limba slavă, un *Cuvînt panegiric al sfîntului și cinstitului mare mucenic Ioan cel Nou (Pohvalnoe slovo světomu i slavnomu veliko mučenikomu Iovaanny Novomy)*, care în tipăriturile moldovenești se găsește pînă tîrziu în veacul al XVII-lea.

Pe timpul lui Ștefan cel Mare cultura religioasă în formă slavă era așa de satisfăcătoare pentru Moldova, încît în 1484 episcopul de Roman, Vasilie, se încumetă să intervie în problema de ordin teologic care iscase conflictul dintre mitropolitul Moscovei, Gheronte, și principele Moscovei, Ivan al III-lea Vasilievici.

Trei decenii mai tîrziu întîlnim în mănăstirea Putna un protopsalt, Eustratie, care alcătuieşte şi el cîteva cîntece religioase, păstrate într-un manuscris semnalat de învăţatul rus Iacimirskij.

BIBLIOGRAFIE

Pentru literatura scrisă de români în limba slavă: P. P. Panaitescu, *La Littérature slavo-roumaine (XV-e—XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, comunicare făcută la I-iul congres al filologilor slavi din Praga (1931).

Despre Nicodim: Ilarion Ruvarac, *Pop Nikodim der erste Klostergründer in der Walachei*, în *Archiv für slavische Philologie*, XI, 1888, p. 354—363.

Despre Grigore Ţamblac se găsesc ştiri mai noi în Murko, *Geschichte der älteren südslav Litteratur*, p. 127 şi 161, şi A. Iacimirskij, Григорій Цамблакъ, St. Petersburg, 1904; (în rusește). Un alt studiu mai bun: S. Kievskii, Митрополитъ Григорій Цамблакъ, în *Bogoslovskii Vestnik*, Moscova, IV, 1895. Studiul lui Melchisedec, *Mitropolitul Grigore Ţamblac*, publicat în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, an III (1884) este azi învechit.

ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ ÎN MOLDOVA

CRONICA LUI ŞTEFAN CEL MARE

VERSIUNEA GERMANĂ. Domeniul literar slav în care cugetarea românească s-a manifestat mai activ şi mai continuu a fost în Moldova istoriografia.[1] Începuturile ei trebuiesc aşezate, cred, în timpul şi la curtea lui Ştefan cel Mare.

Zic cred, fiindcă nu este în Europa o literatură mai zbuciumată în dezvoltare şi mai năpăstuită în soarta ei decît literatura românească. Nu ştiu să mai fie multe popoare care să-şi fi pierdut atîtea monumente de cultură ale trecutului său de cum am pierdut noi. Originalele primelor traduceri româneşti s-au pierdut; prototipul primelor noastre legende religioase apocrife nu se cunoaşte; primele traduceri ale romanelor populare au dispărut; *Învăţăturile lui Neagoe* nu le cunoaştem decît din cópii tîrzii şi defectuoase; cronica scrisă pe timpul şi la curtea lui Mihai Viteazul nu ni s-a păstrat decît într-o traducere latină; cronica lui Grigore Ureche n-a ajuns pînă la noi decît în compilaţia lui Simion Dascălul; *De neamul moldovenilor* şi cronica lui Miron Costin

[1] Cea mai veche cronică internă a noastră este cronica „rusească" a lui Vlad Ţepeş care, după concluziile lui Sedelnikov în *Izvestia* Academiei sovietice de ştiinţe pentru limba şi literatura rusă, Leningrad, II, 1929, p. 621—659, e scrisă în limba slavonă întrebuinţată pe atunci în Ţara Românească. (V. P. P. Panaitescu, *Convorbiri literare*, mai—iunie 1943, LXXVI, p. 339.) (Text adăugat marginal — n. red.)

le avem în cópii posterioare, dintre care cea mai veche copie a cronicii datează din 1720. Şi atîtea şi atîtea altele!

În marile frămîntări petrecute pe pămîntul românesc, cu incursiuni de armate ungureşti şi polone, cu numeroase invazii de oştiri turceşti şi tătăreşti, cu atîtea vechi mănăstiri şi cetăţi de scaun arse din temelie şi apoi reconstruite, ca să fie din nou arse, atîtea din monumentele literaturii noastre vechi au fost distruse sau răpite, pentru a fi apoi aruncate în cine ştie ce colţ de bibliotecă.

Numai norocul ne ajută să mai dăm peste ele. O întîmplare neaşteptată uneori ne scoate totuşi la iveală cîte unul din aceste monumente care aştepta de veacuri închis în cine ştie ce colţ de bibliotecă şi care ne înfăţişează munca de cultură a strămoşilor într-o lumină cu totul nebănuită.

Una din cele mai importante descoperiri făcute în timpul din urmă este aceea a profesorului universitar Górka de la Universitatea din Lwów. Cercetînd în Biblioteca de stat din München (Bayerische Staatsbibliothek) manuscrise privitoare la istoria Poloniei şi a Ungariei, Olgierd Górka a dat, în primăvara anului 1911, peste cea mai veche cronică românească din cîte se cunosc pînă azi. Cronica se păstrează într-un codice in quarto, cu signatura *Codex Latinarum 952*, într-o traducere germană, care începe: „Ab Jesu Maria 1502 Jar, a⟨d⟩ di⟨em⟩ 28 Appril ist geschryben dy Cronycke des Stephan Voyvoda aus der Wallachey" (o greşeală evidentă: *Wallachey* în loc de *Moldau*). Titlul cronicii este: *Cronica breviter scripta Stephan⟨i⟩ Dei gracia voyvoda Terrarum Moldaviens⟨ium⟩ necnon Valachyens⟨ium⟩*. [1]

După părerea lui Górka, cronica ar fi fost adusă în Germania de solia moldovenească din 1502. La această dată Ştefan cel Mare, care era bolnav de diabet şi care era chinuit de rămăşiţele rănii primite la Chilia, simţindu-se din ce în ce mai rău, trimisese după medici specialişti în centrele ştiinţifice din Italia (Veneţia) şi Germania. Misiunea trimisă în Germania şi compusă din Ulrich şi Antonius soseşte în Nürnberg la sfîrşitul lui februarie, cu o scrisoare de recomandare din partea regelui Ungariei, Wladislav Iagello.

Solia moldovenească a avut în Germania răsunetul cuvenit. Dintr-o scrisoare în limba latină adresată lui Ştefan cel Mare şi dintr-alta germană, către Wladislav Iagello, amîndouă trimise de către primarul oraşului Nürnberg — al cărui nume n-a putut fi identificat de către d-l Górka — reiese că s-a găsit un medic capabil, doctorul Ioan Klingesporn, care, rugat insistent, a primit să vină cu trimişii lui Ştefan cel Mare în Moldova.

Despre doctorul Klingesporn şi despre solia moldovenească nu se mai pomeneşte apoi nimic, nici în documentele moldoveneşti şi nici în cele germane. La curtea din Suceava nu avem ştiri să fi sosit doctorul Klingesporn; dimpotrivă, la 7 decembrie 1502 găsim la patul domnului pe doctorul venetian Mathias Muriano. Într-o listă de opt-nouă medici iluştri din Nürnberg, întocmită ulterior, iarăşi nu se găseşte trecut Klingesporn, deşi a fost un medic distins. Ce s-a întîmplat, prin ce peripeţii a trecut pe drumurile pe care le-a străbătut misiunea moldovenească şi doctorul german, nu ştim. Górka presupune că au pierit ucişi pe drum, în nişte ţinuturi unde domnea dreptul pumnului.

---

[1] Am admis lectura corectată a lui Ion Const. Chiţimia, *Cronica lui Ştefan cel Mare*, în *Cercetări literare*, III (1939), publicate de N. Cartojan, p. 228.

În Nürnberg, crainicii marelui domn au trebuit să intre în legături cu fizicianul Hartmann Schedel. Schedel își făcuse studiile la Universitatea din Leipzig și la vîrsta de 20 de ani plecase în Italia să-și desăvîrșească cultura la celebra Universitate din Padova, într-o vreme cînd umanismul era acolo în plină înflorire. În 1466 își luase doctoratul și, după un popas prin Veneția, se reîntoarce în Germania, unde din 1484 se stabilise în Nürnberg ca medic. [1] În afară de profesiunea sa de medic, Schedel a fost în același timp un pasionat geograf și istoric, care a adunat știri privitoare la Răsăritul Europei. În biblioteca lui s-a găsit și un exemplar din cunoscuta narațiune alcătuită de un sas ardelean între 1477—1491, *Geschichte Dracole Waide*. Schedel publicase în 1493 o cronică, *Liber Chronicarum* — numită și *Chronicum mundi* — care a fost bine primită de contemporanii săi, fiindcă a fost retipărită într-o ediție nouă în 1497 și fiindcă traducerea germană a cunoscut repede trei ediții (1493, 1496 și 1500). A avut un mare răsunet între cărturarii din Apus. Între altele, pasaje întregi din ea au fost încorporate în ediția din 1494 a operei lui Vincent de Bauvais, *Speculum historiale*. În această operă, neobositul cercetător, împrumutînd pe de-a întregul informațiile din (Papa Pius II) Enea Silvio Piccolomini, *Historia rerum ubyque gestarum locorumque descriptio*, vorbește de luptele dintre Dănești și Drăculești, de origina latină a neamului, și se plînge că „difficillimum esse provinciarum (Walachiae) descriptionem" din pricina știrilor contradictorii a izvoarelor. [2]

Acest umanist german a primit solia moldovenească și, dornic de a smulge de la ea informații pentru a întregi știrile despre țările noastre, ar fi profitat de acest prilej pentru a-și scoate o copie de pe cronica lui Ștefan cel Mare. Această copie a trecut apoi, împreună cu întreaga lui bibliotecă, în moștenirea nepotului său Melchior, și, în cele din urmă, a ajuns în biblioteca pincipelui Bavariei, Albrecht V (1550—1579). Biblioteca acestuia din urmă, un pasionat colecționar de manuscrise, a format temelia bibliotecii curții bavareze, care după revoluție a devenit bibliotecă de stat.

Copia lui Schedel, scrisă într-unul din dialectele Germaniei de nord, apropiat de „hochdeutsch" de azi, conține 22 de file manuscrise, de hîrtie veche, de pe la sfîrșitul veacului al XV-lea. Ea înșiră evenimentele petrecute în Moldova în ordine cronologică, începînd cu răsturnarea lui Petru Aron-Vodă și urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare în anul 1457 și sfîrșind cu anul 1499, înfrîngerea lui Malcoci.

Textul lui Schedel cuprinde, mai ales în transcrierea numelor proprii, o serie de greșeli, ca, de pildă, *Bognes* în loc de *Bogdan*, *Braut* în loc de *Prut* („Zwischen den Nester und der Braut"), sau *Warsarab* ori *Waserab* în loc de *Basarab*, ceea ce dovedește că el nu este un original ci o copie defectuoasă.

Cronica conține o mulțime de știri pe care nu le găsim în nici o altă cronică internă; ea pomenește și de un ostaș Purice, despre care ne vorbește și Neculce în *O samă de cuvinte* și care se constată pe această cale că a fost o figură istorică și nu legendară. Știrile nouă pe care le aduce cronica sînt foarte interesante și

---

[1] Grauert, *Neue Danteforschungen*, în *Historische Jahresberichte*, XVIII (1897), p. 76; Chițimia, *op. cit.*, p. 267.

[2] V. și datele biografice date de I. Chițimia, *op. cit.*, p. 225—227.

ele pun într-o lumină vie — după cum mărturisește d-l Górka într-o comunicare făcută Academiei noastre în 1930 — „forța puternică a caracterului lui Ștefan cel Mare, marele său geniu militar", care în momente grele pentru țara sa nu-și pierdea cumpătul, știa să se ridice deasupra situației și să folosească cu o rară abilitate împrejurările cele mai critice spre a-și duce oștirile la bi ruință.

Cronica înfățișează însă o vădită părtinire pentru Polonia; ea nu pomenește nimic de pătrunderea lui Ștefan cel Mare pînă în inima Poloniei la Lemberg și despre celelalte ostilități ale lui Ștefan cel Mare cu polonii. În schimb, ea dă informații inedite cu privire la ajutorul atribuit polonilor în 1499, la răzbunarea lui Ștefan cel Mare împotriva turcilor pentru încălcarea Poloniei.

Aceste tendințe ale cronicii îl fac pe d-l Górka să admită că cel ce a alcătuit cronica în limba germană a fost Herman, pîrcălabul Cetății-Albe, care, mai tîrziu, apare la curtea din Suceava a lui Ștefan cel Mare ca jucînd un rol important în tratativele cu polonii din aprilie 1499, și pe care d-l Górka îl socotește că era de origină sas. [1] El ar fi scris cronica cu intenția de a informa pe regele Ioan Albert (1492—1501) despre lucrurile moldovenești. O copie de pe această cronică germană a intrat apoi în mîna lui Ulrich, solul trimis de Ștefan cel Mare la Nürnberg ca să-i aducă un doctor și care probabil ar fi fost rudă cu Herman.

Argumentele aduse de d-l Górka pentru a susține paternitatea pîrcălabului Herman asupra versiunii germane a cronicii nu-mi par convingătoare. Din documentele contemporane nu reiese în mod cert că Herman — pe care documentele noastre interne îl transcriu Hrăman — era sas și că ar fi cunoscut limba germană. Numele nu poate da în această privință o indicație concludentă căci îl găsim purtat de persoane a căror origine nu poate fi germană *(Herman frate cu Iațcu* sau chiar *Herman țiganul)*.[2] De altă parte, tendința polonofilă a cronicii mai poate avea, chiar admițînd datele d-lui Górka, și altă explicație. Din moment ce știm că solia moldovenească aducea cu sine și o scrisoare a regelui de neam polon Wladislav Iagello, din moment ce Ștefan cel Mare recursese la ajutorul acestuia pentru a obține un medic din Germania, este de admis că, printr-un elementar simț de prudență, solia lui, alcătuită, după cîte se pare, din sași, nu putea duce cu sine prin Polonia o cronică în care susceptibilitățile polone nu erau menajate. Făcînd aceste rezerve într-o lecție ținută la cîteva săptămîni după comunicarea d-lui Górka la Academia Română, încheiam cu aceste cuvinte: „Oricine ar fi însă traducătorul german al cronicii, un lucru este sigur, că acesta a tradus-o după cronica oficială scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Această cronică a fost scrisă după toate probabilitățile în limba slavonă și ea înfățișează o mare asemănare cu cronica de la Bistrița."

În timpul din urmă, vechiul nostru elev, d-l I. C. Chițimia, pornind pe drumurile noastre, a verificat punct cu punct după copii fotografice ale cronicii, procurate de noi, datele d-lui Górka și, rectificînd unele lecturi greșite, a ajuns la concluzii cu totul diferite de ale istoricului polon. Cronica a fost scrisă

---

[1] A se vedea și G. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, București, 1937, p. 596: „un militar sas în serviciul lui Ștefan".

[2] P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, I (1931), p. 158.

într-adevăr în limba slavonă, fiindcă în numele proprii din textul german se păstrează urmele unui original slavon, de ex. orașul *Rîmnic* este transcris în versiunea germană sub forma *Rybnyg*, care la rîndul ei transcrie exact forma slavonă Рьнык, așa cum o găsim și în versiunile interne slavonești ale cronicii. Într-alt loc găsim în textul german: „bey einem Bache der heyst Potogk" = la un pîrîu ce se numește Potok. În versiunea slavonească a cronicii de la Bistrița e: „na město naricaemoe Потокь водна" = la localitatea ce se numește *Cursul Apei*. Polonul, găsind în textul slavon *vodna*, „de apă", a crezut că trebuie să fie vorba de un pîrîu și va fi tradus în latinește „ad rivum qui nominatur Potok", ceea ce traducătorul german a reprodus apoi întocmai în limba sa. Acest original slavon, crede d-l Chițimia, ajunsese probabil în Ucraina, unde un polon l-a tradus în limba latină, precum se vede din urmele latine rămase în traducerea germană („in monde *Aprilis*"; „in dem mond *Julij*"; „in dem mond *Nouembris*"; „an dem 7 tag *Decembris*"; „am 17 tag *Octobris* in dem menet Octobry *primodie* ... do saczt Stephan voyvoda *Ysayam* ⟨acuzativul latin⟩ seinen Schwoger ... des *Radulli* voyvodess dochterr ⟨Tochter⟩ am dem tag sand *Dyonisij Dymyttry* ..."). Dar asemenea expresii și nume proprii declinate latinește se găsesc adesea, precum arată d. P. P. Panaitescu, în operele umaniștilor germani din veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Traducătorul latin al cronicii slavone a fost, zice d. Chițimia, un polon, căci deși se întîmpină în documentele latine ale evului mediu din Ungaria, Franța, Germania fonetisme ca *gracia* în loc de gratia, *creacionibus* în loc de creationibus, totuși nume proprii în forma polonă ca *Colaczijn, Czessuy, Vylcza* pentru Vîlcea, *Mikoley* (forma polonă a numelui Nicolae Halytzky), *Repka* — în textul german Rebge — din *rzepka* = ridiche, poreclă dată starostelui din Buczacz , trebuiesc să fie luate în considerare.

Traducătorul polon a modificat și a amplificat însă datele originalului slavon cu știri privitoare la împrejurările polone, ca de pildă itinerariul armatei regelui Albert pe teritoriul polon, înainte de a intra în Moldova pentru a fi zdrobită în Codrii Cosminului.

Tot el a înlăturat altele din originalul slavon, care nu erau favorabile polonilor. În această formă cronica a ajuns în mîinile lui Schedel, nu adusă de solia moldovenească, ci cerută și obținută de acesta poate în timpul călătoriei sale în Polonia, după strălucita victorie a domnului moldovean împotriva turcilor.

Deși argumentele aduse de d. Chițimia nu sînt toate deopotrivă de convingătoare, totuși ipoteza pusă în discuție de d-sa are meritul de a îndrepta cercetările pe o nouă pistă.

Cronica lui Schedel înfățișează în forma germană copia cea mai veche a cronicilor moldovenești, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui domnitor. Din nenorocire, această versiune nu este o traducere completă și fidelă a cronicii de la curtea lui Ștefan cel Mare.

VERSIUNILE SLAVONEȘTI. Versiunea germană nu ne poate da, deci, icoana exactă a cronicii scrise la curtea lui Ștefan cel Mare. Va trebui, dar, să încercăm reconstituirea ei pe baza izvoarelor interne scrise în limba slavă.

Care sînt aceste izvoare?

În afară de această versiune germană care a stat închisă în biblioteci străine pînă în timpurile noastre, cronica domniei lui Ştefan cel Mare ni s-a mai păstrat în următoarele cinci cópii tîrzii în limbă slavonă:

Letopiseţul de la Bistriţa, care a fost descoperit de I. Bogdan în Biblioteca clubului bulgar din Tulcea, după indicaţiile date de Alexandru Pop, profesor pe atunci la gimnaziul din Tulcea.

Este un manuscris in 8°, copiat la sfîrşitul veacului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea. Cea mai veche notiţă de pe filele manuscrisului este din 1710, a lui Ierei Gheorghe din Băiceni. El spune că i-a „dat această carte preutiasa răposatului preotului Ursului", din neamul mitropolitului *Varlaam* [1], „carele au fost protopop în Iaşi; i-a dat-o ca să le hie pomană în veci". La 1861, un bulgar, Djudjov, a cumpărat manuscrisul cu 5 ruble de la un lipovean şi l-a transmis apoi Bibliotecii bulgăreşti din Tulcea.

Codicele cuprinde, după o serie de texte apocrife şi poporane, cronica lui Manases în traducere slavă, urmată de letopiseţul moldovenesc. Cronica lui Ştefan cel Mare — într-o versiune apropiată de versiunea germană a lui Schedel pînă la anul 1484 — este precedată de o altă cronică de întindere mai mică, a şasea parte din întreg, care începe de la descălecatul lui Dragoş (1359) şi merge pînă la urcarea în domnie a lui Ştefan cel Mare. Cronica marelui domn al Moldovei se înfăţişează deci aci ca o continuare a acesteia din urmă, alcătuind cu ea un singur trup, un singur letopiseţ, cu titlul care, tradus în româneşte, sună: *Acesta e letopiseţul de cînd cu voia lui Dumnezeu s-a început Ţara moldovenească*. Letopiseţul acesta nu este însă complet, fiindcă lipsesc ultimele pagini. În forma în care îl avem el se întinde şi dincolo de domnia lui Ştefan cel Mare, pînă la războiul lui Bogdan cel Orb cu Radu, domnul Munteniei (1507). Despre structura acestei cronici, în care Bogdan distingea trei părţi, şi despre caracterul ei particular vom reveni mai jos, cînd vom încerca, pe baza tuturor versiunilor, să reconstituim începuturile istoriografiei moldoveneşti.

Letopiseţul de la Putna. A fost studiat şi publicat, cu traducere românească, de regretatul I. Bogdan în *Vechile cronici moldoveneşti pînă la Urechia* (p. 23—41; 143—148, 193—197). Originalul a fost găsit în Biblioteca Academiei teologice din Kiev, între manuscrisele aduse de la lavra Počaevъ (azi în Polonia), într-un sbornic de texte cu cuprins foarte variat: ascetice, hagiografice, apocrife, extrase din nomocanoane, tratate gramaticale şi materiale istorice. Materialele istorice sînt alcătuite din cele mai vechi anale sîrbeşti, din cea dintîi cronică bulgărească şi dintr-o versiune a cronicii moldoveneşti — singura care ne interesează aci. Cronica moldovenească cu care se încheie sbornicul este scrisă în mediobulgară şi poartă titlul: *Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti*. Are o notiţă preţioasă: Сте писанте писах Icaiaωт Слатина, care, tradusă în româneşte, înseamnă: „Această scriere a scris-o Isaia din Slatina". Versiunea acestui letopiseţ este deci copiată de călugărul Isaia din mănăstirea Slatina a Moldovei. Originalul

[1] V. Augustin Z. N. Pop, în *Biserica ortodoxă română*, 1939, p. 319.

pare să fi venit din mănăstirea Putna, fiindcă în cuprinsul textului se găsesc numeroase amănunte privitoare la mănăstirea Putna [1].

Părerea lui Bogdan că letopiseţul de la Putna este „o prescurtare şi o prelucrare a analelor de la Bistriţa" nu se poate susţine, deoarece, precum a arătat d. I. Vlădescu, în letopiseţul putnean se găsesc numeroase ştiri care lipsesc din analele de la Bistriţa. Dar nici părerea d-lui Vlădescu că nu există „nici o înrudire cît de mică între letopiseţul de la Putna şi cel de la Bistriţa şi că letopiseţul de la Putna ar fi fost *redactat,* nu prescurtat, de cineva cu admiraţie pentru Ştefan cel Mare... folosind notiţe şi însemnări contemporane" nu poate fi primită. Identitatea de redacţie a ştirilor în ambele letopiseţe [2] dovedeşte în chip neîndoielnic că între ele este o filiaţie, întrucît ambele descind dintr-un prototip comun. Între acest prototip şi între analele de la Bistriţa şi cele de la Putna trebuie să admitem însă mai multe intermediare. Într-unul din acestea lipseau ştirile care se găsesc în analele de la Putna. După acela au fost copiate analele de la Bistriţa. Dar şi intermediarul după care a fost copiat letopiseţul de la Putna avea lacune însemnate, căci din versiunea putneană lipsesc numeroase ştiri şi pasaje întregi. Dacă unele omisiuni se pot explica printr-o tendinţă de prescurtare, altele, care se înfăţişează compact şi cuprind pasaje întinse, nu se pot explica, cred, decît admiţînd că din intermediarele după care derivă letopiseţul de la Putna se pierduseră cîteva pagini [3].

Versiunea din letopiseţul lui Azarie a fost descoperită de regretatul Bogdan, după indicaţiile lui Iacimirskij, într-un codice din Biblioteca Imperială din St. Petersburg. Codicele, în format de 8°, a fost scris pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de la XVII-lea şi cuprinde o serie de texte religioase apocrife şi istorice. Manuscrisul nu are nici o indicaţie de dată şi nume privitoare la original, autor sau copist; din cîteva notiţe posterioare şi incomplete reiese că pe la 1639 se afla la Iaşi şi că la 1749 a fost trecut în zestrea mănăstirii Nicoriţă. De acolo, în împrejurări necunoscute, a ajuns în Rusia.

---

[1] 1466, iunie în 4: „au început să zidească mînăstirea de la Putna"; 1470, august în 20: „venit-au Ştefan Voevod şi au sfinţit hramul Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu de la Putna, cu mîna preasfinţitului mitropolit kir Teoctist şi episcopului Tara sie, fiind de faţă egumenii tuturor mînăstirilor şi întreg clerul preoţesc în număr de 64 de inşi, septemvrie 3, sub arhimandritul Iosaf"; 1484, „martie în 15, în miercurea mare pe la miază-noapte au ars întreaga mînăstire Putna pînă în temelie"; 1484, octomvrie 8: moartea arhimandritului Iosif al Putnei; 1486 numirea celui de al doilea arhimandrit al Putnei, Paisie.

[2] Iată cîteva pasaje paralele pe care le dăm în traducerea românească a lui Bogdan. Între textele originale slave asemănarea este şi mai mare.

Bistriţa	*Putna*
În anul 6867, veni Dragoş Voevod din Ţara Ungurească de la Maramureş la vînat după un zimbru, şi au domnit 2 ani.	În anul 6867... venit-au Dragoş Voevod din Maramureş de la Ţara ungurească la vînat după un zimbru, şi au domnit 2 ani.
După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.	După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani...
După acesta, domni fiul său Laţcu Voevod 8 ani.	Fiul său Laţcu Voevod au domnit 8 ani şi au murit.

[3] A se vedea de ex. lacunele dintre anii 6907 (1399) şi 6952 (1444), cele de la anul 7005 (lupta din Codrul Cosminului), cele de la anul 7015 (1507).

Partea istorică a codicelui conține: a) o scurtă cronică universală, urmată de niște anale sîrbești cu note de istorie românească; b) letopisețul moldovenesc, purtînd în slavonește același titlu ca și versiunea de la Putna: *Povestire în scurt despre domnii Moldovei*, urmată de letopisețele lui Macarie și Azarie, de care ne vom ocupa în capitolul următor (vezi p. 63). Prima parte, care ne interesează deci, cuprinzînd istoria Moldovei de la descălecat pînă la moartea lui Ștefan cel Mare, se apropie mult de versiunea de la Putna — de aceea Bogdan o și numește *Analele Putnene* — dar are și părți comune cu analele de la Bistrița. Ea derivă deci dintr-un arhetip intermediar între versiunea de la Bistrița și cea de la Putna. Are însă și cîteva știri pe care nu le găsim nici în versiunea de la Bistrița, nici în cea de la Putna — *toate însă referitoare la viața internă a mănăstirii Putna*. Astfel aflăm din acest letopiseț că al doilea egumen al mănăstirii Putna, ales de Ștefan cel Mare în 1486, Paisie, se mai numea și *Scurtul*; că în 1503, iulie 23, a răposat egumenul Paisie; că în luna următoare, „August în 4 marți, la miezul nopții", a decedat și duhovnicul Antonie Bolsun și că, în sfîrșit, în 1517, aprilie 22 a murit Bogdan-voievod, fiul lui Ștefan cel Mare, și că a fost îngropat în mănăstirea de la Putna, „în biserica mare de partea stîngă".

Cronica anonimă — numită așa de regretatul I. Bogdan, care a studiat-o și publicat-o în *Vechile cronici moldovenești* (p. 62—68, 185—192 și 243—290) — se găsește încorporată într-o colecție de cronici rusești, cunoscută în istoriografia rusească sub numele de *Voskresenskaja lětopisi*, alcătuită în imperiul moscovit pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Partea românească, scrisă în mediobulgară cu numeroase rusisme, poartă, ca și versiunea de la Putna, titlul care în românește sună: *Povestire în scurt despre domnii moldovenești, de cînd s-a început Țara Moldovenească*. Cronica este o transcriere, prescurtată în partea finală, după vechea cronică a Moldovei care mergea pînă la moartea lui Ștefan cel Mare. Bogdan credea că originalul fusese adus din Moldova, probabil de unul din solii lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei, al cărui fiu, Ivan Ivanovici, luase în căsătorie pe fiica lui Ștefan cel Mare, domnița Elena. Pînă la Ștefan cel Mare, cronica anonimă dă lista domnilor Moldovei de la decscălecatul lui Dragoș, într-o formă foarte apropiată de versiunea cronicii de la Putna, cu care dealtfel, după cum am văzut, se aseamănă și în titlu. De la Ștefan înainte, cronica este mult prescurtată, căci, în afară de data urcării pe tron a marelui voievod, nu ne mai dă decît patru date: 1465, luarea Chiliei de la unguri; 1484, smulgerea Chiliei și Cetății-Albe de la moldoveni de către turci; 1497, lupta din codrul Cosminului, și 1504, moartea lui Ștefan. Această ștearsă prezentare a domniei lui Ștefan cel Mare, care fusese cuscrul lui Ivan al III-lea, dovedește că partea de istorie românească a intrat în compilația rusească într-o vreme cînd interesul moscoviților pentru personalitatea marelui domn moldovean scăzuse. După data morții lui Ștefan cel Mare, cronica anonimă pomenește că Ștefan a avut patru feciori: Petru, Alexandru și doi Bogdani, și se încheie cu cuvintele: „După el începu a domni fiul său Bogdan". Înregistrarea urcării pe tron a lui Bogdan ne confirmă și ea ipoteza că originalul moldovenesc care se află la baza acestei cronici nu a fost adus în Rusia pe timpul lui Ștefan cel Mare, ci mai tîrziu, după moartea lui, poate la începutul domniei lui Bogdan.

Spre deosebire de toate celelalte versiuni slavonești, cronica începe cu două legende eponime. Prima, o ciudată fuziune de anacronisme istorice și de născociri fanteziste, privește originea romană a românilor. „La anul 6867 (=1359)" — începe cronica anonimă — doi frați de legea creștinească, fugind din Veneția de prigonirile „ereticilor" , au ajuns la Rîmul vechi și și-au zidit o cetate, pe care au numit-o după numele lor, Roman. Acolo au stat cu neamul lor pînă ce papa Formos a trecut de la credința pravoslavnică (ortodoxie) la legea latină (catolică). Atunci rîmlenii, trecuți la legea catolică, și-au fundat altă cetate, Noul Rim, și au început lupta împotriva fraților lor rămași ortodocși. Luptele au durat pînă în vremea craiului unguresc Vladislav, care „era nepot de frate lui Sava, arhiepiscopul sîrbesc" și de care fusese chiar „botezat".

În vremea lui Vladislav, tătarii de la apa Prutului și de la apa Moldovei, trecînd Carpații, s-au năpustit asupra Ardealului și au ajuns pînă la Mureș. Vladislav a cerut atunci ajutor de la împăratul Rîmului și de la papă. Împăratul Rîmului i-a trimis ajutor de oaste, dar noii rîmleni au scris craiului Vladislav, cerîndu-i să așeze în primele rînduri de bătaie pe vechii rîmleni, ca să scape de ei, iar dacă totuși nu vor pieri în luptă, să-i oprească în țara lui. În lupta încinsă cu tătarii pe apele Tisei, vechii rîmleni s-au purtat vitejește și au înfrînt pe tătari. Vladislav, de bucurie, i-a cinstit bine și, arătîndu-le scrisoarea noilor rîmleni, a stăruit de ei să rămînă în țara lui, ceea ce ei au primit cu condiția ca să li se îngăduie a-și păstra credința ortodoxă. Vladislav le-a dăruit atunci pămînt „în Maramureș, între apele Mureșului și Tisei, locul ce să cheamă Criș". Rîmlenii, trăind acolo, „au început a-și lua femei unguroaice de legea latinească și a le întoarce la legea lor creștinească".

După această legendă eponimă — plăsmuită, după cum vom vedea mai tîrziu, într-un mediu unguresc, din anacronisme (zidirea Romei de doi frați creștini din Veneția, luptele dintre rîmlenii vechi și rîmlenii noi, craiul Vladislav nepot de frate al arhiepiscopului sîrb Sava etc.) și din vagi și confuze reminiscențe istorice (invazia tătarilor, fuga regelui, ajutorul dat de români în luptele cu tătarii) — urmează apoi cunoscuta legendă menită să explice originea și stema Moldovei. Cronica anonimă povestește mai departe cum dintre rîmlenii așezați de Vladislav în Maramureș s-a ridicat „un bărbat cu minte și viteaz cu numele Dragoș", care, pornind la vînătoare de fiare sălbatice și luîndu-se cu tovarășii săi pe urmele unui zimbru, au trecut munții în niște ținuturi frumoase, unde au ucis zimbrul pe țărmul unei ape. Încîntați de frumusețea locurilor, s-au întors în Maramureș, au cerut învoire de la craiul Vladislav, și cu toții — cu femei, cu copii — au trecut munții, „au tăiat pădurile", au desțelinat locurile și au întemeiat Moldova. Menționată deci în cronica anonimă, legenda lui Dragoș cu zimbrul, care va trece apoi și în cronica lui Ureche, era astfel formată pe vremea lui Ștefan cel Mare.

Cronica Moldo-Polonă este o cronică tradusă în limba polonă după vechile cronici slavonești ale Moldovei. Ea a fost adusă în Polonia de Nicolae Brzeski, secretarul regelui polon Sigismund August. Acesta fusese trimis în 1566 de regele polon la Poartă cu plîngeri împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, care, spre a răzbuna sprijinul acordat de Polonia lui Despot, pustiise Pocuția și înțețise pe tătari să invadeze în același timp Podolia.

Momentul era critic, fiindcă sultanul amenința că dacă polonii se mai amestecă în viața internă a Moldovei o transformă în pașalîc turcesc, ceea ce ar fi constituit desigur o mare primejdie și pentru regatul vecin. Lăpușneanu simțise intențiile solului polon, căci, la sosirea acestuia în Iași, l-a reținut într-o dulce captivitate 14 săptămîni, din august pînă la începutul lui decembrie, cînd a fost liberat de doi soli poloni și un trimis al sultanului Soliman. În arestul lui de la Iași, credea I. Bogdan, Brzeski „n-a găsit cu ce petrece mai bine vremea, decît căutînd să-și satisfacă curiozitatea de a cunoaște trecutul poporului moldovenesc" și astfel a fost adus să traducă un letopiseț moldovenesc, pe care l-a completat cu știri culese de el la Iași. Publicînd această cronică în originalul polon și în traducerea românească, după un manuscris din secolul al XVI-lea, aflat în Biblioteca Imperială din Petersburg, fondul bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), Bogdan credea, în *Cronici inedite* (p. 119—143), că acest manuscris este chiar autograful lui Brzeski. D-l P. P. Panaitescu, într-un articol publicat în *Revista istorică română* (I, 1931, p. 113—123), a arătat că aceste păreri sînt neîntemeiate. Manuscrisul Zaluski, publicat de Bogdan, nu este autograful lui Brzeski și acesta nu este nici traducătorul cronicii, ci traducătorul trebuie să fi fost un polonez de la curtea lui Alexandru Lăpușneanu cu care solul intrase în legături.

În două manuscrise (colecția Zaluski și colecția Iosif Rusiecki), cronica moldo-polonă este precedată de traducerea polonă a unei cronici sîrbești, cu interesante date privitoare și la țările noastre, scrisă de ienicerul sîrb Mihail Constantinovici din Ostravița. În manuscrisul Rusiecki textele au o notă interesantă, care în traducere românească sună: „Cronica turcească scrisă de Mihail Constantinovici din Ostravița, sîrb care a fost luat de turci între ieniceri, pe care *a căpătat-o* nobilul Nicolae Brzeski, secretar și curtean al majestății-sale regelui, cînd a fost sol în anul 1566. De asemenea și *un fragment al cronicii moldovenești.*" Din această notă se vede că Brzeski a căpătat numai cronica, dar n-a tradus-o el.

Cronica moldo-polonă cuprinde vechile anale ale Moldovei pînă la anul 1527 urmate de cronica lui Macarie pînă la anul 1552. De aci înainte traducătorul polon a înnădit cîteva știri privitoare la prima și a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, la domnia lui Despot și a lui Tomșa — parte din propria lui știință, parte culese de la boierii cu care a fost în legătură. Cronica moldo-polonă se mîntuie cu cîteva informații despre „ținuturile din toată țara Moldovei" și despre „diregătorii voievodului moldovenesc".

Partea mai veche a cronicii, începînd de la descălecatul Moldovei pînă la Petru Rareș, traduce vechea cronică a Moldovei într-o versiune intermediară între analele de la Putna și cele de la Bistrița.

RAPORTURILE DINTRE VERSIUNI. DATA COMPUNERII ORIGINALULUI. După cum s-a putut vedea mai sus, versiunile slavonești derivă toate dintr-un prototip comun, dar se deosebesc unele de altele prin omisiuni, adaose și date schimbate. Cronica de la Putna are prescurtări și omisiuni însemnate față de cronica de la Bistrița, care la rîndul ei are și ea lipsuri ce nu se găsesc în cronica de la Putna. Cronica anonimă, care se apropie mai mult de cronica de la Putna, dar care are și cîteva știri comune cu cronica de la

Bistrița, ne-a păstrat singură, interpolate, două legende eponime care s-au răsfrînt și în istoriografia în limba națională din veacul al XVII-lea. Cronica moldo-polonă, la rîndul ei, este intermediară între versiunea de la Putna și cea de la Bistrița, dar are și ea elemente proprii.

Nici una deci nu poate fi considerată ca o copie fidelă a prototipului pierdut. Totuși, cu toate lacunele ei, cronica cea mai exactă în date și mai bogată în știri, și deci cea mai apropiată de prototipul pierdut, este cea de la Bistrița. Ea este în același timp și cea care se apropie mai mult de versiunea germană a lui Schedel. Dar între versiunea germană și între versiunile slavone — toate laolaltă inclusiv Bistrița — există o deosebire fundamentală. Cronicile slavonești încep istoria Moldovei de la descălecatul lui Dragoș, pe cînd copia germană a lui Schedel, singură, ne dă numai domnia lui Ștefan cel Mare.

În întregul lor, cronicile slavonești sînt alcătuite din părți inegale ca valoare istorică și ca bogăție de informație. Analiza atentă a cuprinsului distinge, precum observase de mult I. Bogdan, secțiuni diferite:

Prima parte cuprinde, pe o perioadă de 40 de ani, o expunere sumară și seacă a domniilor moldovenești de la descălecat și pînă la Alexandru cel Bun. Această parte are înfățișarea unei simple liste de domni, ce pare a fi fost întocmită după pomelnice păstrate în mănăstiri și după notițe scrise de contemporani pe scoarțele manuscriselor de ceasloave ori de psaltiri. Nimic care să trădeze ceva din fiorul contemporaneității în această înșirare seacă de nume și de ani de domnie.

„În anul 6867 ⟨= 1359⟩ veni Dragoș Voevod din Țara Ungurească, de la Maramureș, la vînat după un zimbru și domni doi ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.

După acesta, domni fiul său Lațco Voevod 8 ani."

Și astfel se continuă lista domnilor moldoveni pînă la Alexandru cel Bun. De la Alexandru cel Bun înainte, cronica începe să ia un caracter nou. Din timpul acestui domn ni se dau mai multe date: anul și ziua urcării pe tron, timpul cît a domnit, anul și ziua morții, locul înmormîntării. Dar, lucru curios la prima vedere. După ce se pomenește moartea și îngroparea lui Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistrița, se înșiră apoi nașterea fiilor lui Alexandru cel Bun. Este greu de admis ca un contemporan care ar fi făcut însemnări anuale de evenimentele la care ar fi luat parte să intervertească în așa fel ordinea cronologică a faptelor, încît să noteze în primul rînd anul și ziua cînd domnul a murit și apoi să însemneze anii și zilele în care i s-au născut copiii.

Partea care urmează după Alexandru cel Bun, a doua, povestește repezile schimbări de domnie, războiul civil care s-a desfășurat sîngeros între urmașii lui Alexandru cel Bun și care era cît pe aci să nimicească Moldova, dacă nu s-ar fi ridicat geniala personalitate a lui Ștefan cel Mare. Această perioadă de 23 de ani din analele slavonești poartă — prin mulțimea amănuntelor și prin precizia faptelor („Al doilea război a fost la Dărmănești în anul 6942 ⟨=1434⟩, februarie 1, *lunia în săptămîna albă*")—timbrul contemporaneității. Se vede bine că în această parte a cronicii avem de-a face cu însemnări ale oamenilor care au fost martori la evenimente.

Dar în această parte se constată confuzii de date privitoare la lupta de la Podraga, la omorîrea lui Bogdan, intervertiri în succesiunea cronologică a faptelor şi lacune în înşirarea domniilor, căci nu sînt pomenite domnia lui Roman, fiul lui Ilie, a lui Petru, fratele lui Ilie, omorîrea lui Ştefan, fratele lui Ilie. Asemenea confuzii duc nu la concluzia la care se opreşte Vlădescu, că partea aceasta de letopiseţ n-a fost scrisă de contemporanii faptelor, ci numai la încheierea că ea n-a fost scrisă de contemporani simultan cu desfăşurarea evenimentelor — şi se va vedea îndată mai clar interpretarea pe care o dăm faptelor.

Partea cea mai importantă a letopiseţului — a treia, care singură se răsfrînge în versiunea germană — ne înfăţişează domnia lui Ştefan cel Mare. Ea formează miezul cronicii şi are o întindere de 6 ori mai mare decît restul ei. Letopiseţul ne dă în această parte ştiri bogate şi preţioase, cu amănunte şi precizări de date pe care nu le putea şti decît un martor ocular:

„În anul 6971 ⟨=1456⟩, luna lui ianuarie în 23, *joia pe la miezul nopţii*, intră Ştefan Voevod în Chilia şi împresură cetatea şi petrecu acolo *joia*, iar *vinerea de dimineaţa loviră şi începură a dărîma cetatea*... şi dărîmară toată ziua şi o bătură pînă seară; *sîmbătă* se închină cetatea; şi cu voia lui Dumnezeu intră Ştefan Voevod în cetate şi rămase acolo trei zile... şi le puse acolo părcălabi pe *Isaia* şi pe *Buftea*."

Toate aceste amănunte de precizie pînă la zi, precum şi altele ca acestea: „Într-acelaşi an, august în 29, fost-au un mare cutremur peste tot pămîntul, pe vremea *cînd domnul şedea la prînz*...", toate amănuntele acestea bogate, strîns legate de personalitatea domnului, n-au putut fi scrise decît de cineva care se afla în imediata lui apropiere. Deşi faptele sînt povestite laconic, în ordine cronologică şi într-o limbă străină, totuşi din paginile letopiseţului transpiră adesea sentimentalitatea lui de moldovean şi creştin, alături de admiraţia pentru figura eroică a domnului, ca de pildă cînd ne povesteşte că „ungurii s-au întors ruşinaţi pe altă cale şi nu s-a întîmplat cum credeau aceia, ci s-a întîmplat cum a fost voia lui Dumnezeu", sau cînd ne înfăţişează întoarcerea triumfală a lui Ştefan cel Mare după strălucita victorie de la Rahova:

„Ştefan Voevod se întoarse cu toţi ceşteni săi ca un biruitor în scaunul său de la Suceava, şi-i ieşiră spre întîmpinare mitropoliţii şi preoţii, purtînd în mîini sf. Evanghelie şi slujind şi lăudînd pe Domnul pentru darul cel de sus şi binecuvîntînd pe voevod ca să trăiască voevodul..."

„Fost-au atunci mare bucurie între oameni şi între toţi domnii vecini şi între toţi creştinii cu adevărat credincioşi, pentru că biruise domnul limbile păgîne cu mîna robului său Ioan Ştefan Voevod; iar Ştefan Voevod făcu mare ospăţ mitropoliţilor şi vitejilor săi şi tuturor boierilor săi, de la mare pînă la mic, şi multe daruri împărţi atunci oştirii sale întregi..."

Vibrează în aceste laconice cuvinte bucuria Moldovei întregi, care s-a văzut mîntuită de groaza de a nu cădea sub jugul păgînilor trimişi de cuceritorul Constantinopolului.

Letopiseţul de la Bistriţa are, în partea privitoare la domnia lui Ştefan, după cum s-a spus, multe puncte de contact cu cronica germană a lui Schedel. Cu toate divergenţele pe care le-a atras după sine năzuinţa traducătorului

german de a prescurta textul originalului, precum și transpunerea acestuia într-o limbă străină, totuși versiunea germană urmează în structura ei, în succesiunea evenimentelor, letopisețul de la Bistrița, și uneori textele se suprapun cuvînt de cuvînt.

Nu încape nici o îndoială că amîndouă versiunile decurg din același prototip, care a fost o cronică scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Această genială personalitate istorică, venită într-o vreme de mari zbuciumări, în mijlocul unor sîngeroase și neîntrerupte războaie pentru domnie, a oprit în loc Moldova de pe povîrnișul prăbușirii, stăpînind-o cu mînă de fier, împotriva competițiunii vecinilor, 47 de ani. Solii lui băteau drumurile nu numai la curțile regilor din Polonia și Ungaria, dar și în Occident, către republica Veneției și către scaunul papal din Roma, cerînd o alianță a popoarelor creștine împotriva turcilor, pentru ca Moldova — „această poartă a creștinătății", cum o numește el însuși — să nu fie pierdută, căci atunci „toată creștinătatea va fi în mare primejdie", și făgăduind că el și ai săi „vor sta în picioare" și „ne vom lupta pînă la moarte pentru legea creștinească, noi cu capul nostru".

Vitejia, tenacitatea lui, extraordinarele lui însușiri militare au stîrnit admirația vecinilor. Cronicarii unguri și poloni nu contenesc în laude:

„O, bărbat minunat — spune cronicarul polon Ivan Dlugosz — cu nimic mai prejos decît comandanții eroi de care atît ne mirăm! În zilele noastre, cîștigă el, cel dintîi dintre principii lumii, o strălucită biruință asupra turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se încredințeze conducerea și stăpînirea lumii și mai ales cinstea de comandant împotriva turcilor, cu sfatul, înțelegerea și hotărîrea tuturor creștinilor, de vreme ce ceilalți regi și principi catolici își petrec timpul numai în trîndăvii și războaie civile."

Iar Wapowski, după ce povestește înfrîngerile suferite de regii poloni din partea lui Ștefan cel Mare, venind la moartea lui, spune: „A fost înzestrat cu virtuți de erou Ștefan, încît merită să fie socotit printre bărbații vestiți în arta războaielor".

O personalitate eroică așa de mare, a cărei faimă a trecut peste hotarele înguste ale țării sale și care se îngrijea cu rîvnă și de cultura poporului, avea tot dreptul să se gîndească a lăsa urmașilor amintirea strălucitelor lui fapte și a neostenitelor lui străduințe. El a însărcinat un cărturar de la curte — care, ținînd seamă și de unele accente religioase ale cronicii, poate să fi fost cleric — să scrie în limba oficială a statului, limba slavonă, cronica țării.

Este foarte probabil ca această cronică, scrisă la curtea domnească, să fi fost începută de-a dreptul cu urcarea în domnie a lui Ștefan cel Mare. Este greu de admis ca Schedel, istoricul de largă cultură umanistă, care se plîngea — după Enea Silvio Piccolomini — de sărăcia și contradicția izvoarelor cu privire la istoria românilor, și chiar traducătorul polon, dacă îl admitem, să fi tăiat la copiere tocmai prima parte cu începutul țării Moldovei, mai ales că această parte este mult mai redusă decît partea care cuprinde domnia lui Ștefan cel Mare (a 6-a parte). De altă parte, titlul pe care-l poartă versiunea germană — singura contemporană cu marele voievod: *Cronica Stephani Dei gracia vayvoda Terrarum Moldaviensium... (Cronica lui Ștefan, cu voia lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei)*, în care se străvede formula obișnuită în cancelariile domnești, cu afirmarea principiului monarhiei de drept divin

— arată mai curînd titlul unei cronici independente, începută atunci, sub ochii domnitorului, decît continuarea unor anale mai vechi.

E posibil astfel ca cronica lui Schedel, mărginită numai la domnia lui Ştefan, să reprezinte prima versiune a cronicii oficiale. Mai tîrziu, cînd în vîltoarea vremurilor nestatornice noua domnie s-a consolidat adînc, marele voievod care-şi întorcea cu pietate gîndul către strămoşii săi pentru a le restaura lespezile pe morminte va fi dat porunca să se completeze cronica cu istoria Moldovei de la întemeiere, ceea ce punea şi mai viu în lumină însemnătatea domniei lui. Astfel a putut lua naştere o a doua versiune care se răsfrînge în cronicile slavoneşti.

Din ce elemente a fost reconstituită istoria Moldovei pînă la domnia lui Ştefan cel Mare?

Evenimentele petrecute înainte de urcarea lui Ştefan cel Mare pe tron, în cei 23 de ani care s-au scurs de la moartea lui Alexandru cel Bun şi pînă la biruinţa de la Doljeşti (1434—1457), erau în bună parte cunoscute de boierii bătrîni care trăiau încă la curtea din Suceava a lui Ştefan cel Mare. Unele date se mai găseau notate şi pe scoarţele vechilor ceasloave.

Despre domnia lui Alexandru cel Bun nu se ştia decît foarte puţin, iar dincolo de această domnie, pînă la descălecat, care cădea cu vreo 74 de ani înainte de Ştefan cel Mare, nu se mai cunoştea decît numele domnilor şi în mod vag anii de domnie şi succesiunea lor, reconstituiţi poate şi după pomelnicele păstrate în vechile biserici şi mănăstiri domneşti, cum ar fi de exemplu pomelnicul de la Bistriţa, început în anul 1407.

Cronica oficială întocmită astfel la curtea lui Ştefan cel Mare a fost copiată în mai multe exemplare; unul, reprezentînd prima versiune, se află la baza traducerii germane a lui Schedel, fie că o copie de pe originalul latin a fost adusă în Polonia, cum crede d-l Chiţimia, fie că a fost dusă de solia moldovenească din 1502 în Nürnberg; alte exemplare, reprezentînd a doua versiune, au fost date spre copiere în vechile mănăstiri, unde călugării au mai adăugat ştiri privitoare şi la mănăstirea lor. Astfel s-au născut diferite versiuni (de la Bistriţa, de la Putna). Între aceste versiuni sînt desigur mici deosebiri, dar scheletul faptelor este acelaşi.

Foarte interesante sînt deosebirile dintre versiunea copiată sau tradusă de Schedel în Germania şi versiunea cea mai veche a cópiilor slavoneşti, cunoscută sub numele de letopiseţul de la Bistriţa. Acest letopiseţ, are, după cum era de aşteptat, o serie de fapte care nu se găsesc în versiunea lui Schedel.

Dar lăsînd la o parte elementele acestea care se găsesc în letopiseţul de la Bistriţa, versiunea germană a lui Schedel cuprinde şi ea o serie de fapte foarte interesante, care nu se găsesc în nici una din versiunile slavone ale cronicii lui Ştefan cel Mare.

Astfel, sub anul 1467, versiunea germană ne spune că în lupta de la Baia, dacă Isaia, marele vornic al lui Ştefan cel Mare, „ar fi fost credincios şi dacă s-ar fi dus călare unde i-a fost poruncit, nici un ungur nu ar fi scăpat cu viaţă. De aceea el, cu mulţi alţii, trebuia să-şi dea capul."

Sub anul 1472, în lupta cu Radu cel Frumos de la Cursul Apei, aflăm din versiunea germană mijlocul de care s-a folosit Ştefan cel Mare ca să-l surprindă pe domnul muntean: că din cele 48 de steaguri de oştire cîte avea, a plecat în întîmpinarea duşmanului numai cu 12 steaguri, că Radu-vodă şi

norodul său credeau că moldovenii sînt puțini la număr, dar că în toiul nopții oastea lui Ștefan s-a strîns toată laolaltă, lîngă un pîrîu care se numește — zice cronicarul — Potoc [1]. Tot din versiunea germană mai aflăm că, după ce Ștefan cel Mare a intrat victorios în București și a luat, împreună cu comorile lui Radu cel Frumos, pe soția și pe unica lui fiică, află că acesta se întoarce cu oastea turcească. Ștefan se retrage lîngă o pădure pînă ce îi vine ajutor din Moldova și, apoi, întîmpinînd vitejește pe dușmani, i-a bătut și a tras în țeapă vreo 2 300 dintre ei.

Ceva mai jos, sub anul 1474, cronica germană ne mai înșiră încă una din cauzele care au dezlănțuit campania sultanului Mahomet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, în Moldova. La 9 februarie turcii luaseră Caffa și încărcaseră cu comori multe, jefuite din cetate, 32 corăbii mari, pe care le trimiseseră spre Constantinopol. În ultima corabie se aflau 12 copii de cetățeni cu 4 turci. Tinerii se sfătuiesc între ei și, după miezul nopții, pe cînd turcii dormeau, îi ucid. Un vînt norocos întoarce corăbiile spre Chilia. Aci, Ștefan cel Mare încarcă bogățiile în 400 de care și le trimite împreună cu tinerii la Suceava. Locuitorii din Caffa și venețienii, aflînd despre copiii lor că sînt la Ștefan, s-au bucurat și i-au trimis mulți bani, cu rugămintea ca să dea drumul copiilor, ceea ce Ștefan a și făcut. Sultanul trimite și el soli la Ștefan cel Mare, cerînd, în zadar, să-i trimită comorile și copiii.

Asemenea știri și multe altele care se găsesc numai în versiunea germană, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui domn, au putut fi adăugate unele de traducător, altele se găseau poate în originalul alcătuit la curtea lui Ștefan cel Mare.

Acestea din urmă constituie o dovadă evidentă că acest prototip era mai bogat în știri decît putem deduce din versiunile slavone, precum și din copia germană, care este ea însăși o prescurtare.

Din nenorocire, cronica aceasta, scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare, nu ne este cunoscută pînă acum în original. Se va găsi vreodată în cine știe ce colț de bibliotecă străină sau a pierit de mult în volbura vremurilor? Nu putem ști.

CRONICARII CĂLUGĂRI

În ultimul capitol am urmărit istoriografia moldovenească începută în vremea și la curtea lui Ștefan cel Mare și ne-am ocupat pe larg de cronica descoperită în arhivele din München și dusă în Germania, poate, de solia lui Ștefan cel Mare, care căuta în 1502, la Nürnberg, un doctor pentru marele domn moldovean, sau, poate, găsită de însuși Schedel în timpul călătoriei sale în Polonia.

Această cronică ni s-a păstrat în traducerea germană și în versiuni slavonești, dar nici una din ele nu reproduce întocmai, nu este o copie fidelă a letopisețului țării scris la curtea moldovenească.

---

[1] În original va fi fost, cum observă d-l Chițimia, потокъ водна = Cursul Apei, cum dealtfel are și letopisețul de la Bistrița.

Acest letopiseț, la care s-au mai adăugat știri contemporane sub urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan cel Orb, a fost continuat apoi de trei călugări moldoveni: Macarie, Eftimie și Azarie.

MACARIE. Macarie fusese inițiat și crescut în tradițiile ascetismului de Teoctist, marele episcop al Țării de Jos din vremea lui Ștefan cel Mare, și a ajuns egumen la mănăstirea Neamțului în 1523; la 1531 a fost înălțat de Petru Rareș în scaunul episcopal de Roman. A murit în 1558, lăsînd în urma sa reputația unui om învățat.

Macarie scrie, după cum însuși spune, din porunca lui Petru Rareș: „spre a împlini poruncile domnești, adică ale slăvitului și pentru dușmani înfricoșatului Petru, feciorul lui Ștefan Voevod cel Viteaz, și ale marelui său logofăt Kir Teodor, căci ei mi-au poruncit nemerniciei mele celui mai de pe urmă dintre ieromonahi, smeritului Macarie, a nu lăsa faptele întîmplate în vremurile și domniile trecute să rămînă învăluite în mormîntul uitării, ci a le preda istoriei".

Primind această însărcinare din partea lui Petru Rareș și a marelui logofăt al Moldovei, el începe prin a copia o versiune prescurtată scrisă la mănăstirea Putna (căci cuprinde multe date referitoare la această mănăstire) a letopisețului început, după toate probabilitățile, la curtea lui Ștefan cel Mare. Această versiune pe care a avut-o în față Macarie mergea pînă la anul 1525, septembrie 25, unde se încheia cu moartea lui Petru, fiul lui Bogdan cel Orb.

După această dată începe partea personală a lui Macarie, despărțită de restul analelor prin următoarele cuvinte: „Cele de pînă aci le-au adunat și cu meșteșug le-au întocmit și ni le-au lăsat nouă, copiilor lor, spre scumpă moștenire, scriitorii dinainte de noi; nu știm cine anume, se vede însă oameni iubitori de Dumnezeu".

Este interesantă această notiță, fiindcă ea ne arată că, la un sfert de veac după moartea lui Ștefan cel Mare, un egumen cărturar de la mănăstirea Neamțu, crescut de episcopul Țării de Jos din ultimii ani de domnie ai marelui voievod, nu ne poate spune, din tradiția călugărilor, cine anume a scris cronica țării înaintea lui.

Macarie nu se mulțumea însă cu știrile prea sumare pe care le găsise în letopisețul înaintașilor săi pentru perioada de timp care s-a scurs de la moarta lui Ștefan cel Mare pînă la urcarea pe tron a lui Petru Rareș. De aceea el reia povestirea acestei epoci, care cuprinde domniile lui Bogdan cel Orb și Ștefăniță, amplificînd expunerea cu știri nouă, ca de pildă: împăcarea celor două tabere vrăjmașe, moldoveni și munteni, ce stăteau față în față, gata să se încaiere, prin intervenția mitropolitului, de origine sîrbească, Maxim; despre expediția lui Bogdan în Polonia, înaintată pînă sub zidurile Lwówului; despre invazia polonilor și a tătarilor în Moldova; despre răscoala — repede înăbușită — a lui Trifailă; despre urcarea în domnie a lui Ștefan cel Tînăr și luptele lui cu tătarii; despre tăierea capului lui Luca Arbore; despre răzvrătirea boierilor; despre luptele cu muntenii și despre moartea precipitată a lui Ștefăniță la Hotin.

Domnia lui Petru Rareș, din ordinul căruia a scris cronica, este înfățișată în trăsături vagi și fără amănunte precise. Macarie povestește alegerea lui Petru Rareș ca domn la Hîrlău, pătrunderea lui în Ardeal, luptele cu

polonii, expediția lui Soliman al II-lea în Moldova, fuga lui Rareș, părăsit de ai săi, prin munți, pînă ce a dat peste niște pescari care l-au dus la cetatea Ciceiului, plecarea lui Rareș la Constantinopol, împăcarea lui cu turcii și reîntoarcerea în a doua domnie.

Într-o primă versiune, păstrată într-un codice din Bibilioteca Academiei teologice din Kiev, publicat de I. Bogdan în *Cronicele moldovenești înainte de Ureche*, cronica lui Macarie se încheie la anul 1541, dar desigur că această versiune are o lacună aci; probabil că unele foi s-au pierdut deoarece într-o altă versiune — dintr-un sbornic, păstrat înainte de războiu în Biblioteca imperială din Petersburg — cronica lui Macarie se continuă pînă la anul 1551.

În această a doua versiune se povestește sumar ultimii ani ai domniei lui Petru Rareș, amintind doar campania acestuia în Ardeal împotriva lui Mailat; se notează apoi moartea lui Petru Rareș — de „boală rea, căci om era și el" — la Suceava și înmormîntarea lui la mănăstirea Pobrata. Trece, în sfîrșit, la domnia lui Iliaș, pe care ni-l înfățișează în colorile cele mai negre: „moale și mic la suflet", care întru nimic nu s-au arătat asemănător tatălui său ca și cum nu l-ar fi crescut ca fiu"; se înconjurase de turci cu care-și petrecea ziua și-și pierdea vremea prinzînd păsări în laț; a prădat țara, jefuind averile episcopilor și ale mănăstirilor; era crunt cu boierii, căci îi orbea; punea să li se taie nasul, ori îi silea să-și caute adăpost în țări străine și, în cele din urmă, părăsi „domnia, mama și frații" și, ducîndu-se la Constantinopol, se turci.

În timpul acestui domn dezechilibrat, Macarie, care se găsea episcop de Roman încă din anul 1530, fu alungat din scaunul său în 1549—1550, în urma unor intrigi țesute pe lîngă doamna Elena și pe lîngă domn, în care pare să fi avut un rol sfetnicii Mitrofan și Nour. „Oameni pricepuți la vicleșuguri — spune el în graiul lui înflorit — țesură minciuni pline de clevetiri și le spuse doamnei Elenei și fiului ei Iliaș și am căzut cu straşnică cădere. Despoiat am fost de scaun... și cu grele ispite m-am luptat..."

Dar această urgie n-a durat mult, căci după un an sau doi, în primele zile ale domniei lui Ștefan Rareș, fratele lui Iliaș, fu restaurat în scaunul episcopal: „Întorcînd — spune el despre Ștefan — puternica sa mînă, pe mine surghiunitul, un mort între vii, mă chiamă și cu mîna domniei sale îmi încredințează iarăși cîrja".

De aceea și Macarie își arată recunoștința în cronica sa față de noul domn, în cuvinte ca acestea:

„Și după ce luă domnia, de la întîii pași se arătă că n-au înșelat nădejdile celor ce l-au ales, și pe toți îi întărea în nădejdile lor de bine. Și iarăși străluciră razele dreptei credințe, și iarăși străluciră zorile binefacerii și toți deopotrivă lăudau pe voevod și toți cu osîrdie iubeau pe domnul Ștefan, căci era milostiv și iubitor de călugări și hrănitor de săraci... Și se auzi de la o margine a pămîntului la alta trîmbița cea mare și în aur ferecată, care trîmbița peste tot locul credința lui în ziditor."

Cu iluzia acestei icoane, nimbată de glorie, Macarie închise ochii curînd după reînscăunare.

Imaginea pe care Macarie ne-a lăsat-o despre Ștefan Rareș este falsă. Ureche ne spune că era un domn destrăbălat și că boierii și locuitorii, înțelegîndu-se între ei, s-au ridicat într-un rînd, pe cînd se aflau la podul de la

Ţuţora, şi tăind sforile cortului asupra lui Ştefan-vodă, „l-au pătruns cu multe rane". Lipsa de obiectivitate este astfel unul din defectele principale ale operei lui Macarie.

Alt defect este forma stilistică. În alcătuirea cronicii sale, Macarie şi-a luat ca model un cronograf bizantin foarte popular în lumea slavă, al lui Manases. Manases fusese, după cum s-a spus mai sus, un călugăr care prelucrase motive din cronografele anterioare, îmbogăţindu-le cu apocrife biblice şi cu legende populare bizantine, într-o mare operă în versuri, care începe povestirea evenimentelor de la creaţiune şi o duce pînă la moartea împăratului bizantin Nichifor Botniates, întîmplată la 1081. Trăind într-o epocă de erudiţie şi rafinament literar, călugărul bizantin a căutat să dea o operă care să se impună prin stilul ei căutat, împodobit cu imagini îndrăzneţe. Această operă a călugărului bizantin a fost tradusă în Bulgaria şi ni s-a păstrat, între altele, într-un vechi manuscris din Biblioteca Vaticanului, copiat în anul 1345. O copie a fost apoi adusă, prin refugiaţii slavi, în mănăstirile noastre şi a stat la baza prelucrării lui Moxa. Ea a plăcut aşa de mult egumenului Macarie, încît acesta, primind de la Petru Rareş sarcina de a scrie istoria ţării, împrumută din ea pasaje şi epitete bombastice, pentru a le întreţese în povestirea sa. Astfel viaţa Moldovei cu zbuciumul ei, cu boierii şi domnul ei, în loc să fie înfăţişată în lumina adevărată, este îmbrăcată în anacronice zorzoane de stil bizantin, care, prin bombasticitatea lor, lasă impresia a ceva artificial şi uneori chiar ridicol. Zugrăvind, de exemplu, luptele lui Petru Rareş cu polonii, el împrumută din Manases podoabele stilistice cu care acesta descrie războiul troian; şi epitetele pe care călugărul bizantin le dă lui Achile, Macarie le potriveşte pentru Rareş. Descriind mai departe fuga lui Petru Rareş dinaintea lui Soliman al II-lea prin munţii Moldovei, către Ardeal, el ia din Manases frazele cu care acesta descrie vînătoarea împăratului bizantin Marcian în munţii Balcani, ca şi cum Petru Rareş ar fi împăratul bizantin şi Carpaţii identici cu Balcanii. Voind să ne arate starea de mulţumire sufletească în care se afla Petru Rareş în a doua domnie, încheie cu următoarea frază enigmatică: „Iar domnul Petru Voevod îşi hrăneşte cinstitele bătrîneţe cu băi şi băuturi şi mîncări, întocmai ca o lebădă cu penele aurite, deasupra unei clădiri". Chiar atunci cînd este vorba de propriile lui dureri, ca de pildă cînd a fost răsturnat din scaunul episcopal, el recurge la arsenalul stilistic al lui Manases: „O zavistie, fiară crudă, tigru mîncător de oameni, săgeată fără de fier, suliţă mai ascuţită decît toate..." În sfîrşit, în loc de a zice: în anul 7058, Macarie scrie, după modelul bizantin: „În anul ce se capătă dacă numeri de şapte ori cîte o mie şi de cinci ori cîte cinci şi cîte cinci de cinci ori şi a opta rotaţie de la facerea lumii" (7058 = 1550).

EFTIMIE. Cronica lui Macarie este continuată de Eftimie. „Pînă aici — începe noua cronică — s-au scris cu osteneala preasfinţitului părinte al nostru Macarie, episcopul de Roman. Iar cele ce s-au întîmplat de aici înainte, evlaviosul Ioan Alexandru Voevod mi-au poruncit mie, ieromonahului Eftimie, celui din urmă dintre egumeni, a le scrie pe scurt." Domnul Alexandru-voievod este Alexandru Lăpuşneanu.

Autorul cronicii, Eftimie, a fost egumen la mănăstirea Neamţu prin 1553, cînd se găseşte pomenit într-o evanghelie. A trecut mai tîrziu în Ardeal,

unde a devenit episcop. Primind din partea lui Alexandru Lăpușneanu porunca de a continua cronica lui Macarie, Eftimie începe prin a repovesti vremurile pline de frămîntări ale Moldovei de sub urmașii lui Petru Rareș și se oprește brusc la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpușneanu, la zidirea mănăstirii Slatina.

Eftimie nu pare să fi fost un călugăr așa de erudit ca Macarie și aceasta a fost un noroc pentru el, fiindcă l-a scăpat de influența nefastă a stilului manasian.

După ce povestește ultimii ani ai domniei lui Petru Rareș, el se oprește îndelung asupra urmașului acestuia, Iliaș, pe care-l numește „Iliaș Mahomet", spre a scoate în relief nelegiuirea lui. Ne înfățișează cu amănunte interesante, pe care nu le găsim în alte izvoare, cum fiul lui Petru Rareș și nepotul lui Ștefan cel Mare, trimis de tatăl său la 1541 la Constantinopol, se împrietenise acolo cu cîțiva tineri turci de care se legase așa de mult, încît îi adusese cu sine în Moldova; pomenește de discuțiile religioase pe care Iliaș le avea cu prietenul său turc Hadâru, „stricat la năravuri", despre haremul de turcoaice pe care le adusese din Constantinopol, de ura lui împotriva preoților și a călugărilor; despre chipul cum a amăgit poporul, chemînd sfatul boieresc în grădina de la Huși, pentru a-l vesti că se duce la Poartă ca să stăruiască pentru micșorarea tributului; cum a jurat cu mîna pe cruce înaintea poporului întreg că se ține de legea creștinească și că n-are gînd să se turcească, după cum se zvonise; dar, în aceeași noapte, a sfărîmat crucea, și cum apoi, încărcat de haraciu și de bogății — „de vase de aur și de argint, rămase de la domnii cei bătrîni ai Moldovei" — și întovărășit de boieri și de ostași, a ieșit din țară, dar, ajuns la Constantinopol, s-a turcit și nu s-a mai întors în Moldova.

Domnia lui Ștefan Rareș este înfățișată în colori antipatice, așa cum o cunoaștem din Ureche.

În contrast cu fii lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu este înfățișat în colorile cele mai simpatice. După uciderea „ticălosului" de Joldea, el este împăciuitorul care deschide temnițele, pentru a pune în libertate pe cei închiși, și care a iertat pe cei alungați din țară: „Deci veneau din toate părțile și din toate locurile oamenii, ca să se îndulcească de vederea feței lui, de bunătatea, de blîndețea și de frumusețea lui, și se uitau la chipul voevodului ca la chipul lui Hristos, căci li se părea a fi în vis, iar nu aievea... În toată lumea se lăți vestea înaripată despre evlavia, osîrdia și iubirea lui de Dumnezeu și de sfintele biserici."

Este în aceste rînduri acea notă panegirică, cu care călugărul cronicar se obișnuise din lectura vieților de sfinți.

După ce pomenește expediția moldovenească trimisă în Muntenia, sub conducerea vornicului Nădăbaicu, pentru instaurarea lui Pătrașcu, cronica se încheie cu zidirea mănăstirii Slatina. Dar și aici iese în relief sentimentalitatea naivă a călugărului, cînd crede necesar să povestească un episod fără nici o însemnătate pentru noi, de mare importanță pentru el, fiindcă era vorba de cursa pe care „vrăjmașul neamului omenesc", diavolul, a întins-o „iubitorului de Dumnezeu domn", pentru a-l întoarce din gîndul cel bun: anume, pe cînd călărea între satele Corlătești și Todirești, intrînd în rîul Moldovei, i s-a împiedicat calul și a căzut în apă. Cu povestirea ridicării mănăstirii Slatina și a înzestrării ei cu sate și mitoace, cronica se încheie.

AZARIE. Ultimul cronicar al Moldovei care scrie în limba slavă este Azarie. Despre el nu se știe decît ceea ce el însuși spune în cronica sa, că scrie din porunca lui Petru Șchiopul, cu binecuvîntarea mitropolitului Anastasie și cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golia.

Este posibil să fi fost călugăr chiar în mănăstirea întemeiată de familia logofătului Golia. El nu pomenește nimic în cronica sa de trădarea Golăeștilor, dimpotrivă, descrie în colorile cele mai antipatice domnia lui Ioan-vodă cel Cumplit și caută să înfățișeze într-o lumină simpatică figura lui Ieremia Golia, „boier mare, care nu s-a sfiit, din dragostea pentru țară, să împiedice pe Ioan vodă cel Cumplit de la războiul cu turcii".

Azarie și-a scris cronica între anii 1574—1577. Înainte de a povesti vremea sa, el începe șirul anilor de la descălecat, copiind, ca și predecesorii săi, vechiul letopiseț al Moldovei, la care adaugă apoi cronica lui Macarie pînă la 1551, după care urmează partea sa proprie, care îmbrățișează istoria Moldovei de la 1550 pînă la urcarea în domnie a lui Petru Șchiopul (1574).

Cronica lui Eftimie se pare că i-a rămas necunoscută, deoarece, continuînd cronica lui Macarie, el introduce partea sa personală cu următoarele cuvinte:

„Pînă aci au mers alcătuirile ritoricești ale părintelui Macarie. Să încep dar și eu fostul și nemernicul lui ucenic Azarie."

De altă parte, el începe cronica de la domniile fiilor lui Petru Rareș, pe care le repovestește cu totul diferit de Eftimie, în alt spirit și cu alte amănunte. Uciderea lui Ștefan Rareș de către boieri este înfățișată cu groază, ca măcelul fără milă al unui miel. Alexandru Lăpușneanu n-are nimic din trăsăturile fioroase cu care ne este cunoscută personalitatea lui din alte izvoade istorice. Despot Eraclidul este urît, pentru că „ținea pe lîngă sine sfetnici de altă lege, luterani urîți de Dumnezeu, a căror învățătură o împărtășia și dînsul". De aceea apariția lui Tomșa, „frumos la înfățișare, viteaz, cu mîini puternice și piept vîrtos" este salutată cu bucurie; dar simpatia pentru Tomșa scade dinaintea lui Alexandru Lăpușneanu, care, căpătînd iarăși cinstea domniei de la Poartă, „a stins tăciunele ce răspîndea fumul credinței cele rele și a ascuns iarna întunecată a necuraților luterani, făcînd să înflorească primăvara, adică — explică el — bunăstarea bisericilor".

Cronica se încheie cu răsturnarea și pieirea lui Ioan-vodă cel Cumplit și cu urcarea pe tron a lui Petru Șchiopul, în care se pun cele mai frumoase nădejdi:

„Bărbat de neam bun, evlavios, frumos, cu suflet luminat, milostiv din fire, darnic... Mănăstirile și călugării s-au adăpat din undele răcoroase ale binefacerilor lui... viața tuturor a început să curgă lin și toți petreceau în liniște și neturburați..."

Azarie este, în istoriografie, ucenicul lui Macarie. El, „nemernicul ucenic al lui Macarie" — cum se numește însuși —, are pentru „alcătuirile retoricești", pentru „cuvintele frumoase și meșteșugite" ale dascălului său o adîncă admirație. Opera lui Macarie, despre care el vorbește cu adînc respect, e pentru el „un adevărat izvor de adevăr ce se varsă asupra inimilor noastre și le adapă cu apa minții, pe care, cu toate că o gustăm, nu ne săturăm de ea".

Azarie, ca bun ucenic, se străduiește să imite toată arta retorică a lui Macarie. Ca și acesta, Azarie împrumută din bogatul arsenal de amănunte

dramatice și epitete stilistice ale lui Manases, pentru a le potrivi la situațiile și figurile istorice moldovenești pe care le înfățișa. De exemplu, cuvintele pe care Azarie le pune în gura lui Ștefan Rareș, cînd cade la Țuțora, sîngerat sub pumnalele boierilor: „Vai de tine, dreptate, pe tine te plîng și după tine oftez, căci înainte de mine tu ai pierit și ai murit", sînt împrumutate din Manases. Aceleași cuvinte le pusese cronicarul bizantin, la episodul războiului troian, în gura lui Palamed, cînd era să fie ucis cu pietre, în urma insinuărilor viclene ale lui Odiseus.

Din această cauză, cronica lui Azarie, ca și aceea a dascălului său Macarie, trebuie utilizată cu multă băgare de seamă.

Cronicile acestea scrise după moartea lui Ștefan cel Mare sînt lipsite de precizie și obiectivitate, condiții esențiale oricărei opere istorice. Cîtă deosebire în această privință între ele și cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Cîtă grijă de precizie avea aceasta din urmă: „În anul 6973, ianuarie în 23, joia pe la miazănoapte, înconjură Ștefan Voevod cetatea Chiliei, iar vinerea dimineața începură a surpa cetatea..." În cronicile lui Macarie, Eftimie, chiar Azarie, dimpotrivă, faptele sînt înecate în podoabe stilistice. Nici o grijă de cronologie: „În aceeași vreme...", „Dar nu mult după aceea..." etc., etc.

În cronica lui Ștefan cel Mare toți boierii care s-au învrednicit, în clipe de cumpănă, de încrederea domnitorului și au dus la capăt misiunea ce li s-a încredințat sînt pomeniți cu cinste; în cronicile călugărilor nu sînt pomenite nici măcar numele erorilor care au căzut pe cîmpul de luptă pentru mărirea Moldovei. Lucrurile își au explicația lor. Ștefan cel Mare, a cărui faimă trecuse peste hotarele înguste ale Moldovei, era o personalitate care intra în istorie. La curtea lui din Suceava se abăteau trimișii șahului persan și solii venețieni. S-a văzut în capitolul precedent paginile pline de admirație pe care i le-au consacrat cronicarii poloni. Orice mișcare a lui era astfel o pagină de istorie și el ținea ca istoria să fie scrisă așa cum el a făcut-o.

Cu totul altfel se înfățișează cronicile scrise după moartea lui. Autorii acestora, călugări retrași departe de curtea domnească, unde se plămădea istoria țării, trăind într-o atmosferă de misticism, nu aveau nici chemarea și nici posibilitatea de a scrie istoria în lumina ei adevărată. Realitățile istorice, trecînd prin prisma mentalității lor ascetice, sînt în chip firesc deformate. Pentru ei căderea lui Alexandru Lăpușneanu de pe cal, în drumul spre mănăstirea Slatina, e un fapt de senzație, fiindcă vedeau în el cursa întinsă de diavol — un eveniment mai important decît o luptă cu dușmanii pentru apărarea Moldovei. Sufletul lor, deprins a privi viața aceasta pămîntească, plină de ispite și de deșertăciuni, ca un scurt popas către viața cea veșnică viitoare, nu putea vibra puternic pentru zbuciumul contemporanilor lor. Toate evenimentele, al căror ecou ajunge între zidurile mănăstirii stins, apar pentru ei pe același plan. Ei nu au luat parte la ele, nu le-au văzut petrecîndu-se sub ochii lor, nu le-au trăit ca să le poată înțelege. De aceea nu trebuie să ne surprindă faptul că, în loc să citim în paginile lor toate frămîntările timpului, întîlnim mai mult preocuparea de formă, de stil, de efect; că, în loc să povestească simplu și precis cele ce aflau, recurgeau la cronograful lui Manases, pentru a împrumuta din el podoabe retorice.

Hrăniți mai mult cu apocrife biblice și cu legende hagiografice, în care eroul este înfățișat într-o aureolă de miraculos și misticism, călugării cronicari, neștiutori despre cele ce se petrec departe, la curte, sînt înclinați să vadă în domnul, a cărui viață o scriu din poruncă, un prototip ideal de virtuți creștinești. De aceea cronicile lor au un caracter panegiric, așa cum se obișnuiseră din legendele hagiografice.

Dacă la cele de mai sus adăugăm și faptul că aceste cronici erau scrise într-o limbă străină, neaccesibilă păturilor largi ale poporului, atunci este ușor de înțeles pentru ce nu le putem considera ca un instrument al deșteptării conștiinței naționale.

Dar, deși sînt scrise într-o limbă străină, deși sînt lipsite de valoare literară, totuși trebuie să ținem seamă și de ele, fiindcă ele ne-au păstrat istoria Moldovei de la 1504—1574 și pentru că — după cum vom vedea mai tîrziu — au intrat, ca izvoare, în alcătuirea cronicii lui Grigore Ureche.

BIBLIOGRAFIE

Cronica din München. Cronica germană a domniei lui Ștefan cel Mare, scrisă în 1502 și descoperită de d-l Olgierd Górka, se păstrează în manuscrisul *Codex Latinarum 952* din Biblioteca de stat din München, Bayerische Staatsbibliothek. Despre ea Górka a prezentat Academiei Poloneze, în ședința din 17 iunie 1929, un memoriu, care a fost publicat în *Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovie, 1929, nr. 6 (iunie), p. 29—31, subtitlul: O. Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego Nieznane najstarsze zródlo rumuńskiej historjografi (La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne, mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine)*. Despre această comunicare, o scurtă dare de seamă datorită d-lui I. Nistor, în *Codrul Cosminului, Buletinul Institutului de istorie și limbă*, VI, Cernăuți, 1930, p. 484—485. Într-o nouă comunicare, făcută de data aceasta Academiei Române, în ședința din 8 noiembrie 1930, Górka a dat detalii mai precise și mai interesante, dar această comunicare nu a apărut pînă acum.

N. Iorga, *în Buletinul Comisiei istorice a României*, IX, 1930, p. 187—195, crede că opera este a unui sas, probabil de la Baia, care a utilizat un izvor intern de mănăstire în limba slavonă sau română, care mergea pînă la 1475, de unde apoi a adăugat cele ce știa el personal.

În sfîrșit, textul cronicii a fost publicat, cu o introducere interesantă, în anul 1931: Olgierd Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457—1499) z trzema podobiznami w tekście*, Krakovia, 1931, în ediția Academiei Polone din Cracovia *(Archiwum komisji historycznej)*, seria II, tom. III, și ediție separată, 119 p. + II planșe-facsimile. Studiul a fost tradus în limba română de Dr. Emil Biedrzycki și a fost publicat, cu textul german al cronicii și cu o traducere în limba română făcută de domnișoara Irmertraud Briebrecher, absolventă a seminarului de istoria literaturii vechi, în *Revista istorică română*, IV (1934), p. 215—279, și V—VI (1935—1936), p. 1—85. S-a publicat și aparte în *Biblioteca Revistei istorice române*, I, cu titlul: Ol. Górka, *Cronica epocei lui Ștefan cel Mare (1457—1499)*, București, 1937, 160 p.

Un alt studiu aprofundat asupra cronicii, care ajunge la concluziuni diferite: Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, în *Cercetări literare*, III, 1939, p. 219—293; a se vedea și recenzia lui P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, I (1931), p. 156—160.

Cronicile slavonești. Grupul de cronici slavonești ale Moldovei au fost publicate de profesorul de slavistică de la Universitatea din București, Ioan Bogdan, în următoarele trei lucrări importante:

Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldovenești pînă la Ureche*, București, 1891, care cuprinde: 1. *Codicele miscellaneu de la Kiew*. Este un manuscris de 504 file în 8°, păstrat în Biblioteca Academiei teologice din Kiev, scris pe hîrtie lucie, în veacul al XVI-lea, de Isaia din mănăstirea Slatina. 2. *Vechile anale slavonești ale Moldovei*. Publicația cuprinde în original și traducere românească următoarele texte, însoțite de studii detaliate și de note: a) Cronica și analele putnene — *Povestire în scurt despre domnii moldovenești* (p. 23—41, 193—198; 243—267); b) Cronica lui Macarie (p. 69—89, 198—212, 268—279); c) Cronica lui Eftimie (p. 90—103; 212—222, 280—283); Cronica anonimă (p. 62—68, 235—239). La acestea se adaugă cronica moldo-polonă (p. 42—61, 173—183, 223—233).

Ioan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895; cuprinde următoarele patru texte însoțite de studii aprofundate: 1. Codicele de la Tulcea — numit astfel fiindcă se afla în biblioteca clubului bulgar de la Tulcea; azi e trecut în Biblioteca Academiei Române, nr. 649, *Letopisețul de la Bistrița*, în 8°; 2. O cronică sîrbo-moldovenească (sîrbească amestecată cu anale moldovenești) de la mănăstirea Neamțu, p. 81—102; 3. Cronica moldo-polonă de N. Brzeski, p. 103—137; 4. Cronica Țării Moldovei și a Munteniei de Miron Costin, p. 139—204.

Ioan Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, în *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom XXXI, *Mem. secț. ist.*, 1909, cronicile păstrate în ms. O, XVII, nr. 13 al Bibliotecii Imperiale din St. Petersburg, și anume: 1. O cronică universală însoțită de analele sîrbești de la 1355 pînă la 1490 cu știri privitoare la țările noastre (p. 62—66, 121—145); și 2. Letopisețul lui Azarie (p. 66—98), cu următoarele părți: a) Analele putnene — *Povestire în scurt despre domnii Moldovei* (p. 69—76, 146—152, 181—187); b) Cronica lui Macarie (p. 76—84, 152—168, 187—202); c) Cronica lui Azarie (p. 84—98, 168—181, 202—214). La aceste texte se mai adaugă o versiune românească din sec. al XVIII-lea a analelor putnene, după un ms. din Biblioteca Academiei Române, descoperit și copiat de Al. Lapedatu (p. 107—119).

Cronica moldo-polonă a fost publicată pentru întîia dată de istoricul polon Wojcicki — după o copie făcută în secolul al XVII-lea de istoricul polon Adam Naruszewicz, din Muzeul Czartoryski (Cracovia) — în 1844, în *Bibliotcka starozytna pisarzy polskich*, Varșovia, VI, p. 51—67. Ea a fost apoi reprodusă de B. P. Hasdeu în *Archiva istorică*, III, 1867, p. 5—15, și de I. Bogdan — care credea că o „publică întîiaș dată" — în *Vechile cronici moldovenești pînă la Urechea*, textul polon la p. 173—183 și traducerea românească la p. 223—233. O a doua versiune din secolul al XVI-lea, descoperită de I. Bogdan în Biblioteca Imperială din Petersburg, fondul bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), a fost publicată în *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, p. 119—137. O a treia copie de la începutul secolului al XVII-lea, aflată în colecția lui Iosif Rusiecki din Trojanka, a fost semnalată de filologul polon I. Łos, în studiul său *Pamiętniki Ianczara (Amintirile ienicerului)*, Cracovia, 1912, p. 38—40.

Studii. Textele publicate de I. Bogdan sînt însoțite de studii aprofundate.

Contribuții interesante la studiile lui Bogdan au adus:

Ștefan Orășanu, în *Convorbiri literare*, XXXI, p. 513 și urm., 648 și urm.; N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, ed. I, vol. II (în ediția a II-a textul privitor la analele slave a fost prescurtat).

Părerea lui Bogdan că analele Moldovei au fost scrise în vechile mănăstiri de la Bistrița (originalul versiunii păstrată în codicele de la Tulcea) și de la Putna (originalul versiunii păstrată în codicele de la Petersburg) a fost pusă la îndoială pentru întîiași dată de d-l I. Minea,

care, într-o notiță publicată în *Anuarul liceului I. Maiorescu din Giurgiu pe anul 1919—1920*, publicat de N. Cartojan, a arătat că letopisețul a fost scris la curtea lui Ștefan cel Mare. Chestiunea a fost reluată și documentată pe larg de I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925 (Extras din *Cercetări istorice*, I, p. 192 și urm., unde se studiază și raporturile dintre versiunile slavonești între ele și dintre toate laolaltă și Ureche de altă parte) și de I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei românilor: letopisețul de la Bistrița și letopisețul de la Putna*, București, 1926. Despre letopisețele slavonești și raporturile lor cu Ureche a se vedea și Giorge Pascu, *Letopisețul cel moldovenesc, utilizat de Gligorie Ureache în legătură cu toate letopisețele moldovenești în slavonește*, Iași, 1938; același, *Die Anfänge der rumänischen Geschichtsschreibung*, în *Südost-deutsche Forschungen*, 1939. Pentru Pomelnicul de la Bistrița, v. mai sus, p 44. Pentru cronica moldo-polonă: P. P. Panaitescu, *Revista istorică română*, I, 1931, p. 113 — 123.

Cronica lui Ștefan cel Mare scrisă de dieci la Curte, Al. Procopovici, *Dacoromania* X, p. I, 1941, p. 90—91.

V. Grecu, *Originea cronicelor românești*, în *Omagiu lui I. Bianu*, din partea colegilor și foștilor săi elevi, București, 1927, p. 217—223.

ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE

Nu cunoaștem împrejurările în care și-au luat naștere cronicile muntene, deoarece, în afară de *Viața patriarhului Nifon* și de o cronică scrisă în limba română în vremea lui Mihai Viteazul și păstrată într-o traducere latină, istoriografia munteană nu ne-a fost păstrată decît în compilații tîrzii din veacul al XVII-lea.

Știrile pe care le găsim însă în aceste compilații trec dincolo de epoca lui Mihai Viteazul și a lui Neagoe Basarab. Ele se referă la primii voievozi și, deși confuze și lacunare, ne indică totuși că și în Țara Românească istoriografia trebuie să fi început de timpuriu. Cînd s-a început însă, în ce împrejurări și în ce limbă nu putem ști precis, deoarece, dincolo de epoca lui Neagoe Basarab, nu ni s-a păstrat nimic și pînă acum nu s-a descoperit și nici nu avem din alte izvoare știință de vreo cronică slavonească pentru Țara Românească.

Cultura în limba slavă, inițiată de Nicodim și ucenicii săi, era tot atît de înfloritoare în Muntenia ca și în Moldova. Am amintit mai sus de unul din marii logofeți ai lui Mircea cel Mare, care, retras mai tîrziu din valurile lumii în liniștea mănăstirilor, a alcătuit un polieleu în limba slavă.

Cel mai de seamă monument al cugetării și simțirii românești în limba slavă îl formează însă *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*. Acest prețios monument este legat de numele domnului care a ridicat minunata mănăstire de la Curtea de Argeș și mitropolia din Tîrgoviște și care a fost protectorul călugărului sîrb Macarie, patronînd imprimarea primelor cărți de slujbă bisericească pe pămînt românesc. Un adevărat voievod al culturii românești și un mare sprijinitor, prin darurile trimise, al creștinătății din

întreg Răsăritul ortodox, oprimat sub apăsarea păgînă, „ctitor mare a toată Sfetagora", cum îl numește Gavril, protul Muntelui Athos. *Învățăturile lui Neagoe* au fost utilizate și de N. Bălcescu în studiul său despre *Puterea armată și arta militară la români*, apărut în 1844 în revista *Propășirea* de la Iași, și fuseseră publicate pentru întîiași dată cu un an mai înainte, în tipografia colegiului Sf. Sava. La epoca apariției, și multă vreme mai tîrziu, se credea că aceste învățături au fost scrise de evlaviosul domn al Munteniei în limba țării. În 1894 învățatul rus Lavrov, descoperind însă în Biblioteca Națională din Sofia o redacțiune slavonească a *Învățăturilor*, a închis discuția, deoarece, în urma acestei descoperiri, toți istoricii noștri literari sînt astăzi de acord că *Învățăturile* au fost redactate în limba slavonă.

CUPRINSUL. Opera este împărțită în unsprezece părți. În structura ei se întrețes însă două elemente distincte: unul alcătuit din material mai mult de ordin religios, altul din învățături și sfaturi cu caracter politic. Este ca un tratat menit să îndrumeze către viața creștinească și mai ales să pregătească pentru domnie pe vlăstarul domnesc, o operă parenetică, asemănătoare cu cele cunoscute în literaturile bizantine sub numele de *Oglinzile domnitorilor*, imitate și în literaturile slave și cunoscute și în Apus. O astfel de operă este și *Ceasornicul domnilor*, despre care ne vom ocupa mai tîrziu și pe care l-a tradus Nicolae Costin după un original ce venea, prin intermediar latin, tocmai din Spania.

În prima parte, Neagoe sfătuiește în cîteva pagini pe fiul său să păzească întotdeauna cu sfințenie poruncile lui Dumnezeu, că dacă le calcă, chiar dacă s-ar ridica împărații lumii cu toată puterea lor să-i vină în ajutor, nimic nu-i folosește, pe cînd dacă le păzește, oricîți vrăjmași s-ar stîrni împotriva lui, Dumnezeu îl va ajuta.

Pornind de la această temă, dezvoltată frumos din punct de vedere al moralei creștine, urmează, chipurile pentru exemplificare, un bogat material biblic împrumutat din *Cartea regilor*, despre Saul, despre David, despre Solomon, despre Ahia prorocul și Ierovoam, feciorul lui Solomon, despre Ahav împăratul, despre Iue împăratul care a săgetat pe Ioaram feciorul lui Ahav și pe împărăteasa Isavela, despre Senaherib împăratul Asiriei, despre Iezechia împăratul. După aceasta, fiindcă mai înainte se spusese că domnul trebuie să fie credincios lui Dumnezeu cum a fost sfîntul Constantin, se intercalează brusc *Viața sf. Constantin și Elena* și aflarea sfintei cruci, după care urmează alte capitole biblice: Avesalom și lupta lui împotriva lui David și, în sfîrșit, această primă parte se încheie cu cîteva parabole din *Varlaam și Ioasaf*: a celor două cosciuge, a privighitoarei, a celor trei prieteni.

Partea a doua, consacrată mai mult sfaturilor privitoare la guvernămînt, începe cu două capitole care se leagă prin cuprinsul lor de materia primei părți: unul privitor la cinstirea icoanelor, altul privitor la dragostea și frica de Dumnezeu.

După aceasta urmează, fără o legătură strînsă cu precedentele, un capitol de o rară frumusețe lirică: cartea lui Neagoe Basarab cînd și-a transferat moaștele mamei sale, Neaga, și a fiilor săi Petru, Ioan și Anghelina în ctitoria de la Argeș, capitol care atrage după sine cîteva pagini din romanul lui *Var-*

Iaam și Ioasaf și din *Fisiolog:* pilda pentru nimicnicia vieții acesteia pământești, precum și pildele despre șarpe, porumbel și struțocamil.

După aceste capitole în legătură cu suferințele lui Neagoe, urmează o serie de sfaturi practice privitoare la opera de guvernare: „cum și în ce chip să cinstească boierii și slugile" ce-l vor servi „cu dreptate"; cum să-și așeze boierii și slujitorii în locurile de cinste la curtea sa; reguli de bună-purtare la masă; norme privitoare la primirea solilor străini; chestiuni de tactică militară pe cîmpurile de luptă; sfaturi de cum să facă judecățile și să împartă dreptățile; povețe de milostivire și de îndurare, de înlăturarea pizmei și a gîndului de răzbunare și, în sfîrșit, după un capitol referitor la „pecetluirea cărții acestia", opera se încheie cu rugăciunea, adică cu „cuvîntul de iertare" pe care domnul în ceasul morții îl îndreaptă către „coconii săi și către cocoane, și către boierii săi cei mari și cei mici și către alte slugi ale sale către toate". Deoarece partea aceasta parenetică este miezul întregii lucrări, ne oprim puțin asupra ei.

Sîmburele acestor învățături este ideea monarhiei absolute de drept divin, subordonată însă crezului creștin. Omul să nu-și alipească cugetul de lucrurile amăgitoare și deșerte ale acestei lumi trecătoare, căci „iubirea lucrurilor lumii acesteia deslipește gîndul și cugetul de la Dumnezeu", iar cel care cearcă slava își pierde sufletul, „fiindcă, după cum mănîncă rugina pe fier, așa mănîncă și pe om slava cea omenească și cum înfășoară volbura sau curpenul vița și-i pierde roada ei, așa, fătul meu, pierd trufia și mîndrețele roada împăratului și a domnului".

Cu o adevărată grijă părintească, voievodul recomandă pe boieri în paza fiului său: „Să fii gard grădinii mele și să o păzești cum am păzit-o și eu, că dacă o vei păzi și-i vei fi gard ca zidul de piatră, cum am fost și eu, atunci cum cugetau ei să-și verse sîngele și să-și puie capetele lor pentru mine, așa își vor vărsa sîngele și-și vor pune capetele pentru tine". Dacă se întîmplă ca vreun boier să greșească, să nu se ia după sfatul uneltirilor viclene și să nu se pripească cu pedeapsa, ci, întocmai ca grădinarul priceput, „să încerce mai întîi să curețe crengile cele uscate, să sape gunoiul de la rădăcină", și numai „dacă nu se va întoarce să dea roadă", atunci — sfătuiește el cu multă înțelepciune și discreție — „în mîna-ți este să faci cum îți este voia, întocmai ca pe pomul cel sterp."

Cînd va fi să-și pună boierii în dregătoriile publice, atunci să nu țină seamă de rudenii: „Domnul nu trebuie să aibă rudenii, ci numai slugi drepte", fiindcă — zice Neagoe — „nu te-au ales, nici te-au uns ei, ci Dumnezeu, ca să fii tuturor cu dreptate". Înainte de a împărți funcțiunile, să nu se ia după cei interesați, ci să cumpănească bine și să ispitească vrednicia fiecăruia.

În domnia lui să fie cumpătat. Cînd se așează la masă cu boierii, să ia parte cu sufletul la veselia tuturor, dar să-și păstreze firea și cuviința domnească: să bea cu măsură, „ca să poată birui mintea pe vin, iar nu să biruiască vinul pe minte, și să cunoască mintea ta pe mințile slugilor tale, iar nu să cunoască mintea slugilor pe mintea ta".

Un capitol din cele mai interesante, fiindcă, dacă ar fi autentic, ne-ar introduce în intimitatea ceremonialului de la curtea lui Neagoe, este cel privitor la primirea solilor.

Solii veniți de la domnii creștini să fie primiți cu cinste. Înaintea lor să se trimeată boieri cu mîncare și băutură din destul, pînă ce vor sosi la scaunul domnesc. Ajunși aci, să fie orînduiți la gazdă bună. După ce solul s-a odihnit două-trei zile, să aleagă oameni vrednici dintre curtenii lui și să-i trimeată să aducă solul. Domnul și curtea să se îmbrace în haine de gală; să se împodobească bine jilțul și divanul, iar în jurul voievodului să se strîngă sfetnicii cei bătrîni și boierii cei tineri. Și cînd trimisul va da solia, domnul să asculte cu luare-aminte, ca să nu piardă nimic din vorbele lui. Chiar dacă nu-i va aduce cuvinte plăcute, să nu răspundă nimic, deoarece „cuvîntul este ca vîntul: dacă iese din gură, nici într-un chip nu-l mai poți opri, măcar de te-ai căi ziua și noaptea". După ce solul pleacă, atunci să-și adune boierii, să asculte sfatul fiecăruia și să cîntărească bine spusele tuturora. După ce sfatul se va risipi, domnul, retrăgîndu-se în iatac, să se roage și Mîntuitorului și Maicii sale ca să-i lumineze mintea, să cumpănească sfaturile și, după ce va alege pe cel mai bun, să-și cheme din nou boierii în divan. Numai după ce va împărtăși sfetnicilor gîndul său să dea răspuns solului.

Dacă vrăjmașii vor năpădi în țară, atunci să nu pribegească peste hotare, căci — zice el — „eu am fost pribeag și de aceea vă spui ce trai și hrană cu nevoi este pribegia. Pentru aceea să nu faci așa, că mai bună este moartea cu cinste decît viața cu amar și cu ocară. Nu hireți ca pasărea aceea ce se cheamă cuc, care-și dă ouăle de le clocesc alte pasări și-i scot puii, ci fiți ca șoimul și vă păziți cuibul vostru." Urmează apoi sfaturi privitoare la tactica de luptă. Să nu se teamă de oștile cele multe ale dușmanilor, ci să cheme pe Domnul în ajutor, să-și îmbrace platoșa și să pornească voios la luptă. Oastea să fie împărțită în trei corpuri: înainte străjile, apoi să vină a doua armată și numai după aceea să urmeze grosul, „tabăra cea mare". Să nu fie însă prea depărtate, pentru că dacă straja va fi biruită, să nu se risipească și să producă panică, ci să se poată retrage și amesteca în armata a doua, iar cu aceasta, la rîndul ei, în „toiul taberei". Domnul să nu stea unde va fi temeiul oștirii, fiindcă într-acolo își vor îndrepta oștile străine tunurile, ci să stea între a doua și a treia oaste. înconjurat de 60 de voinici devotați, care să nu se dezlipească niciodată de lîngă el, nici chiar atunci cînd steagurile lui sînt biruitoare. Dacă s-ar întîmpla din nenorocire să fie biruit, atunci să se retragă cu boierii în locuri de taină ale țării, unde are boieri credincioși și să aștepte acolo sorți mai norocoși. Dacă va ieși biruitor din război, atunci să-și dăruiască ostașii după vitejia și vrednicia dovedită, iar pentru cei care au rămas pe cîmpurile de luptă să se roage la sfintele biserici în numele poporului întreg, pentru ca astfel toată suflarea țării să se ridice, ca un singur gînd, pentru slăvirea eroilor și pentru apărarea pămîntului strămoșesc.

Miezul învățăturilor îl formează, cum am spus, sfaturile acestea politice, și, am mai putea spune, de morală creștină, dar aceste precepte sînt înecate în mulțimea elementelor eterogene: capitole întregi din Biblie *(Cartea regilor)*, pilde din *Fisiolog* și din romanul *Varlaam și Ioasaf*, părți din *Umilința* (κατάνυξις) lui Simion Monahul, din omiliile lui Ioan Hrisostomul.

Dacă unele din aceste elemente împrumutate de aiurea sînt bine țesute în urzeala învățăturilor, multe însă sînt stîngaci introduse în versiunea românească publicată și nu se leagă armonic nici cu capitolele precedente și nici cu cele următoare. Bucățile din care este alcătuit mozaicul nu sînt dar nici de

aceeași dimensiune și nici nu se îmbină toate între ele astfel încît să formeze un întreg unitar. Concepția organică a operei este turburată prin mulțimea elementelor străine, adesea rău așezate la locurile unde se găsesc.

PATERNITATEA. Materialul acesta străin, care s-a suprapus peste redacția primă, complică și rezolvarea problemei privitoare la autenticitatea operei.

În ce privește chestiunea paternității lui Neagoe, stau față în față două păreri: teza d-lui Iorga că *Învățăturile* sînt opera lui Neagoe; teza regretatului coleg D. Russo că sînt opera unui călugăr admirator al lui Neagoe de la începutul secolului al XVII-lea.

D-l Iorga pleacă în considerațiile sale de la acele părți lirice în care Neagoe, în accente pline de duioșie, plînge durerile care-i sîngerează sufletul pentru moartea prematură a fiului său Petru:

„O, fiul meu Petru, iată că-ți trimit surguciul și diademele pentru că tu-mi erai stîlparea ⟨= ramura⟩ mea cea înflorită, de care pururea se umbriau și se răcoriau ochii mei. Iar acum stîlparea mea s-a uscat și florile ei s-au veștejit și s-au scuturat și ochii mei au rămas arși și pîrliți de jalea înfloririi tale.

O, iubitul meu Petre, eu credeam și cugetam să fii domn și să veselești bătrînețele mele oarecînd cu tinerețele tale și să fii biruitor pămîntului. Iar acum, fiul meu, te văz zăcînd sub pămînt ..."

În al doilea rînd, d-l Iorga spune că sfaturile cu caracter politic cuprind norme de domnie caracteristice veacului al XVI-lea românesc, date privitoare la ceremonialul curții: cum să se primească solii, cum să șează la masă, cum să se poarte cu boierii, ce atitudine să aibă față de turci, cum să meargă la război— lucruri care nu puteau porni din mintea prea puțin știutoare de chestiuni de protocol a unui călugăr, nutrit cu lecturi ascetice. Este, mai ales în sfaturile privitoare la tactica militară, un suflu războinic care oglindește întreaga epocă de lupte cu turcii de la începutul veacului al XVI-lea.

Apoi, în secolul al XVII-lea, amintirea lui Neagoe se ștersese din mintea cărturarilor noștri și ar fi de mirare cum un om de schit sau de mănăstire să desfunde din trecut această frumoasă, dar uitată figură de domn, cu toate amănuntele vieții sale și cu atîtea trăsături care nu puteau fi surprinse decît de un contemporan.

Paternitatea lui Neagoe a fost pentru întîiași dată contestată de regretatul D. Russo, într-un articol publicat în *Studii bizantino-române* și mai tîrziu într-o polemică cu profesorul bulgar Stojan Romansky, publicată în *Convorbiri literare* și reprodusă apoi în *Studii și critice*.

D. Russo pleacă de la constatarea că în miezul operei — în partea care cuprinde plîngerile lui Neagoe pentru pierderea mamei sale și a fiilor lui, Petru și Ioan — sînt o serie de inadvertențe și de contraziceri care nu se pot explica admițînd că Neagoe este autorul *Învățăturilor*. De pildă, se știe că Neagoe a avut trei fii: Petre, Ioan și Teodosie. În capitolul în care se vorbește de transportarea moaștelor mamei sale în ctitoria de la Argeș — unde însă nu se găsește mormîntul ei —, Neagoe pomenește cu adîncă durere moartea prematură a fiilor săi Petru și Ioan. Și totuși, cîteva pagini mai departe, în clipa în care Neagoe, presupunîndu-se pe patul morții, își ia rămas bun de la cei din jurul său, spune: „Chemați pe iubiții mei coconi ... Chemați pe iubiții

mei coconi", cînd el nu mai avea decît un singur fiu, pe Teodosie. Este o inadvertență ce nu putea veni de la Neagoe. De altă parte, pasajul în care Neagoe plînge moartea fiului său Petru este inspirat dintr-o omilie atribuită lui Ioan Hrisostomul, omilie din care ia pagini întregi pe care le traduce și le intercalează în altă parte a operei sale.[1] Inadvertențele și contrazicerile sînt numeroase în textul publicat în 1843. Se știe că Despina, soția lui Neagoe, a răposat în 1554, deci cu 23 de ani în urma lui, și totuși, în cuvîntul în care Neagoe în ceasul morții își ia iertare de la cei pe care-i lasă în viață, el găsește pentru toți un cuvînt bun, o mîngîiere: pentru pustnici, patriarhi, preoți, călugări, împărați, domni, boieri, slugi, judecători, săraci, fii și fiice, dar uită tocmai pe Despina. „În acest moment, atît de duios și de solemn — zice D. Russo — acest soț are pentru toți o povață, o mîngîiere, un rămas bun, numai pentru nenorocita Despina nu."

Iată acum altele care trădează mai curînd preocupările și năzuințele unui călugăr decît ale unui domn povățuindu-și fiul pentru viitoarea cîrmuire a statului:

„Cînd șezi în chilia ta de aceste trei lucruri te îngrijește: de rugă, de învățătură, de rucodenie" (lucru manual).

Sau:

„Să cade să n-aibă grije de nici un lucru, ci să urască lumea aceasta cu totul și toate ale ei... Dar dacă-ți este voia să aibi avuții și moșii și vii pentru căci nu te-ai însurat să-ți fi luat muiere?".

Va să zică, un domn povățuind pe viitorul său urmaș să urască bunurile pămîntești! Și cine nu vede că ideea ascetismului și a renunțării la căsătorie este în contradicție flagrantă cu principiul monarhic, care se întemeiază tocmai pe ideea prețuirii bunurilor omenești și pe principiul eredității tronului? Și ce rost au, într-o operă de sfaturi politice către o odraslă princiară pregătită pentru a se urca pe tron, recomandări ascetice și sfaturi către călugări? Nu pot pleca de la Neagoe asemenea contradicții.

Argumentele sînt puternice. D-nul Iorga, într-un curs ținut în 1929 *(Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, p. 56*)*, admite și dînsul că Neagoe a avut un colaborator cleric, care „a redactat sub auspiciile lui", dar că „sunt fără îndoială și părți dictate de dînsul".

Desigur că în stadiul în care avem azi textul, argumentele împotriva paternității lui Neagoe nu s-au epuizat. Iată de pildă unul nou, pe care îl putem scoate dintr-o altă contrazicere izbitoare din pasajul în care Neagoe plînge moartea copiilor săi: „ci am trimes în locul meu pe iubiții mei fii: *Teodosie*, Petru și Ioan, și pe dragele mele fiice: Stana, Luxandra și Anghelina, ca încai să se sature ei de dorul oaselor tale, pentru că ei îți sînt fii și ție, după cum îmi sînt și mie și pe care Domnul Dumnezeu *i-a luat în cămara sa cea cerească*". „În cămara sa cea cerească" este o figură stilistică, obișnuită în *Învățăturile* lui Neagoe, și care, privită în întreg contextul, duce la concluzia că și Teodosie era mort. Dar aceasta este inexact din punct de vedere istoric, fiindcă Teodosie a murit mai tîrziu la Constantinopol, și apoi dacă Teodosie ar fi fost mort, ce rost ar mai fi avut *Învățăturile* către el?

[1] Vezi pasajele paralele la D. Russo, *Studii istorice greco-române*, p. 230—234.

Am subliniat înadins și această inadvertență pentru ca să se vadă că textele de care ne folosim — și pasajul l-am luat din ediția de la 1843 — nu pot sta la baza unor studii care să adîncească probleme așa de spinoase ca aceea a paternității.

Pentru a dezbate această problemă trebuie să ne întemeiem pe toate versiunile cunoscute și nu numai pe cele românești, ci și pe cele slave și grecești. Care sînt acestea?

VERSIUNILE ȘI RAPORTURILE DINTRE ELE. *Învățăturile lui Neagoe* ni s-au păstrat în versiuni scrise în trei limbi diferite, și anume: într-o versiune slavonească fragmentară, păstrată în Biblioteca Națională din Sofia și editată de învățatul rus Lavrov în 1904; într-o versiune grecească din secolul al XVII-lea, păstrată în biblioteca mănăstirii Dionisiat din Muntele Athos, semnalată de învățatul grec Spyridon Lampros și copiată de regretatul D. Russo, în vederea unei ediții critice, rămasă din nenorocire neterminată, și, în sfîrșit, într-o versiune românească, publicată în 1843 în caractere chirilice și reprodusă de d-l Iorga în caractere latine, după un manuscris, crezut din 1654, astăzi în Biblioteca din Blaj, la care se adaugă șapte manuscrise mai noua, păstrate în Biblioteca Academiei Române.

Între aceste diferite versiuni sînt divergențe care ridică probleme din cele mai interesante. Ca să dau cîteva exemple: între versiunea publicată în 1843 și reprodusă mai tîrziu de d-l N. Iorga și între manuscrisul nr. 3488 din Biblioteca Academiei Române sînt numeroase omisiuni, preschimbări de text și adaose care se întind adesea pe pagini întregi. Ba, ceea ce este și mai interesant, fiindcă ne indică originea acestor divergențe și ne arată în același timp cum copiștii noștri vechi, de multe ori în mod conștient, prelucrau textul pe care-l copiau, se găsesc în manuscrisul 3488 notițe marginale ca acestea: „De la acest semn pînă la sfîrșitul capătului să nu se scrie și în locul celor ce rămîn nescrise să se scrie cele din hîrtioară"; sau: „De la acest semn să nu se scrie pînă la sfîrșitul tratatului".

Și avem, precum a arătat D. Russo, un manuscris în Biblioteca Academiei Române, nr. 2714, copiat după nr. 3488, în care s-a respectat întocmai indicațiile scrise pe margine privitoare la omisiuni, prefaceri sau adăugiri în text.

Prin urmare, chiar după ce a fost tradus în limba română, textul *Învățăturilor* a fost necontenit interpolat și prelucrat, după gustul și năzuințele copiștilor și ale posesorilor.

Și mai mari sînt divergențele dintre versiunea greacă și versiunile românești. Din versiunea greacă lipsesc, precum a arătat Russo, acele lungi bucăți din Vechiul Testament, care, neavînd nici o legătură cu textul *Învățăturilor*, îi strică unitatea; lipsește de asemenea *Viața sf. Constantin*, alcătuită de patriarhul bulgar Eftimie și introdusă în versiunile românești fără să fie pusă în armonie cu subiectul, și lipsesc în sfîrșit unele inadvertențe. În arborele genealogic al textelor, traducerea grecească reprezintă o ramură importantă. Ea pare să fi fost făcută de Matei din Pogoniana, mitropolit al Mirelor, care a trăit la curtea lui Radu Șerban și a fost multă vreme egumen al mănăstirii Dealul .[1] Și mai interesantă pare versiunea slavonă.

[1] D. Russo, *Stidii istorice greco-române*, I, p. 161–162.

În fața acestui material așa de haotic este greu să hotărîm care a fost sîmburele primitiv din care a crescut, prin interpolări succesive, textul *Învățăturilor* așa cum îl avem astăzi în cópii relativ recente. Numai o ediție critică, care va înlesni desprinderea redacțiunii originare din țesătura numeroaselor interpolări, va putea pune la punct problemele controversate pe care le ridică acest monument literar românesc în limbă slavă.

BIBLIOGRAFIE

Textul a fost publicat întîiași dată în anul 1843 după un manuscris din 1654, care s-a pierdut apoi, sub titlul *Învățăturile bunului și credinciosului domn al Țării Românești, Neagoe Basarab Voevod către fiul său Teodosie, dat la lumină de Ioan Eclesiarhul Curții*, București, 1843. Textul acesta a fost republicat într-o nouă ediție, cu o ortografie latină și cu o prefață de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1910. După ms. din 1654, aflat atunci în Biblioteca Centrală din București, care după Hasdeu ar fi făcut parte din biblioteca lui Ștefan Cantacuzino, întrucît avea sigiliul domnului imprimat pe fiecare foaie, a publicat B. P. Hasdeu un capitol: *Tractat despre purtarea ce trebuie să țină un domn în timpul ospețelor scris românește de Neagoe Basarabă, domnul Țării Românești în chip de povățuire către fiul său Teodosiŭ*, în *Archiva istorică* (1865), I, 2, p. 111—116, și continuare p. 120—132. *Cum să șază la masă, cum să fie mie milostivi și odihnitori*. Cf. și *Buletinul Instrucțiunii publice*, 1865, p. 76—80 (capitolul privitor la războaie).

O ediție populară fragmentară: D. Ciurezu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, București, 1938, Biblioteca Albina, nr. 4 (Fundația culturală „Principele Carol") reproduce numai patru capitole din partea I-a.

Manuscrise românești inedite în Biblioteca Academiei Române, cotate cu numerele: 3488 (din prima jumătate a veacului al XVIII-lea), 3572 (din 1781, copiat de Popa Savva Popovici de la Rășinari), 3580 (1809, decembrie 16, de Daniil Popovici de la Rășinari) și 2714 (copiat în 1816); alte două manuscrise se află în biblioteca lui Gaster: unul copiat la „leatul 1726 mai 14 de Radu logofețel de divan", f. 183 v, ms. trecut azi în Biblioteca Academiei Române și înregistrat la fond Gaster nr. 1, altul la „1817 iuli 29" (f. 111), ms. trecut astăzi în Biblioteca Academiei Române și înregistrat la fond Gaster sub nr. 8. Ambele au fost descrise de P. Sîrku în articolul său despre originalul *Învățăturilor lui Neagoe*, publicat în *Memoriile Academiei de Științe, Secțiunea limbii și literaturii ruse*, Petersburg, 1900, tomul V, p. 1289 și urm. Manuscrisul considerat pierdut din 1654 (vezi V. A. Urechia, *Asupra manuscriptului lui Neagoe Vodă din 1654* în *Analele Academiei Române*, seria II, t. II, 1879—1880, p. 48) se găsește azi în Biblioteca centrală din Blaj. El fusese semnalat de Lupeanu, *Blajul și biblioteca lui*, Blaj, 1932, p. 9, de d. Ștefan Manciulea, *Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 53 (nr. 115) și a fost identificat, acum în urmă, de d. Vasile Grecu în *Convorbiri literare*, LXXII (1939), nr. oct—dec., p. 1851—1865. Manuscrisul a făcut parte din biblioteca domnului Ștefan Cantacuzino (1714—1716) căci pe fiecare filă poartă pecetea cu inscripția „Ioan Ștefan Cantacuzino Voevod". Data de 1654, atribuită de Hasdeu manuscrisului, se găsește însă într-o notiță de pe o filă grecească scrisă de altă mînă și legată la un loc cu textul *Învățăturilor*.

Vasile Grecu, *O versiune a unei învățături a lui Neagoe Basarab*, București, 1941. Extras din volumul *Omagiu profesorului Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 207—228. Este vorba de prelucrarea unei omilii — în greaca populară din *Învățăturile lui Neagoe*, de către Gheorghe

Ritorul și poate și profesorul mitropoliei grecești din Enos (oraș pe țărmul Mării Egee, la revărsarea rîului Mariţa).

Se publică textul grecesc și traducerea (comp. cu *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, Ion Eclesiarhul, Buc., 1843, p. 163—172, și ed. N. Iorga, p. 149—157).

Gh. Ritorul a trăit pe la mijlocul sau jumătatea a doua a secolului al XVI-lea. Este prelucrarea lui, deci interesantă pentru datarea originalului lui Neagoe.

Prelucrarea s-a păstrat într-o copie făcută în 1666 de Nicolae Anagnostul.

Versiunea slavă a fost publicată de prof. A. Lavrov în Памятники древней письменности и искусства CLII, St. Petersburg, 1904.

Versiunea grecească din mănăstirea Dionisiat a Muntelui Athos (nr. 3755) a fost descrisă de Spyr. P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge, 1905.

Studii. B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 439—445. I. Bogdan, *Cultura veche română*, p. 79—82.

Studii admițînd paternitatea lui Neagoe: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase*, București, 1904, p. 50 și urm., și *Istoria literaturii românești*, I, ed. a II-a, București, 1925, p. 140—150; N. Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, Buc., 1929, p. 52—58; același, *Revista istorică*, XXVI (1940), p. 13—14; St. Romansky, *Mahnreden des walachischen Wojwoden Neagoe Basarab an seinen Sohn Theodosios, Inaug. — Diss. zur Erlangung der Doktorwurde*, în G. Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, XIII (1908), p. 113—194, Leipzig, Iohann Ambrosius, Barth; A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922, p. 79—83; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, ediția a II-a, Sibiu, 1930, p. 38—44.

Contestă paternitatea lui Neagoe: D. Russo, în *Studii bizantine-române*, București, 1907, p. 41 și urm.; *Studii și critice*, București, 1910, p. 1—16 (răspuns lui Romansky); *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 22 și urm.; *Elenizmul în România*, București, 1912, p. 30; în *Studii istorice greco-române*, București, 1940, ediția Fundației Regale Carol II, p. 204—226: *Scrisoarea lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga și fiii săi Petru și Ioan și fiica sa Anghelina*. Părerea lui Russo este împărtășită și de G. Pascu, *Istoria literaturii române din sec. XVII*, Iași, 1922, p. 78. A se vedea aspecte noi ale chestiunii și la Ștefan Glixelli, *Regulele de purtare la masă*, în *Revista istorică română*, III, 1933, p. 327—376. Un stidiu critic asupra versiunii slavone pregătește d. Emil Turdeanu.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI

În secolul al XVI-lea, cînd limba slavonă era pentru poporul nostru ceea ce fusese limba latină pentru popoarele din Occident la începuturile evului mediu, cărturarii noștri și-au manifestat simțirea și cugetarea în formele limbii slavone. În această limbă s-a început la curtea lui Ștefan cel Mare istoriografia și în această limbă s-au scris și *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. Dar această limbă era o limbă străină, neînțeleasă de masele adînci ale poporului.

Viața în curgerea ei făcea însă simțită nevoia de a consemna în scris în limba maternă — fiindcă lipsea adesea diacul de slavonește — raporturile juridice, mai ales: învoielile dintre părți, vînzări, cumpărări, schimbări de proprietăți. Nu se poate fixa precis data cînd s-a început a se scrie în limba națională. Cea mai veche dovadă de scriere românească din cîte a ajuns pînă la noi datează din 1521. Este o scrisoare a lui Neacșu din Cîmpulungul Muscelului către „jupan Hanăș Begner" din Brașov, cu știri privitoare la mișcările și pregătirile turcilor de a ataca Ardealul și Brașovul. Formulele inițiale și finale ale scrisorii sînt în limba slavonă: мѹдромѹ и племенитомѹ и чистомѹ и богом дорованомѹ жѹпан ханьш бегнер ѡт Брашов многа здравие ѡт нѣкшѹ ѡт длъгополе (Înțeleptului și de neam și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului jupîn Haneș Begner din Brașov multă sănătate de la Neacșu din Dlăgopole ⟨numele slavonesc al Cîmpulungului⟩), sau încheierea: и б⟨ог⟩ь те веселит (și Dumnezeu să te veselească). Și tot astfel în legătura sintactică a frazei s-a mai păstrat ici, colo, ca o rămășiță de limbă slavă, conjuncția *ipac* (iarăși) sau prepoziția *za* (despre): „*ipac* dau știre domniei-tale *za* lucrul turcilor cum amŭ auzit eu". Dar desfăcîndu-se de aceste coji ale formei slavone, miezul limbii române se înfățișează curat și limpede: „Ipac să știi cumu se-au prinsŭ nește meșteri den Țarigrad cum vorŭ trece acele corăbii la locul cela strimtul ce știi și domnia-ta. Ipac spun domniei-tale de lucrul lu Mahamet beg, cum amŭ auzit de boiari ce săntŭ megiiași și de genere-miu Negre: cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet beg, pre io [⟨ubi, unde] i va fi voia pren Țeara Rumănească, iară elŭ să treacă. Ipac să știi domniĭa ta că are frică mare și Băsărabă de acel lotru de Mahamet beg, mai vîrtos de domniele voastre ... și aceste cuvinte să ții domniia-ta la tine, să nu știe umini mulți."

E sigur că și înainte de 1520 s-a scris românește. Se vorbește astfel de un salvconduct dat în 1484 de sultanul Baiazid unor negustori poloni, „idiomate valachico scriptus", și de jurămîntul omagial al lui Ștefan cel Mare către regele Cazimir al Poloniei la Colomea, păstrat cu această notă: „haec inscriptio ex valachico in latinum versa est". Dar acestea n-au ajuns pînă la noi, după cum n-au ajuns nici alte scrisori.

Dar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scrisorile românești apar din toate ținuturile: din Muntenia, din Moldova, chiar și din Maramureș. În timpul domniei de izbînzi răsunătoare și de înfăptuiri repezi ale lui Mihai Viteazul, limba română pătrunde și în cancelariile domnești, căci de la el avem cele dintîi acte românești de cancelarie în Muntenia. În Moldova, ele încep cu Petru Șchiopu.

Alfabetul chirilic era dar adaptat la nevoile limbii române cînd începe la noi traducerea Sfintelor Scripturi.

Cele dintîi licăriri ale literaturii în limba românească se ivesc în ținuturile muntoase ale Maramureșului, din care porniseră și descălicătorii Moldovei. Sînt textele Sfintelor Scripturi. Dar, din nenorocire, originalele primelor traduceri ale textelor sfinte s-au pierdut și nu avem decît cópii, făcute tîrziu, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Aceste cópii fragmentare nu cuprind nici o notiță clară care să ne indice pe traducător sau măcar pe copist, necum data sau localitatea unde au fost traduse sau copiate textele. Totuși, în *Psaltirea Scheiană*, în *Psaltirea Voronețeană* și în *Psaltirea Hurmuzachi* se găsesc cîteva rînduri în criptografie — adică scriere ascunsă — dar pînă acum, deși s-au întrebuințat toate cheile cunoscute în scrierea slavă, nu s-a ajuns la descifrarea lor. [1]

Este probabil că copiștii care ne-au transmis textul au alterat poziția literelor sau forma lor, așa încît numai norocul mai poate duce la descifrare. Se pare că în *Psaltirea Scheiană*, ultimele trei litere de pe foaia 242 recto, rîndul 5—8 de sus, ar ascunde o dată, dar asupra interpretării ei părerile sînt împărțite: Ion Bianu și F. Macurek au propus anul 1482 (ѕщч = 6690 de la creațiunea lumii), Gaster, 1585 (ѕчг = 7093), Sextil Pușcariu, 1515 (ѕкг = = 6023). [2]

În lipsa unor notițe clare care să ne destăinuie data și ceva din împrejurările în care au fost traduse aceste monumente de limbă și literatură românească, s-a căutat să se scoată luminile necesare din studiul limbii. Regretatul Sbiera, care a publicat în 1885 *Codicele Voronețean*, a crezut că originalul acestui text a fost tradus tocmai în veacul al XIII-lea, la sudul Dunării, și punea începuturile literaturii noastre în legătură cu mișcarea bogomilică. Regretatul

[1] Singur d-l Grigoraș, într-o serie de articole publicate în *Adevărul literar*, 13/IV 1924, p. 5, mai acum cîțiva ani, pretindea că a descifrat criptele, dar interpretările date de d-sa unor notițe ca acestea „Această episti au fost scris pe rumânești Iunaiza Asieni ot Ternava", sau „Miatehovi în rumâniaștee Bogomil... Ioniță-lu Doamne... din Terniva Mănăstir... Dimitrie...", interpretări care-l duc la concluzia că Ioniță Asan, sau un curtean al său, ar fi copiat textele în secolul al XIII-lea, precum și pretinsa descifrare a criptogramei din *Psaltirea Voronețeană*, care-l face să așeze începuturile literaturii noastre la anul 823, în vremea acțiunii lui Metodiu și Chiril, sînt de domeniul fanteziei.

[2] I. Bianu în titlul ediției: *Psaltirea Scheiană (1482)*, București, 1889; M. Gaster în *Arhivio glottologico italiano*, XIII, p. 197; Sextil Pușcariu în *Dacoromania*, III, p. 471, nota; J. Macurek în *Revue Historique*, I, nr. 3—4, 1929, p. 64—65.

I. Bianu și acum în urmă d. Șesan susțin că traducerile s-ar fi făcut în secolul al XV-lea (I. Bianu: sub impulsul necesităților naționale pentru instrucția teologică a viitorilor preoți). Gaster credea că textele rotacizante sînt cópii făcute într-o regiune dialectală, după vechile tipărituri ale lui Coresi. I. Bărbulescu și dr. I. Bălan sînt de părere că textele sînt traduse sub influența catolicismului, iar O. Densusianu și d. Al. Rosetti susțin, nu fără temei, că textele au fost traduse la începutul secolului al XVI-lea sub influența luterană. Într-un ultim articol, regretatul N. Drăganu, plecînd de la ideea că traducătorii Apostolului și ai Psaltirii ar fi fost sași, crede că prototipul ambelor texte s-ar fi tradus în Moldova, prin stăruințele lui Despot-vodă (1561—1563). Despot, care era prietenul lui Melanchthon și care intenționa să introducă luteranismul în Moldova, pusese la cale o academie la Cotnari și o imprimerie, pentru care voia să aducă eruditi capabili să traducă în limba română. În această vreme, sub impulsul domnului moldovean, prin sașii din Moldova s-ar fi făcut traducerea Apostolului și a Psaltirii, care se răsfrîng pe de o parte în versiunile rotacizante *(Codicele Voronețean, Psaltirea Scheiană* și *Voronețeană)*, pe de altă parte în tipăriturile coresiene. Dar timpul prea scurt pentru ca textele să ajungă din Moldova lui Despot-vodă pînă în Brașovul lui Coresi, pe de o parte, iar pe de alta, prezența numeroaselor elemente maghiare, unele neviabile chiar atunci, și absența celor germane, nu ne îndrituiesc a primi această ipoteză.

Cei mai mulți istorici și filologi ai noștri admit pînă acum însă părerea d-lui Iorga, argumentată din punct de vedere filologic de d. I. A. Candrea, că textele au fost traduse în secolul al XV-lea în Maramureș și că ele stau în legătură cu marea mișcare religioasă pornită din Cehoslovacia: husitismul.

Praga era în veacul al XIV-lea un important centru de cultură în Europa centrală. Universitatea îi era îmbibată de idei revoluționare îndreptate cu deosebire împotriva clerului catolic, care, organizat ca un fel de castă privilegiată în mijlocul societății boeme, se scobora uneori pînă la crime. O serie de predicatori de seamă, precursori ai lui Hus, în cap cu Matei de Janov, care venise din Paris cu idei noi, zugrăveau decăderea bisericii și cereau înlăturarea fastului și reîntoarcerea la simplitatea primilor creștini prin reforma interioară a sufletelor. În această frămîntare de idei se răspîndesc în Praga, mai ales după căsătoria surorii regelui boem, Venceslas al IV-lea, cu regele Angliei, Richard, ideile filozofice și religioase ale lui Wiclef, care găsesc un puternic răsunet în sufletul lui Ioan Hus.

Ioan Hus, înzestrat cu un puternic talent de predicator și însuflețit de un nobil idealism, în deplină concordanță cu viața lui intimă, a început să propăvăduiască în catedrala din Praga, numită Bethleem, crezul ideilor celor noi. El devine așa de popular, încît toate clasele societății, în frunte cu regina Sofia, se grămădesc la catedrală ca să-i asculte cuvîntul. Paralel cu activitatea de predicator, el începe să răspîndească ideile cele noi și prin scris, îmbogățind literatura națională cu o serie de opere care ocupă un loc de frunte, întrucît au creat limba literară cehă pe temelia graiului vorbit în Praga. În acest răstimp, în urma conflictului ivit la Universitatea din Praga între profesorii germani și cei cehi, Hus este ales rector. În calitatea aceasta, el ia apărarea scrierilor lui Wiclef, pe care episcopul din Praga poruncise să le ardă în anul 1410, și tot în această calitate, sprijinit de toți colegii săi de universitate și

mai ales de studenți, el se ridică împotriva bulei indulgențelor pe care o lansase papa Ioan al XXII-lea.

Intervenția lui Hus provoacă atîta fierbere în Praga, încît regele dă poruncă să fie cu desăvîrșire oprită orice încercare de critică a bulei. Trei tineri care au încercat să frîngă porunca regelui au fost executați. Prin aceasta, mișcarea reformată a intrat pe calea revoluției.

Papa excomunică pe Hus și, în urma intervenției lui Sigismund, regele Ungariei, îl cheamă la consiliul din Constanța. Hus, întărit cu un salvconduct din partea regelui Sigismund, prin care i se garanta siguranța la ducere și la întoarcere, pleacă în octombrie 1414, dar abia ajuns, în urma instigațiilor vrăjmașilor săi din Boemia, este aruncat în închisoare, unde cade greu bolnav. Conflictul dintre Hus și consiliu nu putea fi aplanat. Consiliul îi cerea o retractare categorică a ideilor sale; Hus, convins că adevărul și dreptatea sînt de partea sa, cerea să se discute și să se dovedească punct cu punct acuzațiile ce i se aduceau. În zorii zilei de 6 iulie 1415, Hus, după ce fusese mai înainte demis din demnitatea sacerdotală, a fost ars pe rug. Nobilimea și clericii cehi care veniseră cu el la consiliu s-au revoltat, învinuind consiliul că a judecat cu părtinire și au declarat că întreaga națiune cehă este solidară cu Hus. Consiliul încearcă să înăbușe și această revoltă, chemînd la judecată pe semnatarii protestului și arzînd pe rug și pe amicul devotat al lui Hus, pe Ieronim din Praga.

Dar această măsură de represalii a produs o adîncă îndîrjire în Boemia; poporul izgonește din biserici preoții, care, urmînd după ritul catolic, refuzau să dea împărtășania în cele două forme: cu azimă și vin.

Întreaga națiune cehă a rupt atunci legăturile cu papalitatea și n-a vrut să recunoască altă autoritate în domeniul vieții religioase decît Universitatea din Praga. Astfel se începe în Boemia lupta contra averilor adunate de clerul catolic, contra cultului sfinților, contra pompei și îmbrăcămintei somptuoase a preoților și, în sfîrșit, pentru naționalizarea serviciului divin.

Revolta cehilor se accentuează mai ales cînd, după moartea regelui Venceslas, se urcă pe tronul Boemiei fratele lui Venceslas, Sigismund, regele Ungariei, pe care națiunea cehă îl făcea răspunzător de omorîrea lui Hus.

Poporul, instigat de partidul taboriților — numit astfel fiindcă își avea cuibul într-un oraș din Boemia meridională, Tabor — se răzvrătește. În răstimp, Sigismund, plecînd din Buda, se duce la Breslau, unde în prezența lui fu proclamată, din ordinul papei Martin al IV-lea, cruciata împotriva cehilor. Aceasta a îndîrjit și mai mult poporul și Sigismund este socotit ca un vrăjmaș „mare și crud al regatului Boemiei și al limbii cehe". Poporul se înarmează și, sub comanda lui Žižka, nimicește armata lui Sigismund la porțile Pragăi, curînd după ce acesta fusese încoronat ca rege al Boemiei. Începe apoi o perioadă lungă de zbuciumări, de lupte neîntrerupte, de rivalități interne, cu înfrîngeri, dar și cu victorii strălucite. Cehii, conduși de Žižka, care și-a pierdut ochii pe cîmpul de luptă, de Procop cel Mare și alții, pătrund cu armele biruitori în Ungaria și Germania, băgînd pretutindeni spaima, prin curajul lor neînfrînt și printr-o tactică de luptă proprie — cu carele. Aceste frămîntări și lupte durează pînă în 1485, cînd se potoli și se semnă tratatul de pace de la Kutná Hora, prin care se hotărî ca cele două partide, utraquiștii — cum se numeau

adepții reformei, fiindcă susțineau cuminecătura sub ambele forme: cu azimă și cu vin — și catolicii, să fie tratați la fel, pe picior de egalitate.

Reforma lui Hus, care țintea în primul rînd la oficierea cuminecăturii sub ambele forme, cu azimă și vin, la înlăturarea pompei din biserică și mai ales la oficierea serviciului divin în limba poporului, s-a răspîndit din Cehoslovacia în țările învecinate și, în primul rînd, în Ungaria. Aci, înainte chiar de martiriul lui Hus, intimul său prieten, Ieronim din Praga, propovăduise în Buda ideile noi de reformare a bisericii. De altă parte, pe vremea cînd Hus începuse lupta contra corupției clerului și pentru purificarea morală a sufletului prin reîntoarcerea la simplitatea vieții din primele secole ale creștinismului, se găseau înscriși la Universitatea din Praga o seamă de studenți unguri și sași, care au putut aduce cu ei în patrie ideile lui Hus.

Din Ungaria, husitismul a trecut în Ardeal, venind dinspre Zips în Bihor, de unde a putut pătrunde apoi în Maramureș. O știre contemporană ne arată că în Saros și Zips, în multe biserici catolice, cuminecătura se făcea, după cerințele reformei husite, sub amîndouă formele: cu azimă și cu vin. Husitismul se pare că se răspîndise simțitor și în Ardeal, căci la 6 ianuarie 1456, Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiască bisericile vlahilor schismatici, ale sîrbilor și ale husiților eretici.

Din Boemia, husitismul a trecut în Polonia, unde domnea regele Wladislav Iagello, căruia, după moartea regelui Venceslas, i se oferise coroana Boemiei.

Reforma husită tindea însă, între altele, la înlăturarea fastuiui și la confiscarea bunurilor mănăstirești, ceea ce ducea la surparea puterii temporare a episcopilor. De aceea episcopii, care erau recrutați din mijlocul nobilimii polone și deci sprijiniți de ea, au început lupta pentru stîrpirea propagandei husite și au stăruit pe lîngă rege să renunțe la coroana Boemiei.

Persecutați în Polonia, husiții trec în Moldova. Deși izvoarele interne nu ne dau nici o știre în această privință, totuși documentele externe vorbesc de un călugăr franciscan Constantin, care colinda satele Moldovei propovăduind ideile de reformă ale lui Hus. Se pare că husitismul se întinsese destul de simțitor în Moldova, căci avem o interesantă scrisoare a lui Wladislav Iagello către Alexandru cel Bun, prin care regele polon îndeamnă pe domnul moldovean să stîrpească erezia din țara sa. „Nu vrem altceva — scrie el — decît să prevenim primejdia și pustiirea care ne amenință dacă nu vom întrebuința în grabă leac împotriva boalei molipsitoare, cum arată în mod neîndoios stricăciunea Boemiei, odinioară glorioasă, acum în stare de plîns."

Din Moldova, propagandiștii husiți au trecut în Ardealul vecin, fiindcă episcopul Gh. Lepșa se plînge, într-o scrisoare a sa, că „i-au infectat turma caprele rîioase din Moldova". Astfel, în nordul Ardealului, ideile husite, venite din Moldova, s-au încrucișat cu cele aduse prin studenții unguri din Boemia și, în aceste împrejurări, este probabil ca ele să fi cuprins și o parte din românime.

În Ungaria, ideile de reformă ale mișcării pornite de Hus au găsit, cum era firesc, o îndîrjită rezistență în clerul catolic, care se vedea atacat în ceea ce făcea puterea și mărirea sa: averile mănăstirești. Dar, cu toată rezistența clerului înalt, ideile husite, care tindeau să refacă viața morală a societății pe temelii evanghelice, au găsit un puternic răsunet în masele populare, oprimate de aristocrație și de clerul înalt. Ținuturi întregi din Ungaria sînt astfel

cîştigate la reformă, şi îndîrjirea era aşa de mare, încît se zvonea că ereticii se pregătesc să ridice armele contra clerului înalt. În acele vremuri de cumpănă, clerul catolic se adresează papei Eugeniu al IV-lea, care trimite în ajutorul lui pe inchizitorul Iacob de Marcia, un călugăr franciscan dintr-o provincie bosniacă. Acesta era un om de o vastă cultură. El a pornit lupta împotriva ereticilor cu o extraordinară energie şi cu un curaj atît de neînfrînt, încît a fost celebrat în versuri de preoţii unguri. În îndîrjirea cu care urmărea şi descoperea pe reformaţi, nu cunoştea nici o limită: îi judeca sumar şi îi ardea pe rug.

Cu toată urgia dezlănţuită de inchizitorul Iacob de Marcia, sprijinit cu căldură de întregul cler catolic, totuşi mulţi adepţi ai noii reforme rămîn neclintiţi în credinţa lor. Ascunzîndu-se cu grija de delatori, ei continuă să se adune noaptea în locuri tăinuite, în păduri, în mori părăsite, pentru ca acolo, la lumina făcliilor, să asculte cuvîntul mîntuirii divine.

În aceste vremuri de adevărată renaştere religioasă, undeva în cuprinsurile Maramureşului, un preot sau călugăr va fi tradus — cred partizanii teoriei husite — în limba română, potrivit cu ideea fundamentală a reformei, şi textele principale ale Sfintei Scripturi: Evanghelia şi Psaltirea. Textele prime ale acestor traduceri s-au pierdut, dar cópii făcute cu mult mai tîrziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, s-au păstrat în textele rotacizante, cunoscute sub numele de *Codicele Voroneţean*, care conţine fragmente din Evanghelie, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voroneţeană* şi *Psaltirea Hurmuzachi*.

Teoria *influenţei luterane*, susţinută de regretatul Ovid Densusianu şi de d-l Al. Rosetti, strămută cu cîteva decenii mai tîrziu apariţia primelor texte româneşti. Focarele reformei husite nu erau poate încă stinse în Ardeal, cînd din Germania, prin saşii care se duceau după mărfuri la tîrgul din Leipzig şi mai ales prin studenţii care urmaseră cursurile Universităţii din Wittenberg, au fost aduse peste munţi ideile marelui reformator Luther. În aceste noi împrejurări, pe care le vom vedea mai de aproape într-un capitol următor (p. 95—100), s-ar fi făcut primele încercări de traducere a cărţilor sfinte în limba română, în Maramureş, de unde apoi au fost aduse în nordul Ardealului.

TEXTELE ROTACIZANTE

Originalele acestor prime traduceri s-au pierdut în frămîntările vremurilor; ni s-au păstrat însă cópii făcute mult mai tîrziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, în Ardeal.

Aceste texte, caracterizate prin particularitatea rotacismului — de aci şi numirea de texte rotacizante — sînt următoarele:

CODICELE VORONEŢEAN a fost descoperit de răposatul profesor de la liceul „Matei Basarab" din Bucureşti, Grigore Creţu, la mănăstirea Voroneţ, în anul 1871. La această dată, societatea studenţilor români din Viena, „Junimea", al cărei secretar era pe atunci Mihai Eminescu, pusese

la cale comemorarea a 400 de ani de la sfințirea mănăstirii Putna. La serbare luase parte și profesorul Crețu, care, călătorind pe la mănăstirile bucovinene, unde se aflau mormintele vechi ale domnilor Moldovei, a descoperit în podul mănăstirii Voroneț, printre alte texte vechi, și codicele care s-a numit apoi, după locul unde a fost găsit, *Codicele Voronețean*. Din acest codice s-au pierdut începutul și sfîrșitul, precum și cîteva pagini din mijloc. În forma în care-l avem azi, textul cuprinde partea de la sfîrșitul Evangheliei: Faptele apostolilor — opera acestora de a converti popoarele la creștinism — de la capitolul 18, versetul al 14—lea, pînă la sfîrșit, precum și 3 epistole: una a apostolului Iacob (cap. 1—5) și două ale apostolului Petru (a doua necompletă). Restul epistolelor, ca și primele 18 capitole din Faptele apostolilor, precum și cîteva foi din mijloc (cam 194 pagini) s-au pierdut.

Textul, însoțit de glosar și studiu, a fost publicat în chirilică și în transcriere latină, cu versiunea respectivă din Noul Testament al lui Simion Ștefan și din Bibilia lui Șerban Cantacuzino, de răposatul profesor de la Universitatea din Cernăuți I. G. Sbiera, în 1885. Manuscrisul a fost dăruit apoi Academiei Române, unde se păstrează și azi.

PSALTIREA SCHEIANĂ, un manuscript în 8° mic, de 530 de pagini, fusese într-o vreme proprietatea lui G. Asachi, de unde a trecut apoi în biblioteca de la Scheia a lui Sturdza Scheianu, un mare bibliofil, care ne-a lăsat o importantă colecție de documente privitoare la chestia țărănească. Sturdza Scheianu a dăruit-o în 1884, împreună cu întreaga lui bibliotecă, Academiei Române. Aci se păstrează în secția manuscriptelor, sub cota nr. 449. După numele donatorului a fost numită de Bianu *Psaltirea Scheiană*.

Textul cuprinde Psalmii lui David și cîntările adăugate de obicei în urma Psalmilor (cîntarea lui Moise, rugăciunea Anei, mama lui Samuil, cîntarea sfintei Fecioare etc.) și se încheie cu simbolul atanasian. Ea a fost copiată, după cum se poate vedea din grafia și fonetismul textului, de trei copiști diferiți (primul a copiat paginile 1—20, al doilea 20—196, al treilea 197—530).

Psaltirea Scheiană a fost publicată pentru întîia dată în 1889, de regretatul prof. I. Bianu, în facsimile și în transcriere latină pe pagina alăturată, și cu indicarea variantelor din Psaltirea lui Coresi (1577), în caractere cursive pe marginea paginii transcrisă în caractere latine. Ea a fost studiată pe larg, în comparație cu celelalte Psaltiri din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, tradusе din slavonește, și publicată într-o ediție critică de către d-l I. A. Candrea, în colecția de publicații a „Comisiunii istorice a României", la 1916. În această ediție însă d-l Candrea a încercat să înlăture fonetismul copiștilor și să reconstituie forma arhaică a prototipului pierdut, dar acest procedeu al școlii franceze dinainte de război lasă în chip firesc joc liber arbitrarului.

PSALTIREA VORONEȚEANĂ a fost găsită de Sim. Fl. Marian în 1882, în mănăstirea Voroneț; a fost apoi cumpărată de Dimitrie Sturdza și dăruită Academiei Române, unde se păstrează sub cota nr. 693.

Manuscrisul e fragmentar, căci s-au pierdut primele 58 de foi. Ea ocupă în familia Psaltirilor rotacizante un loc important, fiindcă ne-a conservat, împreună cu traducerea românească, și textul slavonesc. Scrisă cu îngrijire, ea ne dă întîi fraza slavonească, după care urmează apoi traducerea românească.

Psaltirea Voroneţeană a fost descrisă şi colaţionată cu *Psaltirea Scheiană* de către regretatul Ov. Densusianu în *Anuarul seminarului de istoria limbei şi literaturei române pe anul 1898*. Textul românesc a fost apoi publicat în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, în 1911. El a fost apoi studiat şi publicat din nou, cu versiunea slavă şi textul românesc, de C. Găluşcă, într-o teză de doctorat germană susţinută la Universitatea din Halle, în anul 1913: *Slavischrumänisches Psalter-Bruchstück*.

PSALTIREA HURMUZACHI se numeşte astfel după numele donatorului, marele patriot şi istoric bucovinean Eudoxiu Hurmuzachi, iniţiatorul cunoscutei colecţii de documente a Academiei Române. Şi această Psaltire înfăţişează o importanţă deosebită din două puncte de vedere: întîiul, fiindcă, după concluziile d-lui Candrea, ea „nu este copia unui manuscris anterior, ci însuşi autograful traducătorului din slavoneşte", şi, în al doilea rînd, fiindcă ea reprezintă o traducere deosebită, ca text, de celelalte două Psaltiri despre care am vorbit: *Psaltirea Scheiană* şi *Voroneţeană*. Şi cum ea este tradusă în aceeaşi epocă şi în aceeaşi regiune maramureşeană ca şi celelalte două, ridică prin aceasta o problemă interesantă de istorie literară: în ce împrejurări s-a făcut această nouă traducere?

Datarea, hîrtia, filigranele. După cum spuneam mai sus, nici un document intern sau extern nu ne destăinuie împrejurările în care au fost traduse aceste texte. Notiţe clare, care să ne aducă oarecare lumină în această privinţă, de asemeni nu se găsesc în paginile lor. Unele dintre ele au într-adevăr însemnări în criptografie, dar aceste criptograme pînă acum n-au putut fi descifrate.

În lipsa unor notiţe clare care să ne lămurească acest lucru, nu ne rămîne alt criteriu de datare decît analiza hîrtiei şi a caracterelor paleografice şi lingvistice ale textelor.

Filigranele — adică mărcile de fabrică imprimate pe hîrtia pe care au fost copiate textele — ne înfăţişează o ancoră, un mistreţ, o coroană pusă pe un trunchi cu rădăcini, o stemă cu o coroană şi cu o cruce, o vulpe şi două săgeţi încrucişate.

Ancora, care se găseşte ca marcă de fabrică în unele coale de hîrtie pe care a fost copiat *Codicele Voroneţean*, apare ca filigrană a hîrtiei din fabricile veneţiene la începutul secolului al XVI-lea.

Hîrtia care avea ca filigrană un mistreţ se găseşte folosită pentru documente şi pentru manuscrise din Moldova, în primele trei pătrimi ale secolului al XVI-lea şi ea provenea, după toate probabilităţile, din fabrica de hîrtie a oraşului Schweidnitz din Silezia, care oraş avea ca marcă a sa un porc mistreţ. Marca oraşului a fost imprimată ca filigrană şi în hîrtia fabricată acolo, încă din 1491.

Hîrtia textelor care au ca filigrană o coroană pe un trunchi cu rădăcini, sau o stemă cu coroană şi cu o cruce este hîrtia ieşită din prima fabrică de hîrtie înfiinţată la Braşov, în 1546, de Hans Benkner şi Johan Fuchs. Stemele cu coroane sînt, după cum se ştie, mărcile oraşului Braşov, şi proprietarii fabricii de hîrtie au adoptat, ca şi cei din Silezia, marca oraşului ca filigrană

pentru hîrtia ieșită din fabrica lor. Vulpea, pe care o găsim imprimată ca marcă în unele coli ale *Psaltirii Scheiene*, este imaginea numelui unuia dintre fabricanții brașoveni: Fuchs. Ea apare ca filigrană pe hîrtia fabricată la Brașov începînd cu anul 1549.

Filigranele textelor rotacizante ne indică dar că hîrtia pe care au fost copiate aceste texte fusese fabricată în veacul al XVI-lea în orașele Veneția, Schweidnitz și Brașov.

Scrisul. Caracterele paleografice ale manuscriselor rotacizante înfățișează de asemeni un aspect arhaic al scrisului românesc. Este așa-numita *scriptio continua*, în care cuvintele sînt copiate unele după altele, fără să fie separate între ele prin nici un spațiu.

Limba. Concluziile pe care le scoatem din studiul filigranelor și din aspectul paleografic al textelor sînt confirmate prin studiul limbii, deși aci problema este ceva mai complexă, fiindcă limba acestor texte nu este uniformă; dimpotrivă, ea înfățișează două straturi diferite.

Primul strat de limbă reprezintă graiul vorbit în secolul al XVI-lea în sud-estul Ardealului, de unde era copistul. Graiul acesta reprezenta în structura generală a limbii românești de atunci o fază mai evoluată (lipsa rotacismului, căderea lui *n* intervocalic urmat de *i*: *întîiu*; *j* în loc de *ğ*: *jos* etc.).

Al doilea strat de limbă aparține ținutului în care au fost traduse prototipele acestor texte și el are un vădit caracter dialectal și arhaic. Cea mai interesantă particularitate fonetică din acest strat de limbă este rotacismul, adică trecerea lui *n* intervocalic, în cuvintele de origină latină, la *r*: *lumiră* ⟨*lumină*, *gerure* ⟨ *genune*, *tire* ⟨ *tine*, *rugăciure* ⟨ *rugăciune* etc.

Rotacismul, care astăzi abia se mai aude la moții din Munții Apuseni și din sudul Maramureșului, în așa-numita Țara Oașului, caracteriza în secolul al XV-lea și al XVI-lea graiul de nord-est al Transilvaniei, întregul Maramureș, după cum dealtfel se poate deduce din scrisorile maramureșene ale secolului al XVI-lea și al XVII-lea păstrate în arhivele cetății Bistrița, descoperite și publicate pentru întîiași dată de d-l N. Iorga și republicate acum în facsimile și riguroasă transcriere filologică de d-l Al. Rosetti.

Alături de rotacism apar și celelalte particularități dialectale ale Maramureșului — dar care atunci ca și azi se extind și asupra ținuturilor învecinate: Bucovina și Moldova — precum: pronunțarea lui *j* ca *ğ* în cuvintele de origine latină: *gioc*, *giude*, *gios*; fonetismul *dz* în loc de *z*: *Dzeu*; diftongul *oa* ⟩ *o*, particularitate care se găsește și azi în Maramureș și în nord-vestul Ardealului: *nopte*, *totă*, *morte* etc.

În afară de aceste particularități dialectale care, exceptînd rotacismul, caracterizează și azi Maramureșul, se mai găsesc în textele rotacizante unele trăsături fonetice, morfologice și lexicale care vădesc un stadiu al limbii mai apropiat de prototipul latin și asupra căruia se cade să ne oprim puțin, pentru a fixa caracterele pe care le-a avut limba noastră literară în prima ei fază.

E, precedat de *r*, păstrat: *rebda*, *reci*,*reotate*; *i* după *r* păstrat și el: *uri*; *n* urmat de *i* în hiat s-a păstrat și se pronunța ca *n* muiat: *întîniu*, *spuniu*, *vulponiu*.

Şi în morfologia textelor găsim forme vechi de limbă care se apropie mai mult de prototipul latin decît cele evoluate de azi. De exemplu: substantivele declinării a doua, cu desinenţa în limba latină în *-us, -um* şi care astăzi se termină în consoană, se găsesc în textele rotacizante terminate în *-u*, fiindcă această vocală nu amuţise în limbă atunci: *domnu, împăratu;* genitivele şi dativele se formau cu prepoziţii; apoi pluralul substantivelor latine neutre în *-ora* se termina în *-ure: fapture* etc.

Conjugarea înfăţişează şi ea forme interesante: găsim numeroase urme din vechiul perfect simplu: *feciu* ⟨*feci* (azi: *făcui*), *zişu* ⟨*dixi* (azi: *zisei*), *venremu* ⟨*venimus* (azi: *venirăm*), *venetu* ⟨*venitis* (azi: *veniráţi*). Aflăm apoi o formă de condiţional moştenită de la perfectul subjonctivului latin: *întrare, întrari, întrare, întraremu, întraretu, întrare* (cu înţelesul de aş intra) ⟨*intraverim intraveris, -erit, -erimus, -eritis, -erint.* La persoana I-a a imperfectului apăreau formele fără *m*: eu *auziia.*

Mai interesant însă este lexicul, căci ne oferă o bogăţie nebănuită de cuvinte moştenite din patrimoniul latin, care au dispărut din circulaţia limbii de azi sau vieţuiesc în agonie în cine ştie ce colţ îndepărtat de ţară: *agru* ⟨*agrum* „ţarină", *arină* ⟨*arenam* „nisip", *auă* ⟨*uvam* „strugure", *deşidera* ⟨*desiderare* „a dori", *fuşte* ⟨*fustem* „toiag", *gerure* ⟨*gironem* „adîncime, prăpastie", *gintu* ⟨*gentem* „neam", *ğune* ⟨*juvenis* „tînăr", *măritu* ⟨*maritum* „mire", *a se număra* ⟨*nominare* „a-şi spune pe nume", *păsa* ⟨*passare* „a merge" (azi păstrat în expresii ca: pas de fă ceva), alături de care apare şi omonimul *păsa* ⟨*pensare* „a apăsa" (azi păstrat numai în expresii ca: nu-mi pasă), *urăciure* ⟨*orationem* „urare, binecuvîntare", *viptu* ⟨*victus* „grîu, bucate", *vărgură* ⟨*virgulam* ⟨*virgo* „fecioară", *opu iaste* ⟨*opus est* „trebuie".

Alte cuvinte sînt importante din punct de vedere al evoluţiei sensului, căci păstrează încă un înţeles mai apropiat de prototipul din care derivă: *codru* cu înţelesul de „munte", *cumplit*: „sfîrşit" (cumplitul pămîntului — sfîrşitul pămîntului), *fămeaie*: „familie", *ğudeţ:* „judecată", *împărţi:* „despărţi", *pădure:* „munte", *săruta* ⟨*salutare:* „saluta", *strat:* „aşternut".

Din originalul slavon au rămas netraduse, pe lîngă titluri de capitole, şi numeroase cuvinte care trăiau atunci în limba ţinutului, dar care, în curgerea vremurilor, au dispărut, sau altele pe care traducătorii nu le-au înţeles ori cărora nu le-au găsit cu uşurinţă corespondentul românesc, precum: *aslamă:* camată, *aspidă:* şarpe cu privirea veninoasă, *bezaconie* cu înţelesul de fărădelege, *cadilă:* tămîie, *dodei:* a supăra, *iniie:* brumă, *bincotă:* vicleşug, *ogodi:* a plăcea, *onagru:* asin sălbatic, *pamente:* amintire, *prilăsti:* amăgi, *schimen:* căţel, *stepenă:* treaptă, *vasilisc:* balaur fantastic care ucide cu privirea, *zăbleală:* fereastră.

Cum era firesc într-un text tradus în cuprinsurile româneşti aflate sub stăpînire maghiară, se găsesc numeroase elemente ungureşti, neînţelese în ţinuturile româneşti libere de dincoace de munţi, precum: *adamă:* cămată, *bărat:* prieten, *băsădui:* a plînge, *bintătui:* a pedepsi, *celui:* a înşela, a amăgi, *celoşag:* înşelăciune, *gilălui:* urî, *murgiu:* a cîrti, *tar:* sarcină, *tăroasă:* însărcinată, *tîrnaţ:* prispă.

O formă cu totul curioasă este compunerea cuvintelor într-o structură nefirească limbii române, dar calchiată după tipicul cuvintelor slave corespunzătoare: *dulce vrere* ⟨blagovolenie; *fărămente, fără fundu,* plural: *fără-*

fundere, lege călcătoriu, greu animoșo păcate, cădere, omugoditori, plod purtători și *fără de cruțat* БЕЗЧАДІЄ (de la ЧАДО = copil, dar traducătorul a crezut că substantivul derivă de la verbul ЧАДАТІ); *lege dătătoriu, lege călcătoriu, premiezare:* înjumătățire, *împremidza:* înjumătăți.

În ce privește sintaxa, textele maramureșene imită adesea întorsăturile de frază ale originalului slavon. Găsim însă și urme din sintaxa latinei vulgare, precum genitivul construit cu prepoziția *de (casa de domnul)*, dativul cu prepoziția *a (sufletele a tot omul)*. Acuzativul însă, sub influența originalului slav, apare fără prepoziția *pre*, ceea ce aduce confuzia între subiect și obiect.

Deși textele rotacizante sînt scrise într-o limbă greoaie, cu multe elemente străine, cu particularități arhaice și dialectale, totuși ele sînt pentru istoria literaturii de o importanță deosebită, pentru că constituiesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare, care, peste trei veacuri de frămîntare, avea să ajungă la starea de azi, capabilă să exprime în versuri, cu Eminescu, cele mai înalte nuanțe ale cugetării filozofice.

Prima fază a limbii noastre literare a fost astfel o fază maramureșană, un dialect nord-vestic, care în veacul al XVI-lea într-o privință stagnase într-o formă mai conservatoare, iar în alte privințe evoluase către forme — rotacismul de exemplu — pe care nu le cunoșteau celelalte dialecte, cu deosebire cele în care viața românească se desfășoară mai liber în state oarecum autonome. Era greu ca în lupta cu celelalte dialecte graiul maramureșan să se mențină biruitor pe tărîmul vieții literare. Un alt dialect era menit să-i ia locul.

Textele rotacizante, pe care valurile vremurilor le-au adus pînă la noi cu file pierdute sau rupte, sînt pentru filologul care vrea să reconstituie originea și evoluția limbii românești comori de preț, căci ele îi dezvăluie pe de o parte forme de limbă în care se poate surprinde tranziția de la latina vulgară la limba de azi, iar pe de altă parte o sumedenie de cuvinte din vechea zestre latină, dintre care unele au dispărut cu timpul din circulația limbii, iar altele se zbat azi în agonie într-un colț restrîns de pămînt românesc.

În sfîrșit, ele mai au un aspect. Într-o vreme în care tradiția și prejudecata nu admiteau în biserica Răsăritului ortodox alte limbi liturgice decît slava și greaca, aceste prime și timide zări de lumină în pîcla slavismului aduc începutul unei munci grele și lungi de trei veacuri, care va duce însă la naționalizarea serviciului divin.

Textele rotacizante au trecut din mînă în mînă și prin cópii s-au răspîndit din sat în sat și din ținut în ținut pînă ce, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în sudul Ardealului, au fost puse în tipar de către diaconul tîrgoviștean Coresi.

BIBLIOGRAFIE

Publicații de texte. *Codicele Voronețean* a fost publicat cu un studiu și vocabular de Ion al lui Gh. Sbiera, *Codicele Voronețean*, ed. Academiei Române, Cernăuți, 1885. Ideile eronate ale lui Sbiera au fost combătute de: Gr. Crețu în *Revista pentru istorie, archeologie*

și filologie (a lui Tocilescu), anul VI (1886), p. 155; de I. Bogdan în *Convorbiri literare*, 1886, p. 77—88, și de I. Nădejde în *Contemporanul*, anul III, (1883), p. 132, 178, 230, 474, 514, 526.

Psaltirea Scheiană a fost publicată în facsimile și transcriere latină cu variante din Coresi de I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*, tomul I, București, 1889. O ediție critică însoțită de un studiu aprofundat a dat d-l I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI și XVII, traduse din slavonește* (vol. I. cuprinde studiul, vol. II textul și glosarul), București „Comisia istorică a României", 1916. Despre copiștii *Psaltirii Scheiene:* I. Bianu, *op. cit.*, p. XII, observînd că sînt două scrisuri, presupunea doi copiști sau „aceeași mînă, dar după o întrerupere cam îndelungată". Al. Procopovici, în *Despre nazalizare și rotacism, Analele Acad. Române*, seria II, t. XXX, *Mem. secț. lit.*, București, 1908, p. 29, și I. A. Candrea, *op. cit.*, I, p. XXVIII, au dovedit că sînt trei. C. Lacea, în *Dacoromania*, III, p. 461—471, admite că sînt șase. N. Drăganu, *Dacoromania*, III, p. 475—508 și 914—929; primele traduceri au fost făcute de un sas din regiunea Bistriței „care a urmat ca student la Universitatea din Praga" unde a primit învățăturile lui Hus. Cf. însă și Al. Rosetti, în *Grai și suflet*, II, 1925—1926, p. 153, 156.

Psaltirea Voronețeană a fost publicată în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, archeologie și filologie*, XI (1910), p. 444—467, și XII (1911), p. 194 — 209 și 475—487. Textul a fost republicat cu versiunea slavă și cea română de G. Găluşcă în *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (teză de doctorat). Despre ea o recenzie a lui V. Bogrea, în *Drum drept*, II, 1914, p. 497—508.

Psaltirea Hurmuzachi n-a fost încă publicată pînă acum, dar despre ea se găsesc informațiuni în studiul citat mai sus al d-lui I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri*, I, p. L—LVII, și Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Buc., 1932, p. 4.

Studii. Susțin teoria husită: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. XIX—XX; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. a II-a, vol. I, București, 1925, p. 103—110; I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV și XVI, traduse din slavonește*, ediția „Comisiei istorice a României", I, Buc., 1916; N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, ed. Academiei Române, București, 1914, p. 187—188; *Dacoromania*, III, p. 475—508, 914—937, IV, p. 1121—1123; Sextil Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în *Beiheft zur Zeitschrift für rom. Philologie*, XXVI, Halle, 1910; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, vol. I, *Epoca veche*, Sibiiu, 1930, p. 64; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1927. Pentru propaganda husită în țările române a se vedea și Iosef Macurek, *Husitstvi v rumunskych zemich*, Brno, 1927; același, *Husitismul în România*, în *Revista istorică*, XIV, p. 41—44. Despre husitism în Ungaria: Dr. Thot Zsabó Pál, *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Budapesta, 1917. Despre studenții din Ungaria și Sibiu (între 1373—1411) la Praga: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Prager Universität im XIV—XV. Jahrhundert*, în *Korrespondenzblatt*, VI, 1883, nr. 2, p. 19—20.

Atribuiesc începuturile literaturii române reformei luterane: Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II, fasc. I, Paris, 1914, p. 6; Al. Rosetti, *Etude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 13, și *Recherches sur la Phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926, *Romania*, XLVIII, p. 333, și mai ales: *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura Cartea românească.

Începuturile literaturii noastre sînt puse în legătură cu propaganda catolică de Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, editura Casei

Școalelor, București, 1928, p. 45—102. M. Gaster, în *Chrestomatie română, texe tipărite și manuscrise (secolul XVI—XIX), dialectale și populare*, vol. I, București, 1891, în care reproduce texte rotacizante, credea că acestea sînt „prelucrări ulterioare ale operelor lui Coresi" (p. CI și CII).

I. Bianu, în *Introducerea limbii românești în biserică. Discurs de recepție în Academia Română*, credea că traducerile s-au făcut pe la sfîrșitul veacului al XVI-lea în mănăstirile moldovenești, „pentru a da elementele instrucțiunii teologice călugărilor români". Cf. și A. Metroniu, *Încercarea asupra evoluției literaturii vechi românești*, în *Convorbiri literare*, XLVII (1913), p. 401, 527, 631; T. Palade, *Cînd s-a scris întîi românește* (extras din *Arhiva* VII), Iași, 1916, p. 27; Dr. Milan P. Șesan, *Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi*, Cernăuți, 1939, îndeosebi p. 89; traducerea a fost făcută de un călugăr român care știa și slavonește, poate în mănăstirea Moldavița (p. 110); Șt. Ciobanu, *Curs litogr.*, Fac. lit. București, 1938—1939, p. 449 și urm.

Părerea lui Drăganu privitoare la traducerea în Moldova pe vremea lui Despot-vodă în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie*, extras din *La Transylvanie*, Cluj, 1938, p. 37—38.

Pentru prototipele paleoslave ale traducerilor: Bohúš Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice Voronețean*, în W. M. — Lübke, *Mitteilungen des rumänischen instituts an der Universität Wien*, Heidelberg, 1914, p. 145—221.

Textele au fost studiate din punctul de vedere al limbii de: I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI și XVII traduse din slavonește*; Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II; Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura „Cartea românească", București, 1932; V. Morariu, *Sintaxa propoziținii în Psaltirea Scheiană*, în *Revista filologică*, I, Cernăuți, 1927, p. 219—231, și *Formarea verbelor în Psaltirea Șcheiană*, în *Codrul Cosminului*, IV—V, partea a II-a, p. 263—278.

Pentru *u* final: O. Densusianu, *Din istoria amuțirii lui „u" final în limba română*, în *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXVI, *Mem. secț. lit.*, București, 1904.

Pentru explicarea rotacismului: Al. Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXX, *Mem. secț. lit.*, București, 1908; Alexandru Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en Roumain*, în colecția *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Paris, Édouard Champion, 1924. Rotacismul era în secolul al XVI-lea o particularitate fonetică, care distingea net graiurile din nord-estul Transilvaniei de cele din sud. Istroromânii, care îl păstrează și azi și care au emigrat probabil între secolii X—XIII din părțile vestice ale Transilvaniei, cunoșteau rotacismul la despărțirea lor de trunchiul românismului. Ei îl păstrează și azi. Fenomenul este cunoscut și pe domeniul Romaniei occidentale în dialectele nord-vestice ale Italiei și în franco-provansală (departamentele Isère, Doubs, Hautes-Alpes).

Documentele din arhivele Bistriței au fost publicate întîiași dată de d. N. Iorga, *Documente românești din archivele Bistriței*, București, 1899; același, în *Documentele Hurmuzaki*, XV, partea 1 și a 2-a, București, 1911—1913; apoi de d. Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritza (Transylvanie)*, în *Institutul de filologie și folklor*, București, 1926. Cuprinde 50 de scrisori dintre 1592 și 1638 din următoarele localități: Cîmpulung, Lucavăț, mănăstirea Moldavița, Tîrgu-Neamț, mănăstirea Rădăuți, Roman, Slatina, Suceava și din următoarele ale Transilvaniei: Bistrița, Făgăraș, nordul Maramureșului, Suciul de Sus (Solnoc-Dobîca), Sălișteа-Maramureș. Textele publicate în transliterație sînt însoțite de 21 facsimile și de studii paleografice și filologice, de indice de nume proprii și de vocabular.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

TIPAR SLAVONESC ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Textele Sfintelor Scripturi traduse în veacul al XV-lea în Maramureș, sub influența husită, s-au răspîndit prin cópii, din mînă în mînă, pînă în ținuturile din sud-estul Ardealului. Aci, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ele sînt puse sub teascul tiparului, prin stăruința juzilor sași ai orașului Brașov, de către diaconul Coresi venit din Tîrgoviște.

Tiparul fusese adus în țările noastre din Veneția, prin meșteri tipografi sîrbi.

Tipărirea cărților necesare cultului divin corespundea atunci în țările slave din Balcani unei necesități adînc simțite, deoarece invazia turcilor nimicise și împrăștiase vechile manuscrise copiate cu multă muncă în mănăstiri de către călugări caligrafi.

Încă din 1483, călugărul Macarie, care însoțea în Italia pe tînărul principe muntenegrean Gheorghe Crnojević, supraveghea la Veneția tipărirea unui liturghier slav. Cîțiva ani mai tîrziu, G. Crnojević, care văzuse înflorirea culturală a Italiei și care era căsătorit cu o nobilă venețiană, Elisabeta, fiica lui Antonio Erizzo, urcîndu-se pe tronul tatălui său și dorind să răspîndească lumina culturii în țara sa, aduce tiparul din Veneția și-l instalează în preajma Cetiniei, în mănăstirea întemeiată de tatăl său. Acolo, sub supravegherea călugărului Macarie, apar trei cărți religioase: un Molitvenic, un Octoih în 1494 și o Psaltire în 1495; dar, în 1496, pătrunderea turcilor în munții Muntenegrului distruge aceste începuturi culturale. Cît de tragică a fost soarta culturii creștine în această epocă a invaziunii turcești se vede și din peripețiile dramatice ale vieții celor doi inițiatori ai tiparului.

Gheorghe Crnojević, izgonit de turci, fuge în Veneția; de acolo la Ravena, unde este internat, în urma stăruinții turcilor; apoi, scăpînd din închisoare, se întoarce în patrie, travestit în haine de călugăr, încearcă să ridice steagul independenței, dar este înfrînt și silit să se predea turcilor, care îl exilară în Asia Mică. Acolo se presupune că a trebuit să primească islamismul pentru a-și mîntui viața.

În acele zbuciumate vremuri, călugărul Macarie, rămas fără protectori și urmărit de turci, a aluat și el drumul pribegiei spre Veneția, cu protectorii săi, și de-acolo, mai tîrziu, fiindcă singurele țări ortodoxe peste care nu se întinsese stăpînirea turcească erau principatele române, aci la noi, în Munte-

nia, pe vremea cînd domnea Radu cel Mare, și-a găsit adăpost pentru munca lui culturală.

În Muntenia se afla pe atunci în mare vază la curtea lui Radu cel Mare mitropolitul sîrb Maxim, care a izbutit să împace cu cuvinte creștinești pe Radu cel Mare cu Bogdan al III-lea, domnul Moldovei, tocmai cînd oștile se aflau față în față, gata să se încaiere. Maxim era, după mamă, nepotul vestitului erou albanez Skander-beg și vărul lui Gheorghe Crnojević, întemeietorul tipografiei. În 1503 Maxim se afla la Veneția. În aceste împrejurări — crede d-l P. P. Panaitescu, în *Biserica ortodoxă*, 1939, p. 544 — Maxim va fi întîlnit în cetatea dogilor pe nepotul său Solomon, nepotul lui Gheorghe Crnojević, și pe călugărul Macarie, pe care i-a adus în Țara Românească. Aci, cu o tipografie cumpărată de Radu cel Mare, poate din Veneția — și nu cu vechile buchii de tipar din Cetinje, care se rătăciseră — și-a început călugărul Macarie noua sa activitate.

Din tipografia lui Macarie, pe timpul lui Radu cel Mare și al urmașilor săi, au apărut numai trei cărți bisericești: Liturghierul, început sub Radu cel Mare și încheiat sub Mihnea cel Rău, la 10 noiembrie 1508, un Octoih în 1510, în domnia lui Vlad-vodă, și un Evangheliar în 1512, sub domnia lui Neagoe Basarab. Tipografia funcționează deci patru ani, între 1508—1512; apoi, în împrejurări care nu ne sînt cunoscute, încetează.

Abia peste 33 de ani, în 1545, tiparul începe să funcționeze din nou în Țara Românească. Inițiatorul acestei noi tipografii a fost tot un sîrb, logofătul Dimitrie Liubavici, care adusese în Serbia o tipografie, pe care o instalase în Gračanica, dar în cele din urmă, din cauza împrejurărilor vitrege în care se zbătea viața literară a slavilor sud-dunăreni sub stăpînire turcească, se expatriază cu tipar cu tot.

La 1550 îl găsim în cetatea de scaun a Țării Românești, la Tîrgoviște, lucrînd pe timpul lui Mircea Ciobanul (1544—1554). Tipografia lui Dimitrie Liubavici funcționează la Tîrgoviște vreo cinci ani, dînd la lumină, după cîte știm pînă acum, patru cărți slavone: un Molitvenic, un Evangheliar, un Apostol în 1547, care a apărut în două ediții, una pentru Mircea Ciobanu și alta pentru Iliaș-vodă al Moldovei, și un Triod-Penticostar.

Între tovarășii care ajută pe meșterul sîrb în tipărirea textelor slave necesare serviciului divin, se citează în prefețele sau epilogurile cărților: călugărul Moise și ucenicii săi Oprea și Petre.

EPOCA LUI CORESI

După aceasta tiparul românesc încetează în Tîrgoviște, pentru ca să reapară mai tîrziu la Brașov în 1556, cînd, pe timpul lui Pătrașcu cel Bun, între 12 iunie 1556 și 14 ianuarie 1557, diaconul Coresi tipărește cu porunca lui Hanăș Benkner, judele Brașovului, un Octoih slavonesc. Cum a ajuns Coresi la Brașov nu putem ști. Probabil că Hanăș Benkner, care întemeiase cu

zece ani mai înainte prima fabrică de hîrtie, în năzuința de a-și desface marfa, îl adusese pe Coresi cu tipografia lui acolo, pentru ca să înceapă publicarea cărților de slujbă necesare bisericilor românești din principate. Prefața pe care a reprodus-o d-l Mazilu într-un articol critic despre Coresi învederează oarecum această intenție, căci alături de H. Benkner, „cu porunca" căruia ne spune că tipărește cartea, pomenește și pe domnii principatelor noastre: „în Țara Românească blagoslovitul Pătrașcu Voievod — e vorba de Pătrașcu cel Bun, tatăl lui Mihai Viteazul — și în țara Moldovei blagoslovitul Alexandru Voievod".

Această carte — prima tipăritură coresiană la Brașov, despre care ne-a dat lămuriri interesante regretatul Bianu, într-o notiță publicată în *Analele Academiei Române* (1909—1910, volumul XXXII) — conține un epilog, în care ni se spune că a fost tipărită din porunca lui Hanăș Benkner de către Oprea Logofătul și diaconul Coresi. Ultimul fiind citat în al doilea rînd — „eu, robul lui Hristos Oprea logofătul, și diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta și am scos această carte" — este, după cît se pare, ucenicul lui Oprea Logofătul, care, precum spuneam și după cum se constată și din epilogul Apostolului slavonesc tipărit la Tîrgoviște în 1547, era la rîndul lui discipolul lui Dimitrie Liubavici, pribeagul sîrb, „suflet deznădăjduit, nenorocit și păcătos", cum se numește el însuși în epilog.

Astfel se stabilește în chip documentar că diaconul Coresi și-a învățat meșteșugul tiparului de la ucenicii — poate chiar de la călugării sîrbi — care, expatriați în împrejurări vitrege, au adus în țările noastre buchiile de tipar lucrate în Veneția.

CORESI

Figura diaconului Coresi, începătorul cărții românești tipărite, deși a fost în timpul din urmă obiectul a numeroase studii, articole și polemici, ne este încă puțin cunoscută.

Numele lui, care sună azi așa de exotic în onomastica românească, a fost pus de mult — de Alexandru Odobescu chiar — în legătură cu familia Coressios din Chios, care a dat medici ca Ioan Coressios din Chios din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scriitori de seamă ca Gheorghe Coressios de la începutul secolului al XVII-lea, negustori ca Anton, Gheorghe și Ioan (Dziani) Coressi, care aveau afaceri comerciale cu Lwówul polon.

Ce legături au fost — dacă exista vreuna — între Coresi al nostru și omonimii săi, greci, originari din Chios, nu putem ști, fiindcă documentele timpului nu ne îngăduie să facem nici o conjectură.

Fapt este că în actele și documentele românești din secolul al XVI-lea apar mai mulți Coresi. Astfel între anii 1527—1544 se pomenește de un Coresi „grămaticul", sau Coresi „diacul", sau Coresi „pisețul", care scrie o serie de acte între 1527 și 1538 în București și Tîrgoviște, cetățile de scaun ale Țării Românești.

Alte documente posterioare vorbesc de Coresi logofătul în Miroslăvești, „fiul lui Coresi logofătul", care apare pentru întîiași dată pe la 1560, într-un

act de la mănăstirea Tismana. Îl găsim mai tîrziu, în 1568, scriind acte la București. Se pare că era un om înstărit, căci Alexandru-vodă, fiul lui Mircea Ciobanu, îi întărește în 1572, în „minunata cetate numită București", moșiile Bărcănești și Vlădulești, părți de pămînt în Ruși, Popești, Brăniștor, Urlați, Leontești și Broșteni. Din cîteva acte aflăm că avea un naș cu numele de Barbu, că ținea în căsătorie pe Diica, fiica lui Bunea și sora lui Stoica Jelează, și că avea mai multe cumnate: Stana Neacșa, Dobra și Maria, în satul Bărcănești, ale căror părți de moșie le cumpărase pe la 1567. El a avut un fiu, pe logofătul Bunea.

Amintesc aceste date într-adins, pentru că din ele se poate vedea că acești Coresi, chiar dacă ar fi fost la origine străini, totuși, prin căsătorii și înrudiri, intraseră în rîndul pămîntenilor.

Ce legătură există pe de o parte între Coresi grămaticul de pe la 1527—1544 și, pe de altă parte, între logofătul Coresi de pe la 1560—1582, și între diaconul Coresi, a cărui activitate tipografică se desfășoară între anii 1556 și 1583, nu reiese clar din documente. Regretatul Nerva Hodoș, într-o prefață la *Molitvelnicul lui Coresi*, a încercat să reconstituie — desigur în mod ipotetic — astfel spița familiei Coresi din Țara Românească [1]:

Coresi grămaticul (logofătul)

Diaconul Coresi (1560—1583)	Logofătul Coresi (1560—1582)
Șerban (1588)	Bunea Logofătul Coresi (1606)

O jumătate de an după tipărirea *Octoihului slavonesc* la Brașov, Coresi apare la Tîrgoviște, unde începe la 8 iulie 1557, în timpul domniei lui Pătrașcu cel Bun, un Triod-Penticostar, pe care îl mîntuie însă de tipărit tocmai după moartea lui Pătrașcu, în vara anului următor, 1 iulie 1558, sub Mircea Ciobanul.

Apoi Coresi se strămută din nou la Brașov, unde îl găsim în 1559 și unde, în decurs de mai bine de 20 de ani, el tipărește în limba română cărțile fundamentale ale bisericii, sub impulsiunea noului curent de reformă pornit de Luther.

Influența luterană și activitatea lui Coresi. Reforma luterană pătrunsese în Ardeal în anul 1519, prin negustorii sași care luaseră parte la tîrgul din Leipzig și care aduseseră cu ei la întoarcere cărțile lui Luther. În 1522 mai mulți tineri sași, care studiaseră la Universitatea din Wittenberg și audiaseră prelegerile lui Luther, răspîndesc între concetățenii lor ideile marelui

[1] Nu putem accepta spița întocmită de d-nul St. Nicolaescu *(Revista pentru istorie, arheologie și filozofie*, X, 1909, p. 269), care identifică pe diaconul Coresi cu logofătul Coresi. În actul din 1572, pe care se întemeiază d-l St. Nicolaescu, logofătul Coresi nu este nicăieri pomenit ca diacon și nici nu se face aluzie la activitatea lui tipografică desfășurată pe acel timp în Transilvania (între 1559—1583).

reformator german[1]. În fruntea mișcării a stat însă apostolul reformațiunii din Brașov, Honterus. Honterus, născut în 1498 în Brașov, după ce și-a terminat învățătura în orașul natal, și-a continuat studiile în școlile superioare din Cracovia, Viena, Wittenberg și, în cele din urmă, în Basel, unde s-a inițiat și în arta tipografiei. În 1533 Honterus, întorcîndu-se în orașul natal cu o largă cultură umanistă și cu un înflăcărat zel pentru noul crez al reformei, începe printre concetățenii săi propaganda pentru reforma luterană. Predicile lui inspirate găsesc, în vremurile de după nenorocita luptă de la Mohaci, cînd o parte din Ungaria căzuse sub stăpînirea turcească, un adînc răsunet în sufletul contemporanilor săi sași. În 1542 Honterus publică în limba latină și germană cartea reformațiunii, *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, în care fixează punctele fundamentale ale noii biserici — între altele și nevoia de a propovădui Evanghelia Domnului în limba națională. Curînd după aceasta, preoțimea din țara Bîrsei, convocată într-un congres, hotărăște înlocuirea limbii latine din biserică cu limba germană, căsătorirea preoților și introducerea serviciului divin în formă luterană. Pentru a da mai multă extensiune ideilor reformei, Honterus, care învățase în Elveția arta tiparului, întemeiază în Brașov o tipografie, alimentată cu hîrtie pusă în circulație din fabrica ridicată de prietenii și concetățenii săi, Iohann Fuchs și Hannes Benkner, primarii Brașovului.

În același timp cu sașii îmbrățișară luteranismul și ungurii. Principele Ioan Sigismund Zzápolyai (Zápolya), urmînd liniile politice — trase de mama sa pe timpul regenței — de a organiza în Ardeal și pe tărîm religios o opoziție puternică împotriva catolicului Ferdinand, care, stăpînind partea vestică a Ungariei, năzuia să cuprindă și Ardealul, a adoptat reforma luterană. Ioan Sigismund era poliglot, știa binișor și românește, și urmărea să atragă la noua reformă și pe români, care erau elementul cel mai numeros în Ardeal și care-i dădeau, după cum o afirmă Giovanandrea Gromo, „ostașii cei mai buni". Locul de frunte între sfetnicii de la curtea sa îl aveau doi români: bătrînul Mihail Csáki, cancelarul țării, păstrătorul sigiliului statului, un umanist de seamă, care fusese preceptorul lui, și Gaspar Bekes, cel mai tînăr dintre sfetnici, care lua adesea masa cu principele și care dormea în aceeași cameră cu el. În aceste împrejurări, este posibil, ba chiar probabil, ca toate măsurile luate de autoritățile maghiare pentru convertirea românilor la reformă să se fi făcut cu sfatul și cu inițiativa acestor curteni, rupți de neamul lor și convertiți la reformă.

O condițiune prealabilă pentru răspîndirea luteranismului printre români era traducerea și tipărirea cărților românești sub influența curentelor de reformă. Această activitate, inițiată și patronată de sași și unguri, s-a desfășurat în trei centre diferite: Sibiu, Brașov și Orăștie.

Ea a început la Sibiu, unde pătrunsese mai devreme ideile de reformă, prin stăruința lui Petrus Haller, ales jude (primar) al Sibiului în 1543, și a pastorului Mathias Ramser, căruia Melanchthon, prietenul lui Luther, îi

[1] V. I. Juhász, *A reformáció az erdélyi romanok között (Reforma printre românii trnsilvăneni)*, Cluj, 1940; și E. Révész, *La Réforme et les roumains de Transylvanie, Archivum Europae Centro-Orientalis*, Budapest, 1941.

scria să „îngrijească înainte de toate ca învățătura mîntuirii să fie împărtășită poporului nefalsificată și ca tineretul că citească Catehismul".

În chiar anul alegerii lui Petrus Haller, sașii îmbrățișară reforma. În anul următor, 1544, universitatea săsească hotărăște ca toți cîți n-au primit cuvîntul lui Dumnezeu în noua formă să fie îndemnați frățește a-l adopta.

În aceste împrejurări s-a tipărit în 1544, la Sibiu, prima carte românească — un Catehism — din care însă pînă acum nu s-a descoperit nici un exemplar. Dar apariția lui în 1544 este în afară de orice discuție, fiindcă ni s-a păstrat o notiță contemporană în socotelile orașului Sibiu [1], în care se pomenește că s-au dat doi florini unui oarecare „magister Philippus" — Filip Maler — pentru munca lui de tipărire a Catehismului valah. De altă parte, un preot sas din Bistrița, Adalbert Wurmloch, într-o scrisoare din 1546 către preotul Ioan Hessus din Breslau, spune că s-a tradus în limba valahă un Catehism, care s-a tipărit la Sibiu în caractere sîrbești (chirilice). Wurmloch mai adaogă informația prețioasă că mulți preoți români îl primesc ca sacrosanct, dar că și mulți îl condamnă. [2]

Centrul în care străduințele de a capta pe români la ideile reformei s-au manifestat cu mai multă tărie și mai consecvent a fost însă Brașovul.

În Brașov se întîlnesc în această vreme două persoane care au jucat un rol de seamă în începuturile cărții românești: diaconul Coresi, care venea din Tîrgoviște cu materialul de tipar chirilic, Hans Benkner, primarul orașului Brașov, proprietarul primei fabrici de hîrtie din Ardeal. Honterus, care convertise la reformă preoțimea sasă din Țara Bîrsei, care întemeiase prima tipografie în Ardeal și reformase școala, murise de la 23 ianuarie 1549. Dar spiritul lui trăia încă între sașii luterani. În această atmosferă de idei adusă de Honterus, prin stăruința și pe cheltuiala primarului Benkner, Coresi se pune în serviciul ideii de tipărire a cărților sfinte în limba română. „Cu zisa ⟨și cu cheltuiala⟩ jupînului Hanes Beagner, scris-am eu Diacon Coresi...", sau „eu jupînul Hanăș Beagner... am avut jelanie pentru sfintele cărți creștinești... și am scris aceste sfinte cărți de învățătură, să fie popilor românești să înțeleagă, să învețe rumânii cine-s creștini".

Dar pentru ca ideea naționalizării serviciului divin, pusă în circulație de reformă, să pătrundă mai adînc în masele românești, ea trebuia inculcată tinerelor generații din școală. De aceea cea dintîi publicație românească apărută la Brașov este un Catehism menit a fi predat copiilor din școlile românești, cum era în primul rînd aceea care funcționa pe lîngă vechea biserică ortodoxă a Șcheilor din Brașov.

Avem în această privință un prețios document contemporan, care dezvăluie ceva din împrejurările și intențiile cu care a fost publicat *Catehismul*, prima carte coresiană. Este mărturia diacului Oprea, care era în același timp psalt și profesor „miașteriu — cum spune el — școalei românești de lîngă beseareca Șcheailor" și „dascăl mai mare ucenicilor cine învață dăscălie". În epilogul unui Octoih românesc, tradus din porunca episcopului Pavel Tordaș cu intenția de a fi tipărit și copiat de „miașteriu școalei româ-

[1] *Rechnungen aus dem Archiv von Hermannstadt und der sächsichen Nation*, I, Sibiu, 1880, p. 195.

[2] Vezi textul reprodus la Bianu, Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 22.

nești", acesta spune răspicat că vlădica Pavel „au porîncit în școală mearșterii și dascălii să *învețe rumîneaște den cărțile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de mainte* și ce va da sfinția lui, împreună cu alalți creștini buni, că în școală, cumu trebuiaște și în besearecă, așa mai vîrtos cuvîntul lu Dumnedzeu trebuiaște să înțeleagă *feciorii*, dară cumu să înțeleagă deacă învață în limbă striină de nu înțeleage nimea! Iară sîrbeaște și letineaște să știe numai cine iaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diiac, iară mișelamia n-are lipsă de-a știrea."

Șirul tipăriturilor românești ale lui Coresi începe deci, în 1559, cu *Catehismul*. Cronicarii sași Simon Massa și Marcus Fuchs ne înștiințează, la 12 martie 1559, că Iohannes Benknerus, primarul Brașovului, cu ceilalți senatori au reformat biserica valahilor și că a propus *Catehismul* spre citire și învățare. [1]

Catehismul lui Coresi este alcătuit din următoarele părți:

1. O scurtă prefață; 2. Decalogul („zeace porîncele ale lu Dumnezeu"); 3. Simbolul credinței ortodoxe niceoconstantinopolitan (credința creștinească); 4. Tatăl nostru; 5. Milcuitura („cînd chemi pe Dumnezeu în ajutor", adică rugăciunea) și datul de har „cînd îți aduci aminte de binefacerile lui Dumnezeu"; 6. Botezul; 7. Cuminecătura.

Catehismul, deși are, după cum a arătat d-l Al. Rosetti, unele părți comune cu *Micul Catehism* al lui Luther (ediția din 1529: Decalogul; Simbolul apostolilor, în forma catolică; Tatăl nostru; Botezul...), totuși nu este o traducere după acesta. Limba textului arată o mulțime de termeni specifici și construcții neromânești, care sînt o decalcare după *sintaxa ungurească*.

Catehismul românesc se apropie ca fond — și în unele privințe și ca formă — de Catehismul unguresc al lui Batizi, însă nici cu acesta nu corespunde întocmai. Originalul unguresc era un Catehism sumar, care, după cum ne încredințează d. N. Sulică, în afară de părțile cuprinse în *Micul Catehism* al lui Luther, mai conținea și cîteva întregiri împrumutate din marea lucrare de sinteză a lui Filip Melanchthon, publicată în 1521 sub titlul *Loci communes rerum theologicarum*, și care a avut un mare răsunet, deoarece numai în timpul vieții autorului a apărut în 50 de ediții. Din această operă a lui Melanchthon au străbătut pînă în Catehismul românesc din 1559 ideile dogmatice despre milcuitură și datul de har, așa de obscur prezentate în Catehismul românesc. O dată Catehismul unguresc tradus în limba română, Coresi l-a revizuit, refăcînd textul din *Tatăl nostru* și citatele după textul Evangheliei, *pe care o avea sub presă*, și îndreptînd simbolul credinței după normele bisericii ortodoxe. Numai astfel, amintind pe toți cei ce au contribuit la publicarea Catehismului, el putea spune în prefața *Catehismului*:

„...Nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sărbească pre limba românească, cu știrea măriei lui Crai ⟨ adică Ioan Sigismund Zapolia⟩ și cu știrea *Episcopului Savei* țărăei ungurești. Și scoasem *sfînta Evanghelie* și *zeace cuvinte* și *Tatăl nostru* și *credința apostolilor* să înțeleagă toți oamenii cine-su rumâni creștini."

---

[1] „1559, die 12 Martii, Iohannes Benknerus, iudex Coronensis, cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit" *(Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 80).

După *Catehism*, activitatea de tipărire a cărţilor sfinte în limba română se continuă; în răstimp de 22 de ani se tipăresc în româneşte toate cărţile care alcătuiesc, după concepţia reformaţilor, patrimoniul sacru al învăţăturilor creştine, şi anume:

Catehismul (Întrebare creştinească) 1559
Tetraevangheliarul, Braşov 1561
Lucrul apostolesc (Praxiul) 1563
Cazanie şi *Molitvenic*, Braşov 1564
Liturghier, Braşov 1570
Psaltire 1570
Psaltire slavo-română 1577
Pravilă (nu se poate data exact) ..... 1570—1580
Evanghelie cu tîlc (Cazanie) 1581

Lucrul apostolesc — Faptele apostolilor — şi Psaltirile reproduc o copie de pe vechile traduceri maramureşane; poate şi *Tetraevangheliarul* este retipărirea unei traduceri anterioare, după cum mărturiseşte Coresi în introducerea *Catehismului*: „neşte creştini buni socotiră şi scoaseră cartea den limbă sîrbească pre limba românească". Celelalte sînt traduceri făcute în vremea lui Coresi.

Exceptînd prefaţa *Cazaniei* şi *Molitvenicul* din 1564, în textele amintite mai sus, afară doar de ideea naţionalizării serviciului divin — unul din postulatele fundamentale ale curentelor de reformă — şi de o mică aluzie la darul milcuiturii din *Catehism*, nu se introduce nici o inovaţie care să devieze biserica românilor de la tradiţia ortodoxă moştenită din strămoşi.

Influenţa calvină. Ideea de a se amesteca în credinţa intimă a poporului român, de a transforma cu totul cultul lui strămoşesc după normele statornicite de ideile reformei, apare după 1564, cînd ungurii, despărţindu-se de saşi, îmbrăţişează reforma calvină. Ungurii se străduiesc să atragă şi pe români la reforma lui Calvin şi în acest scop ei luptă pe două fronturi: pe de o parte ajută tipărirea cărţilor bisericeşti în limba română, pe de altă parte, caută să impună cu sila, pe cale oficială, organizarea bisericii după normele calvine.

Sub această influenţă, Coresi tipăreşte în 1564, cu ajutorul nobilului ungur Forró Miklós de Haporton — Foro Miclăuşu, cum îl numeşte el în predoslovie — o Evanghelie cu învăţătură, adică textul Evangheliilor comentat şi explicat, şi un Molitvenic.

În epilog, Coresi ne lămureşte asupra scopului acestei publicaţii astfel: „Dacă amu văzutu jelania la mulţi preuţi de tîlcul Evangheliilor, cum să poată şi ei propovădui şi a spune oamenilor învăţătură dupe cetitul Evangheliei, aşa am aflatu aceste tîlcuire a Evangheliilor pre Duminici presre anu, scoase de în scriptura prorocilor şi apostolilor şi celor sfinţi părinţi..."

Era deci o colecţie de predici inspirate din textul Evangheliei pe care căutau să-l lămurească şi care se citeau în biserică.

În prefaţa cu care însoţeşte textul *Cazaniei*, se strecoară ideile reformei, precum şi ideea naţionalizării serviciului divin: „Acolo în biserică să se spue...

sfînta Evanghelie în limba pre care grăescu oamenii, să putem înțelege noi mișelamé".

Sau ideea separării puterii spirituale, care se cuvine oamenilor bisericii, de puterea materială, care trebuie să fie atribuția împăraților, voievozilor și dregătorilor acestei lumi. „Oamenilor de biserică — spune el — n-au lăsat Dumnezeu domnia să domnească în chipul Domnilor și Voevozilor." Și în această ordine de idei, el se ridică cu înverșunare împotriva papei, pe care-l compară cu Antichrist, fiindcă „s-a ridicat peste toată lumea și calcă suptu picioare toți împărații și craii și domnii despre pămînt" și tot astfel se ridică și contra patriarhului Ioan din Constantinopol, „care s-au sfădit cu Papa pentru domnia și prea mai măria lumii".

Într-alt loc el condamnă, potrivit reformei calvine, cultul sfinților și al Sf. Fecioare, care însă este în biserica ortodoxă o piatră de temelie, căci pe cultul sfinților sînt întemeiate acatistele. Iată ce spune, în această privință, prefața *Cazaniei:* „Aceia nu cred carei să roagă sfinților morți: lu Sfîntu Pătru și lu Sfîntu Vasile sau Sfîntului Nicolae sau Sfintei Mariei, că numai unulu Iisus Hristos iaste îmblătoriu dreptu noi și rugătoriul: nimea altu, nici în ceriu, nici pre pămîntu. *Că sfinți morți* nu audu rugăciunea noastră."

La sfîrșitul acestei *Cazanii* se află un *Molitvenic* — adică o carte de rugăciuni (de la slav. *molitviti* = a se ruga). Acest Molitvenic înfățișează un interes deosebit prin inovațiile introduse în ritual. Astfel la botez se suprimă „mirul, apa sfințită, lumînarea... și alte adăosături", considerate de calvini ca *idolatria et superstitionum fomenta.* La cununie se introduce jurămîntul, iar cuminecătura se prevede numai în extremis.

Nerva Hodoș, care a studiat și a republicat în 1903, în caractere chirilice și transcripție latină, acest *Molitvenic,* orientîndu-se după unele cuvinte ungurești păstrate în textul românesc: *tăroasă* = gravidă, *ocă* cu sensul de „cauză", *otlămăzuit* = scutit, ocrotit, *nebintetuit* = nepedepsit ș.a., cuvinte care nu se aud nicăieri în limba românilor din Ardeal, precum și după unele construcții proprii limbii maghiare, ca: *derep ce trebuiaște să se boteze oamenilor; eu încă am pe el botezat* ș.a., dedusese că *Molitvenicul* a fost tradus din ungurește.

Părerea lui N. Hodoș a fost confirmată în 1908 de dr. E. Dăianu, care a descoperit originalul *Molitvenicului* lui Coresi în *Agenda sau actele bisericești pe care le săvîrșesc de obiceiu miniștrii și păstorii sufletești creștini* a lui Heltai Gaspar, preotul reformaților din Cluj pe acele vremuri și proprietarul unei tipografii, în care a tipărit un ciclu de cărți care i-au asigurat un loc în istoria literaturii maghiare. Dr. E. Dăianu a arătat apoi cu citate paralele dependența *Molitvenicului* lui Coresi de Molitvenicul lui Gaspar Heltai.

Activitatea lui Coresi se desfășoară mai departe cu tipărirea unei *Psaltiri* în 1577.

Activitatea de traducere a cărților sfinte sub influența reformei calvine, care-l atinsese, după cum am văzut mai sus, și pe Coresi, se desfășoară însă mai întins în regiunea Clujului și a Orăștiei. În aceste ținuturi, autoritatea ungurească impusese organizațiunii religioase a românilor conducători aleși, după moda calvină, de întreaga obște, cu numele de superintendenți și cu sarcina de a contribui la răspîndirea reformei, al cărei prim obiectiv era: introducerea limbii naționale în biserică.

În 1567, după alegerea lui Gheorghe de Sîngeordz ca episcop al românilor, se întrunește un sinod, care hotărăște introducerea limbii române și scoaterea din parohie a popilor orbi care vor păstra prejudecata limbii slavone. Doi ani după aceasta, cînd în locul lui Gheorghe de Sîngeordz este ales Pavel Tordaș, sinodul întrunit la Aiud, sub prezidența noului ales, hotărăște — în unanimitate, spune documentul unguresc — înlăturarea din ceremonial a tuturor lucrurilor privitoare la credință care nu-și au temeiul în Sfînta Scriptură, renunțarea la cultul sfinților și îndepărtarea din biserică a tuturor preoților care nu vor învăța poporul în limba română despre sfintele taine. Dar, deși documentele ungurești contemporane ne spun că hotărîrea aceasta a fost luată cu unanimitate, totuși preoții români, crescuți în tradiția ortodoxă și urmînd instinctul maselor populare, erau refractari ideilor de reformă, fiindcă pentru sinodul care urma să se țină în anul următor la Cluj, superintendentul intervine pe lîngă municipalitatea din Bistrița, rugînd-o, într-o scrisoare din 9 decembrie 1570, să pună în vedere preoților români că vor fi aspru pedepsiți dacă vor lipsi de la sinod. Scrisoarea aceasta a lui Pavel Tordaș înfățișează un interes deosebit din punctul nostru de vedere, fiindcă ne dă știri prețioase privitoare la mișcarea literară a timpului. „Mai dau de știre preoților români — spune el — ca să-și aducă și bani de cheltuială ca să cumpere cărți românești: *Psaltirea*, care să o plătească cu un florin; altă carte *Liturghia*." Dintre aceste două cărți, *Liturghia* a fost descoperită în anii trecuți de N. Sulică, iar *Psaltirea* este textul tipărit de Coresi în 1570. O altă carte importantă apărută în această epocă sub influența calvină este o carte de psalmi versificați, din care s-au descoperit cîteva foi în legătura unei cărți din 1601.

Textul — reprodus în facsimile și transcriere latină cu un studiu de Stripszky Hiador și dr. G. Alexici — ocupă în ciclul tipăriturilor românești din veacul al XVI-lea un loc aparte, deoarece este cel dintîi text românesc publicat cu caractere latine, în ortografie, bineînțeles, ungurească. El cuprinde zece cîntece, avînd fiecare titlu unguresc și este, după cum s-a arătat, o traducere după o veche carte de cîntece pentru calviniștii unguri întocmită de Francisc David, care s-a întemeiat, la rîndul său, pe un Graduale tipărit în Oradea la 1566, și mai ales pe *Cartea de cîntece* alcătuită de Szegedi Gergely. Cartea avusese, înainte de traducerea românească din 1570, trei ediții ungurești. Această traducere pare să se fi bucurat de multă cinste între românii calviniști, fiind întrebuințată în biserici și școli.

Alte știri despre activitatea lui Pavel Tordaș nu mai avem. El moare în 1576—1577, și cu acest prilej dieta ardeleană a luat o hotărîre care ne arată că reforma se răspîndise simțitor printre români. „Deoarece — zice actul — și în obștea românească sînt mulți cari, luminați de Domnul Dumnezeu, s-au rupt de mărturisirea grecească și ascultă cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor proprie, murind superintendentul lor de pînă acum, am hotărît ca și ei să-și aleagă dintre dînșii un om învățat și drept, cu înțelegere adevărată, pentru ca predicarea cuvîntului lui Dumnezeu cel viu să nu contenească între dînșii și să meargă înainte." Pe temeiul acestei hotărîri a dietei, obștea românească, adunîndu-se în sobor, a ales ca superintendent pe Mihail Tordaș, un frate sau o rudă a lui Pavel.

Acesta este episcopul care a patronat traducerea și publicarea *Paliei de la Orăștie*, despre care ne vom ocupa mai jos.

Întoarcerea spre ortodoxie. Atacurile fățișe împotriva dogmelor fundamentale ale ortodoxiei, strecurate în introducerea *Cazaniei* din 1564, în *Molitvenic* și poate în urgia dezlănțuită de autorități pentru a impune cu sila reforma calvină au îndîrjit și mai puternic în rezistența lor masele populare românești și preoțimea ardeleană. În atmosfera aceasta de vrajbă, populația românească, trezită la conștiința religioasă ortodoxă, începe — acolo unde alunecase în apele reformei — să se lepede de ea și să se întoarcă la credința strămoșească. Într-un Molitvenic slavon contemporan, cumpărat de popa Dobre de la un oarecare Bratul cu 55 de aspri și dăruit bisericii Scheiu din Brașov, la anul 1569, ni s-au păstrat instrucțiile „cînd vrea cineva să vie către a noastră credință" și să se lepede „de toată legea latinească și de a lu *Mărtin Ereticul* și de toate eresele lor și de toate hulele lor cu carele hulescu pre duhul svîntu și pre preacesta și pre svînții lui Dumnezeu și pre svintele icoane". Și instrucțiile stăruiesc tocmai asupra punctelor care fuseseră atacate în prefața *Cazaniei* lui Coresi din 1564: „Iar el au ia să zică: leapădu-mă și proclițescu și crezu întru svîntoa Troiță după voia lu Dumnezeu și mă închin și Preacinstii de Dumnezeu Născătoare de pururea fata Mariia și tuturor svinților și svintelor obraze; și primescu posturele și zilele de postu: mercuri și vineri și așa mă jur înaintea lu Dumnezeu".

E probabil ca în această întoarcere la matca credinței strămoșești să fi avut un rol, pe lîngă instinctul firesc al maselor, și imboldul clerului din țările libere, căci revirimentului conștiinței ortodoxe a românilor ardeleni îi corespunde în Țara Românească o străduință de a întări ortodoxia în forma slavă. În principate, unde, în urma organizării vieții religioase, bisericile se înmulțiseră, slujba se făcea după manuscrise, care se copiau anevoie și deveniseră insuficiente pentru nevoile locașurilor de rugă. Lipsa cărților de ritual era simțită mai ales în Muntenia, unde arta caligrafiei fusese mai puțin dezvoltată decît în Moldova. De aceea domnul țării, Alexandru, și mitropoliții săi, Eftimie și Serafim, comandă tipografiei coresiene cărțile de slujbă religioasă. „Pentru sărăcia și împuținarea svintelor cărți în țara Domniei-mele am dorit și m-am sfătuit cu Părintele nostru Preosfințitul Mitropolit..." grăiesc epilogurile acestor cărți — și mai departe lămuresc că s-au tipărit „ca să fie *în dar* și în cinste și spre lauda sfintelor biserici și întru pomenirea și iertarea păcatelor strămbunilor și părinților noștri și nouă păcătoșilor".

După *Evangheliarul* slavon tipărit în 1562, începînd din 1568, timp de aproape 15 ani, tiparul lui Coresi este ocupat cu publicarea cărților de ritual în limba slavă. Astfel apar pe rînd: în 1562 un Evangheliar; în 1568 un sbornic, cuprinzînd culegeri din viețile de sfinți; în 1574—1575 un Octoih; în 1577 o Psaltire; în 1578 un Triod, cuprinzînd cîntările din postul mare; în 1579 un Evangheliar, publicat de Coresi în tovărășie cu un alt meșter tipograf, Mănăilă; în 1580 un Sbornic la Sebeșul săsesc, și, în sfîrșit, în 1583 un Evangheliar, ultima carte tipărită de Coresi.

Cărțile acestea slavonești aveau o răspîndire mai mare decît cele românești. Nu numai că unele au apărut în două și chiar în trei ediții (Evanghelia,

1562, 1579 și 1583), dar alături de Coresi mai lucrau în Ardeal și alți tipografi la imprimare de cărți slavonești pentru românii ortodocși.

Astfel, un diac Lorinț tipărește la Brașov, între 20 ianuarie și 20 iunie 1567, un Octoih; apoi în 1570 un Evangheliar, din care s-a găsit un exemplar, păstrat azi în Biblioteca Universității din Cluj, și, în sfîrșit, în 1579, de la 25 februarie pînă la mai, o Evanghelie, la Alba Iulia, din al cărei epilog aflăm că el obținuse un privilegiu de la principele Ardealului, Sigismund Bathory, prin care se interzicea retipărirea textului de altcineva timp de 30 de ani. E probabil că el a mai tipărit și alte cărți, dar n-au ajuns pînă la noi.

Un al treilea tipograf român în Ardeal, necunoscut pînă deunăzi, este Călin, care, împreună cu patru ucenici ai săi, retipărește la Brașov, între 19 decembrie și 2 septembrie 1566, un Evangheliar — după tipăritura coresiană din 1561. Din această tipăritură — singura care a răzbătut pînă la noi din activitatea lui Călin — se cunoaște pînă acum un singur exemplar, păstrat în Muzeul de artă ucraineană din Harcov, unde a fost adus în timpul revoluției rusești dintr-o bibliotecă din Volinsk. [1]

În această atmosferă de întoarcere spre ortodoxie a apărut în 1581 ultima publicație românească a lui Coresi, *Cartea cu învățătură* — Cazania — ca un fel de reacție împotriva vîlvei pe care a stîrnit-o între românii ortodocși *Cazania* însoțită de *Molitvelnicul* cu tendințe reformiste din 1564. Cartea s-a publicat cu cheltuiala judelui Brașovului și a tot ținutului Bîrsei, Hrăjitu Lucaci — Luca Hirscher — deci o întreprindere comercială, dar cu toate garanțiile de autenticitate ortodoxă, căci ni se spune în prefață că judele, care „cu foarte inimă fierbinte și cu jale aprinsă de mult jeluia la această luminată carte", a trimis — poate pe popa Mihai de la biserica Șcheilor din Brașov, care era des întrebuințat în relațiile sașilor brașoveni cu Țara Românească — la „Arhimitropolitul" Țării Românești Serafim, în Tîrgoviște, după originalul cărții, că apoi, sfătuindu-se și cu mitropolitul Ardealului Ghenadie și cu clerul său, a dat-o „lui Coresi diaconulŭ, ce era meșterŭ învățatŭ într-acestŭ lucru, de o scoase de în carte sărbească pre limba rumânească, împreună și cu preoții de la biseareca Scheailorŭ de lîngă cetatea Brașovului, anume Popa Iane și Popa Mihai". Dintre aceștia rolul important în traducere pare să-l fi avut popa Mihai, care, după cum aflăm din alte izvoare, învățase carte slavonească în țara sîrbească și care se bucura de multă trecere între contemporanii săi, întrucît el a purtat, din partea sașilor, tratativele cu Mihai Viteazul pentru a mîntui de pîrjol cetatea Brașovului.

Cartea venea într-adevăr dintr-un izvor ortodox autentic, fiindcă, după cum a dovedit-o de curînd d-l V. Grecu, ea este o traducere, printr-un intermediar slavon — pînă acum neaflat — al omiliilor grecești ale lui Ioan Caleca. Acesta a ajuns patriarh al Constantinopolului, sub numele de patriarhul Ioan al XVI-lea (1334—1347), pe vremea paleologilor, cînd era în plină înflorire literatura omiletică. Nu sînt însă toate omiliile opera personală a lui Ioan Caleca, ci unele par a reproduce predici mai vechi.

Un loc aparte în familia textelor coresiene îl are *Pravila*, care se leagă de literatura dreptului canonic și din care s-a descoperit un fragment de 12 foi într-un codex al muzeului din satul Ieud, cu prilejul unei expoziții din

[1] Cf. descrierea lui de M. Korneev, în *Slavia*, V, 1926, p. 190—194.

Sighetul Marmației. Este o carte de care clerul simțea mare nevoie la taina spovedaniei în acele vremuri de religiozitate, cînd preoții erau într-adevăr cîrmuitorii sufletelor. Ea cuprinde o serie de penalități pentru diferitele grade de păcate omenești: anateme, excluderi din comunitatea creștină, interdicții de la taina împărtășaniei, canonisirea trupului prin post și metanii: „Cela ce ia mana, post 7 leat; închinăciuni: într-o zi 100. Cela ce bagă apă în vin, de-l vinde, să fie proclet ⟨ blestemat⟩..." După d. C. Spulber, *Pravila* coresiană este o traducere după Nomocanonul atribuit lui Ioan Nesteutul, patriarhul Constantinopolului între 580—619. În manuscrisele grecești, ca și în traducerile slavonești, Nomocanonul lui Ioan Nesteutul se găsește adăogat la sfîrșitul Sintagmei lui Mihail Vlastaris. O asemenea versiune slavonească din secolul al XV-lea, cu note marginale românești, din vechile noastre mănăstiri — poate de la mănăstirea Neamțu — a fost descoperită de regretatul I. Bogdan și descrisă în *Convorbiri literare*, XXIV, p. 727 (v. și mai sus, p. 39).

Textul *Pravilei* circula în manuscris înainte de a fi fost tipărit de Coresi. O copie de pe prototipul pierdut se găsește în *Codex Neagoeanus* (Bibl. Acad. Rom., nr. 3821), copiat în anul 1620 de popa Ion Românul, din satul Sînpetru, din județul Hunedoarei. O altă versiune, copiată la Rîpa-de-jos de un anume popa Toader, în 1610, și păstrată în Arhivele Bistriței, a fost semnalată de d. Al. Rosetti, în *Grai și suflet* (I, p. 332; V, p. 195). Partea de la sfîrșit a *Pravilei*, în care se evocă viziunea raiului și a iadului, se găsește copiată în *Codex Sturdzanus* și în *Codex Todorescu*.

În epilogul *Psaltirii* din 1577, Coresi spusese că „eu diacon Coresi, deaca văzuiu că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba ⟨lor⟩, numai noi, rumânii, n-avăm... derept aceaia, frații miei preuților, scrisu-v-am aceaste Psăltiri cu otveat, de-am scos den Psăltirea sîrbească pre limba rumânească, să fie de înțelegătura". Totuși, după cum s-a putut constata de către cei ce au comparat această Psaltire cu *Psaltirea Scheiană*, Coresi nu este traducător — cum dealtfel nu este nici în celelalte.

Compararea duce însă la o altă concluzie interesantă. Coresi, punînd sub teascul tiparului manuscrisele ce veneau din regiunea Maramureșului, a înlocuit particularitățile arhaice și dialectale ale acelor texte cu particularitățile graiului vorbit în sud-estul Ardealului și în Țara Românească, particularități care reprezentau o limbă mai evoluată, vorbită de un număr mai mare de români. Înnoirile aduse de Coresi vechilor traduceri maramureșene nu s-au mărginit numai la fonetism și morfologie, ci au atins chiar structura sintactică și lexicul. Multe cuvinte de obîrșie străină, sau chiar din moștenirea latină, care nu erau înțelese în părțile din care el venise și în cele în care își împlinea munca lui de tipograf, le-a înlocuit cu altele de o mai largă circulație în limbă. Cuvinte ca: *feleleat, fuglu, gotovi, izeclean, pristoi, opu iaste, gintu, arină* au fost înlocuite prin corespondentele lor: *răspunsu, legătură, găti, iute, a se opri, trebuință este, năroade, năsip* ș.a. Întorsătura frazei e mai firească la Coresi, raporturile sintactice mai precise (obiectul e totdeauna legat de verb prin prepoziția *pre*), iar ritmul se desfășoară mai vioi și mai armonios:

„Iată amu fraților, că trecu iarna și primăvara începe-se. Și vedemŭ toate făpturile de pre lume întregindu-se, și pomii înflurindŭ și toate leamnele ⟨pomii⟩ dumbrăvilorŭ și pămîntului răsărindu-i iarbă și păsările toate cîntîndŭ, și alalte toate înoindu-se. Și de acestea bucurămu-ne și ne veselimŭ. Și să slăvimŭ și mărimŭ și ne mirămŭ prea bunului și meșterului Dumnezeu, cela ce adauge și întoarce toată lumea spre noire. Ce, cumŭ vedemŭ acestea toate înoindu-se, așa și noi, pînă vreame avămŭ, a noastră viață să o noimŭ" *(Evanghelia cu învățătură*, ed. Sextil Pușcariu-Al. Procopovici, p. 87).

Cărțile coresiene au avut o circulație mult mai întinsă decît avuseseră traducerile maramureșene, care se copiau anevoie cu mîna. Prin legăturile comerciale cu Brașovul, prin boierii băjenari și, mai tîrziu, prin cuceririle lui Mihai Viteazul, cărțile coresiene au trecut munții. În toate ținuturile românești s-au găsit, pînă în vremurile noastre, exemplare ieșite din teascurile primei tipografii românești din Brașov. Un exemplar din *Psaltirea slavo-română* a fost descoperit de Alexandru Odobescu la mănăstirea Bistrița din Oltenia, în bună tovărășie cu tipăriturile slavonești contimporane; un exemplar din *Evanghelia cu învățătură* a fost găsit de d-l Al. Procopovici în satul Liteni din Bucovina, unde fusese adus, probabil, din Suceava; *Lucrul apostolesc*, dăruit Academiei Române de C. Const. Karadja, poartă o notă din Iași, de la 3 martie 1563, a hatmanului Gavril, fratele lui Vasile Lupu; o Evanghelie a fost găsită de N. Iorga în Vălenii-de-Munte din Prahova; *Catehismul* și *Pravila* au fost descoperite la Ieud, în Maramureș. Tipăriturile coresiene, răspîndindu-se în toate ținuturile românești, au dus cu ele pretutindeni graiul muntean, pe care l-au impus cu autoritatea cărților sfinte. Astfel Coresi, folosind graiul din sud-estul Ardealului și din Țara Românească, a îndeplinit, fără să bănuiască, o operă de o importanță deosebită în cultura noastră: a pus primele pietre solide la temeliile limbii literare de azi.

BIBLIOGRAFIE

Despre Macarie și Maxim, v. Em. Turdeanu, în *Cercetări literare*, publicate de N. Cartojan, III, București, 1939, p. 150, și mai ales P. P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) și originele tipografiei în Țara Românească*, în *Biserica ortodoxă română*, București, 1939, p. 525—550, unde se dă și toată bibliografia sîrbească. Despre cărțile tipărite de Macarie și D. Liubavici, v. I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 1—43. O bună bibliografie asupra lui Coresi se găsește la Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția a II-a, Sibiu, 1930, p. 224—225. Ne folosim de această bibliografie, completînd-o cu lucrările apărute după publicarea ei.

Cărțile tipărite de Coresi au fost inventariate și descrise de I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 54—93 și 516—529, cu reproduceri de titluri, prefețe și epiloguri, facsimile de litere, pagini, frontispicii și viniete. La descrierea fiecărei cărți, bibliografia cunoscută pînă atunci.

Din textele coresiene au fost reproduse în ediții moderne pînă acum, următoarele:

1. *Întrebare creștinească (Catehismul)*, în I. Bianu, *Texte de limbă din veacul al XVI-lea*, Academia Română, București, 1925 (ediția facsimilată). Textul fusese publicat mai înainte în transcriere latină, cu greșeli, de Andrei Bîrseanu, *Catehismul luteran românesc*, în *Analele Academiei Române, Mem. sect. lit.*, seria III, tomul I, București, 1924, p. 4— 8

2. *Evanghelia*, de dr. Gherasim Timuș Pitești eanu, *Tetravanghelul Diaconului Coresi*, cu o prefață de Constantin Erbiceanu, București, Tipografia cărților bisericești, 1889, XII + 232 p.

3. *Apostolul:* I. Bianu, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea reproduse în facsimile*, IV. *Lucrul Apostolesc — Apostolul — tipărit de Diaconul Coresi în Brașov la anul 1563*, Academia Română, secțiunea literară, București, 1930.

4. *Molitvenicul*: N. Hodoș, *Un fragment din Molitvenicul Diaconului Coresi* (1564), publicat în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, Göbl, 1903, p. 235—276 (în caractere chirilice și transcriere latină), cu un studiu interesant.

5. *Psaltirea*: B. P. Hasdeu, *Psaltirea publicată românește la 1577 de Diaconul Coresi, reprodusă cu un studiu bibliografic și un glosar comparativ* (în caractere chirilice și transcriere latină), tomul I. Textul, Academia Română, București, 1881. Studiul și glosarul n-au mai apărut. O ediție populară a acestui text a fost publicată în colecția „Autorii români vechi și contimporani", București, Socec, 1894.

6. *Pravila*: I. Bianu, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea reproduse în facsimile. Pravila sfinților apostoli*, Academia Română, secția literară, București, 1925. Textul reprodus în transcriere latină cu versiunile din *Codex Sturdzanus* și *Codex Neagoeanus* (acesta și în facsimile) de C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească. Text-Transcriere. Studiu*, Cernăuți 1930.

7. *Cazania* din 1581: Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, *Diaconul Coresi, Carte cu învățătură (1581)*, vol. I, Textul, București, 1914, Comisia istorică a României. Ediție critică cu variante din Evangheliarul lui Coresi de la 1561, din Tîlcul Evangheliilor de la 1564 și din Evangheliarul de la 1574, copiat de Radu din Mănicești pentru Petru Cercel, după reproducerea lui M. Gaster.

Studii. Despre *Catehism:* Andrei Bîrseanu, în *Analele Academiei Române*, secțiunea literară, seria III, tomul I, București, 1924, și *Transilvania*, LII (1921), p. 900—901; N. Drăganu, în *Dacoromania*, II, p. 581, III, p. 929—937, IV, p. 1091, 1107, 1113. Al. Rosetti, în *Romania*, XLVIII (1922), p. 321—334; același, *Catehismul Martian*, în *Grai și suflet*, I, București, 1923—1924, p. 251—260; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, în revista *Făt-Frumos*, II (1927), p. 72—80 și 104—111. Profesor Nicolae Sulică: I. *Documente românești din colecția Sólyom Fekete*, II. *Catechismele românești din 1544 (Sibiu) și 1599 (Brașov). Precizări cu privire la izvoarele lor.* Extras din *Anuarul liceului Al. Papiu Ilarian din Tîrgu-Mureș*, 1936, p. 15—49. Despre *Evangheliar:* Mario Roques, în *Romania*, XXXVI (1907), p. 429—434 (despre un exemplar complet din Biblioteca din Budapesta); I. Popovici, în *Noua revistă română*, XI, București (1912), p. 166—167; Sextil Pușcariu, în *Dacoromania*, I, p. 347; N. Drăganu, în *Dacoromania*, I, p. 349—352, 684—690, 988—1007 (dovedește că Coresi nu traducea, ci tipărea după texte mai vechi); P. V. Haneș. *Evangheliarul românesc din 1561 în comparație cu cel slavonesc*, în *Convorbiri literare*, XLVII (1913). Despre *Apostol:* Al. Rosetti, *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voronețean*, în *Grai și suflet*, I (1923), p. 100—106; C. I. Karadja, *Despre Lucrul apostolesc al lui Coresi*, în *Analele Academiei Române*, secțiunea literară, seria III, tomul 3, mem. 6, București, 1924, p. 545—555. Despre *Molitvenic:* în afară de studiul publicat de N. Hodoș ca introducere la text și amintit mai sus: Dr. E. Dăianu, în *Răvașul* din Cluj, VI (1908), p. 168—181; N. Drăganu, în *Dacoromania*, II, p. 254 și urm. Despre *Psaltire* și *Liturghierul* din 1570: I. A. Candrea, în *Noua revistă română* III, 1901, p. 533—541, IV, p. 14—24; V. Mangra, *Cercetări literare-istorice*, București, 1896, p. 3—10; N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Litur-*

ghiorul diaconului Coresi, tipărit la Brașov în 1570, Tîrgu-Mureș, 1927; N. Drăganu, *Despre ce Psaltire și Liturghie vorbește Pavel Tordași la 1570*, în *Dacoromania*, IV, Cluj, 1926, p. 913—915. Pentru prototipul bizantin al *Cazaniei* lui Coresi din 1581: Prof. Vasile Grecu, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învățătură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile Patriarhului Ioan XIV Caleca (1334—1347)*, Academia Română, Studii și cercetări, XXXV, București, 1939. Despre *Pravilă:* C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuți, 1930, p. 71—85. Cf. și recenzia lui Al. Rosetti, în *Grai și suflet*, V, 1931—1932, p. 194—198.

Pentru chestiuni mai generale: N. Sulică, *Coresi, scriitor sau tipograf*, Brașov, 1901; același, *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*, Brașov, 1902; Stoica Nicolaescu, *Diaconul Coresi și familia sa*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, X (1909), p. 265 și urm.; C. Lacea, *Așezarea definitivă a lui Coresi la Brașov*, în *Revista filologică*, II (1929), Cernăuți, p. 354—358; Al. Procopovici, *De la Coresi Diaconul la Teofil Mitropolitul lui Mateiu Basarab*, în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 289—302. O încercare de sinteză a făcut d-l Lucian Predescu, *Diaconul Coresi*, București, Tipografia Bucovina, 1933, dar pentru lucrarea aceasta a se vedea și rectificările ce i s-au făcut în următoarele critici și recenzii: Dan Simonescu, *Diaconul Coresi. Note pe marginea unei cărți: Lucian Predescu, Diaconul Coresi*, București, 1933; același, *Errare humanum... perseverare diabolicum (Răspuns d-lui Lucian Predescu)*, București, 1933; D. Mazilu, *Diaconul Coresi — Contribuții*, Ploiești, 1933 (Tipografia „Cartea românească"); Al. Procopovici, recenzie în *Dacoromania*, VII, p. 336—338.

Despre diacul Lorinț: N. Iorga, *Octoihul Diacului Lorinț*, Academia Română, *Mem. secț. istorice*, seria III, tom. XI, mem. 7, București, 1930.

Despre Honterus: Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Iohannes Honter*, München, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 22); Hermann Tontsch, *Die Honteruspresse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei*, Johann Götts Iohn, Brașov, 1933.

PALIA DE LA ORĂȘTIE (1582)

S-au văzut în capitolul precedent măsurile luate de autoritățile maghiare pentru a converti la calvinism bisericile românești din Ardeal și străduințele depuse de superintendenții români pentru a traduce în limba poporului cărțile necesare cultului și propagandei. Cea din urmă din șirul acestor tipărituri este *Palia*.

Coresi tipărise, după cum s-a văzut, numai Noul Testament, cele patru Evanghelii, Faptele (și Scrisorile) apostolilor. Era firesc ca atenția cărturarilor români ai vremii să se îndrepte și către Vechiul Testament, care formează fundamentul pe care se sprijină Noul Testament, alcătuind împreună un întreg: Biblia. Sarcina de a patrona traducerea și tipărirea Vechiului Testament și-a luat-o superintendentul Mihail Tordaș — cel ales în 1577 — sprijinit, în această întreprindere, de comandantul Hunedoarei, Geszty. Cartea intitulată *Palia*, de la gr. Παλεα (= vechi), adică Vechiul Testament,

publicată la Orăştie în 1582, de către fiul diaconului Coresi, Şerban, şi tovarăşul acestuia, Mărian diacul, cuprinde de fapt numai primele două cărţi: *Creaţiunea* şi *Ieşirea* sau, cum spun traducătorii cu cuvintele slavone: *Bitia* (slav. бытн = a fi; *bitia* — creaţiune) şi *Ishodul* (slav. нсходнтн = a ieşi).

Ea s-a tipărit, după cum se spune în prefaţă, cu cheltuiala lui Francisc Geszty — Gesti Frénţi, cum îl numesc ai noştri — „ales hotnogiu Ardealului şi Ţării Ungureşti, lăcuitoriu în Deva". E un personaj cunoscut în istorie: era comandantul militar al Hunedoarei şi ţinuturilor învecinate cu teritoriul unguresc căzut în stăpînire turcească; avea ca reşedinţă Deva, cu bogatul ei teritoriu, şi fusese trimis în ajutorul lui Aron-vodă, domnul Moldovei. Era un comandant violent, urît de soldaţii săi, care, la opt ani după moartea lui, i-au distrus mormîntul. Dar cu tot caracterul lui aspru şi impulsiv, s-a ocupat totuşi cu interes de viaţa religioasă şi culturală a supuşilor săi: a zidit şcoală şi internat în Deva, a restaurat biserica reformată, a construit casă pentru preot şi a suportat cheltuielile pentru tipărirea *Paliei*.

Traducătorii au în frunte pe episcopul, sau, cum îl numeau ei, „ales piscopul rumânilor în Ardeal", Mihail Tordaş, şi sînt în număr de patru: Ştefan Herce, „propovăduitorul Evangheliei lui Hristos în oraşul Cavîran Sebeşului (Caransebeş), Zaçan Efrem, „dascălul de dăscălie a Sebeşului." Peştişel Moisi, „propovăduitorul Evangheliei în oraşul Lugojului", şi Archirie, „protopopul varmegiei Huniedoarei".

În prefaţă ni se spune că traducătorii, văzînd cum „toate limbile înfloresc întru cuvintele sfinte ale lui Dumnezeu" şi că „numai noi românii nu le avem pre limba noastră, cu mare muncă scoasem den limbă jidovéscă şi grecască şi sărbească pre limbă românească". S-a crezut într-o vreme la noi că aserţiunile traducătorilor sînt întemeiate şi s-a căutat chiar a se determina partea care revine fiecăruia în această utilizare de izvoare în limbi străine, dar regretatul Iosif Popovici, fost profesor de slavistică la Universitatea din Cluj, în *Analele Academiei Române*, XXXIII, pe 1911, şi, independent de dînsul, d-l Mario Roques în *Mélanges offerts à M. Émile Picot*, Paris (1913), şi mai tîrziu în *Palia d'Orăştie (1581—1582)*, vol. I, Paris, 1925, au dovedit că avem de-a face cu o traducere făcută după textul unguresc al Vechiului Testament, tradus şi tipărit în 1551 de un elev al lui Melanchthon, Gaspar Heltai, pastor la Cluj, tipograf şi autor de cărţi — între care şi originalul *Molitvenicului* lui Coresi — care i-au asigurat un loc de seamă în istoria literaturii ungureşti.

Textul unguresc care stă la baza traducerii româneşti se străvede în numeroasele elemente lexicale din cuprinsul *Paliei*, precum: *şpan* = supraveghetor, ung. *ispán; tîrnaţ* = piaţa din faţa templului, ung. *tornácz; iliş* = merinde, ung. *élés; sucuit* = obişnuit, verb. ung. *szokni; ocă* = cauză, ung. *ok*, precum şi în numele proprii cu terminaţiuni flexionare proprii numai limbii ungureşti (ca de exemplu: *Calahot* din *Calah*, nume de localitate biblică + terminaţiunea *-ot*, care în ungureşte indică acuzativul; *Leabimot* ‹*Leabim* + *ot*; *Ludimot* ‹*Ludim* + *ot*; *Anamimot* ‹*Anamim* + *ot*).

Dar, în afară de textul unguresc, traducătorii au mai avut — după cum arată d-l Mario Roques — dinainte şi un text latinesc al *Vulgatei*, într-o ediţie corectată, asemănătoare cu aceea pe care a publicat-o în 1573 Luca Osiander la Tübingen.

Fragmentul *Leviticului* (cartea a III-a din Biblie), scris pe pergament și păstrat în Biblioteca Națională din Belgrad, pe care l-a publicat Hasdeu în *Cuvente den bătrîni*, nu face, cum s-a crezut, parte din traducerea care sta la baza *Paliei de la Orăștie*, ci este o tălmăcire independentă, făcută în Ardeal la începutul secolului al XVII-lea și copiată în Țara Românească.

Palia ocupă în ciclul traducerilor românești din veacul al XVI-lea un loc aparte prin frumusețea traducerii, prin limba ei vioaie, pitorească și armonioasă. Traducătorii au știut să folosească frămîntările unui veac de muncă literară pentru a nimeri cuvinte expresive, care deșteaptă imaginația și mișcă simțirea.

Cu Palia de la Orăștie se încheie seria tipăriturilor românești în Ardeal. Curînd după aceasta, marile schimbări și războaiele dezlănțuite în toate cuprinsurile românești, pe care se profilează epopeea militară a lui Mihai Viteazul, au pus capăt activității tipografice. Ea se reia abia peste o jumătate de veac, dincoace de Carpați, în timpul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu.

BIBLIOGRAFIE

Originalul Psaltirii calvine se află în Budapesta, biblioteca dr. Iuliu Teodorescu. O copie în fototipie se găsește în Biblioteca Academiei Române. Textul a fost publicat cu un studiu introductiv de dr. Sztripszky Hiador și dr. Alexics György, *Szegedy Gergely Énekes kőnyve, XVI, századbeli román forditásban. Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapesta, 1911. Exagerările din introducere au fost puse la punct de dr. Mateiu în *Luceafărul*, 1911, p. 557 și urm., Șt. Meteș în *Tribuna*, 1911, nr. 283, nr. 10/23 aprilie, p. 19—20, și mai ales de N. Drăganu în *Transilvania*, anul 1912, p. 213 și urm., și în *Dacoromania*, IV, 1924—1926, p. 87—88 (nota 5) și 915.

Un fragment din *Palia de la Orăștie*, cuprinzînd cartea I „Creațiunea", a fost publicat în text chirilic, cu o prețioasă introducere, de Mario Roques, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament, Palia d'Orăștie (1581—1582). Préface et livre de la Genèse*, Paris, 1925.

Despre originalul unguresc al *Paliei de la Orăștie:* I. Popovici, *Paliia de la Orăștie*, în *Analele Academiei Române*, an. XXXIII (1911); Mario Roques, *L'original de la Palia d'Orăștie* (Extras din *Mélanges offerts à M. Émile Picot*), Paris, 1913; H. Sztripszky și G. Alexics, *Szegedi Gergely énekes könyvre*, Budapesta, 1911.

Fragmentul de *Levitic*, păstrat în două foi de pergament în Biblioteca Națională din Belgrad, a fost publicat de Hasdeu în *Cuvente den bătrîni*, I, București, 1878, p. 5—17. Despre acesta vezi și introducerea lui M. Roques amintită mai sus, precum și A. Bitay, *Erdély Irodalmi szemle*, III (1926), p. 195 și I. Șiadbei, în *Revista filologică*, I (1928), Cernăuți, p. 276—283 *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad.*

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE

LITERATURA APOCRIFĂ

Textele Sfintelor Scripturi traduse în Maramureș și tipărite de Coresi în a doua jumătate a veacului al XVI-lea s-au răspîndit peste tot pămîntul românesc, ducînd pretutindeni cuvîntul lui Dumnezeu în limba poporului.

Pentru neamul nostru, care folosise pînă atunci ca limbă de cultură o limbă străină, aceste traduceri au fost cele dintîi zări de lumină.

Îndemnați de rîvna cu care poporul primise cartea în limba lui, clericii, singurii cărturari ai timpului, s-au apucat să traducă din mulțimea textelor slave ale vechilor mănăstiri, legende religioase cu caracter popular, pe care istoricii literaturilor creștine le numesc legende apocrife.

După criteriile de limbă — și, în primul rînd, rotacismul — legendele religioase apocrife au început a fi traduse cam în aceeași vreme de înviorare religioasă și în aceeași regiune în care au apărut și primele texte ale Sfintelor Scripturi în limba română.

Aceste legende au circulat din mînă în mînă în toate ținuturile românești. Cu timpul, și alte centre de cultură religioasă — poate mănăstirile din principate — au contribuit la traducerea și răspîndirea literaturii apocrife.

Într-o vreme în care singura clasă de cultură era clerul — și era clerul fiindcă acum patru veacuri cultura era legată la noi de cunoașterea unei limbi moarte — traducătorii au fost preoții și călugării.

Interesant este faptul că din bogata literatură apocrifă slavă, clericii au ales, pentru a transpune în limba poporului, mai întîi legendele apocaliptice, în care pretinsul autor — un apostol sau un patriarh — dezvăluie, în cuvinte pline de simboluri menite a spori impresia de mister, tainele lumii de dincolo de moarte, pe care le-ar fi aflat prin miracolul unei viziuni cerești. Ceea ce a îndemnat clerul nostru să împărtășească poporului, din mulțimea legendelor slave cu care își desfăta imaginația, mai întîi apocalipsele apocrife, a fost fără îndoială năzuința de a întări în sufletul maselor populare instinctele morale, îndreptîndu-le gîndul dincolo de bunurile trecătoare ale acestei lumi pămîntești.

Legendele acestea naive, dar care zugrăvesc în culori vii, pe de o parte, contrastul dintre chinurile pe care le îndură în flăcările nestinse ale infernului cei ce și-au trăit viața în păcate, iar, pe de altă parte, veșnica fericire care așteaptă în grădinile înflorite ale raiului pe cei ce și-au încheiat viața

pământească în cinste și dreptate, trebuie să fi zguduit adînc sufletul poporului, căci numai astfel ne explicăm urmele pe care aceste legende le-au lăsat pînă azi în tradițiile, în colindele religioase și în arta populară.

Epoca care se întinde de la Coresi pînă la Matei Basarab este bogată în colecții manuscrise cuprinzînd asemenea legende: *Codex Sturdzanus*, copiat între 1580—1620, în Măhaciu pe Mureș; *Codex Todorescu*, copiat în secolul al XVI-lea, în Ardeal; *Codex Martianus*, copiat în secolul al XVII-lea; *Codicele de la Kohalm*, descoperit de Ilie Bărbulescu, tot în Ardeal; un altul descoperit de Andrei Bîrseanu, la Ieud, în Maramureș; altul în Ardeal, de N. Iorga, cu versiune slavo-română și rotacism [1].

Colportorii zeloși ai acestui gen de literatură au fost preoții, căci mai toate manuscrisele vechi sau noi ale acestor legende, cunoscute și păstrate în Biblioteca Academiei Române, sînt copiate de ei. Lucrurile își au explicarea lor, fiindcă aceste legende apocaliptice, pe lîngă tendința de a ridica nivelul moral, mai vădesc și preocuparea de a înălța în ochii poporului autoritatea preotului. Așa, de pildă, în *Călătoria Maicii Domnului la iad*, se înfățișează, între muncile pe care le îndură cei păcătoși, și chinurile celor ce n-au venit duminica la biserică sau nu s-au ridicat dinaintea *preotului* cînd a ieșit din biserică (sînt osîndiți să stea pe scaune înroșite în foc.).

Aceste legende răspîndite prin copii manuscrise au fost adunate și cusute la un loc de timpuriu în sbornice sau codice. Cel mai vechi este *Codex Sturdzanus*, numit așa de Hasdeu după numele lui Dimitrie Sturdza, care l-a împrumutat marelui istoric și filolog pentru studiu și care apoi l-a dăruit Academiei Române. El a fost studiat și publicat de Hasdeu în text chirilic și cu o bună transcriere latină, în volumul al doilea din *Cuvente den bătrîni*.

Codex Sturdzanus este alcătuit din două părți. Prima parte cuprinde o serie de legende, intitulate de Hasdeu *texte măhăcene: Legenda Duminicii, Legenda Sf. Vineri, Legenda lui Avraam*, cîtetrele copiate de Popa Grigore, în Ardeal, în satul Măhaciu, mai sus de Turda, între 1580—1619; a doua parte cuprinde o altă serie de legende: *Legenda Sf. Sisinie, Călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul apostolului Pavel*, numite de Hasdeu *texte bogomilice*, precum și un text, *Cugetări în ora morții*, pe care Hasdeu îl credea o creațiune originală românească cu caracter bogomilic. Acestea din urmă au fost copiate înainte de 1580 de un anonim și cusute într-un volum cu textele măhăcene de popa Grigore.

Hasdeu, și după el Gaster și toți cei ce s-au ocupat de istoria literaturii noastre vechi au pus în legătură literatura apocrifă cu o mișcare eretică apărută în Bulgaria și imperiul bizantin în veacul al X-lea: bogomilismul.

BOGOMILII

Bogomilismul a fost o sectă eretică născută în Asia Mică din fuziunea creștinismului cu dualismul persan. Din Asia erezia a pătruns în Europa prin coloniștii greci și armeni, aduși de împărații bizantini și așezați la granițele

[1] Vezi N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, p. 114—115.

de nord ale Bizanțului, în regiunea Adrianopolului și Filipopolului. Din aceste centre curentul s-a întins în imperiul bizantin și mai ales în Bulgaria, unde a dobîndit o mare putere de expansiune prin propaganda popii Ieremia Bogomil, care a trăit în secolul al X-lea, sub țarul Petru. Din Bulgaria secta a trecut mai departe în Serbia, Bosnia și Herțegovina și s-a răsfirat în Occident, sub diferite numiri: patarini în Italia nordică, cathari (de la gr. Καθαρὸς = = curat, fiindcă pretindeau că ei dețin învățătura curată a Mîntuitorului) în Germania și Italia — de aci vine și germanul *Ketzer*, boemul *Kacir* = eretic — și au ajuns pînă în sudul Franței. Celebra sectă a albigensilor, împotriva căreia papa Inocențiu al III-lea a dezlănțuit cruciata de exterminare, era și ea o îndepărtată ramură a bogomililor din Balcani.

Erezia bogomilică a fost în creștere în Peninsula Balcanică pînă în secolul al XII-lea, cînd s-a pornit lupta pentru distrugerea ei. În anul 1111 împăratul bizantin Alexe Comnenul deschide lupta, arzînd pe rug în hipodromul din Constantinopol pe conducătorul sectei, pe medicul Vasilie, și pe cei 12 apostoli ai săi. Cîtva timp după aceasta, în Serbia, jupanul Ștefan Nemania începe o groaznică prigoană împotriva ereticilor, arzîndu-i pe rug sau aruncîndu-i în exil.

În secolul al XII-lea și al XIII-lea, țarii bulgari Boril și Alexandru se străduiesc și ei să înăbușe erezia în Bulgaria. Invazia turcească a împiedicat însă extirparea bogomilismului din țara vecină. Aci, pînă tîrziu în secolul al XVII-lea, s-a menținut o fîșie întinsă de 14 sate, înșirate între Nicopole, Vidin și Filipopol, care rămăseseră credincioase vechii erezii și refuzau crucea, deși aveau biserici. În veacul al XVIII-lea aceste resturi bogomilice au fost convertite la catolicism de către misionari franciscani veniți din Bosnia. Din aceste ținuturi au venit la noi, începînd din anul 1688, emigranți bulgaropavlichieni, care s-au așezat în jurul Craiovei, a Rîmnicului, în județul Vlașca și în jurul Bucureștilor, la Cioplea.

Doctrina bogomililor pleacă de la anatagonismul dintre Dumnezeu, ca principiu al binelui, și Satana, ca principiu al răului. Dumnezeu este creatorul lumii spirituale, invizibile și eterne, Satana este creatorul lumii materiale, vizibile și trecătoare. Satana a creat trupul omului, Dumnezeu i-a dat sufletul. Satana a pus la cale căderea omului și izgonirea lui din rai, el a stăpînit lumea pînă la venirea Mîntuitorului. De aceea bogomilii respingeau Vechiul Testament, care povestește rătăcirea omenirii sub influența spiritului cel rău, și nu admiteau decît Noul Testament.

Pornind de la antiteza dintre suflet, creațiunea lui Dumnezeu, și dintre trup, creațiunea Satanei, și considerînd viața aceasta de pe pămînt ca un popas către viața cea veșnică viitoare, bogomilii predicau asceza, disprețuiau bunurile pămîntești, duceau o viață sobră, nu admiteau taina euharistiei cu pîine și vin, combăteau cultul sfinților și al icoanelor, pe care le considerau ca rămășițe de idolatrie, nu admiteau Vechiul Testament, care povestește epoca în care omenirea a fost sub stăpînirea Satanei, respingeau crucea, pe care o considerau ca o unealtă cu care diavolul a chinuit pe Mîntuitor. În vremurile de înflorire ale panslavismului, atunci cînd literatura apocrifă era puțin cunoscută, savanții slavi atribuiau bogomililor un rol important în creația și răspîndirea literaturii apocrife. Hasdeu și după el Gaster au împărtășit părerea slaviștilor și această părere a fost admisă fără nici o

rezervă de toți istoricii noștri literari, ba răposatul Sbiera, care credea că prototipul *Codicelui Voronețean* a fost tradus în secolul al XIII-lea, în sudul Dunării, punea în legătură cu erezia bogomilică însești începuturile literaturii noastre.

LITERATURA BOGOMILICĂ

Din literatura bogomilică, trei cicluri de legende, după cîte știm pînă acum, au intrat în literatura noastră veche. Primul este legenda lui Adam și Eva, în care apare tema zapisului cu Satana. Adam, izgonit din rai, a fost silit, pentru a putea lucra pămîntul, care era opera și proprietatea Satanei, să încheie cu el un zapis prin care i-a cedat sufletul lui și al celor ce se vor naște din el. Satana a ascuns zapisul, scris pe o cărămidă, în apele Iordanului. Cînd Mîntuitorul a venit la sf. Ioan și a intrat în apele rîului ca să primească botezul, s-a așezat peste cărămidă, sfărîmînd-o. Acest motiv este împletit cu tema arborelui crucii. Adam, în agonie, trimite pe Sit și pe Eva să-i aducă din rai o ramură din pomul cunoștinței binelui și răului. Din această ramură, ai săi îi împletesc o cunună pe care i-o pun pe cap în ceasul morții. Din cunună a crescut un arbore, din care apoi s-a făcut crucea pe care a fost răstignit Mîntuitorul.

O altă legendă își propune, printr-un proces de interpretare simbolică, să arate cum crucea Domnului a fost ridicată pe locul unde zăcea căpățîna lui Adam și de aceea în icoanele pe care se zugrăvește răstignirea Mîntuitorului se află sub cruce o căpățînă. Sîngele Domnului, revărsîndu-se peste ea, a răscumpărat-o din păcate.

Legenda lui Adam și Eva se păstrează în mai multe manuscrise din primul pătrar al secolului al XVII-lea, iar a doua, despre lemnul crucii, într-o serie de manuscrise din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În literatura noastră veche se mai cunosc încă două cicluri de legende cu vădit caracter bogomilic. Unul, care ni s-a păstrat într-un manuscript din secolul al XVIII-lea al Bibliotecii Academiei Române (nr. 1282, f. 164—177), povestește cum Satanail, invidios de creațiunea omului, a atras de partea sa o ceată de îngeri și, furînd veștmîntul, stema și steagurile Domnului, s-a așezat cu scaunul de deasupra norilor, și cum Dumnezeu a trimis pe arhanghelul Mihail, care prin vitejia și iscusința lui a izbutit să redobîndească podoabele raiului. Această legendă, al cărei prototip bulgăresc este publicat de profesorul Iordan Ivanov de la Sofia, a prins rădăcini adînci în folclorul nostru. În unele versiuni populare tema aceasta s-a contaminat cu zapisul lui Adam, căci în aceste versiuni, culese de Voronca și alții (v. *Cărțile pop.*, II, p. 55), Dumnezeu trimite pe arhanghelul Mihail sau pe sf. Ilie să reia de la Satan zapisul încheiat cu primul om. Legenda luptei lui Satanail cu trimișii Domnului pentru podoabele cerului este sursa unuia din cele mai frumoase cicluri de colinde populare, „prada în rai", în care se întîlnesc laolaltă gradația povestirii, mișcarea dramatică și frumusețea imaginilor (v. *Cărțile pop.*, II, p. 37).

A treia legendă bogomilică este o detaliere a unui fragment din Evanghelia lui Matei (cap. IV, versetul 1—12), în care se povestește disputa Mîntuitorului cu Satana în pustie. Satana, văzînd că, cu toate străduințele sale, nu izbutește să izgonească pe Mîntuitor de pe pămînt, se retrage pe un munte vecin și se pregătește de luptă. Domnul învăluie muntele într-un nour negru; îngerii prind pe Satana și-l spînzură de toarta cerului. În cele din urmă, Satana, prefăcîndu-se pocăit, este iertat. Dar, ajuns pe pămînt, intră în inima Caiafei și provoacă răstignirea Domnului, care o primește pentru a împlini Scripturile și a mîntui omenirea. Textul se păstrează într-un manuscris al Academiei Române din secolul al XVIII-lea. Ne-a venit din literatura bulgară, unde textul era cunoscut din secolul al XIV-lea. La rîndul lor, bulgarii l-au primit din Bizanț, unde apare încă din veacul al XII-lea.

La atît se reduce literatura cu nuanță bogomilică în literatura scrisă românească.

În literatura orală a poporului circulă azi un ciclu însemnat de legende în care se vede concepția dualistă a lumii, antagonismul dintre cele două mari puteri: Dumnezeu și Satana — Dumnezeu creator al vietăților bune (calul, boul, oaia, albina), Satana creator al celor rele (viespea, liliacul, șarpele). Exceptînd una singură — în care cei doi creatori apar alături ca urzitori ai omului, Satana plămădind trupul din lut, Dumnezeu hărăzindu-i sufletul, legendă care ne este atestată ca autentic bogomilică de către călugărul bizantin, contimporan cu secta, Euthimie Zygabenos, multe din celelalte au putut pătrunde la noi, precum am arătat în altă parte [1], nu numai din sudul Dunării, ci și din Iran, prin coloniile iraniene din sudul Rusiei.

CODEX STURDZANUS

Textele din *Codex Sturdzanus* însă nu au nimic comun cu bogomilismul. Pentru întîiași dată, în *Studii bizantino-române*, D. Russo a arătat că textul numit de Hasdeu *Cugetări în ora morții* și în care el vedea o creațiune originală românească, de caracter bogomilic, nu este originală, ci este o întrețesere de fragmente luate din *Dioptra lui Filip Solitariul*, din *Evhologiu* și din *Viața Sf. Vasile cel Nou.*

Mergînd pe drumul deschis de Russo, am arătat în 1929, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 43—48 și mai ales 68, 73—75, 94—97, că nu se poate stabili nici o legătură nici între celelalte legende religioase din *Codex Sturdzanus*, *Codex Martianus* și *Codex Todorescu* și între mișcarea bogomilică, pentru două motive destul de simple: 1. Textele apocrife din *Codex Sturdzanus* apar în literaturile creștine — siriacă, bizantină și coptă — cu patru-cinci secole înainte de ivirea bogomilismului în Balcani, și al 2-lea, că ele cuprind idei ce vin în contradicție flagrantă cu doctrina bogomililor,

[1] *Cărțile populare*, I, p. 35—42.

așa cum o cunoaștem din expunerea călugărului bizantin contimporan Euthimie Zygabenos. Așa, de pildă, bogomilii, ca și albigensii, nu admiteau învierea trupului, pe care îl considerau ca operă a Satanei, deosebindu-se în această privință de biserica ortodoxă, care crede că în ziua judecății din urmă, sufletele vor învia în trupurile pe care le-au părăsit. În Apocalipsul lui Pavel este un pasaj în care, după ce se povestește că îngerii iau sufletul omului drept din trup, se întorc și-i spun: „Suflete, cunoaște-ți trupul tău de unde ai ieșit, că iară te vei întoarce în trupul tău la ziua de înviere". Bogomilii disprețuiau crucea; în legendele din *Codex Sturdzanus* sînt pasaje din care reiese venerația pentru crucea pe care a fost răstignit Mîntuitorul. Bogomilii respingeau împărtășania cu pîine și vin, pe care o considerau ca un sacrificiu adus demonilor; în *Călătoria Maicii Domnului la iad*, această taină a euharistiei este învăluită într-o aureolă divină. Bogomilii propovăduiau dogma celibatului; în *Călătorie* nu numai că nu este combătută căsătoria, dar ea este admisă chiar pentru preoți.

Renunțînd dar la clasarea făcută de Hasdeu în *texte bogomilice* și *măhăcene*, vom împărți scrierile din *Codex Sturdzanus*, după cuprinsul lor, în două grupe: 1. *literatură apocrifă apocaliptică*, care, în numele apostolilor sau al Sf. Fecioare, ne dezvăluie într-o formă plină de simboluri tainele lumii de dincolo de moarte, și 2. *legende hagiografice*: acestea, într-o lumină de miracol, ne povestesc viața supraomenească a marilor iluminați care și-au sacrificat viața pentru triumful creștinismului, precum și marilor asceți care și-au mortificat trupul pentru a-și mîntui sufletul.

Ciclul legendelor apocaliptice este reprezentat în *Codicele Sturdzan* prin următoarele trei texte: *Apocalipsul apostolului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad* și *Moartea lui Avraam*. La acestea s-ar putea adăuga, prin caracterul ei, și *Epistolia Domnului nostru Iisus Christos* sau *Legenda Duminicii*.

Apocalipsul apostolului Pavel a fost plăsmuit prin veacul al IV-lea d. Ch. cu intenția de a lămuri pasajul obscur din scrisoarea a II-a a apostolului, în care acesta, povestind celebra viziune pe care a avut-o în Valea Damascului și care l-a convertit din cel mai înverșunat vrăjmaș al creștinilor în cel mai zelos apostol, spune textual că a fost răpit la al treilea cer și a auzit și văzut lucruri pe care nici un om nu le-a auzit și nu le-a văzut. De fapt, tendința apocalipsului este să pună în relief contrastul dintre grădinile raiului cu cetatea de pietre scumpe și mărgăritare, de o parte, și dintre veșnicul întuneric al infernului, unde se muncesc în rîuri de foc cei păcătoși, de altă parte.

Acest apocalips a avut mai puțină răspîndire în literatura veche românească, deoarece versiunea lui derivă după un text sîrbesc mutilat, care fusese tipărit la începutul secolului al XVI-lea la Veneția, de tipograful sîrb Božidar Vuković.

Călătoria Maicii Domnului la iad, copiată în *Codicele Sturdzan* pe la 1580, stăruiește asupra chinurilor din infern, unde diferitele grupe de păcătoși se zbat, ca și în infernul lui Dante, în chinuri din ce în ce mai grele, cu cît Sf. Fecioară intră mai adînc în împărăția întunericului.

A treia legendă, *Moartea lui Avraam*, după ce ne descrie bunătatea lui Avraam, care nu se așază niciodată la masă fără oaspeți, ne povestește împrejurările în care patriarhul a văzut tainele cerești. Ieșind o dată cu fiul său

Isac să caute un oaspe pentru masă, întîlnesc sub poalele unui munte un călător obosit pe care îl aduc în casa lor. Peste noapte, Isac are un vis revelator, și atunci străinul, care nu era altul decît îngerul Domnului, se destăinuie lui Avraam, spunîndu-i că e trimis de Domnul să-i ridice sufletul. După cererea stăruitoare a lui Avraam, îngerul, îngăduindu-i să mai trăiască încă, îl ridică pe un car de foc la cer, unde patriarhul vede, în pragul raiului, masa de judecată a lui Sit, calea îngustă care duce spre rai, calea largă care duce spre iad și alte taine divine.

Versiunea din *Codex Sturdzanus* se încheie aci, dar alte versiuni, traduse din greceşte, la sfîrșitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, ne povestesc cum patriarhul, scoborît pe pămînt, nu se mai îndură să se despartă de ai săi. Dumnezeu trimite atunci moartea, care dîndu-i să bea din paharul ei, Avraam își dă sufletul, pe care un cor de îngeri îl duc spre cer.

În afară de aceste trei apocalipse, care dezvăluie tainele lumii de dincolo de moarte, cu contrastul dintre paradis și infern, a mai circulat în vechea literatură românească un al patrulea apocalips, care destăinuia maselor populare tainele judecății din urmă. Este *Apocalipsul Sfîntului Ioan Bogoslovul*, descoperit de regretatul N. Drăganu într-un codice din veacul al XVI-lea, și pe care l-am găsit apoi și într-o serie de manuscrise din Biblioteca Academiei Române. Textul nu se poate identifica însă, după cum credea Drăganu, cu textul bogomilic descoperit în arhivele inchiziției din Carcassone — oraș în sudul Franței — unde fusese pe vremuri un important centru al ereziei albigense. Dimpotrivă, în fo ma în care îl avem în literatura noastră, el are concepții ortodoxe: venerarea profeților, adorarea crucii, ideea că, la ziua judecății din urmă, oamenii vor învia cu trupul. Textul povestește, după cum arată titlul, cum apostolul, urcîndu-se în muntele Tavorului, se roagă Domnului să destăinuie cele ce vor fi în ziua judecății din urmă. Într-o lumină orbitoare, Mîntuitorul, deschizînd cerul, îi arată lucrurile simbolice — o carte pecetluită cu șapte peceți — și îi destăinuie sensul lor și zilele de agonie ale lumii, cînd va veni Antihrist pe pămînt să amăgească omenirea, cînd îngerii vor aprinde pămîntul și cînd toate cele trecătoare se vor mistui.

La literatura apocalipselor apocrife se poate adăuga și *Legenda Duminicii* sau *Epistolia Domnului nostru Isus Christos*, care se păstrează în *Codex Sturdzanus*. E vorba de o piatră căzută din cer, mică la vedere, dar așa de grea că nimeni nu o putea ridica. Abia după ce patriarhul Ierusalimului și soborul de preoți s-au rugat trei zile, piatra s-a deschis și în ea s-a găsit scrisoarea Domnului, sfătuind omenirea să serbeze duminica și amenințînd cu cele mai grele pedepse cerești pe cei care vor nesocoti duminica și vor călca legea Domnului.

Cum era de așteptat, această literatură, răspîndită de preoți în masele credincioșilor de pe vremuri, a avut un adînc răsunet în păturile populare. Cu deosebire *Călătoria Maicii Domnului la iad* și *Legenda Duminicii*, care se citesc și azi cu evlavie în lumea satelor și sînt socotite ca amulete, aducătoare de noroc și păzitoare de primejdii, au împrumutat materiale pentru ciclul colindelor religioase. Scena muncilor din iad din pridvorurile multor biserici de sate este zugrăvită adesea cu elemente care amintesc *Călătoria*. Nu mai puțin norocos a fost, în ceea ce privește influența asupra poporului, Apocalipsul apocrif al sfîntului Ioan Bogoslovul. Mai tot ciclul credințelor

populare despre sfîrșitul lumii, cu mitul lui Antihrist, cu lupta lui pentru a amăgi omenirea, cu victoria asupra lui Enoh și Ilie, cu focul care va mistui pămîntul, pleacă de la acest apocrif și de la o altă carte, intrată mai tîrziu în literatura noastră din literatura rusească, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea: *Semnele venirii lui Antihrist.*

BIBLIOGRAFIE

Despre literatura apocrifă s-a scris foarte mult în timpurile din urmă. Lămuriri suficiente și o bibliografie bogată la N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 22—23, București, 1929, ed. Casa Școalelor.

Doctrina bogomililor a fost expusă de un călugăr învățat, Euthimie Zygabenos, contemporan cu Alexe Comnenul, împăratul care a dezlănțuit prigoana împotriva ereziei din Bizanț. El pretinde că a ascultat, ascuns în spatele tronului, convorbirea dintre împăratul bizantin și medicul Vasilie, căpetenia bogomililor, care, în urma acestei convorbiri, a fost ars pe rug, împreună cu cei 12 apostoli ai săi. Opera lui Zygabenos se numește *Panoplia Dogmatica* (Πανοπλία Δογματιχή). Este o operă de dogmatică în care se expun doctrinele sectelor care minau creștinismul, pentru ca apoi să fie combătute punct cu punct. Textul grecesc a fost publicat pentru întîiași dată la Tîrgoviște în 1710 (de frica turcilor s-a scos capitolul privitor la sarasini). Textul grecesc întreg a fost publicat de Migne, în *Patologiae cursus completus. Series gradeca posterior*, tom CXXX. Capitolul despre bogomili republicat de G. Ficker, *Die Phundagiaten*, Leipzig, 1908, după un ms. din Bibl. Universității din Utrecht.

Pentru bogomilii din Bulgaria avem un izvor contemporan în cele 13 cuvîntări ale prezbiterului Cosma îndreptate împotriva ereticilor. Aceste cuvîntări au fost editate în timpul din urmă de un învățat rus: M. Popruženko, Св козмы пресвитера слово на еретики, Petersburg, 1907. O traducere în limba română a dat Alex. Iordan, *Isvoare bogomilice. Predica presbiterului Cosma*, București, 1938.

Un sinodic al țarului Boril, care a început persecuția bogomililor în Bulgaria, tradus din grecește în anul 1211, după ce secta a fost distrusă, pentru a stabili normele credinței pravoslavnice, cuprinde adaose interesante, dintre care unele privește erezia bogomilică. Sinodicul a fost publicat și el în Синодник цара Борила, Sofia, 1928.

Un al patrulea izvor ni-l procură patriarhul Eftimie din secolul al XIV-lea. Acesta, într-o biografie a episcopului Ilarion din Moglena (o dieceză din Bulgaria, unde erau numeroși bogomili), a inserat și discuțiile pe care episcopul Ilarion le-a avut cu ereticii. Biografia a fost publicată de E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901, p. 27—58.

În sfîrșit, un alt izvor pentru cunoașterea bogomilismului este o operă a episcopului Ioan Torquemada. Acesta fusese însărcinat de popa Sixt să convertească la catolicism resturile bogomililor din Bosnia. În acest scop, el a întocmit în anul 1461 un *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae*, în care se enumera 15 puncte ale ereziei maniheice, pentru a fi apoi combătute din punct de vedere catolic. Simbolul a fost publicat de Fr. Racki, în *Starine*, XIV (1882), p. 1 și urm., Zagreb.

Un studiu important pe baza tuturor izvoarelor în literatura bulgară este al prof. Iordan Ivanov, Богомилски книги и легенди *(Cărți și legende bogomilice)*, publicat de Academia Bulgară în 1925, Sofia.

Texte. *Legenda lui Adam și Eva* a fost publicată de dr. M. Gaster după un manuscris de la începutul secolului al XVII-lea (circa 1600—1625), în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, I (1883), p. 78—80, și reprodus în *Chrestomație română*, I p. 63—65.

În legătură cu această legendă stă și textul versificat *Cîntecul lui Adam*, pentru care vezi mai pe larg *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 55 și urm.

Pentru *Lupta arhanghelului Mihail cu Satanail* și *Disputa lui Isus cu Satana*, vezi pe larg N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, II, Fundațiunea pentru literatură și artă „Regele Carol II", București, 1938, p. 34—37, 85—87.

În literatura orală a poporului nostru se găsesc însă numeroase legende cu caracter bogomilic, pentru care vezi mai pe larg I. A. Candrea *Iarba fiarelor*, București, Cultura Națională, 1928, p. 59—67, și N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 35—42.

Textele apocrife din *Codex Sturdzanus (Apocalipsul Apostolului Pavel. Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Legenda Duminicii, Legenda Sf. Sisinie)*, precum și legenda hagiografică a Sf. Vineri au fost publicate de B. P. Hasdeu în *Cuvente den bătrîni*, vol. II.

Alte versiuni din *Apocalipsul Apostolului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului* au fost publicate de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, Academia Română, p. 200 și urm.

O altă versiune cu rotacism (reprodusă în facsimil), N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, p. 114—115. Nu este însă din secolul XV. Cf. N. Drăganu *Dacoromania* IX, 1936—1938, p. 219—224.

O versiune dezvoltată din *Moartea lui Avraam* a fost publicată de dr. M. Gaster în *The Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, IX (1887), p. 195—199, text românesc și traducere engleză după un manuscris din 1750.

Textul *Apocalipsului lui Ioan Bogoslovul* a fost publicat de N. Drăganu, *Două manuscripte: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, p. 229.

Pentru alte manuscrise inedite din colecția Academiei Române precum și pentru texte slave publicate de N. Tihonravov, A. Pypin, I. Porfiriev și alții, și pentru prototipe grecești a se vedea *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, la capitolele respective.

Studii. O expunere detaliată pentru domeniul românesc, cu o biografie mai completă, se găsește în studiul meu, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I *Epoca influenței sud-slave*, p. 24-34, București, 1929, unde este studiată și întreaga literatură apocrifă.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ

Deși curentele reformiste erau împotriva cultului sfinților — ne reamintim de prefața *Cazaniei* lui Coresi: „sfinții morți nu ascultă rugăciunea noastră" — totuși preoții români din părțile ardelenești au tradus de timpuriu și au pus în circulație și cîteva vieți de sfinți, care alcătuiesc un capitol interesant în literatura noastră veche: legendele hagiografice.

Literatura aceasta fusese alcătuită în vremurile de adînc misticism ale evului mediu, cînd cultul sfinților luase un avînt așa de puternic, încît drumurile care duceau către centrele în care se păstrau moaștele sfinților — numite în documentele timpului *strata publica peregrinorum* — erau înțesate de alaiuri lungi de pelerini porniți din toate părțile lumii creștine. Pentru a satisface curiozitatea pioasă a mulțimilor, care veniseră pe drumuri prăfuite din adînci depărtări, avide de a cunoaște viața și minunile sfinților al căror sprijin îl cereau, cărturarii din jurul sanctuarului în care se păstrau moaștele lor au alcătuit legendele hagiografice.

În plăsmuirea acestor legende, autorii lor s-au servit de materialul pus la îndemînă de tradiția populară, care pleca, firește, de la povestirile martorilor contemporani cu sfîntul; dar acestea, transmise din generație în generație, fuseseră în mod conștient prelucrate — cum dealtfel se petrec lucrurile și azi sub ochii noștri — de imaginația populară: cadrul istoric și geografic în care se desfășurase viața reală a sfîntului fusese șters, iar în locul lui fantezia creatoare a poporului, folosindu-se de străvechile legende populare, a creat tipul generic al sfîntului, în care latura miraculoasă a vieții fusese accentuată și subordonată unei concepții aparte.

În elaborarea elementului miraculos din legendele populare, hagiografii au fost influențați de curentele filozofice ale timpului și, în primul rînd, de mistica neoplatoniciană. Aceasta susținea că în timpul extazului religios, sufletul omului se poate desprinde de materialitatea trupului și că, pătruns de divinitate, stă mai presus de legile naturii, pe care le înfruntă. Pentru hagiograf, sfîntul este campionul lui Dumnezeu pe pămînt în lupta contra păgînismului și a ispitelor acestei lumi trecătoare, cu care duhul răului caută să primejduiască mîntuirea omenirii. În ceasurile de tortură, ei se confundă în sufletul lor cu Mîntuitorul, care radiază în jurul lor nimbul sfințeniei. Acest nimb al sfințeniei crează în jurul mucenicilor un fel de pavăză invizibilă care destramă puterea legilor fizice ale naturii și înalță sufletul și trupul celui prigonit de vrăjmașii Mîntuitorului dincolo de granițele naturii materiale. De aceea, cînd se scoboară în arenă, unde se dau drumul fiarelor sălbatice, acestea nu se reped la ei. Torturile cele mai groaznice nu-și mai pot produce efectul, fiindcă trupul sfîntului, ocrotit prin harul divin, este imun: săgețile nu-l străpung, flăcările nu-l mistuie, otrava nu-l distruge, pînă în clipa cînd Mîntuitorul îi primește sufletul, oferindu-i cununa de martir.

În afară de ciclul acesta al marilor martiri care și-au dat viața pentru izbînda ideii creștine, literatura hagiografică mai cuprinde un alt ciclu mare de legende, acel în care se proslăvește viața marilor asceți. Se știe că în veacul al IV-lea, după ce Constantin cel Mare a admis creștinismul în imperiul său, prigonirea creștinilor a încetat, și cu aceasta s-a încheiat și epoca martirilor. Admirația lumii creștine începe să fie atrasă atunci către o altă formă a eroismului mistic: asceții. Aceștia — oameni simpli ori cărturari versați în filozofia timpului sau chiar mari împărați bizantini — în misticismul lor fanatic, se lepădau de toate bunurile vieții pămîntești și, departe de valurile zgomotoase ale lumii, în văgăunile munților sau în pustiuri, duceau o viață aspră de abstinență, mortificîndu-și trupul, pentru a obține harul mîntuirii divine. Admirînd credința lor înflăcărată, biserica i-a trecut și pe ei în rîndul sfinților.

Din literatura secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea au ajuns pînă la noi și trei legende hagiografice: legenda Sfintei Vineri, a Sfîntului Sisinie și a Sfîntului Alexie — primele două în *Codex Sturdzanus*, cea de-a treia într-un codice găsit la Cohalm de d-l Ilie Bărbulescu, fost profesor la Universitatea din Iași.

Legenda Sfintei Vineri este o legendă de martiră în care ni se povestește cum sfînta, pornind în lume să propovăduiască învățăturile Evangheliei, a fost legată pe cruce și osîndită să fie arsă de vie, cum a fost mîntuită de un înger; cum apoi a scăpat neatinsă dintr-un cazan cu smoală clocotindă și cum, în cele din urmă, un împărat păgîn i-a tăiat capul. Legenda aceasta s-a răsfrînt în colindele religioase și în descîntece:

Cine poate spune *povestea Sfintei Vineri*
S-o zică
Joi sara de două ori,
Vineri dimineața de trii ori,
Că l-oi scoate din lăcuri,
Din păcuri,
Și l-oi duce
Une-o hi mesă-ntinsă,
Făclii aprinsă,
Izvoarăle reci și fîntăni curate...
(Cărțile populare, I, p. 161)

grăiește un descîntec din Hunedoara. Partea finală a legendei, în care sfînta se roagă lui Dumnezeu să ia în paza lui pe cei ce-i cinstesc ziua și să blesteme pe cei ce nu i-o cinstesc, este obîrșia unui întins cerc de superstiții populare privitoare la interdicția de a munci vinerea: — „Vinerea nu se face leșie, nici se toarce, nici se coasă, nici cămăși se spală, că e rău de pățit" — și la o mulțime de pățanii ale celor ce n-au respectat ziua sfintei.

Legenda Sfîntului Sisinie este un vechi descîntec desprins din ciclul formulelor magice ale vechei Asirii, care a fost prelucrat în legendă hagiografică în Egiptul elenistic — unde s-a descoperit acum 30 de ani, de către un arheolog francez, cea mai veche formă a legendei, zugrăvită pe frescele unei mănăstiri creștine de pe la anii 400. Este o poveste sumbră despre sfîntul care, luîndu-se pe urmele diavolului, fiindcă răpise din leagăn copiii surorii sale, îl găsește, după spusele măslinului pe care-l binecuvîntează, în fundul mării și, după ce-l silește să restituie copiii, îl bate cu buzduganul ca să-și spună numele și formele în care se preface cînd răpește copiii. Se știe că, după concepțiile populare, duhul rău se poate preface în tot felul de vietăți și că în fiecare din aceste metamorfoze ale sale el poartă cîte un nume special. Cine cunoaște numele și-l pronunță sau îl scrie are pe diavol în puterea lui. De aceea legenda scrisă se întrebuințează și azi, mai ales în satele din Bucovina și Moldova, ca amulet de către lehuze și noii-născuți împotriva influenței nefaste a diavolului. Dacă nu se ia această precauție, atunci se poate întîmpla ca copilul să se îmbolnăvească de *samcă* (un nume pe care-l poartă diavolul în această legendă) și atunci, pentru a-l tămădui, se recurge la descîntece numite „de samcă". Un descîntec asemănător, scris pe foi de plumb în limba slavă, cu particularități fonetice sîrbești din secolul al XIII-lea, a fost descoperit la noi în niște săpături făcute la Turnu-Severin de d-l C. Bărcăcilă.

Cea mai interesantă legendă hagiografică este însă a *Sfîntului Alexie*, a cărui duioșie a ispitit din veacul al XI-lea și condeiul unui truver francez.

Sf. Alexie, fiul unui nobil roman, își părăsește soția în noaptea nunții și, ducîndu-se la țărmul mării, se îmbarcă pe o corabie care-l duce în limanurile Capadochiei. Aci, în tovărășia unui sihastru, pleacă spre Edesa, unde se păstra icoana nefăcută de mîini omenești, pe care Mîntuitorul o trimisese lui Avgar. Își împarte averea săracilor și, devenit mai sărac decît cel mai sărac cerșetor, își petrece vremea în umilință și rugă, la ușa bisericii. Servitorii tatălui său, trimiși în lume pe urmele lui, trec pe lîngă el fără să-l recunoască. Soția și părinții rămîn deznădăjduiți. Trec astfel 17 ani, pînă cînd, într-o noapte, Sf. Fecioară se arată în vis unuia dintre preoți, cerîndu-i să aducă în biserică pe „omul lui Dumnezeu". Alexe este astfel descoperit; vestea despre sfințenia lui se răspîndește în toată țara. Dar el se face nevăzut, pleacă spre țărmul mării și se îmbarcă pe o corabie, care, surprinsă de furtună, îl aduce în limanurile copilăriei sale. Rătăcind pe străzile Romei, întîlnește pe tatăl său, care nu-l recunoaște, dar care, în amintirea fiului său, pe care îl credea pierdut, îi dă adăpost în casa sa. Acolo trăiește 17 ani, sub scara tatălui, fără să se destăinuie nimănui, nici părintelui, nici mamei, nici soției sale, care-i rămăsese credincioasă. Abia la sfîrșitul vieții lui, printr-o minune dumnezeiască, se dezvăluie misterul care-i acoperise viața.

Această legendă al cărui sîmbure îl formează o poveste siriacă din secolul al V-lea, prelucrată în Bizanț și mai tîrziu în Roma, a pătruns în literatura noastră de la sfîrșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea și a avut un răsunet deosebit în sufletul popular.

Sim. Florea Marian a cules un ciclu de legende în care viața Sfîntului Alexie a fost prelucrată de imaginația populară cu elemente felurite — unele venite din romanul lui Varlaam și Ioasaf, altele chiar burlești, împrumutate din ciclul lui Păcală.

BIBLIOGRAFIE

Texte. *Legenda Sfintei Vineri:* B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 145—156, după versiunea lui popa Grigore din Măhaciu din *Codex Sturdzanus;* o copie derivînd din același prototip ca versiunea lui popa Grigore, la N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XIII (1906), p. 53—54, fragment aflat în scoarțele unei Psaltiri coresiene.

Legenda Sf. Sisinie din *Codex Sturdzanus* a fost publicată de B. P. Hasdeu în *Cuvente den bătrîni*, II, p. 284—291, cu textul slavonesc în paralelă și cu o redacțiune modernă, tipărită la București în 1878, în josul paginii. Versiunea din *Codex Sturdzanus* a fost retipărită și de dr. M. Gaster în *Chrestomatie*, I, p. 6—7, alături de o versiune din 1779. Pentru o formulă de descîntec slav în care e citat Sf. Sisinie, săpată pe cîteva foi de plumb din secolul al XIII-lea și găsită la Turnu-Severin, cf. Lazăr I. Ciomu, în *Revista istorică română*, 1938, vol. VIII, p. 210—234 (cu studiu).

Viața Sfîntului Alexie: Eufrosina Simionescu, *Codicele de la Cohalm*, Iași, 1924, p. 56—57; dr. M. Gaster, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, II, 1884, p. 342—352, după un ms. din secolul al XVIII-lea și după versiunea mitropolitului Dosoftei din *Viețile sfinților*.

Pentru mai multe amănunte bibliografice de tipărituri, ms. româneşti şi izvoare, N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1929 (ed. Casa Şcoalelor), p. 163, 153—155, 170—171.

Studii. N. Cartojan, *opera citată*, cap. XVII, *Legende hagiografice*, p. 137—171.

LITERATURA DIDACTICĂ

Trecerea de la literatura apocrifă la cea didactică era uşor de făcut, deoarece literatura didactică de la începutul culturii noastre era alcătuită din texte în care maximele, elementele rudimentare de ştiinţe naturale, precum şi cele narative, legende şi istorioare, sînt subordonate unor idei morale şi religioase.

Literatura didactică este reprezentată în secolul al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea, în afară de *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, despre care ne-am ocupat la locul său, prin două texte: unul venit din Egiptul elenistic prin vechiul Bizanţ: *Fisiologul*, altul venit din literatura Italiei medievale: *Fiore di virtù*.

FISIOLOGUL. *Fisiologul* este o interesantă carte, alcătuită — după cum conchide Max Wellman într-un studiu recent — în secolul al IV-lea, poate în Egipt, sub influenţa curentelor neopitagoriciene şi a altor curente mistice din Orient, care căutau să descopere calităţile oculte ale lucrurilor, avantajele magice şi simbolurile lor religioase.

Este, de fapt, un fel de tratat de zoologie şi de morală în acelaşi timp, în care animalele şi păsările, după ce sînt descrise cu obiceiurile reale sau închipuite, sînt interpretate apoi ca simboluri ale unor idei morale şi religioase.

În ciclul animalelor descrise de *Fisiolog* se găsesc şi animalele fantastice din miturile popoarelor vechi, ca de pildă finixul, o pasăre ca păunul, cu capul de aur, care ar fi trăit pe lîngă cetatea Heliopol. Acolo sta nouă ani pe cedrii Livanului, fără să se hrănească, fiindcă, ne spune textul, era hrănit de Duhul sfînt. După nouă ani i se umpleau aripile de mireasmă şi, auzind toaca preotului din cetate, intra cu el în biserică, se aşeza pe jertfelnic şi se aprindea, mistuindu-se în cenuşă, pentru ca apoi , a doua zi, preotul să o găsească renăscută şi întinerită. Alte animale mitice din *Fisiolog* sînt vasiliscul, un fel de balaur cu privirea înveninată, care ucide de la distanţă, sau gorgonia, un monstru cu chip de femeie şi cu perii capului de balaur.

Pentru a ne face o idee de structura acestei curioase cărţi, iată, de pildă, cum este descrisă gheonoaia sau ciocănitoarea:

„Gheonoaia zboară din copaciu în copaciu, scobind lemnul, şi ascultă cu urechea şi dacă află lemnul tare şi vîrtos, ea fuge de la dînsul, iar unde află lemn slab şi găunos, ea tot scobeşte şi să sălăşluieşte într-însul; şi acolo scoate şi puii săi; şi lăcuieşte într-însul.

Așa și diavolul: umblă din om în om, cercînd cu vicleșugul său, și dacă găsește om slab să sălășluiește într-însul, iar dacă-l găsește postind și rugîndu-se sau făcînd milostenie, el fuge că nu-i place."

După cum se vede, descrierea păsării este urmată de interpretarea simbolică.

În felul acesta sînt descrise și interpretate în sensul unui simbol moral o mulțime de animale și păsări: pelicanul, care-și sfîșie pieptul pentru ca din sîngele lui să-și hrănească puii, este interpretat ca un simbol al Mîntuitorului, care s-a răstignit pe cruce, pentru ca prin sîngele lui să mîntuie omenirea de păcatul primitiv; porumbeii, care umblă totdeauna în stoluri, pentru ca să se ferească de șoim, sînt dați ca pildă creștinilor care trebuie să se adune în cete la biserică spre a se feri de diavol.

Fisiologul a fost alcătuit, după cum s-a spus, în Egipt, unde se încrucișa cultura elenistică cu cea iudaică și orientală și cu creștinismul. Din Egipt a pătruns în Bizanț și a intrat de timpuriu, poate din veacul al V-lea, în Occidentul latin, unde, sub numele de *Bestiarii*, a fost tradus și prelucrat în toate limbile romanice și germanice. Elementele fantastice pe care le conținea nu au izbit mentalitatea naivă a lumii medievale, lipsită de spiritul critic pe care ni-l dă astăzi progresul științelor exacte. Dealtfel, însuși Sf. Ieronim, traducătorul Bibliei în latinește, ne povestește într-una din scrisorile sale scena întîlnirii în pustiu a sfîntului Antoniu cu un satir, care ar fi cerut sfîntului să se roage pentru el lui Dumnezeu.

Cînd asemenea naivități se găseau pînă și în scrierile sfinților părinți, nu trebuie să ne mirăm că elementele din *Fisiolog* au pătruns în romanele courtois ale Franței medievale, ca de pildă în *Floire et Blanchefleur*, sau în operele truverilor, ca Thibaud, contele Champagnei și regele Navariei, ori în ale istoricilor și naturaliștilor, ca Jacques de Vitry ș.a. *Bestiariile* s-au bucurat astfel în evul mediu de o largă popularitate. Au inspirat pînă și arta, căreia i-au împrumutat motive decorative pentru turnuri, pentru fațade, pentru portaluri, amvoane și vitraliurile domurilor, precum și ornamentații pentru vinietele și inițialele manuscriselor.

Nu mai puțin răspîndit a fost *Fisiologul* în literaturile balcanice.

De la bizantini, *Fisiologul* a călătorit mai departe la slavii sud-dunăreni, unde a fost tradus în două epoci diferite: o dată în epoca de aur a vechii literaturi bulgare, altă dată mai tîrziu, în epoca de supremație a literaturii sîrbești.

La noi, *Fisiologul* se pare că a pătruns de timpuriu; se cunosc pînă acum vreo șase manuscrise, dintre care cel mai vechi a fost copiat în 1693, de Costea Dascălul, din biserica Șcheilor din Brașov, și a fost republicat, cu un studiu, de doamna Margareta Mociorniță-Constantinescu, în facsimile și transcriere latină. Toate aceste șase manuscrise descind din același prototip — mult mai vechi, poate din secolul al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea — tradus la rîndul său după o versiune sîrbească.

Versiunea aceasta tradusă din slavonește este însă sumară; de aceea în epoca influenței grecești s-a făcut o nouă traducere după un text mult mai complet, al lui Damaschin Studitul, arhiepiscopul Naupactei, venit la noi într-o tipăritură venețiană sau în manuscris, adus din Muntele Athos. Nu știm cui se datorește această nouă traducere, dar versiunea cea mai veche

se păstrează într-un manuscris, copiat în anul 1774 de dascălul Duma și publicat de C. N. Mateescu în Calendarul și revista *Ion Creangă* pe 1914 și 1915.

Fisiologul a fost destul de răspîndit în literatura noastră veche. El a îmbogățit comoara tradițiilor populare cu legende despre animale și păsări, ca de pildă despre pelican sau despre amărîta turturică, acea duioasă istorioară despre pasărea care, rămasă fără soț, nu se mai așază pe lemn verde, nici nu mai bea apă limpede. Această temă se găsește în *Învățăturile lui Neagoe*, în *Evanghelia învățătoare de la Dealu*, a fost culeasă în mai multe variante din gura poporului în Muntenia și Bucovina și a fost literalizată la începutul secolului trecut de Enăchiță Văcărescu (după liricul grec Psalidas) și de Asachi *(Păsăruica stingheră)*. Un alt animal fantastic din *Fisiolog*, utilizat adesea ca motiv decorativ în miniaturile manuscriselor din mănăstiri și pomenit de multe ori de scriitorii noștri vechi, este *vasiliscul*, balaurul cu privirea fermecată, dar în același timp otrăvitoare. Stolnicul Constantin Cantacuzino, vorbind în *Istoria Țării Românești* de împărații romani din epoca decadenței, spune că erau „mai răi și mai cruzi decît fiarele ... și decît *aspidele* și *vasiliscii cei otrăvitori și veninați*" (ed. Iorga, p. 85). Nicolae Filimon, în romanul său *Ciocoii vechi și noi*, descrie astfel belșugul din casa lui Dinu Păturică: „Vutcele și cafelele cele mai bune, ciubucele și narghilelele cele umplute cu parfumatul tutun al Siriei ... și femeile cele cu ochii mai fermecători decît ai *vasiliscului* ..." El a intrat și în creațiunea poetică a lui Eliade Rădulescu, care-l pomenește în oda sa *La Schiller:*

Du sarcina, o, suflet, du corpul după tine,
În sus pe calea strîmtă, cu filii, cu consoarte;
Te luptă cu Ananga, cu aspra neavere,
Cu limbile de șarpe, cu ochi de *vasilisc*.

Vasiliscul nu este aci, cum comentau într-o vreme autorii noștri de cărți didactice, „șopîrla care-și schimbă coloarea pielii, cameleonul", ci balaurul fantastic din *Fisiolog*, care are privirea așa de înveninată, încît ucide cu ea de la distanță.

FIORE DI VIRTÙ. Al doilea text cu caracter didactic al secolului al XVI-lea românesc are o origine italiană. Este *Fiore di virtù*, un mic tratat de morală, care a avut un puternic răsunet în literatura evului mediu. Nu numai că a fost pus sub teascul tiparului în Italia curînd după invenția tipografiei (în 1474), și a avut, în decurs de șase decenii, peste 40 de ediții, dar a colindat aproape prin toate literaturile Occidentului și a răzbătut și în Orient, fiind tradus în limbile sîrbă, greacă, română, rusă, bulgară și armeană.

Acest succes așa de frumos se datorește bunului-simț cu care autorul, călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, din Bologna veacului al XII-lea, ținînd seamă de gustul epocii sale, a îmbinat într-un tot armonic materiale așa de disparate la prima vedere.

Cartea este alcătuită din 34 de capitole referitoare la virtuți și vicii, dar așezate simetric, astfel încît fiecare virtute să fie urmată de viciul contrar: dragostea — pizma; dreptatea — strîmbătatea; adevărul — minciuna.

Fiecare capitol la rîndul său e format din patru secțiuni de materiale diferite, dar reunite între ele armonic, ca piesele unui mozaic. Prima secțiune o alcătuiesc definițiile virtuților sau ale viților, care sînt în genere precise și clare. După definiție urmează în fiecare capitol — în conformitate cu gustul cititorilor din evul mediu, care căutau simboluri pentru ideile morale ale creștinismului în lumea materială — comparația virtuții sau a viților cu un animal, precum: frica cu iepurele, bărbăția sufletului cu șoimul, îngîmfarea cu păunul, mînia cu ursul.

Descrierea acestor animale, precum și a altora fantastice — ca de pildă vasiliscul sau leoncornul, ori pasărea calandrinon, cu puteri de tămăduire — toate cu obiceiurile lor, închipuite ori reale, au fost împrumutate de autorul acestui tratat de morală al evului mediu din *Fisiolog*.

Compararea cu animalele din *Fisiolog* se continuă cu o serie de maxime, privitoare la virtuțile și viților corespunzătoare, culese din scrierile biblice sau din filozofii păgîni, ori din scriitori medievali. Deși luate din izvoare disparate, ele sînt totuși alese cu gust, scurte, concise, plastice, spirituale chiar. De pildă:

„Casiodor: În ce chip buretele nu dă apă pînă nu-l storci, așa și scumpul nu dă nimănui nimică pînă nu-i iai cu sila.

Pythagora: Scumpul ⟨avarul⟩ este ca măgariul ce poartă povară altuia; așa și scumpul strînge avuție altora, iar el numai ce-i cu bănatul.

Varos au zis: Albina ține în gură mierea și în coadă acul cu fierea."

Partea cea mai atractivă a cărții o alcătuiește secțiunea a IV-a, ultima, care întregește predica privitoare la întărirea virtuților și înfrînarea viților printr-o istorioară morală, aleasă și ea din izvoare foarte variate, ca de pildă din romanele celebre ale timpului (ca *Romanul lui Alexandru cel Mare*), din *Gesta Romanorum*, din scrierile biblice sau din legendele hagiografice.

Amintesc aci legenda îngerului și a sihastrului, pe care a folosit-o Voltaire în romanul său *Zadig* și pe care a prelucrat-o la noi M. Sadoveanu în *Povestiri pentru copii (Pustnicul Ieronim)*. Este o legendă care a avut multă răspîndire în evul mediu și care își are sursa ei îndepărtată în Orientul semitic. Reamintesc de asemeni duioasa legendă a Casiei și a prietenei sale Theodora cu împăratul bizantin și cu mărul de aur — un reflex al folclorului bizantin. [1]

Fiore di virtù a pătruns în literatura noastră pe trei căi, prin trei traduceri diferite.

Prima traducere s-a făcut în secolul al XVI-lea, direct din limba italiană, în Moldova. Oricît de curios ar părea la prima vedere un contact direct cu literatura italiană în secolul al XVI-lea, totuși lucrul nu este exclus, dacă ne gîndim la legăturile țărilor noastre cu Italia și în primul rînd cu Veneția, pe care documentele ce se descoperă încă în zilele noastre ni le înfățișează într-o lumină din ce în ce mai interesantă: soliile lui Ștefan cel Mare în cetatea lagunelor, fiicele lui Petru Șchiopul măritate în Veneția cu greco-italieni, anii de studiu ai lui Mihnea în Veneția, sub îngrijirea mătușii sale Marioara Adorna Vallarga, ce stătea în mănăstirea de călugărițe din Murano. Nu este

[1] A se vedea mai pe larg N. Cartojan, *Fiore di virtù în literatura românească*, Analele *Acad. Rom., Mem. secț. lit.*, seria III, t. IV, mem. 2, București, 1928, p. 9—13.

exclus ca în asemenea împrejurări un cărturar român din soliile sau din alaiurile princiare române, atras de celebritatea cărții, să fi încercat transpunerea ei în limba neamului său.

Traducerea românească, din nenorocire, s-a pierdut, dar se păstrează traducerea rusească, făcută după cea românească, într-o copie din veacul al XVIII-lea, care începe cu următorul titlu: „Cartea Floarea virtuților și a viților *tradusă din limba italiană în valahă sau bogdănească* ⟨moldovenească⟩ de către *Gherman Valahul*, iar din valahă tradusă în slavă de Veniamin Ieromonahul Rusin, la anul 1592".

Această traducere rusească, păstrată în Muzeul Rumjancov din Moscova și studiată de învățatul rus Istrin, ne dă, după cum se vede, o dată sigură la care a fost făcută traducerea rusească: 1592. Înainte de această dată, *Fiore di virtù* circula deci în literatura noastră, tradusă direct din italiană de către Gherman Valahul.

A doua traducere s-a făcut după un intermediar sîrbesc, care fusese la rîndul său tradus din italiană în secolul al XIII-lea, pe țărmurile Croației. Într-una din mănăstirile croate din insulele sau de pe țărmurile adriatice, în care se oficia servicul divin în limba latină și care avea legături cu țărmurile vecine ale Italiei — și în primul rînd cu Veneția — un călugăr croat a transpus în limba neamului său celebra carte de morală a evului mediu. De pe țărmurile croate, traducerea lui a călătorit mai departe în inima Serbiei și de aci a fost adusă la noi, unde a fost tradusă în limba românească, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Ardeal. Această traducere s-a pierdut dar ni s-a păstrat o copie făcută în 1620, de popa Ioan Românul, în satul Sîmpietru din Hunedoara, în așa-numitul *Codex Neagoeanus*.

Traducerea ardeleană era însă plină de lacune; de aceea, către sfîrșitul secolului al XVII-lea, în epoca de renaștere a sentimentului religios din vremea lui Antim Ivireanu și a lui Brîncoveanu, cînd clerul nostru a simțit nevoia de a pune în mîna poporului cărți de edificare morală, această carte a fost tradusă din nou.

Această a treia traducere a fost făcută după un text grecesc, care deriva după o versiune publicată în tipografiile grecești din Veneția. Această versiune fusese tradusă la rîndul ei după un incunabil italian și publicată pentru întîiași dată la Veneția, în 1529, și retipărită continuu în cursul veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, sub titlul Ἄνθος τῶν χαριτων.

Una din aceste tipărituri grecești a ajuns pînă în mănăstirile grecești din Muntele Athos, unde a găsit-o, în timpul pelerinajului său, unul din boierii lui Brîncoveanu, paharnicul Constantin Sarachini, fiul unui doctor grec din Creta ce se împămîntise la noi. Paharnicul Sarachini, ducîndu-se să se închine la Muntele Athos, a dat peste această carte și, voind să aducă și el un prinos de recunoștință noii lui patrii, a îndemnat pe ieromonahul Filoftei, un călugăr român atonit, care, întîmplător, se întorcea cu el în țară, s-o traducă în limba română.

Traducerea a fost tipărită la 1700, la mănăstirea Snagovului, de către ieromonahul Antim Ivireanu, viitorul mare mitropolit. Cartea s-a răspîndit repede în toate ținuturile românești, a fost multiplicată prin copii manuscrise; și interesul pentru ea era încă destul de viu la începutul veacului al XIX-lea, cînd, în 1807, parohul bisericii din Bolgarseghiul Brașovului, Ierei

Ioan Ştefanovici, socotind că din vechea carte de morală „fieştecare doftoria şi nectarul poate suge... ca albina care sboară cu mare osteneală şi sănătoasă înţelepciune peste cîmpuri şi livezi şi grădini, din floare în floare, pentru a-şi agonisi hrana", o tipăreşte din nou în tipografia fraţilor Constantin şi Ion Boghici. Cartea a dat-o la lumină, după cum o spune însuşi, după un exemplar tipărit la Snagov. Tipăritura aceasta a avut noroc, căci în anul următor, 1808, se tipăreşte a doua ediţie, de tipograful Friederich Herfurt; în 1814 se scoate a treia ediţie la Sibiu şi, în sfîrşit, în 1864, o a patra ediţie la Bucureşti.

Cartea aceasta, care a fost citită patru veacuri în literatura noastră, tradusă de cel puţin trei ori, copiată în toate ţinuturile româneşti, tipărită apoi de cinci ori, nu putea dispare din circulaţie înainte de a lăsa în sufletul popular urmele ei. Elemente din ciclul asemănărilor cu animalele se găsesc împrăştiate în tradiţiile populare privitoare la obiceiurile animalelor şi păsărilor, după cum dovedeşte culegerea lui Sim. Fl. Marian, *Ornitologia populară română*. Istorioare morale ca *Fiul împăratului Theodosie* sau *Îngerul şi Sihastru* aceasta din urmă prelucrată de M. Sadoveanu, au fost culese din gura poporului de diferiţi culegători de material folcloric, iar tezaurul proverbelor populare româneşti datorează şi el o parte din sentinţele sale acestei vechi antologii morale a benedictinului italian din veacul al XIII-lea.

Astfel maxima Sf. Isidor: „Găina pentru un ou face gălăgie de o aude vulpea" (din capitolul despre înălţare şi îngîmfare) se găseşte la Anton Pann, sub forma:

Găina cînd va oua
Aude o mahala;

iar în colecţia manuscrisă a lui Iordache Golescu: „Găina pentru un ou, multă gălăgie face".

Maxima lui Varos: „Albina ţine în gură mierea şi în coadă acul" o găsim în manuscrisele lui Iordache Golescu: „Albina ţine în gură mierea cea dulce şi în coadă acul cel otrăvitor", şi la Anton Pann în forma:

Albina în gură cu miere
Şi-n coadă acul cu fiere.

Maxima atribuită Sf. Augustin: „Leul nu se luptă cu furnicile, nici vulturul nu prinde muşte" apare la Anton Pann sub forma:

Vulturul stă-n loc şi veghează,
Dar el muşte nu vinează.

BIBLIOGRAFIE

Fisiologul. Manuscrisul cel mai vechi, copiat în 1693 la Braşov de Costea Dascălul de la biserica Şcheilor, a fost publicat în facsimile şi transcriere latină, cu un studiu, de Margareta D. Mociorniţă, într-o publicaţie a Seminarului nostru, apărută sub titlul *Cercetări literare*, I, Bucureşti, 1934, p. 83—101.

Un alt manuscris din aceeaşi familie, copiat în 1777 de Andronache Bercheceanul, a fost publicat de dr. M. Gaster, *Il Physiologus rumeno*, în *Archivio glottologico italiano* (al

ui Ascoli), anul X (1886), p. 273—304, în text românesc cu caractere latine și în traducere italiană făcută de Pietro Merlo.

O altă versiune, tradusă din grecește sub titlul *Oarecare cunoștințe de la filosofii vechi pentru firea și obiceiurile năravurilor oarecăror jivini adunate de preaînțeleptul întru arhierei Damaschin Studitul*, a fost publicată, după o copie făcută în anul 1774 de dascălul Duma din Brașov, de C. N. Mateescu în *Calendarul revistei Ion Creangă* pe 1914 și în revista de folclor *Ion Creangă*, VII (1914) și VIII (1915). Pentru originalul grecesc a lui Damaschin Studitul vezi Legrand, în *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, VII, p. 157 și urm. Pentru raporturile versiunilor românești a se vedea și Margareta, D. Mociornița în studiul amintit mai sus.

Studii pentru *Fisiolog*, mai pe larg N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 188—194. Bibliografia la p. 193—194, la care e de adăogat acum: Max Wellmann, *Der Physiologus. Eine religionsgeschichtlich naturwissenschaftliche Untersuchung. Philologus Supplementband*, XXII, Heft 1, Leipzig, 1930.

Fiore di Virtù. Textul din *Codex Negoeanus* n-a fost publicat pînă acum în întregime. Citeva capitole publicate în mod critic, cu un studiu asupra originalului italian și asupra răspîndirii lui în literaturile balcanice și în cea română: N. Cartojan, *Fiore di Virtù în literatura românească, în Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii literare*, seria III, tom. IV, memoriul 2, București, 1928. Un rezumat în limba franceză al acestui studiu am dat în *Archivum romanicum*, vol. XII (1928), p. 501—514: *Fiore di Virtù dans la littérature roumaine*. A se vedea și *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 195—208, unde se dă și o bibliografie completă.

LITERATURA DE PREVESTIRE

Înainte de a trece la romanul popular, ne oprim puțin, pentru a avea o icoană completă a culturii românești din epoca de care ne ocupăm aci, asupra unor texte care au avut în trecut o largă circulație în toate păturile societății românești și care formează și azi lectura favorită a claselor populare. Este un gen de literatură care reprezintă prelungirea în creștinism a unor străvechi superstiții din lumea antică: cărțile de prevestire.

Această literatură își are sursele ei îndepărtate în credințele astrale ale vechilor caldeeni și asirieni. Se știe că preoții Asiriei și Caldeei au aflat pe cer zodiile, pe care le considerau ca divinități, au stabilit semnele zodiacale și, pornind de la concepția că este o strînsă legătură între mișcarea astrelor și tulburările naturii pe fața pămîntului, pe de o parte, și între desfășurarea vieții omenești, pe de altă parte, au încercat, printr-o bogată literatură astrală, să descopere aceste raporturi, precizînd după mișcările cosmice și după fenomenele naturii soarta omenirii.

În săpăturile făcute în vremurile noastre în Asia Mică, pe ruinele vechii Ninive, s-au descoperit o sumedenie de tablete cuneiforme, scrise multe din porunca regelui Sagon I, cu preziceri astrale, ca de pildă: „Cînd constelația ursei se întoarce, nenorocire peste întreaga țară".

Din Asiria și Caldeea, asemenea literatură s-a răspîndit în Egiptul elenistic și de acolo a trecut în Bizanț, unde a avut un rol important în elabo-

rarea ultimelor curente ale filozofiei eline, în special asupra neoplatonismului. Mai tîrziu, cînd Roma ajunge o putere mondială şi-şi întinde stăpînirea în Orient, din Grecia şi din Asia Mică astrologia se infiltrează în Italia şi se răspîndeşte, cu timpul, în toate straturile sociale.

Credinţele acestea superstiţioase despre influenţa astrelor asupra vieţii omeneşti prinsese rădăcini atît de adînci în imperiul roman, încît împăraţii creştini au deschis lupta împotriva acestui gen de literatură, poruncind arderea cărţilor de astrologie. Alături de împăraţi, s-au ridicat marii părinţi ai bisericii, ca de exemplu Sfîntul Ioan Hrisostomul, care, într-o omilie intitulată *Pentru mincinoşii prooroci şi cei fără Dumnezeu eretici*, omilie care a fost tradusă în limba românească de Radu Greceanu, cronicarul lui Constantin Brîncoveanu, spune: „Ce creştini sunt aceia care păzesc basmele jidoveşti şi elineşti şi ursitorile şi vrăjile şi *astrologiile şi obriciri de zile şi de luni şi de ani şi Trepetnice*".

Lupta deschisă de biserică a contribuit ca în indicele de cărţi oprite de a fi citite de credincioşi, să se treacă de timpuriu, alături de literatura apocrifă, şi literatura astrologică. Din indice, dispoziţiile împotriva cărţilor astrologice au trecut în pravilele de legi, care au fost traduse şi în literatura noastră. De exemplu, în *Pravila* tradusă de Eustratie Logofătul şi tipărită pe vremea lui Vasile Lupu în 1644, se spune într-un loc:

„Cei ce caută în stele sau fac alte meşteşuguri să cunoască mişcarea lucrurilor neştiute;... aşijderea ceia ce-şi socotesc zua întru care s-au născutŭ şi zicŭ c-au fostŭ bună sau rĭa şi aceştia să aibă canon cinci ani".

La noi această literatură a venit din Bizanţ, prin mijlocirea slavilor meridionali, şi este reprezentată la începutul secolului al XVII-lea prin următoarele texte:

Rojdanicul sau *Zodiacul* este un text care prezice viitorul copilului după luna sau zodia în care s-a născut. Textul cel mai vechi a fost copiat în 1620 de popa Ion Românul din Sîmpietru în Ardeal şi se păstrează la un loc cu *Alexandria* şi *Fiore di virtù* în aşa-numitul *Codex Neagoeanus* din Biblioteca Academiei Române.

Gromovnicul este o altă carte astrologică, care pretinde să dezvăluie soarta omenirii şi starea sămănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (slav. *gromъ* = tunet): după cum va tuna ziua sau noaptea, de la apus sau de la răsărit. A fost se pare mult căutată în lumea românească a veacului al XVII-lea, deoarece cea dintîi carte ieşită din tipografia mitropoliei de la Alba-Iulia, instalată în 1639 cu material adus din Ţara Românească, de la Matei Basarab, este un *Gromovnic*, tipărit la un loc cu *Paroclisul Maicii Domnului*, Molitvenice şi alte texte religioase.

Trepetnicul (slav. *trepetnics* = tremor) prezice viitorul omului după diferitele mişcări ale trupului, precum: bătaia ochilor, clipirea genelor, şi se găseşte într-o sumedenie de manuscrise, dintre care cel mai vechi cunoscut pînă azi datează din anul 1639.

Această literatură a fost mult căutată odinioară, judecînd după marele număr de copii ce ni s-au păstrat, precum şi după faptul că, deşi pravilele bisericeşti opreau citirea lor, totuşi ele se publicau chiar în tipografiile mitropoliilor noastre, precum a fost cazul cu mitropolia din Alba-Iulia sau din Iaşi.

Chiar și la curțile marilor noștri voievozi cărțile astrologice erau foarte mult prețuite, cum dealtfel erau și la curțile princiare și regale din Occident, în evul mediu. Brîncoveanu însuși avea la curtea lui un astrolog, anume Ion Romanul sau Ioan Frîncul, care nu trebuie confundat cu popa Ion Românul din Sîmpietru, el însuși copistul unui rojdanic. Astrologul lui Brîncoveanu avea, după cum spune el însuși într-o prefață, „obicînuita pe an datorie" de „a se închina Domnului" cu „tîlmăcirea almanacelor". Credincios acestei sarcini, el prelucra în fiecare an almanacele după izvoare italiene — *Foglieti Novelli*.

Prin caracterul ei fatidic, această literatură, care trăiește și azi și este citită cu aviditate în lumea satelor, a lăsat urme adînci în sufletul popular, urme pe care le întîlnim pînă în creațiile lui poetice. În basmele noastre populare, de pildă, nu este împărat și împărătească care, în ceasurile de mare cumpănă și nevoie, să nu recurgă la cunoștințele unui vraci sau cititor de stele. Tot din aceste cărți vine și zicătoarea: „rea zodie a mai avut", sau: „s-a născut într-un ceas bun (într-o zodie bună)"; urme numeroase se găsesc în descîntece și vrăji:

Tu stea logostea
Toate stelele să stea
Numai steaua lui X să nu stea.
(Tocilescu, *Materialuri folcloristice*, p. 685, 686, 694).

BIBLIOGRAFIE

N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 172—187. În bibliografia de la sfîrșitul capitolului se indică: manuscrise românești vechi editate; texte tipărite; manuscripte inedite din Biblioteca Academiei Române; texte slave; texte grecești, studii asupra materialului românesc, grecesc și slavonesc.

Pentru calendarele lui Brîncoveanu, *ibidem*, p. 180—182; adaugă Emil Vîrtosu, *Foletul Novel, calendarul lui Constantin Vodă Brîncoveanu, 1693—1704*, București, 1940 (studiu și texte).

ROMANUL POPULAR

Literatura religioasă apocrifă și literatura didactică cu caracter profan, în care legende de animale și pasări, maxime și istorioare sînt subordonate tendinței de a înăbuși viițiile și de a întări virtuțile creștinești, au pregătit, la noi, calea pentru povestirile mai întinse, cu intriga mai complicată, ale romanelor populare.

Stilizate de cărturari în vremuri și țări diferite din material împrumutat din literatura orală a maselor populare, romanele acestea sînt reprezentate în secolul al XVI-lea și al XVII-lea prin trei specimene: *Alexandria*, *Varlaam*

și Ioasaf și *Archirie și Anadan*, care corespund fiecare unei faze deosebite a sufletului românesc din trecut.

În secolul al XVI-lea, cînd țările noastre se frămîntau în necontenite lupte pentru apărarea pămîntului românesc, lupte ce culminează în epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul, se traduce romanul de aventuri războinice a lui Alexandru cel Mare. Cîteva decenii mai tîrziu, cînd luptele cad pe planul al doilea și cînd trec pe primul plan preocupările pentru organizarea muncii culturale și a vieții religioase, Udriște Năsturel, învățatul cumnat al domnului Matei Basarab, traduce romanul de apologie a vieții creștine: *Varlaam și Ioasaf*. Iar după ce sforțările pentru întărirea vieții religioase devin și ele mai puțin intense, apare un alt roman cu caracter moral, întrețesut cu maxime, enigme și fabule: *Archirie și Anadan*. Deși aceste două din urmă depășesc epoca pe care o studiem, le tratăm totuși aci, pentru a avea o privire mai clară asupra romanului popular în epoca influenței slavone.

ALEXANDRIA. Cel mai vechi roman popular, *Alexandria*, deși de origine greacă, a pătruns totuși în literatura noastră prin intermediul sîrbilor, după ce a suferit însă influența versiunilor din Occidentul latin medieval.

Se știe că romanul lui Alexandru cel Mare a fost alcătuit în Egiptul elenistic în veacul al III-lea, de un autor anonim care s-a folosit de tradițiuni scrise și de legende populare.

Victoriile strălucite ale lui Alexandru cel Mare, care în nouă ani numai a cucerit în Asia și Africa mai mult pămînt decît cunoscuseră grecii temeinic în toată desfășurarea vieții lor istorice, exotismul țărilor cucerite, cu obiceiuri, costume și vegetație necunoscută, precum și sfîrșitul lui tragic, toate aceste elemente au izbit într-atîta imaginația contemporanilor, încît chiar istoricii pe care el îi luase în expedițiile sale, cînd au început să scrie viața și războaiele lui, au muiat pana în coloarea mitului. Deși operele acestor istorici contemporani cu Alexandru (Callisthenes, Onesecrit, Aristobul, Nearh) s-au pierdut, totuși, în fragmentele din acești istoriografi, pe care le citează scriitorii posteriori (Polybiu, Arrian, Strabo ș.a.), se recunoaște germenul unor episoade care au alcătuit mai tîrziu o parte din urzeala romanului (ca de pildă: întîlnirea lui Alexandru cu amazoanele sau cu gymnosofiștii).

Paralel cu aceste tradițiuni scrise, amintirea despre marele cuceritor și izbînzile lui strălucite s-au păstrat și prin ostașii care străbătuseră cu el căile pînă la Indus și care, întorși la casele lor, au umplut lumea antică cu faima expedițiilor întreprinse. Aceste amintiri, transmise din generație în generație, s-au amestecat cu fondul străvechi de mituri și legende și în felul acesta s-a creat în jurul cuceritorului macedonean o atmosferă de supranatural.

În veacul al III-lea a. Chr., în Egiptul stăpînit de urmașii lui Alexandru cel Mare, un autor necunoscut, adunînd elemente din tradiția scrisă și din cea orală, a alcătuit romanul, care a trecut apoi în toate literaturile lumii. Că patria romanului este Egiptul se vede chiar din primele pagini, unde marele cuceritor macedonean este înfățișat ca fiul natural al ultimului faraon egiptean (Nectaneb-Nehtinav) — o notă menită să satisfacă mîndria vechiului Egipt.

Din Egipt romanul a călătorit apoi în Răsărit, în țările care făcuseră odată parte din imperiul lui Alexandru cel Mare, și s-a răspîndit cu deosebire în imperiul bizantin, unde a fost cu timpul prelucrat, primind între altele un colorit creștin.

În Bizanț unele copii ale romanului indicau ca autor pe istoricul Callisthenes, nepotul de soră al lui Aristotel, profesorul lui Alexandru cel Mare. Callisthenes, care însoțise pe marele cuceritor în expedițiile lui, a povestit aceste expediții, dar a fost ucis din porunca lui Alexandru, pentru că și-a îngăduit să critice fastul oriental pe care-l adoptase genialul cuceritor. Această moarte tragică i-a atras însă simpatia scriitorilor vechi: Curtius îl numește „vindex publicae libertatis", iar Cicero laudă arta și strălucirea stilului său. Statuia lui Callisthenes chiar împodobea grădinile serviliene pe vremea lui Pliniu. Nu trebuie dar, în asemenea împrejurări, să ne surprindă faptul că romanul fantastic al lui Alexandru cel Mare a fost pus, cu vremea, spre a-i da mai multă autoritate, pe numele lui Callisthenes, istoricul lui Alexandru cel Mare, atît de prețuit de cei vechi; de aceea în literatura bizantină romanul e cunoscut și sub numele de *Pseudo-Callisthenes*.

Din imperiul bizantin romanul lui Alexandru a trecut în Occident, prin două traduceri: una făcută în epoca lui Carol cel Mare, alta, mai bogată în elemente fantastice, adusă în secolul al X-lea de un napolitan, arhipresbiterul Leo, care fusese trimis în solie la împărații Bizanțului, Constantin și Romanes. Această nouă traducere, cunoscută sub numele de *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis*, a trecut în Franța, într-o vreme cînd truverii colindau din castel în castel pentru a evoca în sălile somptuoase ale oaspeților, în sunetul violelor, isprăvi de vitejie ale eroilor din alte timpuri. Acolo, într-un mediu de fermentație epică, romanul lui Alexandru a fost preformat în versuri întîi de un cleric, Albéric de Besançon — sau mai probabil Briançon — apoi de trei truveri într-o lungă epopee de 20.000 de versuri, de cîte 12 silabe, numite de atunci versuri alexandrine, din cauză că au fost întrebuințate în acest roman.

Din Franța materialul epic despre Alexandru s-a răspîndit în tot Occidentul și a ajuns în Italia, unde s-a încrucișat din nou cu traducerea arhipresbiterului Leo. O versiune în proză, apropiată de traducerea latină a napolitanului, dar care suferise în partea finală influența poemelor franceze, s-a repercutat în redacțiunile bizantine care circulau între coloniștii greci din Veneția. După această versiune greacă, devenită apoi o carte populară, deseori tipărită în Veneția, s-a făcut o traducere în limba sîrbă, în orașele de pe țărmurile croate, ai căror locuitori trăiau în strînse legături politice și economice cu Veneția. Acum mai bine de 50 de ani, istoricul literar rus Veselovskij a arătat că forma numelor proprii din versiunea neogreacă și sîrbească a romanului presupune la baza lor prototipe de origine latină sau romanică, dar, cu toate încercările făcute, originalul occidental nu s-a descoperit încă.

Traducerea sîrbească s-a răspîndit repede la toți slavii ortodocși și a fost adusă în țările noastre de către cărturarii sîrbi, emigrați la noi din pricina apăsării turcești. Una din cele mai vechi versiuni slavonești care a răzbătut prin vicisitudinile vremurilor pînă la noi s-a găsit în mănăstirea Neamțu, și a fost copiată în 1562, din porunca mitropolitului Grigore. O copie de pe această versiune a fost tradusă pe la jumătatea veacului al XVI-lea în Ardeal.

Originalul traducerii românești s-a pierdut, dar ni se păstrează o sumedenie de copii, dintre care cea mai veche se găsește în așa-numitul *Codex Neagoeanus* (ms. nr. 3821 din Biblioteca Academiei Române), scris la anul 1620 de popa Ion Românul, în satul Sîmpietru din județul Hunedoarei.

În cuprinsul manuscrisului se află următoarea notiță, interesantă pentru că ne dezvăluie ceva din psihologia clerului de pe acele vremuri, care, trecînd de la atmosfera legendelor religioase apocrife la literatura beletristică, încerca să speculeze tema morală în romanul de vitejie, iubire și moarte tragică al marelui cuceritor: „Adecă eu mult greșit și ticălos Popa Ion din Sîmpetru scriș această carte ce se cheamă Alixandrie și mă usteniiu cît putuiu și o scriș să cetească și să socotească bine ce este împărăție ceștii lumi deșarte și mîngănoasă".

Această traducere, făcută, după toate probabilitățile, în veacul al XVI-lea, s-a răspîndit în numeroase copii, iar pe vremea lui Brîncoveanu ajunsese atît de mult căutată, încît a fost singura carte profană care a fost pusă sub tipar, cu cheltuiala unui negustător, Apostol Manu. Deși nu s-a găsit pînă acum nici un exemplar din această tipăritură brîncovenească, totuși existența ei este în afară de orice îndoială, fiindcă este atestată de către secretarul de limbi occidentale al lui Brîncoveanu, Anton Maria del Chiaro. Acesta, în opera sa *Istoria delle moderne rivoluzione della Valachia*, apărută la Veneția în 1718, pomenește la anul 1713, printre tipăriturile românești, o *Alexandrie*: „o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate".

Mai tîrziu, în zorile redeșteptării naționale, cînd intelectualii Ardealului, în năzuința de a ridica nivelul cultural al poporului, se gîndesc să-i pună în mînă cărțile lui favorite, *Alexandria* vede iarăși lumina tiparului. A fost publicată la Sibiu, în 1794, în tipografia lui Petru Bart. De atunci s-a retipărit continuu și este azi răspîndită în masele populare de către diferite edituri și instituții culturale, ca de pildă Casa Școalelor, care a dat o ediție îngrijită de marele prozator Mihail Sadoveanu.

O carte ca *Alexandria*, care a circulat neîntrerupt patru veacuri în toate straturile societății noastre, a trebuit firește să lase urme adînci în tradițiile și literatura populară. Credințe și legende ca de pildă cele despre blajini, asceții înțelepți care trăiesc o viață de privațiuni, într-un ostrov de la capătul pămîntului, își au, după cum am arătat pe larg într-un vechi studiu[1], o sursă în episodul întîlnirii lui Alexandru cu brahmanii gymnosofiști [2]. În ciclul descîntecelor de „iele", aceste divinități răufăcătoare sînt adesea invocate ca slujitoarele lui Alexandru cel Mare, fiindcă în unele manuscrise ale *Alexandriei* se povestește că marele cuceritor ar fi dat sticla cu pă vie, dăruită de Evant împăratul gymnosofiștilor, în păstrarea slujnicelor sale, dar că acestea au băut apa și, devenind nemuritoare, au dobîndit aripi și s-au prefăcut în *iele*:

(Cutare) dimineața s-a sculat în cîntarea cîntărilor,
În revărsatul zorilor, în mirosul florilor;

[1] *„Alexandria" în literatura românească*, București, 1910, p. 99—100.

[2] Nagomudrii din versiunea noastră derivă din slav. нагъ = gol, și мждрь = înțelept, corespunzător grec. γυμνὸς = gol, și σοφηστὴς = înțelept.

Din pat de aur s-a sculat, pe prag de argint a călcat,
Cu fetele lui Alexandru împărat în cale s-a întîmpinat.

În colindele ce se cîntă pe uliţele satelor în zilele de iarnă, Alexandru Machedon este invocat, uneori, pentru a mări dispoziţia de umor şi voie bună. Ba chiar şi în cuprinsul oraţiilor de nuntă apar reminiscenţe din *Alexandria :*

Iar nunul cel mare
Călare p-un cal
Ca un *Ducipal*...

În sfîrşit, numeroasele urme lăsate în basme, în toponimia şi onomastica populară (Darie, Ruxanda, Cleofila, Candachia), în pictura bisericească (zugrăvirea lui Alexandru alături de Por împărat şi de Darie, în scena infernului, sau a lui Ducipal pe pereţii unor biserici de sat din Oltenia) — toate sînt dovezi incontestabile de intensitatea cu care a răzbătut şi trăieşte încă în sufletul popular de azi romanul de vitejie şi de miraculos al celui mai mare cuceritor din lumea antică.

VARLAAM ŞI IOASAF. Al doilea roman este *Varlaam şi Ioasaf.* Sîmburele acestui roman de apologie a vieţii ascetice creştine este legenda lui Buda şi a tatălui său, regele din Kapilavastu, pe care o veche carte indică, *Lalitavistâra,* alcătuită cu şapte decenii înainte de ivirea creştinismului, ne-o înfăţişează astfel:

Relegele din Kapilavastu dobîndise la o vîrstă înaintată un copil, despre care se prezisese că va renunţa la tron şi că se va face brahman. Pentru a preîntîmpina o asemenea nenorocire, regele pune să se zidească trei palate măreţe în care copilul avea să-şi petreacă primăverile, verile şi iernile, şi apoi dă poruncă strașnică ca orice suferinţă şi orice necaz să fie abătute din calea copilului.

Într-o zi însă, pe cînd copilul, ajuns în vîrsta adolescenţei, iese cu învoirea tatălui său din palat, pentru a se duce către una din grădinile încîntătoare spre a-şi petrece vremea, întîlneşte pentru întîiaşi dată un bolnav şi atunci află de la vizitiul său ce este boala, care macină sănătatea omenească. Trece puţină vreme la mijloc şi, ieşind din palat pe poarta dinspre răsărit, întîlneşte în cale un moşneag încovoiat sub povara bătrîneţii şi atunci află că tinereţea se sfîrşeşte cu bătrîneţea. În sfîrşit, curînd după aceasta, întîlneşte pe cale un convoi mortuar şi atunci află pentru întîiaşi dată marea taină pe care i-o ascunseseră pînă atunci toţi, că moartea este limanul vieţii omeneşti. Zguduit de aceste neaşteptate întîlniri, care-i vădesc dintr-o dată nimicnicia vieţii omeneşti, Siddhârta cade într-o adîncă meditare: „Nenorocită sănătatea pe care boalele o distrug; nenorocită tinereţea pe care bătrîneţea o nimiceşte; nenorocită viaţa în care omul rămîne aşa de puţin".

Pe cînd se întorcea spre palat în prada acestor gînduri triste, Siddhârta întîlneşte pe drum un tînăr ascet care, înăbuşind în sine germenul tuturor dorinţelor şi al ispitelor, se străduia, într-o ţinută de linişte desăvîrşită, prin citirea Vedelor, să devină brahman. Instinctiv, el înţelege că numai în religie se poate găsi adăpost pentru suferinţele vieţii omeneşti şi, întors acasă, împărtăşeşte tatălui năzuinţa lui de a se face şi el brahman. Tatăl convoacă căpe-

teniile tribului; toți hotărăsc să-l împiedice cu sila de la această nenorocire, dar într-o noapte, pe cînd străjile care-l păndeau, obosite de prea multă priveghere, adormiseră, tînărul prinț se strecoară din palat și, ducîndu-se la grajd, își ia calul și se face nevăzut, retrăgîndu-se în pustie, unde prin meditare ajunge la cunoștința supremă, întemeind budismul.

Această legendă budistă a trecut din India în Persia, unde, pe vremea regilor Sasanizi, cînd creștinismul, care venea dinspre apus, se încrucișa cu fondul mai vechi budist, un călugăr al noii religii a prelucrat-o, dîndu-i o coloratură creștină.

Din Persia, legenda, tradusă în limba arabă, a călătorit mai departe în noua ei formă spre Siria, de unde apoi a ajuns pînă în mănăstirea Sf. Saba, la două leghe de Ierusalim. Aci un călugăr Ioan — confundat mai tîrziu cu Sf. Ioan Damasceanul — i-a dat forma grecească, sub care a străbătut în toate literaturile europene: romanice, slavice și germanice.

Ce modificări a suferit legenda budistă pentru a deveni cel mai bun roman spiritual al evului mediu, cum îl caracterizează Krumbacher?

S-au păstrat cadrul inițial și cele trei întîlniri fatale, care, din punct de vedere psihologic, erau necesare pentru a pregăti sufletul unui tînăr fiu de rege să se despartă de măririle deșerte ale vieții pămîntești și să prefere ascetismul și reculegerea în pustietate. În locul tînărului brahman însă, prelucrătorul legendei a introdus un călugăr, căci problema principală a transpunerii legendei din forma budistă în formă creștină era următoarea:

Siddhârta putea prin propria-i meditare să ajungă la cunoașterea supremă și la formularea sistemului său religios, pe cînd Ioasaf nu putea pătrunde în creștinism fără inițiere și fără săvîrșirea celor două taine care leagă pe om de Mîntuitor: botezul și cuminecătura. Dar cele două taine nu le poate îndeplini în creștinism decît cineva care are darul preoției. Acest dar este transmis din generație în generație de la sfinții apostoli, care la rîndul lor l-au primit de la Mîntuitor în ziua coborîrii Sf. Duh asupra lor. De aceea adaptarea legendei lui Buda la creștinism nu se putea face decît prin introducerea în scenă a unui călugăr cu darul preoției, în locul brahmanului. E rolul acordat călugărului Varlaam. Acesta trăia în pustiul Senaridului, cînd, aflînd prin revelație divină despre frămîntarea sufletească a fiului de împărat, se îmbrăcă în haina de negustor și porni pe o corabie să-i aducă mîntuirea. Ajuns la limanurile Indiei, se duse la palat și aci ceru să fie dus înaintea lui Ioasaf — așa se numește în romanul creștin fiul împăratului — căci, spune el, dorește să-i „dea o piatră prețioasă, care și celor ce sunt cu inima oarbă le poate da lumina înțelepciunii". Intrat în palat, Varlaam oferă piatra prețioasă, care nu era alta decît învățătura Mîntuitorului, căci dincolo de lumea „în care unii vin și din care alții se duc", este o viață veșnică, viitoare. Răpit de frumusețea învățăturilor lui Varlaam, sprijinite de minunate parabole, Ioasaf simte coborîndu-se în sufletul lui zbuciumat înseninare și se creștinează, primind botezul și cuminecătura. Împăratul, aflînd că fiul său a îmbrățișat religia pe care el o prigonea, încearcă prin toate mijloacele să-și smulgă copilul din această nenorocire, cum o credea el, dar văzînd statornicia tînărului, este pătruns și el de adevărurile eterne ale creștinismului și se botează. Ioasaf, urcîndu-se pe tronul tatălui său, nu domnește mult, fiindcă, stăpînit tot mai mult de gîndul vieții spirituale și al mîntuirii sufletești, se retrge în pustietate.

Acest roman, care din literatura bizantină s-a răspîndit în toate literaturile evului mediu occidental, a trecut și la slavii sud-dunăreni, și, adus la noi de valul emigrărilor stîrnite de urgia dezastrului din Cîmpia Mierlei, a fost tradus de Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab.

Cel mai vechi manuscris slavonesc al romanului lui Varlaam datează din secolul al XIV-lea și s-a găsit de învățatul rus Iacimirskij în biblioteca mănăstirii Neamțului. Generații întregi de călugări nemțeni și-au trecut din mînă în mînă acest edificator roman ascetic, și unul din ei, care a ajuns mai tîrziu și episcop de Roman, a notat la începutul veacului al XVIII-lea pe filele îngălbenite ale manuscrisului aceste înduioșate rînduri: „O, mila ta, Doamne, mare este! Minunată cartea aceasta plină di toate de învățăturile svinte".

Într-adevăr, ceea ce formează frumusețea acestui roman, pe lîngă puritatea serafică a sufletului lui Varlaam, sînt minunatele apologuri pline de adînc înțeles al vieții omenești. Așa este, de pildă, parabola celor patru cosciuge — care a fost utilizată și de Shakespeare în actul al II-lea din *Negustorul din Veneția* și care are paralele în basmele noastre; sau parabola inorogului[1], care a inspirat lui Rückert balada *Es war ein Mann in Syrerland*, care a fost sculptată în catedralele din Occident, ca de pildă în San-Marco din Veneția, și care, în sfîrșit, se găsește zugrăvită și în cîteva din vechile noastre biserici, ca de pildă la mănăstirea Sucevița din Bucovina, sau la Băjești și Aninoasa din județul Muscel. Tot așa anecdota cu care vrăjitorul Tevda căută să convingă pe împărat că numai femeile pot smulge pe tînărul prinț din calea ascetismului. Această anecdotă plină de umor a fost reluată de Boccacio în *Decameronul* său, de La Fontaine în fabulele sale. Ea este răspîndită și în masele poporului nostru, de unde a fost culeasă în mai multe rînduri și de unde, în sfîrșit, a fost versificată de poetul I. U. Soricu.

ARCHIRIE ȘI ANADAN. Al treilea roman apărut în această perioadă de timp, nu mai puțin interesant prin marea lui vechime și prin originea lui asiriană, este romanul lui *Archirie și Anadan*. El circulă în literatura noastră din veacul al XVII-lea; a fost stilizat și tipărit de Anton Pann în 1850 și se tipărește și azi pentru lectura copiilor și a maselor populare. Este o poveste în care se întrețes două teme principale: a nerecunoștinței unui fiu adoptiv, care merge pînă acolo încît pune la cale pieirea unchiului său binefăcător, și a devotamentului vasalilor asirieni față de regii lor.

Acțiunea se petrece în timpul regelui asirian Senaherib, Sinagrip în versiunea noastră. Bătrînul sfetnic al împăratului, Archirie, neavînd copii, adoptă pe nepotul său Anadan, orfan de părinți, și-l crește cu toată grija

[1] Un om, fugind de inorog, căzu într-o prăpastie și apucîndu-se cu mîinile se sui într-un copac, unde se credea în afară de primejdie. Cătînd în jos văzu doi șoareci, unul alb, altul negru, care rodeau copacul de la rădăcină. În fundul prăpastiei, un șarpe, „groaznic la vedere, suflînd cu foc", căsca gura să-l înghită. „Cătînd la ramura pe care-și înțepenise picioarele", văzu patru capete de aspidă. Ridicînd, în sfîrșit, ochii în sus, văzu picurînd din ramurile acelui copac puțintică miere. „Deci părăsindu-și grija și toate nevoile ce-l cuprinsese", se porni să guste mierea.

Tîlcul parabolei este următorul: prăpastia este lumea; copacul este cursul vieții; șoarecii — ziua și noaptea; cele patru aspide sînt cele patru stihii ale trupului omenesc; balaurul — iadul; iar picătura de miere este dulceața acestei lumi trecătoare.

părintească pînă cînd se face mare. Atunci îl duce la curte și-l înfățișează regelui, rugîndu-l să-l primească în locul lui, deoarece el, simțindu-se slăbit de bătrînețe, voiește să se retragă la țară.

Anadan, intrat în slujba regelui și dorind să moștenească mai curînd averea unchiului său, în urma unei discuții violente cu acesta, se hotărăște să-l răpună. În acest scop plănuiește niște scrisori ca din partea lui Sinagrip, pe care le pecetluiește cu pecetea regală și-l face pe Archirie să-și adune oastea și să vină spre cetatea de scaun. În același timp, înfățișează regelui pe unchiul său ca pe un răzvrătit, care și-a strîns oastea și vine să-l detroneze. Regele, văzînd din turnul palatului oastea lui Archirie, se înspăimîntă. Anadan, care se oferise să amăgească pe unchiul său, iese în întîmpinarea bătrînului și-l decide să vină singur la curte. Intrat în sala palatului, Archirie, fără a avea răgazul să lămurească ceva, este condamnat la moarte. Dar armașul însărcinat cu înfăptuirea osîndei se lasă convins pe drum de Archirie și taie capul unui sclav, care semăna aidoma cu Archirie, în timp ce acesta este ascuns într-o hrubă.

În răstimp, faraonul Egiptului, aflînd de pieirea iscusitului Archirie, trimite, după obiceiul timpului, solie lui Sinagrip, cerîndu-i ca sau să-i trimeată meșteri iscusiți care să-i zidească o cetate în văzduh și să-i dezlege enigme, sau, dacă nu, să-i plătească tribut. Împăratul își adună toți sfetnicii ca să chibzuiască; nimeni nu este în stare să dezlege enigma, nici chiar Anadan, și atunci regretă cu toții pieirea lui Archirie. Este acum momentul prielnic ca armașul să scoată din hruba lui pe Archirie. Acesta, înfățișîndu-se din nou la curtea regelui, își ia asupra-și sarcina de a descurca lucrurile. El pleacă în Egipt, dezleagă enigmele ce i se pun, așează apoi un copil într-o ladă de care leagă la cele patru capete cîte un vultur; copilului îi dă în mînă o frigare cu carne în vîrf, pe care o ține astfel ca să ațîțe pofta vulturilor; aceștia, zburînd să prindă carnea, înalță lada în sus. Copilul strigă din înălțime: „Dați-ne cărămidă, dați-ne var, că șed meșterii fără lucru", iar Archirie, adresîndu-se împăratului, îi spune: „Iată-ți meșterii, împărate, trimite-le cărămidă și var, ca să-ți zidească cetatea". Faraonul Egiptului, mulțumit cu această dezlegare a enigmei, încarcă pe Archirie cu daruri și-l trimite înapoi cu cinste.

Întors la curtea lui Sinagrip, Archirie cere ca răsplată pe nepotul său Anadan, ca să-i desăvîrșească învățătura. Ducîndu-se cu el la țară, Archirie în fiecare zi îi dădea cîte o bătaie și cîte o învățătură privitoare la recunoștință, pînă cînd în cele din urmă, Anadan, de remușcare, și-a dat sufletul.

Chestiunea originii acestui roman a fost multă vreme obiect de discuție între orientaliști, pînă cînd în anul 1906—1907, o misiune arheologică germană, făcînd săpături într-o insulă de lîngă cataractele Nilului, acoperită de palmieri, dar pe care se afla odinioară orașul Elefantina, a descoperit două suluri mari de papirus din veacul al V-lea a Chr., conținînd romanul lui Archirie cu titlul: *Acestea sînt maximele lui Ahikar, un înțelept și zelos scriitor, prin care a învățat pe fiul său.* Peripețiile sînt expuse aci la persoana întîia; Archirie însuși care se da ca purtător al peceților regale sub regii asirieni Sanherib (705—681) și Asarhadon (681—668), își povestește necazurile cu nepotul său.

În urma acestei descoperiri, orientaliștii au căzut de acord: romanul a fost stilizat în Asiria, în veacul al VI-lea anterior erei creștine și are, după unii, un substrat istoric, după alții, o tradiție populară.

Iată din ce adîncime de vremuri — peste 25 de veacuri — ne-a venit acest roman, care se citește și azi la noi cu interes de copii și lumea de la sate.

La noi romanul a venit de la slavi, unde a fost tradus în secolul al XI-lea sau al XII-lea, în perioada macedoneană a literaturii bulgare. A fost tradus de timpuriu în literatura noastră, căci Cipariu, în *Principii de limbă*, menționează un manuscris din veacul al XVII-lea; un alt manuscris din anul 1717, copiat de un cărturar, care semnează Reațe, în mănăstirea Aninoasa, se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

Elementul didactic din acest roman, cu deosebire proverbele, au fost folosite și de marele prozator de la începuturile literaturii noastre moderne, Costache Negruzzi, în schița sa *Păcală și Tîndală*, iar altele, precum și enigmele, se găsesc împrăștiate în literatura orală a poporului.

Povestea lui Archirie, simplificată și prelucrată de V.A. Ureche în legenda *Țara fără bătrîni*, circulă și azi în popor și și-a găsit adăpost în cărțile de școală.

BIBLIOGRAFIE

Texte. *Alexandria:* Un fragment din *Codex Neagoeanus*, copiat de popa Ion Românul, în Simpetru, la 1620, a fost publicat de d-l I. Bianu în *Columna lui Traian*, 1883, p. 322 și urm., 455 și urm. Textul complet a fost publicat de N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuții. Studiu și text*, București, 1922.

Varlaam și Ioasaf: General P. V. Năsturel, *Vieața Sfinților Varlaam și Ioasaf, tradus din limba elenă la anul 1648 de Udriște Năsturel din Fierești, al doilea logofăt*, București, 1904. Afirmația generalului că romanul este tradus din limba elină este eronată. O traducere modernă din limba germană după Chr. v. Schmid: Preotul Econom Al. Petrescu, *Iosafat, o istorisire din timpurile de glorie ale creștinismului, traducere din limba germană*, Craiova, 1910.

Prelucrări moderne în literatura noastră: M. Sadoveanu și D. D. Pătrășcanu, *Din Viețile Sfinților, Sfintele amintiri*, București, Socec, 1926, p. 65—139; Ioan Mihălcescu, *Varlaam și Ioasaf*, ed. Casa Școalelor, Biblioteca pentru popor, nr. 14, București, 1921.

Archirie și Anadan: Textul romanului a fost publicat sub titlul *Înțeleptul Archir cu nepotul său Anadan*, tipărit întiia oară de Anton Pann, București, în tipografia lui Anton Pann, la 1850 (cu litere chirilice). Această ediție este reprodusă și azi în „Biblioteca pentru toți" nr. 79 (Alcalay), și în „Pagini alese din scriitorii români", nr. 26 (Cartea românească). O altă versiune, după un manuscris din 1784, a publicat Gaster în *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1900, p. 301—319. O versiune după un manuscris din anul 1773 a fost publicată de A. Lupeanu, în 1922, la Blaj, cu un studiu.

Studii. Pentru *Alexandria:* N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, București, 1910. Completări privitoare la problema datării și localizării traducerii, la aceiași, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuții. Studiu și text*, București, 1922; aceiași, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 213—231.

Pentru *Varlaam și Ioasaf:* Dan I. Simonescu, *Încercări istorico-literare,* Cîmpulung-Muscel, 1926, p. 27—56; N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească,* I, p. 232—250. Date nouă privitoare la circulația romanului la noi: Emil Turdeanu, *Varlaam și Ioasaf; istoricul și filiațiunea redacțiunilor românești,* în publicația Seminarului nostru, apărută sub titlul *Facultatea de litere din București. Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche). Cercetări literare,* I, p. 1—46, București, 1934; I. D. Ștefănescu, în *Byzantion,* III, 1932, fasc. 2.

Pentru *Archirie și Anadan:* N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească,* I, p. 251—262. Tot acolo, la locurile respective, bibliografia completă a chestiunilor. Pentru tema *Țară fără bătrîni:* J. Polivka, în *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde,* Berlin, VIII (1898), p. 25—29, și la noi I. Cazan, în *Drăguș, Un sat din țara Oltului,* II, București, 1940, Inst. de științe sociale, I, nr. 20.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ÎNCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Începuturile istoriografiei muntenești sînt încă învăluite în ceață, deoarece elementele care au intrat mai tîrziu în compilațiile de cronici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea s-au pierdut. Numai printr-o minuțioasă analiză critică a acestor compilații se poate reconstitui, în linii mari și nu totdeauna sigure, evoluția istoriografiei muntene.

Este posibil ca și în Muntenia, ca și în Moldova, istoriografia să fi început în limba slavonă — limba statului și a bisericii — dar nu avem nici o dovadă documentară, fiindcă nu ni s-a păstrat nici un fragment, nici o urmă despre această istoriografie slavonă.

Din unele citate și aluzii pe care le găsim la compilatorii de cronici din secolul al XVII-lea, s-ar părea că ei au avut la îndemînă izvoare scrise chiar pentru primii domni — ctitorii principatului muntean. Iată, de pildă, cîteva exemple culese din cronica atribuită de d-l Iorga lui Căpitanul Filipescu, de răposatul Giurescu lui Radu Popescu:

„După ce au pierit Dan Vodă, au stătut la domnie Alixandru Vodă, carele *zic* să fi fost de feliul lui Cîmpulungean. Ce să fie lucrat el în domnia lui *nimeni nu scrie.*"

Dar la domnia lui Dan-voievod, fratele lui Mircea:

„Acesta au stătut domn în Țara Românească ... însă ce să fie făcut în 23 de ani ai domniei lui *nu să pomenește, fără numai scrie* că l-au ucis Șușman voivodul sîrbilor, dar pentru ce și cum nu se știe".

La domnia lui Vladislav — deși aci e o confuzie:

„După ce au domnit Vlad Vodă 15 ani — e vorba de Vlad Țepeș — au luat domnia Vladislav Vodă de carele nici o istorie nu se află scrisă de cinevași, fără cît *să zice* că au pierit de sabie în Tîrșor; iar *nu scrie*, în războiu de au avut cu cineva sau de vreun vrăjmaș al lui, sau de nescareva oameni de ai casei lui (după cum de multe ori se întîmplă), ci *numai zice* că au pierit de sabie în Tîrșor. După aceasta se cunoaște ce fel de oameni *au fost rumânii noștri*, care nici un lucru *deplin n-au scris*".

Nimic însă din ce s-a însemnat în scris, privitor la istoria Țării Românești înainte de Neagoe Basarab, n-a ajuns pînă la noi. Abia din epoca domniei lui Neagoe Basarab avem o biografie a patriarhului Nifon, cu interesante elemente de istorie muntenească.

VIAȚA ȘI TRAIUL SFÎNTULUI NIFON

Se știe că Radu cel Mare, în năzuința de a reorganiza biserica Țării Românești, a adus în țară pe fostul patriarh al Constantinopolului, Nifon, pe care turcii îl scoseseră din scaun și-l țineau sub pază. Nifon, ridicat pe scaunul mitropolitan din Tîrgoviște, convocă un sinod la care iau parte domnul, preoții și boierii țării și în care se pun noile temelii ale vieții bisericești, întemeindu-se, pentru o mai bună rînduială religioasă, o nouă episcopie la Buzău. Dar cu toată ascendența pe care mitropolitul o avea asupra domnului și boierilor, totuși un conflict se ivi între ei. Unul dintre boierii de divan ai lui Radu cel Mare, Bogdan, se despărțise de soția lui și luase în căsătorie pe sora domnului. Patriarhul însă nu voia să încuviințeze această căsătorie, care era, după el, împotriva pravilelor bisericești, și cerea ca Bogdan să se împace cu soția lui, deoarece biserica nu admite divorțul soților — așa cum dealtfel a rămas pînă astăzi tradiția în biserica latină.

Radu cel Mare nu admitea punctul acesta de vedere și, întrucît era în joc însăși sora sa, acuză pe mitropolit „că strică obiceiurile țării" și-l silește să plece din țară, aducînd în locul lui pe fiul unui fost despot sîrb, Maxim.

Cîțiva ani mai tîrziu, se urcă pe scaunul Țării Românești Neagoe Bășarab, care în tinerețe trăise pe lîngă marele patriarh și-i ascultase învățăturile. Neagoe Basarab a fost un domn pios. El a reparat și clădit biserici în Constantinopol, în Athos, în Siria și Egipt, sprijinind credința ortodoxă în tot Răsăritul apăsat de stăpînirea păgînă.

În acest răstimp, patriarhul Nifon murise în mănăstirea Dionisiat din Muntele Athos și fusese trecut în rîndul sfinților.

Neagoe Basarab, aducîndu-și aminte cu pietate de fostul său dascăl, trimite la Muntele Athos să i se aducă în țară o parte din moaște (capul și o mînă), care fură așezate în mănăstirea de curînd întemeiată la Curtea de Argeș. Cînd, în 15 august 1517, se săvîrși sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș, în prezența unui numeros sobor de călugări și mitropoliți din toate centrele Răsăritului ortodox, Neagoe însărcină pe călugărul Gavril, protul Muntelui Athos — protul era un fel de președinte al republicii de mănăstiri din Athos — să scrie viața patriarhului Nifon, ale cărui moaște fuseseră aduse în țară. Protul Gavril fusese călugăr în aceeași mănăstire Dionisiat din Athos, în care își petrecuse ultimii săi ani patriarhul; deci îl cunoscuse de aproape. Începînd să scrie viața Sf. Nifon, Gavril, după modelul literaturii hagiografice, a amestecat în viața reală a sfîntului și elemente supranaturale, care justificau aureola de sfînt pe care i-a creat-o biserica.

Această viață a sfîntului, redactată în limba greacă, a fost tradusă apoi în limba română și se păstrează în patru manuscrise din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea din Biblioteca Academiei Române, și au fost studiate temeinic de diaconul N. Popescu în *Analele Academiei Române*, și de D. Mazilu într-o lucrare publicată într-o colecție de studii a Seminarului nostru de istoria literaturii române vechi, apărută în 1928 sub titlul *Contribuții privitoare la istoria literaturii române*.

În această viață a Sfîntului Nifon, scrisă de Gavril Protul, sînt întrețesute însă și date istorice interesante petrecute în Țara Românească pe

timpul a patru domni: Radu cel Mare (1496—1508), Mihnea cel Rău (1508—1510), Vlăduț (1510—1512) și Neagoe Basarab (1512—1521).

Această parte din *Viața lui Nifon* este de fapt o cronică plină de amănunte dramatice, în care este înfățișată istoria tulbure a Țării Românești de la Radu cel Mare pînă la Neagoe Basarab, împăciuitorul.

Domnii anteriori lui Neagoe — cu excepția lui Radu cel Mare, care a făcut totuși păcatul de a izgoni pe Nifon din țară — au fost răi și lacomi și au adus zarvă și sfîșieri interne. Mihnea, feciorul lui Dracea Armașul, era desfrînat, lacom, crud și dușman neîmpăcat al Basarabilor, pe care vroia să-i distrugă. Vlăduț era nerecunoscător și sperjur, fiindcă, după ce a căpătat tronul cu sprijinul boierilor Basarabi și după ce s-a legat prin jurămînt înaintea pașei de la Dunăre că „dacă va face vreun rău" neamului basarabesc, sabia pașei „să-i taie capul cu mare rușine și să-i piarză neamul din țară", totuși, înțețit de Bogdan, cumnatul lui Radu cel Mare, a căutat să pună la cale pieirea Basarabilor.

Pe acest fond întunecat de domnii nestatornice, de răzbunări de comploturi, de pribegii și de răzvrătiri, se întrețes detalii interesante care ne redau coloritul vremii, ca de exemplu: scena complotului urzit de Mihnea cu logofătul Stoican, în beciurile palatului domnesc, între butiile de vin, după ce au dat afară pivnicerii, sau scena cu feciorul de casă — din neamul Basarabilor — care, de frica domnului, se ascunde într-o butie goală și descoperă complotul — ambele utilizate de Odobescu în nuvela *Mihnea cel Rău*. Nu mai puțin interesantă prin dramatismul ei este scena cînd Neagoe a încolțit cu pîlcul de ostași, în mănăstirea Cotmeana, pe fiul lui Mihnea, care scapă, împreună cu feciorul lui Stoica, în toiul nopții, „pe o fereastră, desculți, descinși și fără ișlice", sau scena cînd Neagoe, mai mare peste vînătorii de la curtea lui Radu cel Mare, aducea în ascuns hrană patriarhului Nifon, în zilele de grea urgie ale acestuia.

Aceste detalii de senzație ale vremii, strîns legate de persoana domnului și a familiei sale, pe care protul Muntelui Athos nu le-a putut afla decît de la cineva din intimii domnului, dacă nu de la domnul însuși, concentrează de la început interesul cititorului asupra personalității lui Neagoe. Domnia lui apare ca o eră de împăciuire și liniște în țară, de largă oblăduire a creștinătății din Răsăritul musulman, de princiară dărnicie pînă în cele mai îndepărtate unghiuri ale ortodoxiei. Lista milosteniilor împărțite de el la Muntele Athos se înșiră bogat, cu toate amănuntele:

„Iară mănăstirea lui Ariton, care de opște să chiamă Cotlomuz, care o au început a o zidi den temelie Radu Vodă, Neagoe Vodă o au săvîrșit și cu toate frămsețile și podoabele o au podobit den lăuntru și dinafară, iar împrejur o au îngrădit cu zid. Și o au făcut biserica Sfîntului Nicolae făcătoriul de minuni cu turle, chilii și trapezarie, pimnița și magupiia, maghernița, grădina și poartă mică și mare, bolniță și ospătărie și dohirie, jitniță și vistirie și alte case de toată treaba. Iar biserica și chiliile le-au umplut de frămseți și li-au săvîrșit de acoperemînt; iar biserica și tinda o au acoperit tot cu plumb și au pus pe la ferestri cu sticle și o au și tîrnosit cu blagosloveniia arhiereului și a protului și a altor egumeni de la alte mănăstiri. Și făcu cinste mare tuturor și-i dărui cu daruri mari și să duseră cari-și pre la locurile sale, cu mare bucurie mulțămind lui Dumnezeu. Așijdirea făcu o pristaniște în Ascalun la

mare, să fie de corăbieri și o corabie mare, alta mică cu tot ce trebuiește și o au zidit cu zid împrejur; și au făcut o culă cu arme și cu turnuri, să le fie de pază. Și alte metohuri cu de toate au zidit și au făcut, și bine le-a tocmit, den care are mănăstirea mult venit. Și au pus numele ei: Lavra cea mare a Țării Muntenești.

Iară Lavra a lui sveatîi Atanasie toată biserica cea mare cu oltariul și cu tinzile le-au înnoit. Și au împreunat plumbul cel vechiu cu altul nou și o au acoperit toată de iznoavă; și toată cliserniţa o au zidit din temelie; și au făcut vase de treaba bisericii de aur și de argint și zevese cusute cu sîrmă de aur prea înfrămsețate au dat, și au făcut și mertic mare cîte 90.000 de talere de an.

Iar în Lavra Iverului, a lui sveatîi Evtemie făcătoriul de minuni, pre sus pre ziduri au adus apă cu urloiul, ca de 2 mile de loc de departe, și cu multă bogăție o au înbogățit. Iar cinstita a lui doamnă, Despina, dat-au o zăvase, cusută tot sîrmă de aur și prea înfrămsețată, să o puie înaintea sfintei și făcătoarei de minuni icoanei, în care este scris chipul Preacuratei Fecioară și Maicii lui Dumnezeu Mariia, care să chiamă Portăriță, care au venit pre mare la acea mînăstire cu mare minune, cum să află scris de dînsa.

Iar la mînăstirea Pantocrator au făcut mari zidiri ca și la Ivera și au dăruit multe daruri.

În Lavra cea mare a Hilandarului iară au adus apă, tot ca la Iver.

Iar în lăudata mînăstire Vatoped tocmi să se dea milă pre an, ca și la Lavra lui sveatîi Atanasie, și au pus pre făcătoarea de minuni icoana a Preacistii un măr de aur cu mărgăritar și cu pietri scumpe; și zidi și pimniță mare din temelie.

Și au împodobit și marea mînăstire Xeropotam, că au făcut o trapezărie din temelie și pimniță.

Iar la sveati Pavel au zidit o culă den temelie, să fie de strajă.

Ce vom mai înmulți cuvintele, spuind toate mînăstirile pe rînd!? Că toate mînăstirile den sfînt Muntele Atonului le-au îmbogățit cu bani, cu sate și dobitoace încă le-au dat și multe ziduri au făcut. Și fu ctitor mare a toată Sfetagora."

Se înșiră apoi binefacerile făcute la mănăstirea cea mare din Țarigrad, la muntele Sinai, la Ierusalim, în măgura Misiei, la mănăstirea Oreiscului, „unde sînt moaștele sfîntului Grigorie, făcătorul de minuni", în Evlava, în Machedonia la mănăstirea Cuceina și în alte multe locuri:

„Ce vom mai spune deosebi lucrurile și mînăstirile carele le-au miluit? Să zicem depreună toate cîte sunt în Evrota, în Trachiia, în Elada, în Ahiia, în Iliric, în Cambania, în Elispont, în Misia, în Machidonia, în Tetuliia, în Sermie, în Lugdonie, în Petlagoniia, în Dalmația și în toate laturile de la răsărit pînă la apus și de la amiazăzi pînă la amiazănoapte ...

Și nu numai creștinilor fu bun, ce și păgînilor, și fu tuturor tată milostiv, asemuindu-se Domnului celui ceresc, care strălucește soarele său și ploa și pre cei buni și pre cei răi."

Detaliile despre mulțimea binefacerilor și strălucirea domnitorului Neagoe în tot Răsăritul sînt așa de multe, încît ne întrebăm dacă intenția lui Gavril Protul a fost de a preamări viața lui Nifon sau domnia lui Neagoe.

Cronica se încheie cu arătarea înnoirilor și ctitoriilor din țară: la mănăstirea Tismana, la Nucetul, spargerea mitropoliei din Argeș și zidirea din temelie a mănăstirii Curtea de Argeș, „tot din piatră cioplită și netezită și săpată cu flori".

Ea se încheie cu tîrnosirea mănăstirii, la care au luat parte, alături de clerul și călugării din țară, toți egumenii de la Muntele Athos cu protul în frunte și patriarhii Răsăritului.

Prin structura ei, *Viața patriarhului Nifon* nu este numai o biografie cu caracter legendar a sfîntului, ci este în același timp și o cronică internă a țării, scrisă la curte și menită să înfățișeze într-o lumină de apoteoză domnia și personalitatea lui Neagoe Basarab, în înfățișarea lui de protector al întregii creștinătăți ortodoxe. Ea prezintă din acest punct de vedere o importanță aparte și se situează pe același plan cu *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie.*

Din pricina importanței pe care Nifon a avut-o în reorganizarea vieții noastre religioase, din pricina faptului că moaștele sale se păstrează la noi, la Curtea de Argeș, și, mai ales, din cauză că în *Viața* sa elementele biografice se întrețes continuu cu viața istorică a țării, opera lui Gravril Protul a fost intercalată în marea compilație de cronici a Țării Românești, alcătuită în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, de către logofătul Stoica Ludescu, „bătrîna slugă a Cantacuzenilor", cum se numește el însuși. În partea intercalată în cronică, Stoica Ludescu a lăsat însă la o parte începutul și sfîrșitul din viața sfîntului, adică partea din viața acestuia care, petrecîndu-se pe pămînt străin, nu avea legătură strînsă cu țara noastră.

După epoca lui Neagoe Basarab, trebuie să trecem tocmai în vremea lui Mihai Viteazul, pentru ca să dăm iarăși de urme ale istoriografiei muntene.

BIBLIOGRAFIE

Viața Sf. Nifon a fost publicată întîia dată de B. P. Hasdeu în *Arhiva istorică a Românie*i, I, 2, București, 1865, p. 133—150, sub titlul *Biografia Patriarhului Nifon în Turcia și în Țeara Românească, scrisă de Gabrielu superiorulu Muntelui Athos.* A doua oară de Iosif Naniescu și Constantin Erbiceanu, *Viața și traiul Sfinției Sale Părintelui nostru, Nifon, Patriarhul Țarigradului*, București, 1888, după un ms. din anul 1682, copiat în schitul Trivalea din Pitești, de ieromonahul Ioan ot Bistrița. Ediția cea mai bună este a lui Tit Simedrea, Episcopul Hotinului: *Vieața și traiul Sfîntului Nifon, Mitropolitul Constantinopolului*, după același ms. care a stat la baza ediției Naniescu. În prefață se indică și celelalte ms. din Biblioteca Academiei Române și se arată criteriile de transcriere. La ms. din Biblioteca Academiei Române citate de Tit Simedrea este de adăogat și versiunea, cea mai veche, păstrată în ms. de la Blaj, care cuprinde și *Învățăturile lui Neagoe*, copiată circa 1654 și care a aparținut domnului Ștefan Cantacuzino (cf. Vasile Grecu, în *Convorbiri literare*, LVII, 1939, p. 1857 și extras).

Versiunea *Vieții Sf. Nifon* cuprinsă în compilația lui Stoica Ludescu a fost publicată în: *Magazinul istoric pentru Dacia*, IV, p. 231—272, V, p. 3—32; *Istoria Țării Românești, de cînd au deșcălecat pravoslavnicii creștini*, ed. Ioanid, București, 1859, p. 4—37.

Studii. Despre patriarhul Nifon: Diaconul Nicolae Popescu, *Nifon II, Patriarhul Constantinopolului*, în *Analele Academiei Române*, seria II, *Mem. secț. istorice*, tom. XXXVI, p. 731—798 (teză de doctorat la Universitatea din Viena). Cf. și D. Mazilu, în *Contribuțiuni privitoare la istoria literaturii române* (Facultatea de litere din București, Seminarul de istorie a literaturii române — Epoca veche — București, 1928): *Contribuțiuni la studiul vieții Sfîntului Nifon, Patriarhul Constantinopolului*, p. 21 și urm.; D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, București, 1939, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II" I, p. 21—34.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Se știe că strălucitele victorii ale lui Mihai Viteazul împotriva turcilor, incursiunile lui norocoase în sudul Dunării au aprins nădejdile creștinilor din Balcani, care vedeau în el un mîntuitor de sub jugul păgînilor. Epopeea lui militară cu tragicul ei sfîrșit a fost cîntată în versuri de doi greci. Primul a fost chiar vistiernicul său, Stavrinos, care, după uciderea mișelească a domnului, în cetatea Bistriței, unde se afla închis în „nopțile de 1 și 2 februarie, la lumina stelelor", a cîntat în versuri populare grecești vitejia lui Mihai, „care niciodată n-a pus preț pe viața sa și în nici o luptă nu a cruțat capul său". Poema lui Stavrinos a încăput în mîna lui Panos Pepanós, care a publicat-o la Veneția, în 1638[1]. Ea s-a bucurat de o mare popularitate; s-a retipărit în numeroase ediții și a trăit în lumea greacă pînă în vremurile noastre ca o adevărată carte populară. A fost cunoscută și citită și la noi, fiindcă a fost utilizată de cronicarul lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, și a fost tradusă, mai tîrziu, pe la 1837, în versuri românești, de Teodor M. Eliat, colaboratorul lui Anton Pann. Poema lui Stavrinos a avut succes și în lumea slavilor de răsărit, unde a fost prescurtată și pusă în versuri.

Al doilea contemporan grec, Gh. Palamed, care trăia între ucrainienii din Polonia, ca interpret de limbă greacă la curtea „strălucitului duce de Ostrog, cneazul Vasile", unul din prietenii lui Mihai Viteazul, a fost ispitit să aștearnă și el în versuri faptele de arme ale domnului român.

Cronica lui Palamed nu a cunoscut însă popularitatea cronicii lui Stavrinos. Ea nu ne este cunoscută pînă acum decît dintr-un singur manuscris, păstrat în British Museum, de unde a scos-o la lumină elenistul Émile Legrand. Dar deși n-a avut răspîndire, totuși ea aduce încă o mărturie a marilor nădejdi pe care creștinătatea din Orient le pusese în geniul politic al eroului român.

Cît de populară a rămas figura lui Mihai Viteazul, nu numai între cărturari ci și în masele adînci ale lumii balcanice pînă azi, ne-o dovedesc cîntecele populare grecești, ca cel auzit de Émile Legrand din gura unui cerșetor

[1] Prima ediție este din 1638, publicată „cu îndemnul și cheltuiala arhiereului" grec din Veneția, Panos Pepanós din Pogoniana Epirului, compatriotul lui Matei al Mirelor. În această ediție vine întîi poema lui Matei al Mirelor și apoi poema lui Stavrinos. În ediția din 1672 ordinea a fost schimbată: întîi Stavrinos și apoi Matei al Mirelor (cf. V. Grecu, *Articole mărunte*, 1940, p. 11—14).

Despre edițiile lui Stavrinos cf. și D. Russo în Νεός'ελλη νομνήμ ων, VI (1909), Σύμμιγτα, p. 498, n. 2.

pe străzile Rusciucului, în 1871, și cules de Teodor Burada în Macedonia, precum și numeroasele reminiscențe despre vitejia lui în baladele sîrbești și bulgărești. Ba pînă și pe coastele Adriatice ale Ragusei — ai cărei fii, ca Baba Novac, luptau sub steagurile lui Mihai Viteazul — a ajuns vestea despre vitejiile românești, cîntate într-un fragment rămas de pe urma cunoscutului poet ragusan Antun Sasin.

Tot atît de celebru a fost Mihai Viteazul în Occident. Solii lui băteau necontenit drumurile Vienei, Pragăi și Italiei. Ba pînă și în îndepărtata Spanie ajungeau trimișii lui, pentru a cere ajutorul creștinătății împotriva dușmanului comun.

În anii din urmă, profesorul italian Angelo Pernice a descoperit în arhivele italiene un memoriu al lui Mihai Viteazul, de o deosebită importanță, fiindcă, în afară de detaliile interesante asupra luptei de la Călugăreni, memoriul dă pe față și ceva din firea hotărîtă și energică a domnului. Avizele italiene și plachetele franceze — un fel de ziare ale timpului care se desfăceau în piețele dinaintea catedralelor — aduceau la cunoștința publicului victoriile lui Mihai Viteazul și ale valahilor împotriva turcilor. Entuziasmul care a cuprins atunci masele populare a ațițat și imaginația scriitorilor. În Italia, cunoscutul scriitor popular Giulio Casare Croce — un Anton Pann italian al secolului al XVII-lea — într-o dramă care a avut mai multe ediții, *Sotteranea confusione o vera tragedia sopra la morte din Sinam Bassà, famoso capitanio di Turchi*, înfățișînd în infern pe rivalul lui Mihai Viteazul la scaunul de judecată al lui Minos, descrie lupta de la Călugăreni cu multe amănunte istorice: ruperea podului, căderea pașei în mocirlele de la Neajlov. În Spania, însuși Lope de Vega a evocat în drama *El prodigioso capitán* tenacitatea caracterului lui Mihai și avîntul războinic al ostașilor săi, deși lucrurile sînt umbrite puțin prin reclama făcută lui Sigismund Bathory. Chiar și la unguri s-au găsit cronicari și poeți populari care au povestit cu tendințe diferite viața zbuciumată și domnia plină de fapte răsunătoare a lui Mihai-vodă.

Era dar firesc ca Mihai Viteazul, care întrupa, după cum se vede, atîtea nădejdi, nu numai ale poporului său, dar ale întregii creștinătăți apăsată sub stăpînire păgînă, care și-a jertfit viața — cum spune însuși — ca „să capete un loc în creștinătate", să năzuiască și el, ca și Ștefan cel Mare, să lase viitorimii amintirea faptelor lui războinice și a strădaințelor sale. Și el a găsit astfel un cronicar al domniei într-un logofăt al său: Teodosie Rudeanu.

Acesta era un oltean dîrz și isteț, mîna lui dreaptă în timpul campaniei întreprinsă împotriva lui Ieremia Movilă. Pe vremea cînd viteazul domn pornise în fruntea oștilor să cucerească Moldova, Teodosie Rudeanu rămăsese în Ardeal, ca un fel de guvernator al provinciei de curînd cucerită. Mihai Viteazul se afla tocmai la hotarele Moldovei cînd sosiră în Ardeal comisari trimiși de împăratul Germaniei. Aceștia, temîndu-se de complicațiile ce se puteau ivi, veniseră să stăruiască pe lîngă domnul român ca să renunțe la campania lui în Moldova. Teodosie Rudeanu, care cunoștea intențiile precise și firea hotărîtă a domnului său, a pus să se aresteze comisarii imperiali și i-a ținut închiși pînă ce Mihai Viteazul a cucerit Moldova; apoi i-a pus în

libertate, cerîndu-şi scuze pentru neînţelegerea iscată şi pentru vexaţiunea la care i-a supus [1].

Acest om energic şi diplomat a fost cronicarul lui Mihai Viteazul. Dar, din nenorocire, cronica lui ni s-a pierdut în forma originală. Sîmburele ei ni s-a păstrat însă într-o traducere latinească. În lunile de vară — iunie şi iulie — 1597, se afla la curtea din Tîrgovişte a domnului român un sol german, Baltasar Walter cel Tînăr, din Silesia (Baldassar Waltherus Junior). Acolo, solul german se întîlneşte cu un sol polon, Andrei Tarnowski, „unul din cei mai buni prieteni" ai domnului român. care tradusese în polonă cronica logofătului lui Mihai Viteazul.

Această versiune polonă a fost apoi tradusă şi prelucrată în limba latină de Baltasar Walter, după cum mărturiseşte el însuşi:

„La îndemnul lor — este vorba de cîţiva bărbaţi prea luminaţi — şi prin generoasa mijlocire a măritului domn Andreiu Tarnow, care pînă acum s-a ilustrat în mai multe ţări pre unde a fost trimis în mai bine de 15 solii, unul din cei mai intimi amici ai domnului Mihai, cîştigaiu în lunile iunie şi iulie 1597, pe cînd mă aflam la curtea din Tîrgovişte, o scurtă descriere a acelor fapte, compusă de dumnealui cancelariul <= logofătul> *în limba românească şi aprobată de către însuşi domnul*. Această descriere întoarsă pre limba polonă, eu, traducînd-o în latineşte, o îmbrăcai în cele mai alese circumstanţe, adunate nu atît de la români, cît de la alţi însemnaţi şi demni de credinţă oşteni."

Din această mărturie a lui Baltasar Walter rezultă că la curtea lui Mihai Viteazul se scria, sub ochii domnului, de către logofătul lui, o cronică *în limba română*. Aceasta nu trebuie să ne surprindă, deoarece din cancelaria lui Mihai Viteazul pornesc şi hrisoave scrise tot în limba naţională.

Cronica aceasta scrisă în limba română a fost apoi tradusă în limba polonă de Andrei Tarnowski, iar din limba polonă a fost transpusă apoi în limba latină de Walter junior, care însă a împodobit-o cu „cele mai alese circumstanţe, adunate nu atît de la români, cît de la alţi însemnaţi şi demni de credinţă oşteni".

Baltasar Walter a trimis apoi traducerea latină a cronicii în Germania, printr-un delegat polon, Stanislas Golscii, castelan de Haliciu şi căpitan de Bar. Doi ani mai tîrziu, Walter, întorcîndu-se din misiunile lui în Orient, sfătuit de prietenii săi, a tipărit traducerea latină a cronicii la Gőrliz, în Silezia, la anul 1597, dedicînd opera patronilor săi, consulii din Gőrliz, Hoffmann de Hennersdorf şi Bartolomeu Scultet, matematicul.

Cronica aceasta se opreşte la anul 1597. Deşi în traducere latină, ea constituie totuşi prin ideile ei un document de cel mai mare preţ pentru cunoaşterea mentalităţii româneşti din epoca marelui domn. Dar, din nenorocire, Baltasar Walter nu s-a mărginit să traducă exact în limba latină textul transpus în polonă de Andrei Tarnowski, care şi el s-a pierdut sau nu s-a descoperit încă, dacă cumva se mai păstrează în cine ştie ce colţ de bibliotecă. Walter însuşi ne spune că, traducînd-o în limba latină, a îmbrăcat-o „cu cele mai alese circumstanţe", pe care le-a adunat — zice el — „nu atît

[1] Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 880—919.

de la români, cît de la ostaşii cei mai aleşi şi mai demni de credinţă". Prin urmare, opera lui nu este o traducere a cronicii de la curtea lui Mihai Viteazul, ci este o prelucrare a acesteia.

Fondul primitiv al cronicii a fost amplificat nu numai cu podoabe stilistice, dar şi cu ştiri nouă pe care traducătorul le-a putut culege şi cu lucruri despre care are uneori grija să ni le precizeze. Iată, bunăoară, cîteva exemple:

Pomenind de ordinele trimise de sultanul Murat al III-lea paşei din Silistra ca să treacă Dunărea şi să aşeze în scaunul Ţării Româneşti pe Ştefan, Baltasar Walter adaugă:

„Pre acest Ştefan *îl văzurăm şi noi de cîteva ori la 1597*, pre la Sf. Mihail, la masa strălucitului delegat al Poloniei, avînd capul acoperit cu un turban sau învelitoare turcească şi din *propriile lui cuvinte aflarăm acestea*, deşi mai pre scurt".

După lupta de la Călugăreni, el introduce de asemenea un episod duios, cules la curtea lui Mihai Viteazul:

„Spre a odihni inima cititorului după atîtea scene sîngeroase, *aflarăm cu cale de a însemna aci* cum doi cerbi domesticiţi însoţiră pe Mihai în mai multe expediţiuni războinice. Ei se aflau mai cu seamă lîngă cortul domnului; stăteau de faţă în războaie şi lupte, mergînd curagios, cînd înaintea lui, cînd alăturea de el. Nici zgomotul bombelor, nici fulgerele tunurilor nu-i înspăimîntau, ci auzind vuietul se ridicau în două picioare şi stăteau puţin privind. Ei stătură astfel martori neclintiţi, împotriva obiceiului acestor animale, la lupta purtată cu Sinan Paşa la Călugăreni. Aci, unul dintr-înşii pierind din întîmplare, celălalt de durere merse de se ascunse în pădure...

Acest fapt *se adeverează prin mărturiile domnului Mihai şi a multor alţi ostaşi demni de credinţă.*"

Dacă înlăturăm acestea şi altele asemenea, se pune întrebarea: avem posibilitatea de a reconstrui cronica pierdută a lui Teodosie Rudeanul, şi cum?

În compilaţia de cronici ale Ţării Româneşti, pe care a făcut-o în epoca lui Şerban Cantacuzino logofătul Stoica Ludescu, „bătrîna slugă a Cantacuzenilor", şi care povesteşte istoria Ţării Româneşti de la întemeiere, a fost încorporată şi o cronică a domniei lui Mihai Viteazul, cu următorul titlu — pe care-l dau după versiunea publicată de N. Bălcescu (în *Magazinul istoric*, tomul IV, p. 277):

De aicea se începe istoria lui Mihaiu Vodă, fiul lui Petraşco Vodă, carele au făcut multe războaie cu turcii pentru creştinătate, precum de aicea înainte se arată."

Este clar că în acest capitol — care în structura compilaţiei este destul de întins faţă de celelalte — avem de-a face cu copia unei cronici contemporane. Ce raporturi se pot stabili între această cronică şi între traducerea şi compilaţia latină a lui Baltasar Walter?

Înlăturînd interpolările vădite ale traducătorului german — ştirile noi pe care el însuşi spune că le-a cules de la diferiţi martori, impresiunile lui personale despre prăpădul ţinuturilor pustiite prin invazia oştirilor turceşti şi tătăreşti, ori accentele calde de adîncă admiraţie pentru domnul român — cronica lui încă nu se suprapune exact peste partea corespunzătoare din compilaţia lui Stoica Ludescu.

Deşi Baltasar omite, se pare, din cronica românească ce a avut-o la bază, unele ştiri care puteau fi neplăcute ungurilor — de exemplu atitudinea neloială a lui Sigismund Bathori după victoriile lui Mihai Viteazul asupra tătarilor — găsim însă pentru momentele mai importante ale campaniei lui Mihai Viteazul împotriva turcilor ştiri mai bogate, detalii mai precise la traducătorul german. E mai multă viaţă, mai multă mişcare; se simte mai bine timbrul contemporaneităţii în opera lui Walter.

Şi cu toate acestea ambele cronici în schema lor se suprapun una peste alta; se vede bine că este aceeaşi urzeală, aceeaşi împletire a evenimentelor în aceeaşi succesiune: durerile pe care le îndura ţara sub cotropirea turcească, hotărîrea domnului şi a boierilor de a izbăvi poporul de apăsarea turcească, alianţa cu Sigismund Bathori, semnalul revoluţiei prin uciderea turcilor din Bucureşti şi atacarea raialei turceşti a Giurgiului, invazia lui Mustafa Paşa, vizirul, cu pretendentul Bogdan de peste Dunăre şi a tătarilor, luptele victorioase ale Buzeştilor cu tătarii la Putinei şi la Şerpăteşti, respingerea turcilor peste Dunăre, atacarea şi arderea Silistrei, a Hîrşovei şi a Brăilei — care era pe atunci raia turcească, lupta de la Călugăreni, retragerea de la Stoeneşti, sosirea ajutoarelor din Ardeal şi Moldova şi curăţirea ţării de turci, luptele ulterioare cu tătarii, trecerea Dunării şi atacul de la Nicopole şi împrejurimi şi, în sfîrşit, încercarea turcilor de a se împăca cu Mihai Viteazul prin daruri pompoase şi prin făgăduieli ş. a.

Avem dar la baza ambelor cronici un fond comun; aceeaşi canava, care într-o parte a fost amplificată, într-alta simplificată, canava care foarte probabil a trebuit să fie cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul.

Cum se explică atunci faptul că această cronică nu ni s-a păstrat în întregul ei în compilaţia lui Stoica Ludescu? Şi ce reprezintă versiunea pe care a copiat-o „bătrîna slugă" a Cantacuzenilor?

Faptul că între cronica logofătului lui Mihai Viteazul şi compilaţia lui Stoica Ludescu s-a scurs mai bine de un veac şi jumătate nu este suficient pentru a explica simplificările şi prescurtările, căci în genere manuscrisele de cronici nu prea se simplificau.

În versiunea lui Stoica Ludescu se găsesc, precum a arătat d. N. Iorga, o serie de ştiri interesante privitoare la vitejiile Buzeştilor şi care se văd bine că au fost adăugate de cineva care făcea parte din familie, ca de pildă: în uciderea turcilor la Bucureşti din 2 noiembrie 1594 — semnalul răscoalei — cronica ne spune că „într-acel războiu fu rănit Stroe Buzescul la *mîna stîngă*". Buzeştii sînt pomeniţi pretutindeni: în luptele cu tătarii, în soliile trimise la Sigismund Bathori; vitejiile lor sînt totdeauna arătate într-o lumină simpatică, ca bunăoară în lupta de la Nicopole:

„O ceată de turci se întoarse cu mare hrăborie asupra lui Mihaiu Vodă. Şi atuncea se alese unul den turci cu sulița şi o împoncişă asupra pîntecului lui Mihai şi o înfipse în pîntece. Iar Mihaiu Vodă, deaca văzu că piere, el apucă sulița cu amîndouă mînile de fier şi căuta în toate părţile ca să-i vină cineva den boiari ajutoriu, să-l isbăvească den peire. Şi alţii mai aproape nu se aflară, fără doi boiari, *anume Preda Buzescu şi cu frate-său Stroe Stolnicul;* ei grăbiră şi tăiară capul turcului, şi pre cealelalte soţii ale lui, şi *isbă-*

viră pre Mihaiu Voăd din mînile turcilor, și multă bărbăție arătară Buzeștii înaintea lui Mihaiu Vodă, că se luptară cu vrăjmașii și isbăviră pre domnul lor de peire."

Cronica domniei lui Mihai Viteazul, intercalată în compilația lui Stoica Ludescu, este dar, după cum se pare, o copie alterată după cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul, ieșită însă, după cum a arătat d. Iorga, din cercul familiei Buzeștilor.

Cronica scrisă din porunca domnului și sub ochii lui s-a pierdut, după cum s-a pierdut și cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. O fatalitate dramatică a urmărit astfel străduința celor mai mari domni ai trecutului românesc de a consemna în scris pentru viitorime izbînzile cîștigate de neamul nostru sub conducerea lor în lupta contra păgînilor, pentru apărarea creștinătății.

BIBLIOGRAFIE

Opera lui Stavrinos a apărut sub titlul: Ἀνδ ναγα Θείαις τοῦ εὐσεβεστάτου καί ἀνδρειοτάτου Μιχαήλ βοεβόδα, Veneția, 1638. Traducere în limba română: Teodor M. Eliat, *Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă, ce au stăpînit Țara Rumânească și Ardealul de la anul 1588*<sic>*și pînă la 1601, care mai întîi s-au tipărit în limba grecească la anul 1806, în Vinețiia, în poezie, de smeritul ieromonah Neofit, iară acum întîieaș dată tradusă din grecește în rumânește de Teodor M. Eliat și date în tipariu cu cheltuiala și cu îndemînarea unor iubitori de înmulțirea cărților în limba românească.* Traducerea lui T. Eliat a fost reprodusă de G. Dem. Teodorescu în *Literatura și arta română*, II, 1897, p. 307—327, și de N. Iorga, la Vălenii de Munte, în 1910. O altă traducere de Maxim a fost publicată de Papiu Ilarian în *Tezaur de monumente istorice*, București, 1862, I, p. 285—326.

Studii. Eugenie Predescu, în *Magazinul istoric pentru Dacia*, I, (1845), p. 251—276; G. Dem. Teodorescu, *Studii neogrece despre români. Vistiernicul Stavrinos și mitropolitul Matei al Mirelor*, în *Literatura și arta română*, I, 1896, p. 280—291; D. Russo, *Poema lui Stavrinos. Modelele și imitatorii lui Stavrinos. Stavrinos și Matei al Mirelor imitați de Diacrusis. Stavrinos și Matei al Mirelor imitați de Ignatie Petriți. Stavrinos imitat de Spontis*, în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tomul I, București, 1939, p. 114—144.

Rezumatul slavo-rus al poemei lui Stavrinos a fost descoperit de regretatul Iulian Ștefănescu într-un ms. de la *Schottenkloster* din Viena (codex 609 din sec. al XVIII-lea); vezi articolul acestuia în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 141—174 (și extras).

Gheorghe Palamed. Manuscrisul se păstrează la British Museum din Londra, sub nr. 5573. Textul a fost publicat de Émile Legrand în *Bibliothèque grecque vulgaire*, Paris, 1881, vol. I., p. 183—230. Titlul este: Ἱστορια περιέχουσα πάσας τάς πράξεις χαι ἀνδραγαθίας χαί πολέμους τοῦ ἐχλαμπεο άτου Μιχαήλ βοΐβόδα, αὐθέντη Οὐγγροβλαχίας, Τραυσυλβανίας, Μολδαβίας, ἕως τήυ ἡμέραυ τῆς τελευτῆς αὐτοῦ παρά Γεωργίου του Παλαμήδη, γραφείσα χαι ποιηθεῖδα τυγχάνοτο; ἐν τῆ αὐλῆ, τοῦ ἐχλαμπροτά του δουχος τῆς Ὀστροβίας χυρίου χνέζη βασιλείου, ἐν ἔτει 1607, μηνι δεχεμβρίω, εἴς τας 15, ἐν Ὀστροβία *(Istoria cuprinzînd toate faptele, vitejiile și războaiele prea strălucitului Mihai Vodă, domnul Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei, pînă în ziua morții sale, scrisă și versificată de Gheorghe Palamed, cînd se afla la curtea prea strălucitului duce de Ostrov, domnul Domn Vasile Cneazul, în anul 1607, 15 decembrie, în Ostrov).*

Textul a fost tradus în limba română de O. Tafrali, *Poema lui Gheorghe Palamide*, în *Literatura și arta română*, 1905 (și extras). Studii, afară de notițele lui Legrand: G. Dem. Teodorescu, articolul mai sus-citat în *Literatura și arta română*, I, 1896—97, p. 429—437 și C. Erbiceanu, *ibidem*, p. 475—487 și 564—577; Andreas Horváth, *Görög históriás ének Mihály vajdáról*, Budapesta, 1935; D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, 1939, p. 145—151 *Poema lui Gh. Palamed.*

Știri privitoare la Mihai Viteazul în *Diarium Martini Crusii*, la D. Russo, *op. cit.*, p. 15—156. Pentru cîntece populare grecești despre Mihai Viteazul v. Émile Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques publiées et traduites pour la première fois* (în *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néohellénique, nouvelle série*, nr. 1), și Teodor Burada, *Convorbiri literare*, XXV (1891—1892), p. 263—264 (nr. 11 și 12 apărute ca număr jubiliar) și D. Russo, *Studii istorice greco-române*, p. 109—113.

Pentru Mihai Viteazul în folclorul balcanic: Al. Iordan, *Mihai Viteazul în folclorul balcanic*, în *Revista istorică română*, V—VI, 1935—1936, p. 361—381.

În literatura ungurească: Andrei Veress, *Cîntece istorice vechi ungurești despre români*, în *Memoriile Academiei Române, Secț. lit.*, seria III, tom. III, 3, (1925), p. 18—21, 5—6 (1935—1936), p. 361—381. Pentru Mihai Viteazul la cronicarii unguri: Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români, 1566—1608*, Cluj, 1928. Univ. Regele Ferdinand I Bibl. Inst. de ist. naț., II.

Pentru raporturile lui Mihai Viteazul cu Spania și despre el în plachetele Occidentului și la croați v. *Études roumaines sous les auspices de l'École Roumaine en France, I, Trois mémoires sur Michel le Brave présentés par* Al. Ciorănescu, Charles Göllner, Émile Turdeanu, Bucarest, 1938; Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole*, p. 5—19; G. Göllner, *Quelques plaquettes françaises contemporaines sur Michel le Brave*, p. 20—40; Émile Turdeanu, *Quelques ragusains auprès de Michel le Brave*, p. 41—72. Despre poemul lui Antun Sasin, *Razboj od Turaka (Războiul contra turcilor)*, p. 71—72.

Pentru Mihai Viteazul în literatura italiană: N. Cartojan, *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Pașa și vitejiile românești*, extras din *Omagiul fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu*, București, 1936.

Pentru Mihai Viteazul în literatura spaniolă: A. Popescu-Telega, *Două drame de Lope de Vega interesînd istoria și literatura românilor*, Craiova, Ramuri, 1936.

Cronica lui Baltasar Walter, *Brevis et vera descriptio rerum ab illust. ampliss. et fortis militiae contra patriae suae reiq. pub. christianae hostes duce ac Dn. Dn. Ion Michaele, Moldaviae Transalpinae sive Walachiae Palatino gestarum in eiusdem aula Tervisana fideliter collecta opera et studio Baldassaris Waltheri*, Jun. S. 1599, Gorlicii, Typis Johannis Rhambae. Ea a fost apoi reprodusă în colecția: Nicolaos Reusner, *Rerum memorabilium.. Exegeses sive narrationes historicae*, Frankfurt, 1603. Textul latin, însotit de traducere românească, a fost reprodus la noi de A. Papiu Ilarian, în *Tesaurul de monumente istorice pentru România*, I, 1862, p. 1—51 și notele p. 52—76.

Versiunea românească din compilația atribuită lui Constantin Căpitanul Filipescu sau Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, a fost publicată de Treboniu Laurian și Nicolae Bălcescu în *Magasinul istoric pentru Dacia*, I, 1845, p. 224—239.

O altă versiune publicată de Stoica Nicolaescu, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XI, p. 125—136.

Pentru cadrul istoric al domniei lui Mihai Viteazul și pentru Stavrinos și Tarnowski, vezi N. Iorga, *Istoria lui Mihai Vitezul*, 2 vol., București, 1935, și P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazu*, București, 1936. Studii despre cronicile muntene: N. Iorga, *Analele Acad. Rom., Mem. secț. ist.*, XXI, București, 1899.

Memoriul lui Mihai Viteazul descoperit de Angelo Pernice în arhivele din Florența a fost publicat în *Arhivio Storico Italiano*, 1925 (LXXXIII), p. 249—297; o traducere în limba română a dat Aurel Decei, *Luptele lui Mihai Viteazul povestite de el însuși*, Biblioteca poporană a Asociațiunii, Sibiu, 1926, an. XVI, nr. 137. Despre memoriu, cf. N. Iorga, *O Istorie a lui Mihai Viteazul de el însuși*, în *Analele Acad. Rom., Mem. secț. ist.*, s. III, t. V, mem. 9.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

DE LA MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU PÎNĂ LA ŞERBAN CANTACUZINO ŞI D. CANTEMIR

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI A LUI VASILE LUPU

PRIVIRI GENERALE

După tragedia asasinării lui Mihai Viteazul în Cîmpia Turdei, urmează vremuri tulburi de lupte interne și de războaie sîngeroase cu ungurii, pînă cînd zările încep să se înseninеze cu urcarea pe tron a lui Matei Basarab și Vasile Lupu, ca exponenți ai curentului național.

Strălucirea pe tărîmul cultural a acestor două domnii a fost umbrită prin rivalități și lupte. În evoluția culturii românești însă, găsim în această epocă cîteva trăsături comune, rezultate pe de o parte din identitatea de structură a poporului, pe de alta din ambianța politică asemănătoare.

Primul aspect interesant al epocei lui Matei Basarab și Vasile Lupu este rolul de protectori ai creștinătății ortodoxe din Balcani, pe care au continuat să-l joace, deși acest rol începe să le fie disputat de țarii Rusiei.

Mergînd pe drumul bătătorit de la Alexandru Basaraba de toți domnii Țării Românești, dar mai ales de Neagoe, „ctitorul a toată Sfeta Gora", Matei Basarab a revărsat și el din plin darurile voievodale românești în toate colțurile ortodoxe ale țărilor balcanice. Cărțile ieșite din tipografiile sale se adresează, precum o spun lămurit prefețele, nu numai „evlaviosului neam al patriei noastre, ci și neamurilor înrudite cu noi după credință și avînd același vestit dialect slavonesc ca limbă, și cu deosebire... *bulgarilor, sîrbilor...*" Matei Basarab, ca și înaintașii săi, a zidit peste Dunăre biserici — ca de exemplu Sfînta Petka la Vidin — și a trimis daruri în bani, în cărți și în manuscrise iluminate cu miniaturi. Știrile culese în anii din urmă de Emil Turdeanu au pus în lumină daniile domnului muntean în Serbia (la mănăstirile Mileševo, Sopoćani, Studenica, Papratije, Trebinje ș.a.). Călătoriile lui Marcu Beza în Orient au dat peste urmele generozității românești din epoca lui Matei Basarab în mănăstirile din Grecia și din insulele Arhipelagului. Mila creștinească și daniile voievozilor români — izvorîte din cel mai curat sentiment religios și nepîngărit de nici un gînd viclean de cutropire, cum l-au vădit, mai tîrziu, cei ce și-au asumat rolul de protectori ai creștinătății — au atras la curțile din Tîrgoviște și din Iași călugări și prelați din tot Orientul. Cei mai numeroși sînt cărturarii greci, ca: Dionisie Comnen, secretarul lui Matei Basarab, care a ajuns mai tîrziu, în 1671, patriarh al Constantino-

polului [1]; Mitrofan Kritopulos, patriarhul Alexandriei, care-şi făcuse studiile la Oxford şi care a murit în Ţara Românească, la 1639; Paisie, patriarhul Ierusalimului; Atanasie Patellaros, care a stat la Galaţi doisprezece ani, în mănăstirea Sf. Nicolae; Paisie Ligaridis, care-şi făcuse studiile la Roma, întreţinut de conaţionalul Leo Allatio, bibliotecarul Vaticanului; Meletie Sirigul şi patriarhul arab Macarie, căruia Vasile Lupu îi făgăduise să-i plătească datoriile patriarhiei [2]. Alături de aceştia se întîlnesc numeroase feţe bisericeşti venite din ţările slave sud-dunărene, ca: mitropolitul de Inău-Lipova, Longhin Branković, care a stat în mănăstirea Comana, de pe ţărmul Argeşului; mitropolitul de Kratovo, Mihail, sau mitropolitul de Peć, Gavril, care a oficiat înaintea domnului, împreună cu patriarhul arab Macarie, slujba în biserica domnească, în ziua de Sf. Nicolae şi de Crăciunul anului 1653 [3]; precum şi delegaţii de călugări ruteni din mănăstirile Galiţiei, sau, în sfîrşit, călugări ruşi, ca de exemplu Suhanov, trimis din Moscova în Orient, pentru a aduce manuscrise religioase — şi mulţi alţii.

Azilul acordat marilor feţe bisericeşti din Răsăritul grecesc a deschis în ţările noastre o direcţie nouă: începe să se cunoască şi să se preţuiască limba greacă. În această epocă apar la noi primele traduceri făcute direct după izvoadele greceşti.

De altă parte, afluxul cărturarilor ortodocşi în ţările noastre, într-o vreme cînd credinţa pravoslavnică era ameninţată, aduce o înviorare în viaţa literară.

Sînt sugestive — pentru înţelegerea fierberii pe care o adusese, în viaţa de cultură teologică a Ţării Româneşti, această întîlnire a prelaţilor ortodocşi din Răsărit — notele pe care ni le dă în ziarul său de călătorie călugărul Suhanov despre discuţiile dogmatice încinse în Tîrgovişte, la masa mitropolitului Ştefan, unde grecii Paisie Ligaridis, Vlasie şi Meletie Sirigul — cu o încredere prezumţioasă în ştiinţa lor, care intimida pe bietul călugăr rus — aduceau în sprijinul părerilor lor citate din opera Sfîntului Ioan Damasceanul, apărută de curînd la Veneţia. Asemenea discuţiuni pasionau nu numai cercurile conducătoare ale clerului, ci se întinseseră mai departe şi în lumea boierilor cărturari de la curtea lui Matei Basarab. Călugărul franciscan de origine croată, Rafael Levacović, care venea din Roma, în vara anului 1638, chemat de Matei Basarab ca să ia direcţia tipografiei, stătea de vorbă cu Udrişte Năsturel despre necesitatea unirii cu Roma şi despre superioritatea doctrinei catolice. Şi alţi boieri de la curtea lui Matei Basarab se pasionau pentru problemele teologice, ca de exemplu Istrate, fiul lui Stroe Leurdeanu, căsătorit cu fiica lui Nicolae Pătraşcu — o nepoată deci a lui Mihai Viteazu. Istrate a pus pe Ianache Misirliu, care „ştia să citească şi să scrie limba turcească", să-i scoată o copie de pe confesiunea pe care patriarhul Ghenadie II Scholarios a scris-o din însărcinarea lui Mohamed II, cuceritorul Constantinopolului. Domnul însuşi nu putea rămîne străin de aceste discuţii. Se poate spune cu drept cuvînt că în acele vremuri, cînd în sudul Dunării viaţa religioasă era înăbuşită sub stăpînirea păgînă şi în Ardeal

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 232.
[2] Iorga, *Ist. Bisericii rom. şi a vieţii religioase*, I, p. 315—316.
[3] Emil Turdeanu, în *Cercetări literare*, III, p. 174.

de calvinism, domnii noștrii luaseră sub ocrotirea lor viața spirituală a popoarelor creștine ortodoxe. Țările noastre deveniseră astfel centrul ortodoxiei. De aceea pornește din țările noastre lupta împotriva calvinismului.

A doua trăsătură caracteristică a epocei este apariția în cultura românească a ideii de unitate națională. Unirea celor trei țări surori, înfăptuită prin spada lui Mihai Viteazul, deși nu fusese pregătită sufletește și deși n-a dăinuit decît cîteva luni, totuși a lăsat în sufletele românești urmele ei și trebuia să ducă cu timpul la exprimarea clară a conștiinței unității naționale.

În Transilvania, ungurii, începînd cu Gavril Bethlen, își îndoiseră sforțările pentru a rupe legăturile de credință religioasă care uneau de veacuri pe românii supuși coroanei lor cu principatele vecine. Zadarnic patriarhul Constantinopolului le atrage atenția asupra comunității de sînge a românilor și îi previne că „o prefacere de lege la cei dintîi ⟨adică la ardeleni⟩ n-ar fi îngăduit-o niciodată domnii vecini din principate, ci mai mult decît sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, măcar cu ascunse întețiri", ungurii nu dau îndărăt. După cum ne arată documentele pe care le vom analiza mai jos, prin intimidări, prin silnicii, prin publicații, ei se zbat să atragă pe transilvăneni la confesiunea calvină. Împotriva tendinței de calvinizare, se ridică — după cum fuseseră preveniți — românii din principatele supuse suveranității turcești. Un superior instinct de rasă a împărțit în chip simetric rolurile între Moldova și Muntenia, în această luptă care nu se dădea numai pentru credință.

Moldova lui Vasile Lupu, care a făcut multă opoziție principilor ardeleni, a luat poziție fățișă, participînd la două sinoade — unul pus la cale de mitropolitul Kievului, de origine moldoveană, Petru Movilă, altul de mitropolitul Varlaam al Moldovei — și a atacat calvinismul în însăși inima lui, în principiile dogmatice.

Muntenia lui Matei Basarab, care avea legături de alianță cu Gheorghe Rákóczy I și II, a stat și ea de-a curmezișul Reformei, venind în ajutorul românilor transilvăneni pe altă cale. Un punct fundamental în programul de luptă al reformaților calvini era naționalizarea serviciului divin în biserica românească din Ardeal. O cedare însă pe acest teren ar fi putut atrage după sine, mai curînd sau mai tîrziu, și admiterea celorlalte puncte de divergență dintre calvinism și ortodoxism. Menținerea limbii slave în oficierea cultului era deci atunci o măsură impusă nu numai de tradiția moștenită din moși-strămoși, ci și de necesitatea de a păstra intactă unitatea etnică. De la urcarea sa pe tronul Țării Românești, Matei Basarab s-a străduit să întărească tradiția ortodoxă în formă slavă la întreg neamul românesc, aducînd tipografii cu litere chirilice în țară și publicînd cărțile de ritual în limba slavă. Prefața cărților sale o spune răspicat că ele se adresează „drept credinciosului și evlaviosului neam al patriei noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și avînd același vestit dialect slavonesc ca limbă... *ungrovlahilor, moldovlahilor*". Este clară aci ideea solidarității naționale prin biserică, în limba slavă. Dealtfel, în epoca aceasta își face drum în cultura românească și ideea unității naționale. Mitropolitul Varlaam, „strîngînd sobor dintr-amîndouă părțile, și din Țeara Românească și din Țeara Mol-

dovei", spune mai clar că scrie *Răspunsul la Catehismul calvinesc* „pentru *cei cu noi de un niam români, pretutindenea tuturor ce să află în părțile Ardealului*"; iar în Ardeal, Simion Ștefan, amintind că „rumânii nu grăiesc în toate țările într-un chip", se scuză dacă n-a izbutit să se facă înțeles de toți: *„nu-i de vina noastră, ce-i de vina celui ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de sau mestecat cuvintele cu alte limbi"*. Ideea unității neamului o găsim însă formulată cu tot relieful cuvenit la marii cronicari moldoveni, care, în contact cu istoriografia polonă, s-au ridicat pînă la obîrșia comună a întregului neam despărțit în trei state diferite.

Sufletul românesc, închis multă vreme în hotarele înguste ale culturii sud-slave, era și în această epocă în căutarea unor noi orizonturi. Experiențe vechi: impresiile aduse de soliile marilor domni în Occident, contactul intim cu cultura Apusului a unor domni ca Radu Mihnea, care-și făcuse instrucția în Veneția, sau a lui Petru Cercel, pribeag la curțile italiene și franceze, alcătuitor de frumoase stihuri italiene, accesul unor studenți din țările românești — mai ales din Ardeal — în școli și universități străine, încercările unui Despot Eraclidul de a înființa cu profesori aduși din Apus școli superioare — și atîtea alte prilejuri îi făceau pe ai noștri să nu se simtă la larg în spațiul culturii orientale, în care erau ținuți prin puterea tradiției, prin forța împrejurărilor de care s-a vorbit mai sus și prin suveranitatea turcească. Instinctul lor de rasă și de cultură îi ducea uneori peste vicisitudinile vremurilor către marele izvor de apă vie al latinității. „Cînd am ajuns în vîrsta adolescenței — mărturisește Udriște Năsturel — am dobîndit în același timp, în inima mea, prin grația lui Dumnezeu, o mare și aprinsă dragoste pentru limba romană sau latină, înrudită în chip evident cu a noastră, în așa fel că, neavînd aproape alte gînduri în cugetul și inima mea, zi și noapte fără încetare eram aprins pentru limba latină și pentru învățarea ei. A mers așa pînă cînd un profesor, care învăța înțelepciunea și știința, a binevoit să adape setea inimei mele care ardea de dragostea pentru învățarea acestei limbi..." [1]

Avem dovezi documentare că aceeași năzuință către noi zări de cultură zăcea nu numai în clasele conducătoare, dar și în masele mai adînci ale neamului. Din chiar epoca lui Matei Basarab avem știri despre doi tineri români care își făceau studiile în colegiul „De propaganda fide" din Roma. Unul era Mihail, fiul lui Paul, din Cîmpulungul județului Muscel. Fusese adus la Roma și instalat acolo în colegiul „Urban", de misionarul Venanzo Berardi da Mont'Ottone, din ordinul Minoriților Conventuali. Al doilea era un adolescent a cărui viață aventuroasă e un mic roman. Fusese — pretindea el — copil de casă în curtea domnească. Plecase cu domnul Țării Românești la Constantinopol, la vîrsta de 12 ani. Învățase acolo greaca vulgară și turceasca. Plecase apoi în insula Chios, unde se apropiase de iezuiți; îmbrățișase catolicismul și de-acolo plecase cu scrisorile de recomandare către secretarul colegiului din Roma. Două luni a bătut străzile cetății eterne, pînă cînd a deprins puțin limba italiană. În cele din urmă, a fost admis în colegiu, unde se întîlni cu cîmpulungeanul.

[1] P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila*, p. 83.

Ce au devenit acești doi premergători în colegiul de propagandă din Roma, de unde, un veac și jumătate mai tîrziu, tineretul plecat din Ardealul suferințelor românești a adus ideea regenerării naționale — nu știm. În volbura vremurilor au pierit fără să lase nici o urmă.

Contactul cu cultura latină a fost însă mai rodnic în Moldova. Școala întemeiată de Vasile Lupu în mănăstirea Trei Ierarhi, cu profesori trimiși de la Academia teologică din Kiev, de mitropolitul Petru Movilă, precum și colegiile iezuite din Moldova au deschis, după cum se va vedea mai jos, o mică pîrtie către cultura latină. Dar contactul binefăcător cu cultura latină s-a produs mai intens în școlile iezuite ale Poloniei, unde vlăstarele boierimii moldovene, desfundînd ideea originii romane și știri privitoare la țara lor, au deschis un drum nou în cultura românească.

Din contactul cu istoriografia polonă a primit imboldul de a alcătui cronica în limba națională Grigore Ureche, marele vornic de la curtea lui Vasile Lupu și contemporanul mitropolitului Varlaam. Imboldul dat, la rîndul lui, de Ureche a fost așa de puternic, încît, cu toate frămîntările timpurilor nestatornice care au urmat după prăbușirea lui Vasile Lupu, firul istoriei naționale a fost continuat de Miron Costin, care și-a făcut și el studiile în Polonia și care a pus în plină lumină ideea originii romane. Ideea a fost apoi reluată de fiul lui Miron, Nicolae Costin, a trecut după aceea la Dimitrie Cantemir și în Muntenia la stolnicul Constantin Cantacuzino.

Și pe tărîmul vieții religioase, activitatea literară începută cu strălucire în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu a fost continuată, în ciuda vitregiei vremurilor care au urmat. În Moldova, contemporanul lui Miron Costin, mitropolitul Dosoftei, dă aripă versului și începe munca grea de traducere a cărților de ritual în limba română, care avea să ducă la naționalizarea serviciului divin în biserică. Opera de naționalizare a slujbei religioase este apoi reluată și continuată în Muntenia de mitropolitul Antim Ivireanu.

În capitolele ce urmează, pentru a păstra un fir unitar în expunere, vom înfățișa întîi evoluția literaturii religioase de la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la mitropolitul Dosoftei inclusiv, după care vom înfățișa literatura istorică mai întîi în Moldova și apoi în Muntenia și în Transilvania.

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al epocii: N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI — *Monarhii*, București, 1938; util încă: A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, ed. a III-a îngrijită de I. Vlădescu, vol. VII, București, Cartea românească, 1929; N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, vol. I, Buc., 1929; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, P. Suru, București, 1925; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. a II-a revăzută și întregită, Sibiu, 1930 (foarte utilă bibliografia de a sfîrșit); Dr. Giorge Pascu, *Istoria literaturii și limbii române, sec. XVII*, Iași, *Viața românească*, 1922; N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, București, Casa Școalelor, 1928.

Pentru raporturile religioase și culturale ale țărilor românești cu Orientul ortodox, pe lîngă studiile lui N. Iorga, Marcu Beza, Emil Turdeanu ș.a. citate la p 43 — 45, a se vedea acum și preot Dm. T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1941.

Versurile lui Petru Cercel — publicate de Stefano Guazzo, *Dialoghi piacevoli*, Veneția, 1590, și ed. II-a, 1604 — au fost reproduse pentru întîiași dată la noi de M. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie...* Berlin, 1837, p. 244—246, nota. Pentru studenți români: N. Drăganu, *Cei dintîi studenți români ardeleni la universitățile apusene*, extras din *Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj*, IV, București, Cartea românească, 1929. Pentru Mihail fiul lui Paul și Ștefan Valahul în colegiul „De propaganda fide": Francisc Pall, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea*, în A. Marcu, *Studii italiene*, VI, 1939, p. 45—69; I. Minea, *Din istoria culturii românești*, I, Iași.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

UN CĂRTURAR MOLDOVEAN MITROPOLIT AL KIEVULUI: PETRU MOVILĂ

Istoria culturii românești din epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu nu ar putea fi înțeleasă dacă nu ne-am opri aci și asupra unui mare cărturar, vlăstar de domni moldoveni și munteni — căci tatăl său a domnit și în Muntenia — care a rîvnit și el să fie domn, dar care, după ce a văzut închise drumurile intrării în țara sa, a rămas între străini și a ajuns mitropolit al Kievului. Petru Movilă, rupt dintre ai noștri, a devenit una din figurile proeminente în istoria culturii ucrainene din secolul al XVII-lea. Învățatul rus Venelin spunea: „Se pune întrebarea care din cei doi bărbați cu numele de Petru este reformatorul îndrăzneț al imperiului rusesc și căruia prin urmare i se cuvine titlul istoric de mare: Petru I, împăratul Rusiei, sau Petru Movilă?"

Petru Movilă a fost fiul lui Simeon Movilă, fratele lui Ieremia și rivalul lui Mihai Viteazul. Tragediile familiei sale l-au împins mai mult spre studii și meditație. În 1627, cînd visurile lui de a recuceri, cu ajutorul polonilor, tronul ocupat pe rînd de unchiul său, de tatăl, de verii și de frații săi sînt spulberate, după îndemnul mitropolitului Kievului, Iov Boreţki, la mănăstirea căruia își petrecea adesea verile, Petru Movilă renunță la purpura domnească și îmbracă rasa de monah în mănăstirea Pecerska din Kiev. Aci ajunge repede arhimandrit, pentru ca, șase ani mai tîrziu, după moartea lui Iov Boreţki, să fie mitropolit. Pe atunci Ucraina se afla sub stăpînire polonă și pentru biserica ortodoxă, ruteană, amenințată în existența ei de biserica catolică a Poloniei, la care se adăoga și curentul uniaților (care primiseră unirea cu Roma recunoscînd pe papă, dar păstrau serviciul divin în limba slavă), urcarea lui P. Movilă pe scaunul mitropolitan a fost o adevărată mîntuire.

Prin cultura, prin tradițiile familiare, prin legăturile lui de rudenie și prietenie cu nobilimea polonă, el izbuti să dobîndească în jurul scaunului său mitropolitan un prestigiu într-adevăr princiar.

Încă de pe cînd era arhimandrit în lavra din Pecerska, Petru Movilă înființă acolo o tipografie, care, împreună cu cea din Lwów, a desfășurat o activitate din cele mai rodnice pentru biserica ortodoxă a rușilor. Din aceste tipografii au ieșit o serie de tipărituri care au fost aduse în Țara Românească de meșterii trimiși de Petru Movilă lui Matei Basarab și care au servit mai tîrziu de model tipăriturilor muntene.

Paralel cu tipografia, el a întemeiat în mănăstirea Brațca — Frăția — o școală vestită, o adevărată academie teologică, din care avea să pornească

în curînd un curent nou de primenire în cultura rusească. În atmosfera întunecată și greoaie de ignoranță în care lîncezea clerul ortodox rutean, Petru Movilă se străduiește să introducă cele dintîi raze de lumină ale culturii latine occidentale. El își dădea bine seama că biserica ortodoxă ruteană, rămasă în urmă sub raportul culturii, nu putea rezista atacurilor îndreptate din lagărul iezuiților și uniaților poloni decît premenindu-se și întărindu-se cu toată armatura culturii moderne a timpului său. Știința timpului — zicea Petru Movilă — este pentru biserica ortodoxă întocmai ca oglinzile lui Arhimede, care, concentrînd razele solare asupra corăbiilor dușmane care se apropiau de țărmurile Siracuzei, le ardeau.

Cultura timpului însă nu putea fi căutată nici în cultura slavonă și nici în cea bizantină, care la începutul timpurilor moderne se stinseseră. Numai cultura latină a Occidentului, premenită prin Renaștere, putea săvîrși minunea de a regenera viața intelectuală a clerului ortodox și de a-i împrumuta armele cu care să poată rezista atacurilor îndreptate din taberele vrăjmașe. De aceea, în programul de studii al academiei teologice, P. Movilă introdusese pe primul plan: latina, cu studiul retoricei, dialecticei, poeziei și filozofiei.

Dar cu toată viața lui de muncă aprigă închinată operei de ridicare a bisericii rutene, totuși mitropolitul Petru Movilă n-a rupt cu totul legăturile cu patria mumă. În primele cărți ieșite din tipografia lui, Pecerska, pe cînd era numai arhimandrit, el semnează „fiul domnului Moldovei" și adaogă stema celor două principate românești. Dacă mai tîrziu renunță la aceste tradiții ale familiei și la aceste reminiscențe ale patriei sale, o face desigur pentru a se confunda în spiritul de umilință al vieții călugărești, a acelor aprigi muncitori anonimi, disprețuitori de tot ceea ce era mărire pămîntească, care semnau munca lor: „păcătosul robul lui Dumnezeu". Totuși niciodată nu și-a ascuns originea lui românească. Elevii săi din academia teologică i-au închinat un volum de versuri omagiale, și, făcînd aluzie la originea lui românească, îi plăsmuiesc o genealogie care-l face să se scoboare din eroul roman Mucius Scaevola. În scrisorile lui pastorale, face în multe rînduri aluzie la strămoșii lui români. „Am cheltuit — spune el într-un rînd ortodocșilor din Minsk — avuțiile strămoșilor mei domni ai Moldovei pentru nevoile bisericii." Iar unul din adversarii săi îl acuză că era înconjurat numai de servitori moldoveni. Nostalgia după țara și neamul său se vede continuu în cursul vieții lui. În 1637 cumpăra o Evanghelie cu miniaturi scrisă pe vremea lui Ștefan cel Mare, pe care o dăruia marei lavre Pecerska: să fie acolo „pe veci neclintită la hramul Prea Curatei Născătoarei de Dumnezeu mănăstirii Pecerska, unde va fi îngropat trupul meu". În alt rînd, înălțînd în Ucraina poloneză, la Golosvienski, o biserică, îi pune ca hram pe Sfîntul Ioan cel Nou de la Suceava, patronul Moldovei sale. În 1645 a venit la Iași să celebreze căsătoria fiicei lui Vasile Lupu, Maria, cu principele lituan Ianusz Radziwill. Astfel stînd lucrurile, cine știe dacă, în afară de motive de tactică, alegerea Iașilor ca locul cel mai nimerit pentru marele sinod al ortodocșilor în care avea să se discute ideile normative ale ortodoxiei, față de *Catehismul* atribuit lui Chiril Lucaris, nu va fi fost determinată și de amintirile copilăriei care-l legau de orașul în care domniseră ai lui?

Ortodoxia trăia atunci o mare dramă. În jurul scaunului patriarhal din Constantinopol se dădeau lupte aprige în care patimile pămîntești se amestecau cu lucrurile divine.

În martie 1633 apăruse la Geneva, în limba latină, o confesiune de credință ortodoxă, datată din Constantinopol, martie 1629, și în care se făceau cîteva concesii punctului de vedere al confesiunii calvine. Opera a fost atribuită patriarhului Chiril Lucaris, care se afla în legătură cu cercurile reformate din mediul cosmopolit al Constantinopolului: consulul olandez Corneliu Haga, predicatorul ambasadei olandeze, un fost profesor calvinist la Geneva și ambasadorul Angliei. Dușmanii patriarhului, în frunte cu Chiril Contaris din Veria și Atanasie Pattelaros, ridică lumea împotriva lui Lucaris, acuzîndu-l de erezie. Ambasadorul Franței susține curentul de agitație împotriva patriarhului care se sprijinea pe cercurile reformate. Lupta dezlănțuită este înverșunată. Chiril Lucaris este de cinci ori depus de turci și tot de atîtea ori readus în scaunul patriarhal prin sprijinul prietenilor săi, pînă cînd în cele din urmă turcii, îndîrjiți, îl ucid. Moartea tragică a lui Chiril Lucaris nu poate pune capăt agitației. Succesorul lui, Chiril Contaris din Veria, are aceeași soartă. Două sinoade care au loc la Constantinopol, unul în 1638 și altul în 1642, și în care s-a anatemizat confesiunea lui Chiril Lucaris, n-au izbutit să aducă lumii ortodoxe pacea de care avea nevoie. Pace cu atît mai necesară, cu cît în centrul și răsăritul Europei — în Ardeal, în Polonia și în Ucraina — ortodoxia pierduse continuu terenul dinaintea catolicismului, care găsise formula unirii cu Roma, dinaintea curentelor de reformă.

Mărturisirea ortodoxă și sinodul de la Iași. La această grea răspîntie din viața bisericii ortodoxe apare mitropolitul Petru Movilă. Cele două sinoade constantinopolitane făcuseră o operă negativă: anatemizaseră confesiunea atribuită lui Chiril Lucaris. Lipsea pentru întreaga ortodoxie însă o operă pozitivă de construcție normativă. Această sarcină și-a luat-o Petru Movilă. După ce a lucrat mai mulți ani la *Mărturisirea de credință ortodoxă*, a convocat un sinod la Kiev în 1640, în care s-a discutat și admis opera. Trebuia însă ca *Mărturisirea* să fie întărită într-un sinod ecumenic. Dar Constantinopolul, în care erau încă vii luptele dintre partizanii și adversarii lui Chiril Lucaris, nu era prielnic pentru dezbateri. Fu ales Iașii, al cărui domnitor plătea pe atunci datoriile patriarhiilor. Mitropolitul Kievului nu veni însă în perosană, ci trimise o delegație de trei teologi, în frunte cu Isaia Trofimovici, doctor în teologie și egumenul mănăstrii Nikolska. Patriarhul a fost reprezentat și el prin doi delegați: fostul mitropolit de Nicea, Porfirie, și marele predicator al patriarhiei, Meletie Syrigos. Muntenii s-au abținut din pricina vrajbei iscate între Vasile Lupu și Matei Basarab. Moldovenii au fost reprezentați prin mitropolitul Varlaam, prin episcopii de Roman, Rădăuți și Huși, prin egumenul mănăstirii Trei Sfetitele, unde s-au ținut ședințele sinodului. Sinodul a început la sfîșitul lui august 1642 și a durat trei luni. Ședințele au fost secrete și prezidate de Vasile Lupu, pe care patriarhul Constantinopolului, Parthenie, îl numește „promahos" — prim luptător — și „distrugătorul curagios al ereziei". De la început însă se ivesc neînțelegeri. Grecii voiau ca sinodul ieșean să-și însușească hotărîrile sinoadelor din Constantinopol împotriva lui Chiril Lucaris și în spe-

cial să se adopte opera întocmită de Meletie Sirigul. Rușii se opuneau la condamnarea lui Chiril Lucaris. [1]

Ei cereau să se discute în sinod numai *Mărturisirea de credință* a lui Petru Movilă, ceea ce, în cele din urmă, grecii au trebuit să primească în urma intervenției lui Vasile Lupu și a clerului moldovean, care se străduiau să împace cele două tabere. După îndelungate dezbateri, *Mărturisirea* lui Petru Movilă a fost primită, cu suprimări și corectări făcute de Meletie Syrigos. Opera — împărțită în trei părți: 1. credința, tratată pe baza simbolului Niceo-Constantinopolitan; 2. speranța, lămurind rugăciunea dominicală și cele zece fericiri și 3: mila, cuprinzînd învățăturile ortodoxe despre păcat, despre decalog, despre invocarea sfinților și cultul icoanelor și al moaștelor — a fost apoi aprobată de patriarhul din Constantinopol ca operă normativă pentru întreaga biserică ortodoxă. Ea a fost tradusă în rusește la Kiev în 1645. În 1662, opera a fost tipărită în limba greacă și latină la Amsterdam, cu cheltuiala lui Panaiot Nicusi. În 1691, opera, tradusă în românește de frații Greceanu, cu ajutorul stolnicului Constantin Cantacuzino, s-a tipărit de episcopul Mitrofan în tipografia episcopiei din Buzău. Opt ani mai tîrziu, din porunca domnului Constantin Brîncoveanu, ieromonahul Antim Ivireanu scoate o nouă ediție a textului grecesc, în mănăstirea de pe insula lacului Snagov, din preajma Bucureștilor. Cu deosebire la noi opera lui Petru Movilă s-a bucurat de o întinsă răspîndire și s-a retipărit și retradus în nenumărate ediții, pînă în vremurile noastre, căci avem ediții tipărite la mănăstirea Neamțu în 1844, de Scriban, și în 1864; la Sibiu, 1855; la Iași, 1874; București, 1745, 1827, 1853; o penultimă ediție a apărut în 1899 sub auspiciile sfîntului sinod; ultima la Sibiu în 1914.

Marele sprijin pe care Petru Movilă l-a adus culturii românești a fost însă trimiterea de material tipografic și de meșteri și cărturari pentru înființarea tiparniței și a Academiei teologice de la Iași.

BIBLIOGRAFIE

Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, extras din revista *Biserica ortodoxă română*, VII, 1883, și VIII, 1884; Z. Arbore, *Petru Movilă, mitropolitul Chievului*, în *Tinerimea română*, București, XVI, vol. I, p. 94 și urm.; Émile Picot, *Pierre Movilă (Mogilă)*, în Émile Legrand, *Bibliographie hellénique, au XVII-ème siècle*, IV, Paris, 1896, p. 104—156; P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines* (extras din *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, V, 1926), Paris, Gamber, 1926; S. Golubev, *Kievskij mitropolit Petr Mogila sego spodvižniki*, Kiev,

[1] Pentru două motive. Întîi pentru că o condamnare a doctrinei calvine de către ruși ar fi indispus pe principii litvani din Polonia, pe care se sprijinea Petru Movilă. Și al doilea pentru că învinuirea adusă lui Chiril Lucaris nu părea destul de întemeiată. Patriarhul Ierusalimului Teofan, care venise la Kiev ca să sfințească pe mitropolitul Petru Movilă, declarase de calomnii iezuite zvonurile după care Chiril Lucaris ar fi trecut la calvinism, și de apocrif *Catehismul* apărut la Geneva. Dacă ne gîndim la bărbăția cu care a apărat ortodoxia românilor ardeleni împotriva injoncțiunilor principelui Bethlen Gabor, chiar în anul în care era datată confesiunea din Geneva, 1629 (vezi mai jos, p 180), atunci trebuie să recunoaștem că Petru Movilă și delegații săi aveau dreptate.

1898, 2 volume; bibliografia rusească completă la P. P. Panaitescu, opera citată mai sus, p. 93—95: P. P. Panaitescu, *Un autograf al lui Petru Movilă pe un tetraevanghel al lui Ştefan cel Mare* (extras din *Revista istorică română*, IX, 1939), Bucureşti, 1940. Pentru ediţiile româneşti ale *Mărturisirii ortodoxe:* I. Bianu, Nerva Hodoş şi Dan Simonescu, *Bibliografia veche românească*, I, p. 321, 378; II, p. 224; III, p. 553. În Biblioteca Academiei Române se găsesc ediţii moderne tipărite la: Neamţ, 1844; Sibiu, 1855; Neamţ, 1864; Iaşi, 1874; Bucureşti, 1895 (ediţia sfîntului sinod, cu o prefaţă de mitropolitul Ghenadie privitoare la istoricul textului şi ediţiile lui); Antoine Malvy et Marcel Viller, *La confession ortodoxe de Pierre Moghila, Métropolite de Kiev (1633—1646), approuvée par les Patriarches grecs du XVII-e siècle. Texte latin inédit avec introduction et notes critiques*, Roma, Paris, 1927 (tomul X, nr. 39, din *Orientalia Christiana*); vezi şi recenzia lui M. Jugie în *Echos d'Orient*, XXXII (1929), p. 414—430, unde se stăruie asupra izvoarelor catolice folosite de P. Movilă.

Despre opera lui Petru Movilă în legătură cu celelalte confesiuni ortodoxe: Textul grecesc la Ion Mihalcesco, Θησαυρὸς τῆς ὀρθοδοξίας *Die Bekentnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechischen-orientalischen Kirche im Originaltext, nebst einleitenden Bemerkungen*, Leipzig, 1904, p. 22—122; *Hurmuzaki*, Doc. supl. II, p. 2, p. IV, p. I, p. 688 şi urm.; J. Mihalcesco, *La Théologie symbolique au point de vue de l'Eglise orthodoxe orientale*, Bucarest, Paris, J. Gamber, 1932, p. 75—79. Un portret al lui P. Movilă la mănăstirea Sucevita: I. D. Ştefănescu, în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 71—75.

Despre Chiril Lucaris şi sinoadele din Constantinopol, Kiev şi Iaşi a se vedea şi Oreste Tafrali, *Chiesa ortodossa e riforma nei secoli XVI e XVII* (estratto da *Religio*, vol. XI, 1935), Roma (Rezumatul a 14 lecţiuni ţinute la École des Hautes-Études din Paris, in 1934); J. Mihalcesco, *Les idées calvinistes du Patriarche Cyrille Lukaris*, în *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse*, 1931, p. 506. Despre Chiril Lucaris: Κυριλλος ὁ Λουχαρις, *1572—1638*, Atena, 1939.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN EPOCA LUI MATEI BASARAB

CULTURA. La curtea din Tîrgoviște a lui Matei Basarab, necontenit cercetată de soli străini, de emisari papali și de mari patriarhi ai Răsăritului, în răgazurile de liniște și pace pe care le lăsau războaiele cu Vasile Lupu, era veșnic treaz gîndul de a înzestra țara cu mănăstiri și biserici—patruzeci la număr — cu mori de hîrtie, cu tiparnițe și cu meșteri tipografi. Domnul s-a străduit să dea o viață nouă și cancelariei domnești, nu numai completînd numărul logofeților cunoscători de limbi străine, ci și căutînd caligrafi iscusiți, care au dat o formă mai estetică hrisoavelor sale. Cu toată concurența pe care o făceau cărțile tipărite, totuși arta caligrafiei și a miniaturii era încă în floare și avem din această epocă vreo cîteva exemplare de manuscrise cu miniaturi de o rară frumusețe, ca de exemplu *Slujbenicul*, copiat în 1653 din porunca mitropolitului Ștefan, păstrat acum în Biblioteca Academiei Române, sub nr. 1790, sau *Evangheliarul* scris de ieromonahul Porfirie în 1633, păstrat în Biblioteca patriarhiei din Constantinopol, sau *Evanghelia* mitropolitului Anania din 1651, scrisă pentru mitropolia din Tîrgoviște, dusă mai tîrziu la Belgrad, sau *Evangheliarul* lui Silion Rusu, monahul de la mănăstirea Dealul. În această muncă de cultură, Matei Basarab era susținut, pe lîngă mitropoliții Teofil și Ștefan și pe lîngă boierii din divan, de soția lui, doamna Elina, și de fratele ei, învățatul boier Udriște Năsturel.

Udriște Năsturel și sora lui, doamna Elina, sînt copiii lui Radu Postelnicul Năsturel și ai jupînesei Calea Calomfirescu, „fata din casa domnească a lui Mihai Vodă Viteazul".

DOAMNA ELINA a fost una din acele frumoase icoane feminine care se desprinde din trecutul românesc într-o lumină de aureolă, împărțindu-și vremea între grijile casei (cînd căutînd, după cum se vede din scrisorile ei, „izvoade de peteare și mai mari și mai mici", ori „semințe de flori de tot feliul") și între grijile domniei (cînd ținînd locul soțului său în scaunul domnesc, cînd ajutînd răniții sosiți de pe cîmpul de luptă și cerînd sibienilor să-i trimeată, „fără zăbavă", „un cherurgus bun", cînd, în sfîrșit, punînd la cale cu un gust ales ctitorii mănăstirești și locașuri de recreare sufletească). Arhidiaconul Paul de Alep, care a însoțit pe patriarhul arab Macarie în călătoria lui la curtea lui

Matei Basarab, ne descrie în cartea sa minunatul palat de pe moșia părintească — Fierești — unde a fost primit de doamna Elina: „un palat care nu are egal în lume, afară numai poate în țara frîncilor", „zidit pe dinafară și pe dinlăuntru" de meșteri aduși din Ungaria, cu „piatră poleită", marmoră, adusă din Turcia. „Chiar bolțile și pardoselile pivnițelor, galeriile etc. sînt lucrate greu cu piatră bună, care provoacă admirația privitorului." „Clădirea are trei caturi și e atît de frumoasă, încît împrăștie toate grijile sufletului. Ar fi zadarnic să încerc o descriere a interiorului admirabil aranjat în apartament." Ea a patronat și suportat spezele pentru imprimarea *Triodului* sîrbesc din 1649, cerut de călugări sîrbi din Muntele Athos.

Neavînd copii, doamna Elina și soțul ei au înfiat, în martie 1635, pe Mateiaș, fiul lui Udrișteș Năsturel, a cărui mamă, jupînița Maria, născută Corbeanu, murise la o săptămînă după naștere. Copilul a crescut în casa domnească pînă la vîrsta de 17 ani, cînd „pe mîna mătușei sale, a doamnei domniei mele, a Elinei, i s-a întîmplat lui să moară. Pe patul morții, și-a iertat toate satele lui vecinicie, cu moșii cu tot." Întărind această ultimă dorință, bătrînul domn spune: „Pentru că însuși domnia mea am auzit cu urechile mele cuvintele lui, pe care, la ceasul morții lui, le-a mărturisit domniei mele dinaintea cinstiților diregători ai domniei mele, mari și mici. [1]"

UDRIȘTE NĂSTUREL. Fratele doamnei, Udrișteș Năsturel, era cel mai cărturar boier al timpului său în Muntenia. Nu știm unde și-a format cultura. El ne spune că, ajuns în „vîrsta adolescenții, a dobîndit o mare dragoste pentru limba latină și că un profesor, care învăța înțelepciunea ⟨filozofia⟩, a binevoit să-i adape setea inimei". S-ar părea dar că el, nepot de fiică al lui Radu Calomfirescu, viteazul boier al lui Mihai Viteazul, și-a făcut instrucția în casă — cel puțin pentru limba latină — cu unul din acei misionari catolici pripășiți în țările noastre. [2] La această părere ne îndeamnă faptul că și fratele său Șerban — care a fost și el logofăt — într-un document din 1623, sub frumoasa lui semnătură în monogramă chirilică, adaogă, după moda occidentală, data de la Hristos în cifre arabe, și că sora lui, doamna Elina, semnează cu litere latine și presară, în scrisorile ei chirilice, fraze latinești. Udrișteș Năsturel se întîlnește pentru întîiași dată în viața publică a țării la curtea lui Alexandru Iliaș, în 1628, cînd scrie un act prin care se confirmă jupînului Hrizea, marele logofăt — tatăl cronicarului Radu Popescu — un loc de casă în București: „Eu Udrișteș Năsturel, tînăr scriitor, am scris în orașul secular, în București". În anul următor însă — 1629 — el semnează pe un alt act, într-o frumoasă caligrafie, „Uriil Năsturel, tainic", adică vtori-logofăt, cum se mai zicea atunci, funcțiune de mare încredere pe care o păstrează pînă la capătul vieții (1657). În calitate de vtori-logofăt, el conducea împreună cu marele-logofăt cancelaria domnească și a îndeplinit, pe timpul cumnatului său, mi-

---

[1] St. Nicolaescu, în *Arhivele Olteniei*, XX, 1941, p. 19—27 și 73—80.

[2] Unul dintre aceștia, pe timpul lui Mihai Viteazul, a fost Balthasar Walther, traducătorul cronicii lui Teodosie Rudeanu, de care ne-am ocupat la p 147—151 El a fost preceptorul lui Nicolae Pătrașcu, căruia îi închină o odă latină în Tîrgoviște, prezentată la ziua aniversării, în anul 1597. Vezi și M. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie*, p. 247. Oda a fost publicată de A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice*, I, 1862, p. 50—51.

siuni de cea mai mare încredere: solii către împăratul german, la Viena, către regele Poloniei (1638), către principele Ardealului Gh. Rákóczy pentru a încheia cu el „legătura", tratatul de alianţă (1648). El primea şi introducea solii la domn. Stătea de vorbă cu misionarii catolici în chestiuni de dogmă, ca de exemplu cu Levaković, căruia îi cerea o mărturisire a credinţei catolice. Era la largul său în discuţiile cu patriarhii Răsăritului.

Rafael Levaković laudă „spiritul lui bărbătesc, liber şi îndrăzneţ". Mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a venit în 1644 la Tîrgovişte, trimis de Vasile Lupu pentru a aşeza pacea cu Matei Basarab, ne spune despre el că era un „boiarin cinstit şi slovésnic şi a toată destoinicia şi înţelegerea harnic, drept pravoslavnic creştin". Avea o bibliotecă frumoasă, pe care necontenit o îmbogăţea cu cărţi noi aduse de peste hotare. Călugărul rus Suhanov a văzut în biblioteca învăţatului boier multe cărţi slave, între care şi o gramatică apărută în Polonia — probabil a lui Smotrijckij, prietenul lui Petru Movilă — iar mitropolitul Varlaam, tot la Năsturel, a găsit între alte cărţi nouă şi „cărţulia mică în limba noastră românească tipărită ... plină de otravă sufletească" — e vorba de *Catehismul calvinesc* din 1642.

A ţinut să creeze în familia sa o atmosferă de frumoasă cultură, aducînd pentru al doilea fiu al său, Radu, un profesor din Kiev. Radu a ieşit şi el un cărturar de seamă. Prietenul său, cronicarul sîrbocroat George Brancovici, ne încredinţează că vorbea limba slavă şi latină. Cu grija pentru ţara lui „săracă şi făr' de învăţătură", a pus la cale în Cîmpulung „o şcoală pentru învăţătura copiilor", şi lui i se datoresc primele copii ale romanului *Varlaam şi Ioasaf*, tradus de tatăl său.

Udriste Năsturel a avut o parte activă în opera de cultură a epocii. El a stăruit pentru introducerea tiparului în Muntenia şi a privegheat la imprimarea cărţilor; a alcătuit stihurile de dedicaţie la stema ţării cu care se deschide *Pravila de la Govora* (1640); a întocmit, „în satul său părintesc din Fierăşti", prefaţa la *Antologhionul slavonesc* din 1643; a ajutat la traducere şi a scris prefaţa la *Evanghelia învăţătoare*, tipărită la Govora în 1642: „Scurmat-am cu tîmpă mintea mea şi am scos acest izvor de apă dulce, pururea curătoriu, adăpătoare de suflete omeneşti". El a introdus în literatura slavă, traducînd din latineşte, „acea floare de aur" a misticismului catolic, *Imitatio Christi*, tipărită cu cheltuiala doamnei, la mănăstirea Dealu, în 1647. Cartea a avut ecou în lumea slavă. În 1704 a fost copiată la Moscova şi împodobită cu frumoase gravuri în cupru. Şi tot el a introdus în limba noastră minunatul roman al ascetismului creştin, *Varlaam şi Ioasaf*, de care ne-am ocupat la p. 135.

TIPOGRAFIILE. Vîltoarea luptelor sîngeroase dezlănţuite pe pămîntul Ţării Româneşti după războaiele începute de Mihai Viteazul a fost fatală pentru cultura românească. Şcolile slavoneşti din mănăstiri intraseră în cădere [1], bisericile fuseseră jefuite, manuscrisele şi cărţile de slujbă arse sau furate.

Matei Basarab însuşi, în prefaţa celei dintîi cărţi ieşită din tiparniţa sa, vorbeşte de jefuirea bisericilor şi „de împuţinarea sfintelor cărţi", pricinuite

[1] A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice*, I (1862), p. 370.

de desele năvăliri și împresurări ale diferitelor popoare ale necredincioșilor și chiar *ale unor credincioși*" [1].

Matei Basarab, „mișcat de rîvna către Dumnezeu", după cum spune însuși în graiul său bătrînesc, s-a străduit să împlinească această lipsă a cărților necesare cultului divin.

În vara anului 1635, domnitorul se adresase cunoscutului călugăr croat Rafael Levaković, care conducea pe atunci o tipografie slavă la Roma, propunîndu-i să vină în Țara Românească pentru a lua asupră-și activitatea de tipărire și răspîndire a cărților sfinte la popoarele care întrebuințau limba slavă în biserică. Dar Levaković întîrzia să vină. În aceste împrejurări, se înfățișează la curtea lui Matei Basarab călugărul Meletie Macedoneanul, care trăise în atmosfera de viață spirituală a mănăstirii Zograful din Muntele Athos și care, trecînd apoi în Rusia Mică, învățase tiparul în mănăstirile lui Petru Movilă. Matei Basarab l-a trimis atunci în solie, împreună cu ieromonahul Nectarie din Pelagonia și cu „feciorul său Ștefan Byrzohodeț (cel sprinten la mers)", dîndu-le scrisori către Petru Movilă și către fruntașii cetății Kievului, ca să cumpere o tipografie. [2] Mitropolitul Kievului le trimite o „tiparniță completă" cu o echipă de tipografi, în frunte cu Timotei Alexandrovici Verbicki, care fusese căpetenia imprimeriei din lavra Pecerska pe timpul lui Iov Borețki și care, după aceea, prin 1624, ajunsese patron independent în Kiev. Verbicki a stat în Țara Românească pînă în 1642. În locul lui aflăm, din 1642, un alt ucrainean, Ivan Kunotović, care condusese tipografia Frăției ortodoxe — Bracka — din Lwów, ce se afla și ea sub ascultarea și controlul lui Petru Movilă.

La școala acestor tipografi ucraineni stabiliți în mănăstirile noastre s-a format, cu vremea, o echipă de ucenici tipografi printre sîrbii stabiliți la noi, în județul Vîlcea: Procopie, Preda și Radu Stanciovici, și Teodor și Lupin Dimitrievici.

Tipografii ucraineni trimiși de Petru Movilă au adus cu ei, pe lîngă materialul tipografic și cărțile de cult tipărite la Lwów și Kiev, care urmau să servească de model ciclului de tipărituri slave din Țara Românească, precum și gravurile necesare pentru ilustrarea textelor. Pe timpul acela, gravura ucraineană în lemn, influențată, prin mijlocirea mediului polon, de gravura germană, ajunsese la o înflorire deosebită și dăduse lucruri de artă care împodobeau cartea tipărită, precum miniaturile, frontispiciile și vinietele împodobiseră vechile manuscrise caligrafice. Căpeteniile tipografilor ucraineni trimiși de Petru Movilă în Țara Românească au adus cu ei din Kiev și din Lwów și tiparele gravurilor în lemn cu care ilustraseră pînă atunci cărțile tipărite în Ucraina. Gravurile din *Evanghelia cu învățătură*, tipărită la Govora în 1642, sînt identice în toate detaliile cu scenele corespunzătoare din *Cazania* tipă-

---

[1] Aluzie la unguri. Cf. poema lui Matei al Mirelor, Ἱστορία τῶν κατα την Οὐγχρο-Βλαχίαν τελεσθέντων' în Papiu Ilarianu, *Tesauru*, I, p. 332, invazia lui Bethlen Gabor în Țara Românească. „Țara era devastată de nu se afla în ea nici vite, nici pîne, nici vin, pentru că toate le răpiseră și duseseră în Ardeal; înseși *vasele bisericilor și mănăstirilor* pusese [...] să le care în țara lui ce o umpluse de argintul și aurul Țării-Românești".

[2] Dan Simonescu și Damian P. Bogdan, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, extras din *Biserica ortodoxă română*, București, 1939, p. 13.

rită la Lwów în 1606, iar ilustrația titlului din *Pravila lui Matei Basarab*, tipărită la Tîrgoviște în 1652, deși are stema și armele Munteniei, este semnată cu un nume rutean: Theodor Tišević. Dar la școala acestor gravori străini se formează, cu timpul, o școală de gravori români, care vor ajunge mai tîrziu, pe vremea lui Constantin Brîncoveanu, să-și întreacă maeștrii și să imprime gravurilor lor un caracter propriu românesc. Chiar pe timpul lui Matei Basarab, în ilustrațiile *Pravilei* din 1652, apare semnat și numele unui român desigur ucenic al lui Tišević: Petru Theodor.

LITERATURA RELIGIOASĂ. S-a crezut într-o vreme și se mai susține încă în manuale de școală — cu toată documentarea convingătoare a regretatului Bianu — că Matei Basarab și Vasile Lupu ar fi săvîrșit marea reformă a introducerii limbii naționale în biserică. Această radicală schimbare nu se putea însă îndeplini deodată, fiindcă nu erau încă traduse cărțile necesare cultului, și apoi — adăugăm noi — nici nu era încă vremea să se înfăptuiască, atunci cînd curentele de reformă, care preconizau eliminarea limbilor privilegiate din biserică și introducerea serviciului în limba națională, amenințau unitatea etnică în Transilvania. Pe de o parte, se pomeniseră ai noștri din moși-strămoși să audă slujba sfîntă într-o limbă pe care, deși nu o înțelegeau decît prea puțini, o socoteau aptă pentru serviciul divin; pe de altă parte, o schimbare care ar fi tins la înlocuirea limbii slavone li s-ar fi părut o alunecare în apele ereziilor. Atitudinea credincioșilor noștri de pe vremuri în fața încercărilor de naționalizare a ritualului și a textelor de cult, venite din Occident, ne-o caracterizează notița însemnată de popa Constantin din Dorna pe una din foile *Codicelui Voronețean*: „Această carte este scrisă pe rumânie și nu-i bună de nimic".

În epoca lui Matei Basarab însă, cultura slavonă intrase în agonie. Focarele de cultură slavă din sudul Dunării apusese rînd pe rînd, înăbușite de valul stăpînirii turcești. Afluxul de cărturari, care prin imigrările lor au înviorat începuturile organizării noastre bisericești, s-a oprit. Lipsite de suportul puternic pe care îl aducea contactul reconfortant cu Sudul slav, școlile noastre de slavonie au lîncezit și ele. Era firesc deci, ca, în această stare de lucruri, cunoașterea limbii slavone să devină tot mai anevoioasă.

În urma acestor împrejurări s-a ajuns, pe vremea lui Matei Basarab, ca nici preoții să nu mai înțeleagă limba în care o tradiție prea adînc înrădăcinată îi silea totuși să oficieze serviciul divin. Avem dovezi elocvente că, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, această situație devenise atît de îngrijorătoare, încît crea prelaților noștri o grea îndoială, avînd să aleagă între tradiția slavonă și realitatea care impunea naționalizarea serviciului divin. Tipărind cîteva cărți de ritual cu *textul în limba slavonă și lămuririle formelor exterioare ale cultului în limba română*, mitropolitul Ștefan al Țării Românești se credea îndatorat să preîntîmpine „înponcișarea" poporenilor săi cu aceste explicații:

„... și văzîndu iară cum au creștinii țării înputare, și preoții mai vrătos de cătră hulnicii dă lege, cum pentru grosimea și grubia nu știm sluji tainele sfintei beserici și strigă toți ... că am uitat cinurile, socotelele, obrășirile, chipurile, nemeririle și toate rînduialele și tipicurile sfintelor taine, pentru aceia ... gîndiiu să iau înputarea batjocoririlor de asupra aceștii țărișoare ...

și astfel scos-am la lumină ... nu cum au fost pînă acum slavonește, tipicurile, carele nu le pot ști cinstiții și cuceriții preoți pentru nesebuiala lor ...

... De vreme ce am spart pîcla neștiinței și am dres rînduialele și le-am prepus rumâneaște, pentr-acea nu se cade vouă dreptților mei fii ai Pravoslaviei să vă înponcișați și să vă scîrbiți împotriva pastoriului vostru ..."

Se desprind din aceste citate motivele care l-au determinat pe mitropolitul Ștefan să tipărească, pe la sfîrșitul domniei lui Matei Basarab, aceste cărți *bilingve:* ca să împace tradiția, a respectat textul slavon al Scripturilor sfinte, dar în același timp, ca să poată folosi nevoilor preoțimii de pe atunci, a tălmăcit tipicurile în limba română. Dacă aceasta era situația către sfîrșitul domniei lui Matei Basarab, era firesc ca, la începutul ei, încercarea de naționalizare a serviciului divin, reclamată de starea preoțimii, care nu mai cunoștea limba slavonă, să pară totuși o îndrăzneală și mai mare.

Ne explicăm prin urmare de ce cele dintîi cărți ieșite de sub teascurile tipografiei întemeiată cu ajutorul lui Petru Movilă au fost slavone: un *Molitvelnic*, tipărit la 1635 în Cîmpulung; apoi un *Antologhion*, în 1643 la Cîmpulung; o *Psaltire*, în 1637 și 1638 la Govora; a treia ediție în 1650, la Cîmpulung; *Liturghierul*, în 1646, și *Imitația lui Hristos*, la 1647, ambele în mănăstirea Dealul, și, în sfîrșit, *Slujbenicul*, în 1646, *Triodul penticostar* și *Triodul postului*, în 1649, toate trele la tipografia mitropoliei din Tîrgoviște.

Dar aceste cărți tipărite în limba slavonă nu erau menite numai să acopere lipsa textelor de ritual din cuprinsurile românești, ci să întărească, cum am spus mai sus (p. 159), și ortodoxia în Ardeal. În același timp, urmînd vechea tradiție a strămoșilor săi Basarabi, domnul român le hărăzea ca danie spre folosul întregii ortodoxii din Sudul dunărean, a cărei independență căzuse în mîna turcilor. Acest gînd se lămurește în prefața care deschide una din tipăriturile sale:

„Drept credinciosului și evlaviosului neam al patriei noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și avînd același vestit dialect slavonesc ca limbă, și cu deosebire, bulgarilor, sîrbilor, ungrovlahilor și celorlalți".

Șirul tipăriturilor început cu cărți slavone se continuă însă cu o serie de cărți românești, care prezintă un interes deosebit, pentru că vădesc aceeași tendință de a apăra ortodoxia românilor ardeleni împotriva tendințelor de calvinizare ale ungurilor.

Prima *Cazanie*, apărută la Govora în 1642, „izvodită de eromonahul Silvestru" și „premenită de pe limba rusească pe limba românească" de însuși Udriște Năsturel — care a venit și el la al „unsprezecilea ceas la lucrul Domnului" — ne înfățișează intențiile cercurilor conducătoare la imprimarea acestei cărți. „Mila rudei meale creștinilor m-au îndemnat spre aceasta — spune Udriște Năsturel — fiindcă văzuiu în neamul nostru mulți oameni ... carii pentru ne⟨ști⟩ință se depărtară cu învățături striine, și cu proastă și scurtă mintea lor răsluindu-se den credința adevărată protivnică bisericii lui Dumnezeu, cu ereticii împreunîndu-se."

Pentru a întoarce de la rătăcirea în valurile ereziei pe cei de un neam cu el, a cugetat, spune mai departe, să scoată „această sfîntă carte ce se cheamă Evanghelie învățătoare tîlcuită, să fie propovedanie creștinătății noastre, a sfintei besereci apostolească a Răsăritului", pe care o oferă ca „o floare prea înfrămsețată și dulce mirositoare, adusă den raiul vederei ceriului".

Originalul acestei *Cazanii* este, după cum ni se spune, tradus din rusește, dar pînă acum n-a fost încă identificat. Traducerea este însă vioaie și plastică. Iată de pildă un pasaj, ilustrat adesea pe pereții din tinda bisericilor și mănăstirilor noastre, din predica citită în „Duminica lăsatei de carne". Este vorba de adunarea năroadelor la judecata lui Dumnezeu:

„Întru spaima sufletului mieu nu domnesc ca să spui cuvînt de čas înfricoșat cînd direptul judecătoriu va ședea pre scaunul slavei sale și va începe a face judecată tuturor, cui-ș după lucrul lui. Atunce se vor aduna înaintea lui toate limbile și năroadele, domnii și împărații pămîntului și muncitorii cestui veac, toți păcătoșii și direpții, toți, cine întru cinul său vor sta înaintea lui: direpții den a dreapta slavei lui, iară păcătoșii de-a stînga, că-i va aleage soț de la soț, cum aleage păstoriul oile den capre."

A doua *Cazanie*, apărută la mănăstirea Dealul doi ani mai tîrziu (1644), pe timpul egumenului Varlaam Arapul, este o retipărire a *Cazaniei* precedente, pînă la pagina 404 — poate chiar că se păstrau coalele tipărite — la care s-a adăogat apoi restul după *Cazania lui Varlaam*, apărută cu un an mai înainte la Iași și care era mai completă, fiindcă, pe lîngă predicile care dezvoltă textul pasajelor din Evanghelii citite în duminicile dintr-un an, mai cuprindea și omilii destinate pentru marile sărbători ale creștinismului (precum: nașterea Sfintei Fecioare, Aflarea sfintei cruci, Botezul Domnului, Bunavestire ș.a.), care nu cad obișnuit într-o duminică; precum și predici la comemorarea marilor sfinți (Sf. Nicolae, Sf. Dumitru etc.). *Cazania* de la Dealul reproduce aceste două secțiuni din urmă după *Cazania* moldovenească. Dar omite, după cum au observat de la Gaster încoace toți istoricii literari, viața Sfîntului Ioan cel Nou, patronul Moldovei, așezată în *Cazania lui Varlaam* la 23 aprilie. În schimb introduce, ceea ce nu s-a observat pînă acum, o omilie nouă pentru cinstirea „celor 40 de mucenici diîn Sevastie", la 9 martie.

Tot pentru edificarea morală a maselor adînci ale poporului, egumenul Melchisedec Meletie a publicat în 1642 la mănăstirea Cîmpulung, *Învățături preste toate zilele alese den multe dumnezăești cărți de folosință tuturor creștinilor prepuse de pre limbă grecească*. Este un mic tratat de morală în 4°, de 55 de foi: privitor la dragoste, la „răotate cum să le răbdăm cu mulțimire cîte ne vin asupră", la iubirea de argint, la „muzăvirie", milostenie, pocăință, ispovedanie, „Tatăl nostru", moartea omului, preoția, cele zece porunci.

În cadrul aceloraș preocupări de edificare ar intra și *Ceaslovul* din Muzeul limbii române al Universității din Cluj — azi la Sibiu — pe care d-l Pașca îl datează din această epocă.

PRAVILELE. Pe lîngă aceste cărți de predici și învățături morale s-au tradus și tipărit alte două texte, a căror importanță deosebită stă în faptul că, după *Pravila* lui Coresi, sînt cele dintîi tipărituri cu caracter juridic la noi. Aceste tipărituri sînt: *Pravila de la Govora*, apărută în 1640 și cunoscută — din cauza formatului ei mic — și sub numele de *Pravila cea mică*, și *Îndreptarea legii*, apărută la Tîrgoviște în 1652.

Pravila de la Govora a fost tradusă de un călugăr oltean, Moxa sau Moxalie, și cuprinde elemente privitoare la dispoziținile dreptului civil, amestecate cu dispoziținuni aparținînd dreptului religios.

Prefața pravilei este, precum a arătat P. P. Panaitescu, exceptînd cîteva adaose și omisiuni, identică cu prefața pusă de mitropolitul Petru Movilă la începutul nomocanonului său, tipărit la Kiev în 1629; dar textul nomocanoanelor diferă. Regretatul Peretz a arătat însă că originalul slavonesc al *Pravilei de la Govora* era o traducere după o compilație de nomocanoane bizantine — apropiată prin cuprins și succesiunea multor capitole de compilația făcută de Emanuel Malaxos de la jumătatea veacului al XVI-lea — și care încorporase și nomocanonul patriarhului Ioan Nesteutul.

Iată gîndul pus la temelia acestei scrieri, lămurit în prefața alcătuită de mitropolitul Teofil:

„Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor; cu aceia cugetaiŭ și eu robul Domnului mieu Is. Hs. să scoțu ceastă carte, anume Pravila, pre limba rumânească, sfinților voastre, frați duhovnici rumânești, carii sînteți păstori oilor celor cuvîntătoare a turmei lui Hs. Carea are întru sine multe fealiuri de vindecări sufletelor creștinești, celorŭ ce sîntŭ rănite cu păcate, însă mai vrătos și cale la împărăția ceriului."

Se vede bine, din aceste rînduri, care era caracterul pravilei. Ea corespundea, pe de o parte, unei necesități adînc simțite a preoților, care, în împlinirea misiunii lor de duhovnic, aveau nevoie de norme precise pentru impunerea penitențelor; pe de altă parte, în vremea veche puterea judecătorească alcătuia sub multe privințe un corolar al bisericii și preotul nu era numai păstorul credincioșilor săi, ci în sarcina lui cădea și o bună parte din jurisdicțiunea privitoare la dreptul civil. Era dar neapărată nevoie de o carte normativă, care să fixeze penitențele și sancțiunile după gravitatea greșelilor. De aceea s-a tradus această pravilă în românește, pe vremea cînd preoțimea ajunsese să nu mai înțeleagă limba slavonă.

Ea s-a tipărit în două ediții: una pentru Țara Românească, avînd prefața semnată de mitropolitul Teofil, alta pentru Ardeal, avînd prefața semnată de mitropolitul Ghenadie al Ardealului, care a ținut astfel să aibă și el această carte pentru nevoile bisericii sale.

O bună parte din cuprinsul pravilei îl alcătuiesc dispoziții religioase privitoare la pedepsirea și îndreptarea feluritelor vicii, nu numai din viața laicilor, ci și din a preoților și a călugărilor. Din acest motiv, cartea era menită să slujească numai preoților și trebuia ferită de contactul cu lumea laicilor. „Însă mă rog sfinților voastre — zice mitropolitul Teofil — cu mare milă, la care mînă va cădea această sfîntă carte, acela să aibă a o ține în mare cinste și să se învețe dentru ia în taină cum va vindeca sufletele oamenilor de păcate. Iară întru mînă de mirean să nu se dea, nice la măscărici, să nu fie tocmealele sfinților apostoli și a sfinților părinți batjocurite ...".

Pravila conține o serie de dispoziții de drept vechi bizantin, îmbinate cu canoanele stabilite de sinoadele bisericii, și are importanță deosebită, căci ne înlesnește să înțelegem ceva din mentalitatea românească a veacurilor trecute, care trăia sub jurisdicțiunea acestor legiuiri. Cu deosebire se vădește în cuprinsul pravilei preocuparea constantă de a ridica prin măsuri austere autoritatea morală a preotului în mijlocul societății laice;

„Popa ce va bea la crăcimă, sau va juca, sau va cînta mirenește, să se gonească din popie".

Alte dispoziţiuni au de scop să întărească asceza şi să rupă complet legăturile de cele lumeşti ale celor care şi-au ales mănăstirea ca liman al vieţii lor pământeşti:

„Călugărul de va muri şi va avea galbeni şi talere, şi nu va fi spus de aceasta duhovnicu-său sau igumenului, de vor fi în mînăstire, ce vor fi ascunşi de cătră toţi, şi se vor afla după moartea lui, să-i ia igumenul sau un duhovnic bătrîn şi să-i arunce pre dînşii întru groapa lui şi să grăiască: argintul tău, cu tine să fie de perire; şi toţi cîţi se tem de Dumnezeu să nu ia nemica de la dînsul, că foc netrecutu şi-au lor ... şi iară igumenul sau acel stareţ bătrîn să-i aducă pre dînşii şi aşa de va fi fost în mînăstire, să facă igumenul cu toţi fraţii post 40 de zile şi pocăanie de fratele. Şi aşa să roage Dumnezeu de dinsul şi să facă cîte 12 metanii în zi ... şi cînd să vor împle 40 de zile, să-i facă toată pomenirea lui, iar averea lui să o împartă la săraci."

Măsuri aspre vădesc străduinţa bisericii de a opri alunecarea unei societăţi în descompunere pe povîrnişul decăderii, ca de pildă următoarea dispoziţiune:

„Muerea sau bărbatul ce va vrea să joace şi să bată în palme şi se va îmbrăca bărbatul în haine muereşti sau muerea întru haine bărbăteşti ... unuia ca acestuia grăim să se căiască 3 ani şi metanii în zi cîte 24";

sau de pildă următoarea anatemă a unei mode a timpului:

„Muerea de-şi va tunde părul ei, că va cugeta că iaste bine, pentru Dumnezeu alegînd numai de nu va lua chip călugăresc, şi va îndrăzni a facere acesta, anatema să fie; că n-au învăţat Dumnezeu să-şi tunză muiarea părul, numai cînd va veni la petreacerea călugărească; iară de va fi îndemnată aşa de niscare drăcii, să-ş tunză părul ei, să fie oprită de bisearică şi de priceştanie; un an să se pocăiască."

Iată, în sfîrşit, şi o serie de dispoziţiuni luate împotriva vechilor rămăşiţe de păgînism, care au continuat să supravieţuiască sub formele vieţii creştine:

„Deci sunt oarecarii întru creştini ce ţin lucru ereticesc; cînd apune soarele nu dau nemica dentru casa lor, nice foc, nice vreun vas oarecarele, sau vreo trebuinţă oarecaria. Socotesc şi glasurile cocoşilor, şi ale corbilor, şi altor glasuri, şi ale vulpilor. Şi întîmpină de grăiesc unele rele, altele bune şi căutaria soarelui şi a lunei şi a stealelor şi chemaria dobitoacelor. Direpţ aceia iată pre amănuntul tocmim şi învăţăm: cine are aceastia cu cercetare de acmu să nu mai ia aminte unele ca aceastea; pentru ce? Că înfricoşat judeţ vor să ia de aceasta.

Cine ia mana grîului, altceva dentr-acele ori den vin, ori den pîine, ori dentr-altceva de se va lăsa de acestea, să aibă pocăanie patru ani, metanie cîte 100."

Aceste dispoziţiuni au un interes deosebit, deoarece aruncă o lumină nebănuită asupra vechiului folclor bizantino-slav şi ne lămuresc multe puncte obscure din folclorul nostru actual.

Cea de-a doua tipăritură juridică, *Îndreptarea legii* (Tîrgovişte, 1652), însemnată şi ea, prin faptul că e scrisă în româneşte, pezintă nu mai puţin interes, fiindcă prezintă o întreţesere cu pravila tipărită de Vasile Lupu.

Textul acestei pravile a fost pregătit, „cu îndemnarea" mitropolitului Ştefan, de către Daniil Andrian Panonianul — era deci originar din Tranilvania — care spune însuşi că „numai cît m-am ispitit a linge pre dinafară puţintel Gramatica şi Sintaxisul ... cuviosului întru ieromonahi Kyr Ignatie Petriţi

și a lui Pantelimon Ligaridi, dascăli desăvîrșiți, amînodi de la Hio, vestiți și foarte iscusiți întru toată dumnezeiasca scriptură".

Îndreptarea legii este alcătuită din trei părți distincte. Prima parte cuprinde 417 capitole încheiate cu o notiță în limba slavă, care spune: „Sfîrșitul întîiei părți a Pravilei", tradusă din limba greacă „pe limba proastă românească" de „Danil Andrian Panonianul". Ea reproduce un original grecesc care, după ce fusese cerut patriarhului din Constantinopol, fusese aflat la Gh. Caridi, al doilea vistier al țării, grec originar din Tricala, strămoșul cronicarului Radu Popescu. Textul grecesc era o prelucrare derivînd din legislația bizantină a lui Justinian, compulsată în secolul al XVI-lea de Emanoil Malaxos, fratele parohului de la biserica grecească San Giorgio din Veneția. Traducerea românească este stîngace: nici românii nu cunoșteau bine limba greacă, nici grecii limba română. Această primă parte a fost apoi întrețesută, deși nu se spune, cu pravila lui Vasile Lupu, apărută la Iași în 1646, cu titlul *Cartea românească... de la Pravilele împărătești și de la alte gudeațe.*

Daniil Panonianul, combinînd aceste două izvoare diferite, a încercat o sistematizare, grupînd laolaltă materia după afinitate de subiect. După un capitol sau două din Malaxos, urmează, după cum a arătat Peretz, capitole din pravila lui Vasile Lupu. De pildă, după glava 43—46 din textul Malaxos, care tratează despre „clerici și călugări de vor face sfat sau însoțire asupra arhiereului", urmează din pravila lui Vasile Lupu glavele 43—46, care se ocupă de penalitățile ce „se cuvin celor ce îndeamnă sau ajută cuiva sau îl sfătuesc spre rău sau cînd trimet pe altul să facă o răutate ..." După glava 47 din textul Malaxos, privitor la clericul ce va „înjura" pe arhiereu, pe popă, pe diacon sau mireanul care va înjura pe preot", urmează glavele 48—50 din pravila lui Vasile Lupu privitoare la cei ce vor sudui „pe judecători, pe oamenii cei domnești", pe soli sau „pre mai marii lor, ce se zice pre boiari"; după glava 86, luată din Malaxos, privitoare la cămătă, urmează din pravila lui Vasile Lupu glavele 87—88 despre cei ce fac „bani răi" (falsi) sau umblă cu „bani răi".

A doua parte a *Îndreptării legii*, cuprinzînd canoanele sfinților apostoli ale sinoadelor ecumenice și ale celor nămestnice, precum și ale sfinților părinți, (Vasile, Timothei, Nichita, Nicolae, Zlataust), este o traducere după nomocanonul lui Alexie Aristines, diacon, econom și nomofilax al marii biserici din Constantinopol, întocmit din porunca împăratului Ioan Comnenul, în secolul al XIII-lea.

Originalul grecesc după care s-a făcut traducerea românească s-a pierdut, dar C. A. Spulber a găsit în Biblioteca Universității din Atena un codice (nr. 1400) care are întocmai aceeași structură (Malaxos + Aristines) — fără partea luată din pravila lui Vasile Lupu — pe care a avut-o versiunea lui Gh. Caridi după care s-a tradus textul din *Îndreptarea legii.*

Aceasta a doua pravilă a lui Matei Basarab a fost tradusă de austriaci, pe timpul ocupațiunii Olteniei, în limba latină. Ea a avut, precum arată Spulber, o largă aplicare în Țara Românească.

Prefața din *Îndreptarea legii*, semnată de mitropolitul lui Matei Basarab, Ștefan, este însă o traducere după prefața — προθεωρία — lui Vlastaris, firește cu amplificările și omisiunile impuse de epocă și țară.

Mișcarea culturală înviorată în epoca lui Matei Basarab, s-a propagat peste cuprinsul țării și a contribuit la reînvierea literară din Ardeal, unde, cu material tipografic trimis de domnul Țării Românești, se deschide o nouă epocă de activitate cărturărească, reprezentată cu desebire prin personalitatea mitropolitului Simeon Ștefan.

BIBLIOGRAFIE

Udrișteă Năsturel. Generalul P. V. Năsturel, *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf... de Udrișteă Năsturel de Fierăști al doilea logofăt*, București, 1904, p. XL—LIX; la p. LX—LXVI, despre Elina doamna: același, despre familia Năsturel, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, X, 1909, p. 1—25; X, partea a 2-a, 1909, p. 200—232; XI, 1910, p. 37—71; XI, partea a 2-a, 1910, p. 282—330; XII—XIII, p. I, 1911, p. 7—43 (doamna Elina: 7—30); (1912) I—II, p. 46—90; P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila*, p. 36—48; N. Iorga, *Doamna Elina a Țării Românești ca patroană literară*, în *Analele, Acad. Rom., Mem. secț. ist.*, s. III, t. XIII, 1932—1933, p. 57—67.

Despre *Varlaam și Ioasaf* tradus de Udrișteă Năsturel a se vedea pe larg lucrarea de față, p. 135—137 și p. 139.

Despre preocupările literare ale lui Radu Năsturel, v. Dan Simonescu, *Viața literară și culturală a mănăstirii Cîmpulung (Muscel) în trecut*, C. Lung, 1926, p. 34—35, și M. Turdeanu, în *Cercetări literare*, I, 1934, p. 11—13; III: p. 169—175.

Despre tipografiile lui Matei Basarab și legăturile cu Kievul: P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila... dans les Principautés roumaines*. Extras din *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, V, Paris, Gamber, 1926, p. 16—36; I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*. Discurs de recepție, Academia Română, XXIV, 1904; A. Lapedatu, *Damaschin episcopul și dascălul*, extras din *Convorbiri literare* XL, București, 1906.

Despre tipăriturile din epoca lui Matei Basarab: I. Bianu: și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, p. 103—206; Dan Simonescu și Damian P. Bogdan, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, extras din *Biserica ortodoxă română*, București, 1939; bibliografia despre raporturile lor cu originalele ucrainene: P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 93—95; P. V. Haneș, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mănăstirea Dealu*, în *Prietenii istoriei literare*, I, 1931, p. 133—161; comparația reluată de Gr. Scorpan, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică...*, în I. Minea, *Cercetări istorice*, XIII—XVI, Iași, 1940.

Despre traducerea lui Udrișteă Năsturel, *Imitatio Christi* (în l. slavă), cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 45—47 și 83—84 (anexa I: predoslovia în traducere franceză); Horia Oprișan, în *Revista istorică*, XXV, 1939, p. 244—245. Despre *Ceaslov*: Ștefan Pașca, *O tipăritură munteană necunoscută din sec. al XVII-lea: Cel mai vechi ceaslov românesc*, București, 1939, Acad. Rom., *Studii și cercetări*, XXXVI.

Pravilele. Ediții *Pravila bisericească, numită cea mică, tipărită mai întîi la 1640 în mănăstirea Govora, publicată acum în transcripțiune cu litere latine de Academia Română*, București, 1884; *Îndreptarea legii cu Dumnezeu, care are toată judecata arhierească și mirenească pentru vinele preoțești și mirenești* (fără dată și altă indicație), în „Tipografia Curții, Lucrătorii asociați"; Ioan M. Bujoreanu, *Pravila bisericească (numită cea mică), tipărită la mănăstirea de la Govora la anul 1640 și Pravila lui Matei Basarab cu canoanele sfinților apostoli, intitulată: Îndreptarea legii, tipărită la Târgoviște în anul 1652*, București, Academia Română, 1884; ace-

Iași, *Colecțiune de legiuirile României vechi și cele noui*, vol. III, p. 3—471, București, 1885; *Pravila de la Govora* retipărită cu textul slavon al *Pravilei de la Bistrița* și cu cel grecesc (Cotelerius și Ioan Portvricul) de Ion Peretz, în *Revista pentru istorie, arheologie și filelogie*, XI, 1910, p. 72—95, 392—408, XII, p. 178—193 și 467—474.

Studii asupra pravilelor: Const. Popovici jun., *Fîntînele și codicii dreptului bisericesc ortodox*, Cernăuți 1886, p. 67, 95; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, București, 1928, vol. II, p. 314—342 *(Pravila de la Govora)*, p. 369—440 *(Îndreptarea Legii)*. Despre utilizarea nomocanonului lui Ioan Nesteutul în aceste pravile: C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuți 1930; același, *Etudes de droit byzantin, VI. Îndreptarea legei. Le code valaque de 1652*, București, Cartea rom., 1938. Utilizarea pravilei lui Vasile Lupu în *Îndreptarea legii* a fost semnalată întîi de Timotei Cipariu în *Analecta*.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CULTURA ÎN TRANSILVANIA

Transilvania, care a dat neamului românesc în veacul al XV-lea și al XVI-lea începuturile literaturii și temelia limbii literare, are în secolul al XVII-lea un rol mai șters, fiindcă activitatea culturală este subordonată aci străduinței ungurilor de a desface legăturile religioase care-i uneau de veacuri pe românii ardeleni de principatele dunărene. Încă din 2 septembrie 1629, Gabor (Gavril) Bethlen — despre care mitropolitul grec Matei al Mirelor ne spune că în invazia din 1629 în Țara Românească chiar „vasele bisericilor și mănăstirilor pusese, fiară neîmblînzită, să le care în țara lui" — se adresa patriarhului din Constantinopol, prin „scrisori cît se poate de secrete", aducîndu-i la cunoștință că românii din Transilvania au decăzut așa de mult, încît nu sînt în stare nici să citească, cu atît mai puțin să înțeleagă și să învețe sfintele evanghelii, și că, din această cauză, bunele moravuri și legea creștinească se strică din zi în zi. Pentru a remedia această stare de lucruri, el cerea patriarhului să îngăduie ca națiunea română din Ardeal să primească unele puncte ale doctrinei calvine și să încurajeze pe mitropolitul Ghenadie să intre în vederile guvernului, sau măcar să „închidă ochii și urechile". Răspunsul patriarhului Chiril Lucaris — cel împotriva căruia avea să se ridice în curînd furtuna — este plin de demnitate și de înțelegere a realităților politice. El spune răspicat că „nu poate săvîrși pe față sau în ascuns asemenea deserțiune, pentru că ar săvîrși un păcat pe care nu i l-ar putea șterge toate chinurile pămîntului". Atrage apoi în chip discret atențiunea asupra nereușitei unei asemenea încercări, pentru că, înainte de toate, ar trebui ruptă legătura de sînge și de simțiri care trăiește în mod tainic, dar cu atît mai puternic, între „românii din țara Transilvaniei și între locuitorii Țării Muntenești și Moldovei", și încheie scrisoarea cu aceste cuvinte de adevărat apostol:

„Noi nu ne vom război cu destinul, fiindcă nu aparține slujbei noastre să ne luptăm cu arme pămîntești; ne vom ruga însă lui Dumnezeu să reverse prea milostiv asupra sărmanei națiuni duhul său cel sfînt în care sălășluiește întreg adevărul și toată înțelepciunea." [1] Curînd după aceasta Gabor Bethlen moare și urmează Gheorghe Rákóczy, care împreună cu superintendentul calvin Ștefan Geley întăresc sforțările de a atrage pe românii transilvăneni la reforma calvină. O serie de acte pun în lumină înverșunarea acestor stră-

[1] I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 117—179.

duințe. În aprilie 1638, Rákóczy confirmă scutirile preoților români, cu condițiunea însă ca mitropolitul lor să atîrne de superintendentul calvin.[1] La 4 septembrie 1640, superintendentul Ștefan Geley, anunțînd principelui Rákóczy moartea mitropolitului român Ghenadie, întîmplată „ieri după-amiază, la patru ceasuri", propune ca la ședința solemnă, la care vor fi chemați „protopopii români din toate părțile", principele să citească condițiile și — scrie mai departe Geley — „să le dai poruncă că cine nu le va respecta va fi redus la starea de țăran"[2]. Aceste condiții redactate de Ștefan Geley și trimise lui Rákóczy la 22 septembrie au pentru noi o importanță deosebită, pentru că ne lămuresc deplin întreaga atmosferă în care s-a desfășurat activitatea literară românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVII-lea, precum și o latură din activitatea literară a reacțiunii moldovenești contemporane. În afară de serviciul divin în limba română, se impunea între altele: să se renunțe la cultul sfinților morți și sfinților îngeri; să nu se învețe că ar fi mai mulți solicitatori între Dumnezeu și om, afară de unicul Hristos; să se elimine la oficierea botezului: „lumînările, ungerea cu untdelemn și alte adausuri papistașe", botezînd „după forma simplă rînduită de Hristos", numai cu apă curată; să se suprime la înmormîntări: lumînările, tămîierea și „alte ceremonii superstițioase"; să se împartă sfînta cuminecătură: „separat pîinea și vinul, nu împreună cu lingura"; să se oprească obștea, prin preoți, de a îngenunchea și a se închina înaintea icoanelor și a troițelor; „să se interzică obștei neștiutoare arderea de lumînări în țintirim", și, în fine, să asculte de episcopul ortodox maghiar.

Cu alte cuvinte, să părăsească ortodoxia și să treacă la calvinism!

Dar pentru aceasta era nevoie de propagandă. Iar propaganda trebuia făcută și prin tipărirea în limba română a cărților de cult normative, prin care să se strecoare, cît mai larg în straturile poporului, învățăturile Reformei. Era deci nevoie de o tipografie cu literele chirilice, cu care erau obișnuiți românii ardeleni. De aceea Gh. Rácókzy a pus la cale, prin mitropolitul ortodox Ghenadie, o solie la Matei Basarab, care-și instalase tiparnițe în Țara Românească și cu care dealtfel era aliat, cerîndu-i litere chirilice și meșteri tipografi. Astfel vine și se stabilește la Alba-Iulia, cu buchii dăruite de domnul muntean, popa Dobre tipograful, a cărui activitate se deschide în 1639, cu o carte de rugăciuni.

Una din condițiile pe care Ștefan Geley o punea candidaților la scaunul metropolitan din Alba-Iulia era ca, săvîrșind serviciul divin în „limba obștei țărănești", să traducă în românește „rugăciunea noastră de toate zilele atît cea de dimineață cît și cea de seară" și să poruncească copiilor să o învețe. Acest punct al programului lui Geley era realizat prin cartea de rugăciuni apărută în 1639. Ea cuprindea: *Paraclisul Precistei*, molitvele sau rugăciunile de dimineața și seara — reproduse aproape neschimbate în mai toate ceasloavele și acatistele publicate ulterior în Transilvania; cele zece porunci, luate după *Palia de la Orăștie*, și cîteva noțiuni de dogmă în sens ortodox însă — Geley raporta lui Rákóczy că Ghenadie „ca un neputincios, unele dintre condițiuni le-a ținut, dar altele nicidecum"; O *Pascalie*, foarte necesară

[1] *Ibidem*, p. 194—198.
[2] *Ibidem*, p. 204—205.

preoților, fiindcă le indica ziua cînd cade Paștele, și, în sfîrșit, două cărți populare, *Trepetnicul* și *Gromovnicul*, care, prin conținutul lor de prevestire despre soarta omenească ori despre felul cum vor ieși primăvara semănăturile care germinaseră sub stratul de zăpadă, interesau de aproape curiozitatea păturilor rurale românești.

A doua carte ieșită de sub teascul tipăriturilor transilvane se leagă de realizarea unui alt punct din programul de calvinizare al lui Geley, anume ca preoții să predice obștei în limba românească. Cum însă în biserica noastră opera de predicațiune este îndeplinită prin citirea Cazaniei, care este o colecție de predici în legătură cu fragmentul evanghelic citat în ziua respectivă, mitropolitul Ghenadie, sfătuindu-se cu preoții săi, a pus sub tipar vechea Cazanie — *Evanghelia cu învățătură* — a lui Coresi din 1581. Dar abia s-a început publicarea cărții și Ghenadie a închis ochii. Sarcina de a continua imprimarea a revenit urmașului său, mitropolitul Iorest, candidatul recomandat lui Rákóczy de Vasile Lupu. Prefața cărții este astfel scrisă în numele ambilor mitropoliți. Întîi Ghenadie: „Cu mila lui Dumnezeu, eu, arhimitropolitul Ghenadie, văzîndu ... aceste sfinte cărți Evanghelie rumănească cu învățătură, ce să cheamă mărgăritar, împuținîndu-se, și foarte jăluia toți preoții de această carte, și mă socotiiu cu preoții miei ... Iară cînd au începutu a se tipări aceste cărți, noao ni se tîmplă petrecere ceastă lume și amŭ lăsatŭ la moartea noastră pre cine va lumina milostivulŭ Dumnezeu pre scaunul mitropoliei Belgradului, să nu părăsească acest lucru bun." Urmează apoi rîndurile mitropolitului Iorest: „Dereptu aceia, cu mila lui Dumnezeu, eu Ioristu, arhimitropolitŭ, văzîndŭ acest lucru dumnezeiescŭ ce s-au fostŭ începutŭ de acelŭ părinte, Kirŭ Ghenadie, foarte mi să îndulci inima și mă bucuraiu, iară eu ... am săvîrșitŭ aceste sfinte cărți, ca să se înmulțească cuvîntulŭ lu Dumnezeu pre in toate besericile, să *le fie preoțiloru de propovedanie.*" Cartea lui Coresi era tradusă, după cum am arătat, după un izvor ortodox: omiliile patriarhului din Constantinopol, Ion Caleca. Deci ea nu cuprindea nimic din ceea ce ar fi putut abate credința religioasă a românilor de la linia tradiției ortodoxe. Originalul coresian după care s-a făcut tipăritura aceasta din 1641 era însă defectuos, căci lipseau din el pagini întregi, „fără a se ține seama de lipsa de sens a frazelor astfel trunchiate; într-un loc lipsesc zece pagini, într-altul opt, într-altul șase etc." [1]

Opera în care se răsfrînge mai puternic propaganda calvină este însă *Catehismul* din 1640. Ea a provocat o adevărată furtună de protestare la românii de dincoace de Carpați.

CATEHISMUL CALVINESC. O altă condiție impusă de Ștefan Geley lui Meletie Macedoneanu, care, sprijinit de Matei Basarab, candidase la scaunul de mitropolit al Transilvaniei în septembrie 1640, era și aceasta: „Să tipărească Catehismul tradus în românește și să dispună să-l învețe copiii și fetițele, în ore anume precizate". Meletie Macedoneanu n-a fost însă întărit de principele Gheorghe Rákóczy. Dar în răstimpul care s-a scurs pînă la ocuparea scaunului mitropolitan de Ilie Iorest, candidatul moldovean susținut de Vasile Lupu, autoritățile maghiare calvine au și tipărit *Catehismul* cu ajutorul

[1] I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia*, I, p. 115—118.

unui preot român, Gheorghe din Sec. Din nenorocire, nici un exemplar din această publicație nu s-a aflat în bibliotecile noastre. Data apariției ei chiar era nesigură. Titlul complet cu data 1640 se află însă reprodus de mitropolitul Moldovei Varlaam, în *Răspunsul* său publicat la Iași în 1645. Pentru interesantele informații istorice pe care ni le dă, reproducem aci în întregime titlul complet: *Cartea ce se cheamă „Catehismus", care cu voia și cu porunca domnului creștinesc Racoți Gheorghi, craiul Ardialului, domnul Țăriei Ungurești și săcuilor șpan, carea s-au întors dîn limba dieceasсă și slovenească pe limba românească, cu svatul și cu îndemnătura și cu cheltuiala domniei lui Ciulai Gheorghi, păstorul sufletesc al curței măriei sale. Cu scrisoare s-au ustenit popa Ghiorghi de Sec. Și s-au izvodit în cetate în Belgrad; și s-au tipărit în sat în Prisac. Meșterul tipariului au fost popa Dobrea dîin Țara Muntenească. Și s-au început în luna lui iulie, 5 zile, și s-au obîrșit în luna iulie, 25 de zile. Vь leat ot sьzda mira 7150, ot rojdestvo Hristovo 1640.*

După cum se vede din titlu, cartea s-a tipărit repede, în 20 de zile; nu în Alba-Iulia, unde s-a tradus și unde era scaunul mitropolitan, ci, pe ascuns, în satul Prisac. Nenumirea mitropolitului ortodox, care ar fi prezidat această tipăritură, confirmă ipoteza noastră. Afirmația că textul s-a tradus „din limba diecească și slovenească" este o mistificare menită să amăgească preoțimea românească și pătura populară, care știa că, pentru ei, izvoarele ortodoxiei sînt în limba slavă pe care o apucaseră în biserică din moși-strămoși.

Deși nu cunoaștem pînă acum nici un exemplar din acest *Catehism*, totuși ne putem face o idee de cuprinsul lui din *Răspunsul* mitropolitului Varlaam, care, în dezbaterea chestiunilor de dogmă și cult, reproduce punct cu punct pasajele combătute. El cuprindea, după normele obișnuite în catehismele reformate: cele zece porunci; rugăciunea dată de Mîntuitor: *Tatăl nostru* și Simbolul credinței — toate comentate, prin întrebări și răspunsuri, din punctul de vedere al doctrinei calvine. Se știe că reforma calvină pornea de la principiul admis și de ortodocși și de catolici, că omul a fost creat, „după chipul și asemănarea Domnului", desăvîrșit și nemuritor, dar că, după căderea în păcatul primitiv, pierzînd, împreună cu nemurirea, și desăvîrșirea spirituală, a rămas o creatură slabă. Înțelegerea lui este învăluită în ceață; el nu este capabil să se mîntuiască singur, dacă n-a fost iluminat de Dumnezeu prin grație. Dumnezeu, pentru care nu există nici trecut, nici viitor, și care este prezent în toată eternitatea, a revărsat asupra unora grația sa și i-a creat pentru viața cea veșnică, pe cînd pe alții i-a predestinat spre rău, pentru osînda cea veșnică. Nu rămîne decît o singură mîntuire: credința, prin care putem dobîndi în noi pe Mîntuitor și, participînd la el, obținem grația divină. Întemeindu-se pe Evanghelie, Calvin, în *Institution de la religion chrestienne*, reduce tainele la două: botezul și cumineсătura — singurele instituite, după el, de Mîntuitor. Nu admite cultul icoanelor, căci aceasta este idolatria pe care o combate Biblia: „Să nu-ți faci ție chip cioplit", și nici cultul sfinților, pentru că, după el, nu există între om și Dumnezeu alt intermediator decît Isus Hristos.

Catehismul acesta, tipărit, după cum s-a spus, pe ascuns, nu a avut răspîndirea pe care o așteptau ungurii. Preoții români nu l-au primit. Poate chiar că, în cursul vremurilor, l-au ars — așa s-ar explica de ce nu s-a găsit nici un exemplar pînă acum.

Mitropolitul urcat în scaun după Ghenadie, Ilie Iorest, fusese călugăr la mănăstirea Neamțu, unde trăise în tradiția de cărturărie și viață religioasă a acestei străvechi mănăstiri. Deși se pare că promisese și el afilierea la calvinism, s-a împotrivit — în scurta sa păstorie — răspîndirii Reformei și a *Catehismului*, ceea ce a avut ca urmare înscenarea unui proces în care a fost tîrît, sub ocara de imoralitate. A fost umilit, închis în temniță și bătut la tălpi cu toiegele. În cele din urmă, dîndu-i-se drumul, cu condiția de a plăti 1.000 de taleri pe chezășia a 24 de creditori, a plecat în Moldova să strîngă mijloacele pentru răscumpărarea libertății.

SIMEON ȘTEFAN. Împrejurările erau deci cu totul grele cînd se ridică în scaunul mitropolitan Simeon Ștefan. Nu era un om de cultură deosebită, dar avea un rar bun-simț, care l-a călăuzit cu chibzuință în datoria grea pe care o avea de îndeplinit. Numele lui a rămas în istoria literaturii noastre prin problemele cu privire la crearea limbii literare pe care le-a ridicat în prefața pusă în fruntea *Noului Testament*, tipărit la Alba-Iulia (Bălgrad) în 1648. Mai întîi [1] este problema neologismelor pentru timpul acela — cuvinte străine, grecești, pentru care nu existau termeni în limba română: „Aciasta încă vom să știți, că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într-un chip, alții într-alt; iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecesc, văzînd că alte limbi încă le țin așia, cumu-i: *synagoga* și *poblicanu* și *gangrena* și pietri scumpe, carele nu să știu rumânește ce sînt: nume de oameni și de leamne și de veșmente și altele multe, carele nu să știu rumânește ce sînt, noi încă le-am lăsat greciaște, pentru că alte limbi încă le-au lăsat așia".

Dar mai importantă decît această chestiune este afirmarea necesității de a tipări cărți *pentru tot neamul românesc* — ceea ce vădește conștiința unității neamului — și în legătură cu aceasta, *nevoia de a crea o singură limbă literară pentru toate ținuturile românești:*

„Să luați aminte că rumânii nu grăiesc în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip".

Urmează apoi acea cunoscută comparație a cuvintelor cu banii, pe care avea s-o reia Hasdeu și s-o dezvolte în *Principiul circulațiunii cuvintelor:*

„.... cuvintele trebuie să fie ca banii: că banii aceia sînt buni carii îmblă în toate țările, așa și cuvintele: acelea sînt bune, carele le înțeleg toți.

Noi derept aceea ne-am silit, den cît am putut, să izvodim așa cum se înțăleagă toți; iară, că nu vor înțeleage toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de și-au mestecat cuvintele, de nu grăiesc toți într-un chip."

Firește că aceste două idei importante — 1. unitatea neamului românesc din toate ținuturile și 2. necesitatea alcătuirii unei singure limbi literare pentru românii de pretutindeni — meritau să fie spuse cu mai mult relief. Dar dacă ne gîndim la soarta lui Ilie Iorest, prigonit pentru îndrăzneala de a

[1] Nu știm cît preț se poate pune pe afirmarea că preoții și cărturarii însărcinați cu traducerea au confruntat izvoarele grecești, sîrbești și latinești: „ce mai vîrtos ne-am ținut de izvodul grecesc și am socotit și pre izvodul lui Eronim... și am socotit și izvodul slovenesc carele-i izvodit slovenește din greciască și e tipărit în Țara Moscului... însă de cea grecească nu ne-am depărtat, știind că... cea grecească iaste izvodul celorlalte..." Ne lipsește un studiu precis în această privință. Se pare însă că traducătorii au refăcut vechea traducere coresiană.

se fi împotrivit încercării de dezmembrare a unității spirituale a românilor, înțelegem de ce nu putea vorbi mai răspicat urmașul său, Simeon Ștefan.

LIRICA RELIGIOASĂ DE NUANȚĂ CALVINĂ. Pe cînd masa cea mare a poporului ortodox din Ardeal se zbătea să scape de cursele întinse de autoritățile maghiare și să păstreze solidaritatea de credință cu românimea din principate, în Făgăraș și Banat, între românii care îmbrățișează Reforma, ia naștere, sub influența maghiară, o literatură religioasă în versuri.

Încă de pe timpul lui Coresi, apăruse—după cum s-a arătat la p. 102 — poate la Oradea sau la Cluj, o carte de cîntece tradusă în parte după o colecție de cîntece ungurești adunate de Petre Melius și Szegedi, căpeteniile mișcării calviniste, în parte după cîteva cîntece pioase ale lui Francisc Dávid, alt vestit reformator al timpului. În organizația bisericii reformate această carte era necesară. Programul de calvinizare al lui Ștefan Katona de Geley din 1640, prezentat lui Rákóczy, prevedea la punctul 6: „Să scrie, să tipărească și să facă să se cînte în fiecare zi cîntările noastre, traduse în limba română, de care se servesc caransebeșenii și lugojenii, înainte și după rugăciunea predicei". Reimprimarea vechii cărți de cîntece din epoca coresiană se impunea, dar, din motive pe care nu le cunoaștem, n-a văzut lumina. Ni s-a păstrat însă după ea trei cópii: una făcută de un secui, Gergely Sándor de Agyafalva, datînd din 1642 și păstrată în biblioteca colegiului reformat din Debrețin, alta de tatăl lui Mihail Halici și a treia de Ioan Viski, făcută în 1697 în Boldogfalva și păstrată în colegiul reformat din Cluj. Aceasta din urmă cuprinde, adăogată la sfîrșit, o traducere integrală a *Psaltirii în versuri*, făcută după o versiune ungurească mai veche a lui Albert Molnar de Szencz, imitată la rîndul ei după Clément Marot și Théodore de Bèze. Traducerea scrisă în caractere latine, cu ortografie ungurească, este însă greoaie. Iată bunăoară începutul din psalmul 40:

Ferikat jeszt' kuj de sziromanul
Si de nistotosul
Ej milă, ke Domnul pre je enkě,
Iare el va czině,
En nevoja sza și en czara sza;
Lafe bune v'ave
Si en pofta a'allenisilor
Nu-l va da'n mena lor.

Intenția de a atrage pe români la Reformă prin școală și cîntec continuă. În 1657, văduva lui Gheorghe I Rákóczy, principesa Susanna Lórántffy, solicitată, spune ea, „și de cîțiva români mai luminați", construiește în Făgăraș, una lîngă alta, comunicînd între ele printr-o poartă comună, o școală românească și alta ungurească. Actul prin care principesa întărește regulamentul școalei românești pune în îndatoririle profesorilor români, între altele, să învețe pe copii să cînte românește, adăogînd că versurile să fie scrise cu litere românești. „Să se ducă — spune mai departe actul — sîrguincios la biserica românească, la deprinderea celor sfinte, îndeosebi în duminici și sărbători, apoi la înmormîntări, dacă e poftit, *cu întreaga școală și să cînte cîntările românești*, după obiceiul din Caransebeș și Lugoj, făcînd el însuși pe cantorul sau ducînd

glasurile." Sub imboldul acestor preocupări s-a dezvoltat în Făgăraș și Banat o întreagă literatură versificată, dar care, pînă acum, ne este puțin cunoscută. Un manuscris din această grupă, aparținînd secolului al XVII-lea, descris de regretatul N. Drăganu, cuprinde, alături de psalmi versificați, și un ciclu bogat de cîntece ungurești, cu traducere românească în versuri, care se pot repartiza în următoarele grupe: laude de Crăciun; laude pentru Anul nou; laude pentru patimile lui Hristos; laude pentru Paști; laude pentru înălțarea lui Hristos și laude pentru Rusalii. Probabil că manuscrisul acesta făcea parte din repertoriul muzical al profesorilor de la școlile reformate românești din Ardeal. Iată un fragment din textul reprodus de N. Drăganu, pe care îl dăm în ortografia curentă, pentru a-l face mai accesibil:

Să ne apropiem noi de Fiul Domnului
Și de al nostru Iesus Christus, Domn ispășitor,
Puternic, milostivnic, bun mîntuitor,
În nevoi trupești și sufletești.
Singur ce-i veselitor,
O, milostivnic, răscumpărător Doamne,
Cine pre pămînt și-n cer cu Tatăl domnește,
Ție ne milcuim noi în rugăciune,
Să ne fii într-ajutor nouă...

Literatura aceasta poate să aibă însă o importanță mai mare decît o bănuim căci, după cum spuneam în alt loc, „nu este exclus ca, din aceste cîntece de slavă pentru sărbători, să fi pătruns motive și imagini în literatura colindelor populare" [1]. Textele n-au fost însă date la lumină. Publicarea lor, pe care o făgăduiește d-l Carlo Tagliavini, va aduce, desigur, lumină și în această chestiune.

De la literatura religioasă la literatura profană trecerea nu e grea. Din școlile reformate, în care se preda latina și greaca și unde se punea preț pe retorică și pe poetică, au ieșit cîțiva cărturari versificatori, cum a fost, de pildă, Mihail Halici.

MIHAIL HALICI, născut în 1643, era fiul unui „jurat în senatul" din Caransebeș. Își făcuse studiile în orașul natal, le-a continuat în liceul reformat din Sibiu, unde a fost coleg și prieten cu cunoscutul poet sas Valentin Franck von Franckenstein, și le-a încheiat în colegiul reformat din Aiud. În 28 iunie 1665, îl găsim, împreună cu prietenul său Frank, înscriindu-se la Universitatea Altdorf, de lîngă Nürnberg. O bucată de vreme a fost rector al școalei reformate din Orăștie. De la el ne-a rămas un interesant caiet de versuri, mai ales ode latinești și ungurești, alcătuite pe cînd se afla în liceul reformat din Sibiu, după teme — „materia carminis" — date de profesori. Alături de aceste teme retorice de clasă, se găsesc și cîteva ode ocazionale închinate de autor prietenilor săi, între care cunoscuții scriitori Franck von Franckenstein și Petru Melas. Era firesc ca, deprinzînd în școală, cu profesorii, să mînuiască ode latinești, Mihail Halici să încerce a ciripi și în limba română. În 1674 închină o odă prietenului său, Fráncisc Páriz Pápai — mai tîrziu doctor la curtea lui Mihail Appafi și scriitor — care tocmai își luase atunci doctoratul la Basel.

[1] *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, *Epoca influenței grecești*, 1938, p. 209.

Oda s-a publicat în broșura omagială cu versuri, în mai multe limbi, scrise, după datinele timpului, de prietenii și profesorii noului doctor. Oda lui Mihail Halici, care semnează „Nob. Romanus civis, de Cáránsebes", este în limba română, scrisă cu caractere latine, în ortografie, firește, ungurească; o redăm în ortografia actuală:

Cînt sănătate, scriind la voi, Rumanus Apollo,
La toți, căci svente-n împărăție ședeți!
De unde cunoștințe așteptăm și științe: ferice
De Amstelodam, prin cărți și-n omenie tipar.
Lege derapte au dat frumoasa cetate Geneva:
Îți vine Franciscus, ține-te Leyda, Paris!
Prindeți mîna surori cu cest nou oaspe. Nainte.
Frați, fîrtați, nimfele iasă curînd;
Domni buni, mari doctori, dascali și bunele doamne,
Cu pace îi fiți, cu pîine și sare, rugăm.

Succesul prietenului său, se pare, aprinde în el dorul de a pleca în Apus. În același an, 1674, la sfîrșitul lui octombrie, pregătindu-se să meargă „în Țările de Sus" și voind, scrie el, „să-mi las lucrurile de-acasă în bună rînduială, chiar și dacă mi s-ar întîmpla moartea în țară streină", el dispune prin testament cum să i se împartă averea, lăsînd o parte însemnată școlii din Orăștie. De aci înainte i se pierde urma. La 1712, după cererea legatarilor săi, i se deschide testamentul.

În atmosfera acestor preocupări, apar la românii bănățeni și primele urme de lirică românească erotică. Prietenul sas al lui Mihail Halici, Valentin Franck von Franckenstein, pe cînd se găsea la Turnu-Roșu, ca comandant de garnizoană, a publicat *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, în care, pe lîngă versuri nemțești, unguresti și latine, publică și 80 de versuri românești.

Cam din aceeași vreme Nicolae Petrovay din Petrova copia într-un codice — păstrat în biblioteca liceului reformat din Cluj — *ocinașele (Tatăl nostru)* și o serie de versuri, între care un *Kenték Ruméneszk de dragoste skrisz:*

În pară de foc arde inima mea prin tine,
Dacă-mi aduc aminte de cuvintele tale,
Cu mine dimpreună făcute multe ori.
.....
Să-ți pot fi cu fața ta cea mîndră dimpreună,
Portul meu cel negru s-ar albi prin tine,
De la mine trecuta viață s-ar întoarce.

Este o „cantio de amore" tradusă după un original unguresc, alcătuit pe la 1660. Dar alături de această traducere din lirica ungurească, apar și versuri care vădesc în chip evident influența poeziei noastre populare:

Ci unde-ți cat în față,
Fată d-arbănaș,
Inima mă-nvață
Cum să-ți fac viața,
Sara, dimineață.

INFLUENȚA CATOLICĂ. Străduințele scaunului papal de a atrage pe români la catolicism nu puteau avea șanse în principate, unde vlădicii autohtoni și patriarhii greci, veniți la curtea domnilor după ajutoare, vegheau de aproape la păstrarea ortodoxiei. Dar în Ardeal, unde românimea era în luptă cu calvinismul maghiar, tărîmul era mai prielnic pentru prozelitism. Din nenorocire, tineretul dezrădăcinat de credința strămoșească și crescut în școlile luminate ale Apusului, în universități — chiar din veacul al XIV-lea, cum a arătat N. Drăganu și E. de Barwinski — s-a rupt de tulpina neamului și a muncit pentru a crește cultura altor neamuri. Trecînd peste umaniști ca Nicolae Olahus din veacul al XV-lea, peste savanți ca bănățeanul Gavril Ivul (1619—1678), intrat în ordinul iezuiților din Cașovia, profesor de filozofie și teologie la Košive și la Viena, și care a desfășurat o frumoasă activitate filozofică în limba latină, trebuie să ne oprim aci puțin asupra a doi cărturari trecuți la catolicism, care au însă legături și cu cultura românească.

Unul este Gheorghe Buitul, care și-a făcut studiile la Viena și Roma și care, intrînd în clerul catolic, a avut mult de suferit de pe urma persecuțiilor lui Gh. Bathori. El a tradus în limba română *Catehismul* catolic al lui Canisius, tipărit la Bratislava, în 1636, din care nu s-a găsit încă pînă acum nici un exemplar, dar care s-a retipărit, în a doua ediție, la Cluj, în 1703.

Altul este franciscanul Joannes Kájoni Valachus de Kis-Kajon (1629—1687), maghiarizat, care a lăsat o întinsă operă în limba latină și ungară, între care și numeroase compoziții muzicale religioase. De la el ne-a rămas *Codex Kájoni*, care cuprinde o serie de cîntece lumești, între care și două „jocuri românești" și „cîntecul voivodesei Lupul", soția lui Vasile Lupu, căzută în robia lui Gheorghe Ștefan.

În cercul unor asemenea cărturari s-a alcătuit în Caransebeș, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, un dicționar valaho-latin, cunoscut sub numele de *Anonymus Caransebesiensis*, cu caractere latine și ortografie maghiară. Acesta își are importanța în faptul că ne dă 5.000 de cuvinte în dialect bănățean și că pentru întîia dată cuvinte românești vin alături de prototipele latine. Tot în aceste regiuni s-a scris și dicționarul latin-ungar-român, descoperit și studiat de profesorul Carlo Tagliavini, păstrat acum în Biblioteca Universității din Bologna, tom. 7, între manuscriptele conteluil Luigi Fernando Marsigli.

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric a se vedea, pe lîngă izvoarele citate mai sus p. 161, și: Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. a II-a, Sibiu, 1935, îndeosebi p. 188—206; N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Buc., 1915, I, p. 237—268; Melchisedec, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul*, în *Analele Academiei Române*, s. II, t. XII, 1893, Secț. ist., p. 1—117; I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, îndeosebi p. 117—179, 194—198, 204—209. Despre Ilie Iorest și suferințele lui: Silviu Dragomir, *Relațiile bisericii românești cu Rusia*, în *Analele Academiei Române*, s. II, *Mem. secț. ist.*, tom. XXXIV, 1911—1912, București, 1912, p. 1077—1079 și 1168—1170. Pentru descrierea textelor publicate: I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 107—115, 160—170, 184, 207, 537.

Texte publicate. Fragment din *Noul Testament* al lui Simion Ștefan, pus în paralelă cu textul respectiv din *Codicele Voronețean*, Biblia lui Șerban, în Ion al lui G. Sbiera, *Codicele Voronețean*, Cernăuți, 1885; Georgiu Bariţiu, *Catechismulu calvinescu impusu clerului și poporului românescu sub domnia principiloru Georgiu Rákóczy I și II, transcrisu cu litere latine după ediţiunea II tipărită în anulu 1556*, Sibiu, 1879 (textul *Catehismului*).

N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938 (extras din revista *La Transylvanie*, 1938), p. 41—55.

Despre Psaltirea lui Grigore Sándor de Agyagfalva și Ioan Viski cf. I. Bianu, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei (1671—1686); Psaltirea în versuri, publicată de pe manuscrisul original și de pe ediţiunea de la 1673* (în introducere, unde se dau și extrase), București, 1887, Ed. Acad. Rom.; H. Sztripszky și G. Alexics Szegedi, *Gergely énekeskönyve XVI roman forditásban*, Budapesta, VIII, 1911; N. Drăganu, în *Dacoromania*, IV, p. 77—168. Pentru *Cei dintîi studenți români ardeleni la universitățile apusene* cf. N. Drăganu, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj, IV, 1928, p. 419—422.

Regulamentul Susanei Lorántffi privitor la școala românească din Făgăraș s-a publicat în *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, Budapesta, VIII, 1910, p. 112—118; traducerea românească la I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940, p. 270—277; despre ms. de cîntece religioase din biblioteca liceului reformat din Cluj cf. N. Drăganu, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea*, în volumul *Fraților Alexandru și Ion I. Lapădatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 283 și urm. O ediție a versiunilor Psaltirilor calvine cu studiul necesar prepară C. Tagliavini (cf. *Archivum Romanicum*, 1941, p. 328). O expunere sumară, la Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, tome III, Budapest, 1937, p. 279—316. I. Juhász, *A reformáciá az erdélyi románok között*, Cluj, 1940.

Despre Mihail Halici: N. Drăganu, *Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea*, în *Dacoromania*, IV, p. 77—168. Despre Gh. Buitul Ivul și Kájoni cu bibliografia completă, *ibidem*, p. 102—104 notă și 118—121. Despre Buitu cf. și A. Bitay, *Dacoromania*, III, p. 789—792. Despre codicele cu versurile copiate de Nicolae Petrovay, cf. Alexici, *Noua revistă română*, XI, 1912, p. 203 și urm; N. Drăganu, studiul citat mai sus, *Dacoromania*, IV, p. 90, nota 1. Despre cîntecul voivodesei Lupu, A. Veress, *Cîntece istorice ungurești despre români*, *Analele Academiei Române*, seria III, *Mem. secț. ist.*, 1925, p. 30—31, unde se reproduce cîntecul în notație modernă. Versurile românești ale lui Franck v. Franckenstein au fost retipărite de N. Iorga în *Studii și documente*, XIII, p. 6—8; Dr. Egon Hajek, *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Frank von Frankenstein*, Sibiu, 1923; C. Lacea, în *Dacoromania*, III, p. 900—905. Despre *Anonymus Caransebesiensis*, cf. B. P. Hasdeu, în *Columna lui Traian*, X, 1883, IV, p. 406—429, și *Revista pentru istorie, arh. și fil.*, VI, p. 1—48; Gr. Creţu, în *Tinerimea română*, noua serie, vol. I, 1898, p. 320—380. Dicționarul a fost atribuit de N. Drăganu lui M. Halici, în *Dacoromania*, IV, p. 121—122, dar a revenit în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938, p. 52; Dr. C. Tagliavini, *Despre Lexicon Marsilianum*, *Analele Acad. Rom., Secț. lit.*, seria III, t. IV, mem. 7, București, 1929; același, *L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena*, extras din *Revue des études hongroises*, VI, Paris, Champion, 1928, p. 16—45; același, *Il Lexicon Marsilianum, Dizionari latino-rumeno-ungheresi del sec. XVII*, Academia Română, *Etudes et recherches*, V, București, 1930.

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN MOLDOVA

EPOCA LUI VASILE LUPU

CĂRTURARII. În Moldova lui Vasile Lupu, se aflau pe vremea aceasta mai mulți cărturari decît în Muntenia lui Matei Basarab.

Între marii cărturari din divanul Moldovei, în afară de cronicarul Grigore Ureche, de care ne vom ocupa pe larg într-un capitol următor, marele logofăt Todirașco — înlocuitorul lui Ghengea, „cîinele cel bătrîn", trimis la mănăstire de Vasile Lupu—era un bun cunoscător al limbii latine. Conducea cancelaria latină a domnului și îndeplinea solii în tabăra polonă.

Între ceilalți boieri, logofătul Eustratie Dragoș era și el un cărturar de seamă, căci cunoștea bine limba latină și greacă. Apare pomenit întîiași dată ca al treilea logofăt într-un document din 30 aprilie 1630, dar la 28 aprilie 1632 el este anunțat ca fost logofăt. A murit după 4 mai 1646. Și-a înscris numele în istoria culturii moldovenești prin traducerea *Pravilei* lui Vasile Lupu și a dat mînă de ajutor la traducerea *Celor șapte taine*, după cum aflăm dintr-o notiță finală. Într-o mărturie pe care i-o dă Grigore Ureche pentru niște cumpărături de pămînt și care a trecut neluată în seamă de istoricii literari, marele cronicar îl numește „al nostru bun prieten ca un frate".

În casele marilor boieri trăiau, învățînd copiii, mulți dascăli harnici, printre care și cîțiva veniți de peste munți. Unul dintre aceștia a fost Toader diiacul din satul Feldra, pe Someș, în apropiere de orașul Bistrița, care încă din secolul al XV-lea era un loc de refugiu pentru boierii și negustorii moldoveni fugiți dinaintea invaziilor turcești și tătărești. Într-o călătorie la Bistrița, a dat peste el Patrașco Ciogolea, care l-a luat ca profesor pentru copiii săi. Se pare că era un dascăl iscusit, căci mai tîrziu, în 1635, Patrașco Ciogolea, ajuns mare logofăt, îl cerea din nou, din Suceava, consiliului municipal al Bistriței lui „Șimon birăul și cu toți domnii măriei tale", de data aceasta pentru instruc-, ția nepoților săi, „pentru căci ne-au fost și de maintea vremea om al nostru; acumu-l pohtim de la mările voastre să ni-l dați ... că avem cuconi să ni-i învețe". Toader diiacul a venit astfel din nou în Moldova, în satul Calafendești, moșia lui Constantin Ciogolea, cel care mai tîrziu a fost ucis din porunca lui Vasile Lupu pentru că se amestecase în complotul urzit de Gheorghe Ștefan. El se afla încă în Calafendești în 1639 cînd, în martie 17, în sîmbăta Sfîntului Alexe, a închis ochii jupîneasa Sofronia, soția marelui logofăt, mama lui

Constantin. Cu acest prilej a rostit un frumos cuvînt de înmormîntare, care în realitate este traducerea unui centom hrisostomic. Cel mai neobosit cărturar al timpului este însă Varlaam.

MITROPOLITUL VARLAAM

Fecior de răzeși din părțile Baloteștilor ale județului Putna, a îmbrăcat rasa monahală — poate sub influența lui Atanasie Crimca, mitropolitul care a lăsat acele minunate capodopere de miniatură și artă caligrafică — în mănăstirea Secu, rezidită de curînd din temelie (1602) de Nistor Ureche și de soția sa Mitrofana, părinții cronicarului. În 1610 era egumen al mănăstirii Secu. La această dată semnează, cu „tot soborul, de la mare pînă la mic", un act menit să curme neînțelegerile pentru hotare cu călugării din mănăstirea Neamțu. În sihăstria de la Secu, se distinge prin rîvna lui către cultură; la 1618 avea tradusă întăritoarea operă pentru viața ascetică, *Leastvița* lui Ion Scărarul.

Prin cunoștințele lui de limbă slavă și greacă [1], prin cultura religioasă și prin viața lui curată, izbutise să se facă cunoscut în cercurile înalte din Suceava și să devină duhovnicul domnului Miron Barnovski. În iarna anului 1628, Miron Barnovski îl trimite într-o solie — din care mai făcea parte medelnicerul Pavel Ureche, Eustratie, viitorul logofăt, Teodor Ignatie, alți doi boieri cu nume rutene (cămărașul Larinov și Ignatie Ponovitoi), trei călugări și multe slugi — în Rusia.

Prima misiune avea ca țintă lavra Pecerska din Kiev. Acolo se afla ca arhimandrit Petru Movilă, înrudit cu domnitorul Miron Barnovski. Acesta trimitea deci în solie pe duhovnicul său să vadă pe arhimandrit și să-i ducă manuscrisul unui Octoih slav din mănăstirea Neamțu, care avea să servească apoi la tipărirea kieviană din 1630. A doua misiune avea ca țintă Moscova. Aci solia moldovenească trebuia să se prezinte țarului Mihail Feodorovici pentru a-i aduce în dar moaștele sfîntului mucenic Iacov din Persia, care se aflau în palatul domnesc din Suceava, și pentru a cere, în schimb, pentru ctitoria de la Dragomirna, cîteva din acele frumoase icoane rusești pe care Miron Barnovski le va fi văzut în mănăstirile ucrainene din Polonia. Solia moldovenească a plecat din Suceava în ziua de 13 decembrie 1628. În vară era la Kiev. Întîlnirea lui Varlaam cu Petru Movilă în marea lavră de la Pecerska are pentru istoria culturii moldovenești o importanță deosebită, pentru că ea marchează începuturile unui curent nou: influența ruteană.

Întrevederea a avut loc în ziua de 3 august, după cum aflăm din chiar notele lui Petru Movilă însuși: „În anul 1629, august 3 zile, venind în mănăstirea Pecerska Varlaam ieromonahul, din pămîntul Moldovei, și fiind trimis la mine ca să mă vadă de către Miron Barnovski Voevodul". Nu știm ce au discu-

[1] Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 229.

tat între ei cei doi moldoveni — unul reprezentînd tradiția mănăstirilor românești, celălalt pe a bisericii ucrainene — dar convorbirea acolo, în mănăstirea din marea peșteră a Kievului, unde se păstrau moaștele atîtor sfinți, a alunecat, cum era firesc, și asupra legendelor hagiografice. Căci Petru Movilă, în notele sale, reproduce o minune săvîrșită în anul 1610 de moaștele sfîntului Ioan cel Nou din Suceava, care la acea dată au mîntuit cetatea de invazia cazacilor zaporojeni — minune care, spune el, i-a fost povestită de ieromonahul Varlaam. De altă parte, în scrisoarea prin care Petru Movilă recomandă solia moldovenească țarului Mihail Feodorovici și mitropolitului Filaret Nichitici, el cere să se îngăduie moldovenilor favoarea de a vedea „moaștele sfinților marilor făcători de minuni ai lui Dumnezeu și să copieze jitiile ⟨viețile⟩ acelor sfinți, poruncind a se trimite spre lauda și mîngîierea dreptcredinciosului neam rusesc înaintea celorlalte neamuri".

Varlaam a ajuns și la Moscova, a predat țarului moaștele trimise în dar de domnul Moldovei, a comandat icoanele, le-a plătit, dar nu le-a putut ridica, fiindcă patriarhul Moscovei le găsea prea lumești.

Calitățile sufletești ale lui Varlaam și cultura lui deosebită — știa slavonește și grecește — l-a impus în vaza contimporanilor săi, care l-au ridicat la înalta treaptă de mitropolit în 1632, fără să fi fost trecut prin episcopie, lucru dealtfel îngăduit de canoane. Hirotonisirea lui s-a făcut în duminica lui 23 septembrie 1632. Cu acest prilej s-a citit la biserică capitolul V din Evanghelia lui Luca, în care se povestește pescuitul Mîntuitorului: „Isus sta lîngă lacul Ghenisaretului", iar marele dascăl grec de la curtea lui Vasile Lupu, Meletie Sirigul, i-a ținut o predică cu tîlc. Au fost cuvinte profetice, căci noul mitropolit a împlinit cu prisosință așteptările puse în el. Autoritatea lui de cîrmuitor al sufletelor a crescut așa de mult în Orientul grecesc, încît a putut fi propus pe lista celor trei candidați la scaunul vacant al patriarhiei din Constantinopol. Prăbușirea lui Vasile Lupu aduce însă și căderea lui. Îl găsim retras la mănăstirea Secu, unde în ultimii ani ai vieții își împărți pămînturile între neamuri, fără să poată subscrie, fiind fulgerat la mîini — probabil de o paralizie.

Colegiul și imprimeria. Vasile Lupu, domn cult, cu ambiții mari, ținea și el să ridice în Iașii săi — în care grădinile „pline de trandafiri, de garoafe, de iasomii și de crini" stîrneau admirația patriarhilor din Răsărit [1] — lucrări de artă și așezăminte de cultură care să-i veșnicească numele. În 1639 el sfîrșise mănăstirea Treisfetitele, zidită din marmură sculptată, cu brîne de aur — pe care patriarhul arab Macarie nu se mai sătura privind-o: „unică în tot Răsăritul", notează însoțitorul său, Paul de Alep, în ziarul călătoriei [2]. Aproape de mănăstire, lîngă băile construite după planul turcesc, pe malul „marelui lac, numit helești sau pescărie", Vasile Lupu zidise și un „măreț" local de piatră pentru colegiu. Cu sfatul boierilor săi cărturari și al mitropolitului Varlaam, care văzuse cu zece ani mai înainte înflorind, în lavra din Pecerska, colegiul și imprimeria lui Petru Movilă, domnul Moldovei se gîndi să înzestreze

[1] Silviu Dragomir, *Contribuții*, *Analele Acad. Rom.*, s. II, t. XXXIV, *Mem. secț. ist.*, p. 84, anexa V.

[2] Vezi Paul de Alep în trad. Emiliei Cioran, p. 55.

și el noua sa ctitorie cu aceste așezăminte culturale. El se adresă deci lui Petru Movilă, cerîndu-i sprijinul. Acesta îi trimise material tipografic și o misiune de patru profesori ruteni, în frunte cu Sofronie Počapski, rectorul colegiului din Kiev. Rutenii organizară în Moldova o tipografie și un colegiu teologic, asemănător cu cel din Kiev, care avea ca temelie de studii limba latină și limba greacă.

Rectorul colegiului, Sofronie Počapski, este o figură cunoscută în istoria culturii ucrainene din această epocă. El era de prin 1632 profesor de retorică la colegiul din Kiev și, împreună cu 23 elevi ai clasei sale, închinase lui Petru Movilă o broșură omagială, cu versuri latine și polone, în care se mulțumește mitropolitului de origine moldoveană — a cărui spiță de familie este trasă, în prefața cărții, din Mucius Scaevola — că a introdus între ruși Minerva, regina științelor. În școala din Kiev, pe care o părăsise, retorica se preda în limba latină, căci manualele manuscrise de retorică ce ni s-au păstrat, asemănătoare ca materie cu cele din școlile iezuite ale timpului, sînt redactate în limba latină. Počapski avea legături strînse și cu lumea greacă din Constantinopol. Era prieten și purta corespondență cu savantul grec Teofil Coridaleu, care reorganizase Academia grecească din Constantinopol. Numele celorlalți ruteni nu se cunosc pînă acum. Unul din ei pare să fi fost Ignațiu Ievlevicz, elevul lui Počapski, care se găsește, prin 1647, profesor la Kiev și care în 1644—1645 era în Moldova. Raportul iezuitului Bandinus, din 1644, spune că cei „patru tineri profesori de filozofie", pe care Vasile Lupu îi adusese ca să instruiască „tinerimea moldoveană în litere și moravuri" și care „își făcuseră studiile în școlile noastre — deci în cele iezuite — din Polonia, predau unii gramatica, alții sintaxa latină, alții poetica și se încearcă și lucruri mai înalte". Alături de profesorii ruteni, care predau limba latină, erau și alți profesori, care predau limba greacă.

Tipografia adusă din Kiev a fost instalată în chiliile mănăstirii Treisfetitele și este prima tipografie a Moldovei, căci încercarea anterioară a lui Miron Barnovski fusese măcinată de valurile nestatornice ale domniilor moldovene, în cursul lor vijelios. Curînd după suirea sa pe tron, Vasile Lupu se adresase stavropighiei din Lwów, cerînd materialul tipografic, dar fiindcă stavropighia întîrzia, domnul s-a adresat atunci lui Petru Movilă. Șeful misiunii trimisă de mitropolitul Kievului, Sofronie Počapski, îndeplinise la Kiev, pe lîngă sarcina de ieromonah al lavrei din Pecerska și de rector al colegiului, și pe aceea de director al tipografiei. El aducea cu sine în Moldova, după cererea lui Vasile Lupu, împreună cu corpul de profesori, și materialul tipografic necesar pentru instalarea primei tipografii în Moldova, cu litere chirilice. În primăvara anului 1642, în preajma sinodului din Iași, Vasile Lupu a completat tipografia și cu caractere grecești, aduse tot prin Sofronie Počapski, de la stavropighia din Lwów.

Tot din Ucraina au fost aduse și gravurile comandate pentru ilustrarea *Cazaniei* lui Varlaam. Ele au fost lucrate de un celebru artist al artei grafice rutene a timpului, „Ilia" sau „Helias". Acesta fusese mai înainte ieromonah al lavrei din Pecerska și a ilustrat cu gravuri în lemn, lucrate sub influența xilografiei germane, cărțile tipărite la Kiev și la Lwów, între anii 1639—1670.

ACTIVITATEA LITERARĂ. Tipografia a fost instalată în chiliile mănăstirii Treisfetitele, și, evitînd cu grijă concurența cărților de ritual în limbă slavă, ieșite din tipografiile muntene și rutene, a lucrat, sub călăuza mitropolitului Varlaam, numai la tipărirea de cărți românești.

Cazania. Prima carte ieșită din această tipografie a fost *Cazania: Carte românească de învățătură Dumenecele preste an și la praznice împărătești.* Cazania lui Varlaam cuprinde 74 de predici pentru toate duminicile dintr-un an și pentru sărbătorile mai însemnate ale bisericii. Cele mai multe pleacă de la explicarea pasajului de Evanghelie citit în ziua respectivă și cuprind sfaturi de înfrînarea viților și a patimilor, de înfrățire și ajutorarea aproapelui. Sînt însă și cîteva legende hagiografice care povestesc viața marilor mucenici ai ortodoxiei (a sfîntului Dimitrie, a sfîntului Gheorghe, a sfinților apostoli Petru și Pavel), între care și două legate de pămîntul Moldovei: a sfîntului Ioan cel Nou, protectorul Moldovei — ale cărui moaște fuseseră aduse din Cetatea-Albă la Suceava, pe vremea lui Alexandru cel Bun — tradusă după versiunea scrisă de Grigore Țamblac, și a sfintei mucenice Parascheva din Epivat, ale cărei moaște fuseseră aduse din Constatinopol de Vasile Lupu și așezate în mănăstirea Treisfetitele.

Originalul *Cazaniei* venea probabil din Ucraina, de unde au venit dealtfel și gravurile lucrate de cunoscutul artist Ilia, despre care a fost vorba mai sus. În Ucraina, literatura omiletică este în această perioadă în plină înflorire, fără să putem ști pînă unde merge originalitatea ei. Varlaam și-a cules materialul din mai multe izvoade. „Diin multe scripturi tălmăcită, diin limba slovenească", spune el în titlu; „adunat-am din toți tîlcovnicii Sventei Evangheliii, dascali besericii noastre", lămurește în predoslovie. Pînă acum izvoarele nu au fost încă precis determinate. G. Scorpan a semnalat părți comune între *Cazania* lui Varlaam și între *Cazania* tradusă din rusește de Udriște Năsturel și apărută în același an la mănăstirea Govora, și chiar cu *Cazania* lui Coresi din 1581. Aceasta nu treubie să ne surprindă: în literatura omiletică sînt multe locuri comune care au trecut de la un predicator la altul. Confruntînd părțile comune celor trei cazanii, Scorpan conchide că textul lui Varlaam apare totdeauna prelucrat, dar aceasta nu trebuie să ne amăgească, fiindcă se poate întîmpla ca multe din aceste prelucrări să fi aparținut originalului după care a tradus Varlaam. Pînă cînd nu se va identifica, în șirul tipăriturilor rutene, originalul sau originalele lui Varlaam, orice încercare de a determina partea lui de contribuție personală este prematură.

Dar dacă nu putem delimita partea personală a lui Varlaam în structura predicilor, putem totuși să urmărim aportul lui în formarea limbii literare. Se susține în genere că limba *Cazaniei* lui Varlaam este limba populară, pe care el a deprins-o din copilărie în munții Putnei și mai tîrziu, ca monah, în preajma mănăstirii Secu. Într-adevăr, scrisul lui Varlaam, deși au trecut peste el trei veacuri, se citește și azi cu ușurință și cu plăcere chiar. Fiindcă limba lui se înfățișează curățită de acele numeroase expresiuni și cuvinte slave rebarbative, care încă încîlceau urzeala limbii române din vechile texte religioase. În textul lui Varlaam, cuvintele și expresiunile slave se întîlnesc rar, la distanțe mari; și, înțelese într-o vreme cînd cultul divin se săvîrșea în limba slavă, ele dau

azi scrisului său un ușor caracter arhaic [1], mai ales că ele se împerechează uneori cu elemente latine azi dispărute din circulația limbii, precum: *mai chiar* = mai clar, mai limpede; *desvesti* = dezbrăca; *curseră* cu sensul de alergară; *mișei* = săraci; *nusa* = dînsa; *înmă* = mamă; *tînd ... tînd* = cînd... cînd. Fraza lui, bogată în comparații pitorești și expresii plastice, se desfășoară în tipare sintactice care nu se prea deosebesc de cele de azi. Dar credința că Varlaam a introdus, în scrierile sale, graiul popular din preajma mănăstirii Secu este numai în parte întemeiată, căci iată, de pildă, cum începe predica la duminica întîia a postului celui mare:

„Cumu-s iarna viscole și vînturi reci și vremi geroase de carile să îngreuează oamenii și sînt supărați în vremea iernei, iară dacă vine primăvara, ei să iușurează de acelea de toate și să veselesc, căce c-au trecut iarna cu gerul și s-au ivit primăvara cu caldul și cu seninul — așa, și în vremea de demult, au fost viscole și vînturi de scîrbe și de dosăzi pre oameni, ca și într-o vreme de iarnă, în care vreme împărații cei necredincioși, carii strica sfintele icoane și le lepăda diîn beserecă, în multe chipuri dosădia și muncia pre creștini, pentru să nu se închine sfintelor icoane. Ce iară străluci dulce primăvară și liniște mare într-această zi de astăzi întru carea ne-am adunat și noi să prăznuim și să dăm laudă lui Dumnedzeu, căci c-au pierit ereticii și măcitelii ș-au înmulțit sfintele soboară de au întărit închinăciunea sfintelor icoane."

Iată acum o scurtă descriere a unui cîmp de luptă:

„Ce easte frica războiului! Doauă oști stau împotrivă cu arme într-armați. Sabiile strălucesc, săgețile acopăr soarele. Sîngele se varsă pre pămînt ca pîraele. Trupurile voinicilor zac ca snopii în vrémea sécerei" [2].

Și iată, în sfîrșit, o înfățișare a judecății din urmă[3]:

„Atunce să va arăta Domnul Isus Hristos spre[4] nuori, nu pre aceștea nuori ce ploaă și întunecă soarele, ce pre acei de aur în toate feliurile de văpséle podobiți și frumoși, cu oști de îngeri nenumărați. Și înaintea lui se vor aduna toate limbile [5] și-i va giudeca cum spune Svînta Evanghelie, pentru căci n-au dat celor lipsiți și celor neavuți."

După cum se vede bine din exemplele de mai sus, în afară de unele particularități, ca prefacerea lui *f* în *h* (hi, hirea), a lui *j* în *ğ* (giuruință, gios, giudețe, agiută), pronunțarea lui *z* cu *dz* (dzua, Dumnedzău), nu mai găsim în textul lui Varlaam celelalte caracteristice ale graiului popular moldovenesc. Limba *Cazaniei* lui este limba românească scrisă, așa cum fusese statornicită prin tipăriturile coresiene, care circulau încă pe vremea sa în Iași, căci exemplarul cel mai bun din *Faptele apostolilor*, păstrat în Biblioteca Academiei Române, poartă nota și semnătura lui Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu. Chiar străduința lui Varlaam de a se dezbăra în scris de unele moldo-

---

[1] Iată cîteva dintre ele: *liubcv* = iubire; *camene* = piatră; *ciudesc* = minuni; *despuitoriu* = poruncitor; *de aistvui* = a lucra; *izțelenie* = viclenie; *măcitelii* = chinuitori, tirani; *ocinași* = moștenitori; *Preobrajenie* = Schimbarea la față; *tvoreț* = creator; *tvorenie* = creatură; *văznesenie* = înălțare; *vartă* = închisoare; *veruia* = crezul; *zlcba* = răutate; *vă veșnihu* = întru cei de sus.

[2] Din cazania la „Dumeneca mare".

[3] Din cazania la „Dumeneca lăsatului cărnei".

[4] *spre*, din latinescul *super*, are aci înțelesul deasupra.

[5] *Limbile* are înțelesul de popoare.

venisme cu care era obișnuit - - alături de formele cu *h* inițial scrie adesea: fireți, firea, fiară — dovedește munca lui de a-și însuși din tipăriturile coresiene formele muntenești, care de fapt păstraseră mai bine fonetismul latin al limbii române. Dar tocmai aci stă marele lui merit: că, scriind pentru întreaga „semințe românească", cu simțul pentru limba literară în devenire, nu a rupt unitatea spirituală a neamului și nu s-a abătut de la tradiția stabilită cu o jumătate de veac înaintea lui de Coresi. Astfel munca lui de traducător reprezintă în procesul de formare a limbii noastre literare un mare pas înainte, curățind-o de slavonisme și apropiind-o de limba vie.

Cele șapte taine. A doua carte românească ieșită din tipografia lui Vasile Lupu în 1645 a fost *Cele șapte taine*, la tălmăcirea căreia a lucrat și Eustratie Logofătul. Era o carte privitoare la tainele instituite de biserică „spre îndreptarea sufletelor noastre celor păcătoase", cu menirea — explică mitropolitul Varlaam în predoslovie — „cum are fi un vas cu carele scoatem apa mîntuinții diîn fîntîna muncilorŭ și a morții Domnului nostru Iisus Hristos". Ea cuprinde lămurirea tainelor, normele după care se săvîrșesc și canoanele stabilite de soboarele ecumenice în cazurile de abatere de la rînduielile stabilite. E o carte care, prin natura cuprinsului ei — ca și *Pravila de la Govora* — se adresa mai mult clerului, după cum spune și mitropolitul în predoslovia închinată domnului, în graiul lui înflorit, că precum cînd „răsare soarele, zaria ... și copacii cei înalți luminează; deacii șesurile și văile; așa într-acela chip, domniia mării tale cu acéste Șeapte Taine ... întîi agiunge întru ceata cea înaltă sufletească, întru arhierei și în preoți de lumineadză, și întru diregătoriia cea lumască, în domni și în boiari; deacii și întru cei mai mici ăgunge lumina și căldura de lumineadză".

Alături de normele de ritual și de canoane, se găsesc și cîteva note, adevărate documente de folclor, care proiectează lumina lor interesantă peste unele superstiții, răspîndite pînă azi în masele populare din sudul și răsăritul Europei. Așa, bunăoară, într-un loc este vorba de „vrăji și păntru ceia ce mărgŭ la vrăjitori": „În 65 de capete a Pravilei marelui Vasilie, au lăsatŭ învățătură, cumŭ vrăjitoriulŭ și cela ce sleïaște čara sau aruncă cu plumbi, așijdere și cela ce va lega nunta ... sau și alte meșteșuguri ce vor face cu vrăji, 20 de ai să nu să cumenece ..." Se spune mai departe că vrăjitori sînt și „aceia ce caută în stéle sau făcŭ alte meșteșuguri să cunoască niscare lucrure neștiute și ceia ce poartă la sine augare sau erbi, că nu să apropie nemică de dănșii". Într-un alt capitol este vorba de „omulŭ ce va fi mortŭ și vor dzice oamenii că iaste vărcolac ... Acesta lucru dzicŭ oamenii cei proști, iară nice într-un chipŭ nu poate să fie acesta vîrcolac ... Cel mortŭ în ce chipŭ să omoară pre cei vii." Și se condamnă apoi în cuvinte aspre practica de sumbră superstiție, rămășiță din adîncul vremurilor preistorice, pentru a scăpa de prigoana vîrcolacului: „Să pornescŭ oamenii la mormîntŭ și-i dezgroapă oasele aceluia, să le vază cum sîmtŭ ... și le arată că acelŭ trup mortŭ are sînge și unghi și părŭ și cum vădŭ acesta lucru ... și strîngŭ lémne și pun foc de ardŭ acéle oase de le pierdŭ de totŭ de pre pămîntŭ".

Cartea a pătruns și în Ardeal, unde s-a răspîndit și prin cópii manuscrise. O asemenea copie a fost făcută în 1708 de cunoscutul copist Vasile Sturze Moldovanul: „Și am scris în sat în Săntŭ Andreiaș, lîngă Temișvara, în vriamia

cîndŭ s-au rădicat curuții lui Rakolții Freții pre nimeți; și era răutate mare în Ardeal... și cu dascălul Sturze încă am fugit în țara turcului, în Svântŭ Andriaș, cînd era ciuma cia mare"; o altă copie, cumpărată în Gepeș, a fost dăruită popii Iștoc din Lazuri, la 1720. Altă copie circula pe la 1820, în Topa de Sus.

Răspunsul la catehism. Ultima carte cu caracter religios publicată de mitropolitul Varlaam, în 1645, are o importanță deosebită nu numai pentru că este o operă originală, dar și pentru că ea reprezintă chemarea înaltă la care se credea datoare să răspundă biserica celor două țări surori, Muntenia și Moldova, de a menține unitatea spirituală a neamului și străduințele ei de a apăra ortodoxia românilor ardeleni, amenințată de calvinismul maghiar.

Mitropolitul Varlaam cunoștea dintr-o împrejurare, al cărui dramatism l-a impresionat adînc, starea religioasă a românilor ardeleni din 1644, cînd mitropolitul Iorest, scăpat din temniță, în drum spre țarul Moscoviei, unde mergea să-și strîngă prețul răscumpărării, trecea pe la curtea din Iași și primea de la Varlaam o caldă scrisoare de recomandare, în care se simte încă, peste veacuri, fiorul indignării:

„... a sculat diavolul, care urăște cele bune, pe popa cel mare al regelui, anume Gheorghe Ciulai, care se află în eresul luteran, în care sînt și craiul și toți ungurii. Și l-au clevetit pe Iorest, arhiereul creștinilor români, la craiul Rákóczy Gheorghe. Și a adus mărturii mincinoase, și i-a făcut mare nedreptate. Și tot ce a avut au luat de la el, și l-au legat, și l-au închis în temniță; nouă luni a pătimit, fiind izgonit și cu el o mulțime de preoți creștini, nu pentru altă vină decît pentru credința creștină, voind să-i convertească la luteranism."

Dar împrejurarea care-l aduce în luptă cu calvinismul i-o prilejuiește pacea încheiată în 1645 între Vasile Lupu și Matei Basarab. Atunci, făcînd parte din solia pe care Vasile Lupu o îndruma către domnul Munteniei cu cuvînt de pace și bună înțelegere, află în biblioteca boierului cu care se potrivea în cărturărie, Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, *Catehismul* de propagandă calvină, tipărit în românește la 1640. „Dumnealui Udriște Năsturel, carele ca un iubitor de învățătură și socotitoriu credinței ceii dirépte, în mijlocul altor cărți noao ce mi-au arătat, adusu-mi-au și o cărțulie mică, în limba noastră românească tipărită... caré o am aflat plină de otravă de moarte sufletească." Ca un adevărat părinte sufletesc, care știa din Scriptură că „înaintea omului, se află și vieața și moartea", temîndu-se ca o parte a neamului nostru să nu apuce pe „calea morții sufletești", a pus la cale, desigur cu sprijinul lui Udriște Năsturel, un sinod al clerului din cele două țări surori, pentru cercetarea *Catehismului*. Acțiunea lui cîștigă astfel în amploare, căci *Răspunsul Catehismului* — care era ca o armă de apărare pentru cei *„cu noi de un niam români*, pretutindirea tuturor ce să află în parțile Ardealului" — vine în numele *„săborului a două țări"*. Am arătat mai sus, p. 182—184, care era caracterul *Catehismului* tipărit la Prisac, pe ascuns, de superintendentul ungurilor. Mitropolitul Varlaam alege din *Catehism* părțile în care superintendentul, în explicarea rugăciunilor fundamentale (Tatăl nostru, Cele zece porunci, Simbolul credinței), furișase ideile dogmatice ale calvinismului, pentru ca, întemeindu-se apoi pe pasaje din Evanghelie sau din Faptele și Epistolele

apostolilor, să le combată punct cu punct. Dărîmînd punctul de vedere calvin, el expune punctul de vedere ortodox în chestiunile fundamentale ale credinței, privitoare la păcatul original și la curățirea lui prin botez, la dreptul omului de a se mîntui prin fapte bune, la cultul sfinților și al icoanelor, care nu pot fi socotite ca idolatrie, întrucît sînt simboluri, la semnul crucii, la cultul Mariei și la doctrina predestinării.

Tonul discuției este obiectiv dar cald, convingător și întemeiat, pentru fiecare afirmare, pe textele evanghelice.

Răspunsul mitropolitului Varlaam, așa de demn și documentat, a primit din partea calvină tocmai peste doisprezece ani, în 1656, un răspuns vehement și grobian: *Scutulŭ catichizmușului, cu răspunsu den scriptură svîntă, împotriva răspunsului a doauă țări, fără scriptură svîntă,* apărut în tipografia de la Bălgrad (Alba-Iulia).

Pravila. Ultima carte importantă ieșită din tipografia de la Trei-Ierarhi este o scriere cu caracter juridic, apărută în 1646, sub următorul titlu: *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe cu dzisa și cu toată cheltuiala lui Vasile voivodul și domnul Țării Moldovei den multe scripturi tălmăcită den limba ilenească pre limba românească.*

Încă din 1632, Eustratie Logofătul tradusese o *Pravilă aleasă, scoasă și tocmită, și dentru multe sînte scripturi cercată și găsită,* păstrată azi într-un manuscris aflător în biblioteca seminarului din Blaj și într-o copie făcută pentru Biblioteca Academiei Române de regretatul Stoica Nicolaescu (ms. nr. 3100). Este, precum a arătat Peretz, un nomocanon asemănător cu cel de la Govora, reprezentînd și el o traducere după o compilație de legiuiri bizantine de tipul manualelor compilate în a doua jumătate a veacului al XVI-lea de Emanuel Malaxos. Apariția *Pravilei de la Govora* în 1640, în ediții muntene și ardelene, a făcut probabil inutilă tipărirea traducerii lui Eustratie Logofătul. S-a găsit atunci necesar să se publice o codificare mai completă de legiuiri. Astfel s-a ajuns la *Pravila* lui Vasile Lupu. Această pravilă prezintă pentru noi o importanță deosebită, căci ea leagă viața noastră juridică deopotrivă de vechiul drept bizantin și de jurisprudența romanică occidentală.

Pravila lui Vasile Lupu este alcătuită din două părți bine distincte prin titlul diferit pe care-l poartă, prin structura lor, prin cuprinsul diferit și — cum vom vedea — prin proveniență.

Prima parte este împărțită în 16 „pricine" (capitole), cuprinzînd în total 252 „începuturi" (paragrafe), numerotate curent. Cuprinde o serie de legi privitoare la raporturile juridice ale vieții agrare și păstorești, încălcări de teritorii, diferite furturi care se pot ivi în viața cîmpenească, infracțiunile păstorilor, pagube aduse pomilor și semănăturilor, condițiunile care trebuiesc observate cînd se construiește pe locul altuia, cînd se diguiesc apele pentru morărit etc.

Această parte a *Pravilei* lui Vasile Lupu a fost tradusă după o colecție de legi bizantine, cunoscută sub numele de *leges agrariae:* Νόμοι γεωργικοί, compilație alcătuită în secolul al VIII-lea de împărații Leon și Constantin Isauricul, din elemente extrase din marile codificări legislative ale lui Justinian, adică din: *Institutiones,* din *Digesta,* din *Codex* și din *Novellae.*

Partea a doua a *Pravilei*, mai scurtă, se leagă, după cum a dovedit regretatul profesor de drept roman de la Universitatea din București, S. G. Longinescu, de literatura juridică a Italiei de la sfîrșitul evului mediu. Ea cuprinde 78 de capitole privitoare la diferitele delicte de drept penal, precum: omorul, falsificarea de bani, sudalma, amestecarea de sînge (prin care se înțelege căsătoria între rude) — avînd un caracter foarte interesant, fiindcă dezvăluie colțuri de viață dispărută, din psihologia vremii, ca bunăoară la § 24:

„... pre unii ca aceia cari iau două muieri, poartă-i pre ulițe ... șezînd călare pre măgariu, și-i tot bat cu două furci ce torc muierile. Așijderea și pre muieri ..."

Capitolele acestea au fost extrase și traduse din opera unui mare jurisconsult italian, Prosper Farinaccius, despre care traducătorul *Pravilei* însuși ne spune că era „dascăl mare și tocmitoriu de pravile... , carele au strîns toate pravilele cele împărătești și încă se ispiti și se nevoi cu învățătura ca aceea să cunoască care pravile și obiceaie se socotesc la oblastiile creștinești în toată lumea".

Acest Prosper Farinaccius a fost cel mai vestit jurist de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea. Se născuse la Roma în 1544; își făcuse dreptul la celebra Universitate din Padova; debutase ca avocat la Roma, unde cîștigase repede, prin cunoștințele sale juridice și talentul său oratoric, o mare vază; intrase în magistratura papală, ajungînd procuror general al camerei apostolice. În această calitate s-a distins prin abilitatea cu care descoperea vinovații și descurca pricinile, precum și prin severitatea cu care aplica pedepsele.

Unind astfel cunoștințe profunde de drept cu o vastă experiență personală Farinaccius a lăsat o întinsă operă juridică.

Partea corespunzătoare a textului românesc poartă titlul *Praxis et Theorice criminalis*. Fusese tipărită la Lyon în 1616 și retipărită la Anvers în 1620, împreună cu toată opera lui juridică. În 1646, deci la 38 de ani după data primei publicări, opera lui Farinaccius era tradusă în limba română, iar autorul, „Farinascu", prețuit ca „dascăl mare și tocmitoriu de pravile". Acest fapt evidențiază că, deși din multe puncte de vedere cultura noastră era inferioară celei occidentale, totuși, din punct de vedere juridic, ne străduiam să ne apropiem de Occident.

Este posibil ca traducerea să se fi făcut și după un intermediar grecesc, precum a observat regretatul Peretz și precum spune însuși traducătorul în prefața cărții: „S-au nevoit măria sa ... de au găsit oameni ca aceia, dascăli și filosofi, de au scosŭ den cărți elinești și lătinești toate tocmelile ..."; „... a măriei sale rob, Eustratie biv logofetul, de am scos aciaste pravile și le-am tălmăcitŭ din scrisoare grecească pre limbă românească, ce să poată înțelege toți".

În orice caz, opera a fost pusă sub tipar în 1646 și e cea dintîi carte juridică ce ne-a venit din Occident.

Retipărită în parte după șase ani în *Îndreptarea legii* din Muntenia, această pravilă a realizat — cum observa prof. Longinescu — cu două veacuri mai înainte de unirea politică, unitatea legislativă a celor două principate. Ea a alcătuit și baza jurisdicțiunii din Moldova și Muntenia, fapt care se desprinde lămurit și din cuvintele lui Dimitrie Cantemir: „Vasile Albanezul, domnul

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

Moldovei, în secolul trecut, a poruncit ca toate pravilele și scrise și nescrise să fie adunate la un loc de bărbați vrednici și competenți în legile naționale și din ele a făcut un codice deosebit, care și *pînă astăzi* este norma de a judeca drept în Moldova" *(Descrierea Moldovei)*.

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al epocii lui Vasile Lupu, vezi bibliografia citată mai sus la pagina 161. Pentru cărturarii de la curtea lui Vasile Lupu și marele logofăt Todirașco: N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1938, p. 107—137; același, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopole și a bisericei ortodoxe*, *Analele Acad. Rom.*, s. II, *Mem. secț. ist.*, tom. XXXVI, 1913, nr. 8. Pentru logofătul Eustratie: C. A. Stoide, *Contribuție la biografia lui Eustratie logofătul*, *Arhiva*, Iași, XLI, 1934, p. 2—12; Lucian Predescu, *Dragoș Eustratie logofătul*, în I. Minea, *Cercetări istorice*, an. XIII—XVI, nr. 1—2, Iași, 1940, p. 424—452; cf. și *Convorbiri literare*, LXIII, 1930, p. 103—108; pentru completarea biografiei lui, date documentare la: Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, III—V.

Pentru Toader Diiacul și Ciogleștí: V. Pârvan, *Un vechi monument de limbă literară românească*, în *Convorbiri literare*, XXXVIII, 1904, p. 919—946, 979—1000, și extras, Socec, 1904 (împreună cu o a doua redacție mai completă după o copie din 1668). Textul este însă un centom hrisostomic cu reminiscențe din rînduiala înmormîntării, precum a arătat D. Russo, *Elenizmul în România. Epoca bizantină și fanariotă*, București, 1912, p. 31—32; cf. și *Studii istorice greco-române. Opere postume*, II, București, 1939, Biblioteca enciclopedică, Fund. pentru lit. și artă, p. 510.

Varlaam. Știri documentare despre familia lui: Aron Densușianu, în *Revista critică literară*, III, 1896, p. 25 și urm.; N. Iorga, în *Studii și documente*, XIX, p. 3—6; data sfințirii lui ca mitropolit: I. Bianu, în *Columna lui Traian*, III, 1882, p. 212 (cu fragmente din *Pravila* lui Eustratie logofătul, p. 210—217). Scrieri despre legăturile lui cu Rusia: Silviu Dragomir, *Contribuțiuni privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea*, în *Analele Academiei Române*, seria a II-a, tom. XXXIV, *Mem secț. ist.*, București, 1911—1912, p. 1145—1172; Aurel V. Sava, *Contribuțiuni la istoria bisericei vrîncene*, rev. *Milcovia*, II, I, p. 20.

Biografii: Ștefan Dinulescu, *Notițe despre viața și activitatea mitropolitului Moldovei Vărlaamu, 1632—1653*, retipărit din *Candela* (IV, 1885, p. 695 și urm.), Cernăuți, 1894; ediția a II-a, București, 1896; I. Lupaș, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei, 1632—1653*, Cluj, 1935; Augustin Z. N. Pop, *Neamul mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, București, 1939 (extras din revista *Biserica ortodoxă română*, LVII, 1939, nr. 5—6); același, *Biografia mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, București, 1940 (extras din rev. *Athenaeum*, V, nr. 4); D Russo, *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul patriarhiei ecumenice* (și cuvîntarea lui Meletie Sirigos la hirotonisirea lui Varlaam ca mitropolit în Iași), în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, București, 1939, p. 229—236.

Pentru autografe: V. A. Ureche, *Autografele lui Varlaam mitropolitul*, în *Analele Academiei Române*, X, București, 1887—1888, p. 341—349 (cu testamentul în facsimile). Semnătura facsimilată și de Dan Simonescu, în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 295.

Opera. Pentru tipărituri: I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 119—158. Despre *Leastvița* lui Ion Scărariul: Gh. Ghibănescu, *O nouă*

lucrare a mitropolitului Varlaam, în *Arhiva*, Iași, XXV, 1914, p. 65—107. P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines* (extras din *Mélanges de l'École roumaine en France*, V, Paris, Gamber, 1916), p. 55—68. Despre *Răspunsul la Catehismul calvinesc* cf. și I. Bianu, în *Analele Acad. Rom.*, XXVI, 1903, p. 51. Introducerea a fost publicată de N. Drăganu, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj, III, p. 245—249, ca anexă la studiul *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan*, reprodusă și de I. Lupaș în *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 231—235. Analiza lui la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 57—59, și la V. Mangra, în revista *Biserica și școala*, Arad, XXVII, 1903, nr. 21 și 22. Textul însoțit de studiu publicat de N. Cartojan, *Mitropolitul Varlaam, Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc*, în colecția „Texte de literatură veche rom.", București, 1942, ed. Casa Școalelor. Raporturile *Cazaniei* lui Varlaam cu *Cazania* lui Coresi și cea de la mănăstirea Dealu P. V. Haneș, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mănăstirea Dealu*, în *Prietenii istoriei literare*, București, I, 1931, p. 133—161; Gr. Scorpan, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică*, în I. Minea, *Cercetări istorice*, XIII—XVI, Iași, 1940, p. 545—596.

Extrase din Cazanie: *Cazaniile lui Varlaam*, în *Autorii români vechi și contimporani*, București, Socec, 1895; opera întreagă se editează acum de Fundația regală.

Pravila lui Vasile Lupu a fost republicată de I. Sion, *Carte românească de învățătură de la alte giudețe*, Botoșani, 1875; apoi de Ion M. Bujoreanu, *Collecțiune de legiuirile României vechi și cele noui*, III, București, 1885, p. 1—82; S. G. Longinescu, *Legi vechi românești și izvoarele lor, I: Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*, însoțită de 1) izvoadele sale, 2) de varianta sa muntenească întrupată în *Îndreptarea legii* a lui Matei Basarab, 3) de tălmăcirea sa în franțuzește de A. Patrognet, București, C. Göbl, 1912. Studii: S. G. Longinescu, *Pravila lui Vasile Lupu și Prosper Farinaccius, romanistul italian*, București, 1909; Ion Peretz, *Pravila lui Vasile Lupu și izvoarele ei grecești*, în rev. *Arhiva*, Iași, XXV, 1914, p. 201—221; același, *Istoria dreptului românesc*, II, p. 281—312, Eustratie: 340—367; S. G. Longinescu, *Părerile d-lor Iorga și Pereț despre Pravila lui Vasile Lupu*, București, 1915; Șt. Gr. Berechet, *Istoria vechiului drept românesc*, I, *Izvoarele* (Seminarul de istoria vechiului drept românesc), Iași, 1933, p. 160—181.

MITROPOLITUL DOSOFTEI

Am văzut mai sus că, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, mitropolitul Țării Românești însuși constata că clerul nu mai cunoștea limba slavonă, care totuși, prin puterea tradiției, dăinuia în bisericile noastre și că, din această cauză, oficierea cultului divin se făcea anevoie. O înviorare a culturii slavone nu mai era cu putință în țările noastre, deoarece în sudul dunărean, oprimat sub apăsarea turcească, focarele de cărturărie slavă se stinseseră. La această răspîntie din viața bisericii noastre se ivește marele mitropolit Dosoftei, care, adăpîndu-se din izvoarele autentice ale ortodoxiei, începe munca grea pentru introducerea limbii naționale în biserică.

Neculce, care era copil pe vremea cînd Dosoftei oficia serviciul divin în mitropolia Moldovei, cu acea prestanță pe care i-o admirau chiar regele și nobilimea polonă, ne-a lăsat despre el următorul portret:

„Acest Dosofteiu mitropolitul nu era om prost[1] de felul lui; era neam de mazil, prea învățat; multe limbi știa: elinește, latinește, slavonește și altele. Adînc din cărți grăia și deplin călugăr și blînd ca un miel; în țara noastră pre aceste vremi nu se afla om ca acela."

Din cercetarea mai atentă a operei lui Dosoftei se vede cît de îndreptățită este afirmația lui Neculce: „multe limbi știa".

Într-adevăr, în afară de limba slavă veche în care oficia serviciul divin, el mai cunoștea bine limba greacă — poate că o deprinsese de copil în mediul familiei — după cum dovedesc utilizarea de izvoare grecești în operele sale. De altă parte, reproducerea în *Parimii* (1683) a unor versuri latine despre Sibila Eritreea, traduse apoi în stihuri românești, precum și numeroase citate latine din operele sale, transcrise — ca și cele grecești — în caractere chirilice, fiindcă nu avea literele respective, aduc o probă că el cunoștea și limba latină. La cunoștința limbilor vechi — slavă, greacă și latină — trebuiește adăugată și polona. Într-o notiță din *Psaltirea în versuri* ne spune textual: „așa am cetit în Psaltirea cea leșască", iar, pe de altă parte, pe marginea unei cărți vechi, adaugă lămuriri în limba polonă. Cunoștințele lui în această limbă erau, se pare, destul de înaintate, fiindcă într-un rînd — în *Parimii* — se încumetă chiar să traducă, în stihuri polone, versurile latine despre Sibila Eritreea, care a prezis nașterea Mîntuitorului. E probabil, în sfîrșit, ca în exilul lui de la Strij să fi învățat și limba ucraineană.

Această minte poliglotă avea și o adîncită cultură teologică și profană, după cum se vede din numeroasele note și comentarii de ordin teologic, istoric, geografic și etnografic, împrăștiate în traducerile sale (mai ales la *Psaltirea în versuri*).

Așa se explică, într-o vreme cînd slavonismul era încă înrădăcinat la noi, curajul cu care a luat asupră-și opera de naționalizare a serviciului divin și tot așa se explică amestecul lui, pe timpul exilului, în controversele liturgice și dogmatice ale bisericilor rusești.

Viața. Unde s-a format sufletește acest mare îndrumător al bisericii moldovenești, în ce împrejurări a învățat el atîtea limbi și a ajuns la o cultură așa de aleasă, sînt chestiuni la care, în actualul stadiu al cercetărilor istorice, nu se poate răspunde cu preciziune. S-a crezut de unii istorici că era de origine grec; alții au presupus că era ucrainean: azi avem motive temeinice a crede că era român macedonean. Lacea și D. Găzdaru, care au studiat lexicul lui, au semnalat unele cuvinte care nu se găsesc decît la aromâni.

Părinții și familia lui, de asemeni, poartă numiri într-adevăr neobișnuite în celelalte ținuturi românești. Tatăl se numea, după cum aflăm dintr-o însemnare publicată de Hasdeu în *Arhiva istorică*, Leontar, bunicul Barila, mama Misira. De altă parte, una din mătușile sale purta numirea de Stanca, așa de obișnuită în onomastica noastră.

Dintr-o scrisoare adresată patriarhului Moscovei, aflăm că Dosoftei era înrudit cu familia Kiriac Papară din Lemberg, originară, se pare, din Ianina. În Lemberg se afla pe vremea aceea, grupată în jurul bisericii ortodoxe, o

[1] *Prost* — de neam de jos.

însemnată colonie grecească, între care erau desigur trecuți și moldovenii și românii macedoneni. Numele de familie Papară se întîlnește azi la românii sud-dunăreni. Dealtfel o familie Papară — poate o ramură a celei stabilite în Lwów — se întîlnște în documentele moldovenești încă din vremea lui Ștefan cel Mare, care întărește drepturile lui Mihail Papară și ale soției sale asupra „moșiilor strămoșești". Legăturile de rudenie strînsă ale lui Dosoftei cu familia Papară din Lwów lasă deschisă ipoteza că Dosoftei își va fi petrecut copilăria în Polonia și își va fi așezat temelia studiilor sale poate în școala Frăției ortodoxe din Lwów, pe care o găsim într-un rînd, împreună cu întreaga comunitate, sub epitropia rudei sale Kiriac Papară. În această școală, reorganizată de Petru Movilă, se predau pe lîngă limba slavă bisericească și polona și limbile clasice: greacă și latină; iar dintre disciplinele profane: retorica și poezia.

Se născuse la 1624, și în 1649 — deci la vîrsta de 25 de ani — îl găsim printre umilii monahi care își închinau vremea studiului, în liniștea mănăstirii Pobrata. De aici se înalță repede: în 1658, la vîrsta de 34 de ani, este ales episcop de Huși; un an mai tîrziu este strămutat ca episcop de Roman și în 1671, în a doua domnie a lui Duca-vodă, e ales mitropolit al Moldovei.

Noul mitropolit avea în urma lui o muncă grea pe tărîmul culturii și venea cu intenția de a reînvia activitatea cărturărească din epoca lui Vasile Lupu. Tipografia care fusese instalată în mănăstirea Treisfetitele de Vasile Lupu se ruinase, și Dosoftei, care tradusese *Psaltirea în versuri*, s-a văzut nevoit să trimeată manuscrisul în Polonia, la mănăstirea ruteană din Uniew, ca să-l vadă tipărit. Vremurile nu erau însă atunci prielnice pentru activitatea culturală.

În lupta deschisă între poloni și turci, în jurul cetății Hotinului, Petricecu-vodă, înțelegîndu-se cu domnul muntean, trece de partea polonilor. Turcii sînt bătuți, iar Petriceicu e silit să fugă în Polonia dinaintea lui Dumitrașcu Cantacuzino, adus de turci. Cu Petriceicu pleacă în exil și mitropolitul Dosoftei, care se amestecase în politica țării, ținînd cu polonii. Întorcîndu-se însă din Polonia la începutul anului 1675, este închis în mănăstirea Sf. Sava din Iași, de unde, liberîndu-se curînd, recapătă încrederea domnului și este reinstalat în scaunul mitropolitan.

De aci înainte mitropolitul Dosoftei renunță la lupta politică și-și închină toate puterile intereselor culturale ale țării. El încearcă să refacă tipografia lui Vasile Lupu, punînd, după I. Bianu, să se toarne din nou matrițe, după P. Panaitescu, aducînd material nou tipografic de la mănăstirea din Uniew, împreună cu tipograful Vasile Stadnicki, probabil o rudă a lui Simion Stadnicki, șeful tipografiei din Uniew. În această tipografie a apărut, la 1679, *Liturghierul* lui Dosoftei. Dar literele turnate erau greoaie și urîte. Trebuia să caute în altă parte materialul necesar pentru a se pune la punct tipografia ruinată. Împrejurările prielnice se iviră curînd. În 1679 turcii cuceriseră Ucraina și oferiseră domnului moldovean Gheorghe Duca, — venit pentru a treia oară în domnie — sarcina de a o administra și de a le mijloci pacea cu rușii. În acest scop, Gheorghe Duca trimite o solie la Moscova, căreia-i încredințează și Dosoftei două scrisori: una către Nicolae Milescu; alta direct către patriarhul Ioachim, rugîndu-l să-i trimită — prin solul moldovean, căpitanul Ionașco Bilevici — un teasc de tipografie și slovele necesare cu care să poată tipări cărțile traduse de

el din limba greacă și din cea slavonă. Rezultatul a întrecut așteptările, fiindcă patriarhul îi trimite împreună cu o tipografie completă — prin care putea să-și realizeze străduința de a înzestra bisericile țării cu textele necesare serviciului divin — și o scrisoare care vădește stima de care se bucura Dosoftei între contimporani:

„A binevoit Domnul Dumnezeu a așeza ierarh înțelept oamenilor săi... pe Prea Sfinția Ta, care-i pești bine printr-o înțeleaptă cîrmuire, că și mai departe de noi a pătruns obștească laudă pentru a Ta urmare în Hristos... Am aflat strălucita Ta evlavie către Domnul Dumnezeu și rîvna cea dumnezeiască și fierbinte ce o ai în lucrurile Tale ortodoxe și sincera Ta îngrijire pentru turma încredințată Ție."

Cu materialul adus din Moscova, mitropolitul Dosoftei reface tipografia lui Vasile Lupu și, într-un răstimp de relativă liniște și pace, el se așază pe lucru, punînd sub tipar cărțile traduse, care așteptau de multă vreme să vadă lumina.

Traducerea cărților liturgice. În epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, din ciclul cărților obișnuite în biserică, abia se tipăriseră Cazaniile, care țineau locul predicilor și care se citesc la sfîrșitul serviciului divin. Dintre cărțile de ritual, numai în Muntenia se tipăriseră trei — *Pogribania*, *Mystirio* și *Tîrnosania bisericilor* — cu indicațiile tipicului, adică cu lămuririle ce se dau preotului cu privire la chipul cum trebuie să slujească, în românește, dar cu rugăciunile în slavonește.

Din nenorocire și acest pas timid înainte a fost împiedicat prin zbuciumul vremurilor ce au urmat și în care tipografia lui Matei Basarab și cea a lui Vasile Lupu fuseseră ruinate. Urcîndu-se pe scaunul mitropolitan al Moldovei, Dosoftei, călugăr de o largă cultură ortodoxă, întemeiat pe sensul intim al Sfintelor Scripturi, introduce cu curaj, douăzeci de ani mai tîrziu, în biserica Moldovei, marea reformă a naționalizării serviciului divin. La doi ani abia după ce fusese ales mitropolit, el dăruise — cum spune însuși — limbii românești *Psaltirea* tălmăcită în versuri și tipărită la mănăstirea Uniew din Polonia. În același an 1673, tipărește, tot în românește și tot la Uniew, *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*. În 1679 tipărește *Dumnezeiasca liturghie*, retipărită și în 1683, și cuprinzînd liturghia sfîntului Vasile cel Mare și a sfîntului Grigore Dialogul, la care s-au mai adăugat slujbele obișnuite: la aducerea primelor fructe în biserică, la aria cea de pîine, la culesul viilor, la blagoslovenia vinului în cramă, la rînduiala daniilor, la blagoslovitul mărțișoarelor în Duminica Floriilor.

În 1681 Dosoftei tipărește *Molitvenicul de-nțăles* — adică pe înțelesul tuturor, deci în limba română — care cuprinde rugăciunile și slujba obișnuită la logodnă, cununie, botez, maslu și înmormîntare. În 1683 ne dă *Octoihul*, numit așa fiindcă cuprinde cele opt slujbe obișnuite duminica, fiecare pe cîte un ton aparte. Este o operă imnografică, alcătuită în mare parte de sfîntul Ioan Damasceanul pe la anul 735, în mănăstirea Sf. Sava, la care s-au adăugat apoi compozițiile călugărilor studiți și troparele împăraților bizantini Leon al VI-lea cel înțelept și Constantin Porfirogenetul.

Motivele care l-au îndemnat pe Dosoftei să traducă și să tipărească aceste cărți se văd clar din prefețele lui:

„Grădină încuiată și fîntînă pecetluită de... ce folosu-i? precum scrie acela marele și vestitul Potolomeiu, milostive și luminate Doamne. Caria noi, citind erminiile și tîlcovaniile Sintei Scripturi, aflăm că o zice pentru *închisul înțelesului, căriiá o vedem în vremile noastre, că și acia puțină sîrbie ce o învață de-nțelegia, încă s-au părăsit în țară* ...

Cela ce prorociaște, adecă spune de-nțăles oamenilor, grăiaște zidire și mîngăiare, îndemnătură și dojană. Cela ce grăiește în limbă ⟨neînțeleasă de popor⟩ pre sine zideaște; iară cela ce spune de-nțăles, besearică zidiaște. Că mai mare-i cela ce spune de-nțăles, decît cela ce grăiaște în limbă... Că în biserică mai voia mi-i cinci cuvinte cu mintia mia să grăiescu, ca și pre alții să învăț, decît ziace mii de cuvinte într-altă limbă."

Iar în alt loc, reproducînd întrebarea adresată de Marcu, patriarhul Alexandriei, lui Theodor Balsamon, patriarhul Antiohiei: „Cuvine-se oare ca preoții ortodocși din Siria, din Armenia și din alte țări ortodoxe să liturgisească în limbile lor proprii?", aduce răspunsul lui Balsamon, întemeiat pe pasaje din scrisorile apostolului Pavel: „Ceea ce-s provoslavnici întru tot, de vor fi de elinească limbă *neparînici, pre limba ⟨lor⟩ să slujească Sf. Liturghie*".

După cum reiese destul de limpede din textele de mai sus, mitropolitul Dosoftei era convins de necesitatea introducerii limbii naționale în biserică. Este cel dintîi mitropolit din principate care, începînd această mare reformă de încetățenire a graiului strămoșesc în altar, caută să convingă clerul din vremea sa că oficierea cultului în limba înțeleasă de masele adînci ale poporului, departe de a fi o rătăcire în apele ereziilor, e dimpotrivă în conformitate cu tradiția Sfintelor Scripturi.

Din traducerile lui Dosoftei, două depășesc problema introducerii limbii naționale în biserică și interesează în chip deosebit istoria literaturii noastre. Sînt: *Psaltirea în versuri* și *Viețile sfinților*.

Psaltirea în versuri. *Psaltirea* tipărită la Uniew în 1673 este, după cum o mărturisește însuși stihuitorul ei, rodul unei munci grele: a lucrat-o „cu multă trudă și vriame îndelungată", în „cinci ani foarte cu osîrdie mare". O copie manuscrisă a textului — păstrată în Biblioteca Academiei Române — poartă semnătura lui Dosoftei ca episcop de Roman, dar din mărturia pe care ne-o dă prefața textului tipărit în 1673, că s-a împlinit cu foarte mare osîrdie în cinci ani, rezultă că Dosoftei a început să lucreze la opera sa din 1668.

Versiunea păstrată în manuscrisul din 1671 are o importanță aparte, fiindcă, pusă în paralelă cu textul tipărit în 1673, ne dă posibilitatea de a urmări procesul de elaborare și creație al mitropolitului poet, care, nemulțumit de prima redacție, revede necontenit textul, modifică uneori ritmul, corectează expresia, îndreaptă mereu, veșnic în căutarea unei forme mai clare și mai expresive.

Cum a ajuns Dosoftei la ideea de a traduce psalmii în versuri românești, căci pînă la el nu se cunoaște nici un model tipărit în literatura ortodoxă, nici în cea slavă, nici în cea greacă, afară doar de încercarea păstrată în manuscris a lui Gh. Palamed.

Se știe că ideea de a versifica psalmii și de a-i așeza pe melodii, pentru a fi cîntați în biserici, în reuniuni, în case, a pornit de la calviniștii francezi.

Calvin însuși a versificat cîțiva psalmi, dar cele mai frumoase versuri le-a dat poetul francez Clément Marot (1495—1544), care a versificat 50 de psalmi. De la aceștia s-au inspirat traducători din toate țările pe unde a pătruns reforma, pînă la marele poet polon Ioan Kochanowski, a cărui operă, publicată în 1577 și retipărită apoi în nenumărate ediții — 15 pînă în vremea lui Dosoftei — a servit de imbold pentru traducere și de model pentru versificație lui Dosoftei.

Ioan Kochanowski fusese reprezentantul principal al poeziei culte din „epoca de aur" a literaturii polone și, cum îl numesc istoricii literari, „părintele poeziei polone". Vechi student al celebrei Universități din Padova, a călătorit la Paris, unde a cunoscut pe Ronsard și pleiada.

În traducerea psalmilor, Kochanowski, urmînd exemplul lui Clément Marot, s-a străduit să dea poeziei naționale religioase, care exista înaintea lui dar care era mediocră, o valoare artistică superioară și să o înalțe pe cele mai ridicate culmi ale artei. Opera nu era ușor de îndeplinit, căci poetul nu putea să dea curs liber inspirației sale: nu trebuia să se lase furat de sugestiile ce i le dădea textul originalului, care reprezenta o tradiție sacră, și în același timp era nevoie să păstreze și toată frăgezimea mistică a originalului și să evite platitudinea.

Pentru a pătrunde cît mai adînc în gîndul intim al originalului ebraic, el a folosit mai toate traducerile anterioare.

În ce privește stilul traducerii lui Kochanowski, e peste îndoială că nu se putea cere pentru vremea aceea ca poetul polon să respecte din poezia orientală a psalmilor coloritul local, pe care l-a introdus, mult mai tîrziu, în literatura europeană, romantismul secolului al XIX-lea. Pentru a înțelege coloritul specific ebraic al psalmilor, s-ar fi cerut o cultură cu mult superioară aceleia pe care o aveau contimporanii lui Kochanowski. Dar renunțînd la elementul exotic, Kochanowski a izbutit să degajeze din cîntecele de durere și de umilință înaintea divinității, ale regelui izraelit, sentimentele adînc omenești și să ni le transmită într-o formă ritmică, plină de noutate și varietate, îmbogățind metrica polonă cu multe inovații izbutite.

I. Bianu, publicînd în 1887 *Psaltirea* lui Dosoftei, a arătat că structura versurilor mitropolitului moldovean este imitată după țesătura versurilor lui Kochanowski. Găsim la Dosoftei ritmica utilizată de poetul polon, lungimile de versuri ale modelului și succesiunea rimelor — versuri perechi (1 cu 2, 3 cu 4) alcătuite totdeauna din cîte două silabe (rime feminine).

Dosoftei a luat însă de la Kochanowski numai modelul, formele de versificație în general, căci în amănunte măsura versurilor lui nu corespunde cu măsura versurilor lui Kochanowski. Fondul traducerii a rămas neatins de influența polonă. Iată un exemplu desprins chiar din psalmul 1. Kochanowski spune, traducînd ad litteram textul Psaltirii:

„Sunt ca pleava care se murdărește pe pămînt și pe care vîntul o aruncă unde vrea".

Dosoftei dezvoltă imaginea în felul următor:

Iară voi necurații ca pleava
De sîrg veți cunoaște-vă isprava

Cînd s-a vîntura dintr-arie pravul,
Vă veți duce, cum să duce spravul;
Și cu grîul nu-ți cădea-n fățare.

După cum se vede, în marginile textului primitiv, el introduce o imagine nouă, împrumutată din cadrul vieții agricole: aria. Cei păcătoși vor fi spulberați în vînt ca pleava; ei nu vor cădea pe suprafața ariei (fățare), ca boabele de grîu curat — imaginea sufletelor cinstite. Asemenea amplificări ale textului biblic, care nu se găsesc în Kochanowski , sînt, după cum m-a convins o confruntare a textelor făcută cu ajutorul regretatului prieten Ștefan Glixelli, fostul decan al Universității polone din Wilno, destul de numeroase. De altă parte, spuneam că Kochanowski a dezvoltat și el textul autentic al Psaltirii, folosindu-se între altele de versiunea lui Buchanan. Pe cît ne-am putut încredința din compararea textelor, aceste amplificări ale lui Kochanowski, fie că sînt proprii, fie că sînt luate din Buchanan, nu se găsesc la Dosoftei. Pentru textul Psaltirii, Dosoftei, care era conducătorul ortodoxiei în Moldova, s-a servit de textele autorizate ale bisericii moldovenești: psaltirile slavone. Din acestea a păstrat el și unele cuvinte, care nu par să mai fi avut mare circulație în limba vremii sale (*rostul* = gură; *sterevie* = στερεβία, pucioasă; *măzdă* = mită).

Ca și Kochanowski, Dosoftei nu putea avea nici el simț pentru exotismul oriental al poeziei biblice. Dar Dosoftei a simțit și el adînc în sufletul său frumusețea eternă a cîntecelor de adorare și umilință ale poetului rege înaintea divinității, frumusețe care a alinat în lungul veacurilor omenirea în ceasurile ei de durere, și, vroind să o împărtășească contemporanilor săi moldoveni, a transpus-o în cadrul vieții sociale a timpului și locului său. Astfel, ca și în pictura primitivă a Renașterii, notele de coloare locală abundă în tema biblică. Se vorbește de „ocine", de „moșii ce se dau cu urice", de „descalecarea moșii", de „boieria lui Iuda", de „caftane", de „bucine de corn de bour" (unde textul biblic are: corn). Iată bunăoară cîteva versuri care amintesc primirea triumfală a voievozilor biruitori în cetatea de scaun a Moldovei:

Cîntați Domnului în strune,
În cobuz de versuri bune,
Și, din ferecate surle,
Versul de psalomi să urle
Cu bucium de corn de bour,
Să răsune pînă-n nour.

Pentru a aprecia drept opera lui Dosoftei — și acesta este rostul istoriei literare — trebuie să ținem seamă de faptul că el a luptat cu toate greutățile începuturilor; limba literară a timpului nu fusese încă mlădiată la necesitățile ritmice ale versului, căci desigur nu putem considera ca modele serioase de versificație stihurile lui Varlaam și ale lui Udriște Năsturel la stema țării din cărțile publicate. Încercările de versificație ale românilor calvinizați din Ardeal nu ajunseseră la cunoștința lui. De altă parte, posibilitățile poetice ale limbii, imaginile și toate mijloacele de expresivitate nu fuseseră încă puse în valoare

printr-o îndelungată tradiție literară [1] și, dacă la acestea mai adăugăm și faptul că ideile originalului biblic trebuiau turnate în versuri pe care atunci pentru întîiași dată le crea în limbă mitropolitul poet, e ușor de înțeles pentru ce unele pasaje pline de poezia mistică a vieții patriarhale sînt redate în stihuri prolixe, naive, lipsite de farmecul originalului.

Dar alături de aceste pasaje, se găsesc în traducerea lui Dosoftei de multe ori imagini neașteptate și sugestive, adăugate peste marginile textului biblic, adesea pentru nevoile construcției metrice, care vădesc un suflet cu ochii deschiși și spre frumusețile naturii. Acolo de pildă unde textul Psaltirii dă numai: „Chiar pasărea și-a aflat sieși casă" (în traducerea părintelui Gala Galaction), Dosoftei conturează imaginea mai precis:

Ca o vrăbiuță ce să încuibează
În strașină de casă dacă se-nsereză.

Iată alte accente de lirism religios cărora nu le lipsește vigoarea și coloarea ca de exemplu:

În ce chip dorește cerbul de fîntînă,
Cîndu-l stringe setea de-l arde-n plămînă,
Sufletul meu, Doamne, așa te dorește.
.....
Fiara codrilor cea multă
Toată de mine ascultă;
Și de zimbri—am cirezi multe;
Păsări încă am cu cîrduri
De se țin de hrană-n cîmpuri.
.....
Și cu urlete ploi mari vărsa tare,
De fierbeau undele-n beznă, ca-n căldare,
Și din nouri mergea freamăt și săgete,
Să-ngrozească egiptenii.
Glasul tunetului tău trăznia-n roată,
De-ți lumina fulgerele lumea toată;
S-au strămutat de cutremur tot pămîntul,
Cînd ai tăiat cale-n mare cu cuvîntul.
.....
Am mîncat pîne cu sgură
Și lacrămi în bătătură
De fața miniei tale.
.....
Peste luciu cu genune
Trec corăbii cu minune.

[1] Izvorul de apă vie al poeziei noastre populare, care este tot atît de vechi ca și poporul nostru — și de care ne vom ocupa la locul său, cînd vom putea să-l cuprindem cu privirea în toată complexitatea lui — nu ajunsese încă să regenereze literatura cărturarilor. Desigur că mitropolitul Dosoftei a cunoscut și el cîntecele pe care le cîntau, în sunetele cobuzelor, cîntăreții la mesele domnești (vezi de ex. cronica lui Miron Costin, ed. Kogălniceanu, 1872, tom. I, p. 351). E probabil că metrica poeziei populare cu măsura de 5—6 silabe a influențat pe Dosoftei în versurile sale. Dar o influență mai adîncă a poeziei populare asupra traducerii lui Dosoftei n-a fost încă documentată.

În sufletele pline de griji ale contimporanilor săi pentru furtunile timpului, psalmii lui Dosoftei, prietenul lui Miron Costin, au coborît o rază de alinare. Părerea regretatului Bianu că ei n-au avut răsunet la noi, întrucît în cultul ortodox tradițiunea nu le permitea să fie introduși și cîntați în biserică, trebuiește azi rectificată. Cîtă mîngîiere în clipe de suferințe ori în ceasuri de meditație religioasă au adus psalmii lui Dosoftei se vede din faptul că dascălii și cîntăreții anonimi ai poporului au adaptat, pentru unele bucăți, melodie. În vechile manuscrise din Biblioteca Academiei Române am găsit numeroase exemplare din toate ținuturile românești — Moldova, Muntenia, Transilvania — în care psalmii sînt copiați alături de alte cîntece profane și religioase.

Dintre psalmii lui Dosoftei, cîțiva, ca de pildă 46 („Limbile să salte"), 48 („Veniți cu toți dimpreună să ne facem voie bună"), 94 („Auziți acestea toate, neamuri, noroade și gloate"), 98 („Domnul stătu crai în țară") au fost așa de bine modulați în spiritul poporan, încît, prin mijlocirea, probabil, a dascălilor de biserici, au pătruns în ciclul colindelor populare și se cîntă pînă în vremurile noastre de copiii care poartă cu steaua, pe ulițele satelor și orașelor, solia nașterii Mîntuitorului. Din cîntecele de stea, psalmii lui Dosoftei au fost introduși mai departe în țesătura dramei religioase populare a Vicleimului — cu deosebire psalmii 94 și 98.

Din nădejdea pusă de neobositul mitropolit moldovean de a da aripa versului românesc poeziei vechi creștine, cîțiva psalmi au coborît astfel în sufletul poporului, amestecîndu-se în cîntările și năzuințele lui.

Viețile sfinților. A doua operă importantă din activitatea literară a mitropolitului Dosoftei, după *Psaltirea în versuri*, este colecția completă a vieților de sfinți, care s-a imprimat la Iași între 1682—1686, cu tiparul adus din Moscova, de la patriarhul Ioachim.

Din cercetările întreprinse de regretatul Iulian Ștefănescu într-o bună lucrare de doctorat, *Legende despre Sf. Constantin în literatura românească*, precum și din sondajele făcute de noi în diferite capitole ale operei, reiese că mărturia lui Dosoftei însuși, din prefața operei, că „a tradus de pre greciaște și de pe sîrbiaște pre limba românească", se confirmă. Iulian Ștefănescu a izbutit chiar să precizeze izvorul principal din care și-a scos traducerea sa Dosoftei. Aceasta este prelucrarea neogreacă a mineelor bizantine, făcută și tipărită de Maximos Margunios, episcopul Citerei, care a trăit între 1549—1602. În afară de Margunios, s-a mai servit de originalele bizantine, editate și acestea în tipografia grecească din Veneția a lui Glykys. Pe alocuri, unele amănunte istorice le-a scos din legendele hagiografice, care fuseseră încorporate în cronografele bizantine ale lui Dorotei de Monembasia și ale lui Matei Cigala. Și, în sfîrșit, pentru unele nedumeriri în traducere, a urmat tradiția textelor medio-bulgare întrebuințate pe atunci în bisericile noastre.

Colecția vieților de sfinți a mitropolitului Dosoftei cuprinde mai multe grupe de legende. O primă grupă — mai mică — e formată de legende referitoare la Mîntuitor, la familia sfîntă și la apostoli, mai toate extrase din evangheliile apocrife.

A doua grupă — mai mare — este formată din legendele martirilor și ale asceților.

Se cunosc prigonirile groaznice pe care le-au avut de îndurat creștinii primelor veacuri din partea romanilor, cînd aceștia au început să-și dea seama că răspîndirea noii religii surpă temeliile statului și ale autorității lor. Marele istoric al bisericii creștine, Eusebiu din Cesareea, care a apucat epoca de încheiere a persecuțiilor, ne povestește puterea mistică cu care îndurau chinurile cei ce nu voiau să părăsească credința în Mîntuitorul: arși pe ruguri, aruncați înaintea fiarelor în arenele circurilor, sfîșiați cu cochilii și unghii de fier. În acele vremuri de urgie, cînd creștinismul era abia la începuturile sale, nu era cu putință ca el să nu înțeleagă ce admirabile pilde de rezistență în prigoniri putea aduce forța morală a acestor eroice jertfiri de viață pentru credința cea nouă. Fanatizate de avîntul cu care acești iluminați primeau cununa de martiri, masele populare vedeau în ei pe adevărații aleși ai Mîntuitorului în lupta cu păgînismul.

După ce Constantin cel Mare pune capăt persecuțiilor, admițînd libertatea cultului creștin, atenția bisericii este îndreptată către ascetism. Sfîntul acestor noi vremuri este acum ascetul, care, retras de lume în codri sau pustiuri, își mortifica trupul pentru a dezrobi sufletul de ispitele cu care duhul întunericului căuta să-i primejduiască mîntuirea. În năzuința de a expia păcatele lor și ale semenilor, asceții își impuneau asperități de viață, chinuri trupești, refuzînd orice adăpost, stînd fără nici un acoperiș vara sub arșița soarelui, iarna în vifor, vînturi și ploi, pînă ce trupul li se topea de chinuri și se acoperea de răni.

Biserica și contimporanii au privit cu admirație și pietate pe asceți și-i socoteau ca fiind inspirați de Dumnezeu. Un cronicar bizantin ne spune că împăratul Isac Anghelos, într-o vreme de mare cumpănă în istoria Bizanțului, a chemat în palat pe „călugării care umblă cu picioarele goale, pe cei ce se culcă pe pămîntul gol și pe cei ce trăiesc deasupra pămîntului pe coloane" și le-a cerut să se roage lui Dumnezeu ca să îndepărteze primejdiile care amenințau imperiul.

Care sînt elementele din care s-au alcătuit legendele hagiografice le-am arătat la p. 119—122 Concepția hagiografului despre rolul și misiunea sfîntului pe pămînt pare să fi fost influențată, în afară de tradiția literară a apocrifelor, și de curentele filozofice ale timpului și cu deosebire de mistica neoplatoniciană.

Concepția misticei neoplatonice despre puterile supranaturale în extazul divin a influențat credința creștină despre sfinți, în sensul că hagiograful, ca și misticul neoplatonician, admitea că martirul sau ascetul, care în extazul mistic se confunda în sufletul său cu Mîntuitorul pentru a duce lupta împotriva păgînismului, în clipele hotărîtoare era sprijinit de Domnul. Mîntuitorul radia atunci în jurul lor aureola divină — cu care dealtfel și sînt zugrăviți în bisericile noastre — și că acest nimb al sfințeniei îi sustrăgea de la influența puterilor fizice ale naturii, ridicîndu-i mai presus de ele.

Această concepție care stă la temelia legendei hagiografice explică caracterul supranatural al acțiunii. Viețile de sfinți ne introduc astfel într-o lume de miraculos creștin, în care torturile cele mai îngrozitoare nu pot distruge viața martirului. De exemplu sfîntul Mamas și Iulian sînt condamnați de autoritățile romane să fie sfîșiați de fiare sălbatice, dar la ziua sorocită, în arena circului, cînd se dă drumul fiarelor înflămînzite, acestea, în loc să se repeadă asupra lor, își domolesc furia și, ajungînd în fața sfinților, le ling

picioarele. Sfîntul Tirs, sărbătorit la 14 decemvrie, este vîrît într-un sac cu scorpii și vipere și aruncat în mare, departe de țărm; cu ajutorul îngerilor sacul se sfîșie, sfîntul iese nevătămat și se întoarce la țărm, călcînd pe valuri ca pe uscat. Cînd Ermingheld, fiul unui rege got, este asasinat în temniță din porunca tatălui, coruri de îngeri se scobor din cer, cu lumini, în cîntece de slavă (1 noiemvrie).

Tot prin minuni, de altă natură însă, se caracterizează și viața sfinților asceți. Sf. Marian nu are nevoie, în puterea nopții, de candelă ca să scrie, fiindcă degetele lui răspîndeau lumina necesară. La moartea sfîntului Lazăr stîlpnicul (7 noiemvrie), coloana pe care trăise strălucește în tăria nopții ca o coloană de foc, pînă la mari depărtări.

Pentru a alcătui biografia sfîntului, hagiograful, care n-a urmărit niciodată o reconstituire istorică a vieții, ci numai o operă de edificare morală după canonul stabilit prin datina hagiografică, a împrumutat de multe ori elemente din tradițiile și basmele populare. Astfel, de pildă, tema cu lupta voinicului pe țărmul unei ape pentru mîntuirea unei fecioare, care apare în vechiul mit al lui Perseu și Andromeda, în legenda celtică a lui Tristan și Iseult și în o mulțime de basme populare, ca de exemplu în *Balaurul cu șapte capete* din colecția lui Ispirescu, a fost încorporată din secolul al XII-lea și în viața sf. Gheorghe, alcătuind partea cea mai frumoasă și mai cunoscută a legendei. Tema aceasta hagiografică a luptei sfîntului Gheorghe cu balaurul, transpusă în versuri, este foarte răspîndită la popoarele balcanice și are o paralelă interesantă în balada noastră populară *Iovan Iorgovan*.[1]

Alte motive de folclor, ca de exemplu motivul inelului miraculos care sfărîmîndu-se anunță moartea eroului, a copilului care vorbește înainte de naștere, a cerbului care călăuzește pe calea mîntuirii (sf. Plachida), au fost prinse și ele în țesătura legendelor hagiografice. Scrise de autori diferiți, în răstimpuri diferite, legendele hagiografice sînt foarte inegale. Multe sînt clișee banale, în altele miraculosul exagerat se apropie de grotesc, dar sînt și cîteva legende care, prin grația lor naivă și prin pietatea lor duioasă, au mișcat adînc sufletul cititorilor de pe vremuri.

Iată de pildă legenda lui Avgar, asupra căreia ne oprim puțin pentru a înțelege mai bine caracterul unei astfel de legende hagiografice precum și mentalitatea celor ce se desfătau cu acest fel de literatură, din care scoteau adesea îndemnuri și pilde pentru viață. Avgar, toparhul Edesei, fiind chinuit de o boală grea — după unele izvoare, de lepră neagră — auzind de minunile și tămăduirile săvîrșite de Hristos, a trimis la el pe cancelarul său, Anania, un zugrav iscusit, ca să-i izvodească chipul și să-i ducă o scrisoare cu rugămintea de a veni în Edesa pentru a-l mîntui. „Să te afli aci cu mine — scrie toparhul — căci am înțeles că evreii murmură împotriva ta și vor să-ți facă rău. Eu am cetatea prea mică, dar îndeajuns amîndurora pentru a petrece cu cinste." Anania, ajuns tocmai cînd Isus propovăduia poporului, încearcă să-i prindă chipul, dar nu izbutește să fixeze nici o trăsătură, din pricina aureolei divine care-i nimba fața. După ce și-a încheiat predica, Mîntuitorul, care și gîndurile ascunse ale oamenilor le cunoștea, a cerut solului să-i dea scrisoarea. După ce a citit-o, și-a spălat chipul cu apă, a cerut o năframă curată

[1] Cf. N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 161–165.

de in, și-a pus-o pe față, și-a imprimat chipul în ea și a predat-o solului să o ducă lui Avgar împreună cu răspunsul: „Fericit ești, Avgare, de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, ca cei ce mă vor vedea să nu creadă în mine și cei ce nu mă vor vedea aceia să creadă. Iar cît despre cele ce-mi scrii, ca să vin la tine, eu trebuie să împlinesc toate celea pentru care sunt trimes, iar după ce le voi împlini, să mă înalț către Părintele cel ce m-a trimes ..."

Avgar citește scrisoarea și, închinîndu-se la icoana Domnului cea nefăcută de mîini omenești, deodată se vede vindecat pe tot trupul de lepră, afară doar de o rămășiță pe față.

Cîțiva ani mai tîrziu, după ce Mîntuitorul fusese răstignit, înviase și se înălțase la cer, Avgar află că a sosit în cetatea lui un evreu, cu numele Tadeu, care tămăduia pe cei bolnavi în numele lui Isus. Toparhul trimite să-l aducă la el și cînd Tadeu intră pe ușa palatului, învăluit în nimbul strălucitor al sfințeniei, Avgar se scoală de pe tron și îl întreabă dacă într-adevăr el este ucenicul făgăduit prin scrisoarea Mîntuitorului. „De vreme ce — răspunse apostolul — mare nădejde ai pus spre Domnul meu, Isus Hristos, pentru aceea, iată, trimes fiind de Dînsul, am venit la tine și, dacă credința ta se va spori întru tine, toate cele dorite de tine după credința ta vor fi." „Atîta am crezut întru Dînsul — răspunse Avgar — încît am vroit să adun puterea oștirilor mele și să merg asupra iudeilor, celor ce l-au răstignit pe El, ci stăpînirea romană, subt care suntem, m-au oprit pe mine."

Tadeu îl liniștește, lămurindu-l că Mîntuitorul n-avea nevoie de nici un sprijin, că el a îndeplinit pe pămînt voia tatălui și că, de-ar fi vrut, legiuni de îngeri ar fi adus în ajutorul lui. Avgar este adus la credința cea dreaptă, primește botezul și cu aceasta rămășița leprei de pe față dispare cu desăvîrșire.

A doua zi, Tadeu, predicînd norodului taina mîntuirii, aduce la creștinism întreaga cetate a Edesei, care primește botezul.

Sîmburele acestei legende își are obîrșia în creștinarea Siriei prin regele Abgar. Abgar al IX-lea, Bar Ma'nu (176—213), întorcîndu-se din Roma, unde fusese primit cu fast de împăratul Severus, a trecut prin Asia Mică. Aci a îmbrățișat creștinismul, pe care l-a impus apoi în regatul său. Mai tîrziu, din năzuința de a se învălui începuturile creștinismului în Siria într-o aureolă legendară de glorie și de sfințenie, evenimentul a fost transpus în epoca de apostolat a Mîntuitorului și pus în legătură directă cu el. Legenda căpătase, încă din secolul al III-lea, forma scrisă în limba siriacă și se păstra în arhivele din Edesa, unde a găsit-o marele istoric al bisericii creștine, Eusebiu, episcopul Cesareei și prietenul lui Constantin cel Mare. Eusebiu a tradus-o în limba greacă și a înserat-o în cartea I-a (cap. XIII) a istoriei sale bisericești.

Motivul cu năframa, icoana nefăcută de mîini omenești, nu făcea parte din structura primitivă a legendei; el apare pentru întîiași dată în secolul al V-lea.

Din lumea siriacă, motivul a trecut apoi, în secolul al VI-lea, în Bizanț și a dobîndit o vitalitate așa de puternică, încît a fost exploatat mai tîrziu, în timpul luptelor iconoclaste, de către teologii bizantini în sprijinul tezei că icoanele au fost instituite pe pămînt de Mîntuitorul însuși. În secolul al VIII-lea, scriitorii bizantini, cei sirieni și pelerinii apuseni ne înștiințează că

icoana trimisă lui Abgar se găsea într-adevăr la Edesa. Ea a fost adusă apoi în Constantinopol, pe timpul împăratului bizantin Romanos Lecapenos, care dezlănțuise războiul împotriva arabilor pentru liberarea ținuturilor creștine de sub păgîni. Aducerea icoanei în Constantinopol și depunerea ei în biserica Vlaherne din palatul imperial s-a făcut cu mare fast și, pentru comemorarea acestui eveniment în viața bisericii ortodoxe, s-a alcătuit chiar atunci slujba care se citește și azi în biserica noastră.

Legenda aceasta pioasă, cu grația ei naivă, care a instituit în biserica ortodoxă două comemorări — la 21 august prăznuirea sfîntului Tadeu și la 16 august aducerea icoanei din Edesa în Bizanț — a lăsat urme adînci în arta religioasă și în folclor. În zugrăveala bisericilor noastre, „în amintirea lui Avgar și a icoanei Mîntuitorului, se aplică atît năframa sfîntă cît și roșietica cărămidă sfîntă, jos pe tamburul cupolei și anume vizavi una de alta: năframa la răsărit, cărămida la apus".

Legenda a fost mult citită și a lăsat urme în folclor. În unele ținuturi — în părțile Sighișoarei și în Banat — scrisorile lui Avgar către Mîntuitorul și a Mîntuitorului către Avgar sînt întrebuințate, după cum a arătat răposatul Bogrea, pînă azi ca talismane. „Ele sînt în genere numite, după numele toparhului, *avgare*, prin corupție *advare* sau *argare*, care înseamnă orice amulet în genere, salv-conduct mistic, căruia superstiția populară îi atribuie o putere profilactică." Astfel numele regelui Edesei, care a introdus creștinismul în Siria, a ajuns în lexicul românesc un nume comun, cu sensul de amulet — o curioasă evoluție semantică în viața cuvintelor.

În colecția vieților de sfinți a mitropolitului Dosoftei mai sînt încă multe alte legende, tot atît de atrăgătoare prin grația lor naivă și tot atît de interesante prin problemele pe care le ridică cu privire la substratul istoric sau la legăturile cu folclorul. Așa sînt, de pildă: legenda despre sfîntul Alexie care și-a părăsit părinții și soția în noaptea nunții ca să urmeze chemarea Mîntuitorului, de care ne-am ocupat; despre sfîntul Eustațiu Plachida (20 sept.), care, luîndu-se la o vînătoare pe urmele unui cerb miraculos, a fost convertit la creștinism; despre sfînta Tecla (24 sept.), care, ascultînd de la fereastra casei părintești predica apostolului Pavel, și-a părăsit mama și logodnicul pentru a-și închina viața Domnului; a celor șapte cuconi din Efes, care, urmăriți de prigonitori, adorm 360 de ani într-o peșteră, și multe altele.

Colecția vieților de sfinți a lui Dosoftei este alcătuită din trei tomuri; ultimul a apărut în 1686, și cu el activitatea marelui mitropolit se încheie, deoarece în acest an Dosoftei a fost luat și dus în captivitate de Sobieski.

Dosoftei istoric. Pentru a întregi conspectul activității literare a mitropolitului Dosoftei, trebuie să amintim aci și preocupările sale istorice, căci în mijlocul muncii neobosite pentru naționalizarea serviciului divin, mitropolitul Dosoftei, prietenul lui Miron Costin, a găsit timp să-și poarte gîndul și către studii istorice. Era un pasionat cititor de cronografe. Un exemplar din cronograful lui Cigala se păstrează azi în Biblioteca Academiei Române cu sublinierile și adnotările marelui mitropolit. În *Viețile sfinților* îl vedem adesea înnodînd textul hagiografic cu informații și citate împrumutate din cronografe.

Dar mai mult pare să-l fi interesat istoria națională. În prefața a două cărți — *Molitvenicul*, apărut în 1681, și *Parimiile*, publicate în 1683 — el adaugă un rezumat de istorie moldovenească în versuri. Acest poem cronologic începe cu discrete aluzii la originea romană. Vorbind de Dragoș-vodă, care, descălecînd țara, „au adus într-însa *rumăneasca limbă*", adaugă versuri ca acestea:

Se trage de pre sînge rudă împărătească.

Înșiră apoi pe rînd domnii Moldovei, pomenind îndeosebi ctitoriile lor de mănăstiri și biserici, pînă la Duca-vodă, adică pînă în vremea sa. Cu toată ariditatea inerentă acestui gen literar, totuși imaginația mitropolitului poet se aprinde la evocarea marilor domni, apărători ai pămîntului moldovenesc, ca bunăoară la a lui Ștefan cel Mare — „i se înălță vestea și peste ghotară" — a cărui siluetă de mare ctitor ne-o înfățișează astfel:

Prin ținuturi, prin toate să vădu a lui siamne:
Mănăstiri și bisiarici č-au faptŭ fără liane,
Că nu numai prin sate și pre la orașe,
Ce și prin munți și-n codri lui Hristos sălașe,
Č-au făcut zugrăvite, de dau strălucoare,
Să-i trăiască pomana-n bun nume suptu soare...

Vremurile de atunci nu erau însă prielnice pentru munca de carte. Un nou război se dezlănțuise între turci și creștini. Moldoveni și munteni trebuiseră să urmeze oștirile turcești și să ia parte la asediul Vienei. Dar pe cînd Duca-vodă cu oastea moldovenească lipsea din țară, polonii cu pribegii moldoveni intraseră în Moldova, aducînd ca domn pe Petriceicu-vodă. În zilele de Crăciun ale anului 1683, Duca-vodă este surprins la moșia sa Domnești de un podgheaz polon și făcut prizonier împreună cu cronicarul Miron Costin, prietenul lui Dosoftei. În locul lui Duca-vodă fu instalat în scaun, cu ajutorul polon, Petriceicu-vodă. În aceste vremuri de restriște, noul domn și boierii din divanul Moldovei, temîndu-se de invazia turcilor și tătarilor, hotărăsc să trimită după ajutor la țarii Rusiei, Ioan și Petru Alexievici, pe mitropolitul Dosoftei și pe căminarul Lupu, oferind, în schimbul ajutorului, tribut.

Mitropolitul Dosoftei n-a putut ajunge însă pînă la Moscova, fiindcă se răspîndise zvonul că părțile de unde vine mitropolitul sînt bîntuite de ciumă. A fost oprit la Kiev de autoritățile rusești, care au transmis la Moscova cererea moldovenilor și lămuririle mitropolitului.

Este de reținut din declarațiile lui Dosoftei lămuririle pe care le dă cu privire la neîncrederea poporului său în poloni, care, spune el, sînt răutăcioși, „mincinoși" și „nestatornici".

Răspunsul țarilor la rugămintea moldovenilor nu ni s-a păstrat. Fapt e că rușii nu s-au mișcat să vină în ajutorul nostru. Peste cîteva luni turcii intrau în Moldova și puncau pe tron pe Dumitrașcu Cantacuzino, dar, după puțin timp, și acesta avea să fie înlocuit prin Constantin Cantemir.

Păstorirea mitropolitului Dosoftei se apropia însă de sfîrșit. În anul 1686 regele Poloniei, Ion Sobieski, pornind din nou cu război împotriva turcilor, intră cu oștirea în Moldova. Încercarea lui de a cîștiga de partea sa pe

Constantin Cantemir nu izbutește, între altele fiindcă fiul cel mare al domnului era ostatec la Constantinopol și fiindcă turcii trecuseră Dunărea și, unindu-se cu tătarii, așteptau la granițele țării. Domnul moldovean lăsase în Iași proviziuni pentru armata polonă și se retrăsese spre sud. În răstimp, regele Sobieski intră în Iași și-l ține în stăpînire două săptămîni, petrecînd — zice Dimitrie Cantemir în *Vita Constantini Cantemyri* (ed. Iorga, p. 63—66, text românesc) — „în oaspețe lungi și bubuiri de tunuri", pentru ca să „sperie de departe pe turci și pe tătari". Sobieski, care prinsese de la ostașii moldoveni, încă de pe vremea cînd era hatman al Poloniei, cîteva cunoștințe de limbă românească, la un ospăț, a rostit cîteva cuvinte către boierii moldoveni în limba lor, ca să le facă plăcere. Apoi, în clinchetul paharelor, a poruncit să înceapă hora, după care a spus că a alcătuit un cîntec moldovenesc. Și tăcînd lăutarii, Sobieski a început:

Constantine,
Fugi bine,
Nici ai casă,
Nici ai masă,
Nice dragă jupîneasă.

După relatarea lui Dimitrie Cantemir, tatăl său, înștiințat de aceasta, nu s-a lăsat dator cu răspunsul. Sobieski, părăsind Iașul, trece Prutul și se îndreaptă cu armata spre Bugeac, unde-l pîndeau turcii și tătarii, care arseseră iarba, otrăviseră apa și prinseseră carele cu proviziuni ale polonilor. Pe cînd regele polon se afla astfel în primejdie, Cantemir îl înștiințează, printr-un om sigur, de primejdia aceasta și îl sfătuiește, după cum ne spune fiul său, ca să treacă repede înapoi și să iasă din Moldova, după care adaugă:

„...că-i foarte mulțumește pentru cinstea pe care a binevoit să i-o facă prin cîntecul pe care i l-a alcătuit și l-a cîntat. Doamnă, în adevăr, din voia sorții nu are de mult, dar a lăsat craiului casa, gazda și masa gătită, iar, dacă nu s-a ajuns întru ceva, să fie bun a nu o pune în sama voinții sale, ci numai în a neputinții."

Dosoftei în Polonia. Sobieski retrăgîndu-se peste Prut și străbătînd Iașii cu ostașii săi, aceștia au dat foc orașului și au prădat mănăstirile. Cu acest prilej au ridicat și pe mitropolitul Dosoftei. Unii istorici sînt de părere că Dosoftei a plecat de bună voie. Trei contimporani care au însoțit oștile regelui Sobieski — episcopul de Kamenica, Wojenski, francezul Philippe Dupont, ofițer și curtean, și un anonim într-o scriere *Les Anecdotes de Pologne* ... — povestesc că mitropolitul Dosoftei a ieșit înaintea regelui cu 200 de preoți și călugări, cu prapore și cruci, însoțiți de fruntașii orașului. Și adaogă Dupont că mitropolitul ar fi ținut un discurs lui Sobieski, în care l-a înfățișat pe Constantin Cantemir în colorile cele mai negre.[1] Se știe însă că vlădicii nu trebuie să-și părăsească niciodată poporul. Primirea cu alai mare a lui Sobieski, care venea ca liberator de sub jugul turcesc, era deci firească. Nu știm în ce măsură Dosoftei a îndrăznit să-și atace domnul.

[1] Horia Oprișan, în *Arhiva*, anul XLVII, 1940, nr. 1—2, p. 110—116.

Dar D. Cantemir ne spune însă în această privință lămurit:

„Polonii au prădat și vasele sfinte și moaștele sfîntului Ioan cel Nou, cu multe pietre scumpe. Și alte odoare de argint și de aur le-au luat cu sine și împreună cu ele *pe însuș mitropolitul care mustra fățiș fapta neleguită a ostașilor și se ruga de îndurare.*"[1]

Tezaurul și odoarele mitropoliei din Suceava, pe care polonii le-au ridicat odată cu mitropolitul Dosoftei, cuprindeau, după cum aflăm din documente, lucruri prețioase, ca de exemplu:

„Un aier mare împodobit cu pietre scumpe, cumpărat la 1427 de către domnitorul Moldovei Alexandru cel Bun și de fiul său Ilie, pe vremea mitropolitului Macarie; mitra de aur a mitropolitului, împodobită cu diamante și cu smaralde; cruci de aur cu rubine și turcoaze; cîrje pastorală de argint; icoane cusute cu aur și argint și cu cercuri de mărgăritare; o Evanghelie pe pergament cu scoarțe de argint aurite; veștminte preoțești; învelituri pentru pristol, toate de stofă scumpă, împodobite cu pietre prețioase; sfeșnice și cădelnițe de aur și argint".

Cu mitropolitul Dosoftei au mai fost ridicați din Suceava și cîțiva clerici care erau pe lîngă el: ieromonahii Adrian, Ionaș, Ilarion și arhimandritul Sucevei, Nicolae.

În Polonia, li s-a impus captivilor să locuiască în orașul Stryi. Încep de aci înainte pentru marele mitropolit moldovean în pribegie zile grele de sărăcie și amărăciune. Constantin Cantemir îl cheamă stăruitor să se întoarcă în țară cu moaștele sfîntului Ioan cel Nou și, fiindcă nu voia, sau nu putea să vie, este anatemizat de patriarhul din Constantinopol, anatemă care a fost ridicată, însă prea tîrziu, după ce Dosoftei murise. Deși se pare că i s-a îngăduit libertatea de a conduce colonia românească din Polonia, deși îl vedem într-un rînd sfințind pe episcopul român Iosif Stoica din Maramureș și pe alți doi episcopi ruteni, totuși viața sa în exil este plină de necazuri și lipsuri. Abia așezat pe pămînt străin, se vede nevoit să trimită necontenit după ajutor și milă în Rusia, la țarul Moscovei, la patriarhul Ioachim și la toți creștinii ortodocși.

„Potoliți — scrie el — furtuna mizeriei noastre, astîmpărați sufletul ce se chinuiește și adăpați sufletul însetoșat, care pribegește acum al patrulea an din eparhia mea.

Pătimesc în mizerie cu servitorii cari sunt lîngă racla sfîntului Ioan cel Nou, nădăjduind mîntuirea lui Dumnezeu, ca să mă întorc și să mă înfățișez înaintea feței lui Dumnezeu, în mitropolia dorită a Sucevei ..."

În această viață de amărăciune petrecută în exil, mitropolitul Dosoftei își găsește o mîngîiere în munca de cultură, prinsă, prin forța împrejurărilor, în cursul curentelor kievene și moscovite. Dezlipirea Ucrainei de la Polonia și alipirea ei la imperiul moscovit adusese divergențe în viața religioasă a Rusiei. Pe cînd Moscova păstrase credincios tradiția ortodoxă, Ucraina, care stătuse sub stăpînirea Poloniei catolice, primise, prin influența literaturii religioase traduse din limba latină a catolicismului polon, obiceiuri, rînduieli și dogme străine ortodoxismului. Una din aceste chestiuni, care a frămîntat

[1] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyri*, ed. Iorga, 1923, p. 65, text românesc.

societatea rusă timp de 15 ani, a fost chestiunea transubstanțierii sfintelor daruri. În dogmatica creștină este o problemă importantă aceea de a se ști dacă la taina cuminecăturii este prezent sau nu spiritul Mîntuitorului. Pe cînd biserica ortodoxă susține că este prezent, bisericile reformate susțin că aceasta este simbolică. Ucrainenii, deși ortodocși, se alipiseră la punctul de vedere reformat. Patriarhul Ioachim, după sfaturile fraților Lihudi și a altor cărturari din Moscova, somează pe mitropolitul Kievului să-și expună lămurit punctul său de vedere în această privință. În astfel de clipe hotărîtoare pentru biserica rusă, cînd patriarhul Moscovei se pregătea să arunce anatema asupra bisericii din Kiev, intervine Dosoftei, care, din exilul său, lămurind pe mitropolitul Kievului asupra punctului de vedere ortodox, înlătură ruptura.

Din aceste preocupări, prelatul nostru, solicitat de mitropolitul Kievului, a tradus în rusește o serie de cărți care se refereau tocmai la dogma transubstanțierii sfintelor daruri. Originalele grecești ale unora din aceste cărți fuseseră tipărite prin 1683, în tipografia din Iași, după cererea marilor patriarhi greci ai răsăritului, pe vremea cînd Dosoftei păstorea Moldova. Textele traduse de el — precum din cartea sf. Simeon al Salonicului despre transubstanțierea sfintelor daruri, *Istoria bisericească* și *Vedenia tainică a patriarhului Gherman, Orînduielile sf. apostoli* — sînt scrise într-o foarte corectă limbă rusească și unele erau menite să fie tipărite.

Dar în mijlocul acestei activități, cu sufletul îndurerat de nostalgia scaunului său din Suceava și strîmtorat de multe lipsuri, mitropolitul Dosoftei închide ochii la 13 decembrie 1693.

O mișcătoare scrisoare, adresată hatmanului Mazepa de către unul dintre călugării care au stat la căpătîiul lui în ceasul morții, ne înștiințează astfel despre sfîrșitul mitropolitului moldovean: „Noi, sărmanii călugări, cari ne aflăm lîngă sfintele moaște ale sfîntului marelui mucenic Ioan cel Nou din Suceava, în localitatea Zolkiev, cu supunere cădem la picioarele măriei voastre domnești, căci nu avem unde să ne plecăm capetele decît la Domnul Dumnezeu și la măria voastră milostivul nostru domn. Și facem știre măriei voastre cum a fost de la început: a venit milostivirea sa regele polon cu oaste în țara românească, în cetatea Iașilor, și a luat moaștele sf. marelui mucenic Ioan din Suceava și cu prea sfințitul Dosoftei din Suceava și ne-au dus din Iași în Polonia; și ne-au dat să trăim noi în cetatea aceea opt ani la porunca milostivirei sale. Și a trăit părintele mitropolit de fericită memorie în mare lipsă și necaz și nu a avut unde să se miște. Și, de cînd a murit preasințitul mitropolit, de fericită memorie, au trecut șase ani, în 13 decembrie."

Și iată acum o frumoasă trăsătură de caracter a fețelor religioase din trecut:

„Eu atunci, milostive binefăcător, am fost obligat cu mare epitimie de preasfințitul mitropolit de fericită memorie să nu părăsesc sfintele moaște pînă la capătul vieții mele".

Experiența dureroasă pe care a încercat-o mitropolitul Dosoftei în hărțuita sa viață îi întărise personalitatea pentru o muncă înaltă, închinată țelului educativ pe care îl impunea menirea sa de păstor al țării. Și dacă împrejurările nu l-ar fi copleșit de atîtea ori, activitatea sa ar fi înzestrat

trecutul cultural românesc cu o operă uriașă, pentru care Dosoftei simțea și chemarea și priceperea de a ne-o da.

Munca lui Dosoftei, atît cît o avem, reprezintă în istoria culturii noastre vechi un mare pas înainte. El, cel dintîi dintre vlădicii principatelor, a deschis drumul limbii românești către altarul bisericii. Strădaniile lui vor fi continuate mai tîrziu, în Țara Românească, de mitropolitul Antim Ivireanu. Prin traducerea *Psaltirii în versuri*, Dosoftei a așezat temeliile versificației în literatura noastră cultă, iar prin *Viețile sfinților* a dăruit sufletului românesc din veacul al XVII-lea o bogată literatură de imaginație, împletită cu elemente miraculoase, plină de pietate și uneori înviorată de grație naivă.

Prin destinul său tragic, rămîne o figură care sintetizează vitregia împrejurărilor în care s-au zbătut toți marii cărturari ai literaturii noastre vechi.

BIBLIOGRAFIE

Viața. Ștefan Dinulescu, *Viața și scrierile lui Dositeiu mitropolitul Moldovei* (extras din *Candela*, iurnal bisericesc literar), Cernăuți, 1885; Ștefan Ciobanu, *Dosoftei mitropolitul Moldovei și activitatea lui literară. Contribuțiune la istoria literaturii românești și a egăturilor româno-ruse literare din secolul al XVII-lea*, traducere din rusește de Ștefan Berechet, Iași, 1918; originalul rusesc, conținînd anexe care n-au fost traduse, a apărut în ediția Academiei imperiale ruse de științe, secția pentru limba și literatura rusă, Kiev, 1915; Ștefan Ciobanu, *Contribuțiuni privitoare la originea îi moartea mitropolitului Dosoftei*, discurs de recepțiune la Academia Română, București, 1920. Documente biografice: Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în *Analele Academiei Române*, nr. 21, București, 1912; I. Bogdan, *O scrisoare din 1679 a mitropolitului Dosoftei*, în *Analele Academiei Române*, XXXIV, *Mem. secțiunii istorice*, București, 1912, p. 489—496. Despre fuga în Polonia: H. Oprișan, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia*, în *Arhiva*, Iași, XLVII, 1940, p. 110—116.

Opera. Texte și studii. I Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, p. 209—240, 262—269, unde se descriu cărțile lui; D. A. Sturdza, *Un manuscris al lui Dosoftei*, în *Convorbiri literare*, VI (1872), p. 157—167; I. Bianu, *Dosoftei mitropolitul Moldovei, 1671—1686, Psaltirea în versuri publicată după manuscrisul original și de pe ediținea de la 1673*, Ed. Academiei Române, București, 1887. Din *Viețile sfinților* au fost publicate fragmente de dr. M. Gaster, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, II, vol. 4 (1885), p. 635—636 *(Eustatie Plachida)*, și în *Chrestomatie română*, București, 1891, I, p. 251—259. Fragmente din *Acatist, Molitvenic, Liturghie, ibidem*, I, p. 214—215. Alte fragmente din *Viețile sfinților* în colecția „Autorii români vechi și moderni, ediținne școlară", București, Socec, 1895.

Studii. Despre izvoarele lui Dosoftei în *Viețile sfinților:* Iulian Ștefănescu, *Legendele despre sf. Constantin în literatura română*, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297 (și extras). Pentru limbă: C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der „Viața și petrecerea svinților" des Metropoliten Dosoftei*, în G. Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rum. Sprachen zu Leipzig*, V, 1898, p. 51—144; D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu asupra limbei*, în *Analele Academiei Române*, XXXVI, *Mem. secț. lit.*, seria a II-a, p. 1—114, București, 1915. Pentru versificația lui Dosoftei, în afară de prefața lui I. Bianu, *Dosoftei mitropolitul Moldovei (1671—1686), Psaltirea în versuri...*, cf. și N. I. Apostolescu,

L'ancienne versification roumaine (XVII-e et XVIII-e siècles), Paris, 1909, p. 44—49. Despre versurile poloneze din *Parimiile* lui Dosoftei vezi menţiune în I. Bianu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosoftei mitropolitul Moldovei*, p. XXVIII; publicate şi studiate pe larg de Ştefan Ciobanu, *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei*. Extras din *Mélanges Drouhet*, Bucureşti, 1940. Pentru psalmii lui Dosoftei în cîntecele de stea şi în Vicleim: N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, II, Bucureşti, 1938, p. 193—194, 214—215; *ibidem* studii despre legendele sfinţilor populari din Dosoftei, vol. I, p. 156—171 (sf. Vineri şi sf. Alexie); vol. II, 138—178 (Avgar şi Mîntuitorul; Cei şapte cuconi din Efes; Eustatie Plachida; sf. Gheorghe; Vasilie cel Nou). Despre Avgar cf. şi *Convorbiri literare*, LVIII, 1925, p. 243—261.

D. Găzdaru, *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa mitropolitului Dosoftei*, în *Arhiva*, XXXIV, Iaşi, 1927, p. 122—149; Marian Sokolowski, *Spadek po Metropolice Motdawskim Dosyteuszu*.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CARACTERUL GENERAL AL CULTURII ROMÂNEȘTI PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Am ajuns cu expunerea noastră asupra evoluției literaturii românești la o răscruce.

Mitropolitul Dosoftei reprezintă punctul culminant al dezvoltării literaturii religioase în Moldova. În Muntenia, activitatea începută sub Matei Basarab continuă și ajunge punctul ei culminant în vremea lui Brîncoveanu, cu mitropolitul Antim Ivireanu. În Moldova, nici unul dintre urmașii lui Dosoftei nu se mai ridică prin cultură și muncă la înălțimea lui. Dar dacă literatura religioasă stagnează în Moldova, în schimb se ridică pe treptele cele mai înalte ale culturii reprezentanții boierimii moldovene, care inaugurează un gen nou în cultura românească: istoriografia națională.

Înainte de a urmări opera cronicarilor moldoveni, este necesar să facem un popas la această răscruce de drum, pentru a fixa aci, în linii mari, evoluția, caracterul și importanța literaturii religioase românești pînă în secolul al XVII-lea.

În ultimul timp s-a făcut încercarea de a se scoate literatura religioasă din istoria literaturii vechi pentru cuvîntul că „această literatură religioasă nu are legătură cu creația oricît de minimă", că „această așa-zisă literatură nu cuprinde decît cărțile de ritual trebuitoare preotului în slujba sa, traduse în românește". Se uită însă că liturgica ortodoxă, cu totul diferită de cea catolică, reprezintă culmile cele mai înalte ale poeziei sacre bizantine și este privită azi de cei mai de seamă reprezentanți ai bisericii latine ca un virtual izvor de înviorare al liturghiei catolice.

De altă parte, literatura noastră veche a evoluat în condiții cu totul deosebite de acelea în care s-au dezvoltat marile literaturi din Occident. În Occident, traducerea Bibliei și a cărților sfinte a fost precedată de o perioadă lungă de trei-patru veacuri, în care perioadă a înflorit literatura profană în limba națională. Limba literară în Occident s-a șlefuit deci în creațiile literare ale jongleurilor, trubadurilor și scriitorilor profani. Cu totul altfel se prezintă lucrurile la noi. Limba scrisă apare la noi întîi în scripturile sfinte și se formează, ca limbă literară, în textele religioase pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cînd apare istoriografia moldovenească în limba națională. Dar chiar după apariția cronicilor, singurele cărți care se tipăresc la noi și se răspîndesc peste toate ținuturile românești, menținînd unitatea

credinței și a graiului, sînt textele sfinte. Cronicile s-au răspîndit pe o rază mai restrînsă și numai prin cópii manuscrise.

Literatura religioasă — canonică și apocrifă — a format astfel, în primele veacuri, singura hrană intelectuală a întregii societăți. Ea a creat o mentalitate religioasă care se dezvăluie în toate manifestările poporului: artistice, sociale și politice.

Începînd din vremurile neguroase ale întemeierii principatelor, clerul, asociat la toate momentele solemne din viața familiei și a neamului, ocupă în structura societății românești un loc de frunte. Am arătat la p. 32—45 că mănăstirile au fost cele dintîi focare de cultură ale noastre. În mănăstiri se aflau bibliotecile de texte slave din care s-a alimentat cultura noastră veche; în mănăstiri lucrau de zor, pentru gloria lui Dumnezeu, artiștii caligrafi și miniaturiști; acolo se aflau atelierele de broderie și pictură religioasă — și tot acolo școlile de cărturărie pentru cine vroia să intre în tagma clerului sau a diecilor și logofeților. De la aceste focare s-au aprins, cu vremea, luminile pe lîngă scaunele eparhiale și pe lîngă bisericile de orașe și chiar de sate — pretutindeni unde s-au găsit vlădici ori preoți cărturari și inimoși. Astfel clerul a ajuns să fie aproape singura clasă cultă. Masele adînci ale poporului nu se ridicaseră nici pînă la noțiunea scrisului, care era strîns legată, pe acele vremuri, de cunoașterea unei limbi — nu numai străină, ci și *moartă*. Limba în care călugări și preoți oficiau serviciul divin și în care dieci și pisari redactau actele din cancelariile domnești era la început o veche limbă slavă, *altkirchen slawische Sprache*, cum o numesc filologii germani, *paleoslava*, cum au numit-o slaviștii noștri, un idiom vorbit în veacul al IX-lea în ținuturile Macedoniei, leagănul literaturilor sud-slave.

A trebuit să treacă multă vreme, a trebuit să se petreacă mari frămîntări în bisericile din Occident pînă cînd, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, cîțiva iluminați să pornească eroic, cu jertfa propriei lor vieți, lupta pentru introducerea graiului matern în serviciul divin. Sub influența ideilor puse în circulație de reforme, maramureșenii au pus, în secolul al XV-lea, temeliile literaturii românești, tălmăcind Sfintele Scripturi în graiul strămoșesc. Traducerile lor, răspîndite în copii manuscrise, au fost tipărite de către diaconul tîrgoviștean Coresi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Textele maramureșene erau scrise într-o limbă noduroasă, cu caractere arhaice și dialectale. Coresi a înlăturat, cît a putut, particularitățile arhaice și dialectale, transpunînd textele în graiul muntean, care se ridică astfel la rangul de limbă literară. Textele lui Coresi au intrat la rîndul lor în mîinile mitropolitului Varlaam, și astfel de la Varlaam la Simeon Ștefan, de la aceștia la mitropolitul Dosoftei și în sfîrșit pînă la Biblia lui Șerban și pînă la Antim Ivireanu, timp de două veacuri și jumătate, a fost o continuă elaborare a textelor sacre, o continuă frămîntare de a găsi, pentru cugetarea biblică în formă națională, nu numai cuvîntul cel mai expresiv și cel mai precis, dar cuvîntul care să fie în același timp înțeles în toate ținuturile românești, „că românii nu grăiesc în toate țările într-un chip", iar cuvintele trebuie să fie ca banii, „că banii aceia sînt buni, carii îmblă în toate țarăle, așa și cuvintele acelea sînt bune, carele le înțăleg toți". Dar prin această necontenită frămîntare în căutarea cuvîntului expresiv, cu rezonanță în toate cuprinsurile românești, în aflarea

unui ritm armonios la care să poată fi adaptată melodia bizantină acolo unde o cereau necesitățile liturgice, s-a creat limba noastră literară.

Cu această muncă de tălmăciri s-a pregătit și drumul limbii naționale spre altar. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mitropolitul Dosoftei în Moldova și mai tîrziu mitropolitul Antim Ivireanu în Muntenia se pun în fruntea marii reforme de a introduce graiul românesc în altar, traducînd amîndoi cărțile necesare ritualului creștin. A fost aceasta un mare cîștig pentru cultura religioasă a poporului nostru, fiindcă popoarele catolice nici azi nu ascultă slujba religioasă în limba națională.

Dar în afară de traducerea scripturilor sfinte și a textelor liturgice, necesare cultului divin, munca literară a clerului s-a îndreptat și spre alte tărîmuri. Cu deosebire călugării, care, departe de valurile lumii, trăiau în mănăstiri lipsiți de grija celor omenești, și-au consacrat viața activității de traducere a textelor din limba slavă. În orele în care toaca mănăstirii nu-i chema la umilință și la rugă, acești vizionari lucrau pînă noaptea tîrziu, la lumina opaițului, pentru a prinde din filele vechilor manuscrise slavone tot ceea ce sufletul lor mistic, chinuit de grija mîntuirii, era dornic să cunoască. Astfel, încă din secolul al XV-lea, primii traducători maramureșeni ai textelor sfinte au pus în circulație un ciclu de legende apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două limanuri către care sînt îndrumate sufletele oamenilor după moarte: de o parte infernul cu valurile de smoală clocotindă și cu rîurile de flăcări, de altă parte grădinile înflorite ale raiului.

Odată cu legendele apocaliptice, gîndul lor s-a îndreptat, cu o firească simpatie, și către martirii bisericii, care în vremurile marilor prigoniri și-au jertfit viața pentru triumful creștinismului, și către marii asceți, care, năzuind spre mîntuirea sufletului, se retrăgeau departe de chemările ispititoare ale vieții, în pustiuri, unde prin abstinență își mortificau trupul. Legendele hagiografice, în care icoanele sfinților apăreau aureolate de un nimb divin, într-o atmosferă de miraculos, formau pentru acele timpuri de naivă credință admirabile modele de virtuți creștinești.

De la acest gen de literatură cu tendințe vădite de a edifica masele populare, s-a trecut la legendele pioase, pline de grație naivă, privitoare la materia Vechiului și Noului Testament; apoi la texte profane cu caracter moral, ca *Fisiologul* și *Albinușa*, pentru ca să se ajungă la romanul popular. Dar ceea ce caracterizează spiritul și mentalitatea acestei epoci este că chiar acțiunea acestor romane de aventuri și de dragoste cu colorit romanesc, încheiată în chip brusc prin moartea tragică a eroilor, era exploatată de cler ca o temă de moralizare: „... scriș ačasta carte ce se chiamă *Alixandrie* și mă usteniiu cîtu putuiu și o scriș să cetească și să socotiască bine ce este împărăția ceștii lumi deșarte și mîngînoasă", își încheia popa Ion Românul, din Sînpetru Ardealului, copia sa, cea mai veche redacțiune românească a vieții lui Alexandru Machedon din cîte au ajuns pînă la noi (1620).

Timp de două veacuri clerul a procurat neamului hrana intelectuală. Evangheliile, care purtau cuvîntul Domnului înveșmîntat în forma unei majestăți plină de simplitate, viețile de sfinți cu înălțătoarele pilde de credință și abnegație, legendele pioase și naive ale apocrifelor biblice, viziunile apocaliptice cu sumbrele lor colori — toate acestea au format vreme îndelungată literatura de predilecție a tuturor claselor noastre sociale. Aceste

texte, tălmăcite în chiliile mănăstirilor, erau copiate de preoții de mir și răspîndite mai departe în lumea satelor și a orașelor.

În strînsă legătură cu literatura s-a dezvoltat și arta noastră veche. Zugravii acestei epoci, chemați să împodobească zidurile mănăstirilor și ale bisericilor și să coloreze icoanele, au introdus între scenele biblice și cele hagiografice, zugrăvite după normele statornicite prin *Erminii* — tratate de pictură bisericească alcătuite în Muntele Athos — și o mulțime de scene împrumutate din legendele apocrife, din viziunile apocaliptice, din romanele populare chiar. „Pretutindeni — scriam altă dată[1] — pe zidurile dinafară și din tinda bisericilor și ale mănăstirilor, pe icoanele păstrate în vechile case boierești, pe troițele ridicate de mîini pioase la răscrucea drumurilor de țară, arta veche românească poartă un puternic — aș zice exclusiv — caracter religios și a suferit influența pronunțată a ciclului de legende apocrife și al celor populare. Oricîte cunoștințe tehnice ar avea cineva, oricît simț al colorilor și al perspectivei, nu va pricepe niciodată nimic din sensul intim al scenelor zugrăvite, din mentalitatea celui care a lucrat, dacă nu cunoaște literatura care a inspirat această artă."

În atmosfera de misticism a acestei literaturi și străvechi arte religioase a viețuit sufletul românesc mai multe veacuri. În naivitatea ei adorabilă, societatea veche românească credea în lumea de miracole care-i punea dinainte, în locul abstracțiunilor teologice, icoane vii și colorate de închipuire ce și-o făcea despre tărîmurile de dincolo de moarte.

Arta și literatura aceasta corespundea și a creat o mentalitate specifică, pe care abia ne-o putem închipui în vălmășagul vremurilor turburi de astăzi, cînd progresul științelor pozitive de o parte și materialismul de altă parte au spulberat toate aceste iluzii transcendentale și au măcinat și macină din zi în zi temeliile credinței. Dar urmele acestei mentalități le găsim în înfăptuirile și în scrisorile marilor voievozi din trecut și mai departe în filele îngălbenite ale cronicilor. Această mentalitate explică politica de ocrotire a popoarelor creștine din Balcani, dusă de domnii și boierii noștri: daniile bănești pentru ridicarea bisericilor și mănăstirilor ruinate, acele minunate manuscrise cu miniaturi lucrate de artiști ai penei românești, împrăștiate azi în tot Orientul ortodox, cărțile trimise din imprimeriile românești în Balcani, moșiile închinate Muntelui Athos, dar mai ales lupta împotriva păgînilor turci pentru creștinătate.

Iată, bunăoară, circulara trimisă de Ștefan cel Mare la 28 ianuarie 1475, după lupta de la Războieni. Cu cîtă satisfacție vestește voievodul că „a călcat în picioare" și „a trecut sub ascuțișul sabiei" pe dușmanii creștinătății, „pentru care lucru lăudat să fie Domnul Dumnezeul nostru". Și cerînd ajutor de la principii creștini în însuși interesul lor — căci Moldova, spune el, „este poarta creștinătății" și „dacă această poartă ... va fi pierdută, Dumnezeu să ne ferească de așa ceva, atunci toată creștinătatea va fi în mare primejdie". Și el încheie cu un legămînt solemn: „Făgăduim cu credința noastră creștinească și cu jurămîntul domniei noastre, că *vom sta în picioare și ne vom lupta pînă la moarte pentru legea creștinească, noi cu capul nostru*".

---

[1] *Cărțile populare*, vol. II, p. 385.

Peste un veac, celălalt mare domn al nostru, Mihai Viteazul, povestind în zilele de restriște ale căderii lui cum a ajuns de a pierdut „tot ce cîștigasem din zilele tinereții pînă la bătrînețe, și țări și averi și soție și copii... Și dacă le-aș fi pierdut din pricina dușmanilor... nu m-ar durea atîta, cît mă doare fiindcă au fost făptuite de aceia de la care nădăjduiam și așteptam ajutor și razim". Și iată cum mărturisește el însuși motivele care l-au îndemnat „să nu cruțe nici cheltuieli, nici osteneală, nici sînge, nici propria viață": „Nu le-am făcut îndemnat de cineva, ci spre a căpăta și eu un *loc și un nume în creștinătate*".

Chiar după ce cultura trece din mîna clerului în mîna boierimii pămîntene, întîlnim această sentimentalitate religioasă vibrînd în scrisul cronicarilor. Ureche, povestind lupta lui Ștefan-vodă la Rîmnic, adaugă, după tradiția populară: „Zic unii să se fi arătat lui Ștefan Vodă sfîntul mucenic Procopie, îmblînd deasupra războiului călare și într-armat, ca un viteaz fiind într-ajutoriu lui Ștefan Vodă și dînd vîlhvă oștirii lui"; și încheie, în adorabila lui naivitate pioasă: „... ci este a și credere acest cuvînt, că dacă s-au întors Ștefan Vodă cu toată oastea sa ... la scaunul său la Suceava, au zidit biserica pre numele sfîntului mucenic Procopie, la sat la Badeuți, unde trăiește și pînă astăzi".

Neculce ne povestește și el într-un loc — la domnia a doua a lui Duca-vodă cel Bătrîn — „minunea mare", „arătarea" la Hotin, „într-o mănăstire mică ce este supt cetate": „au lăcrămat icoana Maicii Preciste, cătu se răsturnau lacrimile pre chipul icoanei de le vedeau toți oamenii și picau într-o tipsie ce era pusă supt icoană".

Paginile cronicilor sînt pline de citate biblice: „precum zice înțeleptul Solomon, ... zice Isus Sirah, ... grăiește și prorocul David în al 7 psalm ...". Iar preciziuni ca acestea: „Era tocmai în ziua cînd se cîntă în biserică *canonul* sfîntului Andrei de la Crit, la opt ceasuri de noapte", dovedesc nu numai familiarizarea cu rînduielile bisericești, dar și o trăire a dramei liturgice din săptămîna patimilor, cînd se cîntă canonul.

De aceea nu trebuie să ne mire că însăși concepția lor despre lume și viață pleacă dintr-o mentalitate religioasă. După ei toate evenimentele din care se țese pînza istoriei, chiar faptele mărunte din viața omului, sînt orînduite după voința lui Dumnezeu: „Ascuns giudețul lui Dumnezeu toate gîndurile omenești le strămută, că măcar cîtă nevoință pune omul, sorocul lui Dumnezeu, cum este orînduit, a-l clăti nime nu poate", spune Miron Costin. Toate fenomenele cerești sînt socotite ca semne prevestitoare trimise de Dumnezeu: o cometă, o invazie de lăcuste, o eclipsă de soare. „Adevărat semn de peire a mulți creștini în țeara leșască și începătura durerii și stricării țării noastre, că de atunce, din an în an, tot rău și amar de creștini și pustiuri au rămas locurile pre acolo", încheie Neculce povestirea minunii amintită mai sus.

Oricît de curioasă și naivă ni s-ar părea azi sentimentalitatea aceasta, ea a fost totuși o puternică realitate în lumea veche românească și pe ea s-a sprijinit întreaga structură socială. Cînd bătrînii acelor timpuri ajungeau în asfințitul vieții și simțeau că li se apropie ceasul de trecere în lumea cealaltă, alegeau cu grijă partea care se cuvenea urmașilor de partea sufletului și scriau, cu mîna tremurîndă de emoție, diata vieții lor, prin care lăsau o bună

parte din moșii și avere mănăstirilor, pentru opere de binefacere. Religiozitatea naivă a timpurilor trecute a înzestrat țara cu spitale, eforii și atîtea instituții pe care noi, cu toate concepțiile noastre moderne despre organismul statului, le-am lăsat, în urma reformei de expropriere forțată, să ajungă în pragul ruinei.*

Prin munca necontenită și plină de trudă a clerului s-a ajuns ca țările noastre să devină, în pragul veacului al XVIII-lea, focarele din care radia lumina culturii în tot Răsăritul ortodox, oprimat sub stăpînire turcească. Pe timpul lui Brîncoveanu, cînd cinci tipografii lucrau neîntrerupt în țară, gîndurile milostive ale domnului român și ale harnicilor săi prelați se îndreptau pînă către arabii din Siria, cărora le trimiteau în dar cărți tipărite la Snagov, în limba lor, pînă la ivirii din munții Caucazului, cărora le trimiteau tipar și meșteri tipografi.

A tăia latura religioasă din istoria literaturii românești înseamnă a renunța la cunoașterea trăsăturii celei mai caracteristice din cultura noastră veche și la una din fețele ei de glorie.

---

* În legătură cu această problemă, a se vedea nota de la p. 43. (N. red.)

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

UN MARE CĂRTURAR MOLDOVEAN CĂLĂTOR ÎN CHINA: NICOLAE MILESCU

Pînă în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, literatura românească este în întregime opera clerului și poartă, în alcătuirea ei, o trăsătură adînc religioasă.

Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se petrece însă o schimbare în dezvoltarea culturii noastre. În urma prefacerilor pe care le examinăm mai jos, boierimea a ajuns într-o situație materială prosperă, care a ajutat-o să ocupe un loc proeminent în viața politică și culturală a neamului. Dar din pricina luptelor ce se dădeau în jurul tronului, ea era adesea silită să emigreze către adăposturile de cultură din centrul și Răsăritul european, care stăteau în legătură cu Apusul. Prin aceste emigrări s-a deschis pentru cultura românească, închisă pînă atunci în formele strîmte și rigide ale slavonismului și ortodoxiei, o fereastră prin care a năpădit aerul proaspăt al civilizației occidentale.

Contactul acesta cultural s-a făcut mai intens în Constantinopol și în Polonia.

Apropierea de mișcarea umanistă a Poloniei a înviorat viața literară a Moldovei, dînd naștere istoriografiei naționale; în mediul cosmopolit al Constantinopolului s-au format scriitori ca Dimitrie Cantemir, stolnicul Constantin Cantacuzino și, înaintea lor, Nicolae Milescu, contimporanul lui Dosoftei și sprijinitorul moldovenilor la curtea țarilor.

VIAȚA

Deși din punct de vedere cronologic Nicolae Milescu urmează după Grigore Ureche, totuși, fiindcă prin latura activității sale de scriitor în limba română se apropie mai mult de literatura religioasă, ne vom ocupa de el înaintea cronicarilor.

Nicolae Milescu este atît prin cultură și prin agerimea minții, cît și prin viața sa bogată în peripeții — un adevărat roman — una din figurile cele mai interesante ale trecutului nostru. A început ca grămătic pe lîngă curtea domnilor moldoveni, a aspirat într-o vreme la tronul țării, a fost descoperit și a luat drumul pribegiei, a călătorit prin Occident pînă la curtea lui Ludovic al XIV-lea și în Orient pînă la meleagurile îndepărtate ale Chinei, și, în sfîrșit,

a fost solicitat să aducă luminile lui, în chestiuni de dogmă ortodoxă, marilor jansenişti de la Port-Royal.

S-a născut în anul 1637. Şi-a început instrucţiunea în Moldova, poate la şcoala întemeiată de Vasile Lupu, şi apoi, în împrejurări pe care nu le cunoaştem bine, a trecut la Constantinopol, în şcoala patriarhiei. Aici a avut ca profesor, printre alţii, şi pe Gherman Vlasios, originar din insula Corfu, care învăţase în Italia şi pe care îl găsim într-o vreme la Iaşi, de unde plecă spre ţarul Rusiei, prezentat, în scrisori date de Vasile Lupu, „ca un învăţat care poate să răspundă la orice chestiune religioasă".

În mediul cosmopolit al Constantinopolului, Milescu şi-a desăvîrşit cunoştinţele în limba greacă şi latină, de care avea să se servească mai tîrziu în operele sale şi în discuţiile cu reprezentanţii diplomatici ai Occidentului. Întors în Moldova, pe timpul domniei lui Gheorghe Ştefan, cu o cultură neobişnuită pe acele vremuri în ţara sa, i se încredinţează sarcina de grămătic pe lîngă curtea domnească. Grămăticul, un fel de secretar particular al domnului, se alegea dintre cei mai buni cunoscători ai limbilor străine.

Domnia lui Gheorghe Ştefan n-a ţinut multă vreme. Chemat de vizir la Poartă „ca să sărute — după obicei — poala sultanului", Gheorghe Ştefan s-a simţit, cum spune cronicarul, în „cumpăna vieţii" şi a preferat să-şi strîngă averea şi să plece în exil.

Sub urmaşul lui Gheorghe Ştefan, sub Gheorghe Ghica, Milescu ajunge mare spătar şi dobîndeşte atîta încredere din partea domnului său, încît atunci cînd acesta e strămutat în Ţara Românească el îl urmează păstrîndu-şi dregătoria.

În Muntenia Milescu rămîne pînă la mazilirea lui Gheorghe Ghica, în 1660, cînd se întoarce în Moldova, unde căpătase domnia Ştefăniţă, fiul lui Vasile Lupu.

Între tînărul domn, care copilărise şi-şi făcuse şi el educaţia în şcolile greceşti din Constantinopol, şi între Nicolae Milescu, tînăr şi el — nu împlinise încă 25 de ani — se legă o prietenie aşa de strînsă, încît amintirea ei a rămas multă vreme în Moldova. Iată cum a culeş-o, din tradiţia orală, Neculce:

„Era un boier, Nicolae Milescu Spătaru, de la Vaslui, şi ştia multe limbi: elineşte, slovineşte, greceşte şi turceşte. Şi era mîndru şi bogat, şi îmbla cu povodnici[1] domneşti înainte, cu buzdugane şi cu paluşe, cu soltare, tot sîrmă, la cai. Şi lui Ştefăniţă Vodă îi era drag şi-l ţinea prea bine, şi tot la masă îl punea şi se giuca în cărţi cu dînsul şi la sfaturi, că era atunci grămătic la dînsul."

Dar de această viaţă fericită nu s-a putut bucura multă vreme, căci împrejurările erau turburi atunci în Moldova. Ştefăniţă-vodă muri de lingoare, pe cînd se găsea la hotarul dinspre Nistru. Atunci Milescu plecă în Muntenia, unde se afla ca domn Grigore Ghica, fiul fostului său protector (1660—1664). Acesta îl trimite la Constantinopol, în calitate de capuchehaie, şi acolo, în capitala imperiului turcesc, Milescu are prilejul să reînnoiască vechile cunoştinţe şi să intre în legături cu lumea diplomatică a Occidentului.

---

[1] *Povodnic* — cal de alai.

În Constantinopol rămîne pînă în 1664, cînd Grigore Ghica este mazilit. Sub domnul următor, Milescu pleacă spre Occident, într-o lungă călătorie ale cărei date nu ne sînt încă precis cunoscute.

Îl găsim într-o vreme la Berlin, pe lîngă marele elector Frederic Wilhelm de Brandenburg; apoi trece la Stettin, în Pomerania, unde se afla domnul Gheorghe Ştefan, care, părăsind Moldova de frica turcilor, se stabilise aci cu tovarăşa vieţii lui, Anastasia, şi cu o suită numeroasă de moldoveni. Milescu este bine primit la curtea domnului pribeag, care simţea nevoia unui bun cunoscător de limbi străine, ca să-l poată întrebuinţa în misiuni diplomatice. Este trimis cu scrisori la Stockholm, pe lîngă regele Suediei, unde are prilejul să cunoască pe ambasadorul Franţei, Arnauld de Pomponne, om foarte cult, prieten al doamnei de Sevigné şi care, mai tîrziu, a ajuns ministru al afacerilor străine. Marchizul de Pomponne este uimit — după cum mărturiseşte chiar el — de cultura vastă a boierului moldovean: „Un homme si voisin de la Tartarie, autant instruit aux langues et avec une connaissance aussi générale de toute chose". Între moldoveanul cult, venit din ţinuturile puţin cunoscute pînă atunci în Occident, şi între marchizul, ambasador al lui Ludovic al XIV-lea, se leagă o prietenie aşa de strînsă, încît în clima aspră şi friguroasă a Nordului, cei doi diplomaţi îşi petrec zilele discutînd la gura sobei şi împărtăşindu-şi impresiile şi cunoştinţele. În acele împrejurări a scris Milescu, pentru ţanseniştii de la Port-Royal, una din operele sale.

După sfaturile ambasadorului francez, Milescu, înarmat cu scrisori din partea regelui Suediei şi a lui Gheorghe Ştefan, pleacă în misiune diplomatică în Franţa, pe lîngă Ludovic al XIV-lea. Însă în momentul cînd sosi în Paris (iulie 1667), regele Soare se afla prins în războiul împotriva Spaniei şi conducea el însuşi operaţiunile pe cîmpul de luptă. În lipsa regelui, Milescu e primit de ministrul De Lionne, care, luînd scrisorile aduse de spătar, le trimite printr-un curier special pe frontul de luptă. Regele Soare dă ordin ambasadorului său din Constantinopol să sprijine pe Gheorghe Ştefan pe lîngă Poartă. Însă toate insistenţele depuse de ambasadorul Franţei pentru restabilirea în domnie a lui Gheorghe Ştefan rămîn zadarnice.

Spătarul se întorace la Stettin, aducînd răspunsul lui Ludovic al XIV-lea către Gheorghe Ştefan. Dar peste cîteva luni moare Gheorghe Ştefan, şi Milescu e nevoit să revină în ţară.

În Moldova domnea pe acea vreme Alexandru Iliaş, care trăise, înainte de a fi domn, departe de ţară şi îi uitase obiceiurile, astfel că, revenind la domnie, intrase în conflict cu boierimea pămînteană. Un om mîndru şi ambiţios ca spătarul Milescu, care cunoştea atîtea limbi şi străbătuse atîtea ţări, care legase prietenie cu diplomaţi însemnaţi, era firesc să caute a profita de neînţelegerea iscată între domn şi boieri şi să aspire la tron.

În această epocă se va fi întîmplat acea dramă pe care ne-o descrie Neculce în *O samă de cuvinte*. Cronicarul o aşează însă în domnia lui Ştefăniţă-vodă. El ne povesteşte că Milescu „a scris nişte cărţi viclene şi le-au pus într-un băţ sfredelit, şi le-au trimes la Constantin Vodă cel Bătrîn Basarab, în Ţara Leşească, ca să vie să scoată pre Ştefăniţă Vodă din domnie". Constantin-vodă însă „au trimes băţul acel sfredelit, cu cărţi cu tot, înapoi la Ştefăniţă Vodă". Acesta, văzînd trădarea celui căruia îi arătase atîta încredere şi

prietenie, s-a mîniat „și au adus pre Milescu înaintea lui, în casa cea mică, și au pus pre călău de i-au tăiat nasul"[1].

Deși nu trecuse mai mult de o jumătate de veac de la această întîmplare, totuși se pare că cel puțin o parte din liniile ei adevărate au fost șterse din amintirea bătrînilor de la care cronicarul și-a cules știrile. Alte izvoare contimporane ne spun că episodul din viața lui Milescu a avut loc pe vremea lui Iliaș. E mai probabil că atunci s-au petrecut lucrurile, întrucît Iliaș, care era străin de țară și stîrnise nemulțumiri împotriva sa, a putut deștepta mai curînd ambițiile spătarului, pe atunci capuchehaie la Poartă. Prin intrigile lui, Iliaș este mazilit, dar, înainte de a pleca din Moldova, domnul pune mîna pe Milescu și-i taie cartilajele dintre nări.

Această pedcapsă era o penalitate obișnuită în Orient. Ea venea la noi din vechiul drept bizantin și se aplica acelora care aspirau la domnie. Cel însemnat astfel nu mai putea trage nădejdea de a se urca vreodată pe tron.

Drama aceasta a schimbat cu desăvîrșire cursul vieții spătarului Milescu. Amărît și deznădăjduit, el apucă pentru totdeauna drumul pribegiei, căutîndu-și aiurea norocul.

În ianuarie 1671 se afla pe țărmurile Bosforului, pe lîngă vechiul său prieten din timpurile de studii, ajuns acum patriarhul Dosoftei al Ierusalimului. După sfaturile acestuia, Milescu primește invitația de a se duce la curtea țarului din Moscova, unde se cerea cu stăruință un cunoscător de limbi străine care să servească de tălmaci pe lîngă Ministerul de Externe și care să poată traduce, în același timp, din grecește, și cărțile teologice necesare în acea epocă de consolidare a bisericii rusești.

El pleacă spre Moscova prevăzut cu o scrisoare de caldă recomandare a patriarhului: „Om foarte savant în latină, în slavă, și mai ales în greacă; el va putea învăța repede și rusa și să facă tot felul de traduceri. A străbătut multe țări și împărății ca să se instruiască și este ca un cronograf în care sînt adunate toate lucrurile lumii. În zadar ați căuta un alt om asemenea. Dumnezeu vi-l trimite."

Cu asemenea recomandări, Nicolae Milescu este bine primit la Moscova. Este numit, în 1671, traducător pentru limbile greaca veche și modernă, latina și româna, și ridicat la rangul de șef al corpului de tălmaci de la Consiliul diplomatic (Posolski Prikaz).

Milescu își îndeplinește cu devotament sarcina și izbutește să cîștige încrederea, simpatia și prietenia șefului său, Artemon Matveiev, unchiul țarinei și unul din principalii factori ai curentului de primenire a vieții sociale ruse, sub influența culturii occidentale. Sprijinit astfel de Matveiev, Nicolae Milescu izbutește să fie admis în audiență la țar, care rămîne așa de încîntat de el, încît îi încredințează sarcina de a traduce și actele diplomatice secrete ale imperiului moscovit.

---

[1] Neculce continuă: „După aceea, Nicolae Cîrnu au fugit în Țara Nemțească, și au găsit acolo un doftor de-i tot slobozia sîngele din obraz și-l boția la nas; și așa din zi în zi, sîngele se închega, de i-au crescut nasul la locu, de s-au tămăduit. Iar cînd au venit aice în țară, la domnia lui Ilieș Vodă, numai de-abia s-au fost cunoscînd nasul că-i tăiat. Numai tot n-au șăzut în țară mult, de rușine, ce s-au dus la Moscu, la marele împărat Alecsii Mihailovici, la tatăl marelui Petru împărat."

Patru ani mai tîrziu, în 1675, Milescu primește o misiune de mare încredere, aceea de a conduce o ambasadă rusească în China.

A străbătut, cu acest prilej, toată Siberia, prin regiunea pe unde trece astăzi trenul transsiberian, și a ajuns, după nenumărate greutăți, la Pekin. Amănuntele, destul de senzaționale, ale acestei călătorii prin Siberia în China le vom vedea mai jos, cînd ne vom ocupa de ziarul călătoriei.

După trei ani de drum, Milescu se întoarce înapoi, însă, spre marea lui mirare, căci lucrurile se schimbaseră în Rusia, este oprit la hotarele Siberiei împreună cu întreaga ambasadă. În timp ce Nicolae Milescu se afla în China, murise țarul Alexei Mihailovici, care-l trimisese în China, și în locul lui venise altul. Acela, ascultînd de intrigile țesute împotriva lui Matveiev, l-a dizgrațiat și l-a surghiunit la o mănăstire. Odată cu căderea lui Matveiev în dizgrație, trebuia să cadă și prietenul său, spătarul Nicolae Milescu.

Milescu mai era încă învinuit că deschisese scrisorile țarului înainte de a ajunge la curtea din Pekin, că luase o parte din darurile destinate împăratului Chinei și că dăduse chinezilor hărțile rusești. Însă un om ca Milescu, cu cunoștința atîtor limbi și cu inteligența lui vioaie, nu putea să fie lesne înlocuit în Rusia de atunci. De aceea nu i-a fost greu spătarului să spulbere toate învinuirile aduse împotriva lui și să izbutească a fi repus în situația pe care o avuse mai înainte.

Curînd după întoarcerea din China, Milescu ia parte la conflictul care împărțise lumea rusească în două tabere: curentul greco-ortodox și curentul latin-ortodox.

Curentul latin-ortodox, care venea din Polonia prin Academia teologică din Kiev a lui Petru Movilă, era bănuit în cercurile habotnice moscovite că este infectat de catolicism și atunci, pentru a i se pune o stavilă, s-a căutat la Moscova să se creeze un contra-curent, întemeiat pe tradiția greacă-ortodoxă. Cu sprijinul patriarhiei din Constantinopol, se înființase în Moscova o Academie teologică, avînd ca bază limba de instrucție greacă, pentru care fuseseră aduși din Constantinopol cîțiva mari teologi ai timpului. Însă nici curentul latin nu se lăsase mai prejos și, sub țarul Teodosie, izbutise să întemeieze o Academie teologică cu caracter latin. Între aceste două curente s-a încins o luptă aprigă, la care a luat parte și spătarul Milescu cu o operă intitulată *Scurtă demonstrare că știința și limba eleno-greacă sînt mai necesare decît limba și știința latină și care sînt avantagiile pentru poporul slav.*

În această scriere Milescu arată importanța cunoașterii limbii grecești pentru ortodoxie, întrucît Sfînta Scriptură și toată literatura sfinților părinți — temelia ortodoxiei — sînt scrise în grecește. Limba greacă deschide apoi poarta către cea mai solidă cultură a antichității: filozofia și literatura elină. Totuși Milescu, care avea o solidă cultură latină, își încheie opera cu considerația că, „după ce a învățat cineva limba greacă, nu mai e nici o primejdie să învețe și latina".

Această operă a lui Milescu a adus ruptura dintre el și prietenul său din copilărie, patriarhul Dosoftei, care era principalul factor de răspîndire a culturii grecești în Răsăritul ortodox. Spătarul Milescu însă, adoptînd atitudinea latinistă, era în deplină concordanță cu curentul cel nou din Rusia, unde, în această epocă, se urcase pe tron Petru cel Mare. Nicolae Milescu, care cunoștea bine limba latină, care călătorise prin țările de cultură latină și care intrase

în legătură cu mulți eruditi din Occident, nu putea să nu se asocieze la curentul de occidentalizare susținut de Petru cel Mare. El n-a avut însă parte să vadă desfășurîndu-se mai departe roadele reformei sociale și culturale începute de Petru cel Mare, căci a murit la Moscova în anul 1708, în vîrstă de 72 de ani.

Deși împrejurări dramatice ale vieții sale îl siliseră să părăsească Moldova și, deși mai bine din jumătatea vieții sale (37 ani) a petrecut-o în slujba țarilor, totuși Milescu n-a rupt legăturile cu neamul lui. În vremurile de cumpănă prin care trecea țara sa de baștină, de cîte ori domnul, boierii și mitropolitul ei i-au cerut sprijinul pe lîngă țarii Moscovei, Milescu a stat întotdeauna în ajutorul lor.

În 1673 polonii, înfrîngînd pe turci la Hotin, așază ca domn în Moldova pe Ștefan Petriceicu. Din cauza turburărilor produse în Polonia prin interregnul ce a urmat, polonii se văd nevoiți să retragă garnizoanele din Moldova. Însă tocmai atunci vine vestea că tătarii și turcii au strîns armată mare și că se pregătesc să intre în Moldova. Sub impresia acestor zvonuri, Ștefan Petriceicu, mitropolitul Dosoftei și toată boierimea trimit scrisori către Nicolae Milescu, cu rugămintea ca acesta să intervină pe lîngă țar ca să trimeată ajutor moldovenilor. În ele domnul numește pe Milescu „iubitorul nostru prieten", boierii îl numesc „frate". Rușii se mișcară însă greu, în timp ce turcii pătrunseseră în Moldova și izgoniră pe Petriceicu.

După ce se întoarse din călătoria în China, Milescu are prilejul să vină iar, într-un moment greu, în ajutorul moldovenilor, pe vremea lui Gheorghe Duca.

În 1679 Gheorghe Duca primise din partea turcilor sarcina de a cîrmui și Ucraina. Turcii vroiau însă atunci să intre în negocieri de pace cu rușii și pentru aceasta recurg la ajutorul lui Gheorghe Duca. Acesta, trimițînd soli pe lîngă țarul Rusiei, i-a îndreptat intîi către Nicolae Milescu.

Dar mai importantă decît latura politică a activității lui Nicolae Milescu este cea culturală. Cu prilejul soliei moldovene care urmărea pacea între ruși și turci, mitropolitul Dosoftei a trimis o scrisoare către Nicolae Milescu, rugîndu-l să intervie pe lîngă patriarhul Moscovei ca să trimită în Moldova material tipografic. Scrisoarea mitropolitului învederează faima și stima de care se bucura eruditul boier printre compatrioții săi. Ea începe astfel:

„Onoratului și bine prețuitului domn Nicolae Spătarul, nouă prea doritului, cerem de la Domnul Dumnezeu Atotțiitorul pace, sănătate și mîntuire în mulți ani. Deși suntem de tine despărțiți prin spațiu, totuși suntem împreunați prin Duhul Sfînt, căci te pomenim pe tine și toată casa voastră, la sfintele și dumnezeiestile Taine ..."

Dar faima lui Milescu nu s-a răspîndit numai în Moldova și în Rusia, unde a trăit aproape patru decenii, ci ea a trecut pînă departe în Occident. Numele său a răzbătut și în cultura contimporană a Franței, căci a scris, din îndemnul marchizului de Pomponne, o operă care a fost folosită de marii janseniști de la Port-Royal în lupta deschisă de ei contra calvinilor.

Un agent diplomatic francez, Foy de Neuville, surprins în Rusia de revoluție, spune despre Milescu că este „homme d'esprit et d'une conversation agréable", și într-o carte a sa despre Rusia îi închină un întreg capitol: *Recueil des conversations de Spatharus N. Milescu sur le voyage et le commerce de la Chine.*

Un învățat istoric și geograf suedez, Sparwenfeld, care călătorise prin toată Europa și știa 14 limbi, ne spune despre Milescu, cu care stătuse în strînse legături în timpul unei călătorii în Rusia, că este „foarte erudit (pereruditus)". De la Milescu a căpătat, pe lîngă multe manuscrise — între altele și o relație a călătoriei în China — și informații interesante despre rămășițele de triburi gotice aflătoare atunci în Crimeea.

Numele lui Milescu a ajuns pînă la marele filozof și savant al timpului, Leibniz. Celebrul filozof german, care propusese lui Petru cel Mare planul unei academii rusești menită să aducă servicii importante culturii europene, prin explorarea vechilor civilizații din Extremul Orient, dorind să se informeze mai pe larg despre China, se adresează primarului din Amsterdam, care călătorise în tinerețea sa prin Rusia și care găzduise pe Petru cel Mare în călătoria de studii a acestuia în Occident. Primarul din Amsterdam îi vorbește cu acest prilej de spătarul Milescu, al cărui spirit și cunoștințe le laudă.

Astfel moldoveanul Milescu, care a colindat o lume întreagă, de la țărmurile Senei pînă în Extremul Orient, a stat în relații cu oamenii de seamă ai timpului și a izbutit să-și creeze un nume care a trecut cu mult peste hotarele țării sale.

Care a fost activitatea lui, în ce direcții s-a îndreptat și ce importanță are ea pentru cultura noastră?

OPERA

Nicolae Milescu își desăvîrșise instrucțiunea în marea școală a patriarhiei din Constantinopol, un fel de universitate în care, pe lîngă cultura teologică în forma bizantino-ortodoxă, străbătuse un puternic curent de cultură occidentală adus de către profesorii greci care-și formaseră cultura în unversitățile Italiei. Această școală a patriarhiei prezenta lui Milescu, așadar, un interesant amestec de cultură occidentală și de cultură orientală. Prin unele din scrierile sale cu caracter teologic, dogmatic, activitatea lui Milescu se apropie de cultura orientală și este o continuare a literaturii religioase; prin altele — și în special prin discuția dacă cultura elină este superioară celei latine și prin ziarul călătoriei în China — Milescu se apropie de cultura occidentală.

În activitatea lui Milescu deosebim două faze. În prima, activitatea lui s-a desfășurat prin scrieri în limba maternă; după ce a trebuit să părăsească pentru totdeauna ținuturile noastre, Milescu, intrînd în serviciul țarilor, a dezvoltat o activitate în limba slavonă.

ACTIVITATEA ÎN LIMBA ROMÂNĂ. Operele lui Milescu în limba română sînt următoarele:

1. **Istoria despre sfînta icoană a Prea Sfintei noastre stăpîne Născătoare de Dumnezeu Maria, 1655.** S-a păstrat într-o copie a mitropolitului Moldovei Ghedeon, din 1723, publicată de Melchisedec în *Cronica Romanului*, II, p. 87. Această operă cuprinde istoricul legendar al unei icoane ce se află în mănăstirea Neamțu și care ar fi fost dăruită, după Milescu, de Ion Paleo-

logu lui Alexandru cel Bun. Pe timpul cînd Moldova lui Alexandru cel Bun, spune legenda, trimisese solii săi la consiliul din Florența, Ion Paleologu — pe atunci prinț de coroană — a trecut prin Moldova, unde i-a ieșit înainte voievodul moldovean cu clerul și boierii săi. Fiul împăratului a rămas încîntat de frumusețea și bogăția țării, de cumințenia și evlavia poporului și, cîțiva ani mai tîrziu, urcîndu-se pe tronul tatălui său, trimite ca dar lui Alexandru o coroană imperială și o icoană făcătoare de minuni, ce se păstrează la mănăstirea Neamțu.

2. O altă operă în limba română, cu caracter teologic, este o serie de **Întrebări și Răspunsuri** traduse din limba grecească, după opera patriarhului Atanasie al Alexandriei. Este un fel de catehism al confesiunii ortodoxe, în care, sub formă de întrebări și răspunsuri, se tratează despre problemele fundamentale ale dogmei, precum: natura lui Dumnezeu, trinitatea, Sfînta Fecioară, angeologie și eshatologie: natura îngerilor și numărul lor, raiul, natura diavolilor, păcatele etc. Opera se păstrează într-un manuscris al Academiei Române, publicat de C. C. Giurescu. În această scriere cu multe „întrebări de folos" se află între altele și următoarea frază interesantă privitoare la originea limbii noastre:

„Dumnezeu se zice pre limba grecească *theos*, iar pre limba latinească *deus*, iar rumânește se chiamă *Dumnezeu*, care nume este *luat de la latinie, în ce chip și mai jumătate de limbă românească este luată de la latini*".

3. **Vechiul Testament.** Opera de căpetenie a lui Nicolae Milescu pe tărîmul literaturii noastre religioase a fost traducerea de pe izvorul grecesc a Vechiului Testament, care lipsea pînă atunci. Se știe că Psaltirea face parte din ciclul primelor traduceri românești; se mai știe că românii din părțile Banatului, atrași la calvinism, încercaseră pe vremea lui Coresi o traducere a Vechiului Testament, dar din toate strădaniile lor a apărut, în *Palia de la Orăștie*, numai primele două cărți: Crearea lumii și Ieșirea evreilor din Egipt. O traducere integrală a Vechiului Testament nu aveam. Această operă grea a întreprins-o la noi, pentru întîia dată, Nicolae Milescu. Din nenorocire, izvodul lui n-a ajuns pînă la noi — și nici măcar o copie de pe el. Dar avem dovezi indiscutabile de existența și circulația lui. O traducere, munteană după cum dovedește analiza limbii[1], făcută în a doua jumătate a veacului al XVII-lea și păstrată în colecția de manuscrise a Academiei Române sub cota 4389, spune în *Cuvînt înainte către cititori* — că: „Am nevoit a prepune această sfîntă carte a Legii Vechi, cară se chiamă *Biblia*, toată cu toți prorocii, că Leagea Noaoă, adecă Evanghelia și cealelalte cărți ale Apostolilor toate se află multe pren bogate locuri și cu mîna scrise și în tipariu date pre limba noastră rumânească, iar de această cartia a Legii vechi *noi rumânii foarte sîntem lipsiți*". Și stăruind mai departe asupra faptului că „toată Cartea Legii vechi și cu toți prorocii pre limba rumânească pînă acum... nu foarte s-au aflat prepusă", adaogă imediat:

[1] Interesantă este și nota scrisă cu cerneală roșie pe ultima scoarță a manuscrisului: „Ana Știrbeica, fiica dumnealui răposatului Golescului, biv-vel spătar am scris. Mai 31, 1765, fiind de ani 45."

„Iară numai un izvod, scris cu mîna, care *l-au fost prepus Nicolae Spătariul Moldovan*, dascal și învățat în limba elinească, care l-au *izvodit de pre izvodul elinesc*, ce se-au fost tipărit la Frangofort ⟨Frankfurt⟩; ci însă și izvodul acesta pentru multa pripă a acelui prepuitoriu, care se-au grăbit curînd a-și tălmăci și a-și scrie, aflatu-s-au ...[1] și prea mare învăluială care era lucru foarte cu greu a în ... acum și noi, nu doară pentru vreo știință a ... desăvîrșit a vrea unei limbi streine ..."

Pagina însă este ruptă tocmai aci unde pasajul este mai interesant, dar, din știrile pe care le găsim pe verso, rezultă că textul lui Milescu a stat continuu sub ochii noilor traducători, care l-au folosit, căci iată ce stă scris — reproducem aci pasajul întreg, fiindcă nu a fost reprodus de nimeni din cei ce au semnalat manuscrisul:

„Însă și de aceasta-ți facem în știre, o, iubite cetitoriu, ca să știi că la elini, adecă la greci, cartea a treia a Ezdrei nu se află scrisă, ce numai ce sînt 2 cărți. Pentr-aceaia *nici în izvodul cel rumânesc, care au fost prepus mai denainte de Nicolae Spătar* nu fu scris, iar în izvodul cel slavonescŭ și cel latinesc fiind și această carte a treia a Ezdrei tipărită, acum, și noi o am prepus și aceaia în stihuri[2]. Iară cartea a treia, a macaveilor, în izvodul cel latinescu nu iaste, iar în cel slovenesc și în cel elinesc iaste, ce nič ačasta ... de noi încă nu se-au lăsat, ce se-au prepus. Iar aceștiia, stihuri pre margine la capete nu i se-au pus, ce așa se-au așezat, fără de stihuri, precum iaste la slovani și la elini și cum să află și în *izvodul cel rumânesc cartea ačasta toată, tot fără de stihuri.*"

Textul acestei traduceri muntene — pe care noi înclinăm a o atribui fraților Greceanu — a fost utilizat, precum a observat și colegul Șt. Ciobanu, la noua retraducere a Bibliei din 1688. Dacă ținem seamă de faptul că Biblia lui Șerban a fost la noi continuu în circulație pînă la traducerea părintelui Gala Galaction, atunci se va înțelege mai bine însemnătatea operei lui Nicolae Milescu, din nenorocire pierdută.

Cu acestea și cu traducerea unui mic *Molitvelnic*, conținînd rugăciuni de seară, traducere făcută pentru nevoile sufletești ale domnitorului Gheorghe Ștefan, pe cînd acesta trăia în exil la Stettin, se încheie activitatea lui Milescu în limba română.

ENCHIRIDION. După trecerea în Rusia, Milescu intră în serviciul țarilor și activitatea lui se desfășoară de aci înainte în limbi străine. Ca o punte de trecere între activitatea lui în limba română și cea de mai tîrziu în limba rusă, putem considera opera pe care a publicat-o la Stockholm:

Enchiridion Εγχειρίδιου *sive Stella Orientalis Occidentali splendens, id est sensus ecclesiae orientalis scilicet graecae, de transubstantione Domini aliisque controversiis, a Nicolao Spadario-Moldovalaccone* ⟨sic⟩, *barone ac olim generali Wallachiae, conscriptum Holmiae* ⟨Stockholm⟩ *mense Februarii*, sau pe românește: *Manual* Steaua Orientului strălucind în Occident, *adică felul cum înțelege biserica orientală ortodoxă dogma transubstanțierii Domnului și despre alte controverse, de Nicolae Milescu Spătarul moldo-valah și odinioară general al Valahiei, scris în Stockholm în luna februarie.*

[1] Foaia ruptă.
[2] Este vorba de citatele de pe margine.

Nicolae Milescu a scris această operă după stăruința agentului diplomatic al Franței la Stockholm, Arnauld de Pomponne, cu care se împrietenise. Arnauld de Pomponne era înrudit cu marele teolog și savant de la Port-Royal, Arnauld, una din figurile marcante ale culturii franceze din epoca lui Ludovic al XIV-lea. Arnauld scrisese, împreună cu Nicole, celebra *Logică* de la Port-Royal și a fost un apărător fanatic al jansenismului împotriva protestanților. El intrase într-o polemică aprinsă cu pastorul calvin Jean Claude, pe chestia interpretării dogmei transubstanțierii și a altor puncte de divergență între catolici și calvini. Jean Claude susținea că, în privința acestei dogme, protestanții sînt alături de ortodocși. Atunci Arnauld a scris rudei sale, ambasadorul Franței la Stockholm, care s-a adresat pentru lămuriri lui Milescu. Din îndemnul marchizului de Pomponne, Milescu a scris astfel opera sa *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens* în limba latină și greacă. Marchizul a trimis apoi această operă, tipărită la Stockholm, lui Arnauld și Nicole, care s-au folosit de ea, reproducînd textul latin al lui Milescu în răspunsul pe care l-au dat lui Jean Claude, prin scrierea lor intitulată *La perpétuité de la foy* (cap. IV).

ACTIVITATEA TEOLOGIC-ISTORICĂ DIN RUSIA. După aceasta Milescu trece în Rusia, unde, pe lîngă însărcinarea de a traduce corespondența diplomatică de la Ministerul de Externe, e îndemnat să îmbogățească literatura rusească cu lucrări teologice și istorice, menite, în bună parte, să prezinte pe ruși ca pe liberatorii popoarelor creștine de sub jugul turcilor. Sub imboldul sferelor conducătoare ale bisericii din Rusia, Nicolae Milescu traduce o bibliotecă întreagă de cărți cu caracter, în parte, teologic. Așa, de exemplu, traduce *Aritmologhion*, un curios tratat care caută să explice simbolica numerelor (3, 7, 9 etc.), și *Hresmologhion*. O altă carte, cu titlul *Culegeri de patru monarhii* sau *Profețiile lui Daniel*, tradusă după un manuscris grecesc al lui Paisie Ligaridis, este o operă în care se expun profețiile făcute de Daniel lui Nabucodonosor, asupra celor patru monarhii care aveau să stăpînească, succesiv, lumea (haldei, perși, romani, bizantini). Dar această operă, într-un manuscris copiat de Milescu însuși pentru Petru cel Mare, se încheie cu un epilog care dădea glas nădejdilor pe care ai săi și creștinii din Balcani le puneau în ridicarea Rusiei: „Rugăm ⟨pe Dumnezeu⟩ să ridice pe țarul nostru autocrat și ales de Dumnezeu, Petru Alexievici... ca să poată cu mîna sa puternică și brațul său răzbunător să distrugă și să învingă mîrșavul neam al lui Mahomet... și să ridice semnul credinței celei drepte ca odinioară Constantin cel Mare".

O altă operă, *Sibilele*, tratează despre prorocirile Sibilelor privitoare la diferitele împărății care vor stăpîni, pe rînd, lumea. Cartea cuprinde interesante aluzii la distrugerea împărăției turcești prin Rusia, ca de pildă: „Vai vouă saracinilor și arabilor, că vulturul cu două capete de la nord — este vorba de stema rusească — va distruge puterea voastră a musulmanilor prin armele crucii. Împărăția voastră va fi nimicită".

Un alt manuscris, *Vasilologhion*, este un fel de istorie universală, cuprinzînd biografiile împăraților perși, apoi asirieni, romani și bizantini, un fel de cronograf, care dezvoltă ideea monarhiei de drept divin, idee foarte scumpă țarilor de atunci.

Un dicționar grec-latin-rus, deși pierdut, a intrat totuși în compoziția lucrărilor lexicografice de acest gen în Rusia.

În sfîrșit, o altă operă se referă la construcția bisericii Sfînta Sofia din Constantinopol, dar această carte nu este, cum ne-am fi așteptat, o scriere istorică în care să ni se înfățișeze împrejurările în care a avut loc zidirea bisericii, ci ea cuprinde mai mult legende populare despre minunile ce s-au arătat cu prilejul înălțării faimoasei biserici, scoase probabil dintr-un cronograf bizantin.

Mai tîrziu însă, Milescu se emancipează din cercul acestor idei cu caracter religios și istoriografic tendențios și se ridică, prin ziarul călătoriei în China, pe culmi nemaiatinse pînă la el în cultura rusească.

CĂLĂTORIA ÎN CHINA. Cea mai importantă dintre operele lui Nicolae Milescu, scrisă în timpul pribegiei sale în Rusia, este ziarul călătoriei prin Siberia în China.

Nu știm peripețiile drumului de la Moscova pînă la Tobolsk, deoarece ziarul lui Milescu începe cu povestirea călătoriei de la Tobolsk înainte. Plecarea din Tobolsk se face în ziua de 2 mai 1675, într-o duminică seara, pe rîul Irtici, în vase vîslite cu lopeți. De la confluența cu Obi se îndreaptă spre răsărit, și, urmînd linia rîurilor, merge către lacul Baical. De acolo, trecînd printre iurturi de mongoli, urcă munți, tăind ape de-a curmezișul, străbate cîmpii aproape pustii. Iarna îi apucă pe cale, în regiunile lacului Baical. Vînturile se dezlănțuie cu furie; ninsoarea și zloata îi biciuie aspru. Drumul prin aceste ținuturi necunoscute este din ce în ce mai anevoios. „Am stat — scrie Milescu la 26 decemvrie — lîngă rîul Argun toată ziua, ca să se odihnească vitele, ca să le mai adăpostim și să le hrănim, deoarece caii și cămilele stătuse în drum și ologise atît, încît a trebuit să le facem papuci de papură. Lemne n-am avut decît de sălcii uscate."

Din pricina frigului și a oboselii, cămilele și caii mor pe drum. Merindele se găseau anevoie. Populația nomadă din acele ținuturi, cum îi zărea din depărtări, o lua la fugă cu turme cu tot; în alte părți se pomenesc împresurați de tunguși îmbrăcați în zale și înarmați cu arcuri. În sfîrșit, cu multă greutate, izbutesc să-și croiască drum și să repeadă înainte un sol, spre a da de veste autorităților chineze că sosește ambasada rusă. Pe la începutul lui ianuarie, pe coasta unui deal, Milescu întîlnește pe trimisul său însoțit de vreo șaizeci de chinezi. „Slavă ție, Doamne!" notează el, ușurat, în ziarul său de drum.

Autoritățile chineze de la graniță, după ce se interesează mai întîi asupra intențiunilor cu care vin — dacă aduc pace sau război — cer să li se prezinte scrisorile pe care le aveau asupra lor. Este aci începutul unei lungi controverse de protocol, care va dura tot timpul ședерii lui Milescu în China. Chinezii vroiau să se convingă dacă într-adevăr Milescu este purtătorul unei scrisori a țarului și, mai ales, dacă are la sine — precum anunțaseră solii — scrisoarea împăratului chinez către țarul Rusiei. În zadar încearcă Milescu să le demonstreze că el este ambasadorul țarului și ca atare n-are să predea scrisorile decît în mîinile împăratului Chinei. Mandarinii nu se dau bătuți. Și numai după ce acesta le arată scrisoarea împăratului lor, într-o cutie acoperită cu mătase galbenă, mandarinii, cuprinși de evlavie, cad în genunchi, fiecare

puîndu-și-o la cap, cum se obișnuiește la noi în biserică, în fața altarului, la sfintele daruri.

Dar cu aceasta nu se curmă formalitățile chineze. Ambasada este oprită pe loc pînă la sosirea din Pekin a lui askaniama, al patrulea în rang din împărăția chineză, reprezentantul Ministerului de Externe. Pe la sfîrșitul lui februarie, sosește și ashaniama și începe o discuție lungă: care din ei trebuie să facă vizită mai întîi celuilalt?

După găsirea soluțiunii care a salvat demnitatea ambilor demnitari, începe o altă discuțiune. Askaniama pretindea să vadă scrisoarea țarului, ceea ce Milescu nu admitea nici în ruptul capului. Chinezul se vede nevoit să comunice aceasta la Pekin. Pe la începutul lui aprilie, askaniama primește ordinul să aducă în capitală ambasada rusească. În acest interval, rușii sărbătoresc Paștele. Chinezii urmăresc cu interes obiceiurile ortodoxe ale rușilor și, încetul cu încetul, se face o apropiere sufletească între cele două tabere. Chinezii trimit lui Milescu orez, fructe și legume. Milescu pune pe cazacii săi să cînte cîntecul lor popular: *Dunăre, Dunăre.*

La 26 aprilie, din ordinul împăratului Chinei, caravana se pune în mișcare și, trecînd prin pustiul Gobi, unde caii și cămilele se afundau în nisip pînă la genunchi, ajung, după multe alte greutăți, la zidul cel mare al Chinei, unde li se deschid porțile de fier către Pekin. Aci din nou se reia discuția de protocol de la graniță. Este interesantă lupta aprigă și îndelungată — aproape o lună de zile — pe care o duce, pe chestie de etichetă, Milescu al nostru, zelos de a apăra demnitatea și prestigiul țarului, cu mandarinii, care țineau cu sfințenie să nu se știrbească nimic din uzul consacrat din bătrîni.

Pentru ca pertractările să poată merge mai ușor, mandarinii aduc un european, pe iezuitul Ferdinand Verbiest, originar din Olanda, care trăise 28 de ani în China. Acesta începe conversația în limba chineză, dar aflînd că solul cunoaște limba latină, continuă discuția cu el direct în latinește, spre marea uimire a mandarinilor.

În sfîrșit, după discuții prelungite o lună de zile, se ține un mare consiliu de mandarini, în care se hotărăște să se adopte o soluție intermediară, menită să salveze onoarea celor doi împărați: Milescu trebuia să ducă la palatul imperial din Pekin scrisorile de acreditare, pe care însă nu avea să le dea în mîna marelui han, ci să le depună în mîna marelui kolai. Potrivit acestei înțelegeri, în ziua de 4 iunie, din porunca împăratului, se pregătește la palat locul de primire a ambasadei. Înainte de răsăritul soarelui, se trimit, la conacul unde fuseseră găzduiți solii Rusiei, cai. Ambasada încalecă și Milescu depune scrisorile de acreditare înaintea marelui kolai, care era rudă apropiată a împăratului și mandarinul care guverna întreaga Chină. După aceasta ambasada rusă se retrage, fără a spune un cuvînt. Trec apoi vreo 11 zile. Împăratul aștepta ca să se așeze lună plină. În ziua de 15 iunie, după ce se așezase luna plină, împăratul cheamă din nou ambasada la palatul său. Înainte de răsăritul soarelui, li se aduc cai, și solul cu suita sa pornește spre palat.

Milescu descrie apoi tot pitorescul exotic și bogăția feerică a curții și a tronului imperial din Pekin. Însoțită de un întreg alai, ambasada străbate drumuri pavate cu marmoră, merge printre pavilioane înalte de cărămidă roșie, acoperite cu țigle galbene și cupole aurite, traversează pîrîiașe cu podețe fantastice de marmoră albă sculptată, se strecoară pe sub cinci rînduri de

porți, trece prin grădini cu copaci mari și flori exotice și, în cele din urmă, ajunge în sala tronului. Aci, înaintea unei scări de marmoră, îi așteptau oameni de serviciu îmbrăcați în haine roșii, arcași îmbrăcați în aur și ostași cu lănci uriașe și cu cozi de leoparzi.

Milescu notează cu amănunțime ceremonialul primirii solilor la curtea din Pekin, ceremonial statornicit printr-o tradiție seculară, în forme de o fixitate aproape hieratică; el ne povestește, cu vioiciune, și încercarea lui de a înfrînge, în cinstea țarului pe care îl reprezenta, protocolul chinez ce i se părea umilitor pentru un european și un ambasador.

Împăratul era un tînăr de 23 de ani. În jurul lui, stăteau frații săi, îmbrăcați în blănuri albe, și nobilii, cu pene de păun pe cap. Se servește ceai; împrejur cîntă muzica, pe cînd în vase de bronz ard mirodenii. Recepția se sfîrșește fără ca ambasada să spună un singur cuvînt.

Împăratul însuși este minunat de persoana ambasadorului și trimite, după a doua recepție, un pictor să-l zugrăvească în portul lui de la recepție, cu blana pe el și cu lancea și buzduganul în mînă. Acest portret, trecut apoi ambasadei chineze din Paris, se păstra încă la începutul războiului mondial.

Cîteva zile mai tîrziu, solia rusească este primită la masă. Împăratul adresează abia acum, prin interpret, cuvîntul solului, interesîndu-se de vîrsta, talia și anii de domnie ai țarului.

Dar către sfîrșitul lui august, relațiile dintre ambasadă și curtea chineză se răcesc, din cauză că Milescu nu voia să primească, după datină, darurile către țar în genunchi și pentru că scrisoarea împăratului chinez cuprindea termeni de mîndrie, care erau considerați de sol ca jignitori pentru demnitatea țarului. Din această pricină, ambasada, luînd darurile, primește ordinul să părăsească imediat Pekinul. La 1 septembrie spătarul Milescu pleacă, ducînd cu el pentru țar un splendid rubin cumpărat de la un mandarin. Ambasada apucă pe același drum pe care venise. La 7 iunie sosesc la Ienisei, dar aci îi așteptă o surpriză neplăcută. Sînt opriți în cale din ordinul noului țar, Teodor Alexievici; sînt percheziționați; li se confiscă lucrurile de preț, între altele un rubin mare, „diamantul cît un ou de porumb" de care vorbește Neculce, cumpărat în China pentru țar; dar, în sfîrșit, li se îngăduie drumul spre Moscova.

Întîmplările acestei călătorii au fost povestite de Milescu în formă de rapoarte oficiale în limba slavo-rusă. Opera este alcătuită din trei cărți: despre traversarea Siberiei, a doua despre misiunea lui în China, și a treia, o descriere generală a Chinei. Această ultimă carte este însă, după cum a arătat John F. Baddeley, o compilație, pe alocurea chiar traducere după opera scrisă în limba latină a iezuitului Martini: *Atlas sinensis*. Era firesc ca Milescu, după ce a descris peripețiile drumului său pînă la Pekin și misiunea lui la împăratul Chinei, pentru a satisface curiozitatea țarului, să caute a-i prezenta și o înfățișare generală a Chinei din punct de vedere istoric și geografic. Dar cum el nu văzuse decît o parte restrînsă din teritoriul chinez, a recurs atunci la opera lui Martini, pe care a tradus-o în rusește, intercalînd și multe observații personale. Exceptînd deci această parte de compilație, opera lui Milescu nu este numai ziarul plin de peripeții al unei ambasade trimisă în misiune diplomatică în China, ci este în același timp și o carte modernă de explorare științifică a unor ținuturi pînă atunci puțin cunoscute

europenilor. Călătorind pe drumuri necunoscute, printre popoare de rase diferite, vîslind pe rîuri pe care nu mai vîslise nici un european pînă la el, curiozitatea veșnic trează a acestui moldovean din secolul al XVII-lea se oprește asupra configurației solului, descrie în amănunțimi rîurile pe care le străbate, notează aspectul particular al munților, face măsurători topografice, se oprește îndelung ca să observe țărmurile lacului Baical, „care nu s-a văzut nici de geografii vechi, nici de cei moderni. Au descris lacuri și bălți mult mai mici, iar despre Baicalsca, care este atît de mare, nu au pomenit nimica". Pentru a-l descrie, străbate lacul, îl înconjoară, încearcă să-i măsoare adîncimea; descrie țărmurile stîncoase, vorbește despre munții cu frunțile acoperite veșnic de nea, despre gheața lacului groasă de un stînjen și care ține aproape o jumătate de an, despre pădurile de cedri.

Dar pe Milescu nu-l interesează numai aspectul geografic al ținuturilor, ci și cel etnografic. Privirea lui iscoditoare caută să prindă și viața specific omenească pe care o trăiesc populațiile așa de variate ca înfățișare, pe acele îndepărtate meleaguri: ocupația, armele, manifestările religioase, superstițiile. De pildă, despre ostiaci ne spune că: „Au meceturi în care sînt idoli sculptați de argint, aramă și de lemn, de felurite forme"; că „se închină stînd jos; cad în extaze și dănțuiesc: iar cînd ucid în pădure un urs, îl tîrăsc în curte și în casă și, trăgînd cu arcurile, înfig în el săgeți și-l bat și sar și joacă zicînd că se roagă lui Șeitan (diavolul), care, după cum cred ei, merge din curte în curte".

Tot materialul acesta vast de observații variate este expus într-un stil plin de sobrietate și coloare, din care nu lipsesc uneori și accente de duioșie. Pe țărmurile Ieniseiului, la 7.000 km depărtare de Moldova, încîntat, într-o zi de primăvară, de lanurile înverzite care luceau în bătaia soarelui, gîndul lui înviorat se întoarce spre plaiurile copilăriei și atunci notează, mișcat, în ziarul de călătorie: „Partea locului este foarte mîndră, aducîndu-mi aminte de Moldova, iar fluviul Ienisei de Dunăre".

Opera aceasta i-a cîștigat pe drept lui Milescu un renume european. Un savant englez contimporan, vorbind despre el, îl caracterizează astfel: „Situația și faima lui este unică. Nu poate fi mai ușor de arătat cît de mare contrast era între acest învățat român și între cazacii inculți, înaintașii lui, în cercetarea drumului spre China. Ce a scris formează un întreg bogat de informațiuni topografice asupra Asiei de nord, remarcabil prin întindere și preciziune. Pentru timpul cînd a fost scris, nu are comparație în istoria literaturii rusești. Mai mult, dacă lăsăm la o parte China, e fără comparație în literatura lumii."

Din nenorocire, această operă a lui Milescu, scrisă într-o limbă străină, a circulat mai mult în lumea slavă și greacă, a atîțat curiozitatea unor savanți din Occident, dar nu a rodit cultura noastră națională și nici pînă astăzi nu avem încă în limba română o traducere completă și corectă a ziarului de călătorie în China.

BIBLIOGRAFIE

Ziarul călătoriei în Siberia și China s-a păstrat în cîteva copii ms. în Biblioteca publică imperială din Petrograd, și o alta în Bibliothèque Nationale din Paris (nr. 35, fond slav), copiat în 1685, „prin grija bunului prieten Ioan Gav. Sparvenfeldt", lîngă Moscova. O versiune rusă,

publicată de I. Arsenieff, în *Zapiski Imperat. Russk. Geograf. Obdtestva*, St. Petersburg, 1882, a fost tradusă de timpuriu în limba greacă de „tineri studioși din Moscova" și revăzută de Hrisant Notara, nepotul patriarhului Dositei al Ierusalimului. În ms. grec din Biblioteca Academiei Române, nr. 154 (f. 180 v. și urm.) are o dedicație către Constantin Brîncoveanu din Moscova, 1694. După un manuscris al versiunii grecești incomplet și plin de erori — după cum observă el însuși — G. Sion a tradus prima parte: *De la Tobolsk pînă în China. Note de călătorie de Spătaru Nicolae Milescu, 1675, traduse după unu textu grecescu*, în *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom. X, *Memoriile secțiunii istorice*, București, 1888, p. 89—181. Traducerea lui Sion a fost reprodusă de Miron Nicolescu, *Primul călător român prin Siberia și China*, București, 1905 (extras din *Buletinul Geografic*, II, 1904). Fragmente din *Descrierea Chinei* (cap. 4 și 5) după codicele D. Russo în versiunea grecească și traducerea românească, la C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul*, în *Analele Academiei Române*, s. III, tom. VII, mem. 4, Buc., 1927, p. 26—50.

Textul întregii opere a lui Nicolae Milescu a fost publicat în traducere engleză de John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, 2 vol., Londra, 1919. O traducere în limba română după textul lui Baddeley, cu greșeli și omisiuni, a dat Em. C. Grigoraș, *Spătarul Nicolai Milescu în China*, București, 1926, Ed. Casa Școalelor; ed. a II-a, 1941.

Un manuscris grecesc necomplet, cuprinzînd textul călătoriei în China și păstrat în Biblioteca Universității din Iași (sub nr. 163), a fost semnalat de Lucian Predescu în *Adevărul literar și artistic* pe 1930 (IX, seria a II-a, nr. 476). O altă operă grecească despre *Păgînul Mohamet și despre cele patru imperii după profetul Daniel*, publicată de N. Iorga sub titlul *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu (Académie roumaine. Études et recherches*, III), Bucarest, 1929, cu o prefață în limba franceză despre opera lui Nicolae Milescu și un rezumat. Opera nu este însă a lui Milescu, ci a ieromonahului Anastasie Gordos, după cum a arătat D. Russo în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, București, 1939, p. 337—339. *Istoria despre sfînta icoană* (care a fost tradusă și în limba rusă) a fost publicată în *Cronica Romanului*, București, 1874, I, p. 87—90, de episcopul Melchisedec. Un fragment din opera *Carte cu multe întrebări* a fost publicat în anexa studiului : C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară, Analele Academiei Române, Memoriile secț. istorice*, seria III-a, tom. VII, Mem. 7, București, 1927, p. 51—53.

Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, Stockholm, publicată în *Perpétuité de la foy de l'Église catholique touchant l'Eucharistie* <par A. Arnauld et P. Nicole>, Paris, 1669, vol. 2, p. 50—54, și V. Legrand, *Bibliographie hellénique du XVII-e siècle*, t. II, p. 248, III, 287.

Studii asupra vieții și operei lui N. Milescu. Lucrările de căpetenie asupra lui Milescu sînt azi P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu (1636—1708), Extrait des Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1925, I-ère partie, Paris, Gamber; C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuție la opera sa literară, Analele Academiei Române, secț. ist.*, seria III-a, tom. VII, mem. 7 (în anexă se publică și un fragment din *Cărți cu multe întrebări*), București, 1927. C. C. Giurescu, pe lîngă informații noi, pune la punct și chestiunea privitoare la raporturile dintre ziarul călătoriei lui Milescu în China și opera iezuitului Martini, apărută la Amsterdam în 1655: *Atlas Siniensis*, însoțit de *Situs provinciarum imperii Sinici*, pe care Milescu a cunoscut-o și a utilizat-o.

Dintre lucrările mai vechi menționez: B. P. Hasdeu, *Viața și faptele și ideile lui Nicolae Spătarul Milescu*, în *Traian*, II, 1870, numerele 7—9, 11—12, 14, 16. Studiul este neterminat; Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambassadeur du tsar Alexias Mihajlovic en Chine*, Paris, 1883 (Extrait des *Mélanges*

orientaux); I. Hudiță, *Arhiva*, Iași, 1929, p. 87—103; I. G. Dimitriu, în *Rev. fundațiilor regale*, VII, 1940.

Despre viața și călătoria în China: I. Simionescu, *Niculai Milescu în China*, București, Cartea românească, 1925.

Despre Biblia lui Milescu: V. Drăghiceanu, în *Convorbiri literare*, 1915, p. 1074; I. Bianu, *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXXVIII, partea administrativă și dezbaterile, p. 5—6; N. Iorga, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, în *Analele Academiei Române, mem. secț. ist.*, s. II, tom. XXXVIII, București, 1915. Întemeindu-se pe precuvîntarea ms. 4389 B.A.R. și reluând o părere mai veche a lui Hasdeu (*Traian*, 1872, nr. 8, p. 32) primită și de E. Picot, *Notice biographique sur Nicolas Spatar Milescu*, susține că Milescu este traducătorul *Bibliei lui Șerban*. Paternitatea fraților Greceanu și a stolnicului Const. Cantacuzino asupra traducerii *Bibliei lui Șerban* a fost restabilită de Const. Solomon, *Biblia de la București (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuci, 1932, și N. Cartojan, *Epoca lui Const. Brîncoveanu*, curs litografiat ținut la Facult. de lit., București, 1936—1937, p. 220—234. O comparație între ms. 4389 din B.A.R., revenit de curînd la Academie, și *Biblia lui Șerban*, ducînd la concluzia că *Biblia lui Șerban* a utilizat versiunea ms., Șt. Ciobanu, curs litografiat ținut la Fac. de lit. din București, 1940—1941, p. 347—356.

Despre *Molitvelnic* și alte lucrări: N. Drăganu. *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan Vodă* (Extras din *Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj*, III, p. 181—254) *Istoria lit. rom. vechi*, II. Despre Milescu și legăturile lui cu Rinhuber: A. Bitay, *Contribuții la viața lui Nicolae Spătarul*, în *Dacoromania*, III (1921), p. 786—787; C. I. Karadja, *Nouveaux détails sur le Spathar N. Milescu*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, I, 1924, p. 418 și urm.

Bibliogradia completă a operelor rusești ale lui Nicolae Milescu în studiul amintit mai sus al lui P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, p. 169—174; tot acolo, p. 175—178, sînt amintite principalele studii rusești asupra lui Nicolae Milescu.

CRONOGRAFELE

Tranziția de la literatura religioasă la literatura istorică o formează cronografele, acele repertorii de istorie universală care au fost alcătuite, după cum s-a văzut la p. 11 și 19, în Bizanț. Ele începeau povestirea evenimentelor odată cu creațiunea lumii, încorporau toată tradiția biblică, împînzită cu legende apocrife, și continuau apoi cu istoria evreilor, asirienilor, egiptenilor, perșilor, grecilor, romanilor, bizantinilor, mergînd pînă în vremea scriitorului. Începute în secolul al VI-lea cu Malalas, ele au fost necontenit amplificate, prescurtate, continuate, chiar în perioada neogreacă, pînă în secolul al XVII-lea la Dorotei al Monembaziei și la Cigala.

Cel mai popular cronograf a fost al călugărului Manasses, care și-a scris opera în versuri pline de flori retorice și de inversiuni sintactice, ducînd povestirea evenimentelor pînă la moartea împăratului Nichifor Botniatul (1081). Cronograful lui Manasses, tradus în limba slavă, a fost răspîndit în vechile noastre mănăstiri și a influențat, după cum s-a văzut, destul de intens, pe călugării cronicari din veacul al XVI-lea: Macarie și Azarie, și prin aceștia, indirect pe Ureche.

Prin materialul biblic prescurtat, prin numeroasele legende apocrife, prin anecdotele istorice interesante, prin bogatul strat folcloric și, în sfîrșit, prin elementele de istorie universală, cronografele au fost mult răspîndite și citite la noi. Ele au deșteptat curiozitatea pentru lucrurile istorice și au stat pe masa de lucru a marilor cărturari din trecutul nostru, ca Dosoftei și Miron Costin.

CRONOGRAFE DE ORIGINE SLAVĂ

Cel mai vechi cronograf cunoscut în limba românească a fost tradus în anul 1620 de călugărul oltean Moxa Mihail, cel care a tradus pe vremea lui Matei Basarab și *Pravila de la Govora*. El spune că scrie din îndemnul episcopului Teofil de la Rîmnic, care a ajuns mai tîrziu mitropolit. Pe scoarța legăturii de lemn, îmbrăcată în piele, cîteva note ne destăinuie că manuscrisul

fusese cîndva al mănăstirii Bistrița. A fost cumpărat, pe vremuri, în București, de profesorul rus V. Gregorovici și se păstrează acum în Muzeul Rumianțov din Moscova. După o copie făcută de Gr. Tocilescu, cronograful a fost publicat în întregime, în caractere chirilice, de B. P. Hasdeu, în *Cuvente den bătrîni*. Moxa spune că tălmăcește din „cărți slavonești". După izvoarele utilizate, cronograful lui Moxa se împarte, după cum a observat I. Bogdan, în două părți. Prima parte merge pînă la Mihail, unde călugărul compilator, dîndu-și seama că nu poate „afla adîncul scripturilor", după cum nu poate număra „stealele ceriului, nice năsipul mării", pune „odihnă condeiului", ca vîslașul care, ajuns în limanul mării, aduce corabia la țărm. „De-acum s-au scos dentr-alte izvoade." I. Bogdan a identificat și publicat izvoarele slave din care și-a alcătuit Moxa a doua parte a compilației sale. Este așa-numita *Arătare în scurt a celor întîmplate de la Adam pînă în zilele noastre (Skazanije vŭ kratcê ...)*, care se găsește anexată ca introducere la analele sîrbești din veacul al XV-lea și al XVI-lea și care a circulat și în mănăstirile noastre, copiată adesea la începutul analelor moldovenești în limba slavă. Prima parte și cea mai întinsă are la baza ei, precum au arătat Gregorovici, Hasdeu și Bogdan, cronograful lui Manasses tradus în limba slavă. Domnișoara Margareta Ștefănescu, ignorînd studiul anterior al lui Bogdan, a arătat că în cronograful lui Moxa se găsesc pasaje întregi luate din Manasses, dar că în genere el extrage ceea ce convenea punctului de vedere religios și moral. Am arătat însă în altă parte că cronograful lui Moxa „nu este o simplă traducere sau prescurtare după Manasses, căci, pe lîngă omisiuni însemnate și transpuneri de text, Moxa cuprinde numeroase elemente care lipsesc din Manasses, dar se regăsesc în alte cronografe bizantine". Un asemenea adaos este, între altele, grațioasa legendă a Casiei — un ecou al folclorului bizantin — povestită concis, pe care o reproducem aci și ca o probă de limbă a timpului.

Cronograful începe prin a povesti că împăratul Theofil, vroind să-și găsească o soție, adună, prin crainici, în palatul său, toate fecioarele frumoase și înțelepte din împărăție. Cea aleasă trebuia să primească din mîna împăratului, ca și zeițele din mitul troian, un măr de aur. „El văzu — continuă apoi cronograful — o fată prea frumoasă și înțeleaptă. Deci grăi către dînsa cu ispită: « Pentru muiare au venit răul în lume ». Ea răspunse către dînsul: « Adevarŭ iaste; și pentru muiare au intrat și binele în lume, cum ai zice: Pentru Eva răul și pentru Precista Maria binele ». Auzi împăratul și se miră, de zise: « Eu mai înțeleaptă muiare de mine nu voi lua ». Și dede mărul cel de aur, ce era semn de nuntă, unii feate, anume Theodora. Casia zise către Theodora: « Dobîndișî împărăția lumească și eu voi nevoi să fiu împărătească ». De acii se făcu călugăriță și s-au închis într-o chilie, de au petrecut viața îngerească. De aciia au dobîndit împărăția lu Hristos. Theodora se cunună cu Theofil."

Casia, eroina din această legendă, este cunoscuta poetă care a alcătuit cele mai frumoase condace ale literaturii ortodoxe.[1]

Originalul — slav — al cronografului lui Moxa era deci traducerea unei prelucrări în proză a lui Manasses, cu omisiuni în unele părți, cu amplificări

[1] A se vedea mai pe larg despre această legendă în literatura românească, studiul nostru: *Fiore di virtù în literatura românească*, în *Analele Academiei Române*.

în altele, scoase din mai multe cronografe bizantine și sporită, în sfîrșit, cu știri luate din cronicile sîrbești. În partea finală, cronograful cuprinde și știri privitoare la istoria românilor: despre Dan-voievod; despre Mircea cel Mare; de luptele lui „Iancul Voievod cu turcii în Țara Rumânească la Ialovniță"; despre „cînd s-au început a se descăleca țara Moldovei"; despre războiul lui Ștefan cel Mare la Racova: „și periră atunce turci mulți fără număr"; despre invazia lui Mohamed în Moldova: „și biruiră atunce turcii, deci feaceră rău mare moldovenilor"; și în sfîrșit despre luptele nefericite ale lui Ștefan cel Mare la Chilia și la Cetatea-Albă.

Stilul cronografului, precum s-a putut vedea și din extrasul de mai sus, e concis, dar traducerea e adesea plină de vigoare și uneori pitorească. Iată de pildă înfățișarea unui împărat războinic (Vasile, fiul lui Roman): „Coifurele, segeatele, sulițele, platoșele, toate armele lui erau mai dragi decît mease tinse, pline de veselie și de vin dulce. Sunetul armelor și răsunul coardelor de arc, mai iubia decît glas de alăute". Iată, prin contrast, și un portret de împărat desfrînat (Constantin, fratele lui Vasile): „Nu iubea sunete de sabii și bucine, seamne de războie, nici chiote de gloate, nicie glas de oaste, ce numai ce bea și mînca cu mueri frumoase și cu fluere și alăute, jucări și cîntece...".[1] Iată acum și descrierea plastică a luptei lui Mircea cu turcii, care a găsit ecou și în sufletul lui Eminescu, căci o citează în evocarea luptei de la Rovine: „Și fu războiu mare cîtu se întuneca de nu se vedea văzduhul de mulțimea săgeatelor, și mai pierdu Baiazid oastea lui cu totul. Iară pașii și voevozii pieriră toți, așa de se vărsa sînge mult cît era văile crunte."

Cronograful lui Moxa n-a avut însă, după cît se pare, răspîndire, findcă pînă acum nu ne este cunoscut decît într-un singur exemplar — și acela la Moscova.

Mai multă răspîndire au avut însă cronografele traduse din grecește.

CRONOGRAFE DE ORIGINE GREACĂ

Cronograful lui Dorotei al Monembaziei. Cronograful versificat al lui Manasses a fost prelucrat în proză și amplificat cu fragmente împrumutate din Theofan, Gheorghe Monahul, Cedren, Zonaràs ș.a. Astfel s-a format o cronică în limba greacă populară, care ducea povestirea evenimentelor pînă la anul 1570, cunoscută de bizantinologi sub numele de *Cronica de la 1570*. Acest cronograf grecesc s-a păstrat în peste 25 de manuscrise, dintre care o versiune, intitulată *Istoria politică*, a fost publicată de Martin Crusius în a sa *Turco-graecia*, la Basel, în 1584.

O altă versiune de pe acest cronograf a fost adusă în Moldova de Ierotei, mitropolitul Monembaziei. În 1588 Ierotei însoțea pe elevul său, patriarhul Constantinopolului Eremia al II-lea, într-o călătorie prin Țara Românească, Moldova și Rusia, întreprinsă cu scopul de a obține mijloacele necesare pentru a scăpa de datorii scaunul patriarhiei. În Moldova domnea atunci Petru Șchiopu,

[1] Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 341.

„învățat desăvîrșit — cum ne încredințează Ierotei — care știe limba turcă, greacă și română" și care ținuse în prima căsătorie o grecoaică din insula Rodos, Maria Amirali. Prelații sosesc la curtea din Iași pe vremea cînd domnul sărbătorea asocierea la domnie a fiului său Petru și căsătoria fiicei sale Maria cu spătarul Zotu Țigara, grec originar din Ianina. Manuscrisul cronografului a fost copiat din porunca lui Petru Șchiopu, sub supravegherea lui Zotu Țigara. Mai tîrziu, în 1631, cînd Zotu Țigara nu mai era în viață, copia făcută în Moldova a fost tipărită la Veneția în 1631, sub titlul: Βιβλίου ἱστορικοῦ περιέχου ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας... *(Carte istorică cuprinzînd pe scurt felurite și interesante istorii...)*. Cartea s-a tipărit pe numele mitropolitului Dorotei al Monembaziei („adunată — spune titlul mai departe — din diferite adevărate istorii și tradusă în limba populară de către prea sfințitul mitropolit al Monembaziei chir Dorotei"), cu spezele lui Apostol Țigara, fratele lui Zotu, și este închinată lui Alexandru Cuconul, domnul Țării Românești (1623—1627).

Cronograful cuprinde, între domnia lui Selim al II-lea și Murat al III-lea, un capitol în care se descrie activitatea mitropolitului Ierotei și petrecerea lui în Moldova, la curtea lui Petru Șchiopu. Textul merge cu povestirea evenimentelor pînă la domnia sultanului Murat al III-lea.

Cronograful lui Dorotei a fost cunoscut de timpuriu la noi și a fost tradus, după datele pe care ni le dau cîteva copii posterioare, de Grigore Dascălul Buză („scoasă după grecie pă limbă românească de Grigore Dascălul Buză").

Cronograful lui Cigala. Al doilea cronograf grecesc care a circulat în literatura veche românească a fost publicat și el la Veneția, în 1637, de Mathei Cigala din Cipru, paroh al bisericii grecești San-Giorgio din Veneția, sub titlul: Νέα σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν... *(Noul compendiu de diferite istorii, începînd de la zidirea lumei și ajungînd pînă în anul de față ... traduse în limba populară de către Mathei Cigala din Cipru*[1]*)*.

Baza acestui cronograf este tot cronica de la 1570. Autorul a luat însă, într-o vreme cînd nu exista noțiunea de proprietate literară, pasaje întregi din Dorotei al Monembaziei. De la 1392 înainte, Cigala intercalează, dezvoltînd, *Turcograecia* lui Crusius. Cronograful se încheie la anul 1624, după care urmează o serie de capitole disparate: o listă a împăraților bizantini și a patriarhilor pînă la invazia turcilor, un capitol despre „dispotația sf. Silvestru cu vrăjitorul Zamvri", altul despre cele șapte sinoade ecumenice, despre întemeierea Veneției și despre dogii care au stăpînit-o, despre demnitățile curții imperiale a Bizanțului. Cronograful lui Cigala a ajuns în Moldova și a fost tradus, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, de Pătrașco Danovici, ce a fost „supt vlăstia domniei Moldovei logofăt al treilea și grămătic de scrisoare grecească".

Ni s-a păstrat într-o mulțime de manuscrise, dintre care cel mai vechi se află în Biblioteca Academiei Române sub cota nr. 86 și a fost copiat în anul 1669, de către Gavril Diac ot Bălțătești „cu cheltuiala lui Ion Iorgachie Cantacuzino, sinŭ Toader Eordachie vel vistiernic", protectorul lui Miron Costin.

---

[1] Dăm titlul (prescurtat) după traducerea lui D. Russo, *Studii ist. greco-rom.*, I, p. 87.

Din contaminarea cronografului lui Dorotei cu cronograful Cigala s-a format în literatura noastră un al treilea tip de cronograf, poate cel mai răspîndit.

Ambele cronografe au fost utilizate de timpuriu de cărturarii noştri. Mitropolitul Dosoftei a împrumutat, precum dealtfel o spune singur şi precum a dovedit-o acum în urmă regretatul Iulian Ştefănescu, materiale pentru legendele sale hagiografice, şi din Cigala şi din Dorotei. Contimporanul lui Dosoftei, Miron Costin, era şi el un cititor pasionat al cronografelor. Cronica munteană intitulată *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, atribuită lui Radu Popescu, a cuprins şi ea pasaje din Dorotei şi din Cigala.

Regretatul Iulian Ştefănescu a arătat că cele 25 de cópii din această clasă de manuscrise se pot grupa în cinci familii, care toate derivă dintr-un prototip comun, păstrat mai bine în manuscrisul nr. 3517 din Bibilioteca Academiei Române.

Ceea ce este însă mai interesant: cronografele au pătruns, prin cărturarii mărunţi, în masele adînci ale poporului şi au lăsat în folclorul nostru urme care dăinuiesc pînă astăzi.

Cronografele bizantine cuprind în urzeala lor un bogat material folcloric. O parte din acest material folcloric este alcătuită din legende religioase apocrife, care, pe cale orală sau scrisă, s-au revărsat asupra întregii lumi ortodoxe din Balcani şi din Răsărit. Altă parte este alcătuită din legende cu substrat istoric, plăsmuite în vremurile de agonie ale antichităţii clasice, şi, în sfîrşit, cîteva sînt teme de folclor ce par să fi intrat în Bizanţ din lumea Orientului arab.

ELEMENTE DIN CRONOGRAFE ÎN FOLCLOR

Am analizat pe larg, în *Cărţile populare*, vol. II, bogatul strat de legende apocrife al cronografelor privitor la: căderea îngerilor, numele lui Adam, Cain şi Abel, omorîrea lui Cain şi originea cîinilor, uriaşii; Melchisedec, Avraam, Moise, Solomon; prorocul Eremia şi căderea Ierusalimului, Iosif şi Asineta; Avgar şi Mîntuitorul; cei şapte cuconi din Efes. Am arătat cu acel prilej cît de întinse sînt ramificaţiile acestei literaturi apocrife în tezaurul tradiţiilor şi creaţiilor populare. De exemplu, cronografele lui Dorotei şi Cigala ne explică astfel numele lui Adam: „Acest nume al lui Adam se scrie în patru slove: slova dintîi *A* arată partea despre răsărit; iară slova a doua iaste *D*, arată partea despre apus; iară slova a treia iaste *A*, arată partea despre miazănoapte; iară slova a patra iaste *M*, arată partea despre miazăzi". Textul românesc este însă aci confuz, căci nu se vede ce legătură este între literele care alcătuiesc numele lui Adam şi punctele cardinale ale pămîntului. Legenda se luminează însă prin originalul grecesc: prima literă din numele lui Adam vine de la Ἀνατολή (răsărit); a doua *D* din Δύσις (apus); a treia *A* din Ἄρκτος (= miazănoapte); a patra Μεσημβρία (= miazăzi) — aceasta pentru că Dumnezeu, în chip simbolic, a făcut pe om cu elemente luate de la toate punctele

cardinale, pentru ca pămîntul să-l recunoască ca al său. Din acest pasaj al cronografelor s-au inspirat cărturarii mărunți ai satelor, care, în orațiile de iertăciune rostite la nunți, după ce evocă creațiunea omului, introduc următorul episod:

Ș-a mai trimes Dumnezeu
În *patru unghiuri de lume;*
Și-au adunat *patru slove*
De-au făcut un nume;
Au trimes la răsărit,
La amiază și la asfințit,
Și la miez de miazănoapte,
Și adunară patru slove din carte,
Și-a tălmăcit *numele*
Strămoșului nostru *Adam.*

Aceste orații sînt rostite pretutindeni la nunțile țărănești, de către vornic, înainte de plecarea mirilor la biserică.

Istoria Troadei. Al doilea strat de materiale populare din cronografe este alcătuit din legende profane, grecești sau bizantine. Astfel este ciclul de legende privitoare la luptele de sub zidurile Troiei, înfățișate însă într-o altă lumină decît aceea pe care o cunoaștem din poemele homerice.

Izvorul acestor legende din cronografe sînt două plăsmuiri apocrife din veacul al II-lea al erei creștine: Dictys Cretanul și Dares Frigianul, doi pretinși martori la războiul troian, care ar fi scris — unul din tabăra grecească, altul din tabăra troiană — originea și peripețiile luptelor la care au luat parte. Această *Istorie a Troadei* a plăcut mult în lumea veche românească; ea a fost extrasă din cronograful lui Cigala, unde povestirea este mai vie, mai colorată și mai completă — fiindcă cuprinde și tragedia eroilor greci după întoarcerea în patrie — și a circulat, extrasă aparte, în numeroase cópii manuscrise.

Capitolele privitoare la Constantin cel Mare, care trebuie să-și fi găsit un mare număr de cititori, fiindcă le găsim extrase și în copii aparte, cuprind și ele multe elemente de folclor bizantin.

Folclor oriental. Găsim însă și material legendar care a pătruns în folclorul bizantin din Orientul arab, ca de pildă episodul soției lui Theodosie cel Mic, pe care cronografele ni-l povestesc astfel: împăratul primise în dar un măr prea frumos, pe care-l trimise soției sale. Aceasta, admirîndu-l, îl dărui nașului ei, Pavlin, care, neștiind că fusese în mîna împăratului, îl aduse acestuia. Theodosie, intrînd în bănuieli, întrebă pe soție ce a făcut cu mărul? Soția se jură că l-a mîncat. Împăratul, arătîndu-i mărul, porunci să se taie capul lui Pavlin, iar pe ea o izgoni. Femeia se duse la Ierusalim, unde muri. Această legendă, într-o formă mai bine închegată, se găsește încorporată în vestita colecție de basme arabe *O mie și una de nopți* și este probabil de origine indică, deoarece își găsește paralela cea mai veche într-o colecție de povești sanscrite, *Vetala panciavinsati*, din secolul al VI—VII-lea.

Localizări. Unele elemente anecdotice din cronografe, ca de exemplu episodul, încorporat în cronografe la împărăția lui Tiberiu, despre un bolnav cu o rană plină de puroi pe care se așezase mușteleie de-l chinuiau, și care oprește pe un binefăcător ce vroia să le gonească: „Lasă-le că sunt sătule acestea de nu mănîncă rău, numai ce ling, iară de vor începea niște flămînde, mai rău vor mînca", a fost localizat și la noi. În Moldova, în satul Țepu din județul Tecuci, în centrul legendei apare poetul Conachi, care condamnă un slujitor vinovat să fie legat gol în lunca Bîrladului; în Basarabia, o legendă asemănătoare a fost pusă pe seama boierului Calmuțki.

BIBLIOGRAFIE

Cronograful lui Moxa a fost publicat de B. Petriceicu Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, 1878, p. 313—443. Republicat în caractere latine (dar cu păstrarea unor litere chirilice) de N. Simache și T. Cristescu, *Hronograful lui Mihail Moxa*, Buzău, 1942. Prefața confuză nu rezolvă problema surselor, care trebuie pusă pe alte baze. Despre izvoarele cronografului: Ion Bogdan, în *Archiv für slawische Philologie*, XIII, p. 501—502. Cf. și adaosele lui Const. Jireček, XIV, p. 255—277. Textul slav al cronografului lui Manasses, în *Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară făcută pe la 1350* de I. Bogdan, *cu o prefață de prof. I. Bianu*, București, 1922. Pentru *Skazanije*, cf. Bogdan, *Arch. für sl. Phil.*, XIII, p. 481—536; același, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1835, p. 79—102; același, *Letopisețul lui Azarie*, *Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXI, *Mem. sect. ist.*, 1909, p. 6—19 și 65—89, XIV, p. 255 și urm.; Margareta Ștefănescu, *Cronica lui Manasses și literatura româno-slavă și română veche*, Iași, 1927 (Extras din *Arhiva*, Iași, 1927). Despre raporturile cu Manasses vezi și N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche românească*, *Analele Acad. Rom.*, *Mem. secț. lit.*, s. III, t. III, mem. 3, 1925, p. 36—38.

Cronografele grecești (tip Dorotei și Cigala). D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, 1939, p. 53—100 (cronica de la 1570; *Turcograecia* lui Crusius; cronografele lui Dorotei și Cigala; cronografele românești); Iulian Ștefănescu, *Cronografele românești de tipul Danovici* (studiu neterminat, publicat după moartea autorului), în *Revista istorică română*, IX, 1939, p. 1—77. Despre utilizarea cronografelor de Dosoftei, vezi Iulian Ștefănescu, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297; de Radu Popescu în *Istoriile domnilor Țării Românești*, la Al. Vasilescu, în *Convorbiri literare*, XLVIII, 1914, p. 1085—1092, și D. Russo, *op. cit.*, p. 99. Despre Dorotei: V. Grecu, în *Codrul Cosminului*, II—III, p. 535—556.

Legenda Troadei. Textul publicat: de M. Voileanu, *Codicele M. Voileanu*, Sibiu, 1891, p. 25—44 (după un ms. din 1748); de Leca Morariu, *Războiul Troadei* după *Codicele Popovici* (1796), Cernăuți, 1924; și de dr. M. Gaster (după un cronograf) în traducere germană, în *Byzantinische Zeitschrift*, III, 1894, p. 528—552. Studii asupra legendei în legătură cu cronografele: Karl Praechter, *Original der rumänischen Troia*, în *Byzantinische Zeitschrift*, IV, 1895, p. 519—546; W. Istrin, *Beiträge zur griechisch-slawischen Chronographie*, în *Archiv für slawische Philologie*, XVII, 1895, p. 416—429; N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche românească*, *Analele Acad. Rom.*, *Mem. secț. lit.*, s. III, mem. 3,

București, 1925 (tot aci, p. 13—73, versiunea occidentală a lui Guido della Colonna în ms. 2183 din Bibl. Acad. Rom.), p. 9—35; D. Russo, *Studii ist. greco-rom.*, I, p. 92—93.

Legendele sfîntului Constantin. Iulian M. Ștefănescu, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297 (legenda aparte în ms. 1433 din Bibl. Acad. Rom.).

Extrase din cronografe. E. C. Grigoraș, *Povestiri din cronografe*, București, 1931, Casa Școalelor (legenda sf. Cruci; legenda sf. Sofii; legenda celor șapte cuconi); Vasile Grecu, *Legenda Maicii Domnului*, în *Glasul Bucovinei* pe anul 1921, p. 145—148; Ovid Densusianu, în *Revista critică literară*, III, 1895, p. 286—298 (după ms. din Paris, fond valah nr. 4); Aron Densusianu, în *Revista crit. și lit.*, IV, 1896, p. 307—319; M. Demetrescu, în *Convorbiri literare*, XXIX, 1895, p. 657—663, și în *Arhivele Olteniei*, II, 1923, p. 347—353.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ASCENSIUNEA BOIERIMII ÎN VIAȚA DE CULTURĂ A NEAMULUI

Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, rostul cultural al clerului începe însă să decadă. Și atunci, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, mai ales în Moldova, clasa socială a boierimii dobîndește un loc preponderent în viața de cultură a neamului. Această ascensiune este rezultatul unor prefaceri adînci săvîrșite în structura socială a poporului românesc, prefaceri pe care vom încerca să le schițăm în linii generale aci, pentru că ea a avut o importanță deosebită în cultura noastră veche.

Nu avem acte din epoca întemeierii principatelor, dar atît cît putem întrezări în negura vremurilor, din cîteva documente posterioare, se pare că încă din epoca de închegare a principatelor noastre, forma obișnuită de proprietate, deși nu singura, era cea colectivă. Populația de agricultori, răsfirată în sate, stăpînea în devălmășie pămîntul pe care-l lucra, imașurile pe care-și păștea vitele, pădurea din care-și scotea lemnele trebuitoare pentru construcție și foc. Pămîntul era proprietatea colectivă a satului, care scobora dintr-un strămoș comun. Satul întreg, înrudit deci prin legături de familie, muncea în comun pămîntul, din recolta căruia apoi fiecare își trăgea partea lui și a alor săi, sub oblăduirea bătrînilor.

După întemeierea principatelor, domnii pun stăpînire pe pămînturile nemuncite și nelocuite, precum și pe cele confiscate de la „vicleni", adică de la „vînzătorii de țară", trădătorii. Din aceste pămînturi, care alcătuiau domeniile coroanei, voievozii dăruiau sfetnicilor lor de taină — boierilor de divan — precum și vitejilor care își puseseră pe cîmpurile de luptă viața în primejdie pentru apărarea domniei, lanuri întinse. Aceste pămînturi dăruite trebuiau însă puse în valoare, trebuiau cultivate; și pentru desțelenirea lor era nevoie de brațe. În acest scop, stăpînul își coloniza moșia cu țărani — fie că îi atrăgea din satele răzețești învecinate, unde creșterea populației împuțina rația de hrană, fie că îi aducea din depărtări, din țări străine. Țăranii, veniți astfel coloni pe moșia boierului, primeau de la acesta cîteva pogoane de pămînt pe care-l munceau pentru hrana lor și a familiei lor, dar se învoiau, în schimbul pogoanelor primite, să dea proprietarului o parte din recoltă — dijma — și să lucreze un număr de zile pe an pe pămîntul pe care proprietarul și-l rezervase sieși.

În chipul acesta a început să se diferențieze clasa țăranilor în două: o clasă de *țărani liberi*, băștinași, trăind fără nici o constrîngere, ca răzeși sau

moșneni, din moși strămoși pe pământul pe care-l stăpîneau ca proprietate colectivă, în devălmășie — și alături, o altă clasă de *țărani clăcași*, care primeau pământul anual din proprietatea boierului, obligîndu-se în schimb, prin bună învoială, la dijmă și la clacă.

Aceste două forme sociale au convieţuit multă vreme; dar în cursul veacurilor XVI—XVII, clasa țăranilor răzeși începe să se îngusteze, în timp ce crește din ce în ce clasa țăranilor clăcași.

Începînd de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, din pricina tributului pe care domnii trebuiau să-l verse anual la Poartă, birurile apăsau din ce în ce mai greu populația rurală. Spre a face față acestei fiscalități excesive, vechii moșneni și răzeși încep să-și vîndă boierilor de pe moșiile învecinate sfoara de pămînt ce li se cuvenea din proprietatea colectivă. Prin aceste vînzări, țăranii răzeși rămîn din punct de vedere juridic fără pămînt; zic din punct de vedere juridic, fiindcă, de fapt, boierul le ceda de cele mai multe ori pămîntul vîndut, ca să-l lucreze mai departe pentru hrana lor, dar cu condiția ca, în schimbul pămîntului cedat, țăranul să dea o parte din recoltă, dijma, și să se oblige a munci un număr de zile pe an în moșia boierească, adică să facă claca. Prin aceasta țăranul răzeș intra într-o sferă juridică nouă: pămîntul lui trecuse, prin vînzare, în proprietatea boierului, dar boierul îi lăsase mai departe uzufructul pogoanelor vîndute, în schimbul dijmei și al clăcii. Rămas fără pămîntul său propriu, țăranul răzeș sau moșnean, care-și vînduse partea lui de moșie, intra în rîndurile țăranilor clăcași. Condițiile economice din ce în ce mai grele — mai ales în epoca domniilor fanariote — vor sili cu timpul aproape toată țărănimea liberă să-și vîndă ocinele și să intre în condițiile juridice ale clăcașilor.

În secolul al XVII-lea sîntem tocmai în epoca în care procesul acesta social este în plină desfășurare. Boierimea își întinde necontenit hotarele moșiilor, absorbind proprietatea răzeșilor. Pe ruinele proprietății colective țărănești, se ridică, din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, o clasă de latifundiari puternici, care formează divanul și joacă un rol important în ridicarea și în surparea tronurilor, care colindă curțile străine pentru a consolida sau a intriga împotriva domnilor.

Centrele importante în care se punea la cale întronarea și răsturnarea domnilor noștri erau, în secolul al XVII-lea, Constantinopolul și orașele Poloniei.

În Constantinopol veneau periodic domnii cu alaiurile de boieri, pentru a primi învestitura de la Poartă, la fiecare început de domnie. Dar în această metropolă de cultură a Orientului — în care se suprapusese trei civilizații diferite: bizantină, latină medievală și turco-arabă — domnii și boierii veneau în contact cu fruntașii plutocrației grecești, grupați în jurul patriarhiei, din care radia viața spirituală a întregului popor grec. Din secolul al XVII-lea, profesorii de la școala patriarhiei, care își făcuseră studiile la colegiile din Roma, Veneția și Padova, introduseseră un avînt de viață nouă din orizonturile Renașterii occidentale. Era imposibil ca boierimea noastră, care se vîntura necontenit prin Constantinopol, să fie atrasă numai de pitorescul și strălucirea acestei cetăți pe care o cîntaseră truverii evului mediu francez. Contactul cu cercurile patriarhiei a trezit în ei rîvna după orizonturile mai largi ale culturii occidentale.

În mediul cosmopolit al Constantinopolului și în marea școală a patriarhiei și-au făcut ucenicia științifică: acea bizară figură care e Nicolae Milescu, domnul Constantin Duca, stolnicul Constantin Cantacuzino și cea mai cuprinzătoare și mai erudită minte a trecutului nostru de cultură, Dimitrie Cantemir.

Un al doilea curent de cultură occidentală a venit în Moldova din Polonia, în împrejurările pe care le vom vedea în capitolul următor.

Contactul cu școlile Poloniei și cu lumea greacă din Constantinopol înlesnește boierimii noastre să cîștige un loc de frunte în cultura principatelor și deschide în același timp o eră nouă în istoria literaturii noastre.

BIBLIOGRAFIE

Pentru urmărirea mai pe larg a prefacerilor săvîrșite în viața socială a poporului nostru, în legătură cu cele expuse, N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908 (broșura alcătuiește volumul XVIII, 1, din colecția *Studii și Documente cu privire la istoria românilor*).

Interesante contribuții aduc studiile documentate ale mult regretatului istoric C. Giurescu, *Despre rumâni*, *Analele Academiei Române*, seria a II-a, tom. XXXVIII, *Memoriile secțiunii istorice*, an. 1916, p. 191—247; același, *Despre boieri*, București, Socec, 1920, o broșură de 128 pagini. Ambele chestiuni au fost reluate într-un cadru mai larg în cursul pe care regretatul Giurescu l-a ținut la Facultatea de litere din București, în anul școlar 1915—1916, sub titlul *Organizarea socială în Țara Românească* (o copie litografică din acest curs se păstrează în Biblioteca Academiei Române sub cota II, 52358).

O expunere succintă a evoluției claselor sociale la I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc* (Conferință ținută sub auspiciile Institutului social român, la Fundația Regală, duminică 25 ianuarie 1925), extras din *Convorbiri literare*, februarie și aprilie 1925 (23 pag.). Chestiunea a fost reluată de I. Filitti și tratată mai pe larg, cu materialul documentar necesar, în *Arhiva pentru știința și reforma socială*, București, 1925. Pentru informații privitoare la titlurile și funcțiunile boierilor, în legătură cu originea dregătoriilor și cu evoluția lor, același, *Oameni dependenți și cultivatori liberi în principatele române în sec. XV—XVII*, București, 1933, *Analele Acad. Rom. Mem. secț. ist.*, seria II, form. XIII, mem. 18; același, *Proprietatea solului în principatele române pînă la 1864*, București, 1935, „Fundațiunea Regele Ferdinand I"; C. C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, București, 1925.

TINERETUL MOLDOVEAN LA STUDII ÎN POLONIA

Călugării, care continuaseră în mănăstiri, din îndemnul domnilor și al boierilor, cronica lui Ștefan cel Mare, reprezintă în istoriografia Moldovei o decădere. Însuflețiți de recunoștință față de voievozii care, prin daniile lor, le-au asigurat viața materială, ei le-au zugrăvit faptele într-un stil exaltat de pietate. Modelele cu care erau deprinși, legendele hagiografice, înfățișînd viețile sfinților într-o bogată înlănțuire de incidente miraculoase și în lumină

de apoteoză, i-au făcut să dea scrisului lor un pronunțat caracter panegiric. De altă parte, zbuciumările interne, luptele pentru apărarea Moldovei, zarva de la curtea domnească, a căror ecou ajungea pînă între zidurile mănăstirii stins, sînt înfățișate șters, fără interes, fără coloare.

În cronicile moldovenești scrise de călugări în limba slavă nu găsim, prin urmare, nici sentimentul național, nici simțul obiectivității. Meritul de a face din istorie un instrument al conștiinței naționale revine marilor cronicari moldoveni, care, grupați strîns în jurul voievozilor lor, și-au amestecat sîngele cu pămîntul țării.

Boierii moldoveni, continuînd letopisețele călugărilor, au pornit sub impulsul unui sentiment patriotic, pe care îl spun răspicat în predosloviile lor. Ei scriu ca să afle „cap și începătură moșilor", ale căror fapte să servească drept norme pentru urmași: „ca să fie cele bune de învățătură, iar de cele rele să se ferească".

Cînd cineva este însuflețit de asemenea idei, cea dintîi năzuință a lui trebuie să fie adevărul. De aci acel spirit de obiectivitate și de discernămînt critic pe care îl găsim la marii cronicari moldoveni; de aci și preocuparea lor de a scrie istoria nu într-o limbă pe care masele populare nu o înțelegeau, ci în limba națională.

Este deci o mare deosebire, și de concepție și de nivel, între cronicile slavonești scrise de călugări și între cele alcătuite în limba română de către boierii moldoveni.

Ca să ne putem explica această deosebire de nivel și de cóncepție, e necesar să căutăm a determina mai întîi mediul cultural în care s-au format sufletește primii boieri cronicari.

Pribegi în Polonia. Moldova, de la începutul organizării sale politice, ținea capătul marilor drumuri de comerț care uneau cetățile Poloniei cu cetățile de pe țărmurile Mării Negre, și prin ele avea legături, pe de o parte, cu marile căi maritime care duceau spre Orientul îndepărtat, iar pe de o alta, cu marile centre de negoț ale Italiei medievale. Din timpurile vechi, neguțătorii poloni colindau drumurile Moldovei pentru a ajunge la porturile de pe coastele Mării Negre. Pe aceste vechi legături comerciale s-au grefat, cu vremea, relațiile politice și culturale. Alexandru cel Bun, intrînd în legături cu vecinii săi, s-a căsătorit cu vara regelui, Ringala, și a împrumutat coroana Poloniei cu 5.000 de ruble, pentru care a primit în schimb, ca zălog, Pocuția. Aceste legături politice continuă și sub urmașii săi și, în războiul civil care se dezlănțuie între fiii și urmașii lui Alexandru cel Bun, cei alungați din domnie se refugiau în Polonia.

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea se creează în Moldova două partide: un partid care ținea cu turcii și un altul care nădăjduia să scuture, prin ajutorul polonilor, suzeranitatea musulmană, devenită din ce în ce mai apăsătoare. În luptele înverșunate dintre aceste două partide, lupte în care era prinsă toată boierimea, cei ce se sprijineau pe ajutorul leșesc, învinși de domnul adus de turci, fugeau în Polonia, ca să-și scape viața. Astfel și-au găsit refugiu în țara vecină Alexandru Lăpușneanu și fiul său Bogdan, care avea prieteni în nobilimea polonă, întrucît surorile sale fuseseră măritate în Polonia. Cînd Petru Șchiopul a luat drumul exilului spre Tirol, boierii săi devo-

tați s-au refugiat în Polonia. Acolo și-au găsit atunci adăpostul familiile Stroici și Movileștii, la care s-a alăturat apoi marele boier Nestor Ureche, fugit la urcarea în a doua domnie a lui Aron-Vodă.

Cînd norocul le surîdea, cînd nemulțumirile împotriva domnului adus de turci creșteau în țară, atunci pribegii se întorceau, sprijiniți de oști polone. Astfel, Zamoisky a făcut domn în Moldova pe Ieremia Movilă și, după moartea acestuia, pe Constantin Movilă. În războiul civil care a urmat între veri, adică între fiii lui Ieremia și ai lui Constantin, totdeauna înfrînții își găseau adăpost pe pămîntul polon. Tot la vecinii de la nord s-a refugiat și Miron Barnovski, care, cu tot numele său slav, era moldovean de baștină, din neamul Movileștilor. Faptul că și-a schimbat numele dovedește, și el, o influență polonă.

Boierii aceștia care se refugiau în țară străină, trebuind de multe ori să rămînă acolo vreme îndelungată — nici ei nu știau dacă se vor mai întoarce cîndva — ca să-și poată asigura o ședere liniștită, cereau și obțineau indigenatul polon. Astfel se constată documentar că au dobîndit cetățenia polonă Movileștii — Gheorghe, Ieremia și Simeon; Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche; Luca Stroici — care ne-a lăsat *Tatăl nostru* scris cu caractere latine, sub influența polonă, și care semna în documente alături de chirilice și în caractere latine; Miron Barnovski; hatmanul Ioan Costin, tatăl lui Miron Costin, și mulți alții.

Încetățeniți în regatul vecin și știind că drumurile de întoarcere în țară le sînt închise, boierii noștri trebuiau să-și asigure un rost pentru viață între străini și, cum erau deprinși din țara lor cu agricultura, cei mai mulți arendau moșii din domeniile coroanei. Documentele timpului ne indică boieri de frunte ai Moldovei care cultivau în secolul al XVII-lea moșii în Polonia. Astfel Nestor Ureche arendase o moșie în starostia Zolkiew, Luca Stroici luase pe seama sa o moșie la Zwinigrad și Vasile Ureche, fratele cronicarului, era arendaș la Zahajpole.

Așezîndu-și rostul vieții lor pe vreme îndelungată, poate pentru totdeauna, în Polonia, era firesc ca pribegii moldoveni să caute legături de înrudire cu nobilimea cu care conviețuiau. O seamă de fiice ale marilor boieri moldoveni s-au căsătorit cu tineri poloni. Astfel și-a măritat Ieremia Movilă cele patru fete ale sale; o soră a lui era căsătorită și ea cu un polonez; Vasile Lupu a măritat pe fiica sa, domnița Maria, cu principele litvan Janusz Radziwill. Ca urmare firească a acestor legături de rudenie, o sumă de nobili intră în serviciul domnilor moldoveni, cînd aceștia, venind din Polonia, se așază în tron cu sprijinul oștilor polone.

Pe de altă parte, domnii noștri aveau — pentru a face față împrejurărilor politice — la curtea lor, secretari pentru limba polonă, pe care îi întrebuințau în corespondența diplomatică ce o aveau cu regatul de la nord.

Rezultatul acestor numeroase legături a fost că tinerimea moldoveană a început să frecventeze școlile polone. E posibil ca o bună parte dintre tinerii noștri boieri care urmau școlile acestea să fi fost pregătiți chiar în Moldova, în școlile întemeiate de iezuiți. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se găsesc în Moldova cîteva asemenea școli în care, între limbile de predare, dacă nu chiar ca materie principală, figura și limba latină. Așa, de exemplu, ne este amintit colegiul iezuit din Iași, în care trebuie să fi urmat și mulți români, fiindcă numai așa ne explicăm sprijinul material pe care i-l acordă Iordache

Ruset sau Miron Costin. Ar fi, într-adevăr, curios ca moldovenii să fi sprijinit băneşte această şcoală, dacă fiii lor n-ar fi învăţat în ea. Tot în acelaşi timp se constată un seminar catolic la Cotnari, în care se pregăteau pentru cariera preoţească cei ce voiau să ocupe parohii catolice în Moldova. Un alt seminar se afla la Galaţi, condus, pe la a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de franciscanul Ressi.

Profesorii din aceste şcoli iezuite se pare că predau şi lecţii particulare în casele marilor boieri. Iezuitul Francesco Renzi, într-o scrisoare din 24 iulie 1693 către Congregaţiunea „De Propaganda fide", spune textual că: „acum 15 ani am venit în Moldova şi am fost repartizat la Iaşi, şi în toată ţara pe atunci nu era altcineva ca să vorbească sau să ştie limba latinească afară de Mironaşco Costin, care a fost mare logofăt ... Astăzi toată floarea nobilimii vorbeşte latineşte şi mulţi dintre dînşii chiar sunt foarte învăţaţi. Actualul principe, Constantin Duca, în vîrstă de 23 de ani, este un elev al meu; hatmanul ⟨era atunci Nicolae Costin⟩, serdarul ⟨era Ioan Costin, fratele lui Nicolae⟩ şi secretarii domneşti pentru corespondenţa cifrată sunt şi ei *elevii* şi fiii spirituali ai mei."

În aceste şcoli se punea pe învăţămîntul limbii latine atîta preţ, încît, după cum ne mărturiseşte un misionar franciscan, Marcu Bandini, trimis pe vremea lui Vasile Lupu să cerceteze bisericile catolice din Moldova, la sărbătorile Crăciunului, şcolarii veneau la curtea domnului să-l salute şi să recite versuri ocazionale în limba latină.

Dragostea pentru cultura latină, răspîndită şi prin aceste şcoli, a devenit cu vremea aşa de însemnată în Moldova, încît, atunci cînd Vasile Lupu a înfiinţat în mănăstirea Trei Ierarhi o şcoală superioară teologică, el a adus ca profesori pe cei mai de seamă reprezentanţi ai Academiei teologice din Kiev, care avea în organizarea sa, după cum s-a văzut, o bază latină.

Dar în afară de această cultură latină, care începuse să se răspîndească în Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea, tineretul nostru a căutat să-şi îmbogăţească învăţătura mergînd peste hotarele ţării, la studii superioare în Polonia.

Istoricul polon Eugen Barwinski, care a publicat cu cîţiva ani înaintea războiului o versiune latină a cronicii lui Miron Costin, ne dă o listă de vreo 20 de tineri moldoveni care au urmat cursurile Universităţii din Cracovia între anii 1405 şi 1503.

În Polonia, poate la Lwów, şi-a făcut studiile Grigore Ureche, pe la începutul veacului al XVII-lea, iar trei decenii mai tîrziu, Miron Costin urma cursurile colegiului din Bar, unde a văzut acea invazie de lăcuste pe care o povesteşte aşa de pitoresc în cronica lui.

Se constată dar, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, o remarcabilă afluenţă a tineretului moldovean spre şcolile din Polonia — unii veniţi din Moldova, alţii stabiliţi acolo cu părinţii, în urma vicisitudinilor din patria lor.

Cultura latină în Polonia. Care erau însă, în această epocă, direcţiile culturii polone?

Polonia era o ţară catolică şi ca atare adoptase în biserică şi în cancelariile regale limba latină. Această limbă, în care îşi scriseseră operele lor cei mai de seamă reprezentanţi ai culturii polone, era aci atît de înrădăcinată, încît un

istoric literar slav spune că cei mai buni fii ai Poloniei aveau mai pronunțată dorința de cosmopolitism decît dragostea pentru cultura lor națională. În limba latină au fost scrise — după cum o să vedem mai tîrziu — o mulțime de cronici polone, care au fost cunoscute și de cronicarii noștri.

Începînd însă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pătrund în Polonia, venind din Italia, razele Renașterii.

În secolul al XVI-lea, sub regii Sigismund I (1506—1548), căsătorit cu o italiancă, Bona Sforza, Sigismund al II-lea (1548—1572) și Ștefan Báthory (1575—1585), legăturile culturale dintre Polonia și Italia se intensifică.

Reprezentanți de seamă ai umanismului italian vin, în această epocă, să-și caute norocul la curtea regilor și a nobililor poloni. Unul dintre aceștia a fost Filippo Buonacorsi, care a trăit între 1437 și 1496. Își făcuse studiile la Roma, era membru al Academiei pomponiane și stătea în corespondență cu Polizziano, Bartolomeo della Scalla și cu Lorenzo dei Medici din Florența, cel care a acordat un sprijin așa de prețios artelor, încît a fost supranumit Magnificul.

Un alt italian adăpostit în Polonia a fost Alessandro Guagnini, originar din Verona, decedat la Cracovia în 1614. A fost ofițer în armata poloneză, a luat parte la expediții războinice în Moldova și a scris o cronică, despre care ne vom ocupa în capitolul următor, întrucît a fost utilizată și de cronicarii noștri.

Cultul pentru latinitatea clasică, ideile umaniștilor și ale principalilor reprezentanți ai Renașterii au fost transplantate în Polonia nu numai de italieni, ci și de tineretul polon care se ducea să-și desăvîrșească studiile în școlile și universitățile Italiei.

În fruntea acestora stă Ioan Zamoiski, marele cancelar, care n-a fost numai un mare talent militar și un însemnat bărbat politic, ci și un om de o cultură vastă. Își făcuse studiile la Padova și păstra din timpurile copilăriei, petrecute în Italia, amintiri așa de puternice, încît spunea prietenilor săi: „Patavium virum me fecit", adică: „Padova m-a făcut om". Scria cu ușurință elegante versuri latinești, citea și gusta operele antichității clasice și avea o profundă admirație pentru științe și litere.

Tot în Italia a studiat cel mai de seamă scriitor al literaturii polone din epoca ei de aur, Ioan Kochanowski, pomenit mai sus în legătură cu activitatea mitropolitului Dosoftei.

Sub influența bisericii catolice și a legăturilor culturale cu Italia, Polonia ajunsese deci la o frumoasă înflorire literară către sfîrșitul veacului al XV-lea, cînd boierimea moldoveană, expatriată, venea să se așeze în orașele ei, să arendeze moșii din domeniile regale și să-și trimită copiii în școlile umaniste. Ce impresie făcea tineretul moldovean în aceste școli se vede dintr-o mărturie contimporană a unui francez, Dupont, secretarul regelui Ioan Sobieski:

„Ils ne manquent point d'esprit, ce qu'ils font bien, lorsqu'ils sont hors de leurs pays et ils trouvent des personnes pour les cultiver et pour les instruire. Alors ils réussissent très bien dans toutes les sciences". [1]

Dar, dintre toate disciplinele pe care le învățau în școlile polone, aceea care a avut o răsfrîngere mai puternică în sufletul tinerilor noștri cărturari a fost istoria.

[1] Dupont, *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski*, Varșovia, 1865, p. 201.

Care era stadiul istoriografiei polone atunci și, mai ales, ce elemente din cronicile polone au trăit mai adînc și au deșteptat vocațiunea în sufletul tinerilor boieri moldoveni, iată chestiunile pe care le urmărim în capitolul următor.

Știri despre istoria Moldovei și latinitatea românilor în istoriografia polonă. Începînd din anul 966, de cînd principele Mieszko I, căsătorit cu o principesă cehă, s-a creștinat împreună cu supușii săi, Polonia s-a despărțit de tulpina popoarelor slave și a intrat în zona de cultură a bisericii catolice. Sub influența papalității au fost organizate școli pe lîngă mănăstiri, parohii și catedrale, după modelul celor din Occidentul medieval. În 1364 ia ființă Universitatea din Cracovia, care, reorganizată în 1400 de Vladislav Iagello, ajunse în curînd un puternic focar ce împrăștia lumina culturii dincolo de hotarele Poloniei. Instrucția se preda însă în școli și în universitate — ca dealtfel în tot Occidentul medieval — în limba latină, care era întrebuințată și în cancelaria de stat.

În limba latină a evului mediu catolic s-a început literatura polonă, încă din secolul al X-lea, cu *Analele Roczniki*. Dar cu toată valoarea istorică pe care o au cronicile polone din veacul al XII-lea *(Anonimus Gallus)*, al XIII-lea și al XIV-lea, ele nu prezintă interes pentru noi, întrucît nu conțin știri privitoare la neamul nostru. Trebuie să trecem în secolul al XV-lea, la Dlugosz, ca să găsim date din trecutul Moldovei.

Jan Dlugosz (Johannes Longinus) (1415—1480) a studiat la Universitatea din Cracovia și a intrat în cler, unde a urcat toate treptele ierarhiei, de la canonic de Sandomir și Cracovia pînă la arhiepiscop de Lwów. Regele Cazimir al IV-lea l-a ales ca profesor de limba latină pentru fiul său, Ioan Albert, și l-a însărcinat cu misiuni diplomatice pe lîngă scaunul papal, pe lîngă Ioan Huniade, pe lîngă Matei Corvin și pe lîngă împăratul german. El a povestit, avînd ca model pe Titus Livius, istoria Poloniei din epoca păgînă pînă în anul care a precedat moartea sa, folosind, pentru aceasta, cronicile polone, ungare și germane, precum și hrisoave și alte documente.

Dlugosz trăiește în epoca războaielor sîngeroase dintre fiii și urmașii lui Alexandru cel Bun și apucă anii de glorie ai lui Ștefan cel Mare, pentru al cărui geniu militar avea o sinceră și mare admirație. Întrucît, începînd cu Alexandru cel Bun, viața Moldovei se împletește tot mai mult cu a Poloniei, cronica lui Dlugosz conține o bogăție de știri interesante din istoria Moldovei pînă la anul 1480.

Informațiile lui Dlugosz privitoare la Moldova au fost împrumutate și amplificate de Marcin Kromer, care trăiește în așa-numita epocă de aur a literaturii polone, între 1512—1589, ca senator și, mai tîrziu, episcop. Marcin Kromer este contimporan cu Kochanowski și a petrecut o bună parte a vieții lui la curtea regelui Sigismund August, care l-a însărcinat cu diferite misiuni diplomatice. Opera lui, *Polonia sive de Origine et rebus gestis Polonorum*, Libri XXX, tipărită la Basel în 1555, este considerată, prin spiritul critic de care e stăpînită, ca una din cele mai remarcabile scrieri ale timpului său. Ea servea chiar ca manual istoric în școlile superioare, în epoca în care viitorii noștri cronicari își făceau cultura în Polonia.

Cronicile lui Dlugosz și Kromer sînt continuate, cu bogate știri privitoare la Moldova, de Marcin Bielski (1495—1575), care și-a petrecut viața pe

lîngă voievodul Cracoviei și a luat parte la războaiele din Moldova. Cronica lui Marcin Bielski a apărut în 1550, sub titlul *Kronika wszytkiego świata (Cronica lumii întregi)* și cuprinde, după modelul cronografelor bizantine, imitate în toată istoriografia medievală, un repertoriu al istoriei universale, începînd de la creațiune pînă în vremea autorului, încheindu-se la anul 1548. Cronica începe deci cu povestirile biblice, continuă cu istoria antică, trece la istoria bizantină, încorporează apoi ceva din istoria popoarelor europene, și pe acest fond se desfășoară istoria Poloniei în legătură cu țările învecinate.

Scrierea aceasta a avut pentru timpul ei un mare răsunet. Numai în răstimpul vieții autorului a apărut în trei ediții: I la 1550, a II-a la 1554 și a III-a la 1564, cu multe adausuri și schimbări.

În 1597, la 22 de ani după moartea autorului, fiul său, Ioachim, republică din cronica tatălui său partea privitoare la istoria Poloniei, pe care o prelucrează și o continuă, povestind evenimentele petrecute între anii 1548—1597, după amintirile sale personale și după Reinhold Heidenstein, secretarul regelui Ștefan Bathory, și alți istoriografi poloni. În cronica astfel prelucrată de Ioachim Bielski se găsește o neînchipuită bogăție de știri privitoare la istoria Moldovei: luptele fratricide dintre fiii și urmașii lui Alexandru cel Bun, amestecul polonilor în afacerilor interne ale Moldovei, domnia lui Ștefan cel Mare, luptele cu turcii, relațiile cu polonii, înfrîngerea din Codrii Cosminului, unde, după mărturia cronicarului, a pierit toată șleahta polonă care a participat la luptă, moartea lui Ștefan cel Mare, pe care, menționează cronicarul, „din pricina vitejiei lui nemaiauzite, moldovenii îl socoteau ca sfînt". Cu același lux de amănunte e povestită și domnia lui Bogdan.

Această cronică, apărută în 1597, era în plină faimă pe vremea cînd Grigore Ureche își făcea studiile în Polonia. Ea a fost aleasă, după cum vom vedea mai tîrziu, drept călăuză principală de cel dintîi cronicar al Moldovei în limba națională cunoscut pînă acum.

După Bielski, un scriitor care s-a bucurat de mult renume pe vremea cînd Miron Costin își petrecea tinerețea în Polonia a fost Pawel Piasecki, sau cu numele latin Piasecius (1578—1669). Acesta studiase vreme îndelungată la Roma, își luase acolo doctoratul în drept și ajunsese protonotar apostolic, cînd fu chemat în Polonia, numit secretar regal și însărcinat cu corespondența diplomatică. A avut însă în patria sa o viață zbuciumată, fiindcă, îndreptîndu-și verva sa satirică împotriva iezuiților, a fost atacat de aceștia cu înverșunare și acuzat de ambiție și trădare. Dizgrațiat un moment, a fost apoi restabilit și numit episcop de Chelm (1640) și Przemysl (1644). Opera sa, *Chronica gestorum in Europa singulariorum*, a fost mult admirată pe timpul ei. Ea cuprinde povestirea evenimentelor petrecute în Europa între anii 1587 și 1638, cu prețioase știri privitoare la Ieremia Movilă, la războaiele lui Mihai Viteazul, la expediția lui Zamoiski în Țara Românească, la luptele lui Zolkiewski de la Țuțora, la originea cazacilor și la răscoala lor contra polonilor. Cronica lui Piasecki a oferit, după cum vom vedea la locul său, un material bogat de informație lui Miron Costin.

Contimporan cu Piasecki a fost Alexandru Guagnini (Aleksander Gwagnin), italian de origine (născut la Verona în 1538), care a venit de tînăr în Polonia, distingîndu-se ca inginer militar. El a scris în limba latină o carte care cuprinde descrierea țărilor din răsăritul Europei și istoria Poloniei în legă-

tură cu statele vecine, pînă la moartea lui Sigismund August (1572). Cartea a fost publicată la Cracovia, în 1578, sub titlul *Sarmatiae Europae descriptio (Descrierea Sarmației Europene)* — prin sarmați se înțelegea, în vechime, populațiile care locuiau între Marea Neagră și Marea Baltică — și a făcut multă vîlvă, între altele și prin faptul că, după apariția ei, istoricul polon Matei Stryikowski, publicînd a sa *Cronica litvanilor*, a învinuit pe Guagnini de plagiat, pretinzînd că i-ar fi furat manuscrisul *Descrierii Sarmației*.

Stryikowski nu s-a mărginit însă aci, ci s-a plîns chiar regelui; a adus martori în sprijinul acuzării sale și a obținut un decret prin care i se recunoștea dreptul de autor. Problema nu este încă definitiv clarificată în literatura polonă, deoarece lipsește un studiu critic. În 1611, cartea lui Guagnini a apărut într-o traducere polonă, mult amplificată, sub următorul titlu (în traducere): *Cronica Sarmației Europene în care se află regatul Poloniei cu toate țările... de Alexandru Guagnini, apărută întîi în latinește la 1578, iar acum cu adausurile regilor care nu se află în ediția întîia, precum și a regatelor, statelor, insulelor, țărilor și provinciilor legate de această Sarmație, ca Grecia, țările slave, Moldova, Panonia, Boemia, Germania, Danemarca, Suedia, Scoția etc. de același autor și împărțită în 10 cărți. Tradusă după stăruința autorului, din latinește în poloneză, de Marcin Paszkowski.*

Această ediție polonă cuprinde, pe lîngă multe adause referitoare la istoria Poloniei, împrumutate din cronica lui Bielski — apărută în urma ediției latine a operei lui Guagnini — pe lîngă știri prețioase despre războaiele polono-moscovite, și o serie de informații privitoare la Despot-vodă, la relațiile lui cu Laski, la expediția lui Laski în Moldova pentru întronarea lui Despot, la domnia acestuia, la răscoala lui Tomșa și la luptele lui cu Laski și Dimitrie Wiszniowiecki.

Aceste relatări pline de amănunte pitorești sînt cu atît mai prețioase cu cît Guagnini a fost martor ocular la evenimentele pe care le povestește și a luat parte la ele, fiind în oștirea lui Laski. Știrile lui privitoare la Despot-vodă au intrat în compilația lui Simion Dascălul, și, prin aceasta, în cunoscuta dramă istorică a lui Vasile Alecsandri.

Mai toate cronicile Poloniei cuprindeau astfel de știri interesante și bogate despre relațiile cu Moldova și frămîntările din principatul învecinat. E ușor de înțeles curiozitatea vie cu care tinerii feciori de boieri moldoveni, aruncați de valurile împrejurărilor pe limanuri străine, urmăreau în paginile cronicilor polone zbuciumul strămoșilor lor. Cînd citeau de pildă în Dlugosz despre Ștefan cel Mare rînduri ca acestea: „O, bărbat minunat, cu nimic mai prejos decît comandanții eroici de cari atît ne mirăm! În zilele noastre cîștigă el, cel dintîi dintre principii lumii, o strălucită biruință asupra turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se încredințeze conducerea și stăpînirea lumii și mai ales cinstea de comandant împotriva turcilor, cu sfatul, înțelegerea și hotărîrea tuturor creștinilor, de vreme ce ceilalți regi și principi catolici își petrec timpul numai în trîndăvii sau în războaie civile" — nu se putea să nu-și simtă sufletul tresărind de înviorare.

Departe de locurile pe care-și petrecuseră copilăria și de care le erau legate atîtea amintiri, evocarea țării și a neamului în cărțile străinilor a înduioșat sufletul pribegilor și a trezit în ei vocațiunea istorică.

Dar în afară de ştirile privitoare la istoria Moldovei, tineretul moldovean a mai găsit în atmosfera istorică a Poloniei o idee care a avut un răsunet puternic în literatura noastră veche.

Este ideea originii latine.

Nu se poate spune că ideea unităţii neamului şi a originii romane erau inexistente înainte de Ureche, primul din triada cronicarilor moldoveni cu studii în Polonia. Înaintea lui, patriarhul Chiril Lucaris, în 1629, scria răspicat lui Gavril Bethlen despre „legătura de sînge şi de simţiri care trăieşte, deşi în mod tainic, dar cu atît mai puternic, între românii din Ţara Transilvaniei şi între locuitorii Ţării Munteniei şi ai Moldovei". Înainte de Chiril Lucaris, către sfîrşitul secolului al XVI-lea, italianul De la Valle culegea tradiţia originii romane din gura călugărilor de la mănăstirea Dealu.[1] Cu mult înainte, după cum aflăm din analele de la Bistriţa, la 1507, călugărul Maxim intervenise pe cîmpul de luptă pentru a împăca pe Bogdan, fiul lui Ştefan cel Mare, cu Radu, domnul Munteniei, amintindu-le că sînt „creştini şi de acelaşi neam". O idee confuză a originii romane a fost înregistrată, precum s-a văzut, şi în cronica anonimă alcătuită în secolul al XVI-lea în Rusia (cf. p. 56), după izvoare româneşti. Ideea unităţii naţionale trecuse şi pe planul politic. Doar şi pe ea se întemeiase campaniile lui Mihai Viteazul pentru cucerirea Transilvaniei şi a Moldovei. Chiar pe vremea lui Grigore Ureche, domnul Vasile Lupu, scriind vizirului despre o eventuală campanie în Ardeal, spunea: „În Ardeal mai mult de a treia parte sunt români cărora făgăduindu-le libertatea, îi voi aţîţa, fără zăbavă, împotriva ungurilor"[2].

Dar ideile acestea de unitate naţională şi mai ales de origine romană erau vagi; nu fuseseră fixate în scris, nu erau difuzate în masele populare. Cei dintîi care le răspîndesc prin scris şi-i dau tot relieful cuvenit sînt cronicarii moldoveni care-şi făcuseră studiile în Polonia.

Ideea romanităţii neamului a fost pusă în circulaţie, în lumea Occidentului medieval, de umaniştii italieni, care la rîndul lor o găsiseră la scriitorii latini şi la cronicarii bizantini. Prin misionarii catolici din Orient, originea romană a neamului nostru a fost cunoscută de timpuriu în cercurile scaunului papal, şi papa Inocenţiu al III-lea o aminteşte în scrisoarea către Asăneşti[3], dar, după cercetările întreprinse de Al. Marcu, această idee nu apare în literatura istorică sau geografică italiană decît în secolul al XIV-lea.

Cel dintîi dintre umaniştii italieni care a vorbit în Italia de latinitatea limbii noastre a fost toscanul Poggio Bracciolini (1380—1459), secretarul apostolic al papei Bonifaciu al IX-lea. Într-o operă a sa publicată în 1451, *Disceptationes conviviales*, vorbind despre noi, spune textual:

„La sarmaţii de nord este o colonie de la Traian, care chiar şi acum, întru atîta barbarie, păstrează multe cuvinte latine, notate de către italienii care s-au dus pe acolo. Zic *oculum* (ochi), *digitum* (deget), *manum* (mînă),

---

[1] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, p. 76. Textul reprodus şi la Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica*, p. 15.

[2] *Documentele Hurmuzaki*, IV, 1, p. 669, nr. DXCV.

[3] „... populus terrae tuae, qui de sanguine Romanorum se asserit descendisse..."

panem (pîine); și multe altele apar ca fiind de la acei latini, care au fost lăsați acolo ca coloniști, unde au rămas, și acea colonie s-a folosit de limba latină."[1]

După Bracciolini, și alți eruditi italieni din vremea aceasta amintesc originea romană a neamului nostru, ca de pildă Flavio Biondo (1388—1463), un profund cunoscător al istoriei romane, secretar al multor principi italieni și al curții papale, care amintește într-un loc de Ioan Huniade, afirmînd că este de origine română.

Cel mai interesant pentru noi este însă Aeneas Sylvius Piccolomini (1405—1464), un mare erudit, care, intrînd în cler, după ce a îndeplinit sarcina de secretar pe lîngă diferiți cardinali și pe lîngă împăratul Frederic al III-lea al Germaniei, a ajuns, la vîrsta de 53 de ani, să fie încoronat papă, sub numele de papa Pius al II-lea. În multele și variatele sale opere, el are prilejul să vorbească adesea despre români, dar acolo unde insistă mai pe larg asupra originii poporului român este *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio.*

În această operă, vorbind despre ținuturile de la nordul Dunării, spune: „Este un ținut așezat dincolo de Dunăre, pe care l-au locuit cîndva dacii, un popor sălbatec și însemnat prin multe pagube aduse romanilor" — iar ceva mai jos:

„Valachia este un ținut destul de întins, începînd din Transilvania și întinzîndu-se pînă la Marea Neagră, aproape toată un șes întins și neapt pentru rîuri ... Pe acest pămînt au locuit odinioară geții, care au pus pe fugă rușinoasă și pe Darius, fiul lui Histaspe, iar pe regele Lisimah l-au prins de viu în puterea lor și au copleșit Tracia cu multe nenorociri. În cele din urmă au fost supuși și nimiciți de armatele romane. Iar colonia romanilor care a înfrînt pe daci a fost condusă de un oarecare comandant *Flaccus*, de la care a fost numită Flaccia. Și după o lungă trecere de vreme, cuvîntul s-a corupt, încît s-a zis (Vlahia) Valahia. Limba este pînă acum de familie romană, deși în mare parte schimbată și puțin inteligibilă unui italian."

În acest text al lui Aeneas Sylvius Piccolomini avem, după cum se vede, afirmate trei idei principale: 1. că românii se trag din coloniștii aduși de romani în Dacia supusă; 2. că limba română face parte din familia limbilor romanice, deși în mare măsură schimbată, și 3. că numele etnic al românilor, care pe acel timp era „valah", vine de la numele unui comandant roman, Flaccus, care a înfrînt pe daci.

Această ultimă idee — ca și celelalte două — a avut un puternic ecou în literatura istorică a timpului și a răzbătut pînă în istoriografia popoarelor catolice din preajma noastră.

De unde a luat papa Pius al II-lea pe acest comandant de la care ar veni numele poporului nostru? Flaccus este amintit în elegiile pe care le-a scris în amarul zilelor de exil, petrecute departe de ai săi, între barbarii sciți, pe țărmurile Mării Negre, poetul roman Ovidiu. În cartea a IV-a din *Ponticele*

[1] „Apud superiores Sarmati colonia est ab Trajano ut aiunt derelicta, quaq nunc etiam inter tantam barbariem multa retinet latina vocabula, ab Italis, qui eo profecti sunt, notata. *Oculum* (ochi) dicunt, *digitum* (deget), *manum* (mînă), *panem* (pîine), multasque alia quibus apparet ab Latinis, qui coloni ibidem relicti fuerunt, manasse eamque coloniam fuisse latino sermone usam."

sale (Epistola a IX-a, către bunul său prieten Craecinus), Ovidiu pomenește astfel pe Flaccus:

Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus et ille
Ripa ferox Istri sub duce tuta fuit
Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli
Hic arcu fisso terruit ense Getas.

Aceste versuri, cunoscute și de cronicarii noștri, au fost traduse de Miron Costin, în *De neamul moldovenilor* (p. 17, ed. C. Giurescu), astfel:

Gheții ținea într-o vreme, acum Flacus ține,
Ripa scumpă a Dunării, el singur cu sine,
El a ținut Misia în pace cu credință,
Pre gheți i-au scos de aicea el cu biruință.

Traducerea lui Miron Costin este liberă. Silit, la începuturile poeziei românești, de necesitățile ritmului și ale rimei, el s-a îndepărtat de sensul textului. Iată, pentru o înțelegere mai clară, sensul versurilor ovidiene:

„Grecine, odinioară Flaccus comanda aceste locuri și sub stăpînirea lui a fost întreg malul sălbatic al Dunării. El a ținut popoarele Misiei în pace statornică și cu sabia i-a înspăimîntat pe geții încrezători în arcul lor."

Această idee a papei Pius al II-lea s-a răspîndit apoi în toate țările catolice și a fost utilizată de cronicarii unguri și poloni.

În Ungaria a fost introdusă de istoriograful Anton Bonfiniu (1427—1502). Bonfiniu era italian, născut la Ascoli, și profesa umanitățile la Recanati, cînd a fost chemat la curtea regelui Matei Corvin pentru a scrie, în limba latină, istoria Ungariei. În opera sa, *Decades rerum Hungaricarum*, scrisă după modelul lui Titus Livius, Bonfiniu citează în fruntea izvoarelor de care s-a servit și opera papei Pius al II-lea. Vorbind, într-un loc, despre valahi, el spune textual:

„Valahii se trag într-adevăr din romani, după cum mărturisește pînă astăzi limba lor, deoarece, așezată între atîtea limbi felurite ale barbarilor, n-a putut fi pînă acum extirpată. Ei sunt urmașii legiunilor și coloniilor aduse în Dacia de Traian și de ceilalți împărați romani."

Aceeași idee a trecut apoi la istoricii săși, pînă ce a ajuns la Laurențiu Toppeltin din Mediaș, care a publicat la Lyon, în 1667, opera sa, intitulată *Origines et occasus Transylvanorum*. În acest opuscul, în care Toppeltin se ocupă de obîrșia tuturor națiunilor din Ungaria, se găsește și un capitol privitor la români. Dar asupra lui Toppeltin, care a fost unul din principalele izvoare ale lui Miron Costin în *Cartea pentru întîiul descălecat (De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor)*, vom reveni într-un capitol viitor.

Ideile despre originea noastră romană, puse în circulație de umaniștii italieni și răspîndite în istoriografia ungară, au pătruns și în Polonia. Le găsim exprimate cu destulă claritate în secolul al XVI-lea la Marcin Kromer (1512—1589), în opera sa despre care am vorbit. Citînd pe Eutropius, el pomenește de războiul lui Traian cu dacii și spune cum Dacia, fiind secătuită de bărbați prin războaie, Traian a adus o nouă populație, „ex toto orbe romano", și că din acești colonișți amestecați cu barbarii au ieșit românii, care se folosesc de o limbă latină, coruptă cu elemente barbare. Ba, merge ceva mai departe și afirmă că muntenii și moldovenii sînt un singur neam, însă împăr-

țit în două state. În privința numelui etnic de „valahi", citează și el pe Aeneas Sylvius, dar observă că sub numele de „valahi", polonii și slavii cuprind pe toți italienii.

Ideea aceasta se regăsește apoi la Piasecki — sau, cu numele latinesc, Piasecius.

Ideile despre originea romană a neamului și latinitatea limbii noastre, puse în circulație de umaniștii italieni, pluteau, așadar, în atmosfera timpului, în vremea în care cronicarii moldoveni își făceau ucenicia în școlile polone. Acolo, printre străini, gîndul că neamul lor se trage dintr-o obîrșie așa de glorioasă avea să le încălzească sufletul și să deștepte în ei mîndria de neam:

„Caută-te dar acum, cetitoriule, ca într-o oglindă și te privește de unde ești, lepădînd de la tine toate celelalte basme ... cîte unii au însemnat de tine, de neștiință rătăciți, alții de zăvistie, care din lume între neamuri n-au lipsit niciodată, că ești drept vlah, adică italian și rîmlean", scrie Miron Costin în *De neamul moldovenilor*.

Această conștiință a originii romane avea să le lumineze mai bine rostul neamului lor ca unitate etnică deosebită, în mijlocul atîtor popoare de rasă diferită. Ea avea să deștepte în ei vocația istorică. Întorcîndu-se în zorile tinereții în patria lor, după ce-și trăiseră anii copilăriei pe țărmuri străine, ei se străduiesc să confrunte știrile culese din istoriografia polonă cu amintirile boierilor bătrîni și cu mențiunile din vechile cronici slavonești ale țării, pentru ca să afle, cum spune cu atîta duioșie, în graiul lor bătrînesc, „cap și începătură moșilor, de unde au izvorît în această țară".

BIBLIOGRAFIE

Influența polonă asupra cronicarilor, semnalată mai dinainte de Ștefan Orășanu, *Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea*, București, 1899, p. 85—94 (la Ureche), a fost pusă în cadrul ei firesc de N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, București, 1901, vol I, cu deosebire p. 19—25 (tratează chestiunea în general; trebuiește însă urmărită și la fiecare cronicar în parte). Chestiunea a fost tratată, după N. Iorga, și de Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania, Studi e richerche*, București, 1916, p. 6—18. Problema influenței polone a fost reluată și adîncită în legătură cu opera lui Ureche, Simion Dascălul și Miron Costin, de P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin, Analele Academiei Române, Mem. secț. ist.*, s. a III-a, t. IV, mem. 4, București, 1925. Despre suzeranitatea polonă C. Racoviță, în *Rev. ist. rom.*, 1940, p. 237—332.

Ideile despre originea latină a neamului și a limbii noastre la umaniștii italieni au fost adunate de Alex. D. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *Ephemeris Dacoromana (Annuario della Scuola Romena di Roma)*, I, 1923, p. 338—386. Știrile posterioare secolului al XV-lea, la Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento*, București, 1929, *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*. Despre Aeneas Sylvius și țările românești v. și Marin Popescu-Spineni, în *Revista geografică română*, I, 1938.

Pentru ideea originii romane la umaniștii sași, v. dr. Karl Klein, *Rumänisch-Deutsche Literaturbeziehungen*, Heidelberg, 1929, capitolul *Humanismus und Reformation*, p. 59 și urm. Bibliografia ediţiilor și studiilor asupra cronicarilor poloni, la Gabriel Korbut, *Literatura Polska*, tom. I, ed. a II-a, Warszawa, 1929 (indice).

GRIGORE URECHE

VIAŢA

Cel dintîi din șirul marilor cronicari moldoveni, a cărui operă a asimilat îndemnurile istoriografiei polone, a fost Grigore Ureche.

Scoborîtor dintr-o veche familie moldovenească, atestată documentar încă de la 1407, din vremea lui Alexandru cel Bun, sub forma *Urécle*, cronicarul e fiul lui Nestor, căruia i s-a atribuit într-o vreme și cronica.

Nestor Ureche. Nestor, Nistur sau Nistor, cum se găsește în documente, a fost fiul lui Maxim Ureche și al soţiei sale Dumitra. Născut probabil în preajma anului 1550, fiindcă în 1572 îl vedem începîndu-și cariera politică cu slujba de uricariu la logofeţia cea mare, a fost unul din cei mai bogaţi și mai influenţi boieri moldoveni de la sfîrșitul veacului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea. El a jucat un rol așa de important în istoria epocii sale, încît unii istorici ai noștri au fost ispitiţi într-o vreme să-i atribuie lui cronica scrisă de fiul său. În orice caz, în cronica fiului se strevăd amintirile tatălui.

O întîmplare fericită a făcut să răzbată prin furtunile vremilor pînă la noi actul de împărţire a moșiilor rămase de pe urma lui Nestor Ureche și a soţiei sale, jupîneasa Mitrofana, atît „cele cumpărate cît și cele de la strămoși". Actul a fost încheiat la 9 martie 1643, înaintea divanului domnesc în frunte cu mitropolitul Varlaam.

Ca să se vadă la ce imense latifundii putea ajunge în Moldova veacului al XVII-lea un mare boier, citez numai moșiile care au venit de partea lui Grigore Ureche[1]:

Dumbrăviţa, cu loc de moară și heleșteu pe Șomuz; a opta parte din Ruguleni; a treia parte din Șoimărești pe Moldova, cu vad de moară în Ričca din ţinutul Sucevei; Stroeștii, deasupra Cotnariului, ţinutul Romanului; satul Goeștii și siliștea Mîndreștii pe Bahlui; jumătate din satul Sîrbi; părţile din Lungani, din Bănești, din Septicini, din Onești și din Bălţaţi și o bucată din hotarul Tîrgului Frumos, „cel stîlpit și hotărît" (hotărnicit), toate din ţinutul Cîrligăturii; Schindeștii și Scocul și părţile din Colunești, din ţinutul Sorocii; în ţinutul Iașilor: Verdeșănii pe Lavnic și părţile din Boteşti și din Bogdănești; în ţinutul Vasluiului: Căueștii; din ţinutul Tigheciului: Vlădeștii

[1] *Ioan Neculce, Buletinul Muzeului Municipiului Iași*, director Gh. Ghibănescu, asc. 6, 1926—1927, Iași, 1927, p. 271.

cu a treia parte de baltă din Giemeni; a treia parte din Licin, din Răcăriul și din Păcicani; în ținutul Lăpușnii: Drăculeștii, iar în ținutul Orheiului: Avrameni.

Cam tot atîtea moșii le-au venit și celorlalți doi moștenitori, spătarului Neculai Ureche și lui Nistor Batiște. Și încă nu avem trecute în acest document toate proprietățile lui Nestor, fiindcă actul de împărțeală adaugă:

„.... aşijdere și alti sati întregi și ocini cari nu-s pusă aicie, pentru ce-s ⟨pentru că sînt⟩ de gîlceavă, de să vor desbate și s-or așeza, să avem a li puni iar la mijloc, să le împărțim în trei părți".

După cum se vede, cei trei moștenitori ai lui Nestor Ureche își împărțeau averea părintească și le venea la fiecare cîte 23 de sate, adică era o avere de aproape 70 de moșii.

Era firesc că un boier cum era Nestor Ureche, cu o avere așa de mare, trebuia să joace un rol important și în viața politică a țării sale. De fapt, în vremea lui Aron-vodă, îl găsim în divan cu rangul de mare logofăt, și cînd domnul a fost silit să părăsească țara, din pricina pîrilor, și să se ducă la Constantinopol, locțiitor de domn a fost lăsat Nestor Ureche. În 1592, Aron-vodă, recăpătînd tronul Moldovei de la turci, scrie din Constantinopol lui Ureche, prin Oprea armașul, ca să pună mîna pe o seamă de boieri ce-i erau potrivnici și să-i țină în închisoare pînă va sosi și el. Ureche logofătul, care păzea scaunul domnesc, nevoind să se facă unealta domnului, se preface că primește porunca domnească; ba și sfătuiește pe armașul care-i adusese scrisoarea domnului să păstreze mai departe taina și să stea ascuns tot timpul în casele darabanilor, în vreme ce el „va oblici" gazdele pe unde se găsesc boierii scriși în „catastiful" domnului și-i va închide. Pe cînd Oprea armașul stătea ascuns în curtea domnească, Ureche, aflînd — cum spune fiul său — „vreme și cale deschisă de a se depărtare", luîndu-și familia, pornește îndată și „gonind noaptea, toată noaptea, și ziua, toată ziua", iese din țară în Polonia, pe la Soroca.

Acesta a fost un moment hotărîtor în viața lui Nestor Ureche și el ne luminează în același timp împrejurările în care fiul său Grigore, primul cronicar moldovean, a fost adus să-și petreacă copilăria în țară străină și să vină în contact cu cultura umanistă a Poloniei.

În Polonia, Nestor Ureche se întîlnește cu ceilalți mari boieri, care pribegiseră din Moldova împreună cu Petru Șchiopul, între alții: Lupu Stroici logofătul și fratele său Simion, Andrei hatmanul, Ieremia Movilă vornicul cu fratele său Simion paharnicul. Între pribegii moldoveni se leagă o prietenie strînsă și, în așteptarea unor vremi mai bune, se grupează cu toții în jurul lui Ieremia Movilă. Aceste zile mai bune nu întîrzie să se ivească și, în 1595, Ieremia Movilă, sprijinit de boierii din țară și ajutat cu oaste de guvernul polon, izbutește să ocupe tronul Moldovei. E o domnie pașnică și lungă de 12 ani, turburată numai de războaiele cu Mihai Viteazul.

Urcat în scaunul domnesc, după o pribegie îndelungată, Ieremia Movilă își încredințează funcțiile de cinste și de răspundere ale curții boierilor cu care petrecuse anii exilului și care îl ajutaseră în planurile sale. Astfel Lupu Stroici este mare logofăt, fratele său, Simion, vistiernic, iar Nestor Ureche, mare vornic al țării de jos. De aci înainte viața lui Nestor Ureche este legată de a Movileștilor. El păstrează vornicia mare și sub fratele lui Ieremia, sub Simeon Movilă, care a fost otrăvit de cumnata sa, precum și sub fiii lui Ieremia, Mihail

și Constantin. Dar domnia lui Constantin Movilă, minată de lupte cu verii, n-a durat nici un an, căci turcii, neavînd încredere în domnul adus și sprijinit de oștiri polone și care nici birul datorit nu-l plătise, au dat steag lui Ștefan Tomșa și au însărcinat pe Cantemir-bei, cu oardele lui tătărești, să-l instaleze în scaun.

Nestor, care își legase soarta de Movilești, pleacă din nou în pribegie cu Constantin-vodă: „Apropiindu-se Ștefan Tomșa de țară — ne spune Miron Costin — Constantin Vodă cu mumă-sa și cu frații au purces din Iași, și cu cîțiva din boieri, între carii erau și Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche, care au scris Letopisețul țării pînă la Aron Vodă".

Curînd după aceasta, cînd Constantin Movilă cere ajutorul polonilor și cînd cumnatul său, Ștefan Potoțki, strînge oaste din cetăți și de la neamurile sale și se pregătește, împotriva voinței regelui, să intre în Moldova, singurul dintre boierii pribegi care se ridică cu toată tăria împotriva acestei aventuri este Nestor Ureche. Cu experiența lui de om pățit, el sfătuia: „să lase să se mai învecheaască domnia lui Ștefan Vodă, că acum fiind domnia nouă, moldovenii sunt din hire pururea la domniă lacomi. Dar — adaugă Miron Costin — nu s-a ascultat sfatul lui Urechiă vornicul, cum mai mult în lume sfaturi bune la domni nu se ascultă, ce apoi vin la primejdie și ei și casele lor" (Miron Costin, *Cronica*, Kogălniceanu, ed. a II-a, p. 263).

Expediția se încheie cu sîngeroasa înfrîngere de la Cornul lui Sas. Constantin Movilă cade în mîinile unui tătar și, pe cînd acesta îl ducea hanului, se îneacă amîndoi în apele Nistrului; fratele său, Alexandru Movilă, și Potoțki cad în mîinile turcilor și sînt duși la Constantinopol; boierii care îi însoțeau sînt toți prinși și decapitați din porunca lui Ștefan Tomșa. Singur Nestor Ureche, care n-a vroit să vină, ci a rămas la Camenița pe lîngă doamna lui Ieremia Movilă, a scăpat cu viață.

Din acest răstimp avem o serie de acte interesante, publicate de dr. Eugeniu Barwinski, din care se constată că, în a doua pribegie în Polonia, Nestor Ureche luase cu arendă de 1.000 de galbeni poloni pe an starostia de Rohatin, care-i fusese încredințată de starostele Adam Zolkiewski. În această vreme, apare în acte polone, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, și Grigore Ureche.

Viața familiei Ureche pe pămînt străin nu era însă fără griji. Ea era hărțuită tocmai din partea acelora de la care ar fi fost îndreptățită să se aștepte la mai multă solicitudine. Elisabeta, văduva lui Ieremia Movilă, care se dovedește din acte că ar fi fost o femeie rea și lacomă de bani, pe care-i strîngea pentru a recuceri tronul Moldovei, pîrăște pe Nestor Ureche că refuză să-i predea moștenirea lui Isaia Balica[1], că nu ar fi plătit haraciul turcesc și că ar fi oprit pentru sine banii ce i-ar fi strîns ca administrator al Moldovei. Se pare însă că acest proces s-a stins repede și că lucrurile s-au împăcat, deoarece, curînd după aceasta, cînd doamna lui Ieremia Movilă, împreună cu ginerii săi și sprijinită de oaste polonă, izbutește să așeze în domnia Moldovei pe cel mai mic dintre fiii săi, pe Bogdan, Nestor Ureche este sufletul întregii domnii. „Divanurile toate erau prin Nistur Ureche", zice Miron Costin.

[1] Isaia Balica a fost pîrcălab de Suceava. Era ginerele lui Nestor Ureche ținea în căsătorie pe Anastasia, sora cronicarului.

Domnia lui Bogdan Movilă nu ține însă decît un an și se încheie cu o adevărată tragedie. Turcii intră în Moldova; Bogdan cade în mîinile lor, iar mama sa, doamna Elisabeta, este prinsă, tîrîtă în captivitate și își sfîrșește viața într-un harem turcesc. Nestor Ureche scapă din nenorocire și, cu sufletul dornic de liniște și de mîntuire, s-a retras în cucernicia ctitoriei sale de la Secul.

Cu toată rîvna lui după avere și mărire, Nestor avea, ca toți contimporanii săi, un suflet adînc credincios. În 1602, după întoarcerea din pribegie, în semn de mulțumire Domnului, că i-a îngăduit să-și revadă moșiile părintești din Moldova, a ridicat mănăstirea Secul, pe care a înzestrat-o bogat cu o mulțime de moșii și sate, ca să fie de hrană călugărilor ce vor căuta în chiliile ei un liman de liniște și rugăciune. Ajuns în amurgul vieții și privind înapoi peste tot zbuciumul zadarnic al trecutului și cu gîndul îndreptat spre cele veșnice, îmbracă rasa de călugăr și vine acum el însuși, în umilință, să caute un loc printre „rugătorii robi ai lui Dumnezeu" din ctitoria sa.

Soția sa, Mitrofana, a fost și ea o figură distinsă în galeria „jupăneselor" române din veacul al XVII-lea. Cu religiozitatea caracterului unea un gust delicat pentru lucruri frumoase, migălite răbdător cu acul. De la ea a ajuns pînă la noi un splendid aer, adus din Constantinopol și dăruit mănăstirii Secul.

Grigore Ureche. Viața lui Grigore — sau Gligoraşco Ureache, cum apare adesea în documente — departe de a putea fi reconstituită în trăsăturile ei caracteristice, are pentru noi încă multe puncte obscure: nu știm nici măcar data cînd s-a născut. Îl găsim pomenit, pentru întîia oară, alături de fratele său Vasile, într-o inscripție de pe o biserică, la 1597, fără să se precizeze vîrsta pe care o avea. Din alte conjecturi, pare să se fi născut pe la 1590. Îl găsim apoi menționat în niște documente polone din 1616, cînd purta, în Lwów, în numele tatălui său care nu se afla de față, un proces cu un ceasornicar.

Miron ne spune despre Grigore Ureche că „a învățat literatura în școlile polone"; aceasta s-a întîmplat probabil între anii 1612—1617, pe cînd tatăl său se îndeletnicea cu munca agricolă pe moșia Rohatin, unde, după cum reiese din documente contimporane, avea o avere însemnată: o recoltă de 6.330 de măsuri poloneze, pe lîngă vie, pescării și velnițe. Grigore Ureche urma cursurile unei școli superioare în Camenița, sau poate în școala stavropighiei din Lwów. În Polonia, Nestor Ureche rămîne, cu o mică întrerupere în 1615, după cum s-a văzut, pînă la începutul anului 1617; la această dată se întoarce în Moldova și este posibil ca odată cu el să fi intrat în țară și Grigore Ureche.

Numele cronicarului apare întîi în documentele noastre la 20 decembrie 1628, ca tretilogofăt; iar în divanele boierești de la 1631 înainte, îl găsim cu rangul mai mic de mare spătar. Marele spătar era — după cum aflăm de la cvasi-contimporanii lui Ureche, Miron Costin și Dimitrie Cantemir — marele purtător de săbii al domnului, șeful slujitorilor din spătărie. În zilele de sărbători, păşea imediat după domn, îmbrăcat în haină aurită, cu un coif bătut cu pietre scumpe și ținea aninată de umăr sabia, în timp ce acela asculta slujba sau stătea la masă.

Grigore Ureche era deci mare spătar al Moldovei cînd sosiră, printr-un ceauș, cărți de mazilie lui Moise Movilă și se răspîndi în Iași zvonul că domnia s-a dat lui Alexandru Iliaș. Alexandru, care mai domnise în Moldova între

anii 1620—1621, lăsase amintiri așa de neplăcute, încît, la vestea că el a căpătat din nou domnia, o mare mîhnire și indignare cuprinse țara. Boierii, sfătuindu-se cu toții, aleg pe cei mai de frunte dintre ei și îi trimit cu jalbă la Țarigrad, să se plîngă Porții de greul ce-l trage poporul din partea domnilor necunoscători ai rînduielilor țării. În fruntea deputațiunii, alcătuită din 80 de boieri, se aflau, între alții: vornicul Vasile Lupu, postelnicul Ioan Costin — tatăl lui Miron Costin — și spătarul Grigore Ureche. Boierii aflară pe Alexandru-vodă încă nepurces din Constantinopol. Acesta primise învestitura și, neputînd abate din hotărîrea ei delegația moldoveană, pune la cale, în taină, cu chihaia vizirului, derutarea ei. Cîțiva din fruntașii boierilor sînt prinși și închiși în temniță. Prin această stratagemă deputațiunea este intimidată și, în cele din urmă, silită să se împace cu domnul, la patriarhie, unde își fac reciproc jurămîntul de credință.

Dar abia fu instalat în domnie, și Alexandru, uitîndu-și jurămîntul, hotărî să scape de o seamă de boieri, între care de Vasile Lupu vornicul și de Grigore Ureche. Aceștia însă prind de veste printr-un om de casă că Alexandru-vodă vrea să-i omoare în ziua de Paște și atunci răscoală în taină țara, „care fierbea de greutăți și netocmele". Din toate părțile se strînse atît norod în Iași, încît nu mai încăpea pe uliți și umpluse dealurile Miroslavei. Domnul se hotărî atunci să renunțe de bună voie la tron și, sub paza boierimii care abia putea potoli furia mulțimii, părăsi țara.

După scurta și tragica domnie a lui Barnovski-vodă, decapitat la Constantinopol, și după domnia de cîteva luni a lui Moise Movilă, care a fost silit apoi să se expatrieze în Polonia, a luat scaunul Moldovei vornicul Vasile Lupu.

În zbuciumul acelor vremuri de sîngeroase lupte interne și de necontenite schimbări de domnie, stăpînirea lui Vasile Lupu aduce în viața Moldovei o epocă de înseninare. Miron Costin, care se întoarce în Moldova în ultimii ani ai acestei domnii, o descrie astfel:

„Fericită domnia lui Vasile Vodă, în care, de au fost cîndva această țară tot în bine cu bielșug și plină de toată averea, cu mare fericire și trăgănată pînă la 19 ani".

Urcîndu-se pe tronul Moldovei, era firesc ca Vasile Lupu să caute a se înconjura de boieri care împărtășiseră gîndurile lui, care luptaseră alături de el și trecuseră prin aceleași griji și suferințe ca și el. Între aceștia era și Grigore Ureche, care, încă din timpul lui Barnovski-vodă, își reluase în divanul țării locul de mare spătar. Cu acest titlu îl găsim pe Ureche semnînd în hrisoavele domnești pînă la 1642, cînd este ridicat în rangul de cinste pe care-l avuse și tatăl său Nestor, de vornic al Țării de Jos.

Vornicul Țării de Jos era al doilea dintre dregătorii boieri; el avea, în timp de pace, sarcina de a administra Moldova de la Iași pînă la hotarele Munteniei, cu județele basarabene și Cetatea-Albă, iar în timp de război conducea oștirea.

Ca mare vornic, Ureche a luat parte la acel zbuciumat divan care trebuia să hotărască asupra căsătoriei fiicei lui Vasile Lupu cu principele Ianusz Radziwill, șambelanul marelui ducat al Litvaniei. Căsătoria fusese pusă la cale de Petru Movilă, mitropolitul Kievului, dar ea întîmpina mare împotrivire în unele cercuri din Iași. Multă vreme s-a frămîntat în sfatul domnesc această nuntă. Doi boieri de seamă ai Moldovei, Toma vornicul și Iorgachi vistiernicul,

se împotriveau cu toată hotărîrea, argumentînd: întîi, că principele litvan trecuse la calvinism — confesiune considerată în lumea noastră, în acea epocă a vestitului *Răspuns la Catehismul calvinesc* al mitropolitului Varlaam, ca o mare rătăcire, ca o lege spurcată — și, al doilea, că această înrudire cu nobilimea polonă putea să indispună cercurile musulmane și să atragă urgia turcească asupra casei lui Vasile Lupu. Împotriva sfatului fraților Toma și Iorgachi Cantacuzino se ridicau logofătul Todirașco și, mai ales, vornicul Grigore Ureche. Sfatul lui Grigore Ureche a căzut greu în cumpănă. Domnița Maria însăși își dă consimțămîntul, printr-o scrisoare către principele Radziwill din 2 septembrie 1644[1], redactată cu o simpatică modestie, în polonă. Nunta s-a făcut în anul 1645 și a fost celebrată de către Petru Movilă, care s-a aplecat cu simpatie peste nevoile sufletești ale neamului din care vitregia vremurilor l-au smuls fără voia lui. Nunta a fost bogată și frumoasă:

„N-au lipsit nimică din toate podoabele cîte trebuiau la o veselie ca aceea — ne spune Miron Costin — cu atîția domni și oameni mari din țări, zicături, giocuri și de țară și străine, curtea împodobită toată și strînși boierii și căpeteniile țării, feciori de boieri, oameni tineri, la alaiuri pre cai turcești, cu podoabe și cu peținene la işlice. Și așa cu petrecanii trăgănînd, s-au veselit cîteva săptămîni; și au purces cneaz Ragivil cu doamna sa în Țara Leșească, cu zestre foarte bogată."

În anul următor, regele Poloniei Vladislav, întețit de papa și de venețieni, care erau în luptă cu turcii pentru insula Cretei, pune la cale o alianță a principilor creștini din răsăritul Europei contra turcilor și trimite în acest scop pe ginerele lui Vasile Lupu, pe cneazul Radziwill, să obțină participarea Moldovei. Demersul a fost primit, și aga, încredințat de Poartă să primească haraciul, fusese trimis înapoi fără nici un ban, pe motivul că nu s-a putut strînge birul din pricina sărăciei oamenilor. Dar ruptura cu turcii, hotărîtă de divan în frunte cu Ureche, n-a putut fi menținută, de teamă că polonii nu vor putea împinge peste Dunăre stăpînirea turcească.

Grigore Ureche n-a apucat zile să vadă prăbușirea domniei prietenului său. La 15 aprilie 1647 el apare pentru ultima dată în documentele care au ajuns pînă la noi, ca mare vornic în Țara de Jos. Două săptămîni mai tîrziu el nu mai era în viață. La 3 mai, un hrisov arată chipul cum s-a împărțit averea cronicarului între urmașii săi.

Un alt document, publicat în anii din urmă de d-ra Eftimiu, dezvăluie un colț interesant din viața familiei lui Grigore Ureche și proiectează o lumină vie și simpatică asupra fiicei sale, Antimia. Prin acel document, întărit de Gheorghe Ștefan, Antimia, „fiica răposatului Ureche fost mare vornic, vroind— spune actul — să-și facă pomenire ei și părinților ei", a dăruit rudelor sale, slugerului Gavril Jora și soției și copiilor lor, satul Mîndrești din ținutul Cîrligăturii, „cu mori în ființă și cu iazuri". Și, adaugă actul—și aci este trăsătura cea mai interesantă — „ea singură cu mînile sale le-a făcut lor zapis, și l-a subscris, ea *fiind în cărți foarte învățată*"[2].

Se pare dar, din acest act, că era o frumoasă tradiție de cărturărie în casa lui Grigore Ureche.

---

[1] *Documentele Hurmuzaki*, suplement, II, vol. III, fasc. I, 1900, p. 9.
[2] *Revista arhivelor*, II, p. 370—372.

Datele pe care le avem despre Grigore Ureche, despre viața lui intimă și despre rolul ce l-a jucat în viața publică a Moldovei, sînt, firește, foarte sumare ca să ne putem face din ele o icoană vie a personalității lui. Să vedem acum cum se pot limpezi — dacă se pot, în stadiul actual al materialului — trăsăturile personalității lui literare, din analiza cronicii.

CRONICA LUI GRIGORE URECHE

Cronica lui Grigore Ureche deschide pentru literatura noastră veche, alcătuită din texte religioase, din legende apocrife, din romane populare și din cronografe, o eră nouă; dar acest început al unui nou gen literar, singurul în care s-a afirmat originalitatea neamului nostru în veacurile trecute, constituie încă astăzi o problemă complicată.

Cronica lui Ureche în forma ei primitivă, așa cum a încercat Kogălniceanu să ne-o dea în colecția sa de *Letopisețe*, nu există. Nu numai că s-a pierdut originalul cronicii, dar nu avem nici măcar o copie directă după ea. Toate manuscrisele care au ajuns pînă la noi înfățișează textul lui Ureche întrețesut cu interpolările adăugate ulterior de Eustratie Logofătul, de Simion Dascălul și de Misail Călugărul. După părerea răposatului Giurescu, aceste adause ale lui Simion Dascălul sînt așa de numeroase și așa fel îmbinate în urzeala lui Ureche, încît ar fi peste putință să se delimiteze precis ceea ce constituie fondul primitiv al cronicarului boier de ceea ce este suprapus de Simion Dascălul și de ceilalți.

Încercarea făcută de Kogălniceanu în 1852, în *Letopisețele Moldovei*, de a publica aparte ceea e credea el că a fost la început cronica lui Ureche de ceea ce presupunea că a interpolat ulterior Simion Dascălul, cuprinde o mare doză de arbitrar: elemente care aparțin în chip evident lui Grigore Ureche au fost trecute pe seama lui Simion Dascălul și părți din adausele interpolatorului au fost atribuite cronicarului.

P. P. Panaitescu, în studiul *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, a atacat problema pe altă cale. D-sa a căutat, mergînd pe urmele regretaților I. G. Sbiera, Ștefan Orășanu și N. Iorga, să stabilească de aproape izvoarele polone întrebuințate în prima cronică moldoveană, așa cum a ajuns ea pînă la noi, și apoi să delimiteze izvoarele utilizate de Ureche de cele care au stat la îndemîna lui Simion Dascălul.

Rezultatele la care s-a ajuns prin această confruntare a surselor cu textul cronicii sînt următoarele:

Cronica începe cu o „predoslovie a descălecării", care, după cum are grijă însuși Dascălul să ne-o ateste, este a lui Grigore Ureche. În acest scurt capitol Ureche explică numele de Flachia, pe care îl dau letopisețe latinești Moldovei, după numele „hatmanului rîmlenesc" Flaccus, care a purtat războaie cu sciții și a făcut primele cuceriri romane pe pămîntul scitic.

După capitolul despre descălecarea Moldovei, Ureche se ocupă de limba moldovenească, susținînd că e de descendență latină și, lucru interesant, afirmația lui apare întîi-o formă apropiată de aceea a lui Poggio Bracciolini, despre care ne-am ocupat mai sus:

„....de la Rîm ne tragem... De la rîmleni, ce le zicem latini: pîine, ei zic *panis;* carne, ei zic *caro;* găină, ei zic *galina;* muiere, *mulier;* femeie, *femina;* părinte, *pater;* al nostru, *noster* și altele multe din limba latinească, și de am socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înțelege..."

Trecem peste adausele lui Simion Dascălul, pentru a ne mărgini, deocamdată, la redacția aproximativă a lui Ureche. Intrînd în istoria moldovenească cu capitolul *De începutul domnilor țării Moldovei și de viața lor,* Ureche utilizează analele slavonești ale țării, care au fost scrise, după cum spuneam, la curtea lui Ștefan cel Mare și continuate de Macarie și de Azarie. Pe Eftimie nu l-a cunoscut. Aceste anale fuseseră traduse în limba română, fiindcă, din felul cum se fac citatele: *„letopisețul nostru cel moldovenesc"*, rezultă că acesta era scris în limba română. În genere, izvoarele cronicii sînt citate după limba în care sînt scrise: „letopisețul cel leșesc", „letopisețul cel latinesc", „letopisețul cel moldovenesc". Dealtfel ni s-a păstrat din secolul al XVIII-lea în Biblioteca Academiei Române o versiune românească a acestor anale, publicată de I. Bogdan[1] după o copie descoperită de d-l Alex. Lapedatu. Prototipul acestei cópii este, credem, o traducere făcută înainte de Ureche și pe care a utilizat-o și acesta.

Deoarece pentru partea de la început, de la primii domni ai Moldovei pînă la Alexandru cel Bun, nu găsește nimic în cronicarii poloni, Ureche e nevoit să dea lista de domni întreagă așa cum o găsește în analele interne ale țării, regretînd că „scriitorii dintîi n-au aflat scrisori, ca de niște oameni neașezați și nemernici" și că „letopisețul nostru cel moldovenesc, așa de pre scurt scrie, că nici de viața domnilor care au fost toată cîrma nu alege", iar ce au scris „au scris mai mult din basne și din povești ce au aflat unii de la alții". Ultimele cuvinte ne îndeamnă să credem că vechile anale fuseseră amplificate cu tradiții populare.

De la Alexandru cel Bun înainte, Ureche găsește în izvoarele polone știri din ce în ce mai numeroase privitoare la istoria Moldovei, și atunci completează datele unele prin altele, „lipind", cum spune el, informațiile din izvoarele străine la ale noastre, nu însă fără discernămînt critic.

Izvorul polon pe care Ureche îl urmează de aproape este cronica prelucrată și continuată de Ioachim Bielski, după textul tatălui său, Marcin Bielski. Cartea apăruse în 1597, sub titlul de *Kronika Polska,* și deși, dintr-un sentiment de pietate, Ioachim o publicase sub numele tatălui său, ea este în bună parte opera sa personală. În această redacție a lui Ioachim, textul a fost cu mult amplificat, prelucrat și adăugit. De aci împrumută Grigore Ureche știrile privitoare la Moldova, pe care nu le găsește în izvoarele interne.

După moartea lui Ștefan cel Mare, înainte de a trece la urmașii săi, Ureche introduce, pentru o mai bună clarificare a istoriei moldovenești, cîteva capitole privitoare la istoria popoarelor învecinate cu noi: poloni, tătari, turci și unguri: *Povestea și tocmeala altor țări ce sînt prin prejur.*

Panaitescu este de părere că Ureche a împrumutat aceste informații dintr-o scriere istorică și geografică asemănătoare cu aceea a lui Sebastian

[1] *Letopisețul lui Azarie, Analele Acad. Rom.,* seria II, tom. XXI, *Mem. secț. ist.,* București, 1909, p. 107—119. Bogdan credea că traducerea s-a făcut la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar numeroasele greșeli ar indica un prototip mult mai vechi.

Münster, cunoscută sub numele de *Cosmografia universală* și publicată în 1544, la Basel, în limba germană. Cartea a avut un mare succes pe vremea sa; a apărut în o mulțime de ediții — vreo 27. În 1550 a fost tradusă în limba latină, apoi în limba franceză, spaniolă, italiană și cehă. Ea a fost foarte răspîndită în Polonia, unde Marcin Bielski o ia ca model pentru cronica sa.

Dar în aceste capitole Ureche dă știri despre împărăția tătărească și neamurile ei, care nu se găsesc în Sebastian Münster, dar se găsesc, după cum arată C. C. Giurescu, într-o geografie latină a lui Io. Antonius Maginus Patavinus, apărută la Veneția în 1596. Nu este exclus însă ca aceste știri împreună cu cele din Sebastian Münster să se găsească împreună într-o geografie — sau, cum se numea atunci, cosmografie — mai dezvoltată, încă neaflată pînă acum.

Împletind știrile aflate în izvoarele interne cu informațiile pe care le găsea în Bielski și în cosmografia nedescoperită încă, Ureche și-a scris cronica pînă la a doua domnie a lui Aron-vodă (1595). Ultimul capitol din cronica rămasă neterminată expune împrejurările pribegiei lui Nestor Ureche, înainte de sosirea la Iași a lui Aron-vodă, cu atîtea amănunte dramatice și în același timp precise, încît nu încape îndoială că scriitorul lor le cunoaște din amintirile bătrînului boier.

Cronica lui Grigore Ureche, scrisă se pare între 1642, data cînd el ajunge vornic mare, cum semnează predoslovia, și 1647, data morții, a intrat însă de timpuriu în mîna lui Simion Dascălul. În ce împrejurări nu știm. Cîmpul este aci deschis ipotezelor.

Am spus mai sus că Ureche a murit fără să vadă sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu. Se poate ca puțin timp înaintea morții, să fi împrumutat cronica neterminată încă lui Eustratie Logofătul, care era al treilea logofăt în divanul lui Vasile Lupu și cu care cronicarul era în strînse legături de prietenie — „frate și prieten", cum îl numește, împreună cu alți boieri din divan, într-un document[1] din 1641. Eustratie Logofătul a adăogat și el cîteva știri și apoi cronica a fost încredințată lui Simion Dascălul, ca s-o transcrie; Simion Dascălul a copiat-o, a amplificat-o și apoi, nu se știe cum, originalul lui Ureche a dispărut.[2] A dispărut de timpuriu, fără să lase nici o urmă, fiindcă nici

---

[1] Ghibănescu, *Surete și izvoade*, III, p. 310. E o mărturie din martie 1641 prin care Gr. Ureche atestă că a văzut cînd Lupul din Hîrlău, cu soția Simiiana și copiii vînd ocina și moșia lor cu helești, pe apa Crivdei, în hotarul satului Feteștí, „fratelui și prietenului nostru, lui pan Eustratie biv logofăt".

[2] Ulterior, într-o copie interpolată de Simion Dascălul, a mai adăogat interpolări și a mai făcut cîteva schimbări un Misail Călugărul. Această versiune cu interpolările lui Misail Călugărul se păstrează în patru manuscrise din Biblioteca Academiei Române (cf. C. C. Giurescu, în *Convorbiri literare*, LIII, 1921, p. 326 și în introducerea la *Grigore Ureche vornicul și Simion Dascălul: Letopisețul țării Moldovei*, ed. II, „Scrisul românesc", p. LV—LVIII). Succesiunea interpolatorilor credem dar că este aceasta: Eustratie Logofătul, Simion Dascălul, Misail Călugărul. Ea concordă și cu ceea ce aflăm de la Miron Costin — care intrase în Moldova la vreo patru-cinci ani după moartea lui Gr. Ureche — în *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor* (ed. Giurescu): „Iară cum am înțeles de cîțiva boieri și mai ales din Neculai Buhuș ce au fost logofăt mare, pre acest *Simeon Dascălul, Istratie Logofătul l-au fătat cu basnele lui și Misail Călugărul de la Simeon au născut*, cela fiu, cestălalt nepot" (p. 5). Neculai Buhuș moare în 1667. Sau „De ar fi acmu *Istratie Logofătul și fiiu-său un Simion Dascal și nepotu-său un Misail Călugărul*, cum s-ar apuca de această poveste cu basnele lor cele ce au scris..." Miron Costin nu văzuse însă letopisețul lui Eustratie Logofătul: ...„că mi se pare, bine nu știu, că n-am văzut letopisețul lui Istratie..."

Miron Costin, care scrie la cîteva decenii după Ureche, nu are la îndemînă decît tot compilația interpolatorului. În 1670, cînd stolnicul Constantin Cantacuzino însoțește la Iași pe soția și fiica lui Brîncoveanu la căsătoria acesteia cu Gheorghe Duca, domnul Moldovei, el dobîndește o copie de pe cronica lui Ureche de la marele comis Ion Racoviță, dar acest izvod este tot compilația lui Simion Dascălul.

Simion Dascălul a utilizat, în interpolările sale, izvoare diferite de acelea pe care le-a folosit Grigore Ureche. El a avut la îndemînă o versiune a letopiseților moldovenești deosebită de aceea pe care a întrebuințat-o Ureche. Izvoadele lui Simion Dascălul cuprindeau, între altele, și cronica lui Eftimie și mergeau pînă la domnia lui Vasile Lupu, după cum mărturisește el însuși. Din aceste letopisețe interne, Dascălul a luat unele știri, pe care le-a adăugat în textul lui Ureche stîngaci, neîndemînatic, dînd naștere la contraziceri.

Dintre izvoarele polone, Simion Dascălul nu a cunoscut pe Ioachim Bielski. Deși îl citează într-un loc în expunerea lui Ureche, totuși, din faptele pe care pretinde că le ia din istoriograful polon, se vede bine că nu l-a cunoscut, căci aceste fapte nu se găsesc la el. Simion Dascălul a avut la îndemînă pentru compilația sa numai opera lui Alexandru Guagnini, *Sarmatiae Europae Descriptio*, în traducerea polonă a lui Paszkowski. Din această operă a luat toate acele amănunte pline de colorit privitoare la domnia lui Despot: falsificarea genealogiei, împrietenirea lui Despot cu Laski, încercarea lui Lăpușneanu de a-l otrăvi, fuga lui Despot în Polonia, prefacerea că e mort, simulacrul de înmormîntare, răsturnarea lui Lăpușneanu tocmai cînd credea că a scăpat de Despot, domnia acestuia, răscoala lui Tomșa.

Simion Dascălul a mai introdus în cronica lui Grigore Ureche un capitol despre originea românilor din tîlharii de la Rîm, asupra căruia vom reveni îndată.

Crescută astfel cu interpolările lui Simion Dascălul, cronica lui Ureche s-a răspîndit în o mulțime de copii manuscrise.

În cronică, așa cum ne-o oferă ediția regretatului Giurescu — cea mai bună, întrucît este singura care respectă tradiția unui text și ne dă în același timp variantele din celelalte manuscrise, necesare pentru a urmări istoricul textului — se observă destul de clar două firi, două mentalități, două personalități cu totul deosebite.

O primă personalitate se caracterizează printr-o caldă dragoste de țară, printr-un deosebit simț de demnitate, printr-un spirit de măsură și claritate și printr-un fin discernămînt critic.

A doua personalitate se caracterizează printr-o rîvnă de a se face cunoscută cu orice preț, printr-o tendință constantă de „a tinde poveștile mai larg", cu riscul de a cădea în prolixitate și incoerență chiar, printr-o totală lipsă de măsură și de simț critic.

Coexistența acestor două personalități atît de diferite în cuprinsul aceleiași cronici se relevă de la primele pagini.

Grigore Ureche este, în ceea ce privește persoana lui, de o discreție plină de demnitate; nicăieri în cuprinsul cronicii nu vorbește despre sine, nici chiar atunci cînd ar fi îndreptățit, cînd te-ai aștepta, cînd ai dori-o chiar. Pretutindeni el se identifică cu faptele povestite și nicăieri nu iese la iveală, nici chiar atunci cînd făptașii sînt persoane care i-au stat aproape de suflet,

cum se întîmplă cu tatăl său Nestor, de care nu vorbește decît o singură dată. Încolo nicăieri nu vorbește despre sine și ai săi.

Simion Dascălul apare continuu în cuprinsul povestirii, mai ales cînd este vorba să-și asigure paternitatea adauselor sale:

„Acestea cercînd cu nevoință vornicul Ureche scrie de zice... După aceia și eu... Simion Dascăl, apucatu-m-am și eu pre urma a tuturora a scrie aceste povești..."

„Ce această poveste a lui Laslău craiu, ce spune că au gonit pre acești tătari, nu o au scos Ureche vornicul din letopisețul cel latinesc, ci eu, Simion Dascălul, o am izvodit din letopisețul cel unguresc..."

„Ce această poveste nu se află însemnată de Ureche vornicul, iar eu n-am vrut să las nici aceasta să nu pomenesc."

Ureche este un spirit critic. El are despre istorie o concepție pragmatică; ea trebuie să dea norme de învățătură „feciorilor și nepoților, despre cele rele să se ferească... iară de pe cele bune să urmeze și să învețe și să se îndrepteze". Dar cine are despre istorie o asemenea concepție își dă bine seama că primele condiții pe care trebuie să le îndeplinească sînt: deplina obiectivitate în restabilirea adevărului. Grigore Ureche își dă seama de aceasta și de aceea el confruntă continuu izvoarele pămîntene cu cele străine, pentru ca, din noianul știrilor contradictorii, să poată culege grăuntele de adevăr pe care-l cuprind. Ureche o spune destul de limpede: „nu numai letopisețul nostru, ce și cărți străine am cercat, ca să putem afla adevărul, ca să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deșarte, ce de dereptate".

Simion Dascălul este, dimpotrivă, o fire imaginativă. El e stăpînit mereu de preocuparea de a „tinde poveștile" cît mai pe larg, împletind, fără discernămînt critic, fapte istorice consemnate în cronici cu materialul legendar care circula în masele populare din vremea sa[1] și care intrase în bună parte în izvoadele pămîntene.

Între istorie și folclor el nu face nici o demarcație. Ba ceva mai mult: modifică datele pe care le găsește în izvoarele sale, intervertește, cu o totală lipsă de simț critic, ordinea evenimentelor, schimbă unele pasaje și adaugă de la sine lucruri care nu se găsesc în izvodul său. Așa face, de pildă, la domnia lui Despot, unde adaugă la textul lui Paszkowski că Despot „s-a mutat la alt ostrov de la Roma". Mai departe, Guagnini amintește de un nepot al lui Despot, cel al cărui nume l-a uzurpat o slugă, viitorul domn al Moldovei. Simion Dascălul se oprește asupra detaliului morții nepotului în război și face din această împrejurare punctul de plecare pentru falsificarea genealogiei lui Despot-vodă.

Ureche este apoi stăpînit de un suflu de patriotism, care, cu toată discreția, vibrează totuși în paginile cronicii sale. El scrie împins de curiozitatea de a „afla cap și începătură moșilor, de unde au izvorît în această țară și s-au înmulțit". El, care văzuse înflorirea istorică a Poloniei, ținea „să nu se înece anii cei trecuți și să ne asemănăm fiarelor și dobitoacelor mute". Vorbește, în aceste simple cuvinte ale bătrînului cronicar, ceva din sufletul neamului întreg, care în acele vremuri turburi, ajunsese să-și lămurească ființa sa etnică deosebită. Deși „cerca cu nevoință" și „cărți străine", ca să poată

[1] De exemplu legenda lui Etco prisăcariul ș.a.

afla adevărul, totuși el înlătură din cronica sa știrile din izvorul polon care i se păreau exagerate și care, în același timp, jigneau mîndria lui de moldovean. De pildă, scena în care Ioachim Bielski ne povestește cum Ștefan cel Mare, încolțit de turci și nevoit să ceară ajutorul regelui polon, primește să-i recunoască suzeranitatea, să depună în cortul regal steagul Moldovei la picioarele regelui polon și să îngenunche înaintea lui, prestîndu-i omagiul de credință, în timp ce cortul se desfăcea pentru ca oștirea adunată în Cîmpia Colomeei să vadă umilirea marelui erou moldovean, este înlăturată de Ureche și redusă la atîta: Ștefan-vodă a venit la Colomeea și „toate ce au avut mai de treabă au vorbit și apoi l-au ospătat pe Ștefan Vodă".

Mai înainte, la 1471, cronicarul polon spunea că Ștefan a trimis 28 de steaguri regelui polon. Ureche explică răspicat: „au trimis și lui craiu din dobînda sa, nu pentru că doar au fost datoriu să-i trimiță, cum zic unii că au fost supus leșilor, ci pentru ca să-l aibă prieten la nevoie și la treabă ca aceea, de-i va veni asupră".

Suflul sentimentului patriotic se vede la Ureche și în lumina de caldă duioșie pe care o proiectează peste figura domnilor apărători de țară și dătători de legi și datini. Sînt adevărate portrete mici, lucrate cu artă în medalion, ca bunăoară:

„Bogdan Vodă cel Grozav, feciorul lui Ștefan Vodă cel Bun (Mare), s-au pristăvit în ceasul dintîiu al nopții, în tîrg în Huși, nu cu puțină laudă pentru lucruri vitejești ce făcea, că nu în beții, nici în ospețe petrecea, ci ca *un strejar în toate părțile priveghia*, ca să nu se știrbească țara, ce-i rămăsese de la tată-său".

Sau portretul lui Petru-vodă Rareș: „Ca un păstor bun ce străjuește turma sa, *așa în toate părțile străjuia* și priveghia și nevoia să lățească ce au apucat, că nimica după ce s-au așezat la domnie n-au zăbovit, ci de războae s-au apucat, și la toate-i mergea cu noroc".

Sau, în sfîrșit, portretul doamnei Ruxanda: „Femeie destoinică, înțeleaptă, cu dumnezeire, milostivă și la toate bunătățile plecată"; și mai ales al lui Ștefan cel Mare, de care ne vom ocupa pe larg mai jos.

În contrast cu acești mari înaintași, el știe să încondeieze și pe domnii răi, stricători de lege și de datini, dărîmători de țară. Iată de pildă pe Iliaș-vodă, fiul lui Petru Rareș, pe care „firea și fața îl lăuda să fie blînd, milostiv și așezătoriu, gîndindu-se că va semăna tatîne-său, ci nădejdea pre toți i-au amăgit, că dinafară se vedea pom înflorit, iar dinlăuntru lac împuțit, că avînd lîngă sine sfetnici tineri turci, cu carii ziua petrecea și se desmierda, iar noaptea cu turcoaice curvind, din obiceele creștinești s-au depărtat; în vedere se arăta creștin, iară noaptea în slobozie mahmetească se dedese".

Sau chiar portretul lui Bogdan Lăpușneanu, fiul doamnei Ruxanda, pe care ni-l înfățișează cu contrastele lui: „Cumu-și era blînd și cucernic, așa tuturora arăta direptate, de se vedea că nimica nu s-au depărtat de obiceiul tatîne-său. Nici de carte era prost. La călărie sprinten, cu sulița la halca nu pre lesne avea protivnic, a săgeta din arc tare nu putea fi mai bine. *Numai ce era mai de treabă domniei lipsia*, că nu cerca bătrînii la sfat, ci de la cei tineri din casă lua sfat și învățătură. Iubia să auză glume și măscării și jocuri copilărești. Mai apoi lipi de sine leși, de-i era și de sfat și de a batere halca cu sulița, răsipind avuția cea domnească."

Zbucnește în aceste ultime portrete durerea unui mare patriot din divanul Moldovei, care vedea cum se risipește țara lăsată de Ștefan cel Mare și Sfînt: „scăderea care se vede că au venit în zilele noastre".

În adausele lui Simion Dascălul, demnitatea sentimentului național este amorțită. Rîvna de a „tinde poveștile mai pe larg" este la el așa de puternică, încît îl orbește și îl face să admită și să încorporeze pînă și o legendă ungurească, falsă, tendențioasă, despre descendența noastră din tîlharii scoși din temnițele Romei.

Aceste două temperamente atît de diferite pe care le întrezărim în corpul compilației se răsfrîng — cum dealtfel este și firesc — și în structura stilistică a cronicii.

Stilul lui Simion Dascălul este de multe ori întortocheat, plin de repetiții, neclar. Iată, de exemplu, o probă din predoslovie chiar:

„*După aceia* și eu care sînt între cei păcătoși Simion Dascăl, apucatu-m-am și eu *pre urma a tuturora* a scrie aceste povești, ce într-înse spune cursul anilor și viața domnilor, *văzînd și cunoscînd* că scriitorii cei mai de demult, care au fost însemnînd aceste lucruri ce au trecut, s-au săvîrșit, și pre urma lor alții nu vor să se apuce, *văzînd* noi aceasta, că se părăsește această însemnare, socotit-am ca să nu lăsăm acest lucru nesăvîrșit ⟨să⟩ nu se însemneze înainte, carele mai nainte de alții au fost început pre rînd însemnat pînă la domnia lui Vasilie Vodă, ca să nu ne zică cronicarii altor limbi c-am murit și noi cu scriitorii cei din ceput, sau că doară suntem neînvățat ..."

În acest exemplu — aș putea cita întreaga predoslovie — se vede bine fraza lungă, greoaie, întunecată, încărcată de incidentale, plină de repetiții, ca o urzeală în care firele neorînduite bine încep să se încîlcească.

Stilul lui Grigore Ureche se caracterizează dimpotrivă printr-o concizie și precizie într-adevăr clasice; este un stil lapidar; pare că e săpat în piatră, ca o pisanie de biserică. Citez ca exemplu — fiindcă predoslovia este prea cunoscută din liceu — portretul lui Ștefan cel Mare:

„Fost-au acest Ștefan Vodă om nu mare de stat, mînios și de grab a vărsa sînge nevinovat; de multe ori la ospețe omora fără giudeț. Amintrelea era om întreg la fire, neleneș, și lucru său îl știa a-l acoperi, și unde nu gîndeai, acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era nevoe însuși se vîra, ca văzîndu-l ai săi să nu îndărăpteze, și pentru aceia rar războiu de nu biruia, și unde-l biruia alții, nu pierdea nădejdea, că știindu-se căzut jos, se rădica deasupra biruitorilor ...

Iară pre Ștefan Vodă l-au îngropat țara cu multă jale și plîngere în mînăstire în Putna, care era de dînsul zidită. Atîta jale era, de plîngea toți ca după un părinte al său, că cunoștea toți că s-au scăpat de mult bine și de multă apărătură. Ce după moartea lui pînă astăzi îi zic Sfîntul Ștefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mîna lui Dumnezeu, că el încă au fost om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carele nime din domni, nici mai nainte, nici după aceia, l-au ajuns."

Este cel mai clasic portret din literatura noastră veche. Nu lipsește nimic din ceea ce trebuie pentru a ne evoca dinaintea ochilor portretul, mai ales sufletesc, al marelui voievod; și totuși nici un cuvînt de prisos. Nimic nu se poate adăuga și nimic nu se poate suprima fără a-i distruge farmecul lite-

rar. De remarcat în același timp cu cîtă obiectivitate Grigore Ureche, care avea un adevărat cult pentru Ștefan cel Mare, recunoaște, alături de marile calități ale domnului, și defectele; alături de părțile de lumină, și cele de umbră („mînios, degrab a vărsa sînge nevinovat... la ospețe omora fără giudeț"). Dar aci stă marele lui meșteșug de artist în ale scrisului că, după o scurtă trăsătură fizică, înșiră repede defectele, pentru a așeza apoi calitățile într-o gradație ascendentă care culminează în apoteoză („... Sfîntul Ștefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mîna lui Dumnezeu... ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carele nime din domni, nici mai nainte, nici după aceia, l-au ajuns").

Deși stilul lui Ureche este de o precizie lapidară, totuși limba cronicii nu este lipsită de un pitoresc al ei particular. Aci însă nu se mai poate face distincții nete între Ureche și Simion Dascălul, fiindcă în unele părți amîndoi au transcris aproape verbal izvoare interne, care nu ne mai stau astăzi la îndemînă, iar, de altă parte, limba lor e creația colectivității moldovenești de la jumătatea veacului al XVII-lea, abia modelată de cărturari. Lăsăm la o parte aspectul ei fonetic și morfologic — nu pentru că, fiind de esență filologic, îl socotim neinteresant din punctul de vedere al formării limbii literare (dimpotrivă, ne-ar interesa să știm și în ce măsură limba textelor coresiene a mlădiat scrisul marilor cronicari moldoveni) — dar pentru că nu numai originalul lui Ureche s-a pierdut, ci și din prelucrarea lui Simion Dascălul nu avem decît copii tîrzii, care nu ne dau în această privință, cu precizia de care avem nevoie, textul autentic.

Lăsînd deci la o parte această latură a ei, limba primei cronici moldovenești — creată de un popor de boieri și de țărani a căror viață se împletea intim cu a naturii — nu se ridicase încă pînă la concepte abstracte. Dar este o limbă plină de vigoare, care păstrează frăgezimea naivă a imaginilor sugestive formate în plin contact cu viața satului, ca de pildă: „Țara Ardealului înconjurată cu munți și cu păduri cum ar fi *îngrădită*"; „În vremea lui Petru Vodă Șchiopul au fost secetă mare și unde prindea *mai înainte pește, acolo ara plugul*"; „au *descălecat orașe* în țară"; „le-au *împărțit hotare* în țara sa"; sau din priveliștea frămîntărilor naturii: „cum se ridică o *negură întunecată și se răsipește* așa și Petru Rareș se curățește de scîrba ce-i zăcea la inimă"; „păgînii, carii în toate părțile *fulgerau și trăsneau* cu armele lor"; „oștile s-au *vîrtejit*"; ori luate din viața păstorească: „ca *niște lupi gata spre vînat ca să înece oaia neslobivă*"; sau Petru Rareș „ca un *păstorin* bun *grijia de oile sale*"; sau, în sfîrșit, imagini din viața stupilor de albine: „Turcii ca *un roiu de albine* înconjoară mînăstirea"; „Petru Șchiopu blînd ca *o matcă fără ac*"; „de s-ar învăța cei mari... cumu-i *albina, că toate-și apără căscioara și hrana lor cu acele și cu veninul său, iară domnul lor, ce să chiamă matca*, pre nimenea nu vatămă, ci toate de învățătura ei ascultă"; sau amintind interioare duioase de familie: „ales un om ca acela — hatmanul Arbore — ce *au crescut Ștefan Vodă pre palmele lui*".

Asemenea imagini și multe altele, evocînd aspecte de viață plugărească, de păstorit, de albinărit, de interioare de viață patriarhală, de luptă între puterile naturii, stilizate în structura limbii, o înflorează cu un colorit dulce, ca altițele discrete de pe țesăturile țărănești.

★

Dintre adausurile făcute în cronica lui Ureche, unul a provocat o adevărată furtună de indignare în Moldova secolului al XVII-lea. Este capitolul privitor la „ijderenia moldovenilor, de unde sunt ei de au venit pre aceste locuri". Capitolul ar fi fost tradus, după cum pretinde autorul însuși, dintr-un letopiseț unguresc, pînă acum nedescoperit. Se începe cu: „scrie letopisețul cel unguresc" și sfîrșește cu: „Ce această poveste a lui Laslău craiu, ce spune că au gonit pre acești tătari, nu o au scos Ureche vornicul din letopisețul cel latinesc, ci eu, Simion Dascălul, o am izvodit din letopisețul cel unguresc, care poveste o am socotit pre semne ce arată că poate fi adevărată".

E locul să ne ocupăm aci și de acest curios adaus al lui Simion Dascălul. El începe prin a povesti că, înainte vreme, locuiau pe meleagurile Moldovei tătarii, care, înmulțindu-se și lățindu-se, au trecut peste munți în Ardeal, unde au împins pe unguri din ocinele lor. Laslău — adică Vladislav — craiul unguresc, s-a ridicat și s-a dus la împăratul Rîmului, cerîndu-i oaste de ajutor împotriva vrăjmașilor. Împăratul Rîmului i-a răspuns că el, urcîndu-se pe tron, a jurat „să nu pice om de sabia și de județul lui". Din pricina aceasta răufăcătorii s-au înmulțit așa de mult în țara lui, încît toate temnițele sînt pline de ei și nu mai are ce le face. Ca să își curețe țara de ei, îi dăruiește craiului unguresc, dar cu o condiție: să nu-i mai aducă înapoi. Și atunci „de sîrg i-a strîns pe toți de pretutinderea și i-a însemnat pre toți de i-au ars împrejurul capului, de le-au pîrjolit părul cu un hier înhierbîntat, care semn trăiește și pînă astăzi în țara Moldovei și la Maramureș, de se cehluiesc pregiur cap".

Dacă a luat acest ajutor de tîlhari de la împăratul Rîmului, Laslău a venit în Ungaria și, pe la Crăciun, cu toată puterea sa, a pornit contra tătarilor, pe care i-a bătut și i-a gonit, trecîndu-i munții pe la Rodna, unde se și văd în două locuri săpate în stînci semnele făcute de Laslău craiul. Urmărindu-i dincoace de munți, Laslău i-a fugărit într-una pînă i-a trecut apa Siretului. Prin acești tîlhari cuprinși în oastea lui Laslău s-au descălecat apoi, după ce s-a mîntuit războiul, țara Maramureșului și a Moldovei.

Interpolarea are cîteva trăsături caracteristice care o apropie de legenda păstrată într-o versiune a vechilor anale moldovenești, copiată în Rusia și cuprinsă în colecția de cronici rusești cunoscută sub numele de *Voskresenskaja lêtopisĭ* (vezi p. 56: invazia tătarilor, ajutorul cerut de regele ungur Vladislav de la Rîm; trimiterea unui ajutor alcătuit din rîmlenii ortodocși; înfrîngerea tătarilor și colonizarea rîmlenilor ortodocși în părțile Crișanei și ale Maramureșului). În acea legendă însă lipsește nota infamantă a tîlharilor din temnițele Romei. Prin această notă infamantă și prin alte amănunte, interpolarea lui Simion Dascălul se apropie de legenda pe care a cules-o, chiar pe vremea lui Vasile Lupu, din mediul ciangăilor din Moldova, franciscanul Marcus Bandinus, trimis de scaunul apostolic să cerceteze parohiile catolice din Moldova. [1]

Personalitatea acestui ciudat adnotator nu ne este cunoscută. În afară de o notiță scurtă, asupra căreia vom reveni îndată, păstrată de un copist aproape contimporan, nici unul din scriitorii noștri vechi nu ne dă lămuriri despre el, și nici în documentele vremii, cîte au ajuns pînă la noi, nu e pomenit.

Din adnotările sale se poate deduce că venea de peste munți, din regiunile în care era cunoscută limba ungară. În legenda asupra căreia ne-am oprit

[1] V. A. Ureche, *Codex Bandinus*, *Analele Acad. Rom.*, s. II, t. XIII, *Mem. s. ist.*, 1893—1894, p. 130, 307.

adineaori, el mărturisește că „eu, Simion Dascălul, o am izvodit din *letopisețul cel unguresc*". Deși un letopiseț unguresc cu astfel de elemente nu s-a descoperit pînă acum, totuși faptul că legenda e scoasă dintr-o cronică ungurească pare a îl confirma nu numai caracterul ei tendențios (românii se trag din tîlhari), ci și etimologiile cu caracter unguresc. Povestind, de exemplu, „ijderenia moldovenilor", după ce arată că Laslău a alungat cu ajutor primit de la Rîm (Roma) pe tătari, pînă i-a trecut apa Siretului, continuă textual:

„Acolo Laslău craiu ... stînd în țărmurile apei, au strigat ungurește: *seretem, seretem*, ce se zice românește: place-mi, place-mi. Mai apoi dacă s-au descălecat țara, după cuvîntul craiului, ce au zis *seretem*, au pus numele apei Siretul".

În același timp, interpolatorul se vădește a fi și un bun cunoscător al obiceiurilor ungurești. Povestind, mai departe, cum Laslău craiul, întorcîndu-se biruitor din războiul cu tătarii, în ziua de lăsatul secului, a cerut voie de la vlădicii săi să-l lase trei zile să se veselească cu doamnă-sa și cu boierii, adaugă: „Și așa l-au blagoslovit de au lăsat sec marți cu toată curtea sa, *care obiceiu se ține la legea lor și pînă astăzi, de lasă sec marți în săptămîna postului celui mare dintîiu*".

Dacă, în sfîrșit, mai ținem seamă și de faptul că interpolatorul era familiarizat și cu obiceiurile ungurești din Maramureș foarte vechi, atestate în decretele Sf. Ștefan (... „care semn trăiește și pînă astăzi la Maramureș, de se cehluiesc pregiur cap..."), atunci poate că nu sîntem departe de adevăr cînd presupunem că acest român ardelean era din părțile Maramureșului. Maramureșul, care ne-a dat, în secolul al XVI-lea, începuturile literaturii, ne-a trimis și mai tîrziu cărturari. Chiar în vremea lui Vasile Lupu și a lui Grigore Ureche, trăia la curtea boierului Pătrașcu Ciogolea din Calafendești (sudul Bucovinei), ca dascăl de copii, un asemenea cărturar maramureșean, care ne-a lăsat un frumos centom hrisostomic, cu prilejul înmormîntării jupînesei Sofronia, soția nefericitului boier.

Printre cărturarii care treceau în Moldova se va fi aflat probabil și acest dascăl Simion. Dintr-o notiță pe care ne-a păstrat-o un copist aproape contemporan, se pare însă că el nu se bucura de prea multă stimă între boierii moldoveni, căci iată ce ne spune notița:

„Acest Simeon Dascal, ce el se numește aici, mai mult se vede că au amestecat și au turburat istoria decît au lucrat cevași pentru Ureche vornicul, carele au scris acestea, a vesti că e domn învățat și înțelept, iar acesta și neștiut și slab în minte, precum și Todorașcu Cantacuzin vel vist. în Moldova și alții, bine cunoscînd pe acela, mi-au mărturisit că de multă neștiință și de minte puțină era acel om, precum iar el eșă și aici că ⟨ce⟩ au fost se arată și pe lîngă altele face și aceasta, că ale altora le face ale lui, adecă ce au scris Ureche el zice că au scris."

Interpolarea lui Simion Dascălul privitoare la obîrșia românilor din tîlharii Romei a stîrnit o profundă indignare între cărturarii moldoveni din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Ediţiile cronicii. M. Kogălniceanu, *Letopiseţele ţării Moldovei*, Iaşi, 1852, I, p. 93—209. Această ediţie este tipărită cu caractere chirilice. A doua ediţie a apărut în 1872, cu caractere latine, şi cuprinde şi cronicile muntene. Poartă titlul: *Cronicele României sau letopiseţele Moldaviei şi Valahiei*. Cronica lui Ureche se află în tomul I, p. 127—242. Kogălniceanu, care-şi făcuse studiile în Germania, unde a avut ca profesor de istorie pe Ranke, a încercat să dea, după mijloacele de atunci, o ediţie critică. În acest scop s-a folosit de mai multe manuscrise şi, publicînd pe cel care i s-a părut mai bun, a introdus în textul lui, acolo unde bănuia că trebuie să fie o alterare datorită copiştilor, lecţiuni din celelalte manuscrise, fără să indice însă nici lecţiunile pe care le introduce, nici manuscriptele din care le culege. În special la cronica lui Ureche, Kogălniceanu a încercat să reconstituie, din compilaţia lui Simion Dascălul, prototipul pierdut al lui Grigore Ureche, separîndu-l de adausele ulterioare. Textul presupus al lui Ureche a fost publicat sub titlul *Domnii ţerei Moldovei şi viaţa lorŭ de Grigore Ureche, vornic mare în Moldova*, pe cînd interpolările lui Simion Dascălul au fost aruncate la sfîrşitul primului volum, în apendice (Apendix I, Apendix VII şi Apendix IX). Kogălniceanu a încercat să corecteze uneori şi limba. Între altele, găsind în cronici infinitivul lung alături de cel scurt şi părîndu-i-se că forma curentă în secolul al XVII-lea a fost infintivul lung, a înlocuit în textul publicat de el, în multe locuri, infinitivul scurt prin cel lung. Defectul unei asemenea metode s-a văzut atunci cînd filologul Meyer Lübke, într-un studiu asupra infinitivului în limba română, a luat de bună ediţia lui Kogălniceanu şi a clădit o întreagă teorie întemeiată pe exemple care nu se găseau în manuscrisele cronicii lui Ureche. (Studiul lui Meyer Lübke, *Zur Geschichte des Infinitivs im Rumänischen*, a fost publicat în Abhandlungen Herrn I Prof. Dr. Adolf Töbler, Halle, 1895.) Cu toate acestea, meritul publicaţiei lui Kogălniceanu, pentru timpul ei, este incontestabil, căci pe textele publicate de el s-a întemeiat progresul studiilor istorice la noi.

Textul cronicii lui Ureche din ediţia lui Kogălniceanu a fost republicat de Émile Picot, *Cronique de Moldavie, depuis le milieu du XIV-ème siècle jusqu'à l'an 1594, par Grégoire Urechi. Texte roumain avec traduction française, notes historiques, tableaux généalogiques, glossaire et table*, Paris, Leroux, 1878.

O ediţie populară, cuprinzînd fragmente din Ureche, a fost publicată în editura Socec, în 1894, în „Autorii români vechi şi contimporani".

I. N. Popovici, *Chronique de Gligorie Ureche, avec un autographe d'Ureache et neuf fac-similés des manuscrits*, Bucureşti, 1911. Popovici a dat o încercare mai meticuloasă de a desface opera lui Grigore Ureche de interpolările lui Simion Dascălul. Numele proprii împrumutate de Ureche din Bielski şi alterate de copişti au fost restabilite cu ajutorul cronicii lui Bielski. Popovici a făcut însă greşeala de a încerca să reconstituie şi limba originalului pierdut al lui Ureche, după o metodă care este şi ea astăzi perimată. Colaţionarea manuscriselor nu-i putea ajuta lui Popovici în reconstituirea limbii lui Ureche, fiindcă toate manuscrisele decurg din copia defectuoasă a lui Simion Dascălul şi răsfrîng, prin urmare, mai mult limba acestuia decît a lui Ureche. Neputînd scoate nici o lumină pentru problema care îl preocupa, Popovici încercă atunci alt drum. Grigore Ureche — observă el — trăieşte pe vremea lui Vasile Lupu şi este contimporan cu mitropolitul Varlaam şi cu Eustratie Logofătul. Graiul lui trebuie să fi fost asemănător cu al acestora. Plecînd de la acest fapt, Popovici confruntă textul copiilor care ne-au păstrat cronica lui Ureche cu operele lui Varlaam şi Eustratie Logofătul — în special cu *Pravila aleasă* — şi înlocuieşte toate formele moderne din manuscrisele cronicii lui Ureche cu formele arhaice corespunzătoare din Varlaam şi Eustratie Logofătul. Metoda lui Popovici cuprinde în sine mult arbitrar. O critică întemeiată a acestui procedeu, la D. Russo, *Critica textelor*

și tehnica ediției, București, 1912, p. 29—30 (nota), reprodusă și în *Studii istorice greco-române*, București, 1939, vol. II, p. 568 (nota).

Cea mai bună ediție se datorește lui Const. Giurescu, *Letopisețul Țării Moldovei pînă la Aron Vodă (1359—1595), întocmit după Grigore Ureche Vornicul, Istratie Logofătul și alții, de Simion Dascălul*, București, 1916 (Comisia istorică a României). În această ediție, regretatul Giurescu pleacă de la constatarea că în toate manuscrisele textul lui Ureche este contopit în compilația lui Simion Dascălul în așa fel, încît nu poate fi separat fără a cădea în arbitrar. De aceea el renunță la ideea de a reconstitui originalul pierdut al cronicii lui Ureche și, după ce a colaționat, a clasat și a fixat filiera manuscriselor, se mărginește să reproducă textul unei copii care a păstrat mai bine versiunea interpolată a lui Simion Dascălul, adăugînd în josul paginii variantele din celelalte manuscrise. Lucrarea lui Giurescu este prima ediție critică științifică. Din nefericire, ea a apărut fără studiul premergător, pe care Giurescu îl pregătea răbdător, cu cunoscuta lui conștiinciozitate. Textul cronicii se afla cules la intrarea noastră în războiul din 1916—1918. Pe atunci, președintele Comisiei istorice, I. Bogdan, temîndu-se ca „o întîmplare nenorocită, un neînsemnat episod al luptelor înverșunate să nu prefacă în cenușă munca grea și onestă, pe care cu greu s-ar găsi cineva s-o refacă", a hotărît să publice ediția critică pregătită de Giurescu fără introducerea obișnuită. Introducerea urma să apară într-o broșură separată, dar, din nenorocire, Giurescu a fost răpit pe neașteptate cercetărilor istorice. Cîteva lămuriri sumare au fost date de fiul său, C. C. Giurescu, în *Convorbiri literare*, LIII, 1921, p. 322 și urm. Filiera manuscriselor, întocmită de Giurescu-tatăl, se poate vedea în studiul său *Noui contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene*, p. 55.

Textul pregătit de regretatul C. Giurescu a fost reprodus într-o ediție populară, fără variante, de fiul său, C. C. Giurescu, în colecția „Clasicii români comentați", sub titlul *Grigore Ureche și Simion Dascălul, Letopisețul Țării Moldovei*, Craiova, 1934.

Studii asupra operei. C. Giurescu, *Noui contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene. Letopisețul lui Eustratie Logofătul și Letopisețul latinesc, Cronicele lui Grigore Ureche, Simion Dascălul și Misail Călugărul*, București, Göbl, 1908. Studiul este întemeiat pe analiza atentă a manuscriselor; P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, în *Analele Academiei Române, Mem. secț. lit.*, s. III, t. IV, m. 4, București, 1925. P. P. Panaitescu stabilește izvoarele polone care se află atît la baza cronicii lui Grigore Ureche, cît și la baza interpolărilor lui Simion Dascălul.

Raporturile lui Ureche cu vechile cronici slavonești au fost studiate de Ion Bogdan în: *Vechile cronice moldovenești pînă la Urechia*, București, 1891, p. 104—136; în *Letopisețul lui Azarie, Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXXI, p. 42—51, și în *Cronice inedite atingătoare la istoria românilor*, București, 1895, p. 28—32. Aceeași problemă a fost reluată de d-l I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește, Extras din „Cercetări istorice"*, an. I, Iași, 1925; același, *Din istoria culturii românești, Cercetări istorice*, Iași, VII, 1932—1933; același, *Între păreri și ipoteze. Cetind despre cronica lui Ureche*, în *Viața românească*, XVII (1925), nr. pe sept., p. 361 și urm., oct., p. 93 și urm., nov. și dec., p. 245 și urm. Minea pune ipoteza că Ureche și-ar fi scris cronica în limba latină. G. Pascu, *Gligorie Ureache*, Iași, 1920, vezi însă critica lui C. C. Giurescu în *Convorbiri literare*, LIII, 1921, p. 222—232 și 322—328. G. Pascu, *Grigore Ureche și Miron Costin*, în *Revista critică*, an. VIII, 1934, p. 65—68.

Dintre studiile mai vechi: A. V. Gîdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea, din punct de vedere al limbei, metodei și cugetării, cu o prefață de V. A. Urechiă*, București, 1898; cf. însă și recenzia interesantă pe care i-a făcut-o St. Orășanu în *Convorbiri literare*, XXXIII (1899), p. 256, 441, 508, 595, 726, 844 (și extras).

Despre interpolarea lui Simion Dascălul: D. Onciul, *Originile principatelor române*, București, 1901; același, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în *Lui Titu Maiorescu*.

Omagiu. XV februarie MCM, București, 1900, p. 620—631; Veres Andrei, *Notele la amănuntele ungurești din Letopisețul Țării Moldovenești al lui Grigore Ureche și Simion Dascălul*, în *Revista istorică română*, III, 1933, p. 381—385; I. Șiadbei, *Cercetări asupra cronicelor moldovene*, I, Iași, 1939.

Biografia lui Ureche. I. Sbiera, *Grigoriu Urechie. Contribuiri pentru o biografie a lui*, în *Analele Academiei Române*, t. V, *Mem. secț. ist.*, București, 1881, p. 289—357 (și despre chestia paternității cronicii și de izvoarele ei). I. Tanoviceanu, *Genealogia familiei Ureche*, în *Arhiva*, Iași, IX (1898), p. 234 și urm. Biografia lui Nestor Ureche a fost reconstituită de Ștefan Orășanu, *Cronicari moldoveni din secolul al XVII-lea*, București, 1899, p. 34—57. Tot acolo paternitatea lui Grigore asupra cronicii, p. 57—63. I. Tanoviceanu, *Contribuțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni*, în *Analele Academiei Române*, t. XXVII, *Mem. secț. ist.*, București, 1904—1905, p. 227—420, cuprinde notițe biografice în legătură cu chestiunea paternității cronicii. E. de Barwinski, *Știri nouă asupra familiei Ureche*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 197—211, cuprinde informații din arhivele polone privitoare la pribegia lui Nestor Ureche și a familiei sale. Costăchescu Mihai, *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche, cu ocazia unor știri într-un document de la Duca Vodă din 1671, sept. 5*, în *Cercetări istorice*, an. IV, 1928, p. 37—47. D. Găzdaru, *O știre despre Gr. Ureche. Note și interpretări*, an. X, 1934, p. 352—353. I. Minea, *O știre despre Gligorie Urcche*, în *Cercetări istorice*, an. VII—IX, 1932—1933, p. 104—112.

În afară de aceste studii și articole, s-au publicat în timpul din urmă o mulțime de știri răspândite în diferite colecții de documente și reviste (cu deosebire în: Ghibănescu, *Surete și isvoade* și în revista *Ioan Neculcea*). Știrile astfel împrăștiate au fost culese în cea mai mare parte într-un inventar, de Lucian Predescu, în *Arhiva*, Iași, 1930, p. 184.

N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II, București, 1925, p. 285—313, și introducerea d-lui C. C. Giurescu la ediția cronicii, publicată în colecția „Clasicii români comentați", amintită mai sus.

Cronica a fost atribuită lui Nestor Ureche de B. P. Hasdeu, în *Arhiva istorică a Rom.*, I, p. 117, și *Columna lui Traian*, III, 1872, p. 274.

MIRON COSTIN

VIAȚA

Miron Costin, continuatorul lui Grigore Ureche, este fiul lui Ioan Costin. Mama lui, Safta, fiica lui Miron Sulgerul, era pe de o parte nepoată lui Isaia Balica, cumnatul lui Grigore Ureche, pe de altă parte nepoată și lui Miron Barnovski, domnul Moldovei.

În domnia lui Miron Barnovski, Ioan Costin este hatman al Moldovei și, datorită legăturilor de rudenie, și omul de încredere al domnului.

Barnovski, care trăia ca pribeag în Polonia, unde avea tîrguri și sate, fusese chemat de boieri în domnie după detronarea lui Alexandru Iliaș (1633). Ducîndu-se apoi cu alai de curteni, boieri, preoți și călugări la Constantinopol, pentru ca, potrivit cu ceremonialul obișnuit, să sărute poala împărăției și să capete steag de domnie, este închis împreună cu toți boierii care veniseră cu

el. Între aceștia se afla și postelnicul Costin. Miron Costin a notat el însuși zilele de groază pe care tatăl său le-a petrecut la Constantinopol atunci.

Miron Barnovski este decapitat din porunca vizirului și trupul lui stă atîrnat înaintea curții împărătești o zi, umplînd de vîlvă întregul Stambul. Spre seară, vizirul dă poruncă ceaușilor să scoată din temniță pe chehaia nenorocitului domn. Este scos tatăl lui Miron Costin, care, ridicînd trupul lui Barnovski, îl duce la patriarhie și acolo „pe scurt, cum au lăsat vremurile atunci, îl astrucă"[1] în patriarhie. A treia zi, în toiul nopții, un caic trimis din porunca vizirului la temniță ridica pe Costin postelnicul. Spre groaza boierilor care credeau că-l duc noaptea să-l înece ori să-l muncească pentru averile lui Barnovski-vodă, Costin postelnicul e adus înaintea vizirului, unde află porunca împăratului că sînt slobozi să meargă să-și aleagă domn pe cine vor voi. Costin, cu sufletul „întors de spaimă", se înapoiază la temniță, aducînd vestea cea bună celorlalți boieri. Liberați, se adună cu toții și, ținînd sfat, aleg ca domn pe Moise Movilă.

Acest episod dramatic din viața postelnicului Costin a lăsat o întipărire neștearsă în sufletul lui și el constituie motivul principal care îl va determina, peste un an, să părăsească pentru totdeauna Moldova și să apuce calea exilului.

Domnia lui Moise Movilă (1633—1634) n-a fost norocoasă. Abia instalat, și în al doilea an de domnie, Abaza-pașa intră în Moldova cu oaste turcească și muntenească, silește pe domnul Moldovei și pe boierii săi să i se alăture și pornesc cu toții contra Poloniei.

La asediul cetății Camenița, se răspîndește în tabăra turcească zvonul, pus la cale de hatmanul Costin, că vine dinspre pădurea Nadoborului o oaste căzăcească în ajutorul polonilor.

Abaza-pașa hotărăște retragerea peste Nistru și, în drum atacă un tîrgușor — Studenica — a cărui garnizoană militară izbutește peste noapte, cu ajutorul moldovenilor, să se strecoare din cetate.

Trecînd Nistrul spre Iași, Abaza-pașa prinde de veste că a fost amăgit și, descălecînd cu corturile în șesul Iașului, în preajma mănăstirii Balica, pune la cale să prindă a doua zi pe toți boierii moldoveni, să-i lege în obezi și să-i ducă la împărăție. Înștiințat de aceasta printr-un prieten turc, postelnicul Costin, care simțise cu un an înainte fiorul morții la Constantinopol, fuge cu alți boieri la mănăstirea Pobrata și de acolo părăsește pentru totdeauna Moldova, refugiindu-se în Polonia, unde este bine primit. Aci, în 1638, dieta polonă, „avînd în vedere — zice actul dietei — însemnatele servicii aduse regelui și statului în diferite expediții războinice", primește ca „indigen polon și ca nobil polon pe Iancu Costin cu fiii săi: Alexandru, Miron și Potomir".

Copilăria în Polonia. E prima dată cînd cronicarul nostru apare menționat în acte. Tatăl, hatmanul Costin, moare în exil. Fiul său, Miron, era abia în vîrstă de 5 ani la data cînd i se acorda indigenatul polon.

Primită în rîndurile nobilimii, familia Costin și-a alcătuit, după datină, și un blazon, pe care un act contimporan polon ni-l descrie astfel: în cîmp albastru, un înger îmbrăcat în armură cavalerească și ținînd o spadă. Deasupra coifului, în coroană, o mînă înarmată cu o spadă.

---

[1] Îngropă.

Ca toți exilații moldoveni care obțineau cetățenia polonă, hatmanul Costin a căutat să-și facă și el un rost, arendînd o moșie în starostia de Bar, Novosiilca-Nova. Astfel se lămuresc împrejurările în care Miron Costin este adus să petreacă vîrsta copilăriei și să-și înceapă instrucțiunea în limba polonă, pe care va ajunge să o stăpînească așa de bine, încît mai tîrziu va scrie o cronică întreagă în elegante versuri polone.

După propria lui mărturie, în 1646 urma cursurile colegiului iezuit din Bar, un orășel la granița Moldovei, cu un important depozit pentru vinurile aduse de negustorii moldoveni.

Colegiul din Bar — după cum ne lămurește P. P. Panaitescu — fusese deschis de iezuiți în 1636, într-o casă de piatră, cu grădină împrejurul ei, și era condus, pe vremea cînd Miron Costin își făcea studiile acolo, de rectorii Stanislav Witwinski, în 1646, și de Francisc Czarniecki, fratele unuia din cei mai glorioși hatmani ai Poloniei, Ștefan Czarniecki. Rectorii erau ajutați în instrucțiunea și educația elevilor de opt-doisprezece preoți, de trei-patru magistri și de cîțiva frați. Programul de studii trebuie să fi fost același ca și în celelalte colegii iezuite din Polonia. Cursul complet era împărțit în cinci clase: trei de gramatică și două de umanioare — între acestea era și retorica. Baza studiului era limba latină, care servea ca limbă de conversație între elevi, așa cum în unele pensioane din vremea noastră se întrebuința ca limbă de conversație franceza sau germana. În acest colegiu urma cursurile Miron Costin în vara anului 1647, cînd, pe vremea „secerei", în drumul de la sat — adică de la moșia părintească — spre oraș, a fost surprins de acea groaznică năvală a stolurilor de lăcuste, care a durat cîteva zile și pe care avea s-o descrie cu atîta plasticitate, mai tîrziu, în cronica sa.

În vara anului următor, cînd, în marea răscoală a cazacilor, oștile hatmanului căzăcesc Chmielnicki se apropiau de Bar, rectorul colegiului, Czarniecki, se refugiază cu profesorii și cu toată școala la Camenița. Nu știm însă dacă și Miron Costin a urmat mai departe școala la Camenița. Barul a căzut în mîna răzvrătiților și a fost în parte distrus.

În acest timp, tatăl lui Miron Costin moare.

Doi ani mai tîrziu, în 1650, Miron Costin, care nu avea decît 17 ani, primește în arendă moșia Novosiilca-Nova. În 1651 se afla în oastea regelui polon, luînd parte la luptele contra cazacilor.

Întoarcerea în Moldova. Curînd după aceasta, în împrejurări puțin cunoscute, Miron Costin se întoarce în Moldova. Apariția acestui tînăr învățat venit din Polonia trebuie să fi făcut senzație între rudele și vechii prieteni ai tatălui său. Doi dintre cei mai de seamă boieri ai timpului, Toma și Iorgachi Cantacuzino vistiernicul [1] — „cari capete ca acelea, ne spune Miron Costin, abia de au avut cîndva țara sau de va mai avea" — îl îmbrățișează cu multă simpatie.

Vremurile în care Miron Costin se întoarce în Moldova sînt dintre cele mai turburi. Abia se încheiase nunta lui Timuș cu domnița Ruxandra și dom-

[1] Erau frați cu postelnicul Constantin Cantacuzino din Țara Românească, marele boier al lui Matei Basarab și, deci, unchi ai fiilor acestuia, Șerban Cantacuzino domnul (1678—1688) și învățatul cronicar Constantin Cantacuzino stolnicul. Toma ținea în căsătorie pe sora mamei lui Miron Costin.

nia lungă, fericită și bogată a lui Vasile Lupu (1634—1653), măcinată de ambiția tînărului său boier Gheorghe Ștefan, începe să se năruie. Curînd după intrarea cronicarului în Moldova, în Săptămîna Patimilor, se răspîndește în Iași zvonul că oștiri ungurești și muntene au intrat în Moldova. O scrisoare a lui Ciogolea spătarul către Vasile Lupu, trimisă în taină printr-un călugăr, dezvăluie complotul urzit de Gheorghe Ștefan. Dar toate sînt prea tîrziu. Surprins între două focuri, frontul unguresc cu Gheorghe Ștefan, la Roman, și cel muntenesc, dincolo de Focșani, Vasile Lupu se vede nevoit să se retragă cu toată casa și boierii de curte spre Hotin, de unde trimite după ajutor în Polonia, la ginerii săi, și în Ucraina, la cuscrul său Chmielnicki, hatmanul cazacilor.

În lupta deschisă atunci între Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, Miron se afla împreună cu protectorii săi, frații Toma și Iorgachi Cantacuzino, în tabăra lui Vasile Lupu. Cînd domnul și curtea ajung la limanurile Nistrului, Miron Costin este însărcinat cu misiunea delicată de a cere ajutor starostelui de Camenița, Petru Potoțki, de la care era Vasile Lupu în drept să se aștepte la recunoștință, în urma sprijinului pe care i-l dăduse ca să scape din robia tătărască. Deși părinții cronicarului nostru părăsiseră pentru totdeauna Moldova din pricina lui Vasile Lupu, totuși el și-a împlinit cu credință misiunea. Petru Potoțki nu se afla însă în Camenița și solul a trebuit să purceadă cale de trei zile mai sus, la niște ocine ale aceluia. Starostele, aflînd cele întîmplate, și-a lăsat treburile și a pornit îndată spre Camenița să sară în ajutorul domnului moldovean. În acest răstimp însă, Vasile Lupu, împins de armatele lui Gheorghe Ștefan, a trecut Nistrul, lăsînd cetatea Hotinului în mîna vrăjmașului.

Ce s-a întîmplat după aceasta nu știm precis. La a doua încercare a lui Vasile Lupu de a-și recăpăta tronul, cu ajutorul ginerelui său Timuș — care avea să cadă în tranșeele din jurul Sucevei, răpus de o șrapnelă — Miron Costin se afla în tabăra lui Gheorghe Ștefan. La întîlnirea noului domn moldovean cu cele două căpetenii ale oștirilor străine venite în ajutorul său — Petki Istvan, „sărdarul lui Racoți", și Condracki, „polcovnicul" regelui polon—Miron Costin servește ca tălmaci pentru limba polonă și are astfel prilejul să reproducă, cuvînt cu cuvînt, discuțiunea urmată între cele două căpetenii cu privire la planul de atac al taberei lui Vasile Lupu, sprijinită de cazacii lui Timuș.

Domnia lui Gheorghe Ștefan a fost norocoasă pentru Miron Costin; „de la el multă milă am avut", spune însuși. Gheorghe Ștefan era dealtfel un domn învățat și înțelept — la curtea lui se afla și Milescu — și, după mărturiile boierilor mai bătrîni, era mai priceput la învățarea solilor și la răspunsul scrisorilor decît Vasile Lupu.

Sub Gheorghe Ștefan, Miron Costin ia parte la expediția în Muntenia pentru potolirea seimenilor care se răzvrătiseră contra domnului și amenințau liniștea țării. După o domnie de patru ani însă, Gheorghe Ștefan este mazilit de turci, deoarece n-a vroit să se ducă la Constantinopol ca „să sărute — după ceremonialul obișnuit — poala împărăției".

În domnia următoare, a lui Ghica-vodă (1658), Miron Costin are prilejul să-și lărgească cunoștințele despre neamul și pămîntul românesc. Vizirul Kiupruli, hotărît să înlăture din scaun pe Rákóczi, poruncește domnilor români să secondeze campania întreprinsă de el în Ardeal. Ghica-vodă este astfel nevoit să pornească cu boierii și armata în Muntenia, unde se întîlnește cu celelalte oști și, împreunîndu-se cu tătarii, intră în Ardeal pe la Brașov; de-acolo

răzbat prin țara Bîrsei spre Sibiu; se urcă în sus spre inima Ardealului; văd cum tătarii dau foc și prefac în cenușă Alba-Iulia (Bălgradul) și cuceresc, în fine, Amlașul. Campania, care se încheie cu alungarea lui Rákóczi de pe tronul Ardealului, durează cinci luni, din august pînă tîrziu în decembrie, cînd moldovenii se întorc, pe la Sf. Nicolae, în Suceava.

Patru ani mai tîrziu, în războiul încins între turci și germani, moldovenii și muntenii, după porunca vizirului, sînt siliți să ia parte și la această campanie. Miron Costin, care era pe atunci pîrcălab de Hotin, plecînd cu domnul său, Dabija-vodă, și cu oastea spre Ujvar, are din nou prilejul să colinde meleaguri românești și să privească, la Turnu-Severin, prin apa limpede a Dunării, pragurile podului lui Traian. Ce adînc răsunet au avut aceste ruine în sufletul veșnic curios și iscoditor al cronicarului se vede din faptul că, 20 ani mai tîrziu, amintirea lor trăia încă puternic.

Aceste campanii, care duc pe cărturarul moldovean prin Muntenia și Ardeal, sînt pentru activitatea lui literară de o însemnătate deosebită; el a avut în aceste călătorii prilejul să cunoască și să simtă prin propria lui experiență unitatea neamului românesc, pe care avea să o expuie, cu atîta căldură, mai tîrziu, în cartea *De neamul moldovenilor*.

Miron Costin, prin cultura lui largă, prin inteligența lui ascuțită, prin energia și prin sufletul său pasionat, s-a impus în divanurile domnești și a fost însărcinat deseori cu misiuni diplomatice grele. Astfel, în toiul luptelor dintre turci și poloni, pe cînd turcii atacaseră Camenița, vizirul care comanda oștirile turcești a cerut lui Petriceicu-vodă (1672—1674) să-i trimită un boier cu care să discute unele chestiuni în legătură cu nevoile oștirii turcești. Petriceicu a ales atunci din toți boierii țării, „mai de treabă la voroavă", pe Miron Costin. Iată cum povestește Neculce convorbirea dintre vizir și Miron Costin: „Și mergînd Miron Costin la cortul vezirului, pusu-l-au vezirul de au șezut înaintea lui. Și i-au zis vezirul să-i spuie drept: pare-le lor bine că au luat împărăția Camenița, ori ba? Iară Miron au răspuns că se teme a spune drept. Vezirul au zîmbit a rîde și i-au zis să grăiască, să nu se teamă. Atunci Miron au zis: Sîntem noi moldovenii bucuroși să se lățească împărăția în toate părțile cît de mult, iar peste țara noastră nu ne pare bine să se lățească. Atunce vezirul iar au rîs și i-au zis: Drept ai grăit."

Cu această francheță de caracter, Miron Costin a cîștigat inima vizirului și a fost mult de ajutor Moldovei într-un ceas de cumpănă. Vizirul intenționa să lase oastea turcească să ierneze în Moldova, dar cronicarul l-a convins că țara este săracă și nu va putea birui oastea cu fîn, grăunțe și celelalte provizii, iar de altă parte trupele turcești ar fi necontenit hărțuite de podgheazurile polone.

În primăvara următoare, reîncepe războiul între turci și poloni, în jurul Hotinului. Petriceicu-vodă, domnul Moldovei, înțelegîndu-se cu Grigore Ghica al Munteniei, trec de partea polonilor, și turcii sînt înfrînți; Grigore Ghica însă, mai șiret, se duce la Oblucița unde se afla vizirul, ca să se dezvinovățească, și de acolo la Constantinopol, unde izbutește să-și întărească tronul. Petriceicu-vodă, rămas credincios polonilor, hotărăște să se ducă spre Cernăuți cu toată oastea moldovenească, pentru ca să iasă în întîmpinarea unui corp de armată polonă ce se aștepta să vină în țară. Momentele erau critice pentru Moldova: armata turcească era numeroasă și bine organizată; muntenii trecu-

seră de partea turcilor; la hotarele Nistrului, tătarii așteptau porunca să încalece și să intre după jaf în Moldova. În acele clipe de mari frămîntări, boierii și căpitanii slujitorilor se sfătuiesc între ei și se duc la Petriceicu, rugîndu-l să-i îngăduie a se duce pe la casele lor să-și pună soțiile și copiii în siguranță de invazia tătărască. Petriceicu le răspunde cu sumeție și-i oprește să plece. Atunci se ridică din mijlocul tuturor Miron logofătul, care răspunde domnului aceste cuvinte mîndre: „Ori să fie voia măriei tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsa casele să le iee tătarii; și s-au închinat și au zis: să fii măria ta sănătos, și au ieșit afară". Și după el, toți ceilalți boieri și căpitani, prinzînd curaj, au venit să se închine domnului și au ieșit afară; apoi, încălecînd pe cai, au plecat în jos, unde s-au întîlnit cu boierii rămași credincioși turcilor.

Această atitudine dîrză a lui Miron Costin și a celorlalți boieri moldoveni a mîntuit Moldova de o mare nenorocire. Polonii au fost învinși, iar Petriceicu, cu mitropolitul Dosoftei și cu o parte din boierii pămînteni rămași credincioși polonilor, au trebuit să părăsească țara. În locul lui Petriceicu este numit în domnie Dumitrașcu Cantacuzino (1674).

Legăturile cu Polonii. Imediat după înscăunarea noului domn, Miron Costin a fost trimis, prin Ardeal și Maramureș — fiindcă nordul Moldovei era încă teatrul luptelor turco-polone — în solie către marele hatman al Poloniei și viitorul rege Ioan Sobieski. La 10 aprilie 1674 Miron era primit de Sobieski la moșia acestuia, la Pielaszkowce. El cerea în numele domnului său retragerea garnizoanelor polone din Moldova și oferea mediațiunea țării sale pentru încheierea păcii între poloni și turci. Cu acest prilej Miron Costin intră în strînse legături cu Marcu Matczinski, prietenul lui Sobieski, căruia îi va dedica, mai tîrziu, cronica sa scrisă în limba polonă.

Legăturile cu polonii continuară și în anii următori. În 1677 un fruntaș al vieții politice polone, Ioan Gninski, este trimis la Poartă ca să întărească pacea care pusese capăt războiului turco-polon. În Moldova domnea Antonie Ruset (1675—1678). Miron Costin, care era mare logofăt, iese în întîmpinarea solului cu toată boierimea, călare, la o milă depărtare de oraș. Pe timpul cît este găzduit în Iași, legăturile dintre sol și marele logofăt sînt continui și familiare: Miron trimite pe fiul său, Ioan, să țină solului o cuvîntare în limba latină, iar solul trimite daruri cronicarului. La plecare, Miron Costin și fiii săi însoțesc solia două ore afară din oraș.

Ni s-a păstrat, din fericire, corespondența solului cu Miron Costin, din care se vede că polonul era bucuros să discute cu marele boier moldovean, pentru binele creștinătății. Ziarul soliei, pe lîngă latura politică, conține și știri privitoare la istoria Moldovei, pe care Gninski le-a cules desigur de la Miron Costin.

Pribegia în Polonia. Șapte ani mai tîrziu, Miron Costin este silit de împrejurările vieții să se refugieze în Polonia. Era în 1683, după campania din jurul Vienei, la care moldovenii și muntenii luaseră parte ca vasali ai turcilor. Viena fusese despresurată de regele Poloniei, Ioan Sobieski. Domnul Moldovei, Duca-vodă, după o campanie care ținuse mai bine de o jumătate de an, se întorsese cu oastea prin Ardeal și se afla la moșia sa, Domnești. O bună parte din boierime și oștire se împrăștiase pe la casele lor, așa că domnul se afla cu

cîțiva boieri și cu un număr restrîns de ostași. În răstimp, Petriceicu-vodă, ajutat de cazaci și poloni, ocupase Iașul și, aflînd că Duca-vodă se află la Domnești, repede într-acolo un podgheaz. Domnul, sfătuit de hatmanul Buhuși, voiește să se retragă spre Focșani, dar Miron Costin, înșelîndu-se asupra situației, îi spuse: „Ce putere au ei să vie asupra măriei tale? Să nu dăm locul, că pămîntul acesta e frămîntat cu sîngele moșilor și al strămoșilor noștri".

Sfatul a fost însă fatal. Domnul și boierii sînt prinși și duși în Polonia, unde sînt ținuți în captivitate. La 21 martie, hatmanul Andrei Potocki îi prezintă regelui Sobieski la Jaworów. Deși documentele contimporane nu fac mențiune de aceasta, se pare totuși că Miron Costin era și el din suita domnului prizonier. Regele avea atunci la inimă o expediție împotriva turcilor. Personalitatea lui Miron Costin, care știa bine limba polonă și care era „un foarte inteligent observator și cunoscător al afacerilor turcești", a făcut o impresie așa de puternică asupra regelui, încît acesta, în loc să-l trimeată sub pază cu Duca la Lwów, l-a lăsat liber și i-a dăruit ca locuință pavilionul regal de vînătoare de la Daszowa, lîngă Stryi, unde Miron Costin s-a instalat în primăvara anului 1684.

Acest exil are o importanță deosebită pentru activitatea literară a cronicarului, fiindcă în timpul acesta a plăsmuit el o poemă polonă, de care ne vom ocupa într-un capitol următor.

În Polonia Miron Costin a stat pînă în noiemvrie 1685. Înrăstimp în Moldova se urcase pe tron Constantin Cantemir, un vechi ofițer al lui Ioan Cazimir, care comandase oștirile poloneze în luptele contra suedezilor. La 17 septemvrie 1685 Miron Costin primește de la fratele său Velicico o scrisoare în care acesta îi povestea că la scena întîlnirii lui Constantin Cantemir cu seraskerul Soliman-pașa, acesta stăruise de Velicico să scrie fratelui său să se întoarcă cît mai curînd în Moldova, că nu va regreta. Miron Costin a trebuit să aștepte însă două luni pînă ce a obținut consimțămîntul regelui.

Cronicarul se întoarce în Moldova foarte scăpătat, după cum ne încredințează Neculce. Domnul, vroind să-l îndepărteze de granițele polone, îl numește staroste de Putna, unde cronicarul se distinge prin energia cu care a distrus bandele de tîlhari care năpădiseră și jefuiau atunci sudul țării.

Conflictul cu C. Cantemir. Moartea. Curînd după aceasta izbucnește conflictul între Cantemirești și Costinești. Cantemir-vodă era un domn bătrîn, care nu știa carte și era bucuros să se razime pe familiile boierești mai mărunte și pe mazili, ceea ce a stîrnit nemulțumirea marilor boieri. În atmosfera de harță cu vechii boieri, Velicico Costin l-a înțepat în cîteva rînduri pentru neștiința lui de carte. Nici Miron Costin nu l-a cruțat. Neculce ne spune că într-un rînd, la ospăț, i-ar fi zis: „Mai des cu paharele și mai rar cu oblăduirile, că-i vrea măria ta să-ți dai sama și n-ai putea!" Acestea au adus o înăsprire a raporturilor dintre cronicar și domn, dar se pare că, în cele din urmă, se împăcaseră, căci domnul consimțise să logodească pe fiica sa, Safta, cu fiul lui Miron Costin, Pătrașcu. Familia Costineștilor se credea prin această legătură cu domnul în deplină fericire, cînd se dezlănțui tragedia ei.

Împrejurările nu ne sînt bine lămurite. Neculce ne povestește că Velicico intrase într-un complot pentru răsturnarea lui Cantemir. Complotul a avut loc

cu prilejul căsătoriei unui cumnat al lui Velicico. Unul din boierii care au luat parte la banchet, Ilie Țifescu, pe care contimporanii l-au poreclit Frige-Vacă, a dezvăluit conspirația.

Dimitrie Cantemir, care romanțează biografia tatălui său, ne povestește cu amănunte dramatice împrejurările în care tatăl său ar fi prins firele complotului. În solia trimisă la curtea lui Brîncoveanu sub conducerea ginerelui său, Lupu Bogdan, a amestecat înadins pe unul din conspiratori, pe care însă l-a dat în grija celorlalți ca să-i urmărească de aproape toate mișcările în București. La întoarcerea soliei, află că cel bănuit stătuse mai tot timpul în legătură cu stolnicul Constantin Cantacuzino, unchiul lui Brîncoveanu. Constantin Cantemir tace. Dar într-o seară, înțelegîndu-se cu ginerele său, întinde o cursă boierilor bănuiți, care sînt aduși pe rînd la palat, împreună cu solul de la București. Li se cere tuturor să dea declarație asupra conspirației. Solul — după spusele lui D. Cantemir — ar fi declarat că fusese trimis de Costinești cu misiunea de a-i comunica lui Brîncoveanu că ei vor pune la cale uciderea lui Cantemir și a casei sale, cu prilejul logodnei ce urma să aibă loc, și-i cereau sprijinul pentru aducerea în domnia Moldovei a lui Velicico Costin. Acesta, chemat, nu recunoaște cele declarate, pe care le consideră de „copilării".

La insistențele domnului, el răspunde mîndru că nu poate „mărturisi ceea ce nu știe, chiar dacă vodă îi poruncește aceasta".

Atunci Cantemir, nemaiputîndu-și stăpîni mînia, l-a lovit cu buzduganul în cap și l-a închis în pivnița palatului.

Familia Cupăreștilor, care era în rivalitate cu Costineștii, a sfătuit pe domn să omoare pe Velicico, din moment ce l-a bătut cu buzduganul în cap. Atunci domnul a poruncit ca Velicico să fie decapitat. La scena cumplitei pedepse a asistat și fiul domnului, Dimitrie Cantemir.

După omorîrea lui Velicico, Cupăreștii au sfătuit pe domn să puie capăt și logofătului Miron, căci acesta nu i-ar ierta niciodată uciderea fratelui său. Cantemir-vodă, întărîtat, a trimis și după Miron Costin. Neculce, care povestește lucrurile la patru decenii după întîmplarea lor și reprezintă astfel tradiția opiniei publice de atunci, ne spune că Miron Costin nu era amestecat în complot.

În timp ce acestea se petreceau la Iași, cronicarul era la moșia sa, Barboși, copleșit de o mare durere, căci îi murise soția și era ocupat cu pregătirile de înmormîntare. Pe cînd aștepta preoții din satele învecinate ca să săvîrșească prohodul înmormîntării, sosesc împuterniciții domnului ca să-l ridice și să-l ducă la Iași. Slujitorii trimiși în acest scop îl sfătuiesc să fugă spre munți, însă Miron Costin — și aceasta e încă o dovadă de nevinovăția lui — care se simțea cu cugetul curat, n-a vrut să se salveze, ci a cerut să fie dus la Iași, să se dezvinovățească în fața domnului său.

În timp ce era dus spre Iași, sosește vătaful de aprozi Macri, cu porunca de a-l ucide. Atunci — spune Neculce —Macri, care „n-a voit să se gîndească la sufletul domnului său care era trecut de 70 ani", a dat poruncă să fie Miron Costin decapitat (1691). Astfel, din răutatea unui vătaf de aprozi, care altfel n-ar fi ieșit niciodată din anonimat, capul cel mai luminat, mintea cea mai cuprinzătoare pe care a avut-o Moldova pînă atunci a căzut în zăpada drumului.

Cronica lui Grigore Ureche, în compilația lui Simion Dascălul, ducea istoria Moldovei de la al doilea descălecat pînă la domnia a doua a lui Aron-vodă (1594).

Ureche moare în 1647.

Treizeci de ani mai tîrziu, Miron Costin ia pana ca să continue istoria Moldovei de unde o lăsase Ureche. El avusese la început intenția să urzească istoria Moldovei pe un plan vast, așa cum văzuse în istoriografia polonă, de la originile neamului pînă în zilele lui:

„Fost-au în gîndul mieu, iubite cetitoriule, *să fac letopisețul țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintîiu*, carele au fost de Traian împăratul, și urzisem și începătura letopisețului; ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu, de nu stăm de scrisoare, ce de grije și suspinuri. Și la acest fel de scrisoare gînd slobod și fără valuri trebuiaște, iară noi privim cumplite vremi și cumpănă mare pămîntului nostru și nouă. Deci primește *această dată atîta din truda noastră, ca să nu se uite lucrurile și cursul țării de unde au părăsit a scrie răposatul Ureche vornicul.*"

Din acest pasaj se vede clar că Miron Costin urzise începătura unui letopiseț de la descălecarea dintîi, adică de la luptele lui Traian cu dacii și de la colonizare, dar că, din pricina cumplitelor vremi ce veniră asupra moldovenilor — „de nu stăm de scrisoare" — adică războiul turco-polon (1672—1676), a trebuit să-l părăsească. „Începătura letopisețului", de care vorbește în predoslovie, a servit mai tîrziu ca temei pentru scrierea *De neamul moldovenilor*. Pînă atunci Miron Costin se mulțumește să înfățișeze contimporanilor săi cronica de unde o lăsase Grigore Ureche:

Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace, de unde este părăsit de Ureche vornicul de țara de gios, scos de Miron Costin, vornicul țării de gios, în oraș în Iași, în anul de la zidirea lumii 7183, iar de la nașterea Mîntuitorului lumii, lui Isus Hristos, 1675.

Cronica a fost deci concepută înainte de anul 1675, cînd autorul ei a dat-o unui copist „s-o izvodească", adică să o copieze pe curat. Evident că, după copiere, Miron a revenit asupra ei completînd-o, amplificînd-o, corectînd-o. Ea îmbrățișează istoria Moldovei pe un cuprins de 66 de ani, de la a doua domnie a lui Aron-vodă (1595) pînă la urcarea în domnie a lui Dabija-vodă (1661). De la 1595 pînă către sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu, Miron Costin povestește evenimentele după izvoare polone și după tradiții interne; de la sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu, cronicarul povestește faptele la care el însuși a fost martor și părtaș. Această parte a cronicii are mai mult înfățișarea unor memorii.

Miron Costin avea doar cîteva luni cînd tatăl său, hatmanul Ioan Costin, trecuse cu familia pentru totdeauna în Polonia. Tatăl murise în exil și Miron Costin împlinise 28 de ani cînd, spre sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu, se întorsese în Moldova. Primit cu multă simpatie de frații Toma și Iorgachi Cantacuzino, tînărul expatriat este de la început introdus la curtea domnească, unde, în timpul zilelor de restriște, este însărcinat cu misiuni de încredere. După răsturnarea din domnie a lui Vasile Lupu, cronicarul rămîne în Moldova și, urcînd repede treptele ierarhiei boierești, este întrebuințat continuu în

războaie ca tălmaci pe lîngă căpeteniile oștirilor polone, iar în timp de pace trimis în misiuni diplomatice la curtea regilor și hatmanilor poloni. Prin rangurile boieriei sale (mare comis, paharnic, vornic al țării de jos, mare logofăt), precum și prin cultura lui latină și polonă, Miron Costin este astfel necontenit pe cîmpurile de luptă și în sfatul intim al domnilor, și cuvîntul lui are totdeauna greutate în divanurile care urzesc istoria Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Începînd deci de la sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu, cînd se întoarce în țară și intră în viața publică, și pînă la domnia lui Dabija-vodă, unde se oprește pana lui, Miron Costin povestește evenimentele pe care el însuși le-a trăit. Cronica lui are de aci înainte date — nu zicem mai interesante și mai bogate în amănunte colorate — dar în orice caz mai sigure: „Ce se vede cu ochii nu încape să fie îndoială în cunoștință. Așa și nouă, iubite cetitoriule, cu mult mai lesne ne este o scriere de aceste vremi, în care mai la toate ne-am prilejuit singuri a fi."

Dar spațiul de timp din cronică pe care el îl reconstituie după amintirile lui cuprinde numai opt ani (1653—1661).

Pentru partea anterioară venirii lui în țară, pînă la Aron-vodă, unde se oprise letopisețul lui Ureche, adică pentru partea cea mai întinsă a cronicii, care cuprinde 57 de ani (1595—1652) din 61, Miron Costin este nevoit să recurgă la tradiția orală și la cronicarii străini, fiindcă, după cum mărturisește singur, „... letopiseț de moldovean scris nu se află".

Izvoarele străine pe care le-a utilizat Miron Costin în urzeala cronicii sale au fost analizate pe larg de P. P. Panaitescu, în *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*. Sursa principală a lui Miron Costin pentru cronica sa a fost cronicarul polon Piasecki — sau cu numele latin Piasecius. Ca episcop timp de 17 ani (1627—1644) în orașul de graniță Camenița, cu care Moldova era în strînsă legătură, a putut astfel să fie bine informat și asupra celor ce se petreceau în țara vecină.

Cronica lui, intitulată *Chronica gestorum in Europa singulariorum*, apărută la Cracovia în 1648, cuprinde istoria evenimentelor europene dintre anii 1587—1638 și se încheie cu un scurt rezumat asupra evenimentelor dintre anii 1638—1648.

Deși lupta dintre episcopul de Camenița și iezuiți era în toiul ei pe vremea cînd Miron Costin își urma cursurile la colegiul din Bar, deși aversiunile ridicate de cronică au supraviețuit multă vreme, totuși Miron Costin, căruia desigur nu i-a rămas necunoscută această luptă, n-a împărtășit vederile și dușmănia educatorilor săi. Cronica lui Piasecki a făcut de la început senzație în Polonia și a fost considerată ca cea mai de seamă operă a timpului său. Regele Vladislav al IV-lea spune despre el: „Res non minus docte scriptas, quam gloriose et praeclare per eum gestas".

Cronica lui Piasecki conținea o mulțime de știri interesante privitoare la istoria Moldovei, pe care Miron Costin le-a trecut în cronica sa, îmbinîndu-le adesea cu știri culese din alte izvoare polone — pe care le vom vedea îndată — și din tradiția orală. Din Piasecki a împrumutat Miron Costin știrile privitoare la urcarea pe tron a lui Ștefan Radu-vodă, a lui Ieremia Movilă, a lui Ștefan Răzvan, precum și cele privitoare: la cucerirea Moldovei de către Mihai Viteazul, la luptele polonilor cu Mihai Viteazul pentru înscăunarea lui Ieremia

Movilă, la domnia lui Ștefan Tomșa, la luptele fiilor și ginerilor lui Ieremia Movilă pentru recucerirea tronului Moldovei, la expediția lui Zólkiewski la Țuțora, bătălia de la Hotin — cu un cuvînt evenimentele moldovenești în care au fost amestecați și polonii, pînă la 1621. De la 1621—1633 nu se mai găsesc știri interesante la Piasecki privitoare la Moldova. La 1633 începe expediția lui Abaza-pașa în Polonia. La această expediție sînt siliți să ia parte și moldovenii, a căror oaste este condusă de tatăl lui Miron Costin, care a fost în acele împrejurări de mare ajutor polonilor. Piasecki povestește pe larg această expediție turcească în Polonia și împrejurările morții lui Abaza-pașa, precum și evenimentele care au zguduit după aceea Polonia: răscoala cazacilor și a tătarilor din Bugeac.

În afară de Piasecki, Miron Costin a mai avut și alte izvoare polone. Pentru expediția polonilor în Muntenia împotriva lui Mihai Viteazul, Miron Costin s-a servit de o poemă polonă în versuri scrisă de Iarosz Otwinowski, ajuns mai tîrziu secretar regal și care a luat parte personal la campania pe care o descrie. Poema poartă titlul pe care îl redăm în traducerea românească: *Izbînda primejdioasă, dar fericită, a oștirii m.s. regelui, condusă de starostele Cameniței în Muntenia, descriere adevărată.* A apărut la Cracovia în 1601 și a fost apoi reprodusă în întregime în ediția polonă a cronicii lui Guagnini: *Cronica Sarmației europene.* Din această ediție polonă a lui Guagnini, dată de Paszkowski, a împrumutat Miron Costin multe știri privitoare la luptele de la Argeș, corectînd unele erori și înlăturînd, cu bun-simț, umpluturile retorice.

Pentru răscoala cazacilor de la pragurile Nistrului și a tătarilor din Crimeea, care a turburat Polonia în ultimii ani ai șederii lui între străini, Miron Costin a utilizat o altă cronică în versuri, a lui Samuel Twardowski: *Războiul civil cu cazacii și tătarii, cu Moscova și apoi cu suedezii și ungurii, care a ținu 12 ani, sub domnia prealuminatului rege al Poloniei Ioan Casimir,* apărută în 1650. Această cronică rimată a lui Twardowski a fost mult gustată de contemporani — a fost de patru ori prelucrată în limba ruteană — și autorul ei este considerat pînă astăzi ca cel mai mare poet epic polon din veacul al XVII-lea. Desigur că Miron Costin, care pe vremea cînd a apărut poemul lui Twardowski se pregătea să se întoarcă în Moldova, a luiat cunoștință și de această operă.

Trebuie să subliniem însă faptul că Miron Costin, spre deosebire de Ureche, nu împrumută nicăieri și forma în care sînt povestite evenimentele, ci el prelucrează materialul istoric împrumutat, ia numai faptele, pe care le redă într-o formă cu totul personală.

În afară de știrile pe care le culege din cronicile polone, Miron Costin se adresează și boierilor bătrîni de țară, pe care-i aduce de mai multe ori ca mărturie în cronica sa; el se servește dar și de tradiția orală.

Epoca înfățișată de M. Costin este o epocă de mari frămîntări în Orient, de lupte înverșunate între două civilizații cu totul diferite: turcii, care, sub vizirul Kiupruli, se străduiau să-și croiască drum spre Orient; creștinii, care, întețiți de papă și de venețieni, se zbăteau să alunge pe păgîni dincolo de Dunăre. În această mare încăierare, Moldova și Muntenia sînt silite și ele să ia parte — după vechile capitulațiuni cu Poarta — dar pe cînd domnii noștri

se găseau cu boierii și oștirea în tabăra turcească, gîndurile și simțirea li se îndreaptă tainic către steagurile creștine. Această stare de lucruri împarte Moldova în două tabere: una care, urmînd vechile tradiții politice, rămăsese credincioasă turcilor; alta care, însuflețită de efemerele succese ale creștinilor, nădăjduia să scuture suzeranitatea turcească prin ajutorul polonilor. Abia se înscăuna în Iași un domn cu ajutor turcesc, și, de dincolo de Nistru, boierii pribegi ridicau un altul, pe care-l aduceau în țară cu oaste polonă. Moldova este astfel teatrul unor lupte fratricide; multe capete de boieri cad în țărînă și sînt înfipte în parii de la porțile cetății; multe familii boierești sînt silite, la fiecare domnie nouă, să plece în exil.

Vremurile pe care Miron Costin ni le înfățișează, cu un rar talent de povestitor, reprezintă în istoria Moldovei panta de decădere, epoca de agonie a ultimelor rămășițe de autonomie. Rareori se petrece în istorie, într-un timp așa de restrîns și pe un petic de pămînt așa de mic, mai multă învălmășeală de evenimente, de oameni, de popoare, ca în Moldova din vremea lui Miron Costin. Vechi conflicte de rasă, de religie, de interese economice și politice s-au ciocnit atunci la hotarele românești și au cuprins în fulgerarea lor și țările noastre. În 1650 izbucnește în Polonia răscoala aprinsă de cazacii de la pragurile Nistrului, uniți cu hoardele tătarilor din Crimeea, și flăcările acestui război civil se întind curînd și în Moldova, tîrînd în robie tătărască nu numai țărani și răzeși ci și multe case boierești. Abia se sting flăcările acestor vremi de răzmeriță și se ridică, atîțate de papă și venețieni, împotriva puterii crescînde a turcilor, statele creștine amenințate: poloni, unguri, germani și, mai tîrziu, ruși.

În 65 de ani: 22 de domnii și nici una nu se încheie în liniște. Miron Barnovski decapitat la Constantinopol; Vasile Lupu închis în fioroasa temniță a celor șapte turnuri; Antonie Ruset dus în fiare la Adrianopol și căznit cu fel de fel de munci. Iar pe deasupra, campamente de trupe turcești în țară, podgheazuri polone și invazii tătărești după jaf și pîrjol.

Această epocă furtunatică, pe care cronicarul însuși o caracterizează „cumplite vremi, de nu stăm de scrisori, ce de griji și de suspine... cumpănă mare pămîntului nostru — și, parcă printr-o tainică presimțire — și nouă", această epocă zbuciumată oferea, prin diversitatea aspectelor, prin dramele pe care le scotea la iveală, un material uman dintre cele mai interesante — și Miron Costin, care avea o viziune limpede a lucrurilor, o imaginație caldă și un mare talent de evocare, a știut să prindă și să fixeze în cronica sa, pentru toate vremurile, o frescă istorică plină de viață.

Sînt în cronica sa pagini în care, cu toată întorsătura limbii, nuanțată după sintaxa latină, palpită încă pînă astăzi fiorul tragediilor care zguduiau viața turbure a Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Iată, de pildă, domnia sîngeroasă a lui Ștefan Tomșa, care, după ce a decapitat pe toți boierii și slugile din casa lui Ieremia Movilă — între care și pe hatmanul Balica, cumnatul lui Grigore Ureche — n-a vrut să cruțe, cu toată rugămintea boierilor săi, nici măcar pe un biet diac, „foarte de treabă de scrisoare", ci a răspuns hohotind: „Ha! ha! ha! Mai cărturar decît dracul nu este altul!" După aceste asasinate, nimic nu evocă mai limpede domnia tiranică și caracterul sîngeros al lui Ștefan Tomșa decît familiaritatea dintre domn și călău, pe care cu atîta simplitate și concizie ne-o înfățișează cronica-

rul: „Avea un țigan călău, adică perzător de oameni, gros și mare de trup. Acela striga de multe ori înaintea lui, arătînd la boieri: « Doamne, s au îngrășat berbecii, buni sunt de junghiat? » Ștefan Vodă, la aceste cuvinte, rîdea și dăruia bani țiganului."

Risipa și ruina casei lui Ieremia Movilă este zugrăvită precis în dramatica scenă de pe cîmpul de luptă de la Drăcșani. Neliniștita și ambițioasa soție a decedatului voievod, care avea să-și încheie zilele într-un harem turcesc, trece cu carul prin tabăra însîngerată, și, zărind pe bătrînii sfetnici ai soțului său, cu lacrămi în ochi suspină: „Boieri, boieri, rușinatu-m-a păgînul".

Debandada oștirii lui Vasile Lupu, pe care Matei Basarab o surprinsese, împrăștiată prin podgorii după pradă, în lupta de la Ojogeni, este și ea sugestiv redată într-un amănunt caracteristic. Vasile Lupu se afla șezînd seara la masă cînd i s-a dat veste că se apropie slujitorii lui Matei Basarab: „Îndată de la masă s-au sculat, și într-o grădină peste gard au sărit, apucîndu-se de pre spatele a unuia din slugitori; și acolo i-au scos calul și au ieșit cu fuga den Brăila la Galați, lăsînd toate în Brăila, cîte nu rămăsese în Ojogeni".

Revolta neputincioasă a țării împotriva birurilor împovărătoare ale Porții este admirabil întrupată în Petru-vodă Șchiopul, care, strîngînd „boierii și țara, le-au zis că nu mai poate sătura pîntecele turcilor cel fără fund și, luîndu-și ziua bună de la toți, au lăsat domnia și s-a dus prin Țara Leșească la Veneția, unde și-au sfîrșit și vieața, cu vecinică pomenire în țară".

Trecînd peste cotidianul banal, cronicarul știe astfel să utilizeze cu dibăcie amănuntul anecdotic care scoate la suprafață esențialul omenesc, viabil peste timp și peste loc.

Plină de asemenea detalii de senzație, povestirea lui Miron Costin mai este înviorată prin numeroase descrieri și portrete, în care cronicarul nostru, care învățase în școlile Poloniei meșteșugul compoziției — în manuscrisele lui s-a găsit un tratat de retorică — se vădește a fi un artist neîntrecut între contimporanii său.

Este îndeajuns de cunoscută — din manualele de liceu — descrierea invaziei de lăcuste cu care a dat piept în Polonia. Încadrarea ei în timp „aproape de vremea secerei"; „eram pre atunci la școală în Bar, în Podolia; pre cale fiind, de la sat spre oraș"; comparația următoare: „numai ce văzui despre amiazăzi un nor unde se ridică ca o negură; ne-au părut că vine o furtună cu ploaie deodată, pînă ne-am tîmpinat cu un nor de lăcuste"; și, în sfîrșit, toate acele detalii realiste prinse cu un rar dar de observație („unde cădeau la mas, ca albinele zăceau... și nu se porneau pînă nu se încălzea soarele bine... însă unde mîncau rămînea numai pămîntul negru împuțit; nice frunze, nice pae, ori iarbă, ori semănătură nu rămîneau..."); fraza și întorsăturile ei arhaice bine adecvată la sinuozitățile tabloului, toate fac din ea ceea mai frumoasă pagină de descriere din literatura noastră veche.

Uneori descrierea, în care se vădește un deosebit simț pentru farmecul idilic al naturii, servește ca termen de comparație pentru rînduieli omenești, sugerînd astfel intima legătură dintre natură și viață; „precum florile și pomii și toată verdeața pămîntului stau ovelite și împedecate de răceala brumei, căzută fără vreme, și apoi, după lină căldură a soarelui, vin iară la hire și frumusețile sale cele dintîiu, așa și țeara, după greutățile ce erau la Radu

Vodă... au venit fără zăbavă țara la hirea sa și pînă la anul s-au împlut de oameni și de tot bișugul".

Portretele lui Miron Costin sînt simple dar lucrate cu multă măiestrie. Între trăsăturile care individualizează figura, una, două, scoase mai bine în relief, sînt suficiente ca să-i dea conturul precis: „Era la hirea sa Barnovski Vodă foarte trufaș; și la portul hainelor mîndru, iară la inimă foarte direpț, blînd și nelacom. Mînăstiri și biserici cîte au făcut în așa scurtă vreme, nici un domn n-au făcut. Făcut-au alți domni și mai multe, iară cu mai delungate vremi, unii în 40 de ani, alții în 20 de ani, iară el în trei ani... *om cu frica lui Dumnezeu, de carele mărturisia Toma vornicul, fiind postelnic al doilea la dînsul, că în multe nopți l-au zărit pren miezul nopței îngenunchiat înaintea icoanei la rugă cu mare osîrdie*".

Alteori, o simplă apropiere, de exemplu cu părintele fabulei grecești, este de ajuns pentru a evoca pe Ștefan, pîrcălabul de Soroca, așa de plastic, că-l vedem viu, trăind sub ochii noștri: „Om de mirat la întregimea lui de sfaturi și de înțelepciune, cît pre acele vremi abie de era pîmîntean de potriva lui, cu carele și Vasilile Vodă singur, osebi de boieri, făceau sfaturi și multe ceasuri voroavă; așa era de întreg la fire. Iară la statul trupului său era gîrbov, ghebos, și la cap cucuiat, cît puteai să zici că este adevărat Isop, la cap".

În mijlocul atîtor drame ale trecutului românesc, imaginația vioaie a cronicarului se oprește, din cînd în cînd, pentru a ne înfățișa cu umor și cîteva scene hazlii ale vremurilor sale, ca de pildă scena cu sluga lui Radu-vodă cel Mare, care slujise pe domn din copilărie și care, văzînd că stăpînul său, ajuns domn, nu-și mai aduce aminte de el, se roagă de mitropolit și de boieri să grăiască pentru el, „fiindu-i slugă atîta vreme și așteptînd în norocul stăpînu-său să fie și el întru oameni". Boierii intervin, și domnul, care cunoaștea firea slugii sale dar nu voia să treacă peste cuvîntul boierilor, îl cheamă a doua zi și îi dă vătăjia de divan. Aprozii de divan erau în mare cinste la Radu-vodă, „îmbrăcați cu urșinice și cu cabaniță de jder" și, cînd se duceau la vreun boier cu carte domnească, „boierul sta în picioare pînă se citea cartea". N-a trecut însă o săptămînă de la boieria slugii și a și venit jalbă la divan de la niște femei că vătaful de aprozi le-a bătut în tîrg pe nedrept. Atunci Radu-vodă, privind spre boieri, le-a zis: „Au nu v-am spus că acest om de boierie nu este". Iar către el: „Eu, măre, măcar pe boierie n-am apucat a-ți zice". Și a poruncit armașului să ia gîrbaciul și să-i croiască trei sute de toiege.

Pe alocurea, narațiunea cronicarului trece dincolo de hotarele genului istoric și se apropie, prin gradația interesului și prin puterea dramatică cu care știe să înfățișeze lucrurile, de nuvelă și roman. Iată, de pildă, ce viu ne înfățișează scena plecării din Iași a lui Gheorghe Ștefan și zarva iscată, pe urma lui, la curtea lui Vasile Lupu:

„Își trimisăse Ștefan logofătul giupăneasa la țară, în pildă că o trimite pentru trebile casei; iară el, tocma în ziua cînd se cîntă în beserică canonul Sft. Andrei de la Crit, la 8 ceasuri de noapte, gătindu-se Vasilie Vodă de beserică, încă nime den boieri nu venise la curte, au mînecat să-și ia ziua bună, dîndu-i știre de acasă că-i este giupăneasa despre moarte, cu hîrtie scornită. Și întrebînd Vasilie Vodă pe postelnicei cine din boieri este afară, i-au spus postelniceii că este logofătul cel mare, dvorește să ia ziua bună; că i-au venit veste de boală foarte grea a giupănesei. Să fie zis Vasilie Vodă: « ce om fără

cale logofătul: ştiindu-şi giupăneasa boleacă şi a nu o ţinere aice cu sine». Şi au zis să intre să-şi ia ziua bună. Intrat-au Ştefan Georgie logofătul cu faţa scornită de mare măhniciune, şi şi-au luat voe să meargă spre casă-şi. Spun să fie zis Vasilie Vodă: «să afle lucrul pre voia sa». Neştiutor gîndul omului spre ce mineşte. Îndată, fără nimică zăbavă, ieşau cele cu grijă, şi nu cu fiece grijă au purces îndată de olac; şi într-aceiaş zi au sosit la Bogdana, la satul său, subt munte: şi atunci era şi oaste ungurească, toată cu Kemeni Ianoş, pren potice, şi oaste muntenească la Rîmna, cu Diicul spătariul.

Spun de Vasile Vodă că den beserică l-au lovit gînduri de purcesul logofătului, aşa fără nădejde. Şi aşa, a doua zi după purcesul lui, au început a suna aievea de unguri şi de munteni; la care sunet, văzîndu-se Ciogoleştii cuprinşi şi lăsaţi de logofătul cu care-şi ştiau voroava, au stătut la grijă ca aceea, cît pre păşitul lor şi pre căutătură, cine le-ar fi luat sama, le-ar fi cunoscut îndată vina. Ce, mirîndu-se cum vor face să fugă să-şi lase casele, care erau cu totul aice în Iaşi, cu greu, şi a doua moarte este, şi zilele lor sfîrşite poate hi, cum zice: s-au apucat de altă îndreptătură, scriind un răvaş Ciogolea spătariul, la Vasilie Vodă, într-acesta chip:

«Milostive Doamne,

Eu, unul den slujitorii măriei tale cei străini, mîncînd pînea şi sarea măriei tale de atăţia ani, ferindu-mă de osîndă să nu-mi vie asupră pentru pînea şi sarea măriei tale, care o mînînc dentr-atăţia ani, îţi fac ştire măriei tale pentru Ştefan Gheorgie, logofătul cel mare, că-ţi este adevărat veclean, şi s-au agiuns cu Racoţi şi cu domnul muntenesc, şi sînt gata oştile şi a lui Racoţi şi a lui Matei Vodă să vie asupra măriei tale: de care lucru adevărat, adevărat să crezi măria ta că nu este într-alt chip.»

Şi dacă au scris răvaşul Ciogolea spătariul, au chemat la sine pre Iosaf, egumenul de la Aron Vodă, care era pre acele vremi duhovnic tuturor boierilor, şi cu ispovedanie giurînd pre egumenul să nu-l vădească cine este, şi întîiu să arate răvaşul lui Iordachi vel vistiernic, apoi la domnie, l-au legat cu mare giurămînt aşa să facă. Mirîndu-se călugărul de un lucru ca acela, au mers cu răvaşul acela la Iordachi vistiernicul; care, dacă au înţeles, şi ştiind cum s-au sunat aceste şi den alte părţi, îndată au stătut la mare voie rea, ca un om întreg la toată firea. S-au lepădat îndată de răvaş şi au zis egumenului numai să meargă să dea răvaşul la domnie. Şi au mers şi l-au dat la Vasilie Vodă. Şi îndată ce l-au înţeles, s-au simţit cuprins de primejdie, şi au stătut cu mare strînsoare asupra egumenului să-i spuie de la cine au ieşit acel răvaş. Au stătut dintîi călugărul foarte tare, primind şi moarte, iar a vădire nu poate, că era dat cu taină de ispovedanie răvaşul. Iar dacă s-au strîns boierii la sfat, şi arătînd călugărului şi munca, Vasilie Vodă, ca pentru un lucru ca acela ce se atinge de domnie şi de atîtea case, deci, luîndu-şi egumenul şi de la vlădica Varlaam, ce era pre atunci mitropolit, deslegare, au spus călugărul anume cine au dat răvaşul. Şi îndată chemînd Vasilie Vodă pre Ciogolea spătariul, i-au spus toate de-amănuntul, şi cum este şi Ştefan serdariul tot într-acela gînd şi la acela sfat..."

Nici o mişcare a personajelor, nici una din acele expresii semnificative ale lor, care vădesc ceva din adîncul sufletului omenesc, nu scapă din vedere cronicarului. Viclenia marelui logofăt, care vine la curte pe neaşteptate,

înaintea tuturor boierilor, spre a-şi lua rămas bun cu „hîrtie scornită" că-i este jupîneasa bolnavă şi care intră la domn cu „faţa scornită de mare mîhniciune"; bănuiala domnului: „din biserică l-au lovit gînduri de purcesul logofătului, aşa fără nădejde"; teama şi zbuciumul sufletesc al complicilor, care se văd ameninţaţi „cît pre păşitul lor şi pre căutătură, cine le-ar fi luat seama le-ar fi cunoscut îndată vina"; grija marelui boier Iordachi vistiernicul, care se leapădă de răvaş; şi, în sfîrşit, acea admirabilă figură a unui călugăr din alte vremuri, cu statornica lui credinţă în sfinţenia cuvîntului dat la spovedanie, „care foarte rău au stătut primind şi moarte, iar a vădire nu poate că era dat cu taină de ispovedanie răvaşul" şi care cu toate stăruinţele divanului şi cu toate muncile grozave cu care era ameninţat nu a dat lucrul pe faţă decît după ce i-a dat dezlegare mitropolitul Varlaam — toate aceste amănunte caracteristice, povestite concis, dramatizează naraţiunea, dau viaţă caracterelor şi le fac să se mişte sub ochii noştri.

Drama prăbuşirii lui Vasile Lupu se desfăşură apoi repede, ca un film, cu episoade de un patetism încordat pînă la catastrofa finală. Figura lui Timuş, cazacul cu „firea de hiară sălbatică", este luminată din plin. Încăpăţînat, impulsiv şi ranchiunos. Asasinează pe pisarul polon al socrului său şi umblă cu sabia în mînă după Iordache vistiernicul şi Toma vornicul pe care-i bănuia că au fost protivnici căsătoriei lui. Domnul „îşi frînge mîna de ginere ca acela". „Mai bine mort să hie el, decît să hie boierii care-i are la inima sa cu toată credinţa, la atîta grijă". Boierii umblă „cu sfieală, şi tot pre ascuns. Noaptea, pre poarta despre casele doamnei, veneau la curte." Lupta de la Teleajăn e pierdută din pricina lui. Apoi se începe prada. Jefuiesc mănăstirile, bat cu tunurile Dragomirna, „ruşinînd cazacii femei şi fete.., mai rău ca păgînii". Gheorghe Ştefan însă nu se lasă. Sub zidurile Sucevei, cazacii sînt în mare strîmtoare, „pieile de pe cai morţi frigeau... opincile şi rădăcinele mîncau". Şi, în sfîrşit, ultimul act al dramei: Timuş e răpus „de un glonţ de tun, pe cînd dormea subt cortul său" în tranşee, iar Vasile Lupu, silit să părăsească Moldova şi închis în temniţele Constantinopolului.

Presărată cu amănunte pitoreşti, cu portrete bine zugrăvite, cu descrieri plastice, povestirea lui Miron Costin e limpede, vioaie, captivantă. Comparaţii sugestive (domnii care înfruntă urile ca şi „copacii cei mai înalţi", care „mai multe vifore şi mari vînturi sprijinesc"; Racoţi în cumpăna vieţii „ca cel ce se îneacă şi de sabie goală se prinde"); proverbe plastice („Banii răscolesc în lume împărăţiile şi mari cetăţi surpă, cum zice un cuvînt leşesc: *sula de aur zidul pătrunde;* sau vorbind de rivalităţile dintre Matei Basarab şi Vasile Lupul: *„zece dervişi pe un covor pot încăpea, iară doi împăraţi într-o ţară nu încap"*); expresiuni pline de prospeţime luate din materialul concret al limbii (au *luat cîmpii;* nu era *copt* în vîrsta sa; umbla cu *capul a mînă;* soarele era mai *sus de trei, patru suliţe;* pe *vremea secerei*) — toate acestea laolaltă dau stilului său un colorit viu şi o savoare deosebită.

Chiar întorsăturile frazei, deşi modelate după sintaxa latină — după cum se va vedea mai pe larg la sfîrşit, cînd vom studia în bloc aportul cronicarilor la formarea limbii literare — îşi au la Miron Costin un ritm al lor particular.

A doua operă importantă a lui Miron Costin este scrierea intitulată de Kogălniceanu *Cartea pentru descălecatul dintîi al țării Moldovei și neamul moldovenesc*, iar de regretatul C. Giurescu, care observă că titlul acesta dat de Kogălniceanu nu concordă cu cel original al autorului, *De neamul moldovenilor, din ce țară au eșit strămoșii lor.*

Data. Data cînd a fost compusă această scriere — chestiune de care este legată o problemă interesantă privitoare la evoluția personalității literare a cronicarului — este nesigură. Originalul lui Miron Costin s-a pierdut sau — ca să fim prudenți față de surprizele pe care ni le scot din cînd în cînd la iveală arhivele și bibliotecile țărilor învecinate — nu s-a descoperit pînă acum. Toate copiile ajunse pînă la noi, începînd cu cea mai veche, din 1712, nu cuprind nici în titlu, nici la sfîrșit, nici o indicație de dată. Singurele știri pe care ni le dă cronicarul însuși în *Voroava către cititori*, cu care își începe letopisețul de la Aron-vodă înainte, sînt vagi și dau naștere la interpretări diferite. Iată ce putem afla de la însuși cronicarul în această privință: „Fost-au în gîndul mieu, iubite cetitoriule, să fac letopisețul țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintîiu, carele au fost de Traian împăratul, și urzisem și începătura letopisețului; ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu, de nu stăm de scrisoare, ce de grije și suspinuri. Și la acest fel de scrisoare gînd slobod și fără valuri trebuiaște, iară noi privim cumplite vremi și cumpănă mare pămîntului nostru și nouă. Deci priimește această dată atîta din truda noastră, ca să nu se uite lucrurile și cursul țării, de unde au părăsit a scrie răsposatul Ureche vornicul... cu această făgăduință, că și letopisețul întreg să aștepți de la noi, de vom avea zile și nu va fi pus prea veșnicul sfat a puternicului Dumnezeu, țării aceștia ținchiu și soroc de săvîrșire".

Făgăduința dată de cronicar în aceste rînduri n-a putut-o îndeplini, căci dacă Dumnezeu s-a îndurat și n-a pus „soroc de săvîrșire" — de sfîrșit — țării sale, zilele lui au fost tăiate brusc în tragedia din 1691, prin uneltirile viclene ale vrăjmașilor. Surprins astfel de moarte la vîrsta de 58 de ani, el n-a putut pregăti acel „letopiseț întreg", de la descălecatul dintîi pînă în vremurile sale. Din toată strădania lui au rămas numai două fragmente: letopisețul țării de la Aron-vodă pînă la Dabija și cartea *De neamul moldovenilor*. Aceasta din urmă este însă o lucrare neterminată, după cum se vede bine din analiza internă a textului. Într-un loc cronicarul trimite la „capul — adică capitolul — care va scrie de graiul acestor țări" și în care intenționa să arate că și limba este dovadă că „în graiul nostru pînă astăzi sunt cuvintele unele latinești, iar altele italienești". Acest capitol la care trimite Miron Costin n-a fost scris și tot astfel a rămas nescrisă și încheierea din capitolul al V-lea, în care voia să arate „de legea creștinească, de unde au luat-o".

Caracterul acesta fragmentar al operei a îndreptățit pe regretatul C. Giurescu să creadă că Miron Costin — în pasajul din *Voroavă* în care, după ce arată că a avut în gînd să scrie letopisețul Moldovei de la descălecatul cel dintîi — spune că urzise și începătura letopisețului, făcînd prin aceasta aluzie la *Cartea pentru întîiul descălecat*. Începătura letopisețului, pe care cronicarul

însuși spune că o urzise, este, după Giurescu, cartea *De neamul moldovenilor*. Ea este într-adevăr neterminată și astfel anterioară cronicii.

Însă din *predoslovia*, adică din prefața cu care-și deschide cartea, precum și din planul și factura operei *De neamul moldovenilor*, rezultă că această scriere are un caracter independent; nu este începutul unui letopiseț, ci o monografie de sine stătătoare, cu o tendință polemică, destul de clar exprimată, menită să răstoarne „basna" lui Simion Dascălul și să lămurească originile neamului, atît de întunecate în Moldova timpului său. Unele aluziuni la o convorbire pe care cronicarul a avut-o în Iași cu un episcop italian, pe care P.P. Panaitescu îl bănuiește a fi Vito Pilluzo, numit episcop de Buzău abia în 1679, dovedesc că opera a fost scrisă după întoarcerea din exilul polon, adică după 1686.

La aceste argumente aduse de P. P. Panaintescu, trebuie adăugat și faptul că autorul semnează predoslovia: Miron Costin *„carele am fost logofăt mare în Moldova"*, cuvinte ce nu cred că au fost interpolate posterior de copiști, întrucît n-aveau nici un interes să facă acest adaus. Or, din biografia pe care am schițat-o în capitolul precedent, s-a văzut că Miron Costin a ajuns logofăt mare în 1677; pe la începutul lui 1678 a fost scos din logofeție de Antonie Ruset; dar în anul imediat următor el este din nou ridicat de către Duca-vodă la rangul de mare logofăt, funcție pe care o păstrează pînă în 1684, cînd emigrează în Polonia și cînd piere de pentru totdeauna marea logofeție. Dacă el iscălește predoslovia cărții: Miron Costin „carele am fost logofăt mare în Moldova", înseamnă că a scris-o cel puțin după 1678 și foarte probabil după 1684. Cu această vîrstă oarecum înaintată — la 1686 Miron Costin avea 52 de ani — cadrează dealtfel și unele pasaje din introducere, ca: „Eu, iubite cetitoriule, nicăeri n-am aflat nici la un istoric, nici latin, nici leah, nici ungur, și viața mea Dumnezeu știe cu ce dragoste ⟨era⟩ pururea la istorii, iată și *pînă la această vîrstă acum și slăbită*".

Aceste ultime cuvinte nu pot fi deci nici ele o interpolare, cum credea Giurescu, căci nu se vede ce anume ar fi putut îndemna pe un copist să le introducă în textul predosloviei.

În sfîrșit, planul, compoziția și stilul lucrării dovedesc îndeajuns că avem a face cu o operă de maturitate a unui scriitor format, cu o producere tîrzie a urzelii începuturilor.

Originalul operei, după cum spuneam la început, s-a pierdut sau nu a fost încă descoperit. Textul ni s-a păstrat în 18 manuscrise, dintre care cel mai vechi se afla înainte de război în Biblioteca imperială din Petersburg și a fost copiat probabil de Axintie Uricarul, pentru Nicolae Mavrocordat, în 1712—1713. Această copie este nu numai cea mai veche din cele cunoscute pînă acum, dar în același timp și cea mai apropiată de originalul lui Miron Costin.

În afară de versiunea acestui manuscris, se mai cunoaște încă o a doua versiune, păstrată în manuscrise mai noi, care pe de o parte este defectuoasă, pe de alta sporită cu interpolări în capitolul V și cu alte două capitole adăugate de unul din fiii lui Miron Costin — care anume din ei nu s-a putut preciza, Pătrașcu sau mai probabil Nicolae Costin. Aceste adausuri au fost făcute cu intenția de a completa și a rectifica afirmările tatălui.

Regretatul C. Giurescu a publicat, într-o ediție critică, textul manuscrisului din Petrograd, copiat în 1712—1713 de Axintie Uricarul — text care se apropie mai mult de prototipul pierdut. La acest manuscris, luat ca bază, a adăugat variantele din celelalte manuscrise, precum și adausurile din versiunea a doua, publicate cu caractere mărunte (petit). E cea mai bună ediție critică a operei lui Miron Costin, ediție de care ne folosim și noi în analiza literară ce facem.

Scrierea lui Miron Costin este o operă polemică. Ea este menită să spulbere legenda pusă în circulație de Simion Dascălul, după care neamul românesc s-ar trage din tîlharii trimiși de la Roma în ajutorul craiului Laslău.

Miron Costin își dădea însă bine seama că în Moldova timpului cunoștințele despre daci și romani — dacă existau — erau cu totul vagi și confuze.

Scopul operei lui este să probeze că noi ne tragem din coloniștii romani. Dar pentru ca ideea unei asemenea obîrșii glorioase să aibă între contimporanii săi tot răsunetul cuvenit, autorul are nevoie de trei capitole inițiale: unul în care să se lămurească în ce parte a pămîntului se află Italia din care a venit Traian cu coloniștii romani; un al doilea în care să se expună pe scurt istoria romană și să scoată în relief mărimea și puterea împărăției romane, și, în fine, al treilea capitol consacrat strămoșilor daci care au stăpînit meleagurile noastre pînă la epoca cuceririi romane.

După aceste noțiuni preliminare, cronicarul intră în miezul problemei: cucerirea și colonizarea Daciei.

Traian, pe care Miron Costin îl știe că era „de neamul său spaniol", urcîndu-se în scaunul împărăției și nemaiputînd suporta decăderea, „slăbiciunea", la care ajunsese imperiul, „a așezat veniturile" statului și „apoi, îndată s-au apucat de oaste împotriva tuturor care ieșiseră de sub ascultarea împărăției". În fruntea acestora stăteau dacii, care, încă „din zilele lui Domițian, luau bir din vistieria Rîmului, pentru ca să nu strice țările împărăției cu prăzi".

Strîngînd o oaste de 600.000 de oameni, a purces din Italia spre părțile Dunării, pe la anul 120 — poate însă să fie o greșeală în manuscris, deoarece în numerotația chirilică 102 se poate confunda ușor de 120 : рв — рк. Decheval, cum îl numește Miron Costin, trecînd cu oștile sale Dunărea, i-a ieșit înainte în țările Misiei — pe care cronicarul le identifică cu Dobrogea — și într-un război crunt a fost înfrînt.

După această izbîndă, Traian a ajuns cu oștile la apele Dunării, unde, adunînd din toate „acele părți și olate" lucrători, „au zidit acea mare minune a veacurilor": turnuri cu pod de piatră peste Dunăre, „căruia cu ochii noștri am privit pragurile, prin apa limpede a Dunării, cînd am mers cu Dabija Vodă, cu oștile, la Uivar".

După gătirea podului, Traian a trecut cu toată oastea în limanurile noastre și a zdrobit pe daci într-un război crîncen, în care însuși „craiul Decheval" a pierit.

Din expunerea făcută pînă aci, s-a putut observa că Miron Costin confundă cele două războaie ale lui Traian cu dacii într-unul și că strămută primul război în Dobrogea. Aceste confuzii și altele, pe care le vom vedea, au făcut pe Kogălniceanu să spună în prima ediție a *Letopisețelor* că „în această bucată, Miron este mai mult decît slab în privirea cunoștințelor clasice". Jude-

cata este cam aspră, fiindcă, după cum vom vedea îndată, confuziile se datoresc în parte și izvoarelor ce i-au stat la îndemînă.

După căderea lui Decheval, neamurile dacilor s-au risipit. Populația care a rămas pe loc în Muntenia și Moldova, „prostime și țărani", toată a „scos-o Traian de pre aceste locuri peste munți, în Ardeal, unde se retrăsese și căpeteniile dacilor cu casele lor".

Pe meleagurile rămase libere de locuitori, de la Carpați și Dunăre pînă la Nistru și la Marea Neagră, adică în Țara Românească și Moldova, Traian a adus din Italia coloniștii romani, „căsași și oșteni".

Asemenea colonii romanii obișnuiau să facă pretutindeni, căci este plină lumea de țări descălecate cu colonii romane, „și la Asia, Anadolul, și la Africa, barberii, și la Hispania, și franțoji și la Rumele, în țările grecești, un neam ce le zicem cuțovlahi, colonia Rîmului este". Miron Costin are astfel idee și de originea romană a aromânilor, dar, la epoca în care scria, noțiunile despre ei, ca o ramură din tulpina cea mare a latinității orientale, erau vagi.

Cronicarul explică apoi obiecțiunea pe care ar ridica-o cititorii săi: de unde atîta mulțime de oameni și atîtea țări descălecate numai din Italia? El începe prin a reaminti marea întindere a împărăției romane, care cuprindea toată lumea de la apus și aproape tot răsăritul. Din cele mai îndepărtate colțuri ale imperiului curgeau spre Italia și spre Roma valuri de populație. Cînd Italia se umplea de oameni, de nu mai biruia pămîntul cu hrana lor, scoteau cu sorți locuitori din orașe și sate și-i strămutau în provinciile imperiului cu populație mai rară sau în țările cucerite, unde le împărțeau pămînturile și întemeiau colonii, așezîndu-i alături de ostașii bătrîni, „veteranes".

Ajuns aci, Miron Costin se oprește o clipă asupra basnei scornită de Simion Dascălul, că rădăcina neamului nostru se trage din temnițele Rîmului, pentru a o spulbera prin următoarele argumente hotărîtoare:

1. Imposibilitatea de a alcătui o armată așa de numeroasă și de a coloniza o țară așa de întinsă, punînd temeliile unui neam, cu tîlhari scoși din închisoare: „Din temnițe cu sutele de mii de oameni, unde s-ar afla? Ș-apoi femei iară atîtea tîlhărițe?".

2. Anacronismul pe care e întemeiată întreaga legendă: „Deci unde este și cît vac este, cînd au venit Traian pe aicea și cînd s-au bătut Laslău craiul unguresc cu tătarii? Între Traian și Laslău craiu, opt sute de ani sunt."

3. Numele pe care îl poartă pînă astăzi urmașii coloniștilor romani. După colonizare, provincia cucerită a fost împărțită, din punct de vedere administrativ, în Dacia superior și Dacia inferior și, sub acest nume de Dacia, mulți istorici și geografi contimporani cu Miron Costin numeau țările noastre. Poporul însă, norodul — cum zice cronicarul — „nu ș-au schimbat numele său, ce tot romanus, apoi cu vremea și ⟨după îndelungate⟩ veacuri, români pînă astăzi". Țările megieșe știu că „neamul nostru a venit din Italia, fiindcă italienilor le zic vloh, tot astfel și nouă ne zic vlahi, fiindcă din Italia împăratul Traian a pornit fără număr mulțime de norod și l-a așezat în aceste țări ale Daciei vechi".

4. În sfîrșit, ca o mărturie „peste veacuri trăitoare" de isprăvile împăratului Traian, care a înconjurat această parte de lume și a „descălecat neamul, semința și limba noastră", stă șanțul Troianul, săpat de oștenii lui „în veșnică

pomenire", începînd din Muntenia și trecînd peste Siret, Prut, Nistru, Nipru pînă la Don.

În capitolul al V-lea, autorul, continuînd argumentarea romanității neamului, revine asupra numelui etnic de român, „care stă ca un temeiu vechi neclătit", pentru a explica, în lumina pe care o poate aduce, celorlalte neamuri, numele Moldova, de la apa Moldova, și Muntenia, de la munte sau de la Olt — crede cronicarul — fiindcă leșii zic muntenilor, molteni.

De la numele etnic, Miron Costin trece la o nouă dovadă: portul, care nu este tot așa de concludent ca numele și limba — o recunoaște cronicarul însuși — căci „portul stătătoriu ca numele și limba nu este". Totuși, unele particularități ale portului românesc, în special încălțămintea țăranilor noștri, opincile, înfățișează — după cum observase mai înainte Laurențiu Toppeltin — o mare asemănare cu încălțămintea ostașilor romani.

Capitolul al V-lea nu este însă terminat. În manuscrise el are titlul *De numele neamului acestei țări și de portul și de legea creștinească, de unde au luat.* Argumentul pe care Miron Costin dorea să-l scoată din religia creștină a neamului nostru nu este expus în nici unul din manuscrisele ce ni s-au păstrat și desigur că n-a fost scris, cronicarul fiind surprins de moarte.

Această operă a lui Miron Costin, ca să poată fi judecată din punctul de vedere al originalității ei, trebuie să-i cercetăm mai întîi izvoarele.

Miron Costin ne dă el însuși o listă de izvoadele, de istoricii pe care i-a consultat: „Dion, Evtropie, Carion, Cavație ⟨Covacciosus⟩, Bonfin ungur și Toppeltin de Mediaș", la care adaugă o a doua listă de „historicii leșești cari au scris de lucrurile Moldovei": „Dlugoș, Crommer, Stricovskii, Piaseskii vlădicul de Premisla, Marțin Paștovskii, Bilskii ⟨Bielski⟩".

Regretatul Giurescu și, după el, P. P. Panaitescu au arătat cu citate paralele că Miron Costin a cunoscut cronicarii poloni pe care-i citează.

Giurescu susține că, în ce privește cronicarii latini și unguri citați, Miron Costin nu i-a utilizat direct, ci din opera scriitorului sas Lorenz Toppeltin, din care el tradusese în tinerețea sa partea a II-a: *Revolutiones seu occasus Transsylvanorum*, sub titlul *Istoria crăiei ungurești*. Opera lui Toppeltin — o cărticică mică în 8° — a apărut în 1667, la Lyon, sub titlul *Origines et occasus Transsylvanorum*, și expune originea, obiceiurile și portul naționalităților din Transilvania. Ea cuprinde, pe lîngă multe lucruri bune pentru timpul său, și o largă parte de fantezie, mai ales privitor la originea popoarelor. Astfel, de exemplu, pretinde că sașii se trag din sciți. Despre originea românilor din Ardeal, în opera lui Toppeltin se găsește un scurt pasaj în care se pomenește de luptele lui Traian cu dacii, de cucerirea și colonizarea Daciei, de asemănarea dintre încălțămintea românilor și încălțămintea ostașilor romani. Miron Costin împrumută cîteva mici pasaje din Toppeltin, dar are totdeauna grija — ca cel mai scrupulos istoric modern — să citeze sursa: „Stă împotrivă... Topeltin din Mediaș, *anume zicînd ...*", sau „caută ce scrie de portul românilor iscusitul istoric Lavrentie Topeltin din Mediaș. *Cuvintele lui ți le isvodesc...*"

În opera lui Miron Costin sînt însă capitole întregi care lipsesc din Toppeltin, dar de care cronicarul nostru avea neapărată nevoie pentru a introduce pe cititorul său moldovean în problema așa de interesantă pentru el a începuturilor neamului său.

În afară de ştirile împrumutate din Toppeltin şi din cronicarii poloni, Miron Costin a mai pus la contribuţie cunoştinţe istorice şi geografice, precum şi reminiscenţe din cultura sa clasică dobîndită în şcolile umaniste ale Poloniei. Astfel, vorbind de începuturile Romei, el redă tradiţia virgiliană a fundării Romei, iar într-alt loc expune legenda sinuciderii Lucreţiei [1], aproape cuvînt de cuvînt după Titus Livius (cartea I, cap. XLVIII).

În opera lui Miron Costin se găsesc şi erori. Ideile greşite că saşii se trag din geţi, că secuii sînt sciţi se regăsesc însă şi la Toppeltin; ideea că litvanii se coboară dintr-o colonie romană, care a fugit din Italia şi s-a aşezat pe ţărmurile Balticei în timpul lui Nero, este o idee pe care Miron Costin a împrumutat-o din cronicarii poloni Paszkowski, Bielski şi Matei Stryikowski.

O bună parte din greşelile pe care le găsim în opera lui Miron Costin se explică dar prin stadiul în care se afla pe acea vreme istoriografia popoarelor vecine.

Trecînd peste confuziile şi greşelile ce nu sînt atît ale lui, cît ale timpului în care a scris, ceea ce ne interesează pe noi, cei de astăzi, în opera lui Miron Costin, este claritatea, relieful şi mai ales căldura cu care, pentru întîiaşi dată în cultura noastră, marele boier moldovean pune problema latinităţii neamului.

De la primele rînduri cronicarul izbuteşte să ne prindă şi să ne înlănţuie atenţia prin forma de o rară frumuseţe literară în care ne înfăţişează motivele care l-au îndemnat să scrie: greutatea problemei şi lupta lăuntrică prin care a trecut pînă cînd, în cele din urmă, *„biruit-a gîndul"*:

„Începutul ţărilor acestora şi a neamului moldovenesc şi muntenesc şi cîţi sînt în ţările ungureşti cu acest nume români pînă astăzi, de unde sînt, şi din ce seminţie, de cînd şi cum au descălecat aceste părţi de pămînt, a scrie multă vreme la cumpănă au stătut cugetul nostru. Să încep osteneala aceasta după atîtea vacuri de la descălecatul ţărilor dintîi, de la Traian împăratul Rîmului, cu cîteva sute de ani preste mie trecute, se sparie gîndul. A lăsa iarăş nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o samă de scriitori, este inimii durere. Biruit-au gîndul să mă apuc de această trudă, să scot lumii la vedere feliul neamului, din ce isvor şi seminţie sînt lăcuitorii ţării noastre Moldovei, Ţării Munteneşti şi românii din ţările ungureşti, cum s-au pomenit mai sus, că tot un neam şi odată descălecaţi sînt."

Este de admirat cu cîtă artă literară ştie să înfrîngă tiparele obişnuite ale limbii, pentru ca să adapteze ritmul frazei la frămîntarea sufletească; cum subliniază fiecare nuanţă a cugetării, aşezînd înainte, pe primul plan, motivele cumpănirii, lăsînd la sfîrşit ideea principală („multă vreme la cumpănă au stătut cugetul nostru... se sparie gîndul... este inimii durere"), pînă cînd izbucneşte deodată, descătuşată, hotărîrea: *„biruit-a gîndul"*.

Miron Costin se vădeşte şi în această operă a lui o fire caldă şi comunicativă care păstrează necontenit contactul cu cititorul său. Un minunat „causeur", „dintre toţi boierii Moldovei cel mai de treabă la voroavă" — cum ni l-a prezentat Neculce. Scoborîndu-se la nivelul de înţelegere al cititorilor săi moldoveni, introduce trei capitole iniţiale pentru a-şi lămuri unde vine Italia, care a fost întinderea şi puterea imperiului roman, cine au fost strămoşii noştri

[1] Ediţia Giurescu, p. 21—22.

daci. E un tip vizual, care transformă abstracțiunile în imagini concrete. Iată de pildă ce plastic ne redă noțiunile abstracte de punct cardinal și de distanță geografică: „Țara Italiei de aicea de la noi derept spre apusul soarelui este, nu așa depărtată de țara noastră, că de la Belgradul, carele îl știm mai toți că este pe Dunăre, unde cade apa Savei în Dunăre, neguțitorește mergînd cale de ...[1] zile este pînă la Veneția. Și Veneția este pe pămîntul Italiei". Tot atît de concret este prezentată și descrierea Italiei, o țară pe care n-o văzuse: „Este țara Italiei plină, cum se zice, *ca o rodie* de cetăți și orașe iscusite; mulțime și desime de oameni, tîrguri vestite, pline de toate bișugurile. Pentru mari iscusenii și frumusețări, pămîntului aceluia i-au zisu-i raiul pămîntului, Italia, a căruia pămînt, orașele, grădinile, tocmelile la casele lor, cu mare desfătăciune traiului omenesc, n-are toată lumea. Văzduh supt ceriu blînd, voios și sănătos; nici călduri prea mari, nici erni grele. De grîu, vinuri dulci și ușoare, untdelemn, mare bișug, și de poame de tot feliul: chitre, năramze, alămîi și zahăr", și, după ce descrie mai departe caracterul poporului, încheie descrierea cu o adevărată apoteoză: „Aceia țară este acum scaunul și cuibul a toată dăscălia și învățătura. Cum era într-o vreme Athina la greci, acmu Padova în Italia — și de alte iscusite și trufașe meștereșuguri" (se gîndește desigur la arta italiană).

Ceea ce constituie farmecul literar al operei lui Miron Costin este strălucirea stilului în care se străvede, pe de o parte sinceritatea adîncă și convingerea nezdruncinată în adevărul pe care îl expune, iar pe de altă parte duioșia sentimentului național, care vibrează la fiecare pagină aproape, aci încălzindu-se de măreția originii romane: „Caută-te dară acmu, cetitoriule, ca într-o oglindă și te privește de unde ești, lepădînd de la tine toate celelalte basne, cîte unii au însemnat de tine, de neștiință rătăciți, alții de zavistie, care din lume între neamuri n-au lipsit niceodată..."; dincoace revărsîndu-se într-o simpatie comunicativă, cînd vorbește despre Grigore Ureche, înaintașul său în ale istoriei: „Laud osîrdia răposatului Ureche vornicul, care au făcut de dragostea țării letopisețul său... că numai lui de această țară i-au fost milă să nu rămîie întru întunerecul neștiinței ..."; dincolo izbucnind într-o ironie caustică împotriva interpolatorilor: „Pre acest Simeon Dascălul, Istratie Logofătul l-au fătat cu basnele lui, și Misail Călugărul de la Simeon au născut, cela fiu, cestalalt nepot".

Cu acest naționalism se îmbină, într-un tot armonic, un accent de bătrînească și familiară sfătoșenie, în care pare că o undă discretă de înfrățire pornește din sufletul boierului cărturar către cititorul necunoscut: „Puternicul Dumnezeu, *cinstite iubite cetitoriule*, să-ți dăruiască, după aceste cumplite vremi a anilor noștri, cîndva și mai slobode vacuri, întru care, pe lîngă alte trebi, să aibi vreme și cu cetitul cărților a face iscusită zăbavă, că nu este alta și mai frumoasă și mai de folos în toată viața omului zăbavă de cît cetitul cărților ...", sau finalul predosloviei: „Cetește cu sănătate această a noastră cu dragoste osteneală, de toate fericiri și daruri de la Dumnezeu voitoriu, Miron Costin..."

Ideea originii romane, pe care Miron Costin a susținut-o cu atîta relief și căldură, a avut un puternic răsunet în cultura noastră veche. Ea a fost

[1] Lacună în text.

reluată, cu multă erudiție, e drept, dar nu și cu mai multă pasiune, de Nicolae Costin și Dimitrie Cantemir în Moldova și de stolnicul Constantin Cantacuzino în Muntenia.

Ea era dealtfel așa de scumpă cronicarului, încît el a mai dezbătut-o în alte două opere, scrise în limba polonă.

CRONICA ȚĂRII MOLDOVEI ȘI A MUNTENIEI

În epoca în care polonii luptau pentru creștinătate sub zidurile Vienei, Miron Costin a scris două opere în limba polonă — una în proză, alta în versuri — menite să dovedească latinitatea neamului său, pe care vitrege împrejurări politice îl sileau să urmeze steagurile turcești împotriva creștinilor.

Deși aceste opere nu fac parte din literatura românească, totuși, pentru întregirea personalității literare a cronicarului și pentru cunoașterea adîncită a ideilor lui despre romanitatea neamului, ne vom opri pe larg și asupra scrierilor lui în limba polonă.

Prima, scrisă în proză, poartă titlul: *Chronica ziem Moldawskich y Multanskich*, sau în românește: *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei*, și este redactată într-o polonă — ne încredințează Bogdan — „foarte corectă și chiar frumoasă pentru un român care nu fusese între poloni de mulți ani și care, în țara lui, avea de bună seamă puține ocaziuni să citească și să vorbească această limbă". Cronica începe cu o scrisoare către comisul coroanei polone, care — după prețioasele indicații date de dr. Eugeniu de Barwinski, în ediția latină a cronicii lui Miron Costin, publicată de „Comisia istorică a României" — este Marcu Matczynski. Acesta, deși ieșit dintr-o familie săracă, totuși prin calitățile sufletești a atras din copilărie simpatia și s-a bucurat de prietenia regelui Ioan Sobieski, ajungînd să ocupe în stat demnitatea de mare comis al coroanei. Marcu Matczynski a îndeplinit această funcție între 1676—1683; deci opera lui Miron Costin este scrisă în acest interval de timp.

Din felul cum vorbește în scrisoarea adresată marelui comis: „Socot de o deosebită fericire a mea că o parte a cronicii mele despre țara Moldovei, înainte de a ieși la lumină în Moldova, va ajunge în mîinile unui bărbat atît de mare, în urma cererii unei persoane cu care domnia-ta știi foarte bine în ce strînse legături am fost totdeauna", se vede clar că această operă nu este alcătuită pentru marele comis, ci pentru altcineva, pentru „un bărbat atît de mare", care i-a cerut aceste informații printr-o altă persoană, cu care el a fost totdeauna în strînse legături. Această persoană dacă nu este — printr-o figură stilistică — însuși Marcu Matczynski, este atunci solul polon Ioan Gninski, care, după cum s-a văzut mai sus, a fost trimis în 1677 la Poartă, pentru confirmarea păcii turco-polone. Miron Costin era atunci mare logofăt la curtea lui Antonie Ruset. Pe timpul petrecut de solia polonă în Iași, Miron Costin a fost în cele mai strînse legături cu Gninski; își trimiteau reciproc daruri; la plecare, logofătul și fiii săi întovărășesc călări pe sol.

E probabil că pe timpul ședерii sale în Iași, Ioan Gninski să fi cerut lui Miron Costin informațiile despre Moldova, pe care acesta le trimite prin Marcu Matczynski, spre a „ajunge în mîinile unui bărbat atît de mare". Acest „bărbat

atît de mare" poate să fi fost însuși regele Ioan Sobieski, căruia boierul nostru îi dedică mai tîrziu și o poemă în versuri, de care ne ocupăm în capitolul următor.

Lucrarea este alcătuită din 19 capitole, dintre care primele cinci au un caracter istoric, pe cînd celelalte au un caracter lingvistic, etnografic și geografic. Părțile operei nu se îmbină însă într-un tot unitar; trecerea de la unele capitole la altele se face brusc; cîteva dintre ele conțin o simplă înșirare de nume proprii. Exceptînd partea de istorie, care alcătuiește într-adevăr un bloc întreg și despre care autorul spune că este fericit că va ajunge în mîinile unui bărbat atît de însemnat, înainte de a vedea lumina în Moldova, restul — capitolele finale cu informații etnografice și geografice — neîncheg bine între ele și reduse uneori la o simplă listă de nume proprii, fac mai mult impresia unor anexe, adăugate pentru a satisface curiozitatea și a răspunde, poate, unor informațiuni cerute.

În primele cinci capitole, autorul înfățișează istoria poporului român de la origine pînă la al doilea descălecat, avînd însă ca idee centrală chestiunea latinității neamului. Începe cu primii locuitori ai ținuturilor românești, dacii, pe care autorul, după concepția istorică a vremii lui, îi crede a fi de aceeași rasă cu tătarii. Povestește pe scurt invazia dacilor în ținuturile romane de la sudul Dunării: Misia, Tracia, Iliria; ridicarea podului peste Dunăre; luptele lui Traian cu dacii, căderea lui Decebal și colonizarea Daciei. După ce povestește mai departe cum Traian a ridicat în Dacia cetăți pe care le-a umplut cu soldați, așezînd în ele *domini*, de unde numele pe care îl poartă — zice el — pînă azi principii români, expune repede campania lui Traian în Asia și încheie primul capitol cu moartea lui Traian în Egipt, la 120.

În capitolul al II-lea se ocupă de valul lui Traian, care este „cel dintîi semn de graniță" ridicat de cuceritorul Daciei după așezarea romanilor în aceste părți. Trece apoi la cetățile întregi sau ruinate din Moldova. Unele ar fi, după el, foarte vechi, zidite de daci, ca de pildă: Hotinul sau Cetatea-Albă, „unde a trăiat bietul Ovidiu, poetul surghiunit pentru niște versuri necunviincioase". Despre altele, ca de exemplu Suceava, Neamțu, Tighina, spune că nu se poate ști dacă sînt din vremea dacilor sau a romanilor. Despre cîteva, ca bunăoară Turnul lui Neoptolem de pe apa Cogălnicului și Tătar-Bunar, crede că ar fi făcute de bizantini. Toate însă au fost refăcute și înconjurate cu ziduri de domnii moldoveni, mai ales de „vestitul domn, bătrînul Ștefan Vodă".

După aceste mici digresii, autorul, reluînd în capitolul IV firul istoric, povestește cum, la 100 de ani după colonizare, împăratul Adrian, neputînd opri invaziile barbarilor, a surpat podul de pe Dunăre. Coloniștii romani, nemaifiind în stare a se împotrivi singuri, s-au retras, unii peste Dunăre, înspre Italia, alții în Maramureș, în mijlocul munților, sau în masivul Carpaților de la izvoarele Oltului.

Invaziile au dăinuit 1000 de ani. Dintre popoarele năvălitoare, numește, după Atila și ordiile sale, pe sloveni, și, în sfîrșit, pe unguri. Aceștia au trecut munții, s-au luptat cu românii și i-au supus. Românii se aflau sub unguri cînd năvăliră tătarii, care se întinseseră pînă în Ardeal, peste unguri. Laslău, craiul unguresc, nemaiputînd suferi pe tătari, strînse oaste, îi alungă din Ardeal, îi urmări peste munți și-i bătu din nou crîncen, mai jos de Roman.

Aci intercalează legenda eponimă a Siretului, pe care o cunoaștem de la Simion Dascălul. Laslău, văzînd pe tătari dînd buzna în Siret și înecîndu-se, a zis: „Seretem, seretem!" (Așa-mi place, așa-mi place!); de aci numele Siretului. După această înfrîngere, tătarii se retraseră mai departe în cîmpii, iar pe locurile de sub munte coborîră românii: mai întîi muntenii cu domnul lor, Negru-vodă, și apoi moldovenii din Maramureș cu domnul lor, Dragoș-vodă.

După această parte istorică, urmează două capitole în care ni se explică numele poporului și al țărilor românești. Ideile ne sînt cunoscute din analiza pe care am făcut operei *De neamul moldovenilor*. Românii se numesc între ei cu numele strămoșilor romani. „Cînd vrei să întrebi pe cineva dacă știe moldovenește, îi zici: știi românește? tot atît cît: sris romanice?" Străinii îi numesc cu același nume cu care numesc și pe italieni, recunoscînd astfel latinitatea poporului român. Teoria că numele de vlah vine de la Flaccus, hatmanul rîmlenilor, o respinge și aci ca fiind poveste.

Explică apoi numele Munteniei de la „muntean, adică podgorean", țara muntenilor, fiindcă descălecătorii stătuseră atîta vreme în munți. Pentru a lămuri numele Moldovei, reia, după Ureche, legenda lui Dragoș — „fiul unui dominus din vremurile vechi" — care, luîndu-se după un zimbru, l-a ucis, i-a pus capul spre amintire într-o țeapă, lîngă rîu, și „de aci cel dintîi sat, întemeiat de ei, se cheamă pînă astăzi Bourenii". După numele căței și-a luat mai întîi numele rîul Moldova, nume ce s-a extins apoi asupra țării întregi. Despre numele Basarabiei nu are știri; n-a putut afla „cu nici un chip de unde să-și fi luat început această numire", dar o pune în legătură cu familia domnitoare din Muntenia, a Basarabilor, pentru a explica „de unde s-a luat cel ce a scris mai întîi despre Basarabia: că aceasta ar fi țara muntenească".

După ce lămurește mai departe marca din pecetea domnească a celor două principate românești, zimbrul în Moldova și corbul în Muntenia, și după ce arată titlurile vechi ale domnilor din hrisoave, trece, în două capitole deosebite, la limbă și religie, insistînd cu acest prilej asupra obîrșiei romane, pentru ca apoi să încheie lucrarea prin cîteva note descriptive, cu caracter geografic: despre județele Moldovei, despre ținuturile luate de turci de la Moldova (Chigeciul, Chilia și Cetatea-Albă), despre ținuturile Munteniei și, în sfîrșit, despre rîurile și orașele din ambele țări.

Deși aceste notițe geografice sînt prea sumare, uneori reduse la o simplă înșirare de nume proprii, totuși ele sînt interesante pentru istoricul și geograful de azi, fiindcă ne ajută să reconstituim împărțirea administrativă de altădată, ca de pildă: județul Săcuieni din Muntenia, care venea pe lîngă Rîmnic: orașe de odihnioară, azi decăzute în stare de sate, ca, de pildă, Cernețul, care la începutul veacului trecut era încă reședința județului Mehedinți, dar care a decăzut după ridicarea Turnu-Severinului; tot astfel orașele Cornățelul (poate cel din Dîmbovița) și Grădiștea din Muntenia; sau, în Moldova, Piscul, azi sat în județul Covurlui.

În întregul concepției lui Miron Costin despre problema romanității neamului, opera aceasta înfățișează un interes deosebit, fiindcă nicăieri în alte lucrări ale sale chestiunea latinității limbii nu este dezbătută mai pe larg și tratată cu mai mult relief ca aci. Un întreg capitol din această operă este consacrat limbii, luată ca mărturie a descendenței romane.

„Dovada cea mai vădită despre obîrșia acestui popor — zice el — este limba lui", care a păstrat pînă astăzi factura latină. Deși, în cursul veacurilor, limba s-a corupt și a împrumutat numeroase elemente din limbile popoarelor învecinate — mai ales de la slavi, mai puține de la unguri și turci — totuși „temeiul vorbirii este pînă astăzi din limba latină". Și pentru a învedera aceasta, el dă o listă de 87 de etimologii (57 substantive, 30 verbe), unele nu tocmai ușoare, dar toate exacte, precum:

supercilia = sprîncene
oculus = ochi
manduco = mănînc
transmitto = trimit
occido = ucid
scribo = scriu etc.
autumnus = toamnă
primum ver = primăvară
stella = stea
nox = noapte

În afară de aceste lucruri prețioase pentru timpul acela, se găsesc, cum, dealtfel era de așteptat, în opera lui Miron Costin și naivități: cuțovlahii, vrea să zică „șchiopii, fiindcă din oastea romană au rămas acolo numai șchiopii și bolnavii". Se găsesc și erori: „Dacii au fost un popor tătăresc din marea Tartarie"; sau afirmația că Traian, după colonizarea Daciei, a înaintat cu oștile peste cîmpuri, a trecut Donul, a intrat în marea Tartarie și s-a lăsat prin Bactria în Siria, pe cînd, de fapt, campania lui Traian împotriva armenilor și a parților e independentă de campania împotriva dacilor și a avut loc în 114; sau aserțiunea că Traian a murit în Egipt la 120, pe cînd, de fapt, Traian a murit în Cilicia, la 117; confuzia între titlul „herzeg" din pecetea domnilor munteni și Hațeg (ținutul): „voevod — zice el — și domn al țării Ungrovlahiei, Almaș, Făgăraș, Herceg" (în loc de Hațeg) ș.a.

Dar, trecînd peste naivitățile și erorile care sînt mai mult ale timpului, partea interesantă a acestei opere adresate străinilor este conștiința clară a unității neamului în toată întinderea lui. Moldovenii, muntenii, românii ardeleni și chiar macedoromânii — cuțovlahii, cum îi numește el — sînt ramuri răzlețe din trunchiul unui singur neam. Convingerea obîrșiei comune este la el atît de puternică, încît îmbrățișează laolaltă, într-o singură privire, istoria țărilor surori și, în notele finale, după fiecare capitol geografic privitor la Moldova urmează un altul privitor la Muntenia.

Conștiința limpede a unității naționale îl face să vadă în munteni, cu care ai săi au fost adesea în vrajbă și războaie, niște adevărați frați. Și este într-adevăr interesant să vezi cum acest mare boier din divanul Moldovei, care stătea dîrz înaintea domnilor săi, vorbește străinilor despre munteni nu cu resentimente, ci, dimpotrivă, cu înduioșare frățească. Amintind într-un loc naiva părere a unora dintre contimporanii săi că muntenii ar fi bruni fiindcă boierii au obiceiul de a-și da copiii să fie alăptați de doici luate dintre țigance, el adaugă cu bun-simț: „Eu unul nu pot lăsa să treacă acest lucru despre ei, ca despre niște rude și frați ce-mi sînt, avînd și ei aceeași soartă și aceleași suferințe cu noi".

Conștiința obîrșiei comune și a unității neamului avea astfel darul să deschidă calea unei apropieri sufletești între cele două țări surori, care pînă atunci trăiseră în rivalități și lupte.

POEMA POLONĂ DESPRE MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

Poema în versuri polone despre Moldova și Țara Românească cuprinde mai puține știri istorice decît cronica polonă, dar, în schimb, prin lirismul ei mișcător și prin pitorescul legendelor, îi este superioară ca valoare literară. Unul dintre cei mai competenți istorici ai literaturii polone, Al. Brückner, o așează printre cele mai bune produse de acest gen ale literaturii polone din secolul al XVII-lea.

Opera a fost scrisă în anul 1684, pe timpul cînd Miron Costin a fost nevoit să stea în Polonia, urmînd în captivitate pe Duca-vodă. În Polonia, Miron Costin, cîștigînd aprecierea deosebită a regelui Sobieski, căruia i-a fost prezentat împreună cu Duca-vodă, a fost găzduit, împreună cu copiii săi, la Daszow, în castelul de vînătoare al regelui, în timp ce nefericitul său domn își tîra zilele în închisoare.

În răstimpul acestei găzduiri, Miron Costin a scris *Poema polonă*, în versuri de cîte 13 silabe. Genul cronicilor rimate — de obicei în versul eroic, de 13 silabe — era pe atunci la modă în Polonia. Miron, urmînd unui îndemn mai vechi venit din partea regelui Ioan Sobieski — om de cultură rafinată, care dorea să cunoască trecutul țărilor românești — și-a prelucrat *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei* în frumoase versuri polone.

Poema începe cu o dedicație către rege, prin care boierul moldovean mărturisește că se rușinează de „muza sa sarmată", „nu pentru că ea n-ar fi la înălțimea celor mai înalte subiecte... ci din pricina neîndemînării lui în această limbă". Această neîndemînare, spune mai departe, provine din faptul că de mai mult de zece ani n-a mai întrebuințat decît foarte rar polona. Poema ni s-a păstrat de fapt în două manuscrise, care reprezintă două redacții diferite, și într-unul din acestea, cel destinat regelui, autorul a reluat poema vers cu vers, a corectat greșelile gramaticale, a îndreptat unele expresii, căutînd termeni poloni plini de evocare; a refăcut adesea versuri întregi, pentru a corecta măsura ori rima.

El arată apoi în prefață motivele care l-au îndemnat să se apuce de acest lucru: „Mai întîi geniul regelui, care caută să afle atît despre țările mari și întinse, cît și nu mai puțin despre cele mici". Al doilea motiv este faptul că istoricii poloni pomenesc în cronicile lor ceva și despre Moldova și menționează că poporul român se trage din Italia, dar nu amintesc nimic despre vremea cînd s-au așezat la țărmurile Dunării, ale Nistrului și ale Mării Negre. Pentru a îndeplini dorința regală și pentru a umple această lacună a istoriografiei polone, marele logofăt al Moldovei își înstrună lira ca să cînte, cum spune el, „patria înlăcrămată și pe bieții locuitori ai Țării Moldovei".

Poema e brodată pe aceeași canava pe care fusese lucrată și cronica polonă. Ea cuprinde cam același material istoric, orînduit în același plan; numai că tendințele literare ale scrierii și simțul poetic al autorului îl silesc să înlăture amănuntele de erudiții greoaie, să introducă elemente descriptive și să dea mai multă dezvoltare legendelor populare.

Poema este împărțită în trei părți inegale, dar bine distincte, avînd fiecare cîte un titlu separat.

Prima parte are ca titlu: *Despre neamul moldovenesc; despre prima lui descălecare de către Traian* și pleacă de la ideea unității neamului. Romanii — spune el — au colonizat odinioară amîndouă Daciile de la valurile lui Traian, pînă ce vremea îndelungată i-a împărțit în trei. Cei dintîi au fost sub unguri, în Țara celor șapte cetăți (Transilvania), unde, aduși de Traian, trăiseră împreună cu dacii. Iar moltanii, care își trag numele de la Olt, numiți și munteni de la „munți", au făcut și o a doua descălecare, după cea dintîi a lui Traian. A treia ramură e cea din Moldova, numită așa după rîul Moldova, descălecată din peșterile maramureșene spre malurile joase ale mării. Atît aceștia cît și ceilalți poartă numele vestit de rumâni. Deci nimeni să nu pună la îndoială că se trag de la Roma.

După ideea unității naționale, cronicarul povestește cucerirea Daciei, colonizarea, descrie granițele noii provincii romane, cetățile, valul lui Traian și încheie prima parte cu expediția lui Traian în Asia, moartea lui în Egipt și cu apoteoza marelui împărat:

„Și acum fiecare să privească o astfel de putere! Veacurile de acum nu au una asemănătoare, nici un astfel de monarh care în cîțiva ani, într-un singur marș, într-un singur război, să înconjure lumea, nepărăsind nici o clipă cîmpul de luptă. De ce se mai minunează cineva de războaiele purtate de turci, care țin numai șase luni... Roma l-a făcut pe Traian nemuritor. Prin veșnica lui columnă, a arătat lumii că gloria voastră este veșnică, monarhi slăviți!".

Partea a doua poartă titlul: *De risipirea coloniilor lui Traian de către tătari și de locuințele romanilor în munți*. Reluînd firul povestirii, spune cum, după Traian, imperiul roman intră în decadență, și Adrian, nemaiputînd ține piept invaziilor barbarilor, distruge podul de peste Dunăre. Coloniștii se retrag atunci pe linia munților, în țara Făgărașului, în regiunea Hațegului, în Maramureș și în munții Gurghiului și ai Ciucului. În curgerea veacurilor, limba lor latină s-a corupt: din *dominus* și *deus* s-a format cuvîntul dzeu, Dumnezeu; din *meus* = al meu; *coelum* = cer; *homo* = omul; *frons* = frunte; *angelus* = îngerul. La cuvintele latine s-au adăugat apoi împrumuturi din ungurește și slavonește.

Pe cînd ținuturile dunărene erau în părăsire, năvăliră ungurii, care supuseră pe români. Cu tot traiul lor îndelungat prin munți, românii n-au pierdut elementele civilizației romane, fiindcă natura cea dintîi a lucrurilor nu piere: „prima materia non corrumpitur". Ungurii, sub regele Vladislav, pornesc împotriva tătarilor care se așezaseră în Moldova, îi bat cumplit mai jos de Roman și, în locurile rămase libere, urmează a doua descălecare.

Partea a treia, *Despre a doua descălecare a Moldovei și a Munteniei după alungarea tătarilor*, este cea mai frumoasă, deoarece conține o serie de legende populare pline de farmec în liniile lor simple și naive. Cartea se deschide cu povestirea legendelor privitoare la întemeierea Moldovei.

În Maramureș, în satul Cuha, se afla Dragoș, fiul lui Bogdan, care ardea de dorința de a arăta ceea ce poate înfăptui. Mama lui l-a împiedicat multă vreme să plece în lume după isprăvi vitejești, dar într-o zi, ivindu-se în sat un zimbru, Dragoș a socotit aceasta ca un semn prevestitor și, alegînd repede

300 de tineri înarmați, a plecat cu ei în căutarea zimbrului. Ei merg necontenit de-a lungul rîului, călăuziți de cățeaua Molda, care adulmeca pretutindeni urmele fiarei. Urcînd coastele Carpaților, ajung pe culmea muntelui, de unde privesc desfășurîndu-se în vale „atît cît ochiul poate cuprinde... pînă în întinderile fumurii — sînt expresiile cronicarului — luncile Prutului, pămîntul viitoarei Moldove". Aci amintirea pribeagului se înduioșează și în vreo 80 de versuri următoare el evocă, într-un colorit bucolic, frumusețile patriarhale ale țării sale. „Peste tot cîmpii mănoase, pășuni întinse, care alte pămînturi se pot asemăna în lume cu acestea?" Maluri joase la vaduri, asemenea labirintelor de grădini pe ape: „Egiptul nu întrece luncile Prutului în bogăție. Aci o jumătate de copeică produce șapte măsuri de grîu... în anii roditori, ovăzul, secara, dau unsprezece măsuri, iar meiul peste douăsprezece." Țară roditoare și „cîmpii pline de flori, asemenea raiului", se întind pînă la Nistrul cel mare, care, „chiar acolo unde desparte în două Podolia, curge între stînci sculptate natural, ca și cum ar fi fost lucrate de mînă de om".

Vînătorii privesc minunați această țară și, scoborînd din ceața munților, aud într-o pădure deasă lătratul cățelei. Cronicarul poet povestește apoi, după liniile cunoscute ale legendei, uciderea zimbrului, moartea cățelei și numirea rîului Moldova.

După uciderea zimbrului, Dragoș și ai săi nu mai vor să părăsească locurile acelea atît de pitorești și se leagă prin jurămînt să rămînă acolo. Ei așează capul zimbrului pe un stîlp, ca semn prevestitor de bine și întemeiază primul sat, *Bourenii*, „căci zimbrul se numește pe moldovenește bour", și aleg ca pecete a noului stat capul de zimbru.

După ce se așează, cercetînd împrejurimile pustii, zăresc deodată „un punct cenușiu, care se ridica dimineața, în zorile liniștite, ca un stîlp drept pînă la nori" Rămîn înmărmuriți și, curioși să vadă cine locuiește în asemenea pustietăți, pornesc înspre fum. Mergînd într-acolo, dau într-o dumbravă rotundă și veselă, pe țărmul unei ape, „peste roiuri de albine și peste un bătrînel încărcat de ani. El acoperea stupii și umbla în jurul lor să dreagă cîte ceva, să vadă dacă vreo matcă își scoate albinele, sau să îndrepte fagurii, să ia ceara asemenea chihlimbarului, căci — adaugă cronicarul într-o glosă marginală — în țara Moldovei se află în stupi ceară cu miros de chihlimbar." Pe cînd bătrînul „își îndemna albinele la muncă mai zeloasă", tovarășii lui Dragoș îi dau „bineț ome". Tresare bătrînul. Îi pun întrebări. El răspunde în rusește: „Nu pricep, pe Dumnezeu!" Încearcă să se înțeleagă cu el prin semne și, în cele din urmă, află printr-un tălmaci că este Iațco din Sniatyn. „M-am așezat de cîțiva ani aci și am o prisacă mică. Afară de voi n-am văzut pe nimeni." Dragoș îi întărește stăpînirea și îl trimite să-și aducă neamurile din Sniatyn.

Pentru a lămuri originea principatului muntean și a explica imaginea corbului din stema țării, Miron Costin reproduce o altă legendă, culeasă în Muntenia, și care are în tot întregul ei factura populară.

Era — zice autorul — pe vremea cînd poporul locuia încă pe apa Oltului, o romîncă frumoasă pe care o îndrăgi principele Ardealului. Rămînînd grea, principele îi dete un inel spre credință și o trimise la părinți, spunîndu-i că, îndată ce va naște, să vie cu pruncul și cu semnul la dînsul. Romînca, născînd copilul, plecă împreună cu fratele ei către curtea principelui. Pe drum, istoviți de mers, se așezară să se odihnească la marginea unei păduri de stejari.

Aci mama, ca să potolească plînsul copilului, îi dădu inelul princiar să se joace cu el. Pe cînd copilul zburda vesel, un corb, zărind de pe creanga unui stejar că strălucește ceva în mîna copilului și luîndu-l drept o bucată de carne, cum era chinuit de foame, se repede ca un fulger, răpește inelul de aur și-l înghite cu lăcomie. Copilul țipă, zgîriat de ghearele corbului, mama sare în picioare și fratele, deșteptîndu-se, vede cu uimire că „inelul e pierdut și odată cu dînsul și cuvîntul principelui". Atunci se ia după corb, care se așezase pe o cracă, îl ochește cu săgeata și-l ucide.

Episodul acesta al răpirii inelului de o pasăre de pradă este un element de folclor foarte răspîndit, precum am arătat în altă parte[1], și se regăsește destul de des în literaturile medievale (bunăoară în romanele *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, *Giulia e Ottinello* și chiar în *O mie și una de nopți*).

Apoi — urmează povestea — fără să scoată inelul din gîtlejul corbului, porniră cu toții la drum. Ajunși la curtea principelui, îi prezentară copilul și inelul în gîtlejul corbului, ca un semn dumnezeiesc. Principele ia copilul, îl ridică în rang făcîndu-l domn peste ținutul Făgărașului și-i dă ca stemă corbul. Copilul acesta este Negru-vodă, descălecătorul Țării Românești, și de la el a rămas corbul ca stemă a principatului muntean.

După acești descălecători de țară, autorul trece repede peste domniile următoare, fără să amintească decît pe Roman, pe care îl consideră ca frate al lui Dragoș, și se oprește mai mult asupra lui Alexandru, care — spune el — a fost asemenea unui rege, încît amintirea lui o slăvesc locuitorii pînă azi, „numindu-l cel bătrîn și bun".

Poema în versuri polone nu aduce ceva nou în chestiunea originii latine a neamului față de celelalte două lucrări de care ne-am ocupat pînă acum. Dimpotrivă, multe date istorice au fost aci cu totul reduse sau chiar lăsate la o parte; în schimb, au fost introduse elemente descriptive și a fost dezvoltat materialul legendar.

Scopul lui Miron Costin n-a fost însă să facă din această poemă o operă de erudiție, ci una poetică, ușoară și plăcută, care să cîștige sufletul cititorului său regal pentru frumusețea pămîntului moldovenesc și pentru interesanta obîrșie a poporului român. Faptul că, în vremea noastră încă, unul din cei mai buni istorici ai literaturii polone, Al. Brückner, consideră opera cronicarului ca un produs de seamă în literatura polonă a veacului al XVII-lea dovedește că Miron Costin și-a ajuns ținta.

VIAȚA LUMII

În afară de meritele lui pentru istoriografia moldovenească, Miron Costin mai are și pe acela de a fi printre inițiatorii liricii românești. El este primul cărturar care a încercat la noi poema filozofică. Înainte de el, compusese în Moldova mitropolitul Varlaam cîteva versuri stîngace la stema țării, publicate în *Cartea românească de învățătură* din 1643.

Contimporan cu Miron Costin, mitropolitul Dosoftei s-a străduit să traducă, după modelul lui Kachanowski și, uneori, sub influența poeziei populare, *Psaltirea în versuri*, pe care a publicat-o la Uniew, în 1673. Deși chiar la sfîrșitul

[1] *Cărțile populare*, II, p. 341—342.

acestei tipărituri poetice a marelui mitropolit găsim, ca o frumoasă dovadă de înfrățire culturală între cărturarii lumii vechi, adause și 18 versuri în care se vorbește despre mîndria originii noastre latine, cu exemple vădite, ca podul lui Traian de la Turnu-Severin, versuri datorite „prea cinstitului vornic mare în țara de jos, Miron Costin" — importanța activității poetice a lui Miron Costin stă în altă scriere a sa. Înainte de 1673 Miron Costin a alcătuit un mic poem filozofic, *Viața lumii*, care ni s-a păstrat în manuscris, cu o predoslovie către cititori.

Prefața prezintă pentru noi, care urmărim evoluția literaturii vechi românești, o importanță deosebită, fiindcă este de fapt un mic tratat de versificație — primul de acest fel în literatura noastră. Din el se vede că Miron Costin avea o noțiune destul de clară despre versificație, care, după el, trebuia să îndeplinească următoarele condiții:

1. *Măsura*: „Stihul iaste nu ca alta scrisoare deslegată, ci iaste legată de silave cu număr... Deci de aceaste silave, stihurile ceaste ce scriu într-această cărțulie au 13 silave, iară se pot și în 9 și în 7 a face, și sînt într-alte chipuri stihuri la alte limbi, cum iaste elineasca și letineasca."

2. *Rima*: „... deci are și altă datorie stihul: cuvintele ceale ⟨de la⟩ sfîrșitul stihului a doauă stihuri să se întocmească într-un chip, pe o slovă să se sfîrșească, cum iaste: ața — viața; frunte — munte; spume — lume".

La aceste două cerințe fundamentale, Miron Costin mai adaugă cîteva observații privitoare la evitarea hiatului, prin contopirea, coliziunea și eliziunea vocalelor:

„... unde se vor prileji trei slove, cărora le zicem unoglasnice — adică «de un glas» (vocală) — cum iaste a, e, i, o, aceastea de se vor prileji trei alăturea, să lipsească una, cum iaste: nice o avuție. Aice caută că *o* iaste între *e* și între *a*, deci *o* piere și vei citi: nice-avuție iproci. Alta: pentru această slovă *î*, cînd va avea înaintea sa iar o slovă unoglasnică, se întunecă, cum veți găsi între stihuri un stih într-acesta chip: *mari împărați și vestiți*, care nu-l citi: *mari împărați*... ci: *mar' împărați*."

Un singur element, într-adevăr important, al versificației moderne îi scapă: ritmul. Versurile lui, ca și ale tuturor contimporanilor săi, păcătuiesc tocmai prin ritmul defectuos; sînt versuri șchioape.

Predoslovia se încheie cu recomandația pentru contimporani să nu se lase furați de muzicalitatea versului: „mai vîrtos să înțelegi ce citești, că a citi și a nu înțelege este a vîntura vîntul și a fierbe apa".

Pentru a da o pildă că se pot scrie versuri și în limba noastră, Miron Costin a alcătuit poema *Viața lumii*.

Tema acestui mic poem filozofic este concluzia la care ajunge totdeauna sufletul omenesc după ce scoboară de pe culmea maturității către amurgul vieții și simte apropiindu-se marea noapte care ne învăluie: „Deșertăciunea deșertăciunilor... toate sînt deșarte".

Această amară înțelegere a enigmei vieții constituie un motiv poetic din cele mai răspîndite în literatura universală. Difuziunea motivului a fost urmărită de d-l Ramiro Ortiz în interesantul studiu *Fortuna labilis (Soarta alunecoasă)*.

Poema lui Miron Costin are într-adevăr afinități și cu unele accente din lirica epicureană a lui Horațiu:

Eheu fugaces, Postume, Postume,
Labuntur anni; nec Pietas moram
Rugis ei instanti senectae
Adferet indomitaeque Morti
Eheu fugaces.[1]

Tema apare însă cu mai mult relief la Ovidiu, care, exilat departe de Roma și de ai săi pe care-i lăsase cu lacrimile în ochi în noaptea fatală în care a fost smuls din mijlocul lor, își trăia zilele amărîte pe țărmurile viforoase ale Pontului Euxin, între sălbaticii sciți.

În cartea a IV-a, epistola a III-a din *Pontice*, după ce vorbește de „fortuna, dea non stabili" (soarta, zeița nestatornică), gîndul lui se duce cu melancolie spre atîția mari eroi ai lumii, pe care norocul nestatornic i-a prăbușit din culmea gloriei și a măririi:

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo,
Et subito casu, quae valuere, ruunt,
Divitis audita est cui non opulentia Croesi?
Nempe tamen vitam captus ab hoste tulit.
Ille Syracosia modo formidatus in urbe,
Vix humili duram repulit arte famem.
Quid fuerat Magno maius? tamen ille rogavit
Submissa fugiens voce clientis opem ... [2]

Tema aceasta a nimicniciei vieții omenești în fața morții eterne, care apare și în lirismul sfinților părinți ai bisericii, ca de exemplu la sfîntul Ioan Hrisostomul — și întărită mai ales prin evocarea marilor glorii ale omenirii, înmormîntate în noianul vremurilor — a trecut apoi în arta și în literatura latină a evului mediu, unde a fost exploatată necontenit:

Ubi Plato, ubi Porphirius,
Ubi Tullius aut Virgilius,
Ubi Thales, ubi Empedocles,
Aut egregius Aristoteles?
Alexander ubi rex maximus?
Ubi Hector Trojae fortissimus...
Ubi Helena Parisque roseus?
Ceciderunt in profundum ut lapides;
Quis scit an detur eis requies?

---

[1] În traducerea liberă a d-lui N. Herescu:

Hei, Postume, Postume-n aprigă fugă
Se spulberă anii și-n van e-orice rugă,
Căci, nici bătrîneții ce vine grozavă,
Nici morții neînfrînte, n-aduce zăbavă.

[2] „Toate cele omenești atîrnă de un fir subțire și toate cele ce au fost se prăbușesc printr-o neașteptată cădere. Cine n-a auzit de averile bogatului Cresus? Și totuși, căzut prizonier, își primește viața de la vrăjmași. Acel care era așa de temut în cetatea Siracuzei (tiranul Dionis) abia își poate potoli foamea cea aspră printr-un meșteșug umil. Cine a fost mai mare decît Pompei? Și totuși acela, rupînd-o la fugă, imploră cu voce umilită ajutorul unui client..."

Din latina medievală, motivul s-a prelungit în literaturile romanice și și-a găsit, între altele, o interpretare delicată și duioasă în lirica zbuciumatului François Villon, la începutul veacului la XV-lea. Ecoul acestui „ubi sunt?" se străvede în drăgălașa *Ballade des Dames de jadis*, în care farmecul se îmbină din evocarea discretă a frumoaselor din alte vremuri, „polies, soueves et précieuses", fiecare cu o trăsătură distinctivă a personalității sale: „la très sage Helloïs, la reine Blanche comme le lys; Flora, la belle Rommaine...", și din suavul refren care ne poartă gîndul de la frumusețile ce au încîntat vremurile cavalerismului către zăpezile fragede ce se topesc pe pajiștile jilave, la începutul primăverii: Où sont les neiges d'antan? („Unde sînt zăpezile din anul trecut?")

În literatura italiană, ecoul acestei teme s-a răsfrînt pînă tîrziu în lirica religioasă a veacului al XVI-lea. În Biblioteca Marciana din Veneția am găsit tipărite la sfîrșitul unor broșurele populare de mistere religioase versuri ca acestea:

Voi che cercate in questo mondo honore
Vedete il fin di vostra humana gloria
Vostro fumo, e speranze, e vostra boria
In un punto è fiorita e presto muore
Volano i mesi, gil anni, e volan l'hore
è spenta in breve spazio ohni memoria
.....
e alla fine ogni nato si muore.
Se'l debol filo, onde sospesa pende
Mirabilmente ancor *mia fragil vita*...

Din literatura italiană aceste locuri comune au putut trece, prin studenții polonezi din universitățile italiene, în literatura regatului vecin și, printr-un model polon — pînă acum neindentificat — fără să negăm și modelele clasice latine, a putut ajunge la Miron Costin.

Poema lui Miron Costin înfățișează o formă mai complexă ieșită din îmbinarea acestor teme înrudite. Ea începe cu versurile amare de invocare a fragilității vieții omenești, atît de amăgitoare în aparențele ei, versuri care reamintesc ideea ovidiană, „Omnia sunt hominum pendentia filo (sel debol filo)":

A lumii cînt cu jale cumplită *viață*
Cu primejdii, cum *este o ață*
Prea subțire și-n scurtă vreme trăitoare.

Poema continuă pe tema nestatorniciei lucrurilor omenești, a fugii necontenite a vieții, care se rostogolește mereu pe albia timpului, fără să se oprească niciodată:

Trece veacul desfrînat [1], trec anii cu roata,
Fug vremile ușoare, fug și nici o poartă
A le opri nu poate...

[1] Neoprit, fără frîu.

Cu aceste idei se împletește motivul așa de exploatat în literatura latină a evului mediu: a norocului orb care necontenit urcă și scoboară pe scara lumii („Passibus ambiguis fortuna volubilis errat" a lui Ovidiu). Norocul, spune cronicarul poet,

Este cela ce pre mulți cu amar afumă:
El suie, el coboară, el viața rumpe.
Norocul la un loc nu stă; într-un ceas schimbă pasul;
Anii nu pot aduce ce aduce ciasul!
Vremea le începe țările, vremea le sfîrșește.

Poema capătă apoi mai multă amplitudine. Privind în lungul veacurilor, gîndul cronicarului se oprește asupra marilor cuceritori ai lumii, care au uimit popoarele cu zarva faptelor lor și pe care neantul i-a înghițit „ca pe niște spume". Ca și poetul evului mediu latin („Alexander ubi rex maximus?"), Miron Costin se întreabă:

... unde-s cei din lume
Mari împărați și vestiți?
Unde-s ai lumii stăpîni? unde este Xersis,
Alexandru Machedonu? Unde-i Artaxerxes?
Augustu, Pompeiu și Kesariu, ce au luat lume?
Pre toți i-au stins cu vreame ca pe nește spume.
Fost-au Kiros împăratu vestitu, cu răsboaie,
Cu avere preste toti, plecîndu-și sub voie
Pre perși, haldei, tătarii și Asia toată.
Caută la ce l-au adus înșelătoarea roată;
Prinsu-l-au o fămeiă, i-au pusu capu-n sînge:
„Satură-te de moarte, o, Kiros, și te stinge
De vărsarea sîngelui"...

Și, în sfîrșit, revenind la gîndul morții eterne care seceră necontenit viețile omenești, încheie cu îndemnul creștin al faptei bune, care singură cucerește sufletului un loc de fericire în lumea viitoare și un loc de cinste în viața pămîntească:

Ia aminte dar, oame, cine ești pe lume,
Ca o spumă plutitoare rămîi fără nume;
Una fapta ce-ți rămîne bună te lățește
În cer cu fericire, în veci te mărește.

Ritmul poemei este însă greoi și pe alocurea defectuos. Am văzut dealtfel mai sus că în micul său tratat de versificație Miron Costin îi dă puțină atenție. Ideile se repetă uneori în chip obositor. Dar cu toate aceste defecte, din bălăria ideilor comune se ridică ici și colo cîteva flori de imagini frumoase („și voi lumini de aur: soarele și luna"; cele omenești: „fum și umbră sunt, visuri și păreri"; omul „ca spuma plutitoare"; moartea: „culege cu sacul" viețile omenești...), care dovedesc — lucru ce l-am văzut și din poema polonă și din cronică chiar — că Miron Costin avea o pronunțată înclinare către poezie. Dar el nu a stăruit să-și cultive această înclinare înnăscută și însuși ne spune că a scris poemul său ca să se arate că: „poate și în limba noastră

a fi acest feliu de scrisoare, ce se chiamă stihuri și nu numai aceasta, ci și alte dăscălii și învățături ar putea fi pre limba rumânească, de n-ar fi covîrșit vacul nostru cel de acum de mari greutăți și să fie și spre învățăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țărei noastre voie".

În șirul marilor cronicari moldoveni, Miron Costin ocupă, prin cultura lui largă și prin puterea personalității sale, un loc proeminent. Lăsînd la o parte pe Dimitrie Cantemir, care poate fi considerat ca un istoric în adevăratul înțeles al cuvîntului, Miron Costin este cel mai cult dintre cronicarii moldoveni. Aruncat, prin vicisitudinile familiei sale, pe limanuri străine, el și-a petrecut toată copilăria, pînă în anii primei tinereți, în Polonia, unde a avut norocul să se adape adînc din cultura umanistă a colegiilor iezuite, precum și din rafinata cultură polonă a timpului său.

Este singurul cronicar moldovean care scrie într-o limbă străină pentru a dezvălui originea glorioasă a neamului, trecutul zbuciumat și nădejdile ce țara sa le punea, în acele vremuri de cumpănă, în marele rege care despresurase Viena și în vecinii creștini. Cu operele în limba polonă el depășește hotarele literaturii românești și, prin frumusețea lirismului descriptiv, prin farmecul legendelor populare și prin eleganța cu care mînuiește versul eroic polon, a izbutit să cucerească — după cum o recunosc însiși istoricii literari străini — un loc de cinste în literatura istoriografică polonă a timpului său.

Orizontul larg de cultură pe care, spre deosebire de contimporanii săi moldoveni, și-l agonisise în anii tinereții, se vede pretutindeni în opera lui: din bogăția de informații privitoare la țările învecinate, din reminiscențele literaturii clasice, din citatele și din corespondența lui latină, din mapele geografice pe care nu o dată le utilizează, din claritatea cu care pune și discută problema originii romane.

În al doilea rînd, Miron Costin cutreierase — ca Eminescu mai tîrziu — în lung și lat pămîntul românesc. Străbătuse cu oștirea lui Duca-vodă întreg Ardealul; trecuse pe la Alba-Iulia; fusese de mai multe ori în Muntenia și privise, prin apele limpezi ale Dunării, pragurile podului lui Traian; colindase, în sfîrșit, cu prilejul unei solii în Polonia, Maramureșul, unde aflase leagănul Moldovei și văzuse hrisoave de la Dragoș.

Nimeni pînă la el nu a fost, și din punctul de vedere al culturii și ca experiență sufletească, mai bine pregătit să pătrundă problema unității neamului. Și nimeni dintre toți contimporanii săi nu era în măsură să vadă mai bine cît de falsă și de jignitoare era basna împrumutată dintr-o cronică ungurească de bietul Simion Dascălul.

Cu aceeași mîndrie și pasiune cu care stătea dîrz înaintea vizirului („suntem bucuroși noi moldovenii, să se întindă împărăția ...") și înaintea domnilor săi pentru apărarea pămîntului și drepturilor poporului său, marele logofăt al Moldovei a luat pana să spulbere ocara cu care fusese înfundat neamul său.

Opera sa *De neamul moldovenilor* are într-adevăr greșeli de amănunte, uneori confuzii, nu merge direct la sursele pe care le citează după alții. Acestea sînt însă defecte ale timpului, dar datele fundamentale ale problemei, așa cum le-a fixat el: cucerirea romană, colonizarea, unitatea neamului, continuitatea în Dacia, latinitatea limbii — au rămas pînă astăzi nezdruncinate.

Relieful pe care l-a dat chestiunii, căldura convingerii și dragostea de neam — am putea zice *pasiunea* — cu care el a pus și a discutat problema a încălzit într-atît sufletul cărturarilor din epoca sa, încît ideile aduse în circulație de el au avut un puternic răsunet în opera lui Dimitrie Cantemir și a stolnicului Constantin Cantacuzino.

Deși în viața de cultură a unui neam ceea ce contează sînt înfăptuirile și nu intențiile, totuși nu putem pierde din vedere că Miron Costin concepuse planul unei vaste istorii care, pornind de la originea romană, să îmbrățișeze istoria neamului pînă în vremurile sale. Planul nu l-a putut îndeplini din pricina vremurilor turburi — „aceste cumplite vremi, de nu stăm de scrisoare, ci de grije și suspine". Abia se așeza la masa de scris și ștafeta de la curtea domnească îl silea să lege paloșul la bîru și să încalece pentru drumuri depărtate. Din planul său el n-a putut așterne pe hîrtie, în afară de urzeala începutului — de cartea pentru întîiul descălecat — decît acele memorii pline de savoarea lucrurilor văzute și trăite intens. Dar nici acestea n-au putut fi terminate, căci ele merg abia pînă la Dabija-vodă. Tocmai cînd se credea, în amurgul vieții, ajuns la un liman de liniște și fericire prin căsătoria apropiată a fiilor săi, s-a prăbușit asupra familiei sale, ca un fulger, înfiorătoarea tragedie care i-a pus capăt vieții și l-a învăluit în același mormînt cu soția sa.

BIBLIOGRAFIE

Cronica a fost publicată întîia dată de M. Kogălniceanu în *Letopisețele Țării Moldovei*, vol. I, Iași, 1845 (cu caractere chirilice), p. 211—348, și republicată în ediția a II-a (sporită cu cronicile Munteniei), apărută sub titlul *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei* (cu caractere latine), București, 1872, vol. I, p. 243—373. Cele spuse cu prilejul cronicii lui Ureche despre ediția lui Kogălniceanu se referă și la cronica lui Miron Costin.

O ediție critică a operelor lui Miron Costin a încercat V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete după manuscripte, cu variante și note, cu o recensiune a tuturor codicelor cunoscute pînă astăzi*. Ediție tipărită sub auspiciile Academiei Române, în două volume, București, 1886—1888. Urechiă arată că pentru lucrarea lui a avut 32 de codice de letopisețe aflătoare în țară și 11 codice aflătoare peste hotare. Publică textul cronicii, adăugînd „în josul fiecărei pagine un număr foarte mare de lecțiuni din diversele codice și numeroase note explicative, apoi citațiunile originale din scriitorii utilizați de Miron Costin ca izvoare la cronicele lui". Ediția lui Urechiă nu corespunde însă cerințelor criticii moderne. C. Giurescu a arătat că Urechiă nu reproduce exact textul unui arhetip, luat ca ms. de bază, ci el introduce în text lecțiuni din alte manuscrise ce i se par mai bune și aruncă în josul paginii, ca variante, elementele textului pe care l reproduce. O bună ediție critică a cronicii lui Costin ne lipsește pînă acum.

Despre raporturile manuscriselor, cf. A. Iordănescu, *Observațiuni critice asupra croncii lui Miron Costin*, în *Revista istorică română*, III, p. 259—265.

O versiune latină a cronicii lui Miron Costin (tradusă poate de Nicolae Costin) a fost descoperită în muzeul principelui Czartoryski din Cracovia și publicată de către dr. Eugeniu Barwinski, *Mironis Costini Chronicon Terrae Moldavicae ab Aarone Principe*, Comisia istorică a României, București, 1912. G. Pascu, *Letopisețul Țării Moldovei, scrierea românească și traducerea latinească*, Iași, 1921; cf. și *Cronicarii moldoveni Gligorie Ureche și Miron Costin și urm.*, Iași, 1936, p. 30—119. V. Bogrea, *Pasagii obscure din Miron Costin*, în *Anuarul institutului de istorie națională*, I, 1921—1922, Cluj, 1922, p. 310—317. Al. Cioră-

nescu, *De la gesta franceză la Miron Costin*, în *Revista fundațiilor Regale*, I, nr. 5 (mai), 1934, p. 384—394 (paralele franceze medievale la episodul soliei lui Sbaraz în Constantinopol).

Pentru influența polonă asupra lui Miron Costin, opera importantă e: P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Academia Română, *Memoriile secțiunii istorice*, s. III-a, t. IV, mem. 4, București, 1923.

Dintre lucrările mai vechi poate fi încă utilă pentru analiza stilului: A. V. Gidei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din punct de vedere al limbei, metodei și cugetării*, București, 1898.

De neamul moldovenilor. A fost publicată întiia dată de M. Kogălniceanu în *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valachiei*, a doua ediție, București, 1872. O încercare de ediție critică, neizbutită, a dat V. A. Urechiă în *Miron Costin, Opere complete* (tipărită sub auspiciile Academiei Române), București, 1866, tom. I, p. 371—431.

Cea mai bună ediție este aceea pe care a dat-o regretatul C. Giurescu, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor* (în publicațiile îngrijite de Comisia istorică a României), București, 1914. Ediția lui Giurescu este însoțită de o prefață privitoare la manuscriptele operei, clasificarea lor, redacțiunea interpolată (Giurescu stabilește că redacțiunile publicate de Kogălniceanu și Urechiă sînt interpolate), arhetipul operei, cuprinsul scrierii, izvoarele ei, data scrierii și edițiile anterioare, ale lui Kogălniceanu și Urechiă. Prin critica internă a textului, Giurescu ajunge la constatarea că *De neamul moldovenilor* ni s-a transmis în două redacțiuni deosebite. Una, păstrată într-un singur manuscris, copiat în 1712—1713 de Axinte Uricariul și păstrată în Biblioteca imperială din Petersburg (printre manuscrisele Bibiotecii Zaluski). Ea cuprinde interpolări în capitolele IV și V precum și două capitole noi care lipsesc în celelalte. La capitolul V se găsesc adăogate știri despre felul tunsorii la români, despre graiul și slovele lor, precum și despre obiceiurile de la mese, ospețe și înmormîntări. „Dintre capitolele noi — observă Giurescu — unul privește originea cetăților din principate, iar celălalt soarta coloniștilor lui Traian după moartea întemeietorului." În sfîrșit, în această redacțiune, textul din pasajele în care Miron Costin vorbește în mod personal în cealaltă redacție („cercat-am cîteva... am aflat; cu urechile mele am auzit") a fost modificat și redat în chipul următor: „răposatul tatăl meu Miron... tatăl nostru... răposatul tatăl nostru Miron logofătul". A doua redacțiune, reprezentată prin toate celelalte manuscrise cunoscute pînă acum, nu cuprinde aceste interpolări, dar are și ea greșeli. Din aceste constatări și altele, Giurescu trage concluzia că redacția păstrată în manuscriptul din 1712—1713 este o redacție interpolată de unul din fiii lui Miron Costin (Pătrașcu sau Nicolae). Atît manuscrisul din 1712—1713, copiat de Axinte Uricarul, cît și celelalte — deci ambele redacțiuni — pornesc de la un prototip care nu este originalul lui Miron, ci o copie defectuoasă a acestuia. Textul publicat de Giurescu reprezintă „partea comună a manuscriptelor cunoscute, redată în forma pe care o are în manuscriptul din 1712—1713 al lui Axinte Uricariul, păstrat în Biblioteca din Petersburg, cea mai veche copie și cea mai apropiată ca limbă de originalul lui Miron Costin din toate copiile cunoscute pînă acum". Pasajele interpolate în acest manuscris au fost publicate de Giurescu cu litere petit. Variantele din celelalte manuscrise au fost adăogate în josul paginii.

În ce privește datarea operei, a se vedea și părerea argumentată a regretatului N. Iorga, în *Revista istorică*, I (1915), p. 4—9 și 226—229. C. Giurescu, în *Buletinul Comisiunii istorice a României*, vol. II, București, 1915, p. 103—132. Cf. și G. Pascu, *Miron Costin, De neamul moldovenilor, scrierea românească și prelucrările leșești.*

Operele în limba polonă. *Cronica țării Moldovei și a Munteniei: Chronika ziem moldawskich y multanskich.* S-a păstrat într-un manuscris al Bibliotecii Zaluski, care înainte de războiu era încorporată în Biblioteca imperială din Petersburg. Ea a fost descoperită și publicată de Ion

Bogdan, în originalul polon și în traducere românească, cu un studiu interesant, în *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor, adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni*, p. 139—204.

Poema polonă. Ni s-a păstrat în două copii manuscrise. Primul, provenit din fosta Bibliotecă Zaluski, a fost adus la Varșovia din Petersburg, între manuscrisele retrocedate în urma păcii de la Riga (1921). Al doilea manuscris se păstrează în Biblioteca Czartoryski din Cracovia și are la p. 57 următoarea notă interesantă, pe care o dau în traducere românească: „10 septemvrie anul 1700, mi s-a dăruit această carte în Iași, în timpul soliei în Turcia, pentru informație asupra Țării Muntenești de către Wargalowski, pisarul gospodarului Constantin Cantemir". Notița se încheie cu patru versuri în limba polonă, a căror traducere e aceasta: „Dacă Moldova nu va ridica nobilul ei cap de sub jugul turcesc, pentru că polonul, gata de luptă, nu-i dă sfat de mîntuire, atunci vecinul sarmat va trage la același jug". O copie de pe acest manuscris al Bibliotecii Czartoryski, copie făcută de Stoica Nicolaescu, se păstrează în Biblioteca Academiei Române. Panaitescu ajunge la concluzia că redacția din primul manuscris (al fostei Biblioteci Zaluski din Varșovia) se apropie mai mult de versiunea pe care Miron Costin a ținut să o dăruiască lui Ioan Sobieski. Andrei Zaluski, întemeietorul bibliotecii din Varșovia, în care s-a găsit copia poemei, a fost un sfetnic al regelui Ioan Sobieski. Manuscrisul din Varșovia prezintă o redacție revăzută și corectată în ce privește rima, măsura, alegerea cuvintelor.

Poema polonă a lui Miron Costin a fost pentru prima dată publicată, cu destule greșeli, în colecția postumă a scrierilor lui Iosif Dunin Borkowski, *Pisma (Scrieri)*, I, Lemberg, 1856, p. 239—274. Textul publicat de Dunin a fost apoi reprodus între anexele de documente publicate de Leon Rogalski, *Dzieje księztw naddunaiskich (Istoria principatelor dunărene)*, I, Varșovia, 1861, II, p. 758—784. După această ediție a publicat Hasdeu o traducere românească, cu numeroase greșeli, în *Arhiva istorică a românilor*, I, 1, București, 1865, p. 159 și urm. Textul dat de Rogalski, însoțit de traducerea românească a lui Hasdeu, au fost reproduse de M. Kogălniceanu în ediția a II-a a *Cronicelor sau Letopisețelor*, vol. III, București, 1874, p. 487 și urm.

V. A. Urechiă, în *Miron Costin, Opere complete*, București, 1888, vol. II, p. 70—142, publică, după copia păstrată în Biblioteca Academiei, versiunea din manuscrisul Bibliotecii Czartoryski. Textul polon al lui Urechiă, plin de greșeli de tipar, este însoțit de traducerea făcută de Hasdeu, corectată în partea finală cu o traducere făcută de lt.-col. și inginer Colinski, care nu era familiarizat cu termenii privitori la vechea organizație a Moldovei.

Cea mai bună ediție este aceea pe care a dat-o P. P. Panaitescu, *Miron Costin, Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească (1684)*, în *Analele Academiei Române, Mem. secț. ist.*, s. III-a, t. X, București, 1929. D-sa a luat ca bază manuscrisul din Biblioteca Zaluski. La acesta a adăugat variantele din manuscrisul Bibliotecii Czartoryski și a însoțit textul polon de traducere și de introducere.

Viața lumii. A fost publicată întîia dată de Hasdeu, în *Satyrul* pe 1866 (aprilie), după o copie defectuoasă; apoi de V. A. Urechiă în *Miron Costin, Opere complete*, t. II, București, 1888, p. 501—507 (cu un mic studiu introductiv, p. 487—500). O analiză a poemei în legătură cu istoricul motivului în literatura universală: Ramiro Ortiz, *Furtuna labilis, Storia di un motivo poetico da Ovidio al Leopardi*, București, Cultura națională, 1927, p. 56, 74, 145—147; N. I. Herescu, *Non omnis moriar sau Soarta lui Horațiu în literatura românească*, în *Arta și tehnica grafică*, caietul 6, dec. 1938, p. 38—49.

Despre versificația lui Miron Costin: I. N. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine (XVII et XVIII siècles)*, Paris, 1909, p. 32—44.

Cele optsprezece versuri ale lui Miron Costin adaose la sfîrșitul *Psaltirii în versuri* a mitropolitului Dosoftei (f. 265) se găsesc reproduse în I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 213—214.

Traduceri. *Istorie de crăia ungurească de cînd și cum au căzut pre mănile turcilor*, în V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 19—71. Este o traducere după Toppeltin, *Origines et occasus Transylvanorum*, Lyon, 1667, Partea a II-a, Appendix. *Revolutiones seu occasus Transylvanorum*, cu omisiuni și adaose. Cf. P. P. Panaitescu, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin*, în *Analele Acad. Rom., Mem. secț. ist.*, s. a III-a, t. XVII, mem. 11.

T. Holban, *Un tratat de retorică de Miron Costin*, în *Revista istorică*, XXI, 1935, p. 213—215.

Biografia. Știri interesante despre Miron Costin se găsesc în cronica lui, și mai ales în Neculce (vezi îndeosebi ediția publicată de Alexe Procopovici în „Clasicii români comentați", indicele de la sfîrșitul vol. II), precum și la D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyri*) (vezi ediția a II-a, dată de N. Iorga, *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir, text latin revăzut și traducere românească*, Buc., 1923, p. 57—63, 75—79, 85—101 din textul românesc).

O biografie detailată a lui Miron Costin a dat V. A. Urechiă în vol. I din *Miron Costin, Opere complete*, București, 1886, p. 282—368; pentru întregirea biografiei trebuie însă cercetate și notele de la p. 684 și urm. Datele biografice ale lui Urechiă completate și rectificate de I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ilie Țifescu și omorîrea lui Miron și Velișco Costin*, *Analele Academiei Române*, t. XXXII, *Mem. secț. ist.*, București, 1910; Vladimir Ghica, *Cîteva documente despre Costini aflate în arhivele române*, în *Convorbiri literare*, anul XLI (1907), p. 468—482; Sever Zotta, *Știri despre Costinești*, în *Revista istorică*, XI (1925), p. 73—78, numerele 10—12 (octombrie—decembrie). Știrile sînt privitoare la indigenatul Costineștilor, la soția lui, la inscripții costinești și la ultimii reprezentanți ai familiei; P. P. Panaitescu, *Știri noui despre Miron Costin și familia lui*, în *Omagiu lui I. Bianu*. București, 1927, p. 277—284. Este vorba de solia în Polonia a lui Miron Costin. Știri despre viața lui Miron Costin în Polonia, după ce a părăsit țara cu Duca-vodă, la Czeslaw Chowaniec, *Miron Costin en Pologne*, în *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 113 și urm.; același, *Wyprawa Sobièskiego do Moldawje w. 1686* r. Varșovia, 1932 (despre campania lui Sobieski în Moldova la 1686); cf. o recenzie sumară de P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, III, p. 293; același, *Influența polonă p. E. de Barwinski, Mironis Costini Chronicon Terrae Moldaviae ab Aarone Principe* (introducerea). Despre moartea fraților Costin, cf. D. Găzdaru, *O relațiune italiană contimporană despre sfîrșitul lui Velicico și Miron Costin*, în *Cercetări istorice*, V—VII, 1930, p. 366—367; I. Minea, *Despre Miron Costin și fratele său Iancu*, în *Cercetări istorice*, XIII-XIV, nr. 1—2, Iași, 1940, p. 651—669.

Știri răzlețe se mai găsesc în Ghibănescu, *Surete și isvoade*, mai ales în volumul V.

În afară de studiile citate mai sus și de privirile de ansamblu din N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. a II-a, p. 315—346, și Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. a II-a, p. 132—138, 235—236, se găsesc detalii asupra operei lui Miron Costin la: Cornelia Șerbu-Lavronschi, *Ideile politice din Letopisețul lui Miron Costin*, în *Cercetări istorice*, sub direcția I. Minea, IV (1928), p. 64—75; S. Fl. Marian, *Portretul lui Miron Costin, mare logofăt și cronicar al Moldovei*, București, 1900. O expunere a vieții și operei: Ion I. Nistor, *Miron Costin (cuvîntare festivă)*, *Analele Academiei Române*, *Mem. secț. ist.*, seria III, tom. XXIV, mem. 9, București, 1942.

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN

Problema pe care o ridică felul cum s-a transmis cronica lui Grigore Ureche în compilația lui Simion Dascălul și a celorlalți interpolatori nu este singura enigmă a istoriografiei moldovene.

În tomul al II-lea din colecția sa de cronici, Mihail Kogălniceanu publică o compilație cu titlul *Letopisețul țerei Moldovei de la Ștefan sin Vasile Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin logofătul, de pre isvoadele lui Vasile Damian, ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul și altora*, pe care-l atribuia lui Nicolae Costin, „carele au fost logofăt mare în Moldova".

Acest letopiseț duce povestirea evenimentelor petrecute în Moldova de la urcarea în domnie a lui Eustratie Dabija-vodă, în anul 1662, adică de unde se încheia cronica lui Miron Costin, pînă la urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat, adică pînă la anul 1711. Regretatul C. Giurescu, supunînd unei critici atente acest letopiseț, a dovedit, într-un memoriu prezentat Academiei Române, că el este o compilație alcătuită din două letopisețe deosebite. Din aceste două letopisețe, numai ultimul, care cuprinde doar trei ani din istoria Moldovei, și anume domniile lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir de la 1709—1711, este într-adevăr opera lui Nicolae Costin. Prima parte și cea mai întinsă, cuprinzînd evenimentele petrecute în 47 de ani, în răstimpul de la Dabija-vodă pînă la Nicolae Mavrocordat, este un alt letopiseț, de o factură cu totul deosebită. Autorul acestei compilații nu se poate identifica. Este deci o cronică anonimă.

În titlul ei se spune însă că a fost alcătuită din izvodul „lui Vasile Dămian, ce au fost treti logofăt" și de pre izvodul lui „Tudosie Dubău logofătul și altora". Din aceste indicații ar rezulta că primii cronicari după Miron Costin, primii boieri care au reluat firul povestirii rupt prin moartea tragică a lui Miron Costin, și înnodîndu-l l-au tras mai departe, au fost *Vasile Damian* treti logofătul și *Tudosie Dubău* logofătul.

Cine au fost aceștia și care este partea lor de muncă în istoriografia moldovenească?

VASILE DAMIAN

Biografia lui Vasile Damian a fost reconstituită, în linii mari, de regretatul C. Giurescu. După datele pe care ni le dă Giurescu, Vasile Damian era fiul lui Damian, vornic de Dorohoi, și al Anghelinei, fata lui Dănăilă, care avea părți de moșie în satul Turbătești, din ținutul Cîrligăturii, unde își avea cea mai mare parte din moșiile sale și cronicarul Grigore Ureche. O mătușă a mamei sale Anghelina, Anisia, era căsătorită cu Vasile Corlat, uricarul lui Vasile Lupu, și a avut un fiu, pe Pascal Corlat, care a îndeplinit și el sarcina de uricar pe lîngă curțile domnilor moldoveni.

Vasile Damian avea deci în familia sa cărturari care trăiseră în intimitatea curților domnești și era dar în măsură să cunoască evenimentele desfășurate în Moldova.

El s-a născut probabil pe la jumătatea secolului al XVII-lea, căci la 1680 îl găsim căsătorit de curînd cu Ilinca, fata lui Nacul Murguleț, dintr-o familie veche și bogată. Din aceeași familie făcea parte și mama lui Tudosie Dubău, care ne este indicat în titlul compilației cu un al doilea cronicar. Cei doi izvoditori de letopisețe după Miron Costin erau deci înrudiți între ei. Prin soția sa, Ilinca Murguleț, Vasile Damian intra în legături de rudenie și cu familia domnitoare a Ghiculeștilor, deoarece soacra sa, mama Ilincăi, ținuse în prima căsătorie pe fiul lui Gheorghe Ghica, Ionașco postelnicul.

La data cînd lua în căsătorie pe Ilinca Murguleț, Vasile Damian era numai vătav; curînd după aceasta îl găsim semnînd într-un act din decemvrie 1681 ca logofăt al treilea. La 8 februarie 1685, unchiul său despre mamă, uricarul Pascal Corlat, neavînd copii, îi dăruiește părțile lui din jumătatea de sus a ocinei strămoșești: Turbăteștii. Vasile Damian își păstrează dregătoria de treti logofăt pînă sub Constantin Cantemir, în 1688, cînd este înlocuit prin Nicolae Costin. De aci înainte nu i se poate urmări firul vieții. Ultima știre pe care o avem despre el este din 28 august 1689, cînd obține de la Constantin Cantemir o carte prin care i se dă împuternicirea de a-și căuta vecinii fugiți din moșia de zestre a soției sale, Lămășenii.

La 1702 el era decedat de mult, după cum reiese aceasta dintr-un proces al fiicei sale Safta și soțului ei, comisul Gheorghe Fratița.

Biografia lui Vasile Damian, astfel schițată, are multe puncte obscure și ea nu ne dă nici o lămurire despre ideile lui politice și despre legăturile cu domnii sub care și-a îndeplinit dregătoria de treti logofăt. Ea nu ne ajută deci să descurcăm partea care-i aparține din compilație. Delimitarea izvodului lui Damian care se află la baza prelucrării atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin este cu atît mai greu de făcut, cu cît izvodul lui Damian este amintit numai în titlul compilației: *Letopisețul țerei Moldovei de la Ștefan sin Vasile Vodă ... de pre izvoadele lui* Vasile Damian, *ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul și altora.* Nicăieri, în cuprinsul compilației, izvodul lui Damian nu se mai găsește citat; el a fost deci absorbit în compilație, fără să lase nici o urmă.

TUDOSIE DUBĂU

Viața lui ne este mai bine cunoscută. Schița biografică, întocmită acum 15 ani de regretatul C. Giurescu, trebuie completată prin materialul documentar publicat în anii din urmă.

Tudosie Dubău a fost unul din marii boieri latifundiari, care a avut în viața politică a Moldovei un rol proeminent, ajungînd pînă la înalta sarcină de caimacam, adică locțiitor de domn. Era fiul lui Vasile Dubău și al Nastasiei, fata lui Ieremia Murguleț, dintr-o veche și bogată familie. Tatăl, către amurgul vieții, renunțase la bunurile sclipitoare ale lumii pămîntești și îmbrăcase rasa de călugăr, pare-se în mănăstirea Dobrovățul, căreia, în 1673, copiii îi închinau ca danie partea cuvenită lor din moșia Rădulești, în județul Vaslui. Tudosie se născuse probabil pe la 1630. Pentru întîia dată îl întîlnim în acte la 24 septemvrie 1638, cînd nașul, Toader Șoldan, dăruia finilor săi, „cuconilor lui Vasile Dubău", partea lui de moșie din satul Vartici. Unde și cum și-a făcut

instrucția nu știm, dar, din numeroasele acte și zapise scrise ordonat și frumos de mîna lui, se pare că era un boier cărturar. A intrat în viața publică sub Ștefăniță Lupu, fiul lui Vasile Lupu și prietenul intim al lui Nicolae Milescu, cînd îl găsim îndeplinind dregătoria de pîrcălab în ținutul Cîrligăturii. La 1670 semnează ca biv spătar pe un act, alături de Ștefan Petriceicu, viitorul domn, pe atunci vel pitar. În 1671, sub Duca-vodă, el ajunge logofăt al doilea, iar în 1673, sub Petriceicu-vodă, este înălțat în importanta dregătorie de mare vistiernic — am zice azi ministru de finanțe. Nu știm însă sigur dacă, în lupta deschisă atunci între poloni și turci în jurul Hotinului, Dubău, marele vistiernic, a fost alături de boieri și de domnul care-l ridicase dintr-o dată la o treaptă așa de înaltă pe scara dregătoriilor și care trecuse pe față de partea polonilor. Fapt este că, dacă nu însoțește pe Petriceicu-vodă în exilul polon, în care plecase și mitropolitul Dosoftei, totuși, sub domnii următori, Dumitrașcu Cantacuzino și Antonie Ruset, el este ținut fără nici o dregătorie, ceea ce înseamnă că era măcar bănuit, dacă nu compromis în trădarea lui Petriceicu față de turci. Probabil că această înlăturare de la curte l-a îndemnat să se asocieze cu Buhuș hatmanul și cu Miron Costin și, după întoarcerea moldovenilor din campania în Polonia, să se plîngă vizirului împotriva domnului Antonie Ruset. În urma acestor plîngeri. Antonie Ruset a fost mazilit la Chișinău și dus în lanțuri la Constantinopol. Complotul pus la cale cu știrea lui Duca-vodă, domnul Țării Românești, se încheie cu strămutarea acestuia în Moldova.

Sub Duca-vodă, Dubău este mare spătar și păstrează dregătoria doi ani. În primăvara anului 1679, atitudinea lui Duca-vodă se schimbă față de Dubău și de ceilalți boieri. În aceste timpuri, domnul izbutise să obție hatmania Ucrainei, cucerită de curînd de turci și, în dorința de a o păstra, se apucase să-și întemeieze acolo ferme cu gospodării înfloritoare, stupi de albine, velnițe de horilca (rachiu), de bere și de mieduri. Năzuind să-și refacă averea închisă în asemenea întreprinderi, a pus biruri grele pe țară.

„Strînsoare mare pentru bani făcea tuturor și boierilor și negutătorilor și a toată țara, muncindu-i și căznindu-i pre toți în toate chipurile, pre unii cu închisori pedepsindu-i, pre alții cu muncă și bătăi cu buzduganul pînă la moarte ucigîndu-i. Nu cruța nici boier, nici sărac, nici țăran, nici femei."

Boierii din divanul domnesc zăceau în temniță luni de zile, legați în lanțuri și bătuți cu toiegile la tălpi; alții erau legați de stîlp în pielea goală și unși cu miere de-i mîncau mustele și albinele. Această urgie dezlănțuită asupra boierilor, ca și asupra țăranilor, l-a atins și pe Tudosie Dubău, care a fost închis de seimeni și pus în fiare; însă, într-o noapte, el izbutește să fugă din Iași, împreună cu cîțiva tovarăși și, deși urmăriți de gonași lipcani, reușesc să treacă în Polonia. În pribegie Dubău stă pînă la 1683, cînd victoria lui Ioan Sobieski în lupta cu turcii, sub zidurile Vienei, dădu curaj lui Petriceicu să se reîntoarcă cu oaste polonă în Moldova. Între boierii refugiați care veniră sub steagurile lui Petriceicu, a fost și Dubău. Dar Dubău nu luă parte la expediția moldovenească împotriva tătarilor din Bugeac și de aceea nu-l urmă pe Petriceicu în noul său exil. El rămase în Moldova, și domnul adus de turci, Dumitrașcu Cantacuzino, îl făcu mare logofăt în locul lui Miron Costin, care plecase cu Duca-vodă. Această însemnată dregătorie o îndeplinește Dubău și pe lîngă Constantin Cantemir, chiar după întoarcerea lui Miron Costin în Moldova.

După moartea lui Constantin Cantemir, Dubău joacă un rol important sub Constantin Duca, destăinuindu-i intențiile unui capigi-başa trimis să spioneze mișcările domnului și care pretindea că are la sine și un firman de mazilire. Turcul, cerînd informații de la Dubău, acesta îl dădu de gol domnului. Măsurile stîngace luate de domn și de cumnatul său Nicolae Costin aduc înlocuirea lui Duca-vodă prin Antioh Cantemir.

Pînă la venirea în Iași a lui Antioh, Dubău este însărcinat cu caimăcămia, alături de Manolache Ruset. Sub Antioh Cantemir nu mai ocupă nici o dregătorie. Poate că s-a retras singur. Între 1698 și 1700 a murit.

Neculce, care l-a cunoscut de aproape, fiind coleg de divan cu el, ne spune că „fiind om de treabă, era dvoreală după vel logofăt", ceea ce indică o minte așezată și cu tact.

Care este partea de contribuție a lui Dubău în cronicile moldovene?

În compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, izvodul lui Tudosie logofătul mai este citat, după cum observă regretatul Giurescu, în afară de titlu, și în cursul povestirii, la domnia lui Constantin Cantemir: „Scrie la izvodul lui Tudosie Dubău, ce-au fost vel logofăt la Cantemir Vodă, cum pînă la al patrulea an al domniei lui Cantemir Vodă... cu multă nevoință au silit Șerban Vodă de i-au scos domnia".

Izvodul lui Tudosie Dubău mai este citat și în alte letopisețe, și anume: într-o copie a compilației lui Simion Dascălul, făcută de un copist interpolator. Amplificînd compilația lui Simion Dascălul, copistul adaogă într-un loc: „Fără cît numai ce însemnează la un letopiseț ce este izvodit de Dubău logofătul ..."; într-altul: „Însă la un letopiseț al lui Dubău logofătul însemnează"

Din locurile unde este menționat (domnia lui Iuga-vodă și a lui Alexandru cel Bun) se vede că letopisețul lui Dubău cuprindea istoria Moldovei de la descălecat pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea. Acest izvod al lui Dubău ni s-a păstrat, și el a fost descoperit prin cercetările minuțioase ale regretatului Giurescu, în două manuscrise din Biblioteca Academiei Române: unul (nr. 169) scris în Moldova la începutul secolului al XVIII-lea de un necunoscut; altul (nr. 2506) copiat în Țara Românească de Radu Popescu, logofătul de divan sub Nicolae Mavrocordat. Ambele manuscrise, după o predoslovie, parte rimată, parte în proză, cuprind compilația lui Simion Dascălul într-o versiune interpolată, letopisețul lui Miron Costin (1595—1661) și o cronică sumară a domnilor de la Istratie Dabija pînă la Constantin Cantemir.

În *Predoslovia către toți cititorii cei români*, în care autorul, după cîteva rînduri de slavă, încearcă să facă apologia Moldovei, „țară mult desfătată" și primitoare de străini, se găsesc și următoarele rînduri revelatoare:

Că al tău sînt, Doamne, cu totul
Theodosie Dubău logofătul,
Din pămîntul din Moldova
Precum arată slova;
Țara cea mult desfătată
Cumu-i de toți lăudată
Cheia țărilor se zice.

Aceste versuri nu se potrivesc însă — cum a arătat regretatul C. Giurescu — cu un pasaj din predoslovie, în care, pe lîngă unele lucruri comune, spuse într-o formă confuză, se găsește și următoarea informație prețioasă:

„Într-acest chip și noi cu vrerea lui Dumnezeu și cu *îndemnarea dumisale* cinstit și al nostru de mult bine făcătoriu, *dumnealui Theodosie Dubău*, ce-au fost logofăt mare, și aducînd aminte de toate cîte mai sus scrisem, *ne-am apucat să scriem letopisețul* țării moldovenești, întru carele sînt scrise viețile domnilor țării Moldovei. Și izvodul am luat de pre un letopiseț a lui Simion Dascălul, carele și Simion l-au izvodit de pre un izvod al lui Ureche vornicul, ce și Ureche l-au scos de pre cronicariul leșesc și unguresc, potrivind alăturea și cu acest scurt moldovenesc, și așea den toate au scos ș-au ales, arătînd în carele cît scrie, au pre larg, au mai pre scurt."

Rezultă dar, din aceste rînduri, că Dubău nu este autorul, ci numai cel care a îndemnat să se facă letopisețul. Dealtfel și forma cu totul schematică și searbădă pe care o are cronica nu cadrează nici cu trăsătura personalității sale, pe care ne-o dezvăluie Neculce, și nici cu strălucita lui carieră politică. Este o înșirare seacă a domnilor, fără viață, fără coloare; unii abia sînt amintiți cu anii de domnie și o scurtă apreciere. Ceva mai mult se oprește asupra lui Duca, unde se povestește asediul Vienei și prinderea domnului la Domnești, precum și asupra lui Constantin Cantemir, asupra vrajbei lui cu Șerban-vodă din cauza Cupăreștilor și asupra ocupării cetăților moldovenești de garnizoane polone.

Textul acesta, păstrat în cele două manuscrise din Biblioteca Academiei Române, prezintă, într-adevăr, unele pasaje identice cu părțile corespunzătoare din compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin. În genere însă, compilația înfățișează o redacție mai dezvoltată. Cine este însă prelucrătorul nu putem ști, în actualul stadiu al cercetărilor.

Cronica aceasta anonimă a fost absorbită în cronica lui Neculce, dar cîtă deosebire între izvodul searbăd și între cronica, plină de viață și de coloare a timpului, a lui Neculce!

BIBLIOGRAFIE

C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Damian)*, în *Analele Acad. Rom.*, XXX, *Mem. secț. ist.*, s. 2. București, 1907. Dovedește că compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin este alcătuită în realitate din două părți și că numai partea ultimă, cuprinzînd povestirea evenimentelor dintre 1709—1711 (domnia lui N. Mavrocordat și D. Cantemir), este opera lui Nicolae Costin. Partea de la început, cuprinzînd istoria Moldovei de la 1661 (Dabija-vodă) pînă la 1709 (Nicolae Mavrocordat), este o cronică anonimă, alcătuită în 1712, după izvoade deosebite, pe care le citează sub numele de: „izvodul lui Vasile Damian; izvodul lui Tudosie Dubău logofătul; izvodul lui Miron logofătul". C. Giurescu, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Damian*. Extras din *Buletinul Comisiunei istorice a României*), I, București, 1914 (cu biografia lui Tudosie Dubău și Vasile Damian). Un izvod al lui Miron Costin, povestind evenimentele petrecute de la Dabija-vodă înainte, n-a existat; este o confuzie a compilatorului. Pentru biografia lui Tudosie Dubău a se vedea și datele noi pe care le aduce hrisovul lui Gr. A. Ghica-vodă pentru Zaharieștii ot Suceava, publicat de Ghibănescu în *Revista arhivelor*, I, nr. 2, Bucu-

reşti, 1925, p. 275—284, în care se lămureşte neamul lui Tudosie Dubău, care se trage din Maţica, fata lui Ion Hăra vornicul, şi unde se pomeneşte şi ginerele lui Tudosie Dubău, logofătul Gavril Miclescu.

Despre aceşti continuatori ai lui Miron Costin, a se vedea şi N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. II (1925), vol. I, p. 341—346.

NICOLAE COSTIN

Dintre cei trei fii ai lui Miron Costin — Ioniţă, Nicolae şi Pătraşcu — Nicolae a fost cel mai învăţat şi cel mai însemnat prin rolul pe care l-a jucat în viaţa publică a Moldovei. Pătraşcu, fiul mai mic, menit a se căsători cu fiica lui Constantin Cantemir, a emigrat la moartea tatălui său în Muntenia şi a murit, se pare, în pribegie; iar cel mai mare, Ioniţă Costin, nu s-a putut ridica niciodată în rangul marilor boieri.

Nicolae, mijlociul, s-a născut probabil pe la 1660 şi, după ce şi-a început studiile la Iaşi sub supravegherea tatălui, cu iezuitul Renzi — care a fost şi profesorul viitorului domn C. Duca — le-a continuat împreună cu fraţii săi în Polonia, după cum ne încredinţează Dimitrie Cantemir. Astfel a dobîndit o instrucţie aleasă şi o cunoştinţă aşa de solidă a limbii latine, încît de copil ţinea discursuri în limba latină, precum şi la curtea domnească în zilele de sărbători. [1] Vorbea în acelaşi timp şi limba polonă şi probabil că ştia şi ceva greceşte, căci a fost trimis în diferite rînduri în solii la Constantinopol şi purta corespondenţă cu Alexandru Mavrocordat Exaporitul [2].

Nicolae Costin trecuse de 20 de ani, cînd, în 1684, a însoţit pe tatăl său în exilul polon, dobîndind găzduire în castelul regal de vînătoare din Daszow. Din pribegie s-au întors la începutul domniei lui Constantin Cantemir. Neculce ne spune că Miron logofătul venise „din ţara leşească foarte scăpătat" şi că „l-au avut Cantemir Vodă în milă şi în cinste", boierindu-i copiii şi logodind pe fiica sa, domniţa Safta, cu Pătraşcu. Nicolae Costin, ajuns în aceste împrejurări logofăt al treilea, urma să se logodească în curînd cu fiica lui Constantin Duca, a cărui familie trăia atunci la Constantinopol.

Dar zilele bune nu durează mult, căci în curînd se dezlănţui asupra Costineştilor urgia domnească. Nicolae se afla la Bîrlad, în drum spre Ţarigrad, unde pornise să-şi aducă logodnica în ţară, cînd veni, pe negîndite, tragedia familiei sale: mama murea la Barboşi, iar capul tatălui cădea sub toporul călăului.

Din porunca lui Constantin Cantemir, Nicolae Costin, care nu bănuia nimic din toate acestea, este arestat pe drum, adus la Iaşi şi închis în beciul din curtea domnească împreună cu fraţii săi şi cu alţi boieri bănuiţi a fi implicaţi în presupusul complot al lui Miron şi Velicico Costin.

---

[1] A se vedea discursurile reproduse la V. A. Urechiă, *Miron Costin*, vol. II, p. 157—159.

[2] Despre o scrisoare a lui Mavrocordat către el, v. în Νέος Ἑλληνομήμων, III, 1906, p. 452.

După ce s-a potolit însă zarva în Moldova, Cantemir a liberat pe feciorii lui Miron Costin, pe chezășia unor boieri de frunte. Dar dacă au scăpat din temniță cu viață, n-au scăpat de năpăști. Vrăjmașul înverșunat al tatălui lor, Iordache Ruset, vistiernicul lui Cantemir, arunca necontenit asupra lor, sub felurite pretexte, biruri peste biruri, încît, spune Neculce, „nu mai puteau prididi". Văzînd că n-au altă scăpare, „că se tot învățase vistiernicul de le cumpăra odoarele și satele, fără preț, că-i tot îngreuna cu dăjdiile", se hotărăsc să fugă pe ascuns. Cantemir, care prinsese de veste, repede steaguri de slujitori ca să-i prindă. Dar era prea tîrziu; feciorii lui Miron Costin izbutiseră să ajungă la cetatea Neamțului, unde se aflau în siguranță, apărați de garnizoana polonă care străjuia cetatea. De acolo plănuiau să se furișeze în Polonia, cînd, în acele zile de restriște pentru ei, se întîmplă moartea lui Constantin Cantemir.

După domnia scurtă, de o lună de zile, a lui Dimitrie Cantemir, fugarii se întorc la vetrele lor, fiindcă apucase scaunul Moldovei Constantin Duca, pe a cărui soră o ceruse în căsătorie Nicolae Costin. Duca era tînăr, „ca de șeasesprezece, șaptesprezece ani", ne spune Neculce, dar — adacgă cronica anonimă — „măcar că era om tînăr, iar foarte înțelept și prea învățat la carte elinească, negrabnic la mînie, nerăstitor".

Constantin Duca primise domnia în primăvara anului 1692 (martie 17) și, prins în preparativele logodnei sale cu domnița Maria, fiica lui Brîncoveanu, zăbovește la Constantinopol mai bine de două luni. La începutul lui iunie intră în Moldova și își alcătuiește un divan numai din boieri tineri. În acest divan, Nicolae Costin, care înainte de uciderea tatălui său pornise spre Constantinopol ca să ia în căsătorie pe sora lui Constantin Duca, capătă dregătoria însemnată de hatman al Moldovei. Curînd după aceasta, se aduce la îndeplinire și proiectul zăbovit prin urgia lui Constantin Cantemir: căsătoria lui Nicolae Costin cu domnița Elena, sora domnului. Neculce, care pe atunci era și el tînăr postelnic și a luat parte la căsătorie, ne spune că „a fost nuntă frumoasă domnească" și că „a luat parte și doamna Anastasia, a răposatului Ducăi Vodă celui bătrîn", mama domnului, „cu alte fete mai mici". În toamnă se celebrează și căsătoria tînărului domn cu fiica lui Brîncoveanu la Iași, unde „boierimea a două țări nuntiră trei săptămîni cu mari pohvăli și podoabe și cu feluri de feluri de muzice și cu pehlivănii de mirare în tîrg, în Iași". La această nuntă a luat parte, din partea miresei, alături de mama ei, doamna Marica, și unchiul, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino.

Din pricina risipei necugetate, domnia lui Constantin Duca merge însă greu și el este nevoit să arunce biruri noi peste țară. Nemulțumirile răsună pînă la Poartă, unde se adaogă și pîra boierilor pribegi. Deci turcii trimiseră un capegi-bașa, ca să strîngă birurile, dar și ca să culeagă informații. Trimisul scăpă vorba în Iași că are asupra lui și „firman de mazilirea domnului". Atunci, în ceas de cumpănă, domnul, cuprins de spaimă, chemă în grabă pe cumnatusău Nicolae Costin hatmanul și, înțelegîndu-se amîndoi, aleseră — ne spune Neculce — „sfat rău". Și într-adevăr, proverbul „unde nu este un bătrîn la sfat, să-l cumperi", se adeveri și de data aceasta. Cei doi tineri — domnul și hatmanul — trimiseră în taină ștafetă la cetatea Neamțului, unde se afla o garnizoană polonă condusă de un moldovean, Moise Serdarul. Acesta. după îndemnul domnului și al hatmanului său, se repede într-o noapte la Iași, cu patru sute de joimiri, ca din propriul său imbold, lovește în faptul zilei pe neaș-

teptate pe capegi-başa, îi taie capul şi pradă carvasăria [1] turcească. Dar taina n-a putut fi păstrată, mai ales că în cetatea Neamţului se aflau, ca pribegi, doi duşmani înverşunaţi ai domnului: Iordache Ruset vistiernicul şi Bogdan hatmanul, cumnatul lui Antioh Cantemir. Aceştia umplu lumea cu zvonuri, povestind isprava lui Duca-vodă, şi vestea ajunge pînă la Poartă.

Duca-vodă, dîndu-şi atunci seama de greşeala făcută, se mînie pe cumnatul său, Nicolae Costin, şi-l scoase din hatmanie. În zadar încercă apoi să dreagă lucrurile, prinzînd un reimentar din oastea polonă de graniţă pe moldoveanul Turculeţ, care ţinea drumul Cameniţei şi pe care turcii îl urmăreau de multă vreme, căci tocmai cînd, de bucurie, poruncise să „zică surlele, să bată tobele şi să se sloboadă puştile", sosi un alt capegi-başa, care puse să se închidă porţile şi înfăţişă firmanul de mazilire.

Noul domn hotărît de Poartă era Antioh Cantemir. Duca-vodă fu dus la Constantinopol, iar Nicolae Costin, care la vechea ură a Cantemireştilor mai adăoga acum şi faptul că era cumnatul domnului mazil, nu mai putu rămîne în Moldova. El apucă drumul exilului şi se oploşi la curtea lui Constantin Brîncoveanu, socrul cumnatului său. Acolo a stat patru ani (dec. 1694 — sept. 1699), uneltind la Poartă, împreună cu Brîncoveanu şi cu ceilalţi pribegi moldoveni, răsturnarea lui Antioh Cantemir şi readucerea în domnie a lui Constantin Duca. Intrigile, ţesute cu dibăcie şi cu pungi de bani, izbutesc să aducă din nou la domnie, în toamna anului 1701, pe Constantin Duca. Nicolae Costin se întoarce atunci în Moldova şi îşi reia scaunul de hatman în divanul domnesc.

A doua domnie a lui Duca-vodă este însă şi mai puţin norocoasă decît întîia. Soţia sa, doamna Maria, murise de ciumă la Constantinopol, şi Brîncoveanu cerea stăruitor ginerelui său să-şi achite datoriile. Dăjdii noi impuse ţării îl fac impopular, şi Duca-vodă, minat de datorii, de uneltirile Cantemireştilor, ale boierilor fugari şi ale lui Brîncoveanu, este pentru a doua oară răsturnat din domnie în 1703 şi înlocuit cu Mihail Racoviţă, vărul lui Iordache Ruset, cel ce pusese la cale omorul Costineştilor.

Sub acest domn, Nicolae Costin, care, în afară de animozitatea lui Iordache Ruset mai era bănuit şi din pricina legăturii lui de rudenie cu domnul mazil, este scos din divanul domnesc şi înlocuit prin Lupu Costache.

Domnia lui Mihail Racoviţă durează numai doi ani şi, în urma împăcării lui Brîncoveanu cu Cantemireştii, obţine domnia Moldovei, în 1705, Antioh. Aflînd de această numire, Nicolae Costin — care avea motiv să se teamă de uri ce veneau de la părinţi şi de răfuiala unor vechi socoteli de pe timpul cînd, fugar la curtea lui Brîncoveanu, a uneltit pentru răsturnarea lui, Antioh Cantemir din prima domnie — fuge din Iaşi la Hangu, împreună cu solul muntenesc, aflător atunci în Moldova, Toma Cantacuzino, şi cu vărul acestuia, paharnicul Ilie Cantacuzino.

Dar, pînă la sosirea sa în Iaşi, Antioh Cantemir instituie ca locţiitor de domn — caimacam, cum se zicea atunci — pe cumnatul său, Bogdan vornicul. Acesta, care pare să fi fost, după cum reiese din paginile cronicii, un om cu mintea aşezată, repede cărţi la Hangu, îndemnînd pe Toma Cantacuzino să se ducă liniştit în ţara lui, iar pe Nicolae Costin şi pe ceilalţi boieri fugari să se întoarcă fără nici o grijă la casele lor, că-i ia el pe seama lui. Ascultînd de

[1] Biroul vamal turcesc, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri.

acest îndemn, Nicolae Costin se întoarce în Iași și e înălțat de Antioh-vodă la rangul de vel vornic al țării de sus. Astfel, prin mijlocirea caimacamului Bogdan vornicul, se face impăcarea definitivă între fiii lui Constantin Cantemir și ai lui Miron Costin.

Nicolae Costin păstrează dregătoria în divanul Moldovei pe tot timpul domniei lui Antioh Cantemir; o pierde în 1707, la urcarea în domnie a lui Mihail Racoviță. Dar în 1710, după ce luase Nicolae Mavrocordat locul lui Mihail Racoviță, Nicolae Costin este chemat din nou în slujba țării. Nicolae Mavrocordat abia îmbrăcase caftanul de domnie, cînd se întîmplă să moară tatăl său, Alexandru Exaporitul — marele tergiman, cum îi ziceau ai noștri — care încheiase pacea de la Carlovitz între turci și creștini. Nevoit să mai zăbovească la Constantinopol cîtva timp, pînă la înmormîntarea tatălui său, Nicolae Mavrocordat însărcinează cu căimăcămia Moldovei pe Nicolae Costin, alături de Antohie Jora și de Ioan Buhuș logofătul. Astfel, Nicolae Costin ajunge acum pe treapta cea mai înaltă a vieții sale publice.

La 25 ianuarie Nicolae Mavrocordat sosește în Moldova, și în prima duminică, ieșind de la biserica domnească de la utrenie, și-a boierit, după obicei, boierii cei mari, făcîndu-l pe Nicolae Costin vornic mare de țara de jos. Contimporanul său, Axinte Uricarul, ne spune despre cronicar: „acel vestit carele era și din părinți blagorodnic și dintru sine cu adevărat împodobit cu învățătură", că îl avea Nicolae-vodă „întru deosebită dragoste și socotință".

Pentru cultura lui deosebită și pentru cunoștințele de limbi pe care nu le aveau ceilalți boieri de divan, Nicolae Costin este însărcinat totdeauna cu primirea solilor.

Astfel, în primăvara anului 1710, trecînd spre Poartă ambasadorul Franței, marchizul Désalleurs, Nicolae Costin „pentru limba latinească — ne spune cronica — ieșindu-i mai sus de Copou înainte, cu slujitori, l-au petrecut pînă aice în oraș la gazdă". Solul e primit apoi cu mare cinste în divan și petrecut de domn și de oamenii săi pînă la Tighina. În același an, Iosif Potoțki, voievodul Haliciului, întorcîndu-se din Ardeal, unde fusese în slujba lui Rákóczy, după ce-și lăsase oastea la Cernăuți, vine spre Iași. Aci Mavrocordat, care avea să-i facă și lui o primire frumoasă, trimite înainte-i pe Nicolae Costin vornicul, ca să se înțeleagă cu el în limba polonă. Cînd voievodul din Kiev lăsă 3.000 de ostași să ierneze în capitala țării, Mavrocordat însărcinează tot pe Nicolae Costin să ia contact cu judecătorul oștirilor polone, pentru descurcarea plîngerilor ce le aduceau necontenit tîrgoveții ieșeni.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat durează însă numai un an. Aversiunea dintre ruși și turci avea să se dezlănțuie în curînd într-un război, și turcii aveau nevoie în Moldova de un om devotat, care să cunoască în același timp rostul și obiceiurile țării, cu legături vechi și trainice în boierimea pămînteană și care să fie în stare să supravegheze mișcările lui Brîncoveanu. Acest om era Dimitrie Cantemir, vechiul adversar al lui Brîncoveanu.

Intrînd în Moldova și alcătuindu-și divanul, Dimitrie Cantemir încredințează lui Nicolae Costin înalta dregătorie de vel logofăt.

Domnia lui Dimitrie Cantemir a fost însă prea scurtă pentru ca cei doi cărturari ai timpului, despărțiți prin ura părinților lor, să se poată apropia sufletește. Nicolae Costin a trăit și el fiorul zilelor tragice pe care le-a îndurat Moldova întreagă cu prilejul primului război al rușilor cu turcii. Dimitrie

Cantemir, care fusese martor la dezastrul turcilor încheiat cu pacea de la Carlovitz și care era convins că turcii se află pe panta decăderii, punea mari nădejdi în Petru cel Mare. Acoperindu-și toate mișcările, ca să nu fie simțit, și străduindu-se să păstreze mai departe încrederea turcilor, el se sfătuiește numai cu boierii mai tineri din divanul său — între alții și cu Neculce, pe care îl făcuse atunci hatman — și intră în tratative cu Petru cel Mare.

Deși, în cronica sa, Nicolae Costin îl face pe Dimitrie Cantemir singur răspunzător de năpasta adusă „cu socoteala lui cea grabnică" asupra Moldovei, năpastă care, credea el, „nu se va îndrepta mai în veci", totuși, din felul cum se apără Neculce, învinuit de contimporanii săi că el a sfătuit pe Cantemir să treacă de partea rușilor, rezultă că toată boierimea nutrea gîndul de a mîntui țara de turci prin ajutorul creștinilor.

Nicolae Costin va fi luat și el parte la primirea lui Petru cel Mare; a venit și el cu ceilalți boieri ai țării la ospățul dat de Cantemir în cinstea țarului „de s-a împreunat cu țarul și le-au dires împăratul cu mîna lui tuturor cîte un pahar de vin" de Cotnar cu pelin, care a plăcut așa de mult muscalilor; a văzut și el pe Petru cel Mare cercetînd pe jos mănăstirile Iașului și, în sfîrșit, a luat și el parte la lupta de la Stănilești. Războiul s-a încheiat, după cum se știe, cu înfrîngerea rușilor și aceasta a silit pe cel mai mare cărturar al trecutului nostru să apuce, pentru totdeauna, drumul exilului. Numai cîțiva dintre boierii săi — tineretul, care fusese de la început inițiat în planurile sale — l-a urmat în acest exil. Ceilalți boieri, între care și Nicolae Costin — unii înainte, alții după dezastrul de la Stănilești — au plecat în risipă spre munte ori spre codri, pe unde-și trimiseseră familiile. Pe urma lor, cete de tătari și turci se revarsă peste Moldova, jefuind, robind, mistuind în flăcări sate și conace boierești. Această dureroasă pagină din istoria Moldovei se încheie cu venirea în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat, cel ce, după cum știm, îl prețuia mult pe Nicolae Costin.

În noul divan al Moldovei, Nicolae Costin își păstrează locul dat de Dimitrie Cantemir, de mare logofăt, dar n-a avut parte să se bucure multă vreme de prietenia lui Mavrocordat, căci după un an, mai precis în septembrie 1712, ieșind în țară să-și cerceteze moșiile și bucatele, s-a bolnăvit și în cîteva zile și-a plătit și el, cum zice cronicarul în graiul lui bătrînesc, „datoria cea obștească".

LETOPISEȚUL ȚĂRII MOLDOVEI DE LA ZIDIREA LUMII PÎNĂ LA 1601

Miron Costin, întorcîndu-se în Moldova după vreo 20 de ani de exil cu sufletul plin de iluzii, urzise planul de a scrie o vastă istorie a țării Moldovei de la descălecat pînă în timpurile sale; dar vitregia timpului prin care a trecut — — „aceste cumplite vremi de acmu" — nu i-a îngăduit să-și îndeplinească în întregime planul, și atunci, în asfințitul vieții, văzînd că timpul îi scapă, a trebuit să-și concentreze sforțările către două obiective: cartea *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor* și continuarea letopisețului, de unde-l lăsase Ureche pînă în timpurile sale. Moartea l-a surprins — am putea zice: cu pana în mînă — muncind la închegarea definitivă a lucrărilor sale.

Cronica a rămas neterminată tocmai cînd venea la rînd povestirea vremurilor zbuciumate și a evenimentelor dramatice la care el însuși luase parte activă; ultima pagină scrisă cuprinde domnia lui Ștefăniță-vodă, fiul lui Vasile Lupu, mort de lingoare (febră tifoidă) la Tighina. Cartea *De neamul moldovenilor* a rămas și ea neîncheiată. Capitolul al V-lea, penultimul, *De numele neamului acestor țări și de port și de legea creștinească de unde au luat*, a rămas neterminat, iar al VII-lea, *Cît au trăit aceste locuri cu oameni după descălecarea lui Traian cu romanii de la Italia*, n-a fost scris nici el.

Opera lui Miron Costin trebuia deci reluată și ea avea nevoie, în orice caz, de o continuare și o încheiere. Această sarcină și-a luat-o cel mai învățat dintre fiii săi, Nicolae.

Apucîndu-se de lucru, Nicolae Costin a reluat ideea care muncise pe tatăl său în tinerețe, de a îmbrățișa istoria neamului de la origine pînă în timpurile sale, dar în același timp s-a gîndit să lărgească planul, încadrînd începuturile neamului în istoria universală, începînd de unde ne-am fi așteptat mai puțin, de la *creațiunea lumii*. Evident că astăzi, după atîtea veacuri de evoluție a istoriografiei, această uriașă sforțare a lui Nicolae Costin ne apare stranie. Dar nu trebuie să pierdem din vedere că cele mai bune modele pe care el și contimporanii săi le avuseseră dinainte în școlile umaniste ale Poloniei — cronicile lui Dlugosz, Cromer, Bielski — atît de admirate atunci, începeau istoria Poloniei după ce determinau mai întîi spița poporului între semințiile lumii de la creațiune. Dealtfel, toată istoriografia medievală scrisă de oamenii bisericii în limba latină, urmînd modelele date de cronografele bizantine, se simțea datoare să lege istoria națională de istoria sacră.

Norocul lui Nicolae Costin a fost că, la două veacuri după ce Renașterea, întemeindu-se pe cele mai bune modele antice ale genului, împrăștiase erudiția teologică bizantină și pe cea a scolasticii medievale, el mai credea încă în trăinicia unui sistem care, încorporînd istoria națională în istoria universală, de la zidirea lumii, căuta să fixeze locul pe care îl ocupă poporul respectiv în arborele genealogic al neamurilor de la creațiune.

Să-l urmărim deci pe Nicolae Costin în expunerea acestui arbore genealogic luat, și în bună parte tradus, după Stryjkowski ...

Începe prin a înfățișa în primul capitol, care privește zidirea lumii, ideile filozofilor și poeților păgîni: Ovidiu, Thales din Milet, Eraclid, Aristotel, Corneliu Agripa — din care citează întrebarea: „oare ouăle sau păsările s-au făcut întîiu, de vreme ce nici ouăle fără păsări, nici păsările fără ouă nu s-au putut naște? "— pentru ca, trecînd prin filozofii teiști, în frunte cu Plato, să ajungă la Biblie și să expună creațiunea lumii după Sfînta Scriptură. Povestește potopul după Biblie, dar cunoaște și admite și alte potopuri, căci pune la contribuție și mitologia antică și se oprește mai îndelung povestind, după *Metamorfozele* lui Ovidiu, mitul lui Deucalion și Pira.

După ce, într-un al doilea capitol, se ocupă de „turnul Vavilonului" și de „împărțirea limbelor", trece la semințiile celor trei feciori ai lui Noe: Sim (cap. III), Ham (cap. IV) și Iafet (cap. V). Din Iafet, prin diferiți scoborîtori, se trage Iavan „din care sunt ieșiți tot neamul grecilor, iară Iavan pe jidovie se înțelege amăgitor sau viclean; pentru aceea grecii sunt de neamul lor vicleni și amăgei"; pe de altă parte, dintr-un alt fecior al lui Iafet, din Gomor, se trag sarmații, geții și dacii, „de unde suntem noi moldovenii".

După această lungă și complicată genealogie etnică, în care cele mai multe știri sînt luate din cronicarul polon Stryjkowski, și de care autorul ei se simte mulțumit, cu toată truda ce i-a răpit — căci spune el: „ni se pare că am scris deplin, care nici la un letopiseț a țării noastre nime n-au amelițat măcar cît de puțin din aceste ce am scris noi, cu multă osteneală, din oarecîte cărți străine" — trece, în capitolul al VI-lea, la daci, strănepoții îndepărtați ai lui Iafet.

La acest capitol despre daci, Nicolae Costin împrumută textul respectiv din opera tatălui său, pe care-l amplifică însă cu o mulțime de date mărunte, scoase în bună parte din Bonfiniu. Vorbește despre geți, observă că numirile de cetăți dace se terminau în *dava*, descrie invaziile dacilor în sudul Dunării, luptele lor cu Domițian, pomenește de Aurelius Fuscus — „Avrilie Fuscu" — și termină cu condițiile umilitoare impuse de daci lui Domițian pentru încheierea păcii.

Capitolul VII, *Pentru împărăția Rîmului și pentru hotarele ei*, reproduce cuvînt de cuvînt capitolul II din opera lui Miron Costin. Capitolul VII, *Pentru Italia, de unde au ieșit neamul moldovenilor, după risipa dacilor din locurile acestea*, este în întregul său jumătate din capitolul prim al operei lui Miron Costin, pe cînd cealaltă jumătate alcătuiește capitolul IX *(Pentru numele moldovenilor și a muntenilor, după ce au descălecat Traian)*.

Tot astfel și capitolul X *(Pentru Traian împăratul Rîmului și pentru oștile lui ce au venit asupra lui Decebal, craiul dacilor; și la ce vreme)* este o reproducere a capitolului IV din Miron Costin, însă cu rectificări și cu adaose. El așează astfel începutul războiului dacic — după Bonfiniu — la 102, știe că au fost două războaie cu Decebal, pomenește de Longin, care a urmărit sfărîmăturile dacilor în retragere, cunoaște versiunea după care Decebal s-a otrăvit ca să nu cadă de viu în mîna romanilor, dar, adaogă mai departe că „eu am cetit cartea lui Marcu Aurelie, împăratul Rîmului, pe urma lui Traian al patrulea împărat, în anii de la Hristos 161, și scrie cum să-l fi dus la Rîm pe Decebal craiul împreună cu un fecior al lui, arătîndu-se Traian împărat biruitor asupra lui"[1]. Primește, mai departe, de la tatăl său, amplificînd-o însă, legenda despre originea romană a litvanilor, aducînd mai multă precizie în citate: „Scrie Stricovskie la cărțile II a istoriei sale, cap. V, De Litva, aducînd martur istoriei sale pe Dlugosz și Cromer, la cartea III, fila 61". Pomenește apoi, după Bonfiniu, de columna ridicată de Traian în Roma „întru pomenirea acei biruințe asupra dacilor"; îi dă dimensiunile și știe că pe ea este săpată toată istoria dacilor. Încheie pomenind de „o piatră de marmură, în zilele lui Constantin Duca, cu slove săpate latinește", pe care pretinde că a descifrat-o astfel: „Împăratului, Cesarului, bunului, fiului a Nervii, lui Traian fericitului..."

Trecînd, într-un alt capitol — al XI-lea — la cetăți, Nicolae Costin rezumă și prescurtează capitolul al V-lea din cartea tatălui său, adăogînd doar după „Bonfin, istoricul ungur, în cartea X, capitolul II, De lucru ungurilor", că „Ludovic, craiul unguresc, ca să poată stăpîni fără de grijă pămîntenii", a pus de a zidit cetatea Severinului, care era risipită, precum și o alta pe Prut, pe care n-o poate identifica.

[1] Citatul e luat din *Ceasornicul domnilor* a lui Guevara, pe care N. Costin l-a tradus în românește.

În cartea lui Nicolae Costin, capitolul respectiv despre cetăți, din scrierea tatălui, este în așa fel rezumat și prescurtat, încît apare ca ceva străin, care nu s-ar îmbina organic în structura operei. Într-adevăr, el vorbește aci de Chilia și Cafa, care au fost zidite de genovezi, de Turnul Neoptolemul, înlăturînd identificarea făcută de tatăl său cu Tatar-Bunarul de pe Cogălnic și care ar fi fost ridicat de Neoptolem, fiul lui Mitridate, amintește, în sfîrșit, de rezidirea Severinului prin Ludovic al Ungariei, dar înlătură — cel puțin judecînd după singura ediție pe care o avem dinainte, a lui Kogălniceanu — tocmai partea cea mai importantă: inscripțiile și monedele romane, găsite în vechile cetăți și care toate constituiesc o dovadă palpabilă despre vechimea cetăților, ca rămășițe ale așezării și culturii romane în țările noastre și deci despre latinitatea neamului.

Capitolul al V-lea din Miron Costin, *Despre numele neamului acestor țări și de port*, pînă la pasajul unde se vorbește despre limbă, a intrat și el cuvînt de cuvînt în prelucrarea fiului său, dar Nicolae Costin a găsit cu cale ca, după dovezile despre romanitate scoase de tatăl său din numirile poporului și din port, să adaoge o scurtă istorie a împăraților romani de la Traian, luată după *Analele eclesiastice* ale cardinalului Baronius, un scriitor de mare valoare care trăise cu un veac mai înainte (1538—1607). Această parte istorică merge pînă la Gallian, cînd Dacia este bîntuită cu furie de invazii. Ea nu este însă bine prinsă în osatura operei și face impresia unor lucruri străine de concepția fundamentală.

În capitolul următor (al XIII-lea), *Pentru risipa Daciei ce era de Traian descălecată*, cronicarul trece la invaziile barbarilor în Dacia. Vorbește mai întîi de goți, „care au venit din părțile de miazănoapte în cîmpii dintre Nipru și Volga, gonind pe ruși și pe poleați", primește din cronica ungurească o bizară și naivă legendă despre descendența hunilor din faunii și satirii pădurilor, povestește invazia hunilor, amintește pe Atila, „biciul lui Dumnezeu, spaima lumii", și încheie cu invazia bulgarilor, cu trecerea și așezarea lor în sudul Dunării și cu ridicarea zidului de piatră prin porunca împăratului bizantin Anastasie... „și pînă astăzi se cunosc une semne de ale acelui zid". În încheierea capitolului, revine asupra lui Atila, povestind năvălirea hunilor asupra Romei.

În antepenultimul capitol (XIV), revine la textul tatălui său și, după ce arată retragerea populației romane peste Dunăre, din ordinul lui Aurelian, socotește timpul cît a trecut de la retragerea populației pînă la descălecatul lui Dragoș, răstimp în care țările noastre ar fi rămas pustii. Capitolul următor (XV) prezintă, după cronicile leșești, întemeierea Poloniei, iar ultimul (XVI) povestește descălecatul al doilea al țării Moldovei.

Din expunerea sumară pe care am făcut-o acestei părți din opera lui Nicolae Costin, se poate vedea și metoda lui de lucru și scopul pe care el îl urmărea. La problema începuturilor neamului el ia pe de-a-ntregul textul tatălui său, cuvînt de cuvînt, intervertind însă ordinea capitolelor astfel:

Miron Costin:	*Nicolae Costin:*
I. Italia	VIII
	IX
II. Rîmul...	VII
III. Dacia...	VI

IV. Traian... X
V. Cetățile... XI
VI. Numele, portul, legea... XII

La cele șase capitole ale lui Miron Costin, Nicolae a mai adăogat încă nouă, dintre care primele cinci sînt menite să lege originea poporului român de creațiunea lumii și să stabilească locul pe care, prin strămoșii săi daci și romani, îl ocupă în arborele genealogic al semințiilor de la Adam și Eva. Cele patru capitole finale se referă la împărații romani pînă la părăsirea Daciei, la invazia barbarilor în Dacia, la descălecarea Poloniei și la începuturile statului moldovenesc prin descălecatul lui Dragoș, adică a vrut să lege cucerirea Daciei de descălecarea Moldovei.

Dar această prezentare a materialului moștenit de la tatăl său într-o nouă orînduire și mai ales adausele făcute la început și la sfîrșit ne luminează mai bine năzuința lui Nicolae Costin, cu totul deosebită de a tatălui său. Miron Costin, apucîndu-se să prelucreze începutul letopisețului său de la Traian, pe care-l urzise în tinerețe, voia să dea, în amurgul vieții, o operă de caracter polemic, să răstoarne basna lui Simion Dascălul și să ilustreze contimporanilor din Moldova obîrșia strălucită a neamului lor. Nicolae Costin urmărea altceva. El avea ambiția să scrie, după modelul pe care i-l ofereau cronicile Ungariei și ale Poloniei, o vastă operă istorică, sortită să fixeze rostul neamului în istoria lumii de la origine, adică de la creațiune.

Dacă acesta este punctul său de vedere, atunci deosebirile dintre el și tatăl său în tratarea aceleiași probleme sînt firești și explicabile: la Miron Costin materialul este strîns închegat în jurul ideii centrale, spulberarea legendei jignitoare pusă în circulație de Simion Dascălul, reconstituirea adevărului istoric și dovedirea originii romane. De aceea din pana lui Miron Costin zvîcnește indignarea împotriva bîrfitorilor neamului, uneori sub forma unei caustice ironii. La Nicolae Costin caracterul polemic dispare, iar argumentarea originii romane devine în chip firesc mai dezlînată, prin îngrămădirea materialului menit să lege istoria națională de istoria universală, căci el urmărește o operă de erudiție. Acest caracter de erudiție al operei lui se vădește și în mulțimea și varietatea surselor utilizate. El citează în opera sa o mulțime de izvoare antice, medievale și moderne — latine, ungare și polone: Herodot, Ovidiu, Cicero, Berosius (Flavius Iosephus), Iulius Capitolinus, Baronius, Bonfinius, Laurentius Toppeltinus, Ioan Magnus, arhiepiscop de Upsala, Dlugosz, Bielski, Paszkowski, Stryjkowski, Cromer, Miechowski și mulți alții, pe care de multe ori îi traduce verbal. Citatele sînt la el mai totdeauna indicate precis.

În concepția lui Nicolae Costin, *Cartea pentru întîiul descălecat* este deci începutul unei mari istorii a neamului — ceva asemănător cu modelele polone care i-au stat la îndemînă. Ea este continuată, în manuscrise, prin istoria Moldovei; dar cum materialul privitor la răstimpul de la al doilea descălecat încoace fusese adunat și prelucrat de Grigore Ureche și de Miron Costin, Nicolae Costin se mărginește și aci să copieze numai cronicile predecesorilor săi, amplificîndu-le însă mult cu știri și capitole noi, luate din izvoare pe care aceia nu le avuseseră la îndemînă.

Pentru istoria Moldovei de la întemeiere pînă la Aron-vodă, Nicolae Costin a luat cronica lui Grigore Ureche în compilația lui Simion Dascălul, la care însă a făcut adaose, omisiuni sau completări. Astfel, suprimă capitolul despre descendența românilor din tîlharii de la Roma, atacat cu atîta vehemență de Miron Costin; adaogă, la domnia lui Alexandru cel Bun, unde se povestea că domnul moldovean a trimis ajutor regelui polon contra ordinului teutonilor, un întreg capitol despre „crijaci", menit să explice ce era ordinul teutonilor. Povestind apoi alegerea succesorului lui Ioan Albert la tronul Poloniei, Costin introduce un alt capitol nou despre ceremoniile ce se obișnuiau în Polonia la alegerea și încoronarea regilor, *Obiceiuri la crai nou*. Tipicul acestui original își are originea într-o colecție de texte medievale, *Ordo Romanus*, alcătuită sub auspiciile bisericii papale și răspîndită în toate țările catolice, adaptîndu-se firește la tradițiile și condițiile naționale.

În Polonia textul a fost tradus și adaptat de ilustrul episcop al secolului al XV-lea Zbigniew Olešniski. Nicolae Costin l-a încorporat în cronica sa după versiunea polonă a cronicii lui Alexandru Gwagnin, eliminînd însă unele molitve lungi și plicticoase.

De la domnia lui Despot-vodă înainte, adaosele lui Nicolae Costin sporesc în mod considerabil și îmbogățesc — după cum recunosc înșiși istoricii — cu elemente de informație nouă și interesantă, istoria Moldovei.

În același chip amplifică el și partea din cronica tatălui său, pînă la anul 1601, unde se oprește compilația lui Nicolae Costin.

Pentru adaosele sale, Nicolae Costin s-a folosit de izvoare polone neutilizate de predecesorii săi — în primul rînd de Miechowski pentru secolul al XV-lea și de doi compilatori unguri, care acum erau utilizați întîia dată, pentru istoria moldovenească: Wolfgang Bethlen și Istvánffy.

Adaosele făcute de Nicolae Costin în opera predecesorilor săi nu sînt totdeauna fericite, fiindcă uneori ele nu se îmbină armonic în restul materialului. Cu deosebire excursiile în istoria universală, prea lungi, deviază subiectul și vădesc erudiția scriitorului, dar nu dau pe față talentul lui literar. Ceea ce scade cu mult valoarea acestei opere istorice a lui Nicolae Costin este faptul că el încorporează în lucrarea sa cronicile lui Ureche, în compilația lui Simion Dascălul, și a lui Miron Costin cuvînt de cuvînt. El nu prelucrează materialul predecesorilor săi, ci îl copiază, amplificînd numai acolo unde poate. Cu alte cuvinte, el nu este aci un istoric original, ci un *compilator*. Este drept că pe vremea sa noțiunea de proprietate literară nu avea sensul pe care-l are astăzi (amintim aci procesul lui Stryjkowski cu Guagnini, vezi p. 259). Dar pentru a da judecata definitivă asupra operei lui trebuie să ținem seamă de faptul că Nicolae Costin n-a avut norocul și timpul să dea forma definitivă compilației sale, fiindcă viața lui a fost destul de zbuciumată, iar moartea l-a surprins înainte de vreme, la vîrsta de 50 de ani.

Pentru a caracteriza mai precis personalitatea sa literară, trebuie să examinăm mai pe larg partea originală din opera rămasă de la el: *Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat și a lui Dimitrie Cantemir*.

Nicolae Mavrocordat era fiul marelui dragoman Alexandru Exaporitul, care, înainte de a intra în slujba Porţii, îşi făcuse studiile la Padova, unde învăţase medicina, şi care a lăsat mai multe scrieri ştiinţifice — una despre circulaţia sîngelui. În casa părintească, unde domnea astfel rîvna pentru cultură, Nicolae Mavrocordat a primit, împreună cu fraţii săi, o instrucţie aleasă; o soră a lui a studiat şi ea medicina. A fost un domn iubitor de cultură. Sulzer ne spune că avea o bibliotecă în valoare de 600.000 lei; între volumele de preţ, se aflau şi multe raritäţi, precum o Biblie coptă din veacul al III-lea. Îi plăcea să se simtă înconjurat de cărturari, pe care-i căuta şi-i aducea la curtea sa şi, urmînd pilda tatălui său, a fost el însuşi un scriitor erudit de opere cu caracter filozofic-moral.

Era deci firesc ca învăţatul domn şi cărturarul Nicolae Costin, care se împărtăşise şi el din erudiţia timpului său în şcolile umaniste ale Poloniei, să se apropie sufleteşte.

Şi de fapt, dintre toţi domnii sub care a slujit Nicolae Costin, Mavrocordat a fost acela care l-a preţuit mai mult. Faima despre cultura lui Nicolae Costin ajunsese pînă la Mavrocordat încă înainte de a pleca din Constantinopol. Înainte de a se urca în scaunul Moldovei, silit să zăbovească în Ţarigrad cu împrejurările triste ale morţii şi înmormîntării tatălui său, Nicolae Mavrocordat trimite cărţi în Moldova pentru a însărcina pe Nicolae Costin cu căimăcămia. După sosirea în Iaşi, Mavrocordat, constituindu-şi divanul domnesc, încredinţează lui Costin dregătoria cea mai însemnată, de mare vornic al ţării de jos, şi, în tot cursul primei sale domnii, Nicolae Costin este însărcinat — nu numai pentru cunoştinţele lui de limbi străine, ci şi pentru încrederea pe care domnul o avea în el — cu primirea solilor străini.

Luîndu-şi sarcina de a scrie letopiseţul domniei lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin a făcut-o nu fără iubirea şi stima pe care o avea pentru domnul care-i arătase atîta preţuire. „Era cinsteş om şi în filosofii şi în istorii — spune el despre Mavrocordat — şi într-altele ce se cade a şti un domn, era deplin învăţat; ştia şi cîteva limbi ... şi om dumnezeiesc, păzea tare biserica; la mîncare şi la băutură foarte puţin; spre sfintele biserici şi mănăstiri scăpătate milostenie făcea; spre săraci şi spre văduve cu milă era. Dară era grabnic la mînie, şi mai ales asupra acelor ce-i cunoştea că mîncau banii vistieriei şi spre cei ce făceau strîmbătăţi şi supărări săracilor şi spre cari erau neascultători la poronci. Era fără preget şi cu priveghere la trebile ce erau a ţării; gata şi cu nevoinţă a plini poroncile împărăteşti ..." Şi încheie acest portret: „Nu o dată se seamănă şi se seceră şi nu o dată se altoieşte pomul şi se culege dintr-însul rodul; aşa şi noi, toată averea noastră o am cheltuit în trebile ţării şi avem răbdare. Trebue şi dumneavoastră să rugaţi pe Dumnezeu să trăim şi noi în domnie şi pe urmă veţi cunoaşte şi dumneavoastră şi placul ostenelelor voastre şi întemeierea caselor dumilor voastre..."

Deşi domnia lui Nicolae Mavrocordat a fost o domnie paşnică şi cronicarul nu are de înregistrat decît doar cîteva primiri de soli şi hărţuieli cu boierii, pe care domnul străin de ţară îi bănuia de necredinţă şi care, în acelaşi timp, asupreau ţara cu autoritatea dregătoriei lor, totuşi Nicolae Costin a moştenit

ceva din darul de povestitor al tatălui său și știe să prezinte cu interes fapte care pun în lumină tactul lui Nicolae Mavrocordat.

Cu deosebire este dramatic povestită întemnițarea trufașului boier Iordache Ruset vornicul, care înălțase și răsturnase mai mulți domni în Moldova, intrigase împotriva boierilor, stinsese mai multe case, numai pentru ambiția de a-și menține influența. Cronicarul începe prin a arăta cum, la început, boierii, văzînd pe Iordache vornicul „nelipsind din voroave cu Nicolai Vodă", intraseră la grije, zicînd: „Săracii de noi, iar au încăput Iordache vornicul și la acest domn". Pomenește apoi cum Iordache Ruset urzea intrigi și cum îndemnase pe turcii din carvasaraua din Iași să se plîngă la Poartă împotriva lui Mavrocordat, și cum într-o zi, venind un agă din Constantinopol, Iordache a crezut că aduce firmanul de mazilire a domnului și a trimis, ca să vadă „ce se lucrează" la curte, oamenii săi, între care și pe nepotul său Iordache aga, care era țarigrădean și știa turcește. Feciorii vornicului au avut cutezanța de a intra chiar în „casa cea mare", în care turcul avea să se întîlnească cu Nicolae-vodă. Aflînd această îndrăzneală și mai avînd și alte motive, domnul a poruncit vătafului de aprozi să închidă pe Iordache Ruset și pe nepotul său Iordache aga. În același timp, a trimis și pe postelnicul său în spătărie ca să ia toiagul lui Antiohie Jora, socrul lui Iordache aga, și „să-l pună și pe el la popreală" în vistierie. Boierii aflați atunci la curte, văzînd aceste neașteptate arestări, rămîn încremeniți și, sfătuindu-se în de sine, purced fără zăbavă la domn și se roagă pentru hatmanul Antiohie. Domnul îl iartă și îl sloboade; patru zile mai tîrziu, liberează și pe ginerele aceluia, Iordache; numai Ruset rămîne întemnițat. Pentru a potoli nedumerirea boierilor, cîteva zile după aceasta, îi cheamă la curte „în casa cea mare" și li se destăinuie astfel: „Între voroavele ce aveam cu Iordache vornicul — începe domnul — niciodată de bine de dumneavoastră nu mi-a grăit, văzîndu-vă pre dumneavoastră de noi trași cu dregătoriile curții". Și urmează apoi povestirea unei scene într-adevăr patetice, cînd domnul, ridicînd puțin işlicul în mînă, se adresează pe rînd boierilor astfel: „Martur pui pe Dumnezeu, cum dumitale acest fel de hulă îți da; dumitale aşijderea, fel de fel de hulă (înșirînd pre cîți erau boieri chemați la acea voroavă), de sta cu voroavele lui, Iordachi, să vă depărtez pre dumneavoastră de lîngă mine". Apoi domnul scoate cărțile găsite la casa lui în ziua arestării și în care fratele său, Scarlatache din Constantinopol, îi scria că „el nu doarme, ci umblă tare pentru ca să mazilească pre Nicolai Vodă". Aceasta dă curaj celor asupriți de Iordache vornicul să se plîngă și, în curînd, în divanul cel mic, fiind și țara cîtă se tîmplase, se citește cartea iscălită de boieri prin care se plîng cum Iordache și frații săi, străini de țară, „fiind el vreme îndelungată puternic aice în țară, învrăjbitor de domni, de nu se mai satură cu vremea, au supus toate casele boierești și au stins și cîteva". Citindu-se acestea toate în divan, a întrebat Nicolae-vodă pe mitropolitul, care era de față în divan, ce fel de pedeapsă prevede pravila pentru vinovăția lui Iordache Ruset. Și după ridicarea divanului, ducîndu-se mitropolitul acasă și cercetînd pravila, „a scris cu slova lui", din dosul cărții de pîră contra lui Iordache, pe care i-o dăduse domnul, „cum pravila scrie, dovedindu-se aceste asupra lui Iordachi vornicul: moartea!"

Mavrocordat trimite cartea de pîră cu sentința scrisă de mitropolit lui Iordache Ruset în temniță, să o citească și să-l întrebe ce are de răspuns.

Dar trufașul boier, în loc să se cumințească și să răspundă cu blîndețe — căci, adaogă cronicarul, „cu blîndețe, ca bumbacul se moloșează și se îmblînzesc inimele domnilor" — răspunde semeț că toate sînt minciuni. Aflînd acest răspuns, domnul se mînie foc și, chemînd de sîrg pe buluc-bașa, poruncește să-i taie limba. Dar intervenirea boierilor de divan care se aflau la curte îl scapă pe urgisit de această pacoste.

Cronicarul domnesc povestește apoi în jurul acestei drame un alt episod senzațional, care de data aceasta pune în lumină clemența domnului străin de țară. Pe cînd Iordache zăcea închis în odaia buluc-bașei, un căpitan de seimeni, Horopceanu, trecînd prin dreptul odăii — „poate să fi fost și beat", lămurește cronicarul — strigă: „Să ni-l dea vodă să-l ucidem cu petre pe Iordachi; sau vom strica rătezile și-l vom ucide acolo în odaie, că ne-au mîncat și ne-au sărăcit el cu frații lui, și nu se mai satură de domni". Aceste cuvinte ajungînd pînă la urechile domnului, „îndată au poroncit de-l puse la închisoare pre Horopceanu și pre alții ce fusese cu dînsul". Și, deși atunci și boierii stăruiau să nu iasă cu zile Iordache vornicul, totuși Nicolai-vodă, „nevoind să-și împlînte mîinile în spurcat sîngele lui" și „socotind dintr-acele cuvinte a Horopceanului să nu se facă vreo năvală asupra lui Iordachi să-l omoare țara, au poruncit de l-au mutat înlăuntru în curte, la odaie, sub scări despre casele doamnei". Acolo a zăcut închis ticăitul boier pînă la mazilirea lui Mavrocordat, care este iarăși povestită cu amănunte interesante, ca de la un martor ocular:

„Era într-o joi la divan Nicolai Vodă. Și acolo, judecînd două rînduri de oameni, văzură boierii, care se tîmplase la divan, cum au venit un copil din casă de au spus postelnicului celui mare, cum au intrat doi turci drept la odaie, unde este închis Iordachi vornicul, de au sfărîmat rătezile și au intrat înlăuntru, la Iordachi. Aceste spuindu-le acel copil de casă postelnicului în taină, și postelnicul cel mare au șoptit lui Nicolai Vodă. Și îndată s-au sculat de la divan, însă nemică schimbat din față: iară boierii, care se tîmplase la divan, îndată au priceput mazilirea domniei, și o seamă au ieșit pe poarta despre Sfîntul Nicolai, că celelalte porți acmu erau închise."

A doua zi, strîngîndu-se boierii la curte, au aflat caimacamii puși de noul domn, Dimitrie Cantemir, și anume: Iordache vornicul, cel care stătuse pînă atunci în temniță, Antiohi Jora hatmanul — cuscrul lui Iordache — și Dabija paharnicul. Lui Mavrocordat i-a fost însă cruțată umilința de a i se citi firmanul de mazilire la divan, „în iveala tuturor".

Cronicarul nu uită să înregistreze apoi toate acele fapte mărunte care proiectează o lumină simpatică peste acest domn țarigrădean, străin de țară și de neam. El ne spune bunăoară cum, luîndu-și ziua bună de la boierii care l-au petrecut, „au zis, jurîndu-se, cum n-au avut gînd rău, nice spre boieri, nice spre țară, iară cine i-au greșit să fie toți iertați". După ce a ieșit cu mazilia din Iași spre Țarigrad, în apropiere de Galați, la Piscu, i-au ieșit înainte oamenii care trăiau în pribegie prin țări vecine și pe care Nicolae-vodă îi adusese în țară cu „cărți de tocmeală". Ei se duc înaintea lui Iusuf-aga, turcul care ducea pe domn la Poartă, plîngîndu-se de strîmbătatea ce s-a făcut: „— Era un domn de se ținea de cuvînt; ne-au adus cu cărțile sale; ne-a așezat în țară; acmu ne vor risipi alții". La Galați îi sosesc scrisori de la prietenii de la Poartă,

„precum să nu-şi facă inimă rea de mazilie, căci aşa această dată au împins vremile; iară fără zăbavă va fi iar domn".

Şi după ce zugrăveşte portretul sufletesc al domnului, pe care l-am expus mai sus, încheie arătînd cum, încă de la întoarcerea lui în Moldova, a luat apărarea celor obijduiţi cu strîmbătăţi, cum după cei care nu voiau să vie de faţă la divan trimitea „oameni domneşti cu ciubote", de-i aducea fără voia lor; cum, văzînd divanurile strașnice, cei vinovaţi, cînd îi apucau cei asupriţi cu „haide la divan!", fie că erau „mai de frunte din boieri", fie că erau „mai de gios, scoteau banii din buzunar de se împăcau". „Numai mîncătorii —adaogă cronicarul — aveau voie rea, că nu puteau mînca ca în zilele denainte altor domni."

Cu totul în altă lumină este înfăţişată domnia lui Dimitrie Cantemir. Nicolae Costin recunoaşte că noul domn era „om isteţ şi ştia carte turcească bine" — dar atît. Este într-adevăr curios că aceşti doi eruditi ai Moldovei nu s-au putut apropia sufleteşte şi nu s-au înţeles. Am putea zice, parafrazînd o vorbă a lui Miron Costin: „Mai curînd pot încăpea pe un covor zece dervişi, decît doi cărturari români din veacul al XVIII-lea."

Erau însă — trecînd peste erudiţia lor de sursă cu totul diferită — multe lucruri care-i despărţeau.

Mai întîi, Dimitrie Cantemir era încă tînăr pentru domnie — abia avea 36 de ani — pe cînd Nicolae Costin trecuse de 50 de ani. Apoi, Dimitrie Cantemir, care fusese de faţă la dezastrul turcesc încheiat cu pacea de la Carlovitz şi care, în debandada fugii, îşi pierduse „agarlîcul", simţise decăderea turcilor şi, în mediul cosmopolit de la Constantinopol, avusese prilejul să se informeze despre puterea crescîndă a ruşilor. Apucînd domnia în preajma primului război dintre ruşi şi turci, el intrase în ţară urmărind planuri mari şi îndrăzneţe, pentru care se cerea puterea convingerii şi avîntul cald al tinereţii. El nu se putea încrede, pentru planurile sale care abăteau dintr-o dată cursul istoriei moldoveneşti într-o direcţie cu totul nouă, în bătrînii boieri, prea cumînţi pentru inovaţii îndrăzneţe, şi încă în cei ce fuseseră sfetnicii de credinţă ai rivalului său din Constantinopol, Nicolae Mavrocordat. El păstrează o bună parte din divanul lui Mavrocordat, îl ridică pe Nicolae Costin la rangul de mare logofăt al Moldovei, îi dă toată cinstea cuvenită unui mare boier, dar se păzeşte de a-i încredinţa gîndurile. Pentru confidenţe, el îşi alege pe boierii cei mai tineri din divan şi, în primul rînd, pe agerul Ioan Neculce. După ce dibuieşte terenul şi hotărăşte să treacă de partea ruşilor, Dimitrie Cantemir încredinţează dregătoria de mare hatman lui Ioan Neculce şi trimite pe cumnatul acestuia, pe Ştefan Luca vistiernicul, la Petru cel Mare, ca să întărească alianţa prin jurămînt. Numai după ce ruşii au trecut Prutul la Zagarancea, Cantemir a destăinuit planul său boierilor mai sprinteni din divan, care rămăseseră pe lîngă el în Iaşi.

Era firesc deci ca Nicolae Costin să nu vadă cu inimă uşoară cum domnul trece peste el, mare logofăt, şi peste ceilalţi boieri mai în vîrstă: „Dumitraşcu Vodă taine numai cu sfetnicii săi cei tineri, ca şi dînsul, făcea", notează cu acrime Nicolae Costin.

Amărăciunea faţă de domn se vede şi din chipul cum ţine să vorbească despre colegul lui de divan, hatmanul Ioan Neculce: „Dumitraşcu Vodă îndată au luat cu sine pre hatmanul său, pre Ioan Neculce", sau: „Şi au purces

Dumitrașco Vodă decuseară cu Ioan Neculce hatmanul, sfetnicul său". Iar cînd povestește ruina întinsă peste Moldova, după înfrîngerea de la Stănilești, izbucnește în imprecația: „Să plătească Dumnezeu sfetnicilor care au cîrmuit pe Dumitrașco Vodă".

Privind domnia lui Dimitrie Cantemir sub acest unghi de vedere și ținut departe de gîndurile intime ale domnului, cronica lui Nicolae Costin nu înfățișează același interes pe care îl prezintă cronica lui Ioan Neculce, care a fost sfetnicul de încredere al lui Dimitrie Cantemir. Dar, deși privește lucrurile de departe și cu sentimente turburi, totuși el prinde și fixează amănunte interesante, care întregesc cunoașterea personalității lui Dimitrie Cantemir, sau contribuiesc la reconstituirea domniei sale. Așa, de exemplu, ne spune că Dimitrie Cantemir, după ce a intrat în Iași și au venit boierii — după obicei — să-i sărute mîna și poala în divanul cel mare, „le-a făcut voroavă singur la toți", căci — adaogă cronicarul — „era slovednic la aceste, zicînd să fie unii către alții întru dragoste, poftind pre cei bătrîni ca pre niște părinți, pre cei de vîrsta sa ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătînd ce ar fi folosul unirei boierești".

Interesant povestită este scena întîlnirii lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare în Iași:

„Și în curte la scări s-au adunat cu împăratul, de i-au sărutat mîna, și împăratul l-au sărutat pe cap, luîndu-l în brațe și ridicîndu-l sus cu o mînă, fiind Dumitrașco Vodă om scund și împăratul om de fire întru toate șifaeși".

Nicolae Costin a luat și el parte la masa pe care țarul a dat-o, la conacul său, în cinstea lui Dimitrie Cantemir și a boierilor săi și unde boierii s-au legat și au iscălit „universalul", prin care primeau ca domn veșnic „pe Dumitrașco Vodă și pe semințiа lui", dar — adaogă cu răutate: „Iară măcar că au fost postul lui Sfeti Apostol Petru, cu toții au mîncat carne și mare benchet au făcut toată ziua aceiași, și acolo au mas; iară peste noapte aceea n-au scăpat fără pagubă mai nici un boier și nefurat de moscali: cui pistoale, cui rafturi, cui epingele, nice boier, nice slugă".

După ce povestește sfîrșitul nenorocit al luptei de la Stănilești, Nicolae Costin insistă cu deosebire asupra pîrjolului care s-a abătut atunci asupra Moldovei: invazia neașteptată a tătarilor, care au surprins oamenii pe cîmpuri, ieșiți la secere, i-au tîrît în robie cu duiumul, au prefăcut în scrum și cenușe casele, au prădat și jefuit pînă și mănăstirile: „n-au rămas la sfintele mănăstiri nice clopote, nice uși, nice un her și pînă în jilțuri și sfintele icoane le-au fărîmat și le-au ars de istov, cu foc. Iară tîrgul Bîrladului și mai rău au pățit, că au rămas numa pajiște... țara de gios au căzut toată la robie, care povestesc bătrînii, că mai au covîrșit prada care au fost în zilele lui Vasile Vodă". Și încheie, după acest tablou al prăbușirii — cum era de așteptat: „Acest bine au agonisit țării Dumitrașco Vodă cu socoteala lui cea grabnică, de nu se va îndrepta mai în veci".

CEASORNICUL DOMNILOR

Nicolae Costin a îmbogățit literatura românească și cu prelucrarea unui roman spaniol, cel dintîi roman occidental care apare în literatura noastră.

Romanul este opera marelui scriitor al veacului al XVI-lea, Antonio de Guevara, episcop de Cadix și predicatorul lui Carol Quintul, și poartă titlul în originalul spaniol: *Il libro aureo del grand Emperador Marco Aurelio con el Relox de Principes (Cartea aurită a lui Marcu Aureliu cu Ceasornicul domnilor)*.

Autorul pretinde în prefață că ar fi descoperit manuscriptul operei sale, după îndelungate cercetări, în Biblioteca din Florența, printre cărțile grecești lăsate de Cosma de Medicis. Povestea unui manuscris grecesc descoperit în Florența era o mistificare literară asemănătoare cu aceea de care au făcut atîta uz, în vremurile apropiate de noi, romanticii. Pretinzînd că opera sa are la bază un manuscris grecesc și revendicînd numai paternitatea stilului, Guevara a voit să treacă toate ficțiunile imaginației sale ca fapte reale și să atragă atenția asupra operei, care ar fi înfățișat viața istorică și actele autentice ale împăratului roman. Opera cuprinde viața romanțată a marelui împărat, în care însă sînt încadrate sfaturi privitoare la educația tinerilor principi și la normele de călăuzire în conducerea familiei și a statului.

Viața lui Marcu Aureliu, în liniile ei mari, este expusă într-un prim capitol, după care urmează o serie de scrisori ale împăratului către diferite persoane, de pildă: una către prietenul său Pollion, privitoare la creșterea pe care a primit-o în anii copilăriei de la profesorii săi; o alta către tovarășul său de studii, regele Siciliei, și multe altele.

Sînt și cîteva scrisori galante, presupuse că ar fi fost adresate de înțeleptul împărat, în ceasurile de libertinaj, curtezanelor romane — Bohemia și altele — în societatea cărora și-ar fi petrecut anii tinereții. Aceste rînduri de dragoste în afară de cămin, care n-au nici un temei în realitatea istorică și deformează personalitatea stoicului împărat, au plăcut așa de mult societății spaniole din vremea lui Carol Quintul, încît, chiar după ce Guevara le-a scos din opera sa — regretînd chiar că le-a plăsmuit — ele au fost copiate cu mîna după ediții mai vechi și adăogate la textele autorului.

Scrisorile lui Marcu Aureliu sînt despărțite între ele prin istorioare și anecdote referitoare la viața împăratului, menite să scoată mai bine în relief caracterul și virtuțile lui. Așa, de pildă, e discuția dintre Marcu Aureliu și soția sa, Faustina, care dorea să pună mîna pe cheia de la cabinetul de lucru, pe care împăratul îl ținea închis pentru ca nimeni să nu pătrundă înăuntru și să răvășească scumpele lui cărți. Această discuție contradictorie între soți — unul subliniind defectele femeii, cealaltă defectele bărbaților — este ca un mic tratat filozofic asupra căsătoriei.

În această viață romanțată a lui Marcu Aureliu, Guevara a introdus capitole de sfaturi privitoare la educație și cîrmuire. Aceasta l-a determinat să-și intituleze opera *Ceasornicul principilor*, care, explică el, „nu e nici de nisip, nici cadran solar, nici indicator de ceasuri; căci toate celelalte ceasuri servesc să indice ziua și noaptea, pe cînd acesta ne învață ce trebuie să facem în fiecare ceas al zilei și cum trebuie să ne orînduim viața".

Și fiindcă acest ceasornic al vieții are în vedere în primul rînd pe principe, el l-a numit *El Relox de Principes* — sau, cu titlul tradus de Nicolae Costin: *Ceasornicul domnilor*.

Opera lui Guevara este secționată în trei cărți: prima parte cuprinde normele de care trebuie să se călăuzească în viață principele, pentru ca viața și faptele lui să fie în conformitate cu idealul unui bun creștin. Cartea a doua

cuprinde sfaturi cum trebuie să se poarte un prinț în interiorul căminului său față de soție și față de copii. Cartea a treia arată cum să se poarte pentru ca să dea supușilor săi, prin viața lui proprie, un model de demnitate și virtute.

Această parte a romanului, cu tot caracterul său didactic, este uneori interesantă și cuprinde colțuri de moravuri contimporane, ca bunăoară atunci cînd Guevara vorbește despre creșterea și educația copiilor și se ridică împotriva obiceiului ce-l luaseră femeile spaniole din societatea înaltă, care țineau să aibă păsări în colivie, maimuțe la fereastră și să poarte cîini în brațe, dar își trimiteau copiii la țară ca să-i crească slugile. De asemeni sînt interesante și au încă un caracter de actualitate, în vremurile turburi de azi, paginile în care se ridică împotriva războaielor ofensive, purtate numai pentru cuceriri, și acelea în care Guevara face apologia păcii ca drum pentru propășirea civilizației umane — evocînd legendarul „veac de aur cînd toți în pace vițuiau, cînd fiecare la locurile sale ara, ale sale măsline altoia, ale sale țarini secera și ai săi feciori hrănia".

Dintre numeroasele povestiri întrețesute în cuprinsul romanului, una, prelucrată și de La Fontaine, a devenit celebră: este *El vilano del Danubio (Țăranul de la Dunăre)*. Episodul are de scop să scoată în relief caracterul plin de clemență, de bunătate și de dreptate al marelui împărat. Scena se deschide prin povestirea împrejurărilor în care Marcu Aureliu, din pricina unei groaznice epidemii de ciumă, se strămutase cu toată curtea lui de sfetnici, oameni învățați și filozofi, în Campania. Acolo se iscă într-o zi discuția asupra cauzelor care au adus invazia corupției în stat și răsturnarea din temelie a societății romane cu străvechile ei virtuți și cu obiceiurile ei simple și patriarhale. Și atunci Marcu Aureliu, făcînd semn tuturor să tacă, le povesti cum, la începutul domniei lui, s-a pomenit odată cu un țăran sălbatic de pe țărmurile Dunării, cu ochii afundați în cap, cu barbă groasă, cu picioarele în opinci, cu haine de păr de capră, cu ciomag în mînă, cu pieptul gros și păros — un adevărat urs scăpat din bîrlog. Și fiindcă împăratul primea întîi ostași săraci și apoi asculta „poftele celor bogați", țăranul fu introdus mai întîi în senat. Și intrat înăuntru, țăranul acela de pe țărmurile sălbatice ale Dunării aruncă în senatul Romei strigătul de durere, de deznădejde și de revoltă al neamului său oprimat, împotriva cupidității și rapacității judecătorilor romani. Citez, în traducerea lui Nicolae Costin:

„O, părinți adunați — începe el — o, niam ferice! Eu, țăranul Milan, lăcuitorul orașelor și rîpelor Dunării, voao sfiatnicilor rîmliani carii sunteți adunați într-aciastă curte mă închin și mă rog Dumnezeilor celor nemuritori ca și limba mea astăzi să o înderepteze și să o chivernisească cum spre a moșiei mele, cele ce se cuvine, a le grăi ..."

Și după ce se roagă zeilor ca să-l inspire pentru a da glas soliei de suferință și de zbucium a neamului său, evocă, într-o admirabilă antiteză, în contra strigătelor biruitoare ale învingătorilor romani, țipătul de sfîșietoare obidă al germanilor învinși:

„...Pe vremea în care strigătorii voștri, înaintea carelor celor de veselie strigînd: Vițuiască! vițuiască! Roma cea nebiruită! Iară cei pedepsiți, prinși într-alt chip! Din adîncul pieptului meu suspinînd, la Dumnezeu voi zice: Dreptate! dreptate!...

Voi, romanilor, pe steagurile și semnele voastre, în loc de simbol, aveți aceste cuvinte: «⟨a⟩ romanilor datorie este ⟨de⟩ a ierta pre cei supuși și a supune pre cei mîndri», iar mai drept ați zice așa: a romanilor datorie este pre cei nevinovați a jecui, că nimica alta voi romanilor nu sunteți, fără numai a norcadelor odihnitoare turburători și apucători.

Întreb pe voi, romanilor, ce lucru v-au îndemnat pre voi, cei ce sunteți născuți la apa Tibrului, de ați venit împotriva noastră, carii în pace locuiam la rîpile Dunării. Au prietenii vrăjmașilor voștri am fost; au gîndul nostru de vrăjmășie a arăta spre voi l-ați văzut? Au auzit-ați în Rîm, vestindu-se, precum am lăsa lăcașurile noastre?... Sau venit-a cineva la Rîm din moșia noastră arătîndu-vă vouă, ca unor dușmani, gătire de războiu? Au vreun crai, în țările noastre murind, ne-ar fi lăsat pre noi cu testament vouă moștenitori, ca cu voia aceea să ne supuneți stăpînirii voastre?..."

Și după ce înșiră răutatea și lăcomia nesățioasă a judecătorilor romani, trimiși în patria lui, judecători care trăiesc numai în desfrînări, care împilează pe cei săraci, care „orice pot pre ascuns, apucă, strîng și fură", după ce le arată că zadarnice au fost plîngerile germanilor cutropiți în senatul Romei și după ce le spune că de 15 zile, de cînd a intrat în Roma, a văzut numai vițiul și desfrîul, se reculege și-și încheie solia astfel:

„După ce am plinit eu pofta mea și otrava inimii mele, după obiceiu ce am isprăvit de v-am vătămat pre voi cu limba mea, iată-mă-s așternut la pămînt; aștept bătaie, că mai mult voi, dîndu-mă morții, să agonisesc laudă, decît voi, răpindu-mi viața, să o dobîndesc pre dînsa".

După ce și-a încheiat astfel cuvîntarea sa plină de miez, țăranul s-a aruncat la pămînt și a zăcut acolo un ceas, așteptînd să fie ucis în bătăi, în timp ce senatul se uita înmărmurit la el. Atunci împăratul Marcu Aureliu, recunoscînd că prin țăranul acela noduros grăise necazurile unui neam întreg obidit, și, surprins de frumusețea plină de demnitate a cuvîntării lui — ca un trandafir între spini — porunci să fie ridicat de jos și, iertîndu-l, îl primi în rîndul celor bătrîni, adică al senatorilor; îi dete „uric" ca să fie hrănit din vistieria împărăției și puse „să se scrie voroava lui în cărți".

Opera aceasta a lui Guevara, scrisă într-un stil patetic, plin de vervă oratorică, cu fraze simetrice și adesea ritmate, cu imagini îndrăznețe și numeroase antiteze, a fost — cum spune cel mai competent istoric al novelisticii spaniole, Menéndez y Pelayo — „la biblia y el oráculo de los cortesanos" („Biblia și oracolul curtenilor").

Primul majordom al palatului a împrumutat manuscrisul de la împărat și l-a transmis împărătesei; de la aceasta a trecut la alți curteni, care și-au scos copie după ea și în felul acesta autorul s-a pomenit că apare o ediție la Sevilla, în 1528, și altele curînd, fără numele său. Atunci Guevara se grăbi să-i dea forma definitivă și o tipări în 1529. Cartea s-a răspîndit repede și a avut un succes enorm; numai în Spania a cunoscut 33 de ediții. Ea a trecut de timpuriu peste hotarele Spaniei, căci la doi ani după ediția definitivă dată de Guevara, în 1531, ea a fost tradusă în limba franceză și tipărită în numeroase ediții, care au avut o întinsă circulație și au exercitat o influență apreciabilă.

O soartă nu mai puțin norocoasă a avut romanul și în literatura engleză, unde a fost împămîntenit cam în același timp cu prima traducere franceză.

Romanul a călătorit de timpuriu și în celelalte literaturi ale Occidentului; în 1540 apare la Veneția prima traducere italiană; la 1544, la München, prima traducere germană și în 1606 romanul este tradus și tipărit în limba latină de un mare umanist al timpului, M. Wanckelius, sub titlul *Horologii Principum sive de vita M. Aurelii imperatoris, libri 3 de lingua castelana in latinam linguam traducti.*

Traducerea latină a operei lui Guevara s-a răspîndit în toate țările catolice, care aveau ca limbă de cancelarie și de biserică latina. Astfel romanul a pătruns și în Polonia, unde a ajuns la cunoștința lui Nicolae Costin, pe timpul cînd își făcea studiile acolo. El străbătuse pînă atunci un drum victorios și era celebru în literatura europeană a timpului prin caracterul său istoric și didactic. A plăcut așa de mult tînărului moldovean, încît, mai tîrziu, s-a apucat să-l prelucreze în limba română, pentru a-l împărtăși contimporanilor săi. Pornind din năzuința de a da o formă mai unitară materialului întins al povestirii, Nicolae Costin a schimbat ordinea capitolelor și a cărților, a înlăturat unele părți fastidioase, discuții dogmatice, concentrînd economia operei într-o expunere mai închegată. Din 153 de capitole ale lui Guevara, N. Costin a păstrat numai 81, iar aceste 81 de capitole le-a distribuit în patru cărți în loc de trei. Ultima carte a lui N. Costin încheie cadrul istoric al romanului povestind moartea împăratului filozof într-o aureolă de bunătate patriarhală. Traducerea lui N. Costin este clară, vioaie și păstrează — după cum s-a putut vedea din citatele pe care le-am făcut — chiar în ritmul frazei, ceva din armonia și cadența originalului, lucru care a îndemnat pe un cercetător să creadă că Nicolae Costin a tradus unele părți ale romanului în versuri.

Nicolae Costin a fost tot atît de nedreptățit în istoria literară, pe cît a fost de zbuciumat în viață.

Cînd tatăl și mama sa erau înmormîntați în aceeași groapă, el zăcea închis în temniță. A dus apoi o viață de pribegie și cînd a ajuns pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boierești și se deschideau pentru el zări mai senine, l-a prins moartea din urmă. În istoria literară, el a fost categorisit ca erudit sec, „inimă de pergament". Erudit fără îndoială că a fost, un precursor al lui Dimitrie Cantemir. Cunoștea adînc limba latină, cum n-o cunoștea nimeni altul pe atunci în Moldova și o vorbea cu ușurința cu care chiar azi nu sînt mulți cărturari s-o vorbească. Știa bine limba polonă și probabil și greacă.

Dar ponosul de erudit sec, „inimă de pergament", vine de la faptul că el a încercat să dăruiască culturii moldovenești o operă similară acelora cu care se glorifica istoriografia polonă și care încadrau istoria națiunii polone în istoria universală, de la creațiunea lumii. Desigur că în secolul care se anunța a fi al „luminilor", această concepție istorică — rămășiță a cronografelor bizantine — era vetustă. Dar Nicolae Costin nu scria pentru cititorii Occidentului, ci scria pentru moldovenii săi din vremea lui Cantemir, despre care Neculce scrie: „carte nu știa, ci numai iscălitura învățase de o făcea". Este apoi în încercarea lui de sinteză foarte mult material înnădit din împrumuturi luate de la alții. Dar Nicolae Costin, care își prelucra opera, căci ne-a lăsat-o în două redacțiuni, a murit de timpuriu, înainte de a-i fi putut da forma definitivă. În partea cronicii însă în care povestește evenimente contimporane, în memoriile sale asupra domniei lui D. Cantemir și începutul domniei lui

N. Mavrocordat, se vede că el moștenise de la tatăl său darul de a captiva interesul cititorului prin episoade interesante pe care le înfățișează dramatic. El are apoi meritul de a fi deschis drumul literaturii moderne a Occidentului în cultura noastră. Celebrul roman spaniol al lui Guevara, *Marco Aurelio con el Relox de Principes*, pe care el l-a împământenit în literatura noastră printr-o prelucrare abilă, este cel dintîi roman modern la noi. În sfîrșit, traducerea lui vicaie, plastică, într-un ritm cu cadențe armonioase, vădește străduința de a modela structura limbii după tiparele sintaxei latine, pentru efecte estetice.

BIBLIOGRAFIE

Cartea pentru întîiul descălecat a lui Nicolae Costin a fost publicată de M. Kogălniceanu, în *Letopisețele țării Moldovii*, vol. I, Iași, 1845, și republicată, cu caractere latine, în ediția a II-a: *Cronicele României sau Letopisețele: Moldaviei și Valahiei*, I, București, 1872. În volumul I al colecției de cronici a lui Kogălniceanu au fost publicate la anexe și capitolele adăogate de Nicolae Costin la cronicile lui Ureche-Simion Dascălul și Miron Costin.

Cronica privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir se găsește în volumul II din colecția lui Kogălniceanu, încorporată în *Letopisețul țării Moldovei de la Ștefan sin Vasile Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin logofătul, de pre izvoadele lui Vasile Damian ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul și altora*, pe care Kogălniceanu îl atribuia în întregime lui Nicolae Costin. După analiza critică făcută de răposatul Giurescu, numai ultima parte, domnia lui Mavrocordat și Dimitrie Cantemir, este opera lui Nicolae Costin (a se vedea Kogălniceanu, *Cronicele României*, ed. II, vol. II, p. 70—117, sau ed. I, *Letopisețele țării Moldovii*, vol. II, p. 79—130). Un fragment (din compilația de la zidirea lumii pînă la Aron-vodă) a publicat, după o redacție diferită, tipograful Ioanid, în *Istoria Moldo-României*, București, 1858, vol. I, p. 1—286. O ediție completă în ambele versiuni cunoscute (una pentru cititori, alta închinată domnului Nicolae Mavrocordat) a dat Ioan Șt. Petre, *Nicolae Costin, Letopisețul Țării Moldovei, de la zidirea lumii pînă la 1601*, Fundația regală pentru literatură și artă, București, 1942.

Pentru studii asupra cronicilor lui Nicolae Costin: C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Demian)*, extras din *Analele Academiei Române*, s. II,t. XXX, *Mem. secț. ist.*, București, 1907.

Concluziunile din acest studiu trebuie completate cu C. Giurescu, *Izvoadele Tudosie Dubău, Miron Logofătul și Vasile Demian*, extras din *Bul. Com. ist. a Rom.*, I, București, 1914; G. Pascu, *Axinte Uricarul și N. Costin*, în *Arhiva*, 1922, p. 489.

Știrile risipite în diferite publicații documentare au fost culese de Ioan Șt. Petre, *Nicolae Costin — Viața și opera* (Teză de doctorat la Facultatea de litere din București), București, 1939.

Pentru capitolul despre încoronarea regilor poloni la Nicolae Costin, a se vedea studiul lui Ion Const. Chițimia, în *Cercetări literare*, publicate de N. Cartojan, București, vol. IV, 1940, p. 139—163. Textul a fost publicat de Kogălniceanu în anexe la *Letopisețele...*, I, p. 143, și *Apendicse*, 26—29, și în ed. II, *Cronicele României*, I, p. 177 și 400—403.

Din *Ceasornicul domnilor* au publicat cîteva fragmente: dr. M. Gaster, *Literatura populară română*, București, 1883, în *Apendice*, p. 559—570, și anume: cap. I, partea a IV-a, *Voroava a prea înțeleptului Garamantilor (Brahmanilor) către marele Alexandru, în care dovedește*

că mai mult pot cei cari cu măsură socotesc de sine și moștenesc puține, decît Alexandru, care moștenește multe și cu mîndrie socotește de sine; și că pre mare nebunie easte a-ș vrea a stăpîni lung și lat, care are scurtă căruță a vieții sale"; Em. C. Grigoraș, cu greșeli de transcriere și lectură: *Țăranul de la Dunăre*, în *Convorbiri literare*, iulie-august 1930, p. 753—767. Problema a fost reluată în ultimul timp de N. Cartojan, *Ceasornicul domnilor de N. Costin și originalul spaniol al lui Guevara*, București, 1940. (Extras din *Revista ist. rom.*, 1933, și din *Cercetări literare*, IV, 1940, p. 121.) Pentru studii asupra vieții și operei întregi a lui Nicolae Costin, a se vedea și N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. II, ed. II, București, 1926, p. 89—124.

INFLUENȚA LATINĂ ÎN STILUL CRONICARILOR MOLDOVENI

Marii cronicari moldoveni Ureche și mai ales Costineștii au nu numai meritul de a fi creat în literatura românească genul istoric cu nuanțe apropiate de genul memoriilor, ci și pe acela de a fi introdus inovații în limba literară a timpului. Cultura lor largă, erudiția lor, preocupările după forme literare mai alese, după un ritm armonios, după versificație chiar — toate acestea îi îndemnau să nu se mulțumească cu vocabularul și tiparele sintactice pe care li le punea dinainte limba scripturilor sfinte și a vechilor cazanii.

Ureche și Costineștii introduc în scrisul lor noțiuni noi, pentru care, spre a le circumscrie precis, aveau nevoie de cuvinte noi. Și acestea le-au împrumutat uneori din limba polonă, pe care și-o însușiră în mediul și în școlile polone în care și-au făcut instrucția. Alteori termenii de origine turcească au fost luați din vorbirea contimporanilor, care se vînturau continuu pe țărmul Bosforului, într-o vreme în care influența orientală începea să se reverse asupra vieții din principatele noastre, ca: *ceauș, ceambur, celebiu, derviș, divan, olac* etc.

Dar alături de acești termeni turcești, care dau scrisului lor un ușor colorit oriental, ei introduc — și aci este partea de contribuție proprie a lor— mulți termeni de cultură de origine latină, precum: *istoric, poetic, orator, ritor, comedie, filosofie, cozmografie, gramatică, silave, răpublică, consilium, pretorian, prințipe, primani, secundani, terțiani, senat, țensor, monarhie, tiran, imperator, colonie, obsides, testament, tractat, veterani, fantastic* ș.a.

Aceste cuvinte latine pe care Ureche și Costineștii le introduc în limba literară — neologisme pentru vremea aceea — marchează începutul unei direcții noi: revenirea la matca latină a limbii.

Influența latină — mai ales în opera Costineștilor — se vede însă mai ales în structura limbii. Miron și Nicolae Costin se străduiesc să croiască pentru limba timpului lor, după modelul latin, tipare sintactice noi. Ei modelează structura frazei, pe de o parte pentru a-i da rezonanțe noi, capabile să exprime nuanțe felurite de cugetare și simțire, pe de alta pentru a-i imprima un ritm mai armonios. Cînd de pildă Nicolae Costin în *Ceasornicul domnilor*, forțînd puțin uzanțele limbii vorbite, urma sinuozitățile intermediarului latin, așezînd la început subiectul cu incidentalele sale, apoi obiectul cu determinările sale și lăsînd abia la sfîrșit verbul — ca de exemplu: „O, părinți adunați, o, niam

ferice! *Eu*, țăranul Milan, lăcuitorul orașelor rîpelor Dunării, *voao* sfiatnicilor rîmliani carii sunteți adunați într-aciastă curte, *mă închin*" — o face aceasta nu pentru că el, care vorbea cu ușurință limba latină, era într-atîta stăpînit de topica frazei latine încît nu se putea dezbăra de ea nici cînd scria românește, ci o face pentru că el urmărea în scrisul său efecte artistice. Urmărea pe o parte să redea în limba sa ceva din muzicalitatea originalului latin, iar pe de altă parte să sublinieze efectul contrastului dintre cele două membre adverse ale frazei: *eu*, țăranul ... *voao* sfetnicilor Romei ... Aceloraşi nevoi de ritmică şi de subliniere a sensurilor sînt subordonate şi celelalte inversiuni topice, ca de exemplu aşezarea negaţiunii la început şi despărţirea ei de verb: „*nu* dintr-acei ce ar fi mai harnici a face dreptatia, ce dintr-acei ce au în Rîm mai mulţi priitori *trimiteţi*". Pentru acelaşi cuvînt aşează complimentele înaintea verbului pe care-l lămuresc: „Dumnezeii *grija lucrurilor omeneşti* au lepădat"; determinările adjectivale înaintea substantivului: „pentru *nepărăsite a noastre* răutăţi"; utilizează construcţii brachiologice syllepse: „că fără vrearia şi socoteala Dumnezeilor nici binele a agonisi, nici de rău a ne feri nu putem"; hipperbate (separarea de cuvinte care din punct de vedere gramatical sînt unite): „tu *ale noastre* ai strămutat *obiceiuri*".

Costineştii, care vorbeau cu ușurință limba latină, s-au deprins cu asemenea inversiuni ale părților de propoziție, încît, în căutarea unui efect de armonie ritmică sau în necesitatea de a sublinia un sens, le-au utilizat și în opera lor originală. Găsim, bunăoară, în cronica lui Miron Costin, expresii în care verbul este aruncat la sfîrșitul propoziției: „să fie spre învățăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țării noastre *voie*"; sau altele în care atributul este despărțit de substantiv și verbul de complement prin intercalarea altor părți de propoziție: „multe *obiceiuri* întru acest neam trăiesc *a italianilor* pînă astăzi"; „au fost a resipei casei lui Vasile Vodă *pricină*"; ori cu complementul direct sau cel indirect aşezate înaintea verbului de care depind: „*puştilor apucase* cazacii de le stricase roatele" ş.a., ş.a.

Cronicarii moldoveni sînt dar premergătorii şcoalei latiniste şi în ceea ce priveşte punerea în circulaţie a ideii de latinitate a neamului şi în ceea ce priveşte năzuinţa de a împămînteni în limbă construcţii sintactice latine.

Ei au deschis astfel drumul în limba literară inversiunilor topice pe care aveau să le mînuiască cu atîta artă marii lirici ai veacului al XIX-lea.

BIBLIOGRAFIE

N. Cartojan, *Ceasornicul domnilor de Nicolae Costin şi originalul spanicl al lui Guevara* (extras din *Revista istorică română*, 1933, p. 159—171, şi din *Cercetări literare*, IV, 1940, p. 1—21); I. Cazacu, *Influenţa latină asupra limbii şi stilului lui Mircn Costin* (lucrare în Seminarul nostru de literatura veche românească), în *Cercetări literare*, V, p. 41—64. Influenţa latină asupra cronicarilor a mai fost semnalată de A. V. Gidei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea din punct de vedere al limbii, metodei şi cugetării*, Bucureşti, 1898, p. 194 şi urm.

ION NECULCE

Colegul de divan al lui Nicolae Costin, Ion Neculce, ocupă, prin resursele nesecate ale darului său de povestitor, locul cel mai de frunte pe linia ascendentă a cronicarilor moldoveni.

Tatăl său, Ienachi Neculce, care se găsește amintit în documente pe la 1679—1685 ca grămătic, era un om cult pentru vremea lui, căci un act al fiicei sale, Sanda, ne destăinuie că „avea cărți grecești" și că era „om spudeos ⟨πουδατος = serios, grav, important⟩, precum îl știe toți". Aceste și alte calități sufletești l-au ajutat să ia în căsătorie pe fiica marelui boier de la curtea lui Vasile Lupu, Iordache Cantacuzino, despre care vorbește cu atîta admirație Miron Costin („cap ca acela abea de au avut țara cîndva sau de va mai avea"). Catrina Cantacuzino aducea ca zestre soțului său 25 de sate.

Cronicarul este singurul băiat născut din această căsătorie; a mai avut două surori, dintre care una s-a măritat cu Ștefan Luca, vistiernicul lui Dimitrie Cantemir și tovarășul de exil al cronicarului, alta măritată în Țara Românească cu Done vistierul.

Ion Neculce era numai în vîrstă de 14 ani, cînd familia sa a fost zguduită de o groaznică nenorocire. În 1686, cînd Ioan Sobieski se întorcea de la despresurarea Vienei și cînd podgheazuri polone cutreierau Moldova, jefuind și dînd foc, a fost prădat și ars conacul familiei cronicarului din Prigoreni, iar tatăl, Ienachi Neculce, care era pe atunci vistier cămăraș de ocnă, a fost tăiat de poloni în Tîrgul-Ocnei. Atunci familia, îngrozită, pleacă împreună cu bunica, văduva lui Iordache Cantacuzino, și cu fiul acesteia, Iordache stolnicul, la rudele lor din Muntenia, familia stolnicului Const. Cantacuzino. În acest exil bunica moare. După patru ani de pribegie, cînd în domnia lui Constantin Cantemir lucrurile se mai liniștesc în Moldova, pribegii se întorc la căminurile lor.

În anul următor, 1691, Neculce apare între micii slujbași de la curtea domnească. În toamna anului, cînd fiica lui Constantin Brîncoveanu, Maria, logodită la Constantinopol cu Constantin Duca, veni la Iași, însoțită de mama sa și de stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru celebrarea căsătoriei, Neculce făcea și el parte din alaiul tînărului mire. „Atunce, pre acé vreme și eu, Ioan Neculce, vel vornic, eram tînăr postelnic și mergeam cu alți postelnici împreună, cu toiage a mînă, pre gios, înaintea domnului", care-i urma călare, cu surguciul pe cap.

În vara anului 1700, sub Antioh Cantemir, cînd moldovenii primiră firmanul — îmbucurător pentru ei („se învoiește toată țara pentru acea veste") — de a se retrage garnizoana turcească din Camenița și a se preda cetatea polonilor, Neculce, care înaintase vătaf de aprozi, se afla cu domnul său la Nistru.

În acest timp, el se căsătorește cu nepoata de soră a domnului, cu Maria, fiica lui Lupu Bogdan biv-hatman, care îi aducea ca dotă: cinci sate în Hotin și Dorohoi, cîteva salașe de țigani și o sumedenie de vite: o herghelie de cai, 40 de vaci, 20 de boi, 100 de oi, 200 de stupi. În anul următor, învoindu-se „frățește" cu cumnatul său Ștefan Luca și cu sora sa mai mică, Sanda, înaintea mitropolitului și a verilor lor, el primește din partea „de comînd" a mamei sale: șapte sate și patru fălci de vie la Cotnari și la Nicorești.

Astfel, fără să ajungă în moșii pe Grigore Ureche, Neculce era și el — ca și Miron și Nicolae Costin — unul dintre marii proprietari de pămînturi ai Moldovei.

Neculce nu s-a putut bucura multă vreme de rudenia cu domnul, căci în toamna anului 1701, Antioh Cantemir este înlocuit cu Constantin Duca.

În 1705 el este însă în suita lui Antioh Cantemir la Constantinopol și este față la pîra pe care boierii Moldovei, din îndemnul noului domn, o aduc împotriva lui Mihail Racoviță. Intrînd în Moldova cu Antioh Cantemir, Neculce este ridicat la rangul de mare spătar și, în această calitate, este trimis ca sol — el, care petrecuse o parte din copilărie în Muntenia — la curtea domnească din București, cu prilejul nunții fiului mai mare al lui Brîncoveanu, Dinu, cu fata vornicului Ion Balș din Moldova. A fost o nuntă bogată și plină de fast, „care să zicem — spune Neculce — nu era nuntă domnească, ce putem zice crăiască".

În anul următor, cînd Antioh Cantemir, din porunca turcilor, pleacă, împreună cu toată boierimea și cu salahori, să întărească cetatea Tighinei, Neculce, împreună cu Ilie Cantacuzino și Ilie Catargiu, este lăsat de domn în Iași caimacam, ca să poarte grijă de trebile țării. Dar încrederea pe care i-o arată unchiul soției sale îi este fatală, căci Antioh, fiind înlocuit, încă de pe cînd se afla la Tighina, cu Mihai Racoviță, acesta îl trece și pe el într-un izvod de boierii care trebuiau prinși și închiși înainte de sosirea lui în Iași. Neculce însă, pînă a nu sosi seimeni la gazda lui, simțindu-se în cumpăna morții, încalecă repede și fuge în Polonia. Acolo a stat cîtăva vreme — el nu precizează cît — pînă cînd și-a „făcut pace cu domnia" și s-a întors la casa lui, avînd cinste și căutare din partea domnului.

Sub celălalt unchi al soției sale, sub Dimitrie Cantemir, Neculce este din nou ridicat în fruntea treburilor publice ale Moldovii. „Iară mai de credință și mai ales toate trebile domniei erau după mine, Ioan Neculce, vel spatar", mărturisește el însuși. De aceea, cînd Dimitrie Cantemir încheie alianța cu Petru cel Mare și se hotărăște să se arunce în vîltoarea războiului, trebuind să-și acopere primele mișcări, ca să nu fie simțit de turci și de boieri, el încredințează postul important atunci, de mare hatman — am zice azi: ministru de război — lui Neculce. Cronicarul, învinuit mai tîrziu de colegii săi de divan că el, prin sfaturile lui, a adus dezastrul Moldovei, se apără susținînd că el n-a știut — deși încheierea alianței se făcuse prin cumnatul său — de legăturile lui Cantemir cu Petru cel Mare decît atunci cînd rușii au sosit la Prut. „Atunce am știut și eu că au fost scris Dumitrașco Vodă să vie moscalii, că eu tot gîndeam că vom purcede în gios spre Huși, precum sfătuisem; iară dacă am înțeles că au sosit moscalii la Prut, mult m-am mirat și am zis lui vodă să scrie să se întoarcă moscalii înapoi ... și să se lase de moscali, că poate să-i bată turcii, și tătarii or robi țara. Pui pre Dumnezeu martur că așa i-am zis și tare am stătut, că doar l-oi întoarce, și n-am putut." Dimpotrivă, Cantemir, mîniat, i-ar fi răspuns: „...că voi toți vă chivernisiți cu toții ca să rămîneți la creștini, și numai eu singur să rămîi pentru voi la păgîni, că v-am văzut eu credința voastră, că ați fugit toți". Într-adevăr, boierii, temîndu-se că turcii vor intra în Iași, după un zvon răspîndit într-adins de Dimitrie Cantemir, fugiseră. Dar unii dintre ei intraseră mai demult în tratative cu rușii, peste capul domnului. Cînd Cantemir cheamă boierii care mai rămaseră cu el în Iași și le comunică alianța cu

rușii, aceștia, bucuroși, se grăbesc să răspundă: „Bine ai făcut măria ta, de te-ai închinat". După aceasta, Dimitrie Cantemir, încălecînd, a plecat în tabăra rusească de la Prut, ca să orînduiască cele necesare, iar pe Neculce l-a lăsat de paza doamnei în Cetățuie, temîndu-se să nu lovească turcii pe doamnă, în urma lui.

Neculce a fost astfel și părtaș la drama care a urmat și a trăit, cu toți contimporanii săi, fiorul acelor zile de înviorare sufletească, în care mișcările și freamătul oștirilor și zăngănitul armelor rusești pe pămîntul Moldovei trezise nădejdea mîntuirii de sub vitrega stăpînire păgînă.

El a fost martor la intrarea lui Petru cel Mare în Iași, la primirea lui în palatul domnesc, la masa pe care a dat-o domnul în cinstea împăratului, a închinat și el cu Petru cel Mare un pahar de vin franțuzesc la ospățul pe care împăratul l-a dat în tabăra sa, domnului și boierilor moldoveni, și, în sfîrșit, ceea ce este mai important, el a condus pe cîmpul de luptă operațiile corpului de armată moldovenesc. Astfel a avut prilejul să cunoască deaproape pe țarul care a deschis o eră nouă în istoria Rusiei și al cărui portret avea să-l zugrăvească așa de sugestiv în opera lui. Descrierea luptei pe care a dat-o în cronica sa este un izvor istoric de care s-au folosit și istoricii ruși pentru epoca lui Petru cel Mare. Dealtfel, fragmentul a fost pus la îndemîna istoricilor străini încă din 1845 de M. Kogălniceanu, într-o foarte bună traducere franceză.

La un moment dat, împăratul, răzlețit cu un mic pîlc de armată de trupul cel mare al oștirii rusești și încolțit de turci și tătari, cheamă pe hatmanul Neculce și-l întreabă dacă cutează, cu 200 de dragoni și 100 de moldoveni, să-l scoată pe el și pe împărăteasa, călări, în Țara Ungurească. Neculce, cumpănind împrejurările, îi arată că este un lucru „prea cu grijă mare a ispiti să nu cadă la vreo primejdie", dar cu bunul lui simț practic izbutește să-l scape pe împărat din încurcătură. Pornesc călări în toiul nopții, pe întuneric, „de nu se vedea nici mîna", pe malul Prutului, pe cînd coastele dealului și cîmpul tot pînă la Huși erau luminate de focurile turcilor și ale tătarilor și, mergînd toată noaptea, ajung în zorii zilei să se împreune cu tabăra rusească de la Stănilești. Lupta, începută cu însuflețire, este însă nenorocită pentru creștini, care, copleșiți de numărul mare al turcilor, sînt în cele din urmă încolțiți și înconjurați. Cu toate stăruințele generalilor nemți care cereau continuarea războiului și cu toate rugămințile lui Dimitrie Canemir și a boierilor moldoveni, Petru cel Mare, sfătuit de împărătească și de generalii ruși, se vede nevoit să ceară pacea.

Turcii cereau pe Dumitrașco-vodă, dar izvoare rusești ne informează că Petru cel Mare ar fi spus, cu un desăvîrșit simț de loialitate, că „mai bine voi ceda turcilor țara mea pînă la Cursc, decît pe principele care, din iubire față de mine, și-a pierdut țara". Turcii stăruind, rușii le răspund că din războiul dintîi nu se știe ce s-a făcut, pierit-a sau a fugit, că ei bănuiau că a trecut la turci.

Pribegia. Cu Dimitrie Cantemir, care nu mai avea să se întoarcă niciodată între ai săi, pleacă în pribegie și boierii care-i fuseseră devotați, urmați de popor, între care și hatmanul Neculce. Erau 448 de boieri și slujbași, urmați de 4 000 de oameni din popor, bărbați și femei.

În Rusia, Petru cel Mare dăruiește moldovenilor, puși sub autoritatea lui Dimitrie Cantemir, sate și moșii în regiunea Harcovului. Dar acolo, pe pămînt străin, departe de căminurile lor, încep fricțiuni între domn și boieri. Dezamăgit și amărît de prăbușirea planurilor sale, Dimitrie Cantemir își schimbase firea, „Dumitrașco Vodă — ne spune Neculce — nu vrea să țină pe moldoveni cu dragoste, ca pe niște străini ce și-au lăsat casele și s-au înstrăinat pentru dînsul; el vrea să-i ție mai aspru decît în Moldova, că i se schimbase firea într-alt chip, nu precum era domn în Moldova, ce precum era mai înainte, pre cînd era beizadea tînăr, în zilele frăține-său Antioh Vodă, încă și mai rău, și iute la beție, și se scîrbia de fiece, și ușa îi era închisă..."

Neculce nu se putea apoi împăca nici cu viața din Rusia, „unde nu sunt oamenii slobozi să meargă unde le este voia, nici la împărăție, fără ucaz; și ucaz nu vor să facă, ca pentru să nu facă cheltuială împărăției".

Doi ani de zile Neculce a trăit cu amărăciune la Harcov, pe lîngă Dimitrie Cantemir, stăruind necontenit să i se îngăduie întoarcerea în țară. În cele din urmă, i se învoiește înapoierea la căminul său.

Despărțirea de Dimitrie Cantemir și de boierii moldoveni este înduioșătoare. Domnul, doamna, boierii, cu toții îl sfătuiesc să mai rămîie, că „nu și-o putea face pace și va pieri de turci". Domnul se îndatora să intervină pe lîngă împărat pentru el; generalul Șeremetiev însuși, cel care condusese armatele rusești la Stănilești, făgăduia să-i obțină de la țar sate și moșii, dar Neculce, cuprins de nostalgia țării și de grija copiilor săi pe care-i avea cu sine („... viața mea îmi era cum era, dar mai mult îmi era pentru copiii mei la ce vor rămînea..."), stă neclintit în hotărîrea sa. El își ia astfel inima în dinți și, plecînd din Harcov, intră în Polonia și ajunge la hotarele Moldovei. Dar aci îl așteptau alte surprize.

După înfrîngerea de la Stănilești, țara fusese dată pe mîna hoardelor de tătari, care jefuiau, robeau și dădeau foc satelor, încît — zice un act contimporan — „mai ⟨că⟩ era sfîrșitul acestui pămînt de istov". În acele împrejurări — grăiește mai departe actul — „fratele nostru Lupu vornicul, văzînd pieirea noastră a tuturor", înfruntînd primejdia, „s-a dus cu capul a mînă" în tabăra turcească și a căzut la picioarele vizirului și ale hanului tătăresc, cerînd iertare pentru țară. Din cronica lui Neculce știm că, în timpul luptei de la Stănilești, Lupu, presimțind dezastrul, se despărțise de Cantemir, își făcuse o tabără aparte și intrase în legături cu turcii. Vizirul și hanul, mustrînd pe Lupu pentru hainlîcul țării, se înduplecă, potolesc prada, întorc robii și-l însărcinează pe Lupu cu caimacamia țării. Lupu însă, apucîndu-se să împileze pe slujitorii și căpitanii ce fuseseră în tabăra rușilor, este pîrît la vizir, care nu ieșise încă din Moldova și care, mîniat, poruncește ca Lupu să fie pus în lanțuri și dus la Varna, unde stă închis doi ani. Scăpînd din închisoare și întorcîndu-se în Moldova sub Nicolae Mavrocordat, el se plînge în divanul domnesc că a fost în „mare primejdie de cap" și că toată năpasat lui și a țării a venit din pricina sfetnicilor lui Dimitrie Cantemir, Ioan Neculce hatmanul și Ștefan Luca vistiernicul, „care au fost umblat de au adus pre țarul moschicesc cu oști și au luat și bani de au făcut oaste". Divanul a considerat faptele celor doi pribegi ca viclenie — trădare, cum am zice azi — și, potrivit vechiului drept românesc, moșiile lor au fost confiscate și trecute pe seama domniei, pentru ca apoi să fie dăruite, în parte, lui Lupu, pentru serviciile pe care pretindea că le-a adus țării.

De la marginea țării unde ajunsese, Neculce roagă pe Mavrocordat să intervie pentru el la Poartă, ca să obțină firmanul prin care să i se îngăduie întoarcerea în patrie. Domnul intervine, dar vornicul Lupu, care pusese mîna pe moșiile pribeagului, „sta de zi și de noapte de-i făcea împiedicături și turburări despre turci și despre alții, ca să nu vie în pămîntul său", ci să piară între străini. Pînă la obținerea firmanului, Neculce, după sfatul domnului, trimite în țară pe „giupîneasa sa"; dar din pricina lui Lupu, femeia trebuie să „stea tăinuită în țară, mai mult prin păduri".

Tocmai se obținuse de la turci firmanul de iertarea lui Neculce, cînd Mavrocordat este strămutat în Muntenia, și atunci, prin stăruințele vornicului Lupu, firmanul se rătăcește,. Curînd apoi, zările se turbură din nou în Moldova: cătane ungurești și ciambururi tătărești pătrund în țară și o pradă, iar pe urma lor se întinde foametea și ciuma.

Abia peste șapte ani se ivesc împrejurări mai prielnice pentru întoarcerea lui Neculce, și este într-adevăr mișcător să vezi cum, în contrast cu răutatea și lăcomia hapsînului său coleg de divan, Neculce găsește un ocrotitor statornic în domnul străin de pămîntul țării, Nicolae Mavrocordat. Iată cu ce bunătate sufletească răspunde el la un răvaș al pribeagului, în 9 iunie 1719:

„Cinstitului și al nostru priiaten, dă bine voitoriu, dumnealui hatmanul, de la Dumnezeu sănătate pohtim dumitale. Prietenească scrisoarea dumitale, încă fiind pe cale, o am luat ... scrisele toate le-am înțeles ... iar acum nu lipsim a încredința pre dumneata ca să știi că te avem pre dumneata în dragostea noastră, și, cu ce s-ar putea spre folosul dumitale nu vom lipsi, fiindu-ne milă dă streinătatea dumitale. Că și în domnia noastră dintîiu, n-ai fost uitat dumneata de noi, ci încă și ferman atuncea am fost scos de la stăpîni, ca să vii dumneata în patria dumitale. Și acel ferman au fost la Iamandi și ne mirăn cum n-au venit la mîna dumitale — ⟨motivele le cunoaștem acum⟩. Despre părțile acele orice s-ar înoi, pohtim pe dumneata să nu lipsești a ne înștiința..."

Întoarcerea în Moldova. Cu sprijinul lui Nicolae Mavrocordat, care domnea atunci în Muntenia, și cu ajutorul lui Mihail Racoviță, noul domn al Moldovei, Ioan Neculce, după o pribegie de nouă ani de zile, se poate întoarce în sfîrșit la căminul părintesc, în 1720, și are atunci în divanul domnesc un lung proces cu văduva vornicului Lupu și cu fiul acestora, Iordache vel căpitan de codru, pentru redobîndirea moșiilor răpite. Din fericire, au răzbătut pînă la noi actele procesului, care luminează în chip neașteptat nu numai un colț din vechea viață juridică a Moldovei, ci și o latură din personalitatea cronicarului, întrucît actele reproduc pe larg apărarea lui în divanul domnesc.

Neculce începe prin a spulbera învinuirea ce i se adusese în lipsă și care dăinuia încă la sosirea lui, că el ar fi adus pe ruși în Moldova. Nu putea „fi el hainic" și nici „Dumitrașco Vodă să ridice împărăția Mosculuí" asupra Porții, ci războiul între ruși și turci izbucnise cu două-trei săptămîni mai înainte de intrarea lui Dumitrașco-vodă în scaun, din pricina lui Carol al XII-lea, fugit atunci la Tighina. În ce privește învinuirea că el și cumnatul său au sfătuit pe Cantemir să se închine lui Petru cel Mare, „dumnealor — spune actul — deteră samă cu frica lui Dumnezeu, cum ei nu l-au sfătuit, nici l-au îndemnat să se închine, numai slugi au fost; n-au putut taina lui, după ce au văzut-o, să o vădească". „Eu taina stăpînului — spune el și în cronică — căruia

i-am mîncat pită, n-am putut-o descoperi, uitîndu-mă la Sfînta Scriptură." Dar — adaogă el mai departe, în apărarea sa — „toată boierimea au fost bucuroși muscalilor și greșiți Porții". Cînd Luca vistiernicul s-a dus cu cărți de la Dimitrie Cantemir la Petru cel Mare, a găsit acolo soli trimiși mai dinainte de boieri, fără știrea lui Dumitrașco-vodă și, zicînd acestea, Neculce scoate „un vrav de cărți" ale sfinției-sale părintelui mitropolitului, kir Ghedeon, ale lui Antohi hatman și ale lui Savin banul și ale altor mulți, toți chemînd pe ruși cu „înbunături deșerte". Însuși vornicul Lupu, care pretindea că a rămas singur credincios Porții, „cînd au început a trece vizirul Dunărea în această parte, îndată au repezit la împăratul Moscului de i-au dat de știre cum că vizirul trece Dunărea ... Dacă au fost dumnealui drept Porții, pentru căci ⟨ce⟩ au dat știre moscalilor că trec turcii Dunărea?" Nu-i adevărat apoi că Lupu s-a dus cu „capul a mînă" la vizir pentru țară, ci a fost adus cu sila, iar dacă pe urmă a fost dus în lanțuri la Varna, aceasta s-a întîmplat din pricina lăcomiei lui. Și răspunzînd acestea — spune conceptul procesului — „dumnealui Ion hatmanul cu glas mare — mai exact ar fi fost: mișcat — înaintea noastră și a tot sfatul nostru, cu blăstăm au grăit, de-l va lua sfinție sa părintele mitropolitul și cu toți boierii sfatului nostru asupra sufletelor lor, precum este numai el singur vinovat ... și alții nici au fost bucuroși, nici au fost amestecați, nici sînt vinovați; atunce nu numai de Boian ⟨satul lui Neculce⟩ să fie el păgubaș, ci și de viață să fie pierdut".

Aceste cuvinte ale pribeagului care trecuse prin atîtea suferințe au făcut o adîncă impresie și au trezit în sufletele colegilor săi de odinioară, înfundați cu propriile lor „cărți", amintirile trecutului și conștiința dreptății. Și atunci — încheie actul — „sfinția sa părintele mitropolitul și toți boierii sfatului îndată ș-au mărturisit înaintea noastră cum toți au fost vinovați și amestecați și bucuroși moscalilor și greșiți prea luminatei Porți, nici unul nu s-au cutezat să-l ia cu sufletele sale". Domnul însuși, deși Iordache Lupu Costachi îi era rudă — căci se spune în același act că ținea în căsătorie „o nepoată de frate" — totuși mărturisește în hotărîrea sa că „el, care a fost de trei ori domn din vreré lui Dumnezeu", n-a pomenit „să ia domnul moșiile altor boieri să le dea altora, fără de vină". Astfel se recunoaște în divanul domnesc nevinovăția lui Neculce și este repus în drepturile sale.

Cronicarul avea atunci 48 de ani. Cariera lui politică nu era încă încheiată. În 1727 Neculce făcea parte din divanul lui Grigore Ghica-vodă, ca vel vornic al țării de jos, dregătorie pe care o avusese mai înainte și Grigore Ureche. Legăturile dintre el și domn erau așa de prietenești, încît în 1733 el primește pe domn, ca oaspe, la moșia sa Prigorenii din ținutul Dorohoiului. În a doua domnie a lui Grigore Ghica, Neculce, înaintat în vîrstă — avea peste 60 de ani— este numit judecător în Iași dimpreună cu boierii cei mari „la toate trebile și judecățile să fie nelipsiți". Totuși suferințele nu i-au fost cruțate nici la bătrînețe. În 1740, pe timpul intrării rușilor în țară, rămînînd în Iași împreună cu copiii săi, a fost pîrît de „ciocoi și alți neprieteni" domnului Grigore Ghica , care l-a închis cîteva zile, dar pe urmă, convingîndu-se de nevinovăția lui, l-a pus în libertate.

A murit între 25 februarie 1745 și 12 ianuarie 1746, în vîrstă de 73 de ani.

Viața lui Ion Neculce e plină de elemente dramatice în întorsăturile ei neașteptate: aci caimacam de domn, conducînd în Iași treburile țării, în vreme ce domnul se afla cu boierii la Nistru, aci silit — în cumpăna morții — să încalece repede și să fugă în Polonia, aci mare hatman al Moldovei, închinînd cu Petru cel Mare la masă și conducînd apoi pe cîmpul de luptă armata moldovenească, aci pribeag în suita lui Dimitrie Cantemir prin sudul Rusiei, aci la granițele țării, gata să treacă Nistrul și să-și revadă plaiurile părintești, aci din nou amărît, văzînd că i se închid nouă ani drumurile întoarcerii în țară și că moșiile îi sînt răpite. Rareori o viață omenească a cunoscut drumuri atît de întortocheate, cu suișuri și coborîșuri neașteptate, cu bucurii și satisfacții scurte și cu suferințe îndelungate. Dar toate aceste reversuri ale soartei, dacă i-au măcinat iluziile tinereții, în schimb i-au întărit și lărgit personalitatea, căci nimic nu desfundă mai bine puterile care zac latent în adîncul sufletului decît ciocnirile continui cu realitățile vieții. Reintrînd în Moldova la vîrsta de 50 de ani, după o viață zvînturată, Ion Neculce era un om format, cu o bogată experiență a lumii și cu o largă înțelegere a celor omenești.

Tîrziu, după pragul a 60 de ani de viață, cînd patimile s-au domolit și s-au așezat la adînc, ca mîlul pe prundișul unei ape limpezi, fostul hatman al lui Dimitrie Cantemir s-a apucat să scrie „cele cîte s-au tîmplat în viața" sa și pentru care n-avea nevoie de istoric străin, căci erau scrise în inima lui. În precuvîntarea cronicii, Neculce ne spune că este biv vel vornic — adică fost mare vornic al țării de sus. Neculce a ajuns vornic mare la 1731—1733, în domnia lui Grigore Ghica. Dacă el semnează „fost mare vornic", urmează că a scris cronica după 1733, adică după vîrsta de 61 de ani.

N. Iorga a adunat, în *Istoria literaturii românești*, volumul II, toate datele din cronica lui Neculce în care bătrînul boier face aluzie la viața sa și care pot servi ca puncte de sprijin pentru datarea operei. Din toate reiese că Neculce și-a scris cronica după 1733 și că pînă în ultimii ani ai vieții, mîna tremurîndă așternea pe hîrtie, pentru urmași, letopisețul țării. Povestind, la vîrsta de 66 de ani, purcederea domnului Grigore Ghica la Nistru, ca să ridice puștele pe care le îngropase muscalii și să le ducă la Tighina, el adaogă: „Aceste toate s-au lucrat într-acest an, de la noiemvrie la veleat 7246 ⟨1738⟩ pîn la istovul lui noiemvrie la veleat 7247 ⟨1739⟩, și *ce s-a mai lucra, s-a scrie la rîndul său*". Reluînd, după un scurt răgaz, pana, el continuă imediat: „Iară acum am început a scrie că în anul 7247, după ce au mers Grigore Vodă în Iași, ciuma s-au mai potolit". Îl surprindem deci pe bătrînul cronicar așezat la masa lui de scris, în liniștea patriarhală a moșiei sale, înmuind pana în cerneală ca să însemne cronica zilei. Astfel a scris pînă la capăt; ultimele rînduri sînt din 20 iulie 1743: urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat. Doi ani mai tîrziu Neculce închidea ochii pentru totdeauna.

Cronica lui Neculce cuprinde istoria Moldovei de la Dabija-vodă (1661), de unde o părăsise Miron Costin, pînă la 1743; un răstimp de 82 de ani.

Asupra izvoarelor, cronicarul însuși ne dă următoarele indicații:

„Iară de la Dabija Vodă înainte îndemnatu-m-am și eu Ioan Neculcea biv vel vornic de țara de sus a scriere întru pomenirea domnilor; însă pînă la Duca Vodă cel Bătrîn, l-am scris de pe niște *izvoade* ce am aflat la unii și alții

și din auzitele celor bătrîni boieri (izvoadele sînt, după cum s-a văzut, p. 322—325, letopisețul lui Damian Dubău), iară de la Duca Vodă cel Bătrîn înainte — continuă Neculce — pînă la domnia lui Ioan Mavrocordat, nici de pre un izvod a nimărui, ce am scris singur dintru a mea știință, cîte s-au tîmplat de au fost în viața mea."

Așezîndu-se să scrie, ca un moșneag înțelept și sfătos ce era, toate cele trecute, pentru ca „frații săi cetitori" să știe „a se ferire de primejdii", Neculce are, în ciuda vîrstei, un suflet cald, în care amintirile păstrează toată prospețimea lor. Timpul șterse mărunțișurile vieții lipsite de interes, dar icoanele și pățaniile care-l impresionaseră mai puternic se desprind din amintire vii, ca în clipa în care le-a văzut de aproape sau le-a trăit intens.

Cronica lui Neculce, în continuarea cronicii lui Miron Costin, înfățișează una din fazele cele mai dramatice ale istoriei moldovenești: epoca de prăbușire a domniilor moldovenești și începuturile domniilor fanariote. În dezlănțuirea războaielor crîncene dintre creștini — germani, poloni și ruși — de o parte și turci de altă parte, domniile moldovenești cad ca frunzele vînturate în furtuni. Sînt pagini încordate de intrigi, de decădere națională, de umilință deprimantă, pe care le simțim din tablourile sumbre pe care ni le înfățișează cronicarul. Iată bunăoară într-un loc pe domnul Moldovei și pe cel al Țării Românești chemați la sfat în cortul pașei la Hotin, pentru ca pașa să răcnească la ei și să „scoată hangerul ca să-i lovească". Iată într-alt loc pe Antonie-vodă, care a făcut mult bine țării, închis și chinuit de turci în temniță, „și l-au bătut și l-au căznit în fel de fel de cazne; pînă și tulpanuri subțiri îl făcea de înghițea și apoi le trăgea înapoi, de-i scotea mațele pe gură. Și l-au făcut de au dat o mie de pungi" ca să scape. Și „după ce l-au slobozit turcii și s-au apropiat de casă, și numai ce au văzut că-i arde și casa". Uneori tragicul se împletește cu comicul, ca în dramele shakespeariene. Boierii munteni plîngîndu-se vizirului împotriva lui Grigore Ghica, în timp ce acesta „după perdeaua vizirului asculta toate. Și vizirul zisu-le-a: Alegeți-vă un domn dintre voi, pe cine vă va plăcea și veniți mîine dimineață să vi-l fac." Cînd a doua zi boierii se duc cu Drăghici Cantacuzino, fratele lui Șerban, în frunte, la vizir „să-l îmbrace cu caftan și au intrat în casă, la vizirul", rămîn încremeniți. Vizirul le scoate înainte pe Grigore Ghica căftănit.

Rareori într-un tablou sumbru din aceste vremuri pătrunde o rază de soare, ca atunci cînd ne înfățișează pe Iliaș, feciorul lui Alexandru-vodă — care murise „sărac și la mare lipsă și cu datorii multe" — mergînd pe ulițele Constantinopolului, „după oasele tatîne-său, la îngropare, cu multă grijă și frică de datornicii tatîne-său, să nu-l prinză, să-l închiză". Este deodată ridicat și dus, fără să știe de ce și unde („foarte rău să spăriesă"), „la saraiu, de l-au îmbrăcat împăratul cu caftan de domnie, de l-au pus domn în locul Ducăi Vodă". Iată-l mai departe și pe Duca, în a doua domnie, după ce gătise podul peste Nistru și aștepta pentru slujba adusă oștirilor turcești să fie răsplătit cu caftan domnesc, că este ridicat pe sus, la un semn al împăratului, și „l-au dus de l-au închis la başceauș". „Atunci s-au văzut Duca Vodă că este mazil... și l-au bătut împărăția și au cheltuit mulți bani și era să piară." Dramele de domnie se împletesc cu suferințele și durerile țării în scene de un realism crud. Scena în care ne înfățișează pe Duca-vodă, cînd, după ce a stors țara pentru a plăti biruri turcești, este

ridicat de poloni și dus pentru totdeauna pe drumul exilului, impresionează cu atît mai puternic, cu cît este mai concis povestită: dus „într-o sanie cu doi cai, *unul alb* și *unul murg* [1] și cu *hamuri de teiu*, ca vai de dînsul! Ocări și sudălmi, de auzea cu urechile. Și agiungînd spre Suceava la un sat, au poftit puțintel lapte să mănînce iar femeia, gazda, i-au răspuns: N-avem lapte să-ți dăm, că au mîncat Duca Vodă vacile din țară. De l-ar mînca viermii iadului cei neadormiți! Că nu știa femeia aceea că este el singur Duca Vodă! Iar Duca Vodă, dacă au auzit așa, au început a suspinare și a plînge cu amar."

Scenele povestite de cronicar sînt pline de mișcare, ca de pildă aceea a răzvrătirii poporului împotriva grecilor, în care cronicarul vădește și un deosebit simț pentru psihologia maselor și un rar dar de a evoca.

Ura norodului revoltat împotriva grecilor cu prilejul mazilirii lui Dumitrașco Cantacuzino, cînd tîrgul întreg se strînsese la curtea domnească și, cățărat pe ziduri, huia, aruncînd cu pietre și cu bețe, este admirabil conturată într-un episod final. Gloata umpluse ulițele Iașului și fremăta de indignare. În acest vălmășag, Fliondor Armașul surprinde la gazdă pe un grec, Mavrodin paharnicul, pe care prinsese ciudă poporul și — povestește Neculce — „l-au bătut și l-au dezbrăcat, de l-au lăsat numai cu cămeșa, și l-au pus pe un cal, îndărăt, cu fața spre coada calului, și-i dedese coada în mîini de o ținea în loc de frîu, și-l ducea prin mijlocul tîrgului la Copou, la primblare, și-l privea tot norodul ziua amiază zi mare, și-i ziceau feciorii ce-l duceau: « Zii, grece, cal murg la fîntîna Bordii, cal murg la fîntîna Bordii ». Iară el nu putea zice cal murg la fîntîna Bordii, ce zicea: « Alogo [2] murgo sto [3] funtina Bordii ». Iară slugile lui Fliondor îi dau palme și-i ziceau: « Zii, grece, bine, nu zice așa! ». Acest fel de zeefet frumos i-au făcut."

Miezul istorisirii lui Neculce îl formează însă domnia lui Dimitrie Cantemir. Deși din 83 de ani cît îmbrățișează cronica domnia lui Cantemir n-a durat decît nouă luni, totuși în economia operei ea ocupă a șasea parte din întreg.

După vremurile „de cumpănă mare" pentru pămîntul românesc, pe care le-a înfățișat în toată dramatica lor încordare Miron Costin, scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir păru, un moment, că deschide o epocă nouă. Pînă la el, turcii, care puseseră un picior în Buda și un altul în cetățile polone de la granița de sud, păreau că sînt de neînfrînt prin strașnica lor organizare militară. Dar victoriile cîștigate sub zidurile Vienei dădură avînt nou creștinilor și turcii păreau că apucă pe panta decăderii și a prăbușirii finale. Aceste evenimente aduc o înseninare și în viața românească.

Românii — pînă atunci tîrîți cu sila pe cîmpurile de luptă după steagurile turcești, apăsați de biruri grele și istovitoare, îngroziți la fiecare clipă de șovăiala de ciambururile tătărești, care așteptau la Nistru porunca din Stambul pentru a încăleca și a se răsfira în țară după pradă, robi și pîrjol — românii, zic, răsuflau acum mai liniștiți. Triumful creștinătății părea că aduce și dezrobirea lor din vechile capitulații.

La această răscruce de drum în istoria românească, apare personalitatea lui Dimitrie Cantemir, care trăise o tinerețe întreagă în mediul Constantinopo-

[1] Pentru a simți puterea acestei imagini a desperecherii cailor, trebuie să ne transpunem în epocă și în sufletul cronicarului latifundiar, care primise în dotă o herghelie de cai.

[2] ἄλογος (ὁ), în greaca modernă — cal.

[3] στὸ în greacă — la.

lului. El văzuse cu ochii dezastrul turcilor, aflase de strălucitele campanii ale lui Petru cel Mare și, înainte de a se înscăuna în Moldova, intrase în legături cu țarul, prin contele Tolstoi, ambasadorul rus la Constantinopol.

Cu Dimitrie Cantemir era însă aproape toată boierimea Moldovei, după cum am spus. Răspunsul boierilor cînd D. Cantemir le comunică pactul cu muscalii: „Bine ai făcut, măria ta..." dovedește că domnul era în acord cu instinctul poporului său și cu năzuințele spre liberarea lui de sub capitulațiile păgînilor. Scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir a fost astfel ca un fulger în furtuna vremurilor. Un strigăt de deznădejde al unui popor oprimat care tînjea după libertate. Dar nenorocita luptă de la Stănilești a spulberat toate iluziile și a nimicit, pentru multă vreme, aspirațiile spre libertate.

Mișcătoarea dramă, pe scena căreia apar cele mai mari personalități ale veacului al XVII-lea din răsăritul european — Petru cel Mare, Carol al XII-lea și Dimitrie Cantemir — dramă care a pus capăt domniilor pămîntene în Moldova, este înfățișată de Neculce pe larg și cu toate acele detalii care alcătuiesc coloritul specific al vremii.

Iată, mai întîi, portretul lui Dimitrie Cantemir, care, în tinerețe, se arătase „nerebdător, mînios, zlobiv la beție", încît îi ieșise „numele de om rău", dar care, căpătînd domnia, „știu să-și piarză numele cel rău căci — spune Neculce — doară mai la vîrstă venise, au doară chivernisise viața lui unde nu era pace, că așa se arăta de bun și de blînd, că tuturor le era ușile deschise, și nemăreț, de vorovea cu toți copiii, încît începuseră toți a se lipi de el și a-l lăuda".

Tot astfel, în cîteva linii concise, dar admirabil prinse, este schițat și portretul lui Petru cel Mare: „Împăratul era un om mare, mai înalt decît toți oamenii, iară nu gros, rotund la față și cam smad, oacheș și cam arunca cîteodată din cap fluturînd și nu cu mărire multă și cu pohvală mare ca alți monarhi și umbla de multe ori ca un om de rînd, pe jos, fără alai, numai cu două-trei slugi".

Întîlnirea lui Petru cel Mare cu Dimitrie Cantemir și înfrățirea rușilor cu moldovenii, care vedeau în vecinii ortodocși de la nord mîntuirea patriei lor, este înfățișată viu, cu toate notele ei pitorești care făcuseră senzație pe timpul acela: „Iară atîta dragoste arăta împăratul către Dumitrașco Vodă, unde văzuse că s-au închinat de bună voie lui, că să tindea cu amîndouă mîinile și cuprindea pre Dumitrașco Vodă de grumaz și-l săruta pe față, pe cap și pe ochi, ca un părinte pre un fiu al său".

La masa pe care Cantemir a dat-o în cinstea împăratului în „casa cea mare" din curtea domnească, împăratul n-a vrut să șeadă cu nici un chip în capul mesei, „ce au șezut în scaun, lîngă masă, iar în capul masei au pus pre Dumitrașco Vodă ... și se veseleau prea frumos cu vin de Cotnari și lăudau vinul foarte, și încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin, și mult se mirau cum spre partea lor nu se face vin cu pelin așa bun". Povestind astfel intimitatea mesenilor, Neculce nu uită să adaoge că „după ce s-au sculat de la masă, au venit și boierii țării de s-au împreunat cu împăratul, și le-au dires împăratul cu mîna lui tuturor cîte un pahar de vin".

Neculce povestește apoi pe larg, cu amănunte interesante, cinstea cu care Petru cel Mare a primit pe Dimitrie Cantemir și boierii moldoveni în tabăra de la Prut, în ajunul Sfinților apostoli Petru și Pavel. Oastea era înșirată de

jur împrejur și, după ce mitropolitul Ghedeon a slujit liturghie, rușii au început să sloboadă tunurile — 52 la număr — unul cîte unul, toate pe rînd; după aceea a venit rîndul dragonilor, care erau înșirați pe cinci rînduri și care au început „a slobozire flintele, însă nu totdeodată, ce începuse a slobozi deoparte, mergînd focul, slobozind din om în om împregiur, ca și cum ar merge fulgerul". De acolo au trecut la conacul împăratului, unde se aflau întinse vreo cinci-șase corturi, iar sub corturi se afla întinsă, pe iarbă verde, masa, dar — ne spune Neculce — se săpase și „șanț pentru slobozitul picioarelor în jos". Și s-au așezat acolo la masă împăratul și cu Dimitrie Cantemir și cu toți generalii, brigadirii, polcovnicii, căpitanii și boierii „moschicești", între care erau încadrați și cei 15 boieri ai Moldovei, „toți de-a rîndul, cineș după cinstea și boieria sa". „... Și era într-o miercuri — continuă Neculce — și au mîncat tot carne pentru libovul împăratului creștinesc și i-au cinstit împăratul prea bine și frumos și mai pre urmă ne-au închinat singur împăratul cu niște vin a lui de la franțuji, care îndată cum au băut, cum au mărmurit toți de beți, bînd de acel vin și n-au mai știut cum au dormit într-acea noapte și domnul și boierii."

Dar, după vinul acesta al rușilor, care le-a vrăjit mințile, domnul și boierii aveau să se trezească în curînd înaintea teribilei realități.

Neculce are un extraordinar dar de a prinde psihologia maselor în mișcare. Se străvede în scrisul lui ochiul ager al hatmanului de oștire moldovenească, atent la toate mișcările și la toate situațiile, prinzînd din învălmășeala mulțimilor tot ceea ce poate da povestirii sale contur și culoare. E neîntrecut în descrierea bătăliilor. Lupta de la Stănilești este ca un adevărat ziar plin de detalii senzaționale. De la deschiderea ostilităților cu răscoala mahalalelor și a slujitorilor din casele boierești împotriva turcilor din Iași (tăierea negustătorilor și spargerea prăvăliilor: „băcăliile sta vărsate pe uliță de era sătui de copii; strafide, smochine, alune era destule pre la toate babele") pînă la tragicul act final cînd moldovenii, văzînd din obuzul rusesc tătarii încărcați de pradă, se „slobozea asupra lor, ca să-și scoată robii" și cînd „ghinărarul Șeremet" îi împiedica „să se bată cu tătarii, că ei au făcut pace" cu ei, spre deznădejdea moldovenilor („Deci moldovenii au început a strigare și a-l blăstemare și a zicere cum n-or merge ei să se bată, că ei își văd părinții și femeile și feciorii lor robi la tătari, de-i auzea cu urechile, cum îl blestema") — de la început pînă la capăt, Neculce evocă scene de un dramatism încordat. Toate mișcările și toată zarva luptei defilează ca într-un film colorat sub ochii cititorului: dispozitivul de bătaie al armatelor creștine, tactica de luptă a rușilor și a turcilor, erorile de strategie comise și viclenia lui Lupu Costachi care se înțelesese pe ascuns cu turcii, desfășurarea atacului, bravura „ghineralului neamț Vitman", care a căzut răpus de o „pușcă turcească" pe cînd își îmbărbăta grenadirii la atac, împresurarea armatei creștine, înflămînzirea rușilor, tatonările păcii, stăruințele depuse de ghenerarii nemți, de Dumitrașcovodă și de boierii moldoveni pe lîngă țar ca să continue lupta, condițiile păcii, acceptarea lor — și, în sfîrșit, exilul moldovenilor.

Lui Neculce nu-i scapă nici unul din acele amănunte care însuflețesc narațiunea și cîștigă interesul cititorului. Astfel, povestind acele zile de frămîntări, cînd Dimitrie Cantemir — prin legămîntul încheiat în scris cu țarul — și boierii săi erau convinși că au croit un drum nou Moldovei și au asigurat

viitorul dinastic al familiei, privirea iscoditoare a bătrînului cronicar reîmprospătează un mic incident, nebăgat în seamă la început, dar care a fost ca o prevestire fatală a celor ce aveau să se întîmple. Era după sosirea oștirilor rusești la Prut. Cantemir îndemna pe feldmareșalul Șeremetev să scrie „o carte" în limba turcească sultanului, că se închină Porții și el și tot Bugeacul. Și atunci Șeremetev, gîndind că nu e rea ideea lui Cantemir, a pus pe un copil al lui, care știa bine turcește, să scrie. Cantemir însă, neavînd încredere în cunoștințele de limba turcească ale copilului, a zis să scrie întîi „pre o țidulă mică" vreo două rînduri, să vadă cum scrie ...

„... Iară acel copil — povestește Neculce — fiind telpiz bun, au scris pre o țidulă așa că: « Nu este mai mare blestemat în lume decît omul cela ce are o fărîmă de pîne în mînă și o leapădă pre aceea și cearcă să afle alta mai mare », și a dat-o lui Dumitrașco Vodă; iară Dumitrașco Vodă cetind, au zis copilului; « Hia gidi cahpolu » și n-au mai spus lui Șeremet ce au scris copilul, fiindu-i rușine; numai ce au zis că au putut scrie."

Prăbușirea lui Dimitrie Cantemir, care, după ce se zbătuse să facă a se recunoaște pentru familia lui dreptul la tron, își vede, după lupta de la Stănilești, soția și copiii în primejdia de a cădea în mîna turcilor, este înfățișată și ea cu încordare.

Neculce și alți boieri îl sfătuiseră să nu-și lase doamna în Iași, ci să o trimită la Hotin sau la Camenița, dar Dimitrie Cantemir, sigur în izbînda rușilor, le-a răspuns mîniat că: „Să-și ia el muierea, de se teme, și să o trimită unde i-i voia, dar el pre doamna din Iași n-a clăti-o nicăeri". După ce a văzut înfrîngerea de la Stănilești și a văzut că turcii au înconjurat obuzul, gîndind la ai săi care rămăseseră în Iași, s-a speriat „și plîngea și întreba în toată oastea cine s-ar afla un voinic să iasă pre furiș să se sloboadă la Iași să dee știre doamnei să fugă ... și nime nu cuteza să se apuce să meargă. Apoi Dumitrașco Vodă, văzînd că nu se găsește nime, se ispitea el singur să meargă și cu Brahă căpitan de darabani, și își găsise și cealmale și haine turcești, să se îmbrace și să iasă noaptea din obuz, să intre în oastea turcească, că doară ar putea străbate la Iași, la doamna-sa, să o ieie și să fugă". Norocul lui a fost însă că muscalii nu lăsau pe nimeni să iasă din tabără fără ucaz, și că Petru cel Mare n-a voit să-i dea ucazul, temîndu-se, cu drept cuvînt, să nu cadă în mîna turcilor și să fie omorît.

Figura romantică a regelui Carol al XII-lea apare și ea fugar, prinsă însă în trăsăturile ei caracteristice: curajul și cavalerismul. Lupta de la Tighina e ca un mic fragment de *chanson de geste*. Pașa de la Tighina, care primise poruncă de la Țarigrad ca să-l scoată din Basarabia, de nu cu voie, atunci cu silă, neavînd încotro, înconjurase cu ieniceri casele de la Varnița unde se afla regele. Carol al XII-lea refuză să părăsească conacul, mobilizează garnizoana suedeză și deschide focul. Nici chiar după ce turcii au dat foc conacului, regele, ca un adevărat paladin medieval, nu se predă. Abia după ce a omorît cîțiva ieniceri și după ce a fost el însuși rănit, a căzut prins.

Neculce are un mare talent de povestitor; știe să găsească totdeauna cuvîntul potrivit pentru fiece situație și să concentreze tot interesul povestirii în jurul unui eveniment, al unei stări sociale sau al unei personalități pe care o evocă cu toată limpezimea.

Predilecția hatmanului cronicar pentru aspectul dinamic al vieții, de care am vorbit mai sus, se vădește și în portretele sale. Notele prin care individualizează portretele nu sînt atît calități sufletești sau trăsături fizice, cît mișcarea. Portretul lui Petru cel Mare, pe care l-am reprodus mai sus, capătă viață proprie tocmai prin prinderea ticului: „cam arunca cîteodată din cap fluturînd", și prin acțiune: „umbla de multe ori ca un om de rînd, pe jos, fără alai, numai cu două-trei slugi ... iară atîta dragoste arăta ... către Dumitrașco Vodă ..., că se tindea cu amîndouă mîinile și cuprindea pre Dumitrașco Vodă de grumaz și-l săruta pe față, pe cap și pe ochi, ca un părinte pre un fiu al său".

De la început ne captează interesul prin trăsăturile simple, dar precise, în care prinde icoana domnului Dabija-vodă, ridicat din boierimea putneană și care ținea cu îndărătnicie la obiceiurile patriarhale apucate din bătrîni. Două apucături ale lui sînt suficiente ca să-l individualizeze în ceea ce firea lui avea mai caracteristic. Bea vinul — ne spune Neculce — „mai mult din oală roșie decît din pahar de cristal, zicînd că-i mai dulce vinul din oală decît din pahar". Apoi „mai avea obiceiul, cînd ședea la masă și vedea niscaiva oameni săraci, dvorind prin ogradă", trimitea „cîte două-trei blide de bucate din masa lui și pîine și vin și le trimitea acelor oameni, de mîncau în ogradă". Și spunea boierilor care priveau aceasta nedumeriți: „de mult or fi dvorind ei și or fi flămînzit, neavînd de cheltuială".

Caracterul orgolios al domniței Maria, fiica lui Brîncoveanu și soția lui Constantin Duca-vodă — un adolescent de abia 20 de ani — este bine fixat cu un surîs de ironie într-o atitudine din timpul mazilirii. Plecînd cu cinci slujitori și cu mult calabalîc spre Țarigrad, prin fața norodului care îi blestema soțul pentru birurile puse, „fata Brîncoveanului Vodă, fiind tînără și desmerdată de tată-său, se bocea în gura mare muntenește, de zicea: « Aolio, aolio, că va pune taica pungă dă pungă din București pînă în Țarigrad și zeu nu ne va lăsa așa, și iar ne vom întoarce cu domnia îndărăpt »".

În această înfățișare vie, dar senină, a faptelor, nedeformate de aburii patimii, sufletul bătrînului, sub povara amintirilor, zvîcnește adesea în sfaturi înțelepte pe care le oferă cu duioșie comunicativă, din prisosul unei vieți bogate în experiențe, ori de cîte ori se ivește prilejul, „iubiților săi cetitori tineri" sau „fraților săi moldoveni": „Ce fraților moldoveni, rogu-vă să luați aminte — își încheie el povestea amarului zilelor de exil — să vă învățați și să vă păziți. Oricît îi fi în cinste la vreun domn, bine este să-i slujești cu dreptate, că și de la Dumnezeu ai plată. Iară cu domnul niciodată să nu pribegești, măcar cum ar hi. Și nu numai în țară străină, ce nici în Țarigrad cu dînsul să nu mergi, fiind tu moldovan, ce să-i slujești în țara ta, căci străinii caută numai pre domn să-l miluiască și să-l cinstească și iară pre boierii ce sînt pribegi cu domnul într-o nimică sînt ... Și apoi domnul se visează că este tot puternic ca la țara lui, cînd este domn ... și nu socotește slujba ce i-au făcut, că s-au înstreinat, ce nimică învoială nu-i face. Nădejdea domnului este ca săninul cerului și ca încetul mării; acum este sănin și se face nour, acum este marea lină și se face furtună". Sau povestind grija după familiile lăsate în Iași, cînd au simțit că frontul rusesc de la Prut se clatină: „Rugăm pre dumneavoastră, iubiților cetitori tineri, să luați sama acestei scrisori, că de s-ar tîmpla vreodată să mai vie niște lucruri ca aceste în țara noastră a Moldovii să vă știți chivernisi, să nu pățiți și voi ca noi" etc.

Alteori, sufletul său, sub povara amintirilor, îndurerat de decăderea Moldovei sale, se revarsă într-un lirism mișcător, care ne prevestește ceva din arta lui Sadoveanu. Zugrăvind, în trăsături dinamice, dar expresive, figura bătrînului Dumitrașco Cantacuzino, de un realism impresionant prin contrastul dintre meremeturile dizgrațioase ale senilității — „care de bătrîn ce era, dinți în gură nu avea, dimineața îi încleea de-i punea în gură, iară seara îi descleea cu uncrop" — și pasiunea vicioasă a tinereții, căci își lăsase soția la Țarigrad și trăia în Iași cu Anița, fiica unei rachierițe de pe Podul Vechi, „și o purta cu sălbi de galbeni și cu haine de șahmarand și cu șlic de sobol... și o trimitea cu careta domnească, cu seimeni și cu vornici și cu comiși, ziua amiaza mare, pe uliță, la feredeu și pe la mănăstiri ... și făcea și pre boieri de-și trimiteau giupînesele cu dînsa" — sufletul îndurerat al cronicarului izbucnește într-un oftat adînc, în care se revarsă din plin toată indignarea lui și a bătrînilor de seama sa împotriva decăderii vieții sociale a vremurilor noi:

„Oh! Oh! Oh! Săracă țeară a Moldovei, ce nenorocire de stăpîni ca acesta ai avut? Ce sorți de viață ți-au căzut! Cum au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atîtea spurcăciuni de obiceiuri ce se trag pînă astăzi în tine, Moldovă! Și din vreme în vreme tot s-au mai adaos spurcatele obiceiuri."

Asemenea accente lirice, care dau pe față patriotismul sincer al lui Neculce, se regăsesc adesea în cursul narațiunii sale.

O SEAMĂ DE CUVINTE

La începutul letopisețului său, Neculce a adăogat *O seamă de cuvinte ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrîni și în letopisețe nu sunt scrise.* E o serie de 42 legende istorice: despre altarul mănăstirii Putna, despre mama lui Ștefan cel Mare și Daniil Sihastru, despre Petru Rareș ca pescar, despre Alexandru Lăpușneanu, Despot-vodă și mulți alții, legende pe care Neculce nu le-a prins în urzeala cronicii, ci le-a strîns laolaltă, pentru că, zice el: „Cine va vrea să le creadă bine va fi, iară cine nu le va crede, iarăși bine va fi; cine cum îi va fi voia, așa va face".

Cîteva din aceste legende sînt simple transcrieri de note istorice, ca de pildă nr. 21: genealogia fraților Nicolae și Constantin Mavrocordat, sau nr. 27: căderea lui Vasile Lupu, povestită pe larg de Miron Costin. Altele au un sîmbure de adevăr, prelucrat poate de imaginația populară, ca de exemplu legenda nr. 5 cu originea neamului Movileștilor și cu aprodul Purice, care, în lupta de la Șcheia, văzînd că a căzut calul cu Ștefan-vodă, a oferit domnului calul său. „Și nu putea în grabă încăleca Ștefan Vodă, fiind om mic. Și au zis Purice aprodul: « Doamne, eu mă voiu face o moviliță și vino de te sue pe mine și încalecă ». Și s-au suit pe dînsul Ștefan Vodă și au încălecat pre cal. Și au zis atuncea Ștefan Vodă: « Sărace Purice, de oiu scăpa eu și tu, atuncea ți-ei schimba numele din Purice, Movilă »". Purice din această anecdotă istorică nu este legendar, ci este o figură istorică, amintită și în cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare, în versiunea germană a lui Hartmann Schedel din 1502.

Altele sînt împrumutate din cronicarii străini, ca de exemplu nr. 16, cu legenda începuturilor umile ale lui Despot-vodă, care a fost slugă la Despot cel Mare în Veneția și care, la moartea stăpînului său, ar fi luat „scrisorile și hrisovul cel de la Carol împăratul nemțesc și cu acele scrisori au făcut meșter-șug, de au agiuns de au fost domn". Sursa acestei legende, relatată și de Grigore Ureche, este cronica polonă a lui Alexandru Guagnin[1].

Dar sînt și legende care par să fie teme folclorice. Legenda *Dumbravă-Roșie* are, precum a arătat Bogrea, o paralelă în folclorul rus, unde este pusă pe seama cneazului Smolenskului, Roman, care, prinzînd mulți robi lituani, „i-au înjugat în plug și ca cu niște boi au arat în jurul Kievului" [2]. Într-un interesant articol publicat în *Cercetări literare* (V, 1943, p. 65 și urm.), d-na Laetiția Cartojan-Turdeanu a precizat că tema *Mama lui Ștefan cel Mare*, cîntată în secolul al XIX-lea de Asachi, Hrisoverghi, Bolintineanu, Costache Negri și alții, se regăsește într-o legendă medievală privitoare la Teodoric Gotul, într-o poemă franceză din veacul al XII-lea, *Alicamps*, într-o legendă cehă în care eroul este regele boem Otokar și, în sfîrșit, se răsfrînge în poema provensală a lui Mistral, *Calendal* [3]. Din punct de vedere istoric, ne pare puțin probabil ca marele erou, „atletul lui Hristos", cum l-a numit papa..., „cel mai vrednic să i se încredințeze conducerea și stăpînirea lumii și mai ales cinstea de comandant împotriva turcilor" — cum scria cronicarul polon Dlugosz — să fi avut un moment de slăbiciune și, descurajat, să fi căutat adăpost în cetatea unde se afla soția și mama sa. Autoarea are deci dreptate cînd pune întrebarea dacă nu trebuie să vedem în legenda românească, relatată pentru întîiași dată de Cantemir, „un ecou al poemelor medievale occidentale", căci, observă dînsa, D. Cantemir era în strînse legături la Constantinopol cu ambasada franceză și, într-un rînd, cînd uneltirile lui Brîncoveanu erau gata să-l piardă, a stat ascuns la ambasadorul francez Férriole mai multă vreme. Nu ar fi dar exclus ca în mediul francez de-acolo, Cantemir să fi aflat legenda pe care a localizat-o și a prelucrat-o în stil antic. De la Cantemir, dacă legenda nu circula mai înainte în Moldova, venită pe altă cale, a aflat-o, poate, Neculce, hatmanul și tovarășul de exil al lui Cantemir.

Aceste scene ale trecutului românesc, dintre care unele vin din tradiția bătrînilor, altele din fondul legendar al poporului — poate și din cîntecele bătrînești — au format un izvor neprețuit de inspirație, pe care l-a desfundat epica și drama istorică românească din secolul al XIX-lea și al XX-lea.

---

[1] Vezi traducerea pasajului din Guagnin, în paralelă cu textul lui Ureche, la P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, p. 191 și urm.

[2] V. Bogrea, în *Anuarul Inst. de istorie națională, publicat de Al. Lapedatu și Ioan Lupaș*, III, 1924—1925, Cluj, 1926, p. 505—506. Pentru o formă mai veche a legendei în literatura polonă, la Stryjkowski, v. P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, X, 1940, p. 108.

[3] Paralelismul între balada lui Bolintineanu — mai ales în versiunea franceză, publicată în *Les Brises d'Orient* — și între episodul respectiv din Mistral este așa de surprinzător, încît am fi înclinați să credem că Bolintineanu ar fi fost influențat de Mistral, dacă n-am ști că *Les Brises d'Orient* a apărut în 1866 la Paris, prefațată elogios de Philarète Chasles, profesor la Collège de France și critic de seamă al timpului, iar poema lui Mistral, *Calendal*, cu un an mai tîrziu, 1867 (cf. articolul d-nei Laetiția Cartojan-Turdeanu, p. 89—91).

Cronica lui Neculce înfățișează însă un interes deosebit și din punctul de vedere lingvistic. În evoluția limbii noastre literare ea croiește un drum nou. Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin și după ei Dimitrie Cantemir au căutat să creeze un stil savant, cu o structură sintactică modelată după tipare latine. Neculce, însă, care n-a avut parte să-și petreacă copilăria și tinerețea în școlile iezuite ale Poloniei, fiindcă pe vremea cînd putea să o facă, îngrozit de decapitarea tatălui său, se afla pribeag în Țara Românească, scrie în limba bătrînească a timpului său, ușor influențată de limba înaintașilor cronicari, dar cu rădăcini adînci în limba populară. Stilul lui nu are acea simetrie a părților, acel ritm armonios, acele inversiuni calchiate după topica latină, pe care le întîlnim la Costinești și mai ales la Dimitrie Cantemir. La el nu găsim acea abundență de determinări adjectivale așezate înaintea substantivului, acele construcții *brachilogice*, acele *syllepse*, acele construcții *hyperbate* (cu separarea cuvintelor, unitare însă din punct de vedere gramatical). În cronica lui Neculce limba curge limpede ca izvorul de munte, pe albia vorbirii populare, ca la Ispirescu și la Creangă, obținînd, prin simetria părților, un ritm armonios. Cugetările lui aci se înșiruie senin, pe același plan orizontal, legate între ele prin coordonare cu conjuncția *și*:

„*Și* l-au scos la cîmpu / *și* l-au culcat la pămînt învălit într-un harasisc / *și* l-au sărit de trei ori cu calul" — sau:

„Era un boier anume Nicolai Milescu spătar, de la Vaslui de moșia lui ... / *Și* era mîndru și bogat / *și* îmbla cu povodnici înainte domnești, cu buzdugane și cu palușe, cu soltare tot sîrmă la cai. / *Și* lui Ștefăniță Vodă îi era prea drag / *și*-l ținea prea bine / *și* se giuca în cărți cu dînsul";

aci se frîng tumultuos, ideile secundare irumpînd deodată, împreună cu determinările și precizările lor, în miezul cugetării principale:

„Iară mai pre urmă, ridicîndu-se Petru împărat, fiul lui Alecsii Mihailovici,/ carele au venit aice în țară, *în Moldova*, / de s-au bătut cu turcii la Prut, la *Stănilești, din gios de Huși, în ținutul Fălciului*, / agiuns-au Cărnul din Sibir cu cărți la dînsul, la împăratul Petru Alecsievici, / de i-au făcut știre de toate ce au făcut și cum este surgun".

Dar limba lui Neculce, atît de apropiată prin structura sintactică de limba populară în care începuse să invadeze turcismele [1], capătă o savoare

[1] Cele mai multe privitoare la sfera militară și administrativă în legătură cu Poarta, precum *caimacam* — reprezentantul domnilor noștri la Constantinopol; *caplan* — un fel de ostaș; *caplan-pașa*, *buluc-bașa* — comandantul unui *buluc*, grup de armată; *capegiu* — portar al saraiului imperial; *capegi-bașa* — căpetenia capegiilor; *silihtar* — demnitar militar turc; *cazascher*, *cadiascher* — judecător militar; *ulama* — savant teolog și jurisconsult; *geabhane* — exploziv de război; *subaș* — șef de poliție; *tubulhana* — muzică militară; *hazna* — tezaur de bani (pentru întreținerea unei garnizoane); *carvasara* — localul vămii turcești, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri; *oturac* — popas; *olac* — poștă; *mecet* — geamie; *arz* sau *harz* — plîngere; *agarlîc-calabalîc*, *ferman* sau *firman*; *dovà* — rugăciune la turci; *zorbalîc*, *zorbà*, *zurbà* — răscoală etc.

Interesante sînt, de asemenea, la Neculce, polonismele din sfera militară *rohmistru*, din germ. Rottmester — comandantul unei roate de soldați, subofițer; *hatman-polnii* — ajutor de hatman; *podgheaz* — incursiune militară; *recipospolita* — reprezentanții statului; *podan* — supus, rob; precum și unii termeni rusești ca *stupai* — înainte (strigătul de năvală pe cîmpul de luptă).

desebită și prin mulțimea imaginilor sugestive, împrumutate din cadrul vieții rustice, și a proverbelor în care se găsește concentrată înțelepciunea populară: „Tătarii au intrat în țară ca *lupii într-o turmă*" ; „s-au strîns toată boierimea și oastea la Dumitrașco Cantacuzino, care luase caftanul *ca puii de potârniche*" ; „așa dă Dumnezeu: *pasărea vicleană dă singură în laț*" ; *„pasărea în cuibul său piere"* ; *„mielul blînd suge la două maice"* ; „cînd trăgeau rușii cu puștile cădeau turcii *ca cum ar cădea niște pere coapte dintr-un păr cînd îl scutură oamenii*" ; „Constantin Cantemir *i-au dat cheia țării în mînă* lui Iordache vistiernicul" ; Constantin Duca și cumnatul său N. Costin, punînd la cale o acțiune care va aduce mazilirea domnului, *„au stins bine focul cu paie"* ; Mihai Racoviță „se făcea a nu-i place să primească domnia *ca și fata ceea ce zise unui voinic: Fă-te tu a mă trage și eu oi merge plîngînd*" ; muscalii credeau să zdrobească pe turci *„ca cum ar lua oarecine cîrpa unei femei din cap,* așa țineau ei că ar lua și or bate puterea împărăției turcești" ; „și așa au ținut de bine această pace, *cum țin cîinii vinerile*". „Hatmanul cu oastea ... *fiind grec cu piele de iepure la spate, au fugit toată noaptea"* ; Ilie Cantacuzino și grecul Morona *„se potriveau amîndoi într-o fire* după cum se zice: *calul răios găsește copaciul scorțos"* ; „Duca Vodă ... s-au *îmbrăcat cu cămașa de gheață*".

Semnificativ în psihologia limbii din vremea lui Neculce și caracteristic pentru acea epocă de mari furtuni este mulțimea expresiilor plastice pentru a reda ideea de primejdia vieții — „în cumpăna pieirii" cum zice el — toate în legătură cu cuvîntul *cap:* „lui Duca Vodă boierii stau *să-i mănînce capul"* ; Boierii se temeau să strice țara că pe urmă *„a cadea greu în capetele lor"* ; „și-a *băgat capul* pentru voia banilor" ; *„a plăti cu capul"* ; *„și-a pus capul"* ; Lupu vornicul s-a dus „cu *capul a mînă"* în cortul vizirului ; un altul și-a *„adus capul la poala împărăției"* ; o blană de Mosc neagră *„i-a scos capul lui"* Duca-vodă, căci împăratul *„l-a iertat de cap"* ; boierii pribegi se duc să-și *„prinză capetele printr-alte țări"*. Sînt expresiuni din enunțul vieții în care tresare fiorul morții. Este tragedia Moldovei de la începutul veacului al XVIII-lea transcrisă în limbă.

Ureche și mai ales Costineștii, prin factura sintactică a stilului lor, căutaseră să apropie limba literară de matca latină. Marele hatman Neculce a izbutit să o apropie de limba vorbită a timpului său, de limba vie a lumii din satele pe care el le-a condus pe cîmpul de luptă. Pe această linie s-a dezvoltat proza noastră mai ales în secolul al XIX-lea, la cei mai de seamă scriitori. De aceea cronica lui Neculce, cu frămîntările și tragediile pe care le evocă așa de plastic, cu lirismul duios pentru Moldova cronicarului, cu caracterul sfătos, cu umorul ei sănătos și, pe alocurea, cu ironia caustică, are o puternică rezonanță în sufletul cititorilor de azi.

Am apropiat mai sus pe Neculce de marele romancier istoric Sadoveanu. Într-adevăr, este o afinitate sufletească între boierul cronicar de la începutul veacului al XVIII-lea și între cel mai de seamă povestitor al vremurilor noastre. Sadoveanu însuși, care avea să găsească în paginile lui Neculce viziunea multor romane ale sale, în discursul de recepție la Academia Română, mărturisea această afinitate, punînd alături de Neculce pe Ion Creangă, printre precursorii săi. Cu intuiția lui artistică, Sadoveanu a avut dreptate alăturînd pe cei doi mari povestitori, care, prin factura lor stilistică și prin caracterul limbii lor,

stau mai aproape de popor. Încheindu-și cuvîntarea de recepție, Sadoveanu făcea următoarea destăinuire:

„Simțindu-mă al acestui popor și al trecutului și ucenic al acestor doi mari înaintași, lor le închin clipa solemnă de acum, în care o adunare așa de aleasă pe ei îi cinstește în umila mea operă".

BIBLIOGRAFIE

Opera. *Letopisețul Moldovei de la Dabija Vodă pînă la Ioan Vodă Mavrocordat* împreună cu *O seamă de cuvinte ce sînt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrîni și în letopisețe nu sînt scrise* au fost publicate de M. Kogălniceanu în *Letopisețele țării Moldovii*, vol. II, Iași, 1845, p. 193 — 464, și republicate cu caractere latine în ediția a II-a: *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, II, București, 1872, p. 175—421. Textul publicat de Kogălniceanu, cu introducere, note, indice de cuvinte și nume proprii și cu două hărți, a fost republicat de Al. Procopovici în colecția „Clasicii români comentați", Scrisul românesc, Craiova, ediție nouă întregită, 1942, 2 volume. O veche ediție populară: *Ican Neculcea, Letopisețul Țării Moldovei*, în „Autorii români vechi și contimporani", București, Socec, 1894.

Biografia. Multe date privitoare la viața sa se găsesc în cronică. Alte date interesante, într-o scrisoare a cronicarului către domnitorul Mihai Racoviță, publicate de I. Tanoviceanu, *Cîteva notițe biografice asupra cronicarului Ion Neculce*, în *Arhiva*, Iași, II (1890—1891), p. 330—332, precum și la Iulian Marinescu. *Documente relative la Ioan Neculce*, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, vol. IV, București, 1925, p. 1—104 (interesante date privitoare la procesul avut în divanul domnesc cu văduva și fiul vornicului Lupu pentru redobîndirea moșiilor răpite). Alte date la I. Tanoviceanu, *Contribuțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni*, în *Analele Academiei Române*, XXVII, *Mem. secț. ist.*, s. II, 1905, p. 240—246. G. Ungureanu, *Transcriere de documente*, în *Anuarul liceului și al școalei comerciale M. Kogălniceanu*, Iași, 1933. Despre mormîntul lui Neculce la moșia Prigoreni, vezi articolul lui Ioan Stupcanul în *Universul*, 1935, nr. 118 *Unde e mormîntul cronicarului Ion Neculce?*

EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I. EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO

Slăbit de boală și de bătrînețe, într-o dimineață de aprilie 1654, Matei Basarab își dădea sufletul, întins pe un jilț, în cerdacul palatului său din Tîrgoviște. Bătrînul domn, care luptase victorios pe atîtea cîmpuri de luptă, care zidise în țară atîtea mănăstiri, care, ajutat de cumnatul său Udrișteș Năsturel, dăduse un puternic impuls culturii naționale, închidea pentru totdeauna ochii, amărît. Soția lui, doamna Elina, care-l ajutase cu dragoste, credință și energie, murise cu un an mai înainte. Rana dobîndită la Finta se înveninase. Dorobanții și seimenii pe care el îi dusese la atîtea biruințe și pe care-i ținuse în mare cinste, lacomi după lefuri mari, se răzvrătiseră împotriva lui.

După moartea lui Matei Basarab, pînă la înscăunarea lui Șerban Cantacuzino, adică timp de 24 de ani, se schimbă pe tronul Țării Românești șase domni — nici unul cu o domnie mai lungă de patru ani. Invazia ungurilor în țară, răscoala sîngeroasă a armatei de mercenari alcătuită din seimeni sîrbi și din dorobanți, în care își văzură moartea cîțiva boieri de frunte — între alții Drăghici, fiul Papei Vistierul, nepot prin mamă al lui Mihai Viteazul, și Papa Brîncoveanu, tatăl viitorului domn —, precum și lupte sîngeroase între partidele de boieri (a Bălenilor și Cantacuzinilor, despre care vom vorbi îndată) — au turburat adînc țara.

Dacă la acestea mai adăogăm: participarea țării la campaniile turcești, birul către Poartă din ce în ce mai apăsător — atunci înțelegem de ce împrejurările n-au fost prielnice pentru munca de cultură.

În vîltoarea vremurilor neprielnice, tipografiile instalate cu atîta grijă de Matei Basarab se irosiseră. De la Matei Basarab nu se mai cunoaște nici o carte tipărită în Muntenia, decît tocmai în epoca lui Șerban Cantacuzino, pe cînd în Moldova, tipografia, adusă prin grija mitropolitului Dosoftei, își începuse activitatea în 1673 și se încheie cu captivitatea lui Dosoftei în Polonia, la 1688, dată care coincide în Muntenia cu moartea lui Șerban Cantacuzino.

În primul an al domniei lui Șerban Cantacuzino, 1678, apare, în Muntenia, după un lung popas, prima carte tipărită după epoca lui Matei Basarab: *Cheia Înțelesului*.

Domnia lui Șerban Cantacuzino deschide astfel în Țara Românească începutul unei epoci noi de cultură, care culminează în domnia lui Constantin

Brîncoveanu. Este o epocă în care elemente de cultură veche, intrate în descompunere încă din epoca lui Matei Basarab, dispar, iar altele, care abia mijeau, ajung acum la deplină înflorire. Cultura slavă din biserica noastră — cu toată străduința mitropolitului Antim Ivireanu de a o reînvia — dispare. În locul ei își croiește drumul influența grecească. Procesul de naționalizare al serviciului divin, început pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu cu citirea Cazaniei în limba română la strană, face un pas înainte sub Șerban Cantacuzino și se continuă cu intensitate sub Constantin Brîncoveanu. În sfîrșit, rolul de protectori ai creștinătății ortodoxe din Răsărit, pe care și-l luaseră domnii români după prăbușirea Bizanțului și a statelor slave sud-dunărene, dobîndește la începutul veacului al XVIII-lea o strălucire deosebită. Cultura românească radiază departe peste hotarele ei pînă la arabii din Siria și pînă la ivirii din munții Caucazului.

Epoca aceasta are două faze: una de zece ani, domnia lui Șerban Cantacuzino; alta de 26 de ani, domnia lui Brîncoveanu.

Șerban Cantacuzino a fost un domn „de o statură uriașă, cu ochii mari și vocea de tigru", care introduse în țară ordinea și liniștea, urmărind cu strășnicie — ne încredințează Del Chiaro — „împărțirea dreptății, îndrăzneț în hotărîri, nemilos în executarea poruncilor", trecînd în această privință chiar peste stăruințele mamei sale. A pus repede capăt intrigilor și dezbinărilor interne prin strășnicia dură cu care a urmărit partida Bălenilor. Dar la capătul unor înverșunate prigoniri, urmează un act final de generozitate, de împăcare generală: căsătoria fiicei sale Smaranda cu Grigore Băleanu, fiul celui care condusese partida vrăjmașă.

A domnit zece ani de frămîntări, fiindcă țara era cuprinsă între două mari focuri: luptele dintre turci și creștini.

A fost un domn cu ambiții mari, năzuind, ca și Mihai Viteazul, să scuture jugul turcesc, să cucerească raialele Dunării, să îndemne la revoltă popoarele creștine din Balcani și să reînființeze vechiul imperiu bizantin. Păstra prin capuchehaiele sale din Constantinopol bune relații cu Poarta, dar, după înfrîngerea turcilor la Mohacs, intrase în legături cu împăratul Austriei, Leopold, care-i dăduse lui și întregii sale familii titlul de baron al imperiului.

Nutrind ambiții și plănuiri imperialiste mari, dar vîslind cu precauție între turci și creștini, Șerban Cantacuzino a ținut cîrma statului zece ani. În istoria culturii românești, epoca lui este caracterizată, pe tărîm religios, prin triumful grecismului asupra slavonismului și prin un pas mai departe în procesul de introducere a limbii române în biserică. Cultura slavă, care încă din epoca lui Matei Basarab intrase în agonie, este acum stinsă. În 1680, mitropolitul lui Șerban Cantacuzino, Teodosie, constată: „că mulți preoți și alalt cin bisericesc" — adică „călugării", nu „sunt putincioși" „de a cunoaște orînduielile și țeremoniile, nici cum a să sluji trebuie", din pricina „neînvățăturii și neînțelegerii limbii slavone". Este deci clar că în Țara Românească, ca și în Moldova și în Ardeal, clerul nostru nu mai cunoștea limba slavă în care era chemat să oficieze ritualul.

Un singur cap luminat în această epocă vedea limpede drumul pe care trebuia să meargă cultura noastră religioasă. Era mitropolitul Dosoftei. Acesta, sprijinindu-se pe textele Sfintelor Scripturi și ale Sfinților Părinți,

lucra cu osîrdie în Moldova la tălmăcirea cărților de ritual în limba română. Dar, fie că în acele vremuri turburi opera mitropolitului moldovean nu trecea Milcovul, fie că muntenii, dintr-o mîndrie fără rost, nu țineau să apuce pe drumul mitropolitului moldovean — fapt este că opera lui Dosoftei nu a avut răsunet în Țara Românească. A trebuit să vie, pe vremea lui Brîncoveanu, un străin de neam — mitropolitul Antim Ivireanul — pentru ca și muntenii să înceapă temeinic munca pentru naționalizarea serviciului divin. Mitropolitul muntean Teodosie scria, cu gîndul la obîrșia romană, că muntenii și moldovenii „tot dintr-o fîntînă cură". El oftează mai departe că „norodul nostru românesc carele odată și el numărat era întru putearnicile neamuri ..., iară acmu atît de ocărît iaste, nice învățătură nice știință nice armă nice legi ... întru tot rodul ce să pomenește astăz rumân nu iaste, ce ... înfășurîndu-să de la streini și de la varvarie, doară și de la vrășmașii rodului nostru, cer și să împrumutează ... O grea și dureroasă întîmplare." Și cu toate acestea, mitropolitul nu se încumetă să facă mai mult decît să *întoarcă*, cum zice el, adică să traducă indicațiile tipicului, „de pre isvod grecesc", în limba românească. Atît. Textul însă — rugăciunile — pe care preotul sau diaconul trebuia să le rostească, acelea le-a lăsat mai departe în acea limbă slavonă pe care clerul o citea, dar n-o înțelegea. „Iară liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, nice am vrut, nice am cutezat."

Muntenia rămăsese pe vremea aceea în urma Moldovei. Pe cînd Moldova cu mitropolitul Dosoftei făcea un pas înainte în munca de introducere a limbii rămâne în altar, Muntenia rămînea mai departe statornică în tradiția păstrării limbii slave în biserică. Abia către sfîrșitul domniei lui Șerban Cantacuzino, din inițiativa domnului, se face un pas înainte în procesul de introducere a limbii române în biserică.

ÎNTRE SLAVISM ȘI GRECISM. DRUMURI SPRE MOSCOVA. Focarele de cultură slavă din sudul Dunării erau de multă vreme stinse. De acolo nu putea veni nimic pentru întărirea și pentru înviorarea cultului în limba slavă.

Singurele centre slave ortodoxe, de unde se puteau aduce texte și cărturari, erau atunci în Rusia, care în urma cuceririi Ucrainei de la poloni se apropiase de granițele românești.

Cele dintîi legături datează de pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, cînd pe scaunul mitropoliei din Kiev se urcase un fiu de domn român — moldovean și muntean — Petru Movilă. În anul 1665, starețul mănăstirii Glavaciocul din Vlașca, Varlaam, pornea pe drumul pe care alții îl bătuseră înaintea lui. Din această călătorie, el a adus cu sine opera arhimandritului ucrainean Ioanichie Galeatowski, care își făcuse studiile în Academia lui Petru Movilă și care era, din 1665, rector în școala în care el își desăvîrșise studiile.

În chiar anul în care starețul vlăscean sosea la Kiev, Galeatowski publicase la Lwów, cu ajutorul material al Anei Movilă, fiica lui Ieremia Movilă și deci vara mitropolitului Petru, o carte Небо новое, adică *Cer nou*, sau, ca să dau titlul complet în românește: *„Cer nou făcut cu stele noi*, adică prea

blagoslovita Fecioara Maria Născătoare de Dumnezeu cu minunile ei, alcătuit prin truda ieromonahului Ioanichie Galeatowski, rectorul și egumenul Frăției din Kiev". Cartea are o prefață cu o dedicație către Ana Movilă, măritată cu nobilul polon Potocki, și poartă stema Movileștilor.

Această carte, conținînd minunile Maicii Domnului, era destinată de autor să fie citită „de preoți în biserică, la utrenie, pentru învățătura oamenilor și spre lauda Prea Sfintei Bogorodițe și la prasnicile Maicii Domnului. Pot să le citească și călugării în biserici." Starețul Varlaam a adus cu sine, la întoarcerea în țară, un exemplar după această operă și a îngrijit să se facă traducerea în limba română.

Cinci ani mai tîrziu, la 1673, starețul Varlaam este ridicat pe scaunul mitropolitan al Țării Românești și prima lui grijă este să aducă din Rusia tipar și meșteri tipografi. Astfel, cu material nou și cu „dascăli de tipografie" se reînființează imprimeria în București, pe vremea lui Șerban Cantacuzino.

În această tipografie s-a tipărit, în anul 1678, traducerea mitropolitului de pe prima parte din opera lui Galeatowski, *Cheia înțelesului*, care cuprinde o serie de 18 predici pentru duminici și sărbători mari (Botezul Domnului, Întîmpinarea, Vinerea Patimilor). La atît se reduce aportul rusesc în această vreme. Mai mult nu se putea aștepta atunci din această parte a ortodoxiei.

Activitatea culturală a lui Petru Movilă dăduse desigur roade. Biserica rusă era zguduită atunci de mișcarea raskolnicilor și de lupta dintre țar și patriarhul Nicon, care luase partea raskolnicilor, luptă care se încheie prin depunerea patriarhului.

Abia către sfîrșitul domniei lui Brîncoveanu, cînd domnul român, atras de faima lui Petru cel Mare, este prins și el în planurile rusești, încep ai noștri să bată din nou drumurile spre Moscova. În aceste împrejurări a ajuns în Muntenia și o copie a *Sinopsisului* de la Kiev, un fel de manual de școală tipărit întîiași dată la 1674 în Kiev de Inochentie Ghizel, un german rusificat, elev al lui Petru Movilă. Textul, care începe cu originea slavilor și se continuă cu istoria Kievului pînă la anul 1679, a fost tradus în limba română în această epocă. Tot în vremea lui Brîncoveanu s-a tradus și *Patericul de la Lavra Pacerska* din Kiev, care cuprinde minunile sfinților din Kiev, Pateric atribuit legendarului cronicar rus Nestor și tipărit de același Inochentie Ghizel. Textul românesc cel mai vechi se păstrează într-un manuscris din 1705, copiat de ieromonahul Silvestru de la mănăstirea Sinaia.

Influența rusească era însă contrabalansată la noi de influența grecească. Numeroși egumeni și patriarhi greci, care veneau în țările noastre după milă și ajutoare — mulți dintre ei cu studii făcute în universitățile italiene și călătoriți prin Occident — aduceau cu ei toată prestanța culturii teologice grecești și orizonturile largi pe care le dădea contactul cu cultura Apusului. Urcarea pe tronurile țărilor noastre a unor domni, cunoscători de carte grecească — cum a fost în Muntenia Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu — a fost hotărîtoare în această privință. Între slavism și grecism, cumpăna s-a plecat în chip firesc spre grecism.

CURENTUL INFLUENȚEI GRECEȘTI. Influența grecească este veche și s-a infiltrat la noi treptat. Încercările lui Basaraba și ale lui Mircea cel Bătrîn

de a înnoda legături directe cu Bizanțul n-au durat mult și n-au putut da roadele așteptate, fiindcă, la trei decenii după ce a închis ochii Mircea cel Bătrîn, Constantinopolul a căzut sub loviturile turcilor și cu el se prăbușește întreg imperiul bizantin.

Mai tîrziu, cînd cucerirea turcească s-a oprit la Dunăre și Principatele române se consolidează sub suzeranitatea turcească, o parte din pribegii greci, care își părăseau căminurile și rosturile lor din pricina apăsării turcești, încep să se îndrepte și către limanurile noastre. Cu deosebire, fruntașii clerului grec, mulți chemați chiar de domnii români, vin în Principatele dunărene ortodoxe, unde găsesc ospitalitate generoasă, unde iau parte activă la opera de organizare a bisericii și participă chiar la viața culturală a neamului. Doi dintre ei, Gavril, protul Muntelui Athos, și Matei, mitropolit al Mirelor, au avut, după cum s-a văzut, un rol activ în istoriografia țării.

O altă împrejurare care a înlesnit în mare parte afluxul călugărilor greci în țările noastre a fost obiceiul închinării mănăstirilor. În năzuința pioasă de a da un nimb de sfințenie mai mare fundațiunilor lor și de a pune la adăpost de vicisitudinile vieții turburi din Principate daniile, ctitorii mănăstirilor le-au închinat Sfîntului Munte sau patriarhiilor din Răsărit. Obiceiul acesta este însă și el foarte vechi la noi, după cum s-a văzut (p. 27) mai sus. Încă din 1391, îl întîlnim în Maramureș. Închinarea mănăstirilor s-a făcut însă pe o scară mai întinsă în Principate, unde zelului credincios al boierilor se adăogau ctitoriile numeroase și daniile bogate ale domnilor, pornite din năzuința de a-și chivernisi, peste slava lumească, fericirea vieții viitoare. Atît de mult se răspîndise acest obicei, încît pe la jumătatea secolului al XIX-lea, aproape 1/5 din pămîntul Principatelor Române se afla sub stăpînirea patriarhiilor din Orient.[1]

Pentru administrarea mănăstirilor închinate, vin la noi, în număr din ce în ce mai mare, călugări trimiși de patriarhiile Orientului sau de Muntele Athos. Ei introduc în mănăstirile noastre, mai cu seamă în epoca fanariotă, o activitate literară în limba greacă; aduc din centrele de cultură ale Răsăritului ortodox manuscrise și cărți grecești ieșite din teascurile venețiene și, adăogînd daniile făcute de domni și boieri, întemeiază biblioteci bogate, nu numai în cărți necesare serviciului divin, ci și în operele profane ale antichității clasice. Ni s-au păstrat cataloagele cîtorva biblioteci din mănăstirile noastre, ca de exemplu, catalogul, alcătuit în 1725, al bibliotecii instalată de Nicolae Mavrocordat în mănăstirea Văcărești, din care se poate vedea ce bogăție de cultură grecească se ascundea în chiliile acestor vechi locașuri de rugăciune și cărturărie.

O altă cale pe care a pătruns cultura grecească la noi, înainte de epoca fanariotă, a fost contactul direct al domnilor și boierilor noștri cu lumea greacă din Fanar.

---

[1] Cu timpul mănăstirile închinate, conduse prin egumeni greci, deveniseră un fel de stat în stat, destul de puternic, fiindcă în 1863, cînd Kogălniceanu aduce legea secularizării averilor mănăstirești, patriarhiile — susținute de călugării greci din țară — izbutiseră să cîștige de partea lor guvernele Rusiei, Austriei. Prin secularizare, averile mănăstirești au intrat în proprietatea statului, care a luat în sarcina sa întreținerea școlilor și a spitalelor.

Potrivit vechilor capitulațiuni, voievozii Principatelor române trebuiau să se ducă cu suitele lor de boieri la Constantinopol, ca să obțină învestitura de la Poartă. După ce erau maziliți de pe tron, cei mai mulți apucau tot drumul Stambulului, care putea să-i ducă ori la moarte, ori din nou pe tronurile pierdute. În Constantinopol, veneau însă în contact cu aristocrația greacă din Fanar, care, prin vaza și trecerea de care se bucura la Poartă, putea să-i ajute în intențiile lor. Dar în rîndurile acestei aristocrații se aflau mulți — mai ales printre dregătorii care intraseră în serviciul otoman — cu o cultură temeinic formată, fie în școala patriarhiei, fie chiar în universitățile Apusului. Astfel, domni și boieri au prilejul, în Constantinopol, să prețuiască superioritatea culturii grecești și să caute a o transplanta la noi, într-o vreme în care cultura slavonă intrase în agonie. Așa se explică ființarea învățămîntului grecesc în școlile întemeiate la noi înainte de epoca fanariotă. Vasile Lupu însuși adusese, pentru Academia sa teologică din Iași, doi mari cărturari greci: Nicolae Kerameus și Pantelimon Ligaridis, originar din Hios, care-și făcuse studiile în Institutul gregorian „De propaganda fide", din Roma, obținînd acolo doctoratul în teologie și filozofie.

Domnii și boierii încep, cu timpul, să caute profesori greci pentru copiii lor. Duca-vodă a adus la Iași, pentru educația fiului său Constantin, viitorul ginere al lui Brîncoveanu, pe Ioan Comnen (mai tîrziu călugărit și ajuns mitropolit al Dristrei), pe Azarie Cigala din Santorini și pe Spandoni, dicheofilax și, pe urmă, retor al patriarhiei și profesor în școala din Fanar. Aceștia au făcut din el: „cel mai distins dintre învățați, care posedă pe lîngă domnie, studii, erudițiune și rîvnă pentru eleganță în stil", cum scrie Alexandru Mavrocordat Exaporitul [1]. Bătrînul domn Constantin Cantemir a adus și el la Iași pe Eremia Cacavela, originar din insula Creta, care-și făcuse studiile la Leipzig și care — ne spune un contimporan — „era știutor de limbă elină, latină, ebraică și italiană, instruit în științele profane și mai ales în Sfînta Scriptură și foarte apt în arta elocvenței și amvonului". Cacavela a fost profesor și la curtea domnească și a îndrumat primii pași ai lui Dimitrie Cantemir în studiul clasicității elene și al teologiei ortodoxe, cu atîta succes, încît a inspirat cea dintîi operă a tînărului principe român, apărută la Iași, în 1698.

Prin acești profesori greci se deșteaptă în tinerele vlăstare ale boierimii noastre dragostea pentru studiul clasicismului elen și nostalgia după școlile superioare ale Constantinopolului, pe care încep să le cerceteze cu rîvnă. Încă de la începutul secolului al XVII-lea, Radu Mihnea, înainte de a se îndrepta către limanurile Veneției, și-a desăvîrșit cultura în mănăstirea Iviron din Muntele Athos. Nicolae Milescu a cercetat, în tinerețea sa, școlile din Constantinopol, unde a avut ca profesor pe Gavril Vlasie, „sapiens vir ac pius", cum îl numește el mai tîrziu. Stolnicul Constantin Cantacuzino, înainte de a-și îmbogăți cultura în Universitatea din Padova, a stat la Constantinopol, unde a avut ca profesor pe renumitul Gherasim Vlahos din Creta. În sfîrșit, după cum se va vedea la locul său, și Dimitrie Cantemir, după instrucția grecească primită în casa părintească, și-a desăvîrșit cultura în mediul cosmopolit al Constantinopolului.

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, II, p. 424. Tot acolo despre operele teologico-filozofice ale lui Duca, păstrate în ms. 1183, 17 din Biblioteca Mănăstirii Lavra de la Sf. Munte.

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ajung ai noștri să privească dincolo de zările ortodoxiei slave, către culmile înalte ale ortodoxiei bizantine și dincolo de ea, către cultura clasică grecească.

Conștiința aceasta despre superioritatea culturii clasice grecești era puternic înrădăcinată la curtea domnească din București în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea, cînd scaunul țării era ocupat de Șerban Cantacuzino și de nepotul său Constantin Brîncoveanu, amîndoi cunoscători de carte grecească [1]. Ea este clar exprimată prin glasul celui mai mare cărturar muntean al timpului — care este în același timp fratele domnului — stolnicul Constantin Cantacuzino:

„... Oarecînd în vremile vechi, ei prea mari oameni au fost și atîta întru învățătura cărților și a științelor au fost procopsiți și atîta întru vitejii au fost ispitiți și aleși, și atîta întru înțelepciunea (filosofia) lumească de iscusiți, cît nici un neam, nici o limbă pe lume, niciodată ca ei n-au stătut, precum singur Pavel apostolul de înțelepția lor mărturisește la *Corinteni*, poslania întîi [2], cap. I, zicînd: « Iudeii semn cer și elinii înțelepciune caută », și de la carii nu numai alte roduri au luat învățături și obiceie, ci și acei romani ... au trimes la Atena de au luat legi și orînduială, ca să știe cum să poată ocîrmui politica și domnia lor. De acolo dară, întîi și de la aceia vrednicie a lor ieșise acel cuvînt și aceia ce se zice că tot cine nu este elin este varvar ...

Odată toți feciorii oamenilor celor mari și a domnilor romani mergeau, trimițîndu-i părinții lor, în Elada, la Atena, de învățau carte grecească, și în științe acolo se procopseau desăvîrșit, și mulți oameni mari și domni, un Pompeiu ăl Mare și Țiteron și alții nenumărați, și împărați, cum August Cezar, Traian, Adrian ... etc ...“

Tărîmul era astfel pregătit în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pentru o adîncă prefacere în viața culturală a neamului nostru.

Limba greacă deschidea deci pentru poporul nostru, ale cărui zări de cultură fuseseră pînă atunci închise în pîcla slavonismului, o largă perspectivă, către filozofia și literatura clasicității eline, care în apus alcătuia, alături de cultura latină, temelia renașterii.

Elenismul apărea dar pentru Orientul ortodox, ceea ce fusese latina pentru Occidentul catolic, și, precum în Apus învățămîntul se preda în colegiile iezuite în limba latină a bisericii, tot astfel urma ca și în Orient, învățămîntul să se predea în limba greacă.

O încercare de renaștere pe temeliile elenismului — aceasta a fost probabil intenția pentru care fratele stolnicului, domnul Șerban Cantacuzino, care știa și el bine grecește, a creat la București, în 1679, o Academie, cum o numesc documentele timpului, în care limba de predare era limba greacă. Școala func-

---

[1] Șerban Cantacuzino, ca și ceilalți frați ai săi, primise în casa părintească o aleasă instrucție în limba greacă, pe care o minuia elegant, după cum se vede din scrisul său, în care se strecoară uneori și o aleasă duioșie, ca de exemplu, în scrisoarea adresată unui prieten, la moartea unei vechi simpatii a tinereții sale, doamna lui Duca-vodă, care murise la Constantinopol, părăsită de toți: „Oare numai pentru fericire trăiește prietenia și în nenorocire piere?“ *(Hurmuzaki*, XIV, partea I, p. 259*)*.

[2] *Scrisoarea Apostolului Pavel către corinteni.*

ționa la mănăstirea Sfîntul Sava, pe locul unde se găsește astăzi statuia lui Mihai Viteazul, în fața palatului Universității. Avea profesori vestiți în lumea Orientului grec, plătiți cu salarii din fondurile vistieriei, precum: Ion Comnenul, care făcuse studii de teologie și medicină în Italia, care a tradus din limba latină în limba greacă Θὺρα μετανοιας = *Ușa pocăinții*, și care mai tîrziu, călugărindu-se, a ajuns mitropolit al Dristrei sub numele de Ierotei. El preda științele fizico-naturale. Un altul, poate chiar directorul școalei, a fost Gherman de Nissa, fost mai înainte director al Academiei grecești din Constantinopol, pe care a părăsit-o într-o atmosferă de intrigi, dar care a găsit la curtea lui Șerban-vodă înțelegerea și prețuirea cuvenită, căci el este „prea înțeleptul dintre dascăli ales și arhiereu", care a ajutat la traducerea Bibliei din 1688.

Pe această linie a elenismului se dezvoltă cultura românească și sub Brîncoveanu, care întărește cu forțe noi Academia grecească.

II. EPOCA LUI BRÎNCOVEANU

Epoca lui Brîncoveanu, deși este, în multe privințe, continuarea epocii lui Șerban Cantacuzino, aduce totuși elemente noi de împrospătare și reprezintă culmea cea mai înaltă a culturii vechi românești în Muntenia.

Constantin Brîncoveanu a fost ales domn în anul 1688, după moartea neașteptată a lui Șerban Cantacuzino. Un cronicar contimporan ne-a zugrăvit, cu detalii interesante și pitorești, împrejurările în care Brîncoveanu s-a urcat pe tronul Țării Românești. Trupul lui Șerban Cantacuzino zăcea încă neîngropat, cînd boierii cu mitropolitul țării, Teodosie, și cu patriarhul Ierusalimului, Dionisie, se întruniră la sfat în spătăria cea mică, „care-i zic cu stele", ca să aleagă un nou domn. Teama ca nu cumva în luptele crîncene dintre nemți și turci să se ivească turburări în jurul scaunului domnesc și să aducă pagubă și pustiire țării, i-a unit pe toți într-un singur gînd și i-a făcut să se oprească, în alegerea lor, asupra lui Brîncoveanu, care se trăgea din neamul lui Matei Basarab și era, după mamă, nepotul domnului decedat.

„Îl chemară — povestește cronicarul — pe Constantin Logofătul Brîncoveanu de la curte, că rămăsese acolo, și porunciră să aducă comisul al doilea, cal domnesc. Și îndată ce sosi acolo, ziseră cu toții: « Logofete, noi cu toții pohtim să ne hii domn ». El zise: « Dar ce aș vrea eu cu domnia? De vreme ce ca un domn sînt la casa mea, nu-mi trebuiește să fiu ». Iară ei ziseră: « Ne rugăm nu lăsa țara să intre alți oameni sau răi, sau nebuni, să o strice, ci fii ». Și-l luară de mîini, și-l împingeau de spate, și acolo fiind și un capegiu pentru trebi împărătești, îl duseră și pe el la mitropolie. Acolo l-au îmbrăcat cu caftan, și, după ce s-a îndeplinit slujba cuvenită la asemenea împrejurări, întorcîndu-se cu alaiul domnesc, cu scutari, cu trîmbițași domnești și turcești, a descălecat la palat, dinaintea bisericii domnești. Intrînd apoi în biserică și urcîndu-se în scaun, a luat cuvîntul, zicînd: « Dumneavoastră, bine știți toți că eu am fost la casa mea ca un domn; trăit-am cum am vrut, nimica lipsin-

du-mi, și domnia aceasta eu nu o pohtesc ca să-mi înmulțesc grijile și nevoile, ci dumneavoastră m-ați pohtit și fără voia mea m-ați pus domn, în vremi ca acestea turburate, înconjurate de oști și de vrăjmași. Ci dar acum trebuiește să fie cu voia tuturor». La acestea toți cei de față au răspuns: «Toți vroim, toți pohtim!»" Și solemnitatea se încheie cu jurămîntul de credință al boierilor față de noul domn.

Domnul care își începea astfel cîrmuirea, cu stăruința boierilor țării, și-a împlinit nădejdile puse în el.

Vremurile erau într-adevăr vitrege: turcii stăpîneau, după cum spune Grigore Ureche, „două părți de pămînt", adică Asia, Africa și o bună parte din Europa; la malurile Nistrului, tătarii abia așteptau porunca să se reverse în țară după jaf, pîrjol și robi; iar la granițele țării pîlpîiau flăcările războiului încins între creștini și turci, război care s-a terminat în folosul Casei de Austria, prin pacea de la Carlovitz (1699). Ca și contimporanul său, cronicarul Miron Costin, care ofta pentru aceste „complite vremi de acum", Brîncoveanu, prins de adîncă îngrijorare pentru țara și poporul său, caracterizează și el într-o scrisoare timpul său: „nu ne gîndim să hie mai fost vreodată greu pămîntului acestuia ca acum" [1].

Conștient de primejdiile care pîndeau țara între cele două tabere uriașe, el a dus o politică înțeleaptă: păstrînd relațiile tradiționale cu Poarta, se străduia totuși să întrețină legături de prietenie cu țările creștine, de care-l apropia comunitatea credinței. În 26 de ani, cît a domnit, a izbutit, cu mici excepții, să păstreze pacea și liniștea în țară și să-i asigure prosperitatea.

Din punct de vedere cultural, epoca lui Brîncoveanu, care reprezintă punctul culminant al unei evoluții de două veacuri, înfățișează o interesantă încrucișare a două influențe diferite: una venită direct din Occidentul catolic și romanic: influența italiană, iar alta venită din sud-răsăritul ortodox: influența grecească.

INFLUENȚA ITALIANĂ. Legăturile noastre cu Italia sînt, firește, mai vechi. Lăsînd la o parte umaniștii, geografii și călătorii italieni, care au colindat și prin meleagurile noastre și care au adus în Italia ideea originii noastre romanice, și mărginindu-ne numai la contactul nostru cu pămîntul și cultura Italiei, trebuie să pomenim, mai întîi, delegația lui Alexandru cel Bun la consiliul din Florența, în frunte cu popa Grigore, ajuns mitropolit al Moldovei, protopopul Constantin și boierul Neagoe. Se cunosc apoi relațiile lui Ștefan cel Mare cu senatul Veneției; studiile lui Radu Mihnea în Veneția, sub supravegherea mătușii sale Marioara Adorno Valarga; drumurile lui Petru Cercel, poet și pretendent la tron și, în sfîrșit, pribegia lui Petru Șchiopul cu fiul și fiicele sale, căsătorite în cetatea lagunelor.

Dar relațiile politice și culturale ale țărilor noastre cu Veneția n-au fost niciodată așa de accentuate ca pe vremea lui Brîncoveanu.

Solii lui băteau drumurile mereu pînă la Viena și pînă în Italia. În 1701, papa Clement al XI-lea asigura într-o scrisoare pe domnul român despre prețuirea lui deosebită și despre buna lui voință; iar ambasadorii venețieni în Constantinopol, Lorenzo Soranzo și Bailo Ascanio Giustiniani, comunicau

[1] *Hurmuzachi*, X, p. 1518. Scrisoarea din 1704.

dogelui, în 1703, excelentele lor legături cu Brîncoveanu. În bogata și puternica cetate a lagunelor, unde avea dealtfel și un agent al său, își trimisese Brîncoveanu, în ultimii ani grei ai domniei sale, cînd se simțea pîndit de lăcomia vizirilor și minat de intrigile alor săi, o bună parte din avere: peste o jumătate de milion de taleri, depuși la Banca publică a Veneției, cu o dobîndă de 3% și 4%. Corespondența lui cu creștinii se făcea prin venețieni. Depeșele la curtea austriacă le trimiteau ai noștri prin dragomanul venețian la Viena, Marcantonio Mamucca della Tore, cu care se pare că Brîncoveanu se și înrudea, iar legăturile cu principele Eugeniu de Savoia se făceau tot printr-un italian, Aloise Volde, tîlmaci de limba turcă și greacă la Viena.

În palatul din București al domnului, pe lîngă boierimea pămînteană îmbrăcată în lungi straie orientale, se întîlneau și cîțiva reprezentanți ai culturii italiene, îmbrăcați după moda orientală în caftane de atlaz — ca să nu trezească privirile bănuitoare ale turcilor ce veneau aproape zilnic la curte — dar care păstrau, totuși, după moda occidentală: peruca, pălăria, cravata și bastonul indian.

Acești străini se aflau în serviciul permanent al domnului și erau mai toți oameni de cultură serioasă pentru vremea lor. Astfel doctorul Pylarino, recomandat lui Brîncoveanu de către bailul Veneției, era cunoscut prin lucrările sale științifice, publicate în limba latină și italiană; cea mai însemnată este un tratat publicat în limba latină la Veneția (1715), despre altoirea împotriva variolei. Se pare că este primul care a practicat această metodă. Pylarino se stabilise în București; se însurase la noi și devenise protomedicul curții lui Brîncoveanu, punînd în această calitate, sub influență venețiană, bazele primului spital românesc, Colțea. A însoțit pe Brîncoveanu, în 1703, în călătoria la Adrianopol, unde fusese chemat de sultan, și a stat în serviciul domnului român pînă la 1711, cînd a luat asupră-și sarcina de consul venețian la Smirna. N-a stat însă mult în această funcțiune, fiindcă la 1715 îl găsim la Veneția, tipărindu-și cartea despre altoirea împotriva variolei, iar trei ani mai tîrziu, moare la Padova. Succesorul său a fost doctorul Bartolomeo Ferrati, care purta și titlul de conte și a cărui familie se întîlnește în documentele noastre pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea.

O altă figură interesantă de la curtea lui Brîncoveanu era George Maiota, un grec cu studii făcute în Roma și Veneția și care ajunsese profesorul de limba latină și greacă al copiilor lui Brîncoveanu.

La aceștia se adăoga fostul paroh al coloniei grecești din Veneția, Ioan Abramios, scoborîtor dintr-o familie de corfioți, care tipărise acolo în limba greacă un ciclu de cărți bisericești și, adus de Brîncoveanu, îndeplinea misiunea de predicator al curții și profesor la Academia grecească din București. În sfîrșit, figura cea mai interesantă era secretarul de limbi occidentale al domnului, florentinul Anton Maria del Chiaro, pe care șugubeții săi contimporani îl porecliseră, pentru fața lui roșcovană: „curcanul". El a publicat mai tîrziu, după uciderea lui Brîncoveanu, în 1718, la Veneția, în atelierele cunoscutului tipograf Antonio Bortoli, interesantele lui memorii: *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia, con la descrizione del paese; natura, costumi, riti e religione degli abitanti; annessavi la tavola topografica di quella provincia ...*

Prin aceştia, şi mai ales prin unchii săi, Constantin şi Mihail Cantacuzino, Brîncoveanu aflase despre frumoasa înflorire culturală şi artistică a Italiei, unde a trimis pentru studii şi cîţiva bursieri.

Documentele timpului ne-au păstrat numele unora din aceşti bursieri, care se pare că erau elevi ai Academiei greceşti din Bucureşti: Răducanu Cantacuzino, nepotul său (fiul lui Constantin Cantacuzino), Palade Damian Românul, care a devenit apoi un latinist de seamă al timpului său, închinînd lui Brîncoveanu o poemă latină, şi doi greci, Anton Stratigos şi Gheorghe Hypomenas din Trapezunt, care a făcut studii strălucite de medicină la Padova cu celebrul prof. dr. Vallisnieri. Hypomenas — după cum aflăm de la Del Chiaro — după zguduitoarea dramă, care a pus capăt vieţii lui Brîncoveanu şi a copiilor săi, a rămas credincios, cu primejdia vieţii, pe lîngă nenorocita doamnă şi îndureratele principese şi a luat drumul Apusului, pentru a salva ceea ce se mai putea din averea depusă la băncile din Viena şi Veneţia.

Năzuinţa de a trimite tineretul să se lumineze în ţările de cultură ale Apusului, mai ales în Italia, prinsese rădăcină şi în sufletul boierimii noastre. Unul din colegii de studii la Constantinopol ai stolnicului Constantin Cantacuzino, Matei Creţulescu, lăsa cu limbă de moarte în diata lui către urmaşi „ca să-mi facă acest mare bine ce-l doresc din tot sufletul mieu ca să-mi înveaţe copilaşii şi să-i striineze pentru carte, de să va putea ... aşa mă rog, pentru mare numele Domnului Hristos, să mi-i pedepsească [1] mai vîrtos la latinească şi la *italienească*"[2].

Ca o consecinţă firească a acestor legături cu Italia, se vădeşte, în epoca lui Brîncoveanu, o uşoară undă de influenţă italiană în arta şi literatura noastră.

ARTA. Se ştie că Brîncoveanu, care avea o avere imensă, a fost un mare iubitor de artă şi ziditor de biserici şi palate; amintim doar pe cele mai însemnate: mănăstirea Hurez, biserica Sf. Gheorghe, palatul de la Potlogi, de la Mogoşoaia, de la mănăstirea Brîncoveni şi cel de la Doiceşti.

Cei ce au studiat arhitectura clădirilor din epoca lui Brîncoveanu au găsit, cu toată varietatea acestor clădiri, un „armonios stil original", pe care l-au denumit *stilul brîncovenesc* şi în care au surprins, pe vechiul fond bizantin, o influenţă italiană, în special a stilului baroc, caracterizat prin mulţimea ornamentelor.

Clădirile lui Brîncoveanu nu mai sînt, ca cele vechi, nişte adevărate fortăreţe cu ziduri greoaie şi înalte, cu ferestre mici şi strîmte, ca să ferească pe cei din interior de gloanţele duşmanilor, ci sînt clădiri spaţioase, cu ferestre largi care aduc lumină şi aer proaspăt şi care deschid ochilor perspectiva unui peisaj sau a unei grădini de încîntare şi de linişte odihnitoare.

Del Chiaro, descriind palatul lui Brîncoveanu, clădit din piatră, cu o impozantă scară de marmoră, cu săli mari boltite, cu pridvor susţinut la mijloc de un rînd de coloane, ne vorbeşte şi de grădină, care e de toată frumuseţea şi are formă pătrată, în *stil italian*. În mijlocul ei, Brîncoveanu clă-

[1] *A pedepsi*, din grecescul παιδεύω, însemna în limba veche *a instrui*.
[2] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 206—207.

dise „un foișor, unde lua prînzul și-și făcea siesta după masă, înconjurat de straturi de flori".

Clădirile lui, mănăstiri și palate, se disting prin frumusețea și eleganța ornamentelor: sub streașina de șindrilă, brîne înflorite, ferestre încadrate în podoabe de frunze, flori și fructe și — ceea ce denotă tot o influență occidentală în arhitectura palatelor lui: logiile în stil italian.

Chiar și în decorarea interioară a palatelor se resimte influența italiană. Unchiul domnului, stolnicul Constantin Cantacuzino, în anii tinereții sale de student la Padova, văzuse în palatul dogilor, zugrăvite, pe pereții sălilor, scenele importante din ascensiunea republicii lui San Marco și admirase cu deosebire cadrul în care Veronese imortalizase gloria Veneției, copiind în carnetul său de student inscripția: „Robur imperii". Brîncoveanu, după întîlnirea cu sultanul din 1703, cînd i se părea că domnia lui este definitiv așezată și că vor urma zile senine de pace și glorie, puse să i se zugrăvească și lui, pe zidurile palatului de la Mogoșoaia, scena plecării sale la Adrianopol, întîlnirea cu sultanul și întoarcerea spre București.

Se pare că influența picturii italiene era pe vremea aceea ceva mai răspîndită în Muntenia. Del Chiaro pomenește de fratele unui negustor muntean, cunoscut în Veneția, fiindcă exporta acolo mărfuri din Valahia, care copiase pe timpul ședерii sale în cetatea lagunelor așa de bine unele picturi bisericești, că, întorcîndu-se în țară, a zugrăvit diverse icoane, între care pe Sf. Francisc îngenuncheat, primind stigmatizarea. „Această icoană — adaogă Del Chiaro — se poate vedea pe altarul bisericii catolice din Tîrgoviște."

LITERATURA. La curtea lui Brîncoveanu se mai afla și un astrolog, Ioan Romanul, sau Ioan Frîncul, care avea sarcina de „a se închina" domnului, la fiecare început de an, cu cîte un calendar de preziceri privitoare la evenimentele politice ce se vor desfășura — alcătuit după acele *Foglietti novelli*, de care era plină Italia secolului al XVII-lea și care se aduceau în țară prin stolnicul Const. Cantacuzino.

Și nu erau aceste calendare singurele cărți de obîrșie italiană la curtea lui Brîncoveanu! În 1700, apare în tipografia de la Snagov, *Floarea darurilor*, după un text grecesc adus din Muntele Athos, de un boier al lui Brîncoveanu. Prototipul acestei cărți este, după cum s-a văzut (p. 125), una din cele mai răspîndite opere medievale de sfaturi morale și povești, alcătuită în sec. al XIII-lea, în Bologna, de către un călugăr franciscan, Tommaso Gozzadini: *Fiore di Virtù*.

În 1713 se tipărește tot la Snagov vestitul roman fantastic al lui Alexandru cel Mare — *Alexandria* — care, deși tradusă într-o epocă anterioară din sîrbește, cf. mai sus, p. 133, are însă la baza ei o versiune italiană. Și în sfîrșit, în același an, apare la Snagov o altă carte, *Pilde Filosofești*, o colecție de maxime care fusese tradusă în italiană de Del Chiaro, după un text original francez; din italiană în grecește, de unul dintre reprezentanții coloniei grecești din Veneția, adus la curtea lui Brîncoveanu, predicatorul Ioan Abramios, și din grecește în românește de mitropolitul Antim Ivireanul însuși.

Dar aceste legături cu Occidentul nu puteau fi nici prea multiple, nici prea intense. Nu puteau fi, fiindcă, pe de o parte, bănuit de turci că stă în legătură cu creștinii, Brîncoveanu se simțea spionat în mișcările sale, iar pe

de altă parte, ortodoxismul nostru îl lega mai mult de elenismul scaunelor patriarhale din Orient.

INFLUENȚA GREACEASCĂ. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, se petrecu o adîncă prefacere în viața de cultură a neamului nostru.

Slavonismul din principatele dunărene intrase în agonie, nemaifiind alimentat de focarele de cultură din sud, care se stinseseră sub apăsarea turcească. Dar la acea răspîntie din viața bisericii noastre, nu toate cărțile de ritual se găseau transpuse în limba națională și nu fuseseră transpuse încă, fiindcă problema traducerii se complica, după cum vom vedea mai tîrziu, cu o problemă de ordin liturgic și muzical. Ne găsim, dar, într-o epocă de tranziție, în care, limba română nefiind deplin pregătită să ia locul limbii slavone, se simțea nevoia de a se introduce în biserici serviciul divin în forma grecească, ceea ce părea cu atît mai firesc, cu cît liturghia greacă era izvorul liturghiei slavone.

A răspîndi cunoașterea limbii grecești în poporul nostru, însemna deci, pentru acea vreme, în primul rînd, a întări biserica și viața religioasă a poporului.

Dealtfel, Brîncoveanu putuse afla, prin stolnicul Constantin Cantacuzino, de ce mare cinste se bucura limba și cultura greacă chiar în Italia catolică. A pune bazele elenismului la noi însemna dar, în al doilea rînd, a ridica nivelul poporului, introducîndu-l în ritmul culturii clasice.

Sub impulsiunea acestor două preocupări, Brîncoveanu reorganizează, în al doilea an al domniei sale, școala grecească din București, întemeiată de Șerban Cantacuzino în mănăstirea de la Sf. Sava, pe locul unde se află astăzi Universitatea noastră și statuia lui Mihai Viteazul.

Pentru conducere, el aduse în București pe însuși directorul școalei grecești din Constantinopol, pe Sevastos Kimenitul, originar din Trapezunt, fost elev al lui Alexandru Mavrocordat[1] în școala patriarhiei din Constantinopol, care își desăvîrșise studiile în universitățile din Italia. Brîncoveanu îl prețuia așa de mult pentru cultura lui, încît, ne spune un contimporan, îl așeza la masă „mai sus de toți boierii", „cinste — adaogă Daponte — pe care un alt domn la un alt profesor n-a dat și nici nu dă". Sevastos Kimenitul, care supraveghea imprimarea cărților grecești de slujbă, care a redat, în greaca vulgară, tratatul despre virtuți și vicii al lui Aristotel și a alcătuit *Învățături dogmatice a Bisericii Răsăritului* în limba greacă (1703), a cîrmuit școala pînă la anul 1702, cînd a murit.

După hrisovul dat de Brîncoveanu în septemvrie 1702, numărul profesorilor trebuia să fie de trei, „reputați prin religiozitate și moravuri bune". Hrisovul ne-a transmis și programul acestei școli, din care se poate vedea caracterul instrucțiunii pe care o căpăta în această școală superioară tineretul de acum mai bine de 200 de ani. Învățămîntul avea mai întîi un caracter filozofic. Primul profesor trebuia să predea: logica, retorica, psihologia și metafizica. În al doilea rînd, școala avea un caracter filologic și istoric, căci se cerea să se citească și să se interpreteze: tragediile lui Sofocle și Euripide, discursurile

[1] Tatăl primilor domni fanarioți.

lui Demosthenes, Plutarh, Tucidide, Xenofon, fabulele lui Esop. Școala avea apoi și un caracter științific, fiindcă se mai preda: astronomia, acustica fizică, fizica, metafizica: „despre nașterea lucrurilor și desfacerea lor" și matematica lui Pitagora. Programul școalei vădește, în sfîrșit, preocuparea de a așeza în același timp cultura tineretului pe o serioasă bază de educație religioasă, căci impunea: *Evanghelia, Faptele Apostolilor, Cuvîntările* Sf. Grigore de Nazians, *Apologia religiunii creștine* a lui Agapet ș.a.

Pentru întărirea acestei școli, menită, pe de o parte, să introducă clasicismul elin la noi, iar pe de alta, să întărească ortodoxia, Brîncoveanu a adus dascăli greci renumiți, cu studii făcute în Occident. În afară de Savastos Kimenitul, pe care l-am amintit, erau: Maiota, predicatorul curții și dascălul copiilor lui Brîncoveanu; Ioan Comnenul, profesorul de științe fizice și matematici, care își făcuse studiile în Padova și care a publicat o serie de epigrame grecești și de cărți teologice, iar după ce s-a călugărit la Muntele Athos și a ajuns mitropolit al Dristrei (Silistra), un *Proschinatariu* al Sfîntului Munte (la Snagov), în care sînt pomenite donațiunile făcute de voievozii noștri mănăstirilor din Muntele Athos — și, în sfîrșit, urmașul lui Ioan Comnenul, Panait Sinopeus, tot un elev al universităților italiene.

COPIII LUI BRÎNCOVEANU ȘI CULTURA LOR CLASICĂ. Astfel, sub impulsiunea dată de domn, se răspîndește la noi cultura grecească. Chiar copiii lui Brîncoveanu își însușiseră așa de bine limba greacă, încît se încumetau, cu prilejul zilelor onomastice ale părinților și al marilor sărbători ale bisericii, să rostească, în limba greacă, panegirice în cinstea sfinților, care au și fost tipărite de Antim Ivireanu. În 1701, a apărut la București *Cuvîntul panegiric la Sfîntul Constantin*, scris în limba greacă de Ștefan Brîncoveanu și rostit în palatul domnesc, de fratele al treilea, Radu. Cuvîntul este afierosit „prea blîndului său părinte", „ca un mic rod al minții sale". În anul următor apărea, tot în imprimeria mitropoliei, un *Cuvînt panegiric la Martirul Ștefan*, rostit probabil de autor, a treia zi de Crăciun, și închinat sfîntului său patron, a cărui protecție o cerea „pentru înaintarea mea în știință și învățătură". În 1703, Ștefan Brîncoveanu alcătuia un alt *Cuvînt panegiric la Adormirea Născătoarei de Dumnezeu*, rostit tot de fratele său, Radu, și afierosit „mamei lor cea prea blîndă", doamna Maria Brîncoveanu. În 1704, Radu Brîncoveanu se încumeta și el cu o *Cuvîntare la Patima cea Mîntuitoare* (Învierea Domnului), pe care o prezintă ca omagiu „Prea fericitului și Prea înțeleptului Stăpîn", patriarhul Dosithei al Ierusalimului, care, spune tînărul autor, „se luptă nu cu o hidră, ci cu atîția cîți sînt urîtori de Dumnezeu, vrăjmași ai ortodoxiei". În 1704, fratele mai mare, Constantin, despre care Antim Ivireanu ne spune în prefața cărții că era și el „învățat între prea învățați", „orator și adînc cugetător", stimulat de succesul fraților săi — Cuvîntul la Sf. Constantin și cel la Martirul Șf. Ștefan avuseseră repede o a doua ediție, în 1702 — și animat de o nobilă ambiție, publică și el, după stăruințele mitropolitului, în 1704, *Viețile paralele grecești și romane* ale lui Plutarh Chersoneul, traduse în greaca modernă.

Oricît de mare ar fi fost dorința lui Antim Ivireanu de a spune un lucru plăcut tatălui, totuși era un pic de adevăr în cuvintele pe care el le scrie într-o

predoslovie către domn, că „fiii săi sînt rîvniți în lume și invidiați pentru marea lor virtute prematură". Acești tineri eleniști, care aveau, se pare, și o temeinică cultură latină, ar fi fost o frumoasă speranță pentru părinții lor și pentru neamul nostru, dacă n-ar fi căzut sub iataganul gealatului pe țărmul Bosforului.

PATRIARHI ȘI CĂRTURARI GRECI LA CURTEA LUI BRÎNCOVEANU. Atrași de sprijinul dat de Brîncoveanu culturii grecești, marii patriarhi și mitropoliți ai Răsăritului vin la curtea lui bogată, ca să obțină milă și ajutor pentru bisericile lor strivite sub stăpînirea turcească și ca să lupte în libertate pentru întărirea ortodoxiei. În fruntea tuturor stă, prin cultura lui largă, prin munca neobosită și prin zelul cu care a apărat ortodoxia, atacată de curentele de reformă și de catolicism, patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, adus de Brîncoveanu din Iași, și mai tîrziu nepotul acestuia, învățatul Hrisant Notara, care studiase la Padova, călătorise în Franța și Germania, adusese din Rusia, de la Nicolae Milescu, o copie a descrierii călătoriei în China și a fost și el unul din profesorii copiilor lui Brîncoveanu, înainte de a succede unchiului său în scaunul patriarhal al Ierusalimului. Brîncoveanu dăruise bătrînului patriarh Dosoftei hanul de la Sf. Gheorghe, „cu apartamente încăpătoare" și cu multe prăvălii închiriate negustorilor, care aduceau un venit anual de peste 20 de pungi, hărăzite de domn Sfîntului Mormînt.

Patriarhul Dosoftei este, de fapt, în timpul lui Brîncoveanu, conducătorul ortodoxiei. Pentru a înlătura atacurile îndreptate de calvini, luterani și catolici, se publică la noi, sub auspiciile lui, un ciclu de cărți grecești, menite să facă cunoscute normele dogmatice ale ortodoxiei. Astfel se tipărește opera lui Meletie Sirigul, îndreptată împotriva catehismului atribuit lui Chiril Lucaris, *Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă*, *Manual împotriva schismei papistașilor*, *Manual împotriva rătăcirii calvine* ș.a.

O încercare a lui Brîncoveanu de a întemeia o tipografie grecească pe lîngă scaunul patriarhal din Constantinopol nu izbutise.[1] Atunci domnul român și ai săi s-au străduit să consolideze tiparul și Academia grecească din Muntenia astfel încît să poată rivaliza cu tipografiile și școlile grecești din Veneția. „Se fălea mult sprînceana occidentală, mai nainte, cu toată înțelepciunea și cu tiparul, că editează cărți orientale. Pentru amîndouă acestea au răsărit acum harul creștinilor și aicea, și în învățături și în tipografii — prin osîrdia și cheltuiala mînei tale celei mărinimoase și inspirate de Dumnezeu, Domnitorule cel mai perfect între credincioși, Constantine prea mare ...", scrie Sevastos Kimenitul, profesorul de științe al Academiei grecești din București, într-o prefață[2] închinată lui Brîncoveanu.

Sub auspiciile patriarhului Dosoftei și a celorlalți prelați și profesori greci ai Academiei, s-au imprimat în tipografia domnească a lui Brîncoveanu, între 1690 și 1716, 31 de cărți grecești, toate destinate nevoilor bisericii și întăririi ortodoxiei.

Sprijinul dat de Brîncoveanu ortodoxiei în forma grecească a avut între fruntașii clerului grec contimporan un puternic răsunet, după cum se vede chiar din prefețele care însoțesc publicațiile grecești ieșite din teascurile

[1] *Documentele Hurmuzaki*, XIV, partea III, p. 52—53.
[2] *Bibliografia românească veche*, I, p. 380.

tipografiilor brîncovenești. Brîncoveanu este comparat mereu cu „Ptolomeu, vrednic de cununile cerești". O prefață spune: „Toate ale elenilor se cuvin domnitorului filelin și toate cîte fiii iubitorilor de muze ai Eladei scriu ori inventează cu mintea, toate se datoresc măriei tale, care ești cel mai zelos sprijinitor al învățăturii grecești și binefăcătorul cel mai uman al elenilor. Ce datorie nu avem către a ta darnică generozitate noi, fiii grecilor, și Grecia, mama noastră de obștie... În acești prea fericiți ani ai domniei tale înflorește iarăși acea glorie strălucită ce, din vechimea ei de la început, a cîștigat neamul nostru, cu înțelepciunea lui, pînă la marginile lumii."

Nu sînt în aceste cuvinte numai laude mieroase, ci și sentimente sincere, care traduc o realitate a timpului. „Am venit și eu aci, prea fericite patriarh, *la adăpostul de obște al neamului nostru nenorocit*", scria din București, la 17 decembrie 1709, către patriarhul Hrisant Notara, fostul paroh al coloniei grecești din Veneția, Ioan Avramie, care fusese silit să părăsească cetatea lagunelor și care ajunsese predicatorul curții lui Brîncoveanu[1]. Pînă și în Ianina, unde Brîncoveanu sprijinea școlile grecești, elevii alcătuiau versuri omagiale pentru domnul român.

BRÎNCOVEANU ȘI ORTODOXIA DIN ARDEAL. Adăpostul acordat de Brîncoveanu marilor patriarhi greci, precum și sprijinul dat pentru imprimarea cărților de dogmatică și polemică religioasă, corespundeau dealtfel și unei necesități de ordin național: apărarea unității religioase a neamului românesc. În 1690, Transilvania, smulsă de la turci, căzuse în mîinile austriacilor. Guvernul austriac, trimițînd misionari catolici, care să făgăduiască preoților români din satele ardelene o situație similară cu aceea pe care o avea clerul celorlalte culte, izbutise să cîștige aderenți printre preoți pentru unirea cu biserica Romei. Brîncoveanu și sfetnicii săi au sprijinit pe toate căile rezistența românilor ortodocși împotriva tentațiilor catolice și calvine. Mai întîi, fiindcă după încetarea tipăriturilor din Bălgrad, inițiate între 1683 și 1689 de protopopul Ioan Zoba din Vințul-de-Jos, omul calvinilor și dușmanul mitropolitului Sava Brancovici[2], s-a întîmplat să-i lipsească atunci „neamului nostru rumânesc, aici în Ardeal, meșter pentru lucrul tipografiei" — Brîncoveanu, „ca un patronaș adevărat al mitropoliei din Ardeal", trimite la Alba-Iulia pe cel mai harnic dintre ucenicii lui Antim Ivireanu în arta tiparului, pe Mihail Ștefanovici sau Ișvanovici, cum semnează el de aci înainte. Acesta începe în Ardeal revizuirea în sens ortodox și tipărirea cărților de școală și de slujbă bisericească. Munca se începe în 1699 cu o *Bucoavnă* pentru copii (care cuprindea și simbolul credinței, cu cele zece porunci și cu explicarea ortodoxă a celor șapte taine) și o carte de predici: *Chiriacodromion*[3]. A trimis

[1] *Hurmuzaki*, XIV, partea III, p. 60.

[2] Dintre cărțile tipărite de Ioan Zoba, unele erau traduse din ungurește și conțineau norme calvine, ca de exemplu, *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, tradusă după Matkó de Kézdivàsárhely și apărută în 1685. Celelalte cărți tipărite de Zoba sînt: *Sicriul de aur*, carte de propovedanie, Sas-Sebeș, 1683; *Ciaslovăț*, Bălgrad, 1687; *Molitvenic*, Bălgrad, 1689.

[3] Unirea bisericii ardelene cu Roma, întîmplată în 1701, îl va îndemna să se întoarcă înapoi. Nu credem că el este tipograful cărții *Pîinea pruncilor*, apărută la Bălgrad în 1702, căci, precum a arătat I. Mușlea, în *Omagiul profesorului Ioan Lupaș* (și extras), București, 1941, pp. 617—631, cartea a fost alcătuită de Paul Baranyi, catolic.

oamenii săi în Transilvania pentru propagandă ortodoxă, între aceştia David Corbea, care apăra cu zel politica lui Brîncoveanu. A intervenit pe lîngă guvernul austriac şi chiar pe lîngă Petru cel Mare, cerînd sprijin pentru românii ortodocşi din Ardeal. Cînd la începutul anului 1698, noul mitropolit al Transilvaniei, Atanasie Anghel, a venit la Bucureşti — după datini — ca să fie hirotonisit de mitropolitul Ţării Româneşti, acesta i-a cerut să declare că va păzi neschimbate „toate tocmelele" ortodoxe pe care le are scaunul Ungrovlahiei. Cu acest prilej, patriarhul Ierusalimului, Dosoftei, a întocmit o lungă şi importantă învăţătură în care erau cuprinse normele de călăuzire pentru păstrarea dogmei ortodoxe, pe care Atanasie a semnat-o. Dar guvernul austriac nu-l recunoaşte decît în martie 1701, după ce a fost chemat la Viena şi „purificat", declarînd în scris că primeşte unirea. Sinodul, întrunit la 25 iunie 1701, în Bălgrad, în care marea majoritate a preoţilor ardeleni a hotărît unirea cu Roma, a aruncat mărul discordiei confesionale între români, ale cărui fructe amare mai dăinuiesc şi azi, deşi atenuate de lumina conştiinţei naţionale[1]. Trebuie însă să recunoaştem că unirea a dat putinţa tineretului ardelean să pătrundă în şcolile înalte din Viena şi Roma şi că viziunea Romei imperiale a trezit în el instinctul rasei şi a provocat mişcarea de redeşteptare naţională, care a grăbit cu o jumătate de veac mai devreme intrarea poporului românesc în comunitatea spirituală a rasei latine.

BRÎNCOVEANU SPRIJINITOR AL CULTURII ORTODOXE ÎN RĂSĂRIT. Politica creştină a lui Brîncoveanu — urmînd liniile trase de înaintaşii săi Basarabi — s-a extins asupra întregului Răsărit ortodox, asupra căruia a revărsat darurile lui, fără nici o intenţie ascunsă, cu o generozitate pe care — trebuie să o subliniem — n-o mai întîlnim la nici un popor ortodox, căci nici unul nu a trăit aşa de intens ideea creştină, precum au trăit-o ai noştri.

Merită îndeosebi să fie subliniate aci, pe lîngă darurile în bani şi în cărţi, mai ales manuscrisele iluminate, căci se pare că Brîncoveanu avea pentru această artă minoră o adevărată pasiune. Liturghierul grec, copiat de ieromonahul Calinic, în fine trăsături caligrafice şi împodobit cu minunate miniaturi de evanghelişti şi cu frontispicii, chenare şi iniţiale de flori şi de păsări stilizate, poate fi socotit ca unul din cele mai frumoase exemplare ale genului.

Vestea despre bogăţia şi generozitatea lui Brîncoveanu trecuse peste hotarele ţării şi se răspîndise în tot Orientul musulman, unde domnul român era supranumit *Altin-bei — Prinţul Aurului.*

Era dar firesc ca în acele vremuri creştinii, care, sub stăpînire turcească, se vedeau ameninţaţi să-şi piardă credinţa, să-şi îndrepte privirile către curtea strălucitoare a lui Brîncoveanu şi să ceară de la el ajutor pentru nenorocirile lor. Şi domnul român înţelegea să li-l dea în cea mai largă măsură.

Darurile lui Brîncoveanu s-au răspîndit departe în Orient, pînă la creştinii din Asia-Mică.

Pe la începutul veacului al XVIII-lea, venise la curtea domnească din Bucureşti patriarhul Antiohiei, Athanasie IV Dabbas, şi domnul român,

[1] Autorul se referă, evident, la situaţia din 1940. Fenomenul şi-a găsit soluţionarea după 23 August 1944, prin reunificarea celor două biserici (n. red.).

aflînd de la patriarh că preoții creștini din Arabia nu-și pot împlini misiunea lor și nu pot oficia după cuviință serviciul divin, din pricina sărăciei și a lipsei de cărți, a pus pe ieromonahul Antim Ivireanu, din mănăstirea Snagovul, să sape litere arabe și să tipărească, pe cheltuiala domniei, cărți de ritual cu rugăciunile în limba arabă și eofosinele (cîntările) în limba greacă, așa cum cereau necesitățile cultului, pentru credincioșii din Arabia. La 1701 au apărut, de sub teascurile tipografiei din Snagov, un *Liturghier*, iar în 1702, un *Ceaslov*, ambele în limbile greacă și arabă, și ele s-au trimis în dar, din porunca domnească, bisericilor din Arabia.

Pentru a veni și mai mult în ajutorul acestor creștini năpăstuiți, Brîncoveanu a dat ajutor de s-a instalat tipografie arabă — prima tipografie — în Alep, unde în 1706 s-a tipărit cea dintîi Psaltire arabă, avînd pe dosul titlului stema Țării Românești, înconjurată cu inițialele grecești ale lui Constantin Brîncoveanu și, la început, o precuvîntare de închinare și mulțumire, în care domnul român este comparat cu Constantin cel Mare, cu Moise și cu Solomon, pentru înțelepciunea, spiritul și dărnicia lui.

Tipografia brîncovenească, transportată de mitropolitul Atanasie Dabbas la Alep, a trezit creștinii din Arabia la o viață spornică de cultură. Ea a funcționat acolo pînă la moartea mitropolitului, întîmplată în 1724. După această dată este mutată, în parte la mănăstirea Balamand, în parte — mai tîrziu —, la mănăstirea Sf. Ioan din Saeg, în sudul Libanului, unde, reînnoită și organizată, publică și azi cărți bisericești și școlare.

Faima despre munca spornică a tipografiilor din Țara Românească și despre generozitatea lui Brîncoveanu a ajuns departe în răsărit, pînă la ivirii din Munții Caucazului.

Regele Wakhtang al IV-lea, cuprins și el de rîvna creștinească de a înzestra bisericile sale cu textele necesare serviciului divin, a trimis solie la curtea lui Brîncoveanu și a obținut, împreună cu litere de tipar, turnate de mitropolitul Antim, el însuși georgian de origine, o echipă de lucrători sub conducerea tipografului român ardelean, ipodiaconul Mihail Ștefanovici, care lucrase pînă atunci la tipografia de pe lîngă scaunul eparhial din Rîmnic. Cu aceste litere de tipar s-au scos la Tiflis cele dintîi cărți georgiene: o Evanghelie și un Liturghier.

În epilogul Liturghierului, apărut în 1710, tipograful român, cu gîndul la plaiurile țării sale, își încheia acolo munca sa închinată lui Dumnezeu cu următoarele șase versuri românești, în caractere georgiene, o mărturie discretă a expansiunii culturale brîncovenești, pînă la acele îndepărtate hotare ale Răsăritului ortodox:

Precum cei străini doresc moșia să-și vază,
Cînd sînt într-alte țări, de nu pot să șază,
Și ca cei ce-s pre mare bătuți de furtună
Și roagă pre Dumnezeu de liniște bună,
Așa și tipograful, de-a cărții sfîrșire,
Laudă neîncetată dă și mulțumire.

Astfel, sub Brîncoveanu, Țara Românească ajunge focarul din care radia lumina culturii în tot Orientul ortodox, aflat sub apăsarea musulmană.

Prin rîvna cu care el a sprijinit și întărit credința ortodoxă pînă departe în răsărit, prin bunătatea și generozitatea sa, pe care nu contenesc de a i le recunoaște pînă și străinii pripășiți la curtea lui, prin lupta pe care a dat-o pentru a menține neștirbită unitatea religioasă a românilor ardeleni și prin imboldul dat culturii, Brîncoveanu a meritat deplin cele două trăsături caracteristice, pe care le-a subliniat în personalitatea lui anonimul poet popular:

Brîncoveanu Constantin,
Boier vechi și domn creștin...

BIBLIOGRAFIE

Pentru cadrul istoric al epocii lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu: N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1939; N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, București, 1929, vol. I, p. 375—386, și II, p. 9—18; același, *Byzance après Byzance*, Bucarest, 1935, p. 181—200; C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, 1, București, 1940, p. 157—206; util încă A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, ed. a III-a, îngrijită de I. Vlădescu, vol. VIII, București, Cartea românească, 1929, p. 181—249; interesant prin detalii contemporane: Anton Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718, precum și cronicile naționale contemporane, pentru care vezi mai jos, p. 231—258; N. Iorga, *Viața și domnia lui Constantin-vodă Brîncoveanu*, București, 1914 (în *Studii și documente cu privire la Ist. rom.*, XXIX).

Pentru literatura epocii în general: N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, ed. a II-a, București, Pavel Suru, 1925; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930 (utilă mai ales prin bibliografie); G. Pascu, *Istoria literaturii și limbii române*, sec. XVII, Iași, Viața românească, 1922; Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, tomul I, 1508—1716, București, 1903, cf. și vol. IV (Adăogiri și îndreptări de I. Bianu și Dan Simonescu), București, 1944.

Pentru legăturile cu lumea ucraineană și traducerile din Galeatowski: Șt. Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucrainene. Ioanichie Galeatowski și literatura românească veche*, *Analele Acad. Rom. Mem. Secț. lit.*, seria III, tom. VIII, mem. 8. Pentru Sinopsisul de la Kiev și Patericul de la Lavra Pecerska: P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în românește*, în *Revista istorică română*, X, 1940, p. 100—129.

Pentru influența grecească: D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tom. I—II, București, 1939, cu deosebire articolul *Elenizmul în România*, tom. II, p. 487—542 (publicat pentru întîia dată în 1912); vezi și indicele de la vol. II; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935; utilă încă: C. Erbiceanu, *Bărbații culți greci și români...*, *Anal. Acad. Rom., ist.*, s. II, tom. XXVII (1904—1905), p. 141—182; Dumitru Stăniloae, *Viața și activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului și legăturile lui cu țările românești*, Cernăuți, 1929; N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin-vodă Brîncoveanu...*, *An. Acad. Rom., Mem. ist.*, s. II, tom. XXXVII, București, 1915; N. Iorga, *L'Académie de Bucarest*, în *Revue Historique du Sud-Est Europ.*, București, 1929, pp. 1—11.

Pentru influența italiană în epoca lui Brîncoveanu: Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, București, 1916; Mario Ruffini, *L'influenza italiana in Valacchia nell'epoca di Constantin-vodă Brîncoveanu (1688—1714)*, Milano s.a. Pentru textele literare de origine italiană: N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I,

București, 1929, p. 180—187 și 195—208. Despre *Floarea Darurilor:* N. Cartojan, *Fiore di virtù în literatura românească, Analele Acad. Române, Mem. secț. lit.*, seria III, tom. IV, mem. 2, București, 1928; același, *„Fiore di virtù" dans la littérature roumaine*, în *Archivum Romanicum*, vol. XII, 1928, p. 501—514. Pentru calendarele lui Brîncoveanu de origine italiană cf. și Ramiro Ortiz, *op. cit.*, p. 198—206. Textele au fost publicate și studiate mai în detaliu de Emil Vîrtosu, *Foletul Novel, Calendarul lui Constantin-vodă Brîncoveanu, 1693—1704*, București, 1940. Calendarele au fost semnalate pentru întîiași dată de A. Odobescu în *Revista română*, I, 1861, p. 657—660.

Pentru sprijinirea culturii ortodoxe în Ardeal: N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, București, 1929, vol. I, p. 387—391; Ștefan Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, vol. I, Sibiu, 1935, p. 300—333; Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 vol. Sibiu, 1920 și 1930.

Pentru darurile făcute de Brîncoveanu popoarelor ortodoxe: Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, în *Cercetări literare* publicate de N. Cartojan, III, 1939; același, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sf. Pavel de la Muntele Athos*, în *Cercetări literare*, IV, 1940, p. 94—99 (și extras); M. Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, ed. II mărită, București, 1937; Gheorghe Cioran, Σχέσις τῶν Ρουμανιχῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄυω..., Athos, 1938 (pentru Brîncoveanu vezi indicele); Preot dr. Teodor Bodogae, *Ajutoare românești la mănăstirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1941 (cf. indicele).

Pentru chestiuni mai detaliate a se vedea bibliografia de la capitolele respective.

I. Bianu *Din cărțile vechi*, în *Lui D. A. Sturdza*, București; Dan Simonescu și Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări literare*, III, 1939, p. 1—32 (și extras).

Pentru arta epocii: G. Balș et N. Iorga, *Histoire de l'art roumaine ancien*, Paris, Boccard, 1922, p. 188—258; N. Iorga, *Pictor străin la curtea lui Brîncoveanu*, în *Buletinul Comisiunei monumentelor istorice*, 1929, p. 44; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, 2 vol., I, 1934 și II, 1936, Bucarest; V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Museul de artă religioasă*, București, 1939: V. Drăghiceanu, *Curțile domnești brîncovenești*, în *Buletinul Comisiunei monumentelor istorice*, 1909, p. 101 și urm.; același, *În amintirea lui Constantin Brîncoveanu 1714/1914. Locașurile voievodului și viața lui*, București, 1914.

LITERATURA RELIGIOASĂ

Literatura românească, înviată după un sfert de deceniu de secetă, se dezvoltă în epoca lui Șerban Cantacuzino și a lui Brîncoveanu pe două tărîmuri: religios și istoric.

Pe tărîm religios, era aceasta înseamnă piatra de hotar a unei direcții noi: întoarcerea la sursele pure grecești. Ca o urmare firească a transplantării elenismului la noi și a ivirii cărturarilor români, cunoscători buni de carte grecească, traducerile cărților sfinte nu se mai fac de azi înainte după intermediare slavone, care conțineau pasaje neclare, confuzii și erori de traducere, ci direct după originalele grecești.

Traducătorii care se înhamă la această uriașă muncă sînt: Iordache Cantacuzino, fratele domnului, frații Radu și Șerban Greceanu, stolnicul Constantin Cantacuzino, la care recurgeau tălmăcitorii cînd se încurcau în redarea subtilităților dogmatice și, cel mai harnic dintre toți, mitropolitul lui Brîncoveanu, Antim Ivireanu.

Prin străduințele tuturor s-a pregătit în această epocă drumul pentru introducerea limbii române în biserică, s-a ajuns la încununarea străduințelor de aproape trei veacuri ale neamului nostru de a traduce Biblia integral și, în sfîrșit, s-a creat, prin Antim Ivireanu, în chip strălucit pentru această vreme, predica românească originală.

Vom urmări pe rînd toate aceste aspecte și vom lumina, în măsura importanței lor, personalitățile care au adus partea lor de contribuție la zidirea culturii românești.

Începem cu procesul de introducere a limbii naționale în biserică.

Se credea într-o vreme la noi, sub influența lui Xenopol, că Matei Basarab și Vasile Lupu au introdus limba română în biserică. Această concepție se mai răsfrînge și azi în unele manuale de liceu, deși în 1904 Ion Bianu, în remarcabilul său discurs de recepție în Academia Română, a arătat în chip indiscutabil că nu s-a introdus limba română în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, deoarece în acea vreme nu numai că nu s-a tipărit nici o carte de slujbă bisericească în limba română, ci, dimpotrivă, cărțile de slujbă bisericească tipărite (Liturghier, Molitvelnic, Mineiu, Triod, Penticostar) sînt în limba slavonă, iar în prefață se spune răspicat că sînt tipărite pentru „evlaviosul neam al patriei noastre".

Pentru a înțelege mai bine procesul de introducere a limbii române în biserică, trebuie să se știe că serviciul divin este alcătuit din trei părți: 1. Liturghia pe care o oficiază preotul în altar; 2. Citiri de Evanghelii și Faptele Apostolilor și din Epistolele lor, citiri făcute de preot sau de diacon și, în sfîrșit, o a treia parte care este rezervată dascălului în strană: lectura Cazaniei, care cuprinde explicarea textului din Evanghelie citit în ziua respectivă, cu dezvoltarea ideilor de edificare morală — un fel de predică. În epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu s-au tipărit în românește numai Cazanii (sau *Carte de învățătură*, cum o numea Varlaam). Acestea sînt deci singurele cărți care s-au introdus în biserici pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Sînt cărțile care țineau locul de predici și care, întrucît se adresau poporului și țînteau la moralizarea maselor, nu aveau nici o noimă să fie citite într-o limbă necunoscută credincioșilor. Erau texte citite la strană pentru întărirea virtuților creștinești. Restul serviciului divin: oficierea liturghiei cu citirea Evangheliei și a Faptelor apostolilor, a rămas în limba slavă. Era desigur în primul rînd în acestea puterea tradiției. Dar era, cred, și un alt gînd nemărturisit. Pentru a susține ortodoxia, singura legătură puternică ce unea strîns toate ramurile neamului răzlețite sub stăpîniri străine, ai noștri s-au arătat intransigenți pe chestiunea limbii în biserică. O cedare pe acest teren putea atrage după sine pierderea românilor din Transilvania în masele ungurilor calvini. De aceea Matei Basarab ia inițiativa de a se tipări toate cărțile necesare serviciului divin — afară de Cazanii — în limba slavă, adresîndu-se, cum ne spune în prefețe: „drept credincioșului și evlaviosului neam al patriei

noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și având același vechi dialect slavonesc ca limbă, *ungrovlahilor, moldovlahilor*".

Ideea solidarității naționale prin biserică în limba slavă este clară. Epoca lui Șerban Cantacuzino reprezintă în această privință un pas înainte, căci în această epocă se introduce în serviciul divin citirea Evangheliilor și a Faptelor apostolilor în limba română. Evangheliile și Faptele apostolilor tipărite pînă în epoca lui Șerban Cantacuzino cuprindeau în întregime materia celor patru evangheliști așezată în ordinea tradițională, începînd cu Matei și sfîrșind cu Ioan. Dar aceste Tetraevanghelii nu sînt potrivite pentru săvîrșirea cultului divin. Evanghelia ca și Faptele apostolilor sînt prea întinse ca să poată fi citite în cursul unui serviciu divin. De aceea ele sînt împărțite în pericope — părți mai mici —, care sînt astfel alese și potrivite ca să se citească fiecare într-o zi și să fie adaptate evenimentului care se comemorează. Fiindcă anul bisericesc începe în ziua Învierii Domnului, în prima zi, luni, se citește din Evanghelia lui Ioan, capitolul I, versetul 18—19, dar marți se citește din Evanghelia lui Luca, capitolul XXIV, versetul 12—35, pentru ca miercuri să se revină la Evanghelia lui Ioan.

Pentru lectura cursivă obișnuită a materiei evanghelice, textele coresiene și Noul Testament — Tetraevangheliul — erau foarte bune, dar pentru nevoile bisericii era mai necesară o Evanghelie cu materia așezată pe pericope și distribuită pe zilele de serviciu bisericesc.

Evanghelia (1682), ca și Faptele apostolilor (1683), tipărite în epoca lui Șerban Cantacuzino, sînt din această a doua categorie; sînt cărți adaptate serviciului liturghiei și care nu pot servi la o lectură de edificare a mirenilor. Dar tocmai de aceea au o importanță deosebită în evoluția literaturii religioase — la noi: ele marchează a doua treaptă în procesul de introducere a limbii române în biserică și constituie o dovadă indiscutabilă că pe vremea lui Șerban Cantacuzino, în timpul serviciului religios, pericopele din Evanghelii se citeau de preoți și de dascăli, în mijlocul bisericii, în limba română.

Acum apar clare și cuvintele domnului Șerban Cantacuzino din prefața adresată cititorilor, „tuturor celor ce se vor întîmpla a ceti". Prefața ne destăinuie numele celui ce a purtat greul orînduirii și traducerii cărții: „Ne-am nevoit de am săvîrșit acest lucru dumnezăiesc, svînta aceasta evanghelie, care *nefiind mai denainte tocmită la slovenie* să să citească după rînduiala zilelor și a sărbătorilor celor domnești și ale svinților, *poruncit-am fratelui nostru Iordachie Cantacuzino, vel stolnic,* de o au îndereptat și o au așăzat precum *umblă cea elinească* și întru toate asemenea, după orînduiala beserecii Răsăritului, alcătuindu-se și svintele cuvinte, spre mai aleasă înțeleagere a limbii rumănești". Aceeași idee revine și în Faptele apostolilor: „... Derept aceea poruncit-am a știuților și învățaților cari s-au întîmplat dascali, de au tîlcuit Sfînta Scriptură cea noao spre bună înțelegirea limbii noastre și o au așăzat după orînduiala și urmarea grecescului tipic". Cărțile erau destinate serviciului divin, precum confirmă prefețele: „s-au dat dintru mică osteneala noastră dar beserecilor Țării noastre, Ungrovlahiei *întru folosul preoților* și tuturor credincioșilor, cari se roagă pentru a noastră spășenie și a tot creștinului norod și întru pomenire veșnică a noastră și a părinților". Dar numai aceste două cărți se citeau în această epocă în românește. Liturghia însă se săvîrșea încă în limba slavă, fiindcă tot pe vremea lui Șerban Cantacuzino, în 1680,

se tipărește o *Liturghie* în care tipicul este în limba română, iar textul rugăciunilor este în limba slavă. Prefața semnată de mitropolitul Teodosie explică astfel pentru ce nu s-a dat și textul rugăciunilor în românește:

„Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră, nice am vrut, nice am cutezat".

Munca de a traduce în limba națională cărțile de ritual, cu scopul de a le utiliza în oficierea cultului, se reia și capătă un avînt puternic în epoca lui Constantin Brîncoveanu, prin străduința neobosită a lui Antim Ivireanu. Înainte de a o urmări mai departe, ne oprim aci, la o mare operă, care încununa activitatea religioasă din epoca lui Șerban Cantacuzino și inaugurează domnia lui Brîncoveanu: *Biblia*.

BIBLIA LUI ȘERBAN CANTACUZINO (1688)

Primele încercări de traducere a Bibliei în limba română s-au făcut în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Maramureș. Atunci s-au tradus pentru întîia dată Evanghelia, Faptele apostolilor cu Epistolele lor și Psaltirea. Traducerile au ajuns pînă la noi în cópiile făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: *Codicele Voronețean* (care cuprinde numai Faptele apostolilor) și *Psaltirea*. Textele traduse în Maramureș au fost puse sub tipar în 1560, 1563 și 1570 la Brașov de diaconul tîrgoviștean Coresi, care a revizuit limba, înlocuind particularitățile dialectale maramureșene cu graiul vorbit în Muntenia și în părțile sud-răsăritene ale Transilvaniei. Către sfîrșitul epocii coresiene, la 1582, în Banat, la Orăștie, se traduc și se tipăresc, de românii trecuți la calvinism, primele două cărți ale Bibliei: Creațiunea și Ieșirea. Atît s-a tradus și tipărit din Biblie în epoca coresiană. În epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, în afară de Psaltire (de la Govora, 1637), nu s-a tipărit nimic din Biblie în Principate. Numai în Ardeal mitropolitul Simion Ștefan tipărește, în 1648, la Bălgrad, Noul Testament — care are în cultura noastră o importanță deosebită prin strădania mitropolitului de a alcătui o limbă literară comună pentru întreg neamul românesc — și în 1652 o Psaltire, care pretinde în prefață a fi fost tradusă din originalul ebraic, fiindcă „apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decît în pîraie".

După epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, pînă în epoca lui Șerban Cantacuzino, exceptînd *Psaltirea* lui Dosoftei, nu se mai tipărește nimic din textele biblice în toate țările românești. La 1688, în primele luni de domnie ale lui Constantin Brîncoveanu, se termină de tipărit Biblia pusă la cale de Șerban Cantacuzino. Între *Biblia lui Șerban* și tipăriturile amintite mai sus se interpune însă o traducere integrală a Bibliei făcută de Nicolae Milescu. Din nenorocire, manuscrisul lui Nicolae Milescu, care ne-ar ajuta să dezlegăm o problemă interesantă de istorie literară, s-a pierdut. Avem însă două mărturii prețioase în această privință. Una este o notiță a mitropolitului Gheorghe de Neamț, scrisă pe o carte referitoare la viața cuviosului Paisie, publicată la mănăstirea Neamțu și care glăsuiește astfel:

„În zilele lui Ștefan Gheorghe-Voevod s-au întîmplat de au mers la mănăstirea Neamțului și Nicolae Grămăticul, fratele lui Postolache Milescu, căruia i-au tăiat nasul Ștefan-voevod, carele *au tălmăcit și Biblia din limba eli-*

nească pre limba românească, cînd au fost la Constantinopol capuchehaia lui Grigore-voevod, domnul Țării Românești, *pre care scriere o au dat-o și în tipar Șerban-voevod Cantacuzino*, domnul Țării Românești..."

A doua mărturie este a lui Dimitrie Procopiu din Moscopole, care, într-o scriere publicată la Hamburg, în 1730 *(Succinta eruditionum superioris et praesentis saeculi Recensio conscripta mense a Iunio anno Christi 1720, transmissa Bucaresto et nunc primum edita cum latina versione)*, spune textual: „Nicolaus ex Moldavia ducis Moldaviae Protospatharius sive prim' armiger... sacras scripturas ex graeca in vernaculum Dacorum et Hungarorum linguam transtulit quam in ecclesiis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus".

Întemeindu-se pe aceste mărturii, Hasdeu susținea că Nicolae Milescu a tradus Biblia pe timpul cît se afla la Constantinopol ca agent diplomatic — capuchehaie, cum se zicea atunci — al domnului Grigore Ghica, în prima sa domnie în Muntenia (1660 — 1664); că manuscrisul a intrat apoi în mîna prietenului său, Șerban Cantacuzino, și că acesta, ajungînd domn, a pus mai *mulți bărbați de au revăzut-o și au tipărit-o*. Această părere a lui Hasdeu, precum și mărturiile pe care el se sprijină, sînt contrazise de afirmația florentinului Anton Maria Del Chiaro, fostul secretar de limbi occidentale la curtea lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brîncoveanu. Del Chiaro, întors în Italia după tragedia lui Brîncoveanu și a lui Ștefan Cantacuzino, la începutul erei fanariote, a publicat la Veneția, în 1713, o carte: *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, în care, trecînd în revistă cărțile tipărite pe timpul ședерii sale la curtea domnilor români, spune textual:

„Între alte lucrări tipărite pînă azi în Valahia sînt și următoarele: Vechiul și Noul Testament, după versiunea celor 70, *tradusă în românește de doi frați boieri români din familia Greceanu* — unul din ei fu tatăl principesei Pauna, care trăiește acum în Veneția — (e principesa Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, care a urmat pe tron lui Brîncoveanu). Tipărirea acestei opere s-a început sub domnia lui Șerban Cantacuzino, în jurul anului 1688, și s-a terminat după cîțiva ani sub domnia lui Brîncoveanu"[1].

Iată în această privință și mărturia lui Ion Filstich, fost rector al gimnaziului sas din Brașov:

„Autorul acestei istorii, *Radul logofătul din Greci, cu fratele său Șerban, au tradus Biblia din grecește în limba română*. De asemenea, acest Radu a transpus în limba română, din grecește, *Catechismum Graecae Ecclesiae (Mărturisirea ortodoxă)*. De asemenea, o scriere a lui Ioan Hrisostomul, care a fost numită Mărgăritare, despre virtuțile și viițiile oamenilor. Și încă multe alte opere a tradus [2]".

---

[1] „Tra le altre opere, che al giorno presente vedonsi stampate nella Valachia, vi sono le seguenti; cioé: *Vecchio e Nuovo Testamento*, secundo la versione de'LXX tradotto nella valaca lingua, per opera di due fratelli nobili valachi della famiglia Greciani (uno di questi fu Padre della Principesa Pagona che ritrovasi presentemente qui in Venezia) cominciossi la stampa di questa opera circa l'anno 1688, essendo Principe di Valachia Scerbano Cantacuzeno, e si terminò dopo alquanti anni sotto il Principato del Brancovani..." (p. 43).

[2] „Der Autor dieser Historie, Radul Secretarius aus Graetschan, mit seinem Bruder Scherban haben die Biebel aus dem Griechischen ins Walachische übersezt. Auch hat dieser Radul den Catechismum Graecae Ecclesiae aus dem Griechischen ins Walachische transferieret. Auch eine Schrift des Chrisostomi die da genennet wird Margarit, von den Tugenden und Lastern des Menschen, wie auch andere mehrere Tractat ferfertiget hat."

Ținînd seamă de mărturia lui Del Chiaro și de epilogul cu care se încheie *Biblia lui Șerban* și asupra căruia vom reveni îndată, N. Iorga, în *Istoria literaturii religioase a românilor*, și în alte părți, a susținut că traducătorii Bibliei sînt frații Radu și Șerban Greceanu. Părerea lui Iorga, admisă de toți, părea că închide definitiv controversa în favoarea Grecenilor. Dar în 1915, regretatul Bianu a achiziționat pentru Biblioteca Academiei Române un manuscris (păstrat la secția manuscriselor sub cota 4389), scris de un muntean, după cum reiese din particularitățile de limbă și dintr-o notiță de pe scoarța lăsată de — „Ana Știrbeica, fiica domnului răposatului Golescului biv spătar, am scris, mai 31, 1765, fiind de ani 45". Acest manuscris, care cuprinde o parte din Vechiul Testament, are un „Cuvînt înainte către cititori", în care, între altele, spune și aceasta:

„Am nevoit a propune această sfîntă și de Dumnezeu suflată carte, care se cheamă Biblia, adecă toată cartea legii vechi și cu toți prorocii, pre limba românească nu foarte se-au aflat prepusă, fără numai un izvod scris cu mîna, care *l-au fost prepus Nicolae Spătariul Moldovean, dascăl și învățat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce se-au fost tipărit în Frangfort.* Ce însă și izvodul acesta, pentru multă pripă acelui prepuitor, care se-au grăbit curînd a o tălmăci și a și scrie, aflatu-s-au multe greșele și pre mare învăluială, care era lucru foarte cu greu a înțelege."

Pagina este ruptă tocmai aci, unde pasajul este mai interesant, dar din datele care se pot citi clar, rezultă că traducerea Bibliei lui Milescu era cunoscută în Muntenia. Descoperirea acestui manuscris l-a silit pe Iorga să renunțe la părerea sa și să revină într-un memoriu academic: *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu* (*Analele Acad. Rom.*, seria II, tom. XXXVIII, Mem. sect, ist., 1915) la părerea lui Hasdeu, că Milescu este traducătorul Bibliei de la București. După Iorga, Milescu nu s-a putut gîndi la traducerea Bibliei în timpul domniei lui Gheorghe Ghica bătrînul și nici sub Ștefăniță Lupu, care trăia atunci ca pribeag la Stettin. Trimis ca agent politic la curțile din Stockholm și Paris, Nicolae Milescu a cunoscut în aceste drumuri și ediția grecească a Bibliei din Frankfurt.

În 1935, Constantin Solomon a dat publicității o veche lucrare de seminar, pusă la punct, în care a adunat toate dovezile care militează pentru paternitatea lui Radu Greceanu, strîngînd de aproape argumentarea. Pentru a lămuri această problemă așa de controversată, dar care privește monumentul cel mai important al literaturii noastre religioase, este necesar să plecăm de la ceea ce ne spun în prefața și în epilogul cărții cei care au lucrat la tipărirea Bibliei. Ori, iată ce citim în prefața cu care se deschide cartea scrisă în numele lui „Ioan Șărban Cantacuzino Basarabă voevod, den mila lui Dumnezău Domnu și biruitoru a toată Ungrovlahia" către cei „ce să află locuitori supt stăpînirea noastră, Prea Sfințitului mitropolit chir Theodosie, iubitor de Dumnezău episcopi, prea cuviosîlor egumeni, smeriților preoți, blagorodnicilor boiari și tuturor celorlalți pravoslavnicilor creștini":

Traducătorii Bibliei. „Și aciasta am făcut la tălmăcirea acestii sfinte scripturi, făcînd multă nevoință și destulă cheltuială. Despre o parte puind dascăli știuți foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dintru

dascăli ales și arhiereu *Ghermanonissis*, și, după petrecerea lui, pe *alții care s-au întîmplat*; și despre altă parte *ai noștri oameni ai locului* nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limbă elinească avînd știință ca să o tălmăcească; carii *luînd lumină și dentr-alte izvoade vechi* și alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău o au săvîrșit precum să vede."

Cine sînt acești tălmăcitori așa de laconic pomeniți în introducere, dar totuși așa de discret, cum cere dealtfel umilința creștină într-o mare operă a scripturilor sfinte? Arhiereul Ghermanonissis este mitropolitul Ghermanos de Nissis, care fusese mai înainte director al Academiei grecești din Constantinopol, unde un rival al său, care avea pretenția că este un mare cărturar, dar care, afirmă Ghermanos, nu știa nici spiritele să le așeze cum trebuie la locul lor în cuvintele grecești, i-a răzvrătit elevii pentru a-l înlocui. Adus în Țara Românească, a luat conducerea Academiei din București întemeiată de Șerban Cantacuzino. Era — se poate spune — un cărturar de seamă.

Colaboratorii români, „ai noștri oameni ai locului nu numai pedepsiți ⟨în limba veche pedepsiți, grec. παιδεύω = a instrui, însemna instruiți⟩ întru a noastră limbă, *ce și de limbă elinească avînd știință ca să o tălmăcească*", sînt pomeniți în epilog: „Tipăritu-s-au această sfîntă carte în oraș în București, însă cu cheltuială Prea luminatului, Prea creștinului și Prea cuviosului Domnului și Stăpînului nostru Ioan Șerban C. Basarab Voevoda, biruitorului și oblăduitorului a toată Ungrovlahia. Iară în nevoința și îndreptarea celor ce s-au întîmplat dascăli și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dentru slugile Mării Sale *Șărban biv. 2 Logofet i brat ego* ⟨și fratele lui⟩ *Radul Logofăt*".

După cum se vede dar din acest epilog, care consună cu spusele lui Del Chiaro, secretarul de limbi occidentale al lui Șerban Cantacuzino și Brîncoveanu, și ale lui Filstich, traducătorii români sînt frații Șerban și Radu Greceanu, ambii logofeți în cancelaria domnească și cunoscuți prin cunoștințele lor de limbă grecească, fiindcă au mai tradus din greceşte într-o frumoasă limbă românească: *Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă* și *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Hrisostom* ș.a. publicate mai tîrziu în epoca lui Brîncoveanu.

Predoslovia Bibliei ne mai dă o știre prețioasă privitoare la chipul cum au lucrat traducătorii: „luînd lumină și *dintr-alte izvoare* și alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău, o au săvîrșit". Care sînt aceste izvoare pe care traducătorii le-au avut la îndemînă și pe care le-au confruntat cu Septuaginta, izvorul grecesc?

După colaționările făcute de colegul Ciobanu și, după dînsul, și de noi, rezultă că pentru Vechiul Testament un izvor sigur a fost *Palia de la Orăștie* — fără să putem determina deocamdată dacă Palia a fost folosită direct sau indirect printr-un intermediar. Pasaje din textul Paliei corespund întocmai cuvînt de cuvînt cu textul Bibliei lui Șerban.

Un al doilea izvor a fost probabil Biblia lui Nicolae Milescu, dar în ce măsură traducerea spătarului moldovean a fost utilizată de traducătorii Bibliei din 1688 nu putem preciza, deoarece manuscrisul lui Milescu s-a pierdut.

Dar din comparația făcută în anii trecuți de d-l Ciobanu [1], între ms. 4389 și Biblia lui Șerban, rezultă că traducătorii Bibliei au avut la îndemînă și acest izvor.

Pentru Noul Testament traducătorii s-au folosit de textul Evangheliarului și al Apostolilor, tipărite la începutul domniei lui Șerban Cantacuzino, precum și de Noul Testament al lui Simion Ștefan și chiar de tipăriturile lui Coresi.

Dar această utilizare a izvoarelor anterioare nu scade cu nimic valoarea și semnificația Bibliei lui Șerban în cultura românească. Dimpotrivă, i-o ridică, fiindcă, în felul ei, reprezintă rezultanta unei munci asemănătoare cu aceea îndeplinită în evul mediu de generații întregi de artiști, care s-au trudit, în umbra anonimatului, să ridice, pentru gloria lui Dumnezeu pe pămînt, minunatele catedrale gotice. Biblia lui Șerban este sinteza tuturor sforțărilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Țările Românești, pentru a înveșmînta cuvîntul Domnului în haina limbii naționale. Din confruntarea tuturor textelor anterioare cu originalul grecesc, ei au îndreptat erorile de sens și au ales cuvintele care, înțelese în toate ținuturile românești, aveau mai multă rezonanță în suflete și care în același timp exprimau cu mai multă exactitate noțiunea originalului grecesc. Este o limbă vie românească, cu frumoasele cadențe ritmice.

Iată, de pildă, cum se deschide Biblia:

„De-nceput a făcut Dumnezău ceriul și pămîntul. Iară pămîntul era nevăzut și netocmit. Și întunearec zăcea deasupra preste cel fără de fund. Și duhul Domnului se purta deasupra apei. Și zise Dumnezău să se facă lumină și se făcu lumină."

Sau începutul Evangheliei lui Ioan:

„La început era cuvîntul și cuvîntul era la Dumnezău și Dumnezău era cuvîntul. Acesta la început era la Dumnezău. Toate printr-însul s-au făcut și fără de dînsul nimic din ce-i făcut nu s-a făcut. Într-însul era viață, și viața era lumina oamenilor, și lumina luminează în întunerec, și întunerecul n-a cuprins-o. Fost-au trimes de la Dumnezău un om, numele căruia era Ioan."

Este, după cum se vede, limba literară de azi.

TRADUCĂTORII

FRAȚII GRECEANU ȘI ACTIVITATEA LOR RELIGIOASĂ

Viața. Biografia lui Radu Greceanu nu a fost pînă acum reconstituită. Datele pe care le avem sînt puține și nesigure. Pînă în anii din urmă, el era confundat cu un omonim al său, logofăt mic sub Șerban Cantacuzino și

[1] Noi n-am putut-o face în 1936, cînd am făcut un curs despre epoca lui Brîncoveanu, fiindcă ms., intrat în Bibl. Acad. Rom. în 1915, fusese trimis în timpul războiului din 1916—1918 în Rusia și nu ne-a revenit decît prin intervenția lui N. Titulescu, în anii din urmă.

fiul lui Tudor Șătrarul din satul Greci al județului Olt. Acum patru ani, în *Revista istorică română* (1934, p. 65), d-l Ioan C. Filitti a arătat, întemeindu-se pe documente contimporane, că Radu cronicarul, ca și fratele său Șerban, amîndoi traducători ai Bibliei lui Șerban, se trag din satul Greci de lîngă Găești, astăzi în județul Dîmbovița, iar pe atunci în județul Vlașca. Pe vremea aceea, Vlașca se întindea mai înspre nord decît astăzi și cuprindea în hotarele sale și Găeștii, care erau capitala județului. Numele tatălui celor doi frați cărturari la curtea lui Brîncoveanu este necunoscut. D-l Filitti crede că era un „modest proprietar de la Grecii din Dîmbovița".

Radu Greceanu a rămas toată viața lui un cărturar modest. Știrea pe care ne-o dă Cronica anonimă, că, în 1695, Radu Greceanu era stolnic și că împărțea cu Radu Popescu misiunea de a supraveghea repararea fortificațiilor Orșovei, de a strînge zahereaua — adică proviziile cerute de turci — și de a curăți drumurile de tîlhari, nu pare să fie exactă. Nu pare, fiindcă în cronica sa, Radu Greceanu însuși ne spune că aceste însărcinări date de Brîncoveanu le-a îndeplinit cu Radu Popescu nu el, ci Radu Isvoreanu, vel stolnic.

Fratele său Șerban, dimpotrivă, s-a căsătorit cu Ilinca, fiica vistiernicului Papa Greceanu de la Grecii din Ilfov, care a avut zestre moșia Dragomirești și a intrat în boierimea țării, urcînd repede treptele marilor dregătorii: 1685, pînă la 1694, vtori logofăt; 1695, vel vistiernic în divan; 1704, mare logofăt. El a avut mai mulți copii, dintre care Șerban a luat în căsătorie pe însăși fiica lui Brîncoveanu, pe Ilinca, primind, între altele, ca zestre, moșia Cornești, de unde și numele urmașilor săi Greceanu-Cornescu, sau Dragomirescu, după moșia de zestre a mamei sale.

E curios însă că în cronica sa Radu Greceanu, care notează amănunțit toate evenimentele mărunte de la curtea lui Brîncoveanu, trimiterea haraciului, preumblările domnului, conacele lui, nu găsește nicăieri prilejul să vorbească despre sine și ai săi. Pretutindeni în cronică, atunci cînd este vorba de fratele său, el îl numește Șerban Greceanu — numai în cuvîntul către domn din Pravoslavnica Mărturisire, tipărită în 1691, el vorbește de „alte ⟨cărți⟩ ce am prepus și am mai scos, împreună cu frate-meu Șerban al doilea logofăt". Pe nepotul său îl numește: „ginerele măriei-sale, Șerban Greceanu, vel logofăt", sau „Șerban Greceanu, vel stolnic". Niciodată nu-l numește ca nepot. Se pare deci că a fost, cu toată „netăgăduita lui cultură, o fire modestă de cărturar harnic, care și-a trăit viața în umbra cărților sale.

Traducerile. Activitatea literară a lui Radu Greceanu începe încă din epoca lui Șerban Cantacuzino, cînd, în tovărășia fratelui său, el traduce Biblia tipărită la 1688. Ea se desfășură însă cu mai multă intensitate în timpul domniei lui Brîncoveanu, prin prețioase traduceri din limba grecească.

În 1691, frații Greceanu traduc și tipăresc sub titlu așa de sugestiv: *Mărgăritare*, minunatele cuvîntări ale celui mai mare predicator din răsăritul ortodox, Sf. Ioan Hrisostomul.

Sf. Ioan a fost fiu al unui general roman, crescut de mama sa în cele mai severe virtuți. Instruit în toată cultura timpului, de profesori vestiți, ajunsese în Constantinopol, la vîrsta de 20 de ani, un avocat de frunte. De episcopul Antiohiei a fost inițiat în dogmele religiunii creștine, către care s-a simțit așa

de mult atras încît, renunțînd la vanitățile lumii pămîntești, se retrase în liniștea și singurătatea munților, trăind în comunitatea călugărilor asceți. Hirotonisit apoi diacon, s-a distins prin zelul prin care propovăduia creștinismul și prin atacurile îndreptate împotriva obiceiurilor corupte ale societății contimporane. Faima lui de predicator era așa de mare, încît împăratul Adrian l-a înălțat în demnitatea de patriarh al Constantinopolului.

După îndemnul lui Brîncoveanu, Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban, a tălmăcit cuvîntările rostite de marele predicator de pe amvonul bisericii în zilele de mari sărbători, pentru ca cei însetoșați de mîntuirea sufletului să se poată adăpa din ele, ca „din apa izvorului vieții de veci".

Cartea a apărut în 1691. Avînd mai întîi opt versuri la stema țării, în limba română, închinate domnului de Radu Greceanu, cartea se continuă cu două prefețe, una închinată „Prea Luminatului și Înălțatului și Slăvitului Io Costantin Basarab ...", alta adresată „către de bine voitoriul cititoriu". Aci găsim, alături de căldura stilului în care sînt prezentate ideile, și diverse informații privitoare la acele vremuri.

Contribuția bătrînului și învățatului stolnic Cantacuzino în cultura timpului se vede limpede și aici:

„La a căror nevoințe avut-am îndreptătoriu pe cinstitul blagorodnicul și prea înțeleptul dumnealui *Constandin Cantacuzino*, biv vel stolnic; însă la cele mai adînci filosofești și bogoslovești noimata ce s-au aflat, pre dumnealui ca pre un epistimon și știutoriu l-am avut lumină și dezlegare întru toate și a noastră adevăr osteanala aciasta, iară osîrdia, porunca și multa cheltuială, la altele toate ce trebuesc și ales la tipariu, a Mării Sale milostiv mai sus pomenit stăpînului nostru (Brîncoveanu) iaste."

În același an 1691, apare de sub teascurile tipografiei din Buzău o nouă traducere a lui Radu Greceanu. Este *Pravoslavnica Mărturisire*, pregătită de Petru Movilă cu prilejul sinodului din Iași, la 1644 (operă de care ne-am ocupat pe larg la p. 165). Opera fusese revăzută și tradusă în limba greacă de Meletie Sirigul — un grec din insula Creta, care-și făcuse studiile superioare în universitatea din Padova și care fusese trimis de patriarhul Parthenie ca delegat al scaunului patriarhal din Constantinopol, la sinodul din Iași. Opera aceasta normativă pentru biserica ortodoxă devenise de actualitate în acele vremuri, cînd în Ardeal calvinii și iezuiții se străduiau să rupă românimea prigonită de la credința strămoșească.

La 1693, Radu și Șerban Greceanu publică *Evanghelia greco-română*, pe două coloane cu text grecesc și românesc, care începe, după obiceiul vremii, cu versuri la stema țării semnate de Șerban și cu o prefață plină de note interesante, unele din ele referitoare la răspîndirea Evangheliei și la necesitatea ca ea să pătrundă cît mai adînc în masele populare.

În sfîrșit, în 1698, Radu Greceanu aduce la îndeplinire o altă operă cu caracter religios, cerută imperios de necesitățile cultului: *Mineele*, apărută în tipografia de la Buzău de sub oblăduirea episcopului Mitrofan, care în prefață înșiră greutățile tipăririi adesea și în timpul nopții, „că și noaptea o am făcut-o în unele vremi în loc de zi".

S-a spus mai sus (p. 388—391) că epoca lui Șerban Cantacuzino și a lui Brîncoveanu reprezintă o fază importantă în evoluția literaturii noastre religioase,

fiindcă din bogata literatură tradusă pînă atunci, într-o frămîntare de mai bine de două veacuri, încep să pătrundă timid în biserică, și în românește, textele care alcătuiesc partea citită în serviciul divin. În aceste vremuri, Radu Greceanu traduce în limba strămoșească partea din Minee, care era citită și care servea la edificarea morală a maselor. Mineele sînt texte liturgice, în care viețile de sfinți — prescurtate — sînt întrețesute cu imnuri de slavă în cinstea sfîntului (icoase, irmoase și condace), rînduite apoi pe luni și adaptate astfel pentru serviciul divin al fiecărei zile în parte. Mineele lui Radu Greceanu au fost traduse cu intenția de a fi întrebuințate în biserici și mitropolitul țării, Teodosie, lămurește astfel această destinație:

„Pentru că era învățăturile tipicului și ale orînduialelor la Mineiu scrise cu mîna, pre limba slovenească, iar preoții noștri de pre la sate nicidecum înțelegînd limba aceea, orînduialele besearecei nu se făcea deplin, nici viețile sfinților să citia, ascultătorii neînțelegînd..."

În Mineiul tradus de Radu Greceanu *s-au păstrat* însă imnurile (icoasele, irmoasele și condacele — care în originalul grec sînt în versuri, pentru a fi cîntate) în *limba slavonă*, deoarece traducerea lor era legată de o problemă de ordin muzical. Ritmul versificației, cerut de necesitățile melodiei bisericești — care trebuia să rămînă neschimbată — nu era ușor de iscodit în limba română. Abia peste trei sferturi de secol, mitropolitul Grigorie transpune în românește și cîntările, dar în Mineele tipărite de el, între 1776—1780, partea de sinaxar — adică textul privitor la viețile sfinților — reproduce cuvînt de cuvînt traducerea lui Radu Greceanu, care dealtfel a rămas pînă în zilele noastre în uzul bisericii. Mineele actuale reproduc cu mici schimbări textul lui Radu Greceanu, pentru partea biografică a sfinților, și versiunea mitropolitului Grigorie, pentru imnuri.

Spuneam mai sus că din compararea Bibliei lui Șerban cu celelalte traduceri ale Grecenilor se pot scoate lumini noi în chestiunea atît de discutată a rolului pe care l-au avut Grecenii în traducerea Bibliei de la 1688. O asemenea cercetare trebuie să pornească de la originalele grecești și, urmărind traducerile românești, să vadă dacă în felul în care sînt redate ideile din textul grecesc, în cuvintele românești pe care le alege, în ritmul frazei, nu se dezvăluia același traducător. Pînă la o asemenea lucrare de adîncire, mă mărginesc să pun dinainte două pasaje, unul din *Biblia de la 1688*, altul din *Mărgăritare*.

Iată, de exemplu, parabola semănătorului, după *Biblia din 1688* (Evanghelia lui Matei, 13), pag. 759:

„În zioa aceia eșindu Isus den casă, ședea lîngă mare. Și să adunară mulțime multă cătră dînsul, cătu-i fu lui a întra în corabie să șază și toată gloata sta pe țărmure. Și grăi lor multe în pilde, zicîndu:

Iată eși semînătoriul să samene. Și sămănăndu elu, unele căzură lîngă cale și veniră paserile și le mîncară pre ele. Iară altele căzură pre pietrișă, unde nu avia pămîntu multu, și numai cît răsăriră, pentru că nu avia de pămîntu adîncare. Deci răsărindu soarele, să păliră și pentru căci nu avia rădăcină, să uscară. Altele căzură pre spini și crescură spinii și le înecară pre iale. Iară altele căzură în pămîntu bun și da rodu, una o sută, alta șasezeci, iară alta treizeci.

Cela ce are urechi de auzirea să audă."

Iată acum și un pasaj din *Mărgăritare*:

„Dulce lucru iaste la un om plugariu să tragă plugul său ca să curățiaze țarina sa, și să facă brazdă și să dezrădăcineze mărăcinii și să samene sămînța, neavînd arătura mărăcini cari strică sămînța. Iară nu mult mai dulce iaste la cela care iaste învățătoriu cînd aruncă pildele lui întru auzire, care iaste neturburată. Pentru aceea dară, cu multă bucurie începem învățătura, că vedem arătura aceasta, adecă auzul vostru, curățit. Căci măcar că gîndul vostru nu-l vedem, iară văzînd ochii voștri că sînt deschiși și auzul vostru că-l aveți rădicat ca să ascultați; aciastă îmi dă semnu că și gîndul vostru iaste așăzat și gata să auză, pentru că la inima voastră nu pociu să intru să văz, ce văzînd ochii voștri rădicați în sus, îmi dau, că nu iaste la gîndul vostru nici o turburare, ce-mi zici cu pohtă samănă sămînțele. Că îngăduim și primim orice vei semăna pentru nădejdea rodului, pentru că toată grija lumească am gonit din gîndul vostru. Drept aceia și văzîndu-vă așa, cu osîrdie încep tot învățături și pilde mai înainte nădăjduindu-mă întru blagovodniia țarini, adecă a gîndului vostru."

Nu aș vrea să anticipez asupra cercetării de comparare a Bibliei din 1688 cu celelalte traduceri ale Grecenilor,—comparare care, făcută cu toată competența și grija neeesară, ar fi poate concludentă, — dar din claritatea și armonia frazei, din limba plină de miez a pasajelor de mai sus, căpătăm oarecum impresia că avem dinainte aceiași traducători: frații Greceanu.

BIBLIOGRAFIE

Ioan Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, discurs de recepțiune în Academie, București, 1904; A. Lapedatu, *Dascălul Damaschin;* N. Cartojan, *Introducerea limbii române în biserică* (comunicare citită la Academia Română, încă netipărită). Pentru *Pravoslavnica Mărturisire* a se vedea p. 165 a lucrării de față, și bibliografia de la p. 166. Pentru *Minee*, N. Cartojan, *Legenda lui Avgar în literatura veche românească*, extras din *Convorbiri literare*, LVII (1925, p. 243—261) și Iulian Ștefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română*, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251.

Despre Biblia din 1688, susțin paternitatea lui Nicolae Milescu: B. P. Hasdeu, în revista *Traian*, 1870 (nr. 8), p. 32; Èmile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spatar Milescu, ambasadeur du Tzar Alexis Mihailovici en Chine*, Paris, 1883. Sbiera, în *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 54, admite în parte ipoteza lui Hasdeu: „Opiniunea aceasta (B. P. Hasdeu) poate să fie întemeiată deplin sau numai în parte". N. Iorga, în *Istoria literaturii religioase a românilor*, întemeindu-se pe indicațiile din epilog, arată rolul fraților Greceanu în traducerea Bibliei; însă, după descoperirea unei copii muntene a Bibliei, anterioară tipăriturii din 1688 (a se vedea despre acest manuscris o comunicare de Ioan Bianu, în *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXXVIII, p. 5, partea administrativă și dezbaterile), N. Iorga a atribuit traducerea Bibliei lui Nicolae Milescu, în studiul: *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1687 a lui Nicolae Milescu; prefața Bibliei elinești din Veneția 1687, un manuscript necunoscut al lui Nicolae Milescu; cîteva prefețe grecești necercetate*, publicat în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secțiunii Istorice, seria II, tom. XXXVIII, București, 1915.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

Tot lui Nicolae Milescu atribuie traducerea Bibliei, P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu* (1636—1708), extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1925, 1, p. 50—52. Chestiunea este reluată de d-l Const. Solomon, *Biblia de la București (1688). Contribuțiuni noui istorico-literare*, Tecuci, 1932, aducînd în sprijinul fraților Greceanu argumentele analizate mai sus; N. Iorga, *Biblia lui Șerban-vodă*, în *Revista istorică*, XXIV (1938), p. 193—196. Părerea lui N. Iorga susținută și de G. Pascu, *Note despre Milescu*, în *Revista critică*, IV, 1930, p. 90—97.

Despre raporturile Bibliei cu celelalte traduceri anterioare, Șt. Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, II, curs litografiat ținut la Facultatea de litere din București, 1939—1940, p. 344—363.

Despre toate traducerile lui Radu Greceanu a se vedea: Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, unde textele tipărite sînt descrise, cu extrase din prefețe și epiloguri și cu facsimile (la anii respectivi). Vezi și adaosele din I. Bianu și D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, București, 1944.

Pentru bibliografia fraților Greceanu și opera istorică a lui Radu Greceanu, a se vedea mai jos, p. 455—460.

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANU

Antim Ivireanu este cel mai de seamă dintre mitropoliții munteni, prin munca lui neobosită în cultura religioasă a neamului, prin cuvîntările lui îndrăznețe, dar pline de suflu moral, pentru societatea și timpul lui, și prin strălucirea pe care a știut să o dea scaunului mitropolitan din București.

Viața lui are încă pentru noi cîteva puncte obscure; cu deosebire sînt puțin cunoscute împrejurările copilăriei și tinereții lui, pînă la stabilirea în Țara Românească.

Se pare că era vlăstarul unei familii înstărite de georgieni din părțile Azovului, care pe vremea aceea se aflau sub stăpînire turcească. Căzuse din tinerețe în sclavie, fără să știm însă în ce împrejurări și nici cum a izbutit să-și recapete libertatea. Del Chiaro, care l-a cunoscut personal, ne spune că era „înzestrat cu talente rare", că „cunoștea sculptura, pictura și broderia" și că „ridicase la perfecțiune arta tipografiei". Izbutise să-și asigure prin aceste calități o situație independentă, probabil în Constantinopol, cînd Brîncoveanu l-a adus în țară. „Eu aci în țară — amintește el — n-am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă." Adus în țară de Brîncoveanu, fu însărcinat cu direcția tipografiei domnești de la mitropolie. Fără nici o legătură cu lumea, în atmosfera religioasă de la mitropolia Bucureștilor, se călugări și își alese ca loc de umilință creștinească și de muncă sihăstria retrasă în marginea Bucureștilor, ridicată pe o insulă liniștită a lacului Snagov. Acolo, departe de zvonul lumii, retras în mijlocul apelor, călugărul Antim, ales ca egumen al mănăstirii, a instalat o tipografie și a început o spornică activitate de imprimare, dînd la lumină, în acea epocă în care elenismul începuse să-și ia zborul la noi, o sumă de cărți grecești, unele cu caracter religios, necesare

serviciului divin, altele cuprinzînd norme de îndreptare în credința ortodoxă și, în sfîrșit, cîteva cu caracter didactic și moral. Alături de aceste texte grecești, Antim, care în răstimpul cît îl petrecuse în țară, învățase limba, pune sub tipar și cîteva cărți românești, între care și *Floarea darurilor* — *Fiore di Virtù*.

În primăvara anului 1705, Antim Ivireanu este ales ca episcop de Rîmnic, în locul lui Ilarion, care fusese depus din scaun, fiindcă se abătuse de la canoanele bisericești, de un sinod de arhierei, prezidat de patriarhul Dosoftei al Ierusalimului. Luînd în primire episcopia Rîmnicului, Antim introduce o nouă viață, instalînd și acolo tipografie. Această tiparniță întemeiată de Antim Ivireanu, cu mici întreruperi, a funcționat pe lîngă scaunul eparhial din Rîmnic pînă aproape de vremurile noastre și, cu ajutorul ei, Antim a continuat munca de cultură începută la Snagov. La Rîmnic, Antim a stat numai trei ani.

În ianuarie 1709, bătrînul mitropolit Kir Teodosie, după ce păstorise țara 40 de ani, a închis ochii „de slăbiciunea bătrîneților, cît și de altă osebită a trupului boală", spune Greceanu, lăsînd pe patul de moarte „diată", ca să fie ales în locul lui, ca vlădică al țării, Antim, episcopul de Rîmnic. După înmormîntarea mitropolitului Teodosie, Brîncoveanu, patriarhii, arhiereii și toată boierimea, adunîndu-se în casa mitropoliei, hotărăsc, urmînd ultima voință a celui răposat, să aleagă mitropolit pe Antim. Obținîndu-se consimțămîntul patriarhiei din Constantinopol, ceremonia se îndeplinește în ziua de 22 februarie, în duminica ortodoxiei, oficiind liturghia patriarhul Alexandriei, în prezența domnului însuși. Radu Greceanu în cronica sa ne povestește consacrarea lui Antim, cu amănunte care nu sînt lipsite de coloritul epocii. După oficiarea liturghiei: „.... au trimes măria sa pe Ștefan Cantacuzino marele postelnic — acesta era fiul stolnicului și domnul de mai tîrziu — cu carîta cea frumoasă domnească și cu alai frumos la sfînta mitropolie de l-au proscalisit să vie la curte, pe carele aducîndu-l pre scara cea mare, pre Divan, s-au împreunat cu măria sa vodă, sărutîndu-i mîna și făcîndu-i frumoasă orație de păstoria ce i s-au dat, iproci.

După aceea, șezînd puțin la voroavă, au poruncit măria sa de au mers toți boiarii în casă-i și, bînd vutcă și sinaharisindu-l, au mers toți boiarii de i-au sărutat mîna, iar mai sus pomenitul vel postelnic au mers cu sfinția sa de l-au dus iar la sfînta mitropolie."

Ni s-a păstrat și cuvîntarea pe care Antim Ivireanu a rostit-o cu prilejul urcării sale pe scaunul mitropolitan — și care este un model de umilință creștinească. Evocînd icoana Mîntuitorului, noul mitropolit amintește ascultătorilor săi că Dumnezeu ori de cîte ori a voit să întoarcă lumea de la calea răutăților, a nelegiuirilor și a viițiilor, nu a trimis asupra ei fulgerele mîniei, nici n-a trimis îngerii săi din cer în toată strălucirea lor, ci a ales ca instrumente ale voinței sale divine oameni simpli, din cele mai de jos straturi ale poporului: din rîndul păstorilor sau al pescarilor. Din pescarii de pe țărmurile lacului Genisaret și-a ales Mîntuitorul apostolii săi și i-a trimis în toate unghiurile pămîntului, ca să „arunce mrejile în adîncul necredinței", care „înecase toată lumea" cufundată „în valurile drăcești" — și să culeagă sufletele oamenilor pentru credința în evanghelia mîntuitoare. Și întorcîndu-se apoi la evenimentul zilei — ridicarea lui în scaunul mitropolitan — cu acea umilință a

călugărilor din trecutul de muncă culturală a mănăstirilor noastre, el îndreaptă către boierime aceste mișcătoare cuvinte:

„Pentru aceea dar nu este minune, iubiții mei ascultători și cinstiți și de bun neam boieri, de m-au rînduit și pre mine Dumnezeu și m-au pus, om mic fiind și smerit, păstor mare... N-au căutat Dumnezeu — spune el mai departe — la micșorarea și netrebnicia mea, nu s-au uitat la sărăcia și străinătatea mea, n-au socotit prostia și neștiința mea, ci au căutat la bogăția și noianul bunătății sale; și au acoperit de către oameni toate spurcăciunile și fărdelegile mele, cari sunt mai multe decît perii capului meu și decît nisipul mării, și m-au înălțat, nevrednic fiind, la această stepână [1] și mare vrednicie a arhieriei, și m-au trimes la dumneavoastră să vă fiu păstor, părinte sufletesc, rugător către Dumnezeu pentru sănătatea și spășenia dumneavoastră și a cinstitelor caselor dumneavoastră, purtătoriu de grije la cele ce ar fi spre folosul mîntuinței, și să vă fiu de mîngîiere la *scîrbele robiei cei vavilonești a lumii aceștia.*"

În aceste ultime cuvinte era desigur o discretă aluzie la starea nenorocită în care se aflau atunci țările românești sub suzeranitatea turcească, — căci într-alt loc, căutînd să ridice avîntul religios al norodului său, el laudă dreapta credință a poporului, pe care acesta și-o păzește *„curată și nesecurtată, fiind înconjurați și îngrădiți între hotarele celor străini de feliu și împresurați de atîtea nevoi și scîrbe, ce vin totdeauna neîncetat de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta"*. Asemenea aluzii transparente la suferințele și durerile pe care le îndura țara din partea turcilor, care nu se mai săturau urcînd necontenit birurile și angaralele, trebuie să fi găsit, cu toată discreția lor, un adînc răsunet în sufletul contimporanilor.

Încheindu-și cuvîntarea de înscăunare arhierească, blagoslovenia asupra domnului și *boierilor*, mitropolitul își îndeamnă ascultătorii ca să înfăptuiască „toate cîte sunt adevărate, cîte sunt cinstite, cîte sunt drepte, cîte sunt curate, cîte sunt iubite, toate cîte sunt cu nume bun și lăudate", pentru ca, după petrecania acestei vieți, să se învrednicească cu toții — păstorul sufletesc și norodul — a auzi glasul Mîntuitorului: „Slugă bună și credincioasă, preste puțin ai fost credincios, preste multe te voi pune; intră întru bucuria Domnului tău". Această simbolică evocare a cuvîntului din parabola evanghelică, în ziua în care urca treptele scaunului mitropolitan, au servit într-adevăr ca o deviză de muncă pentru tot restul vieții sale. Nu și-a cruțat nici timpul, nici vîrsta, ci a continuat cu mai multă rîvnă munca tipografică, încurajînd, stimulînd, lucrînd el însuși la sporirea cărților necesare pentru serviciul divin și pentru edificarea morală a poporului. Cinci tipografii lucrau neîntrerupt în țară și multe cărți se împărțeau în dar bisericilor și mănăstirilor. Din cînd în cînd, rodul muncii lui Antim mergea, prin dărnicia lui Brîncoveanu, și la creștinii ortodocși de peste granițe, pînă departe în răsărit, la arabi și la georgieni.

O altă latură importantă din activitatea de edificare morală a lui Antim Ivireanu este propovedania. În zilele de mari sărbători creștinești, mitropolitul, după ce săvîrșea serviciul liturgic, se urca în amvonul mitropoliei, de unde, în cuvîntări pline de avînt, după ce slăvea evenimentul religios, se îndrepta

[1] *Stepână* — treaptă.

către poporul său, pe care se străduia să-l înalțe sufletește către puritatea moralei creștine.

Și nu se mulțumea numai să răscolească sufletele prin cuvinte bine gîndite și mișcător spuse, ci cu acea rîvnă pe care o găsim numai la acei ce trăiesc adînc în sufletul lor credința pe care o propovăduiesc, cu acea deplină consecvență între vorbă și faptă, Antim Ivireanu a întrebuințat toată agonisita unei vieți de muncă fără răgaz, în opere de binefacere. „Antim făcu în București — ne spune Del Chiaro — șase edificii din fundament, o măreață mănăstire cu o prea frumoasă biserică în onoarea tuturor sfinților." E vorba de biserica Antim. În „așezămîntul" cu care înzestrează mănăstirea, el înfățișează, cu smerenia obișnuită, munca și năzuințele vieții lui, în cuvinte care vibrează din adîncul celor două veacuri trecute:

„N-am lipsit — spune el — pînă acum, după putința noastră a învăța turma cea cuvîntătoare, cele de folos și mîntuitoare, și cu laptele cel dulce al cuvîntului a o hrăni. Așijderea și spre ridicarea, adausul și podoaba sfintelor lăcașuri, multă pohtă și rîvnă dumnezească am avut... că din ostenelele mele cele multe, din tipăritul cărților și din milostenii le îndurătorilor creștini, neam învrednicit de am înălțat din temelie — și se lămurește aci o senină satisfacție sufletească — biserică frumoasă aci în București... zidit-am și împrejurul ei chilii destule și alte lăcașuri pentru odihna egumenului și acelora ce vor vrea să aleagă viața sihăstrească."

Pentru întreținerea mănăstirii, Antim a adăogat danii numeroase de „moșii, mori, stupi și dobitoace de tot feliul".

Și pentru a se vedea ce frumoase și înalte gînduri creștinești se frămîntau în sufletul acestui străin, care se alipise prin împrejurările vieții așa de strîns de neamul și pămîntul românesc, citez acum dispozițiile pe care, cu limbă de moarte, le-a lăsat în testamentul lui:

„Să se afle pururea la casa bisericii 14 oameni pentru slujba bisericii...
Să se facă milostenie la săraci în toate duminicile.
Să aibă oarecare milă în toate sîmbete cei ce vor fi în temniță.
Să se îmbrace în ziua de joi-mare trei săraci și trei fete sărace.
Să se înzestreze pe an o fată săracă, a doua zi de Sf. Dimitrie.
Să se odihnească în trei zile streinii nemernici cu mîncare și sălășluire peste toată vremea.
Să se îngroape cu cheltuiala casei săracii ce-i scot prin ulițe morți, cerșind milă pentru îngroparea lor.
Să se hrănească *trei copii ce ar învăța carte* și dascălul lor să-și ia plata ostenelei din mănăstire.
Să se ție *două tipografii*: una grecească și alta românească, pentru folosul obștei și pentru agoniseala casei."

Față de atîți episcopi și vlădici ieșiți din durerile neamului nostru, care, fără munca trudnică a lui Antim, au strîns averi ce s-au irosit fără urmă, icoana acestui vlădică, străin de origine, dar care s-a identificat cu neamul nostru, se desprinde din cadrul patriarhal al trecutului, ca o mustrare și ca o pildă vie de virtuți creștinești, de energie, de muncă și de iubirea aproapelui.

Cu toată strălucirea pe care Antim a dat-o domniei lui Brîncoveanu, prin neobosita activitate desfășurată de el pe tărîmul culturii religioase, cu tot

devotamentul și dragostea pentru neamul pe care-l ridicase la o treaptă așa de înaltă, totuși raporturile dintre el și domn se turburară în preajma anului 1713.

Era pe timpul războiului dintre ruși și turci. Brîncoveanu, care, în scrit sorile sale către brașoveni, se plîngea de lăcomia turcească („Ne-au încărca-cu dările cît este peste putința săracilor și nu mai contenesc cu cerutul"), intrase și el în legături cu Petru cel Mare, în care cea mai mare parte din boierimea noastră vedea un mîntuitor de sub jugul turcesc. Dar potrivit liniei politice pe care domnul român și-o trăsese cu sfatul bătrînilor săi boieri, el nu înțelegea să-și expună țara urgiei turcești și tătărești, trecînd fățiș de partea creștinilor, înainte ca aceștia să sfărîme puterea turcească.

Mitropolitul Antim, ca vlădică ortodox, hrănit cu literatura canoanelor și a polemicilor dogmatice, avea — dealtfel în conformitate și cu dispozițiunile pravilelor bisericești și cu sentimentul general al țării — o puternică aversiune împotriva păgînilor. De aceea, el nu putea să vadă decît cu ochi buni desfacerea țării de turci și alăturarea ei de popoarele creștine, sub scutul crucii. Brîncoveanu însă se simțea stînjenit de activitatea mitropolitului său, care ieșea din sfera strictă a atribuțiilor sale de păstor sufletesc și încălca domenii ce aparțineau numai domnitorului. Făcîndu-se exponentul partidei care ținea cu creștinii, Antim primise prin Vlasie Stegarul, universalul țarului — adică tratatul de alianță — precum și cererile de zaherea (provizii), pe care le prezentase lui Brîncoveanu. Curînd după aceasta, cînd spătarul Toma Cantacuzino, cu vreo cîțiva boieri mai îndrăzneți, nesocotind indicațiile domnului, trecură fățiș de partea rușilor și atacară Brăila cu generalul Reut, circulă zvonul că mitropolitul însuși intrase în această înțelegere ascunsă. Radu Popescu pretinde că însuși Antim ar fi îndemnat pe Toma Cantacuzino și pe ceilalți boieri să treacă fățiș de partea rușilor și să atace Brăila.

Brîncoveanu nu se putea împăca în cugetul său cu această activitate a mitropolitului. Ecoul nemulțumirii lui se străvede limpede în cronica pe care o scria la curte, sub ochii lui Brîncoveanu, logofătul Radu Greceanu. Povestind primirea universalului de către mitropolitul Antim, cronicarul domnesc ține să sublinieze greșeala acestuia astfel:

„O! Cît iaste fără de cale și fără de cuviință părții cei bisericești a se amesteca în lucrurile cele politicești, și în politia și eparhia ce se află a se arăta zavistnic și turburător; și turmei ce-i încredințase lui de bine, carele în stepena și cinstea vlădiciei l-au adus și l-au înălțat, vrăjmaș și împotrivnic — lucru foarte neplăcut și lui Dumnezeu și oamenilor."

Cu tactul lui deosebit, Brîncoveanu nu a vroit să dea proporții acestui conflict cu mitropolitul, în acele vremuri nesigure, cînd turcii îl acuzau că, din îndemnul lui, Toma Cantacuzino a trecut de partea rușilor.

Dar nemulțumirea domnului, care mocnea ascunsă în adîncul sufletului, crește dospită și prin „răutatea și zavistia care — spune Ivireanu în apărarea lui către domn — nici a lipsit, nici va lipsi din lume, pentru că este pornit omul din tinerețele lui spre cele viclene și nu se părăsește a nu zavistui binele și cinstea altuia". Antim pretinde că „pre cei ce sunt pricina răutății îi știu cine sunt, cum mă știu pre mine însumi". Unul dintre aceștia pare să fi fost duhovnicul domnului, călugărul din Athos, ajuns mitropolit de Nisis, Mitrofan Tasitul. Acesta, care se pare că rîvnea locul lui Ivireanu, vine într-o duminică din ianuarie 1713, „pe vremea chindiei" — notează Ivireanu — la mitropolie

și-i cere, în numele domnului, să demisioneze de bunăvoie, adică să facă, cum se zicea în limba timpului, „paretesis" — că dacă în 15 zile nu renunță singur la scaunul mitropolitan, Brîncoveanu va cere patriarhiei să-l caterisească. După două zile de zbucium, mitropolitul Antim se înfățișează într-o zi de marți, seara, la curtea domnească și, discutînd în taină învinuirile ce i se aduceau, declară că se va retrage de bunăvoie din vlădicie, dar înmînează în același timp domnului apărarea sa. Din această apărare, aflăm care erau capetele principale ale acuzării.

Era mai întîi vechea pîră că a viclenit — a trădat cum am zice azi — pe domn; și apoi altele mai nouă: că este străin de țară, că a împovărat casa mitropoliei cu datorii.

Antim spulberă punct cu punct învinuirile aduse. De-a viclenit pe domn, „să fie sub legătura cea grea a afuriseniei". Dacă a grăit în biserică propovăduind cuvîntul lui Dumnezeu, „au afară în taină, sau de față înaintea domnului", vreun cuvînt care să nu fi fost pe placul lui, aceasta a grăit-o — zice el—„din datorie, cu un păstor sufletesc". În țară n-a venit „de bună voia lui, nici de vreo sărăcie sau lipsă", nici mănăstirea Snagovului nu a luat-o cu sila; la episcopia Rîmnicului „nici în vis nu s-a gîndit să ajungă arhiereu", iar la mitropolie n-a ajuns „nici cu silă, nici cu mite, nici cu rugăciuni". În ce privește acuzarea că ar fi îndatorat prin conducerea lui casa mitropoliei, el amintește cu multă discreție operele de binefacere îndeplinite: „De vei zice măria ta pentru ce am îndatorat casa, de am făcut cele ce am făcut, am multe de mi s-ar ține în seamă, carele nu sunt făr de cale". Și amintind că a cheltuit ca la o casă a lui, adaogă:

„Pre aceste vremi cine nu este dator, din cîți ne fierbem într-această ticăloasă de țară? Că întîi și pre măria ta te auz totdeauna zicînd că este datoare țara cu 200 și mai bine de pungi. Oare acea datorie măria ta o faci, au întîmplările vremii? Și acestea au adus și pre alții și pre mine la datorie."

Brîncoveanu, citind apărarea mitropolitului, nu dă nici un răspuns. Răgazul celor două săptămîni se scurge, fără ca Antim să cunoască intenția domnului. În ziua de 3 februarie, el prezintă domnului o a doua scrisoare, prin care el anunță că nu va ieși din porunca lui. Roagă însă pe domn să facă chiverniseala pungilor de bani cu care e datoare mitropolia, să ridice zapisele de la datornici și să i le dea în mînă lui, ca să se pună capăt scandalului și să poată face „paretesis". Încheindu-și apărarea, el face un discret apel la conștiința domnului, în aceste mișcătoare cuvinte:

„Iar măria ta fă ca un domn creștin și milostiv și nu mă lăsa să ieș obidit și cu lacrămile pe obraz, că va fi păcat; și precum nu te pripești la cele politicești a face răsplătire, pentru cinstea domniei, așa nu te pripi nici la cele bisericești, pentru cinstea lui Dumnezeu, că răul a se face este lesne, iar a se desface este cu anevoie."

Brîncoveanu, care avea, ca mai toți domnii din trecutul nostru, o puternică conștiință religioasă — e de amintit aci cuvintele cu care și-a îmbărbătat copiii în clipa în care, pe țărmul Bosforului, călăul se îndrepta spre ei cu sabia în mînă: „Copiii mei, fiți curagioși; am pierdut tot ce am avut în această lume; cel puțin să mîntuim sufletele noastre și să ne spălăm păcatele în sufletele noastre" — Brîncoveanu, care avea o asemenea conștiință religioasă,

aducîndu-și aminte de tot ceea ce țara datora lui Antim Ivireanu, a cumpănit lucrurile drept și a închis definitv acest incident dureros.

Antim continuă să conducă biserica Țării Românești cu aceeași rîvnă, dar curînd, după zguduitoarea moarte a lui Brîncoveanu, veni și sfîrșitul marelui său mitropolit.

Sub domnia lui Ștefan Cantacuzino, Antim își văzu liniștit de vlădicia lui, dar sub Nicolae Mavrocordat lucrurile se turburară.

Nicolae Mavrocordat, primul domn fanariot trimis de turci, nu era pe placul boierimii pămîntene. Cîțiva dintre fruntașii ei, refugiați în Ardeal, intraseră în legătură cu imperialii peste capul domnului și izbutiseră să aducă, în toamna anului 1716, o mică frîntură de oaste germană în țară. O companie dintr-un regiment de cătane germane — după cum spune un contimporan — trecu hotarul munților și, scăpînd vama din Cîineni, prinse slujitorii domnești care strîngeau dăjdiile. Vameșii și căpitanii dau de știre domnului și, în îngrijorarea care cuprinsese curtea domnească, deodată se întinde panica în populația Bucureștiului, care alerga năucită pe străzile orașului, strigînd: „Nemții! Nemții!" Mavrocordat, surprins de acest zvon, își face repede bagajele și cu boierii devotați pornește spre Giurgiu, ca să aștepte desfășurarea evenimentelor. În puterea nopții, ajungînd în satul Odaia din jud. Vlașca — spune Del Chiaro, care făcea parte din cortegiu —, poposesc în bordeiul unui țăran, ca să odihnească puțin caii. Între acestea, mitropolitul Antim cere voie de a se întoarce în București, susținînd că datoria lui de păstor sufletesc îi impune să nu-și părăsească turma în împrejurări așa de nenorocite ca acelea. În toiul discuției, mitropolitul este chemat afară, unde i se înmînează o scrisoare, trimisă din București de către preotul ortodox venit din colonia grecească a Veneției, Giovani Abrami, predicatorul curții lui Brîncoveanu, prin care este înștiințat că principele Gheorghe Cantacuzino a intrat în țară cu 12 000 de ostași, ca să ocupe scaunul. Aducînd această veste domnului, Antim, care nu mai credea că Mavrocordat se va întoarce pe tron, hotărăște să se întoarcă în București, iar Mavrocordat, cuprins de spaimă, pornește în grabă spre Giurgiu, unde ajunge în revărsatul zorilor. Turcii din Giurgiu, surprinși de sosirea neașteptată a domnului și a boierilor și aflînd cele petrecute, sînt cuprinși de panică; se strîng cu toții în cetate și se îmbulzesc să treacă Dunărea spre Rusciuc, în bărci și corăbii. Între acestea, curierii sosiți din București aduc vestea liniștitoare că nici un neamț nu se află acolo.

Mavrocordat, care fusese învestit la urcarea sa pe tron și cu titlul de serascher al ținuturilor sud-dunărene, ceru pașilor din cetățile de pe malul Dunării să-i pună la dispoziție cîteva sute de tătari și turci, cu care intră în București, în ziua de 10 septemvrie.

Răzbunarea lui împotriva boierilor care uneltiseră împotrivă-i fu cruntă. Brezoianu, care ațîțase pe boieri împotriva lui Mavrocordat și vroise să se proclame domn în lipsa lui, fu tăiat în bucăți, la fîntîna lui Radu-vodă. Alții au fost închiși, bătuți la tălpi și impuși la biruri grele. Bălăceanu, torturat spre a plăti mai curînd amenda impusă, fiindcă se rugase lui Dumnezeu ca să vie odată nemții să scape țara de jugul aspru, a fost decapitat, și abia i s-a îngăduit de a fi spovedit înainte de moarte și de a i se face înmormîntarea, după datină, ca pentru moarte naturală. De această urgie nu scapă nici mitropolitul care refuzase să-l urmeze pe domnul refugiat în fuga lui și se în-

torsese în București în mijlocul norodului, unde—pretinde Radu Popescu—ar fi uneltit cu boierii împotriva domnitorului.

Din porunca lui Mavrocordat, Antim fu adus la curte, dar pe cînd scobora din rădvan ca să urce scările palatului, fu năpădit de turci, care erau cît p-aici să-l ucidă. Cu toată stăruința lui de a fi dus înaintea lui Mavrocordat, fu ridicat pe sus și închis în beciurile palatului, împreună cu predicatorul curții, Ioan Abrami, cel care-i comunicase, pe cînd se afla cu Mavrocordat pe drumul Giurgiului, știrea falsă că Gheorghe Cantacuzino este gata să intre în București.

În beciurile închisorii, mitropolitul este ținut mai multă vreme. În răstimp Mavrocordat silește pe Antim, prin amenințări, să-și dea demisia din demnitatea de mitropolit și alege în locul lui pe fostul duhovnic al lui Brîncoveanu, Mitrofan. Dar lucrurile nu se mărginesc aci. Mavrocordat obținuse între acestea de la patriarhul din Constantinopol, de care atîrnau pe atunci mitropoliile noastre, caterisirea lui Antim. Astfel Antim este despopit, sub acuzarea de vrăjitorie; i se puse un potcap roșu în locul mitrei de mitropolit; i se ridică numele monahal de Antim și i se redă numele său laic de Andrei și, în sfîrșit, i se citește sentința prin care e condamnat la închisoare pe viață, în mănăstirea din Muntele Sinai.

Pentru a preîntîmpina o eventuală revoltă a populației, Antim fu ridicat și pornit în miez de noapte, „cu carul sub paza unor turci". Aceștia trecură cu el Dunărea, și ajungînd în „Galipoli, lîngă rîul Dulcia, care trece prin Adrianopol" — de fapt știrea o culeg din Del Chiaro — îl uciseră și-l aruncară în rîu.

Astfel, printr-o stranie coincidență a destinului, marele mitropolit, care prin rîvna lui culturală a dat o strălucire deosebită curții lui Brîncoveanu, și-a încheiat viața ca și protectorul său, între păgîni, prin moarte silnică.

ACTIVITATEA LUI ANTIM

TRADUCEREA CĂRȚILOR DE RITUAL. Epoca lui Șerban Cantacuzino impusese citirea în biserici a Evangheliei și a Apostolului în limba română — pe lîngă Cazania care se citea din vremea lui Matei Basarab. Serviciul liturgic se oficia însă mai departe în limba slavonă. Deși un vlădică luminat ca mitropolitul Dosoftei afirmase, întemeindu-se pe textele Sfintei Scripturi, drepturile limbii naționale și începuse opera de tălmăcire a cărților de ritual, totuși limba română nu putea încă să ia locul limbii slavone în biserică. Nu putea să-l ia, fiindcă nu se găseau traduse în limba noastră toate cărțile de ritual necesare serviciului divin.

Opera de traducere a cărților de ritual nu era o chestiune ușoară. Dimpotrivă, ea era legată de o problemă dificilă.

Nu era destul să se transpună cuvintele slave pe românește, fiindcă unele părți trebuiau cîntate în cursul serviciului divin, pe o melodie care nu se putea schimba, iar cuvintele românești trebuiau astfel alese și orînduite, încît să aibă ritmul cerut de necesitățile melodice ale muzicii bisericești. Problema traducerii se complica astfel cu o problemă de ordin muzical. În sfîrșit, se adaogă faptul că nu era ușor a găsi în limba română de-atunci termeni corespunzători pentru subtilitățile dogmatice.

Ne aflăm dar în domnia lui Brîncoveanu într-o epocă de tranziție. Limba slavă nu mai era înțeleasă de cler, iar limba română nu era încă deplin pregătită să-i ia locul.

De aceea, în epoca lui Brîncoveanu, inovația introdusă mai înainte de mitropolitul Ștefan, de a tipări cărțile de slujbă cu tipicurile în românește și cu rugăciunile în slavonește, continuă. Tipografia din Buzău, pusă sub conducerea episcopului Mitrofan, este prinsă între anii 1697 și 1702, aproape exclusiv cu tipărirea acestui fel de cărți de ritual bilingve [1]. În predosloviile cărților, episcopul Mitrofan lămurește astfel năzuințele muncii sale:

„... Deoarece (cărțile) mai dinainte tipărite nu sunt cu tipicul românesc, drept aceea m-am îndemnat de am tipărit cu toate învățăturile românește, pentru înțelegerea tuturor."

În procesul de introducere a limbii române în biserică, textele acestea de slujbă reprezintă un stadiu intermediar între epoca slavonă și epoca limbii naționale.

Pentru a ridica, măcar vremelnic, nivelul bisericii și al clerului, Brîncoveanu întemeiase, într-adevăr, o școală pentru învățarea limbii slavonești de către „copiii de vîrstă fragedă". Antim Ivireanu însuși tipărește la Snagov, în 1697, o *Gramatică slavonească*, pe care o găsește cu atît mai necesară cu cît:

„... în bisericile dumnezeiești — zice el în prefață — noi ne-am obicinuit a ceti slavonește; dar necunoscînd această limbă, care ne este străină, nu a noastră, putem de multe ori să cădem în greșeli..."

Dar toate încercările de a reînvia un trecut mort au rămas infructuoase. Limba slavă nu mai putea dăinui multă vreme în bisericile noastre, nici chiar sub forma cărților bilingve.

În aceste vremuri de răscruce, cînd clerul nu mai putea mînui slavona, iar limba maternă nu era încă pregătită să pătrundă în altar, începe să se introducă în unele biserici, desigur sub influența marilor patriarhi și cărturari greci de la curtea domnească, serviciul divin în limba greacă. La curtea lui Șerban Cantacuzino și a nepotului său de soră Constantin Brîncoveanu, întemeietori ai Academiei grecești și sprijinitori ai ortodoxiei în Orientul oprimat sub stăpînirea turcească, vin cei mai de seamă prelați ai Răsăritului grecesc, în frunte cu marele cărturar și luptător pentru păstrarea normelor de credință pravoslavnică, patriarhul Dosoftei al Ierusalimului. Sub influența acestor mari cărturari ai ortodoxiei s-a introdus, la început în unele biserici, slujba religioasă în limba grecească.

---

[1] Iată, pentru documentare, lista cărților bilingve tipărite la episcopia din Buzău, unde păstorea Mitrofan:

1697 — Triod
1698 — Minei
1699 — Molitvenic
1700 — Octoih și Triod
1701 — Molitvenic
1701 — Penticostar
1702 — Liturghier
1702 — Molitvele vecerniei. O altă ediție, se pare, în 1703, I. Bianu și D. Simonescu, *Bibl. românească veche*, IV (Adăogiri și îndreptări), p. 29, nr. 38.

Era o încercare de a întări biserica, îndrumînd-o direct către izvorul Evangheliei și al Liturghiei, căci se știa de mult la noi că sursa scripturilor sfinte este limba grecească:

„Apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decît în păraie, că de ce să departă apa de izvor, totu-i mai înmestecată și mai turbure; așa-i și izvoditul scripturei sfinte, totu-i mai curată în limba ce-au grăit Duhul Sfînt... în Testamentul Nou, grecească", spusese, încă din 1651, Simeon Ștefan, în predoslovia Psaltirei sale.

Dar limba greacă nu era nici ea înțeleasă nici de masele populare și nici de cler. Academia întemeiată de Șerban Cantacuzino și de Brîncoveanu nu avusese vreme să-și dea roadele. Limba română trebuia să-și croiască drumul către altar și să devină limba bisericii. Da fapt, pe timpul lui Brîncoveanu — ca și mai înainte — se citeau, în unele biserici, în limba poporului, cărțile fundamentale ale credinței: Evanghelia, Faptele Apostolilor și Cazania, pe cînd liturghia cu partea cîntată se oficia în slavonește sau în grecește. Aceasta ne-o confirmă și pastorul anglican Edmund Chisthul, care a însoțit pe ambasadorul englez din Constantinopol în drumul spre patrie și care a fost oaspetele lui Brîncoveanu și al stolnicului Constantin Cantacuzino.

Munca începută astfel în veacul al XV-lea în ținuturile muntoase ale Maramureșului și continuată în toate provinciile românești, dusese la introducerea parțială a limbii române în biserică. Ea trebuia cu vremea să triumfe definitiv. Cărțile de ritual trebuiau transpuse și în limba poporului și în această strădanie, se desfășoară de la o vreme activitatea lui Antim Ivireanu. El retipărește Evanghelia (1705), Apostolul (1704) adoptate serviciului divin din vremea lui Șerban Cantacuzino.

Începînd din 1706, Antim Ivireanu, pe atunci episcop de Rîmnic, văzînd că limba slavă nu mai poate fi menținută în biserică și, pe de altă parte, nici limba grecească nu putea fi introdusă, începe patronarea muncii grele de traducere și tipărire a textelor de ritual.

Din această activitate, au ajuns pînă la noi următoarele cărți:

1706 — Molitvenic
1706 — Octoih
1712 — Octoih
1713 — Liturghier
1715 — Molitvenic
1715 — Ceaslov
1713 — Liturghier

Aceste cărți erau destinate să fie întrebuințate în serviciul bisericii. Prefețele sînt în această privință concludente:

„Cum ca alte toate ce s-au scos românește, acum spre *trebuința preoților și a norodului* au fost de folos foarte, iată încă și aceasta — este vorba de Molitvenicul din 1706 — mai tare a fi că ce nu e ca alte cărți bisericești a sluji în vremi rînduite, ci putem zice în tot ceasul".

Molitvenicul din 1713 conține o altă dovadă hotărîtoare :„Mărturie cum că *nu iaste oprită a sluji liturghia fieștece pravoslavnic în limba sa*". Mărturia este textul din scrisoarea Apostolului Pavel către romani, „la capitolul III, stih 29", pe care se întemeiase mai înainte patriarhul Antiohiei „Kyr Theodor

Valsamon", cînd la întrebarea patriarhului de Alexandria dacă este cu putință ca armenii, sirienii și alte neamuri „să slujească sfînta liturghie pre limba lor", răspunse: „de nu vor ști limba elinească, să slujească în limba lor."

Impulsiunea dată de Antim Ivireanu pentru introducerea limbii naționale în biserică, deși înăbușită în timpul domniilor fanariote, a sfîrșit totuși prin a birui.

Dar meritul cel mare al lui Antim Ivireanu, în istoria literaturii noastre, îl formează *Didahiile* sale.

DIDAHIILE. Mitropolitul Antim este, după cît știm pînă acum, primul care, rupînd cu tradiția, se urcă în amvonul mitropoliei, în zilele marilor sărbători, ca să grăiască poporului său drept de la suflet la suflet. Pînă la el, în biserica noastră, locul predicii îl ținea *cazania*; dar cazaniile, alcătuite cu multe veacuri în urmă, cuprindeau explicarea textelor evanghelice în linii general-omenești, ca pentru toate vremurile și pentru toate societățile, pe cînd societatea românească de la începutul secolului al XVIII-lea avea nevoie de o învățătură vie, adaptată la nevoile ei duhovnicești, la suferințele ei, la durerile ei. Mitropolitul Antim a înțeles acest mare adevăr și, de pe înălțimea amvonului, el a știut să găsească cuvinte mișcătoare de mîngîiere, care răsunau adînc în suflete, alinînd necazurile unui neam întreg, ca de pildă acele discrete aluzii la lăcomia nesățioasă a turcilor, care nu mai conteneau cu biruri și angarale.

Ce impresie puternică trebuie să fi produs asupra domnului și boierilor, adunați în biserica mitropoliei, clipa solemnă cînd vlădica, ridicînd spre cer privirea rugătoare, cerea Sfintei Fecioare, în ziua în care se comemora adormirea ei, să „dea luminatului nostru domn puterea" ca să apere țara *„de lupii cei văzuți și nevăzuți"*, și să păzească „această boierime de toate primejdiile și de toate vicleșugurile vicleanului și să le dea dragoste, uniciune, sporiu și ajutor întru toate".

Ca un adevărat „vraciu [1] al sufletelor" — cum se numește singur — subliniază calitățile și defectele societății pe care o călăuzea, și, cu o dragoste creștinească nețărmurită uneori, cu energie nebiruită alteori, caută să înfrîneze răul și să promoveze binele. Genul oratoriei religioase, tot atît de vechi ca și creștinismul, cultivat cu ardoare în toate bisericile Răsăritului și Occidentului, a ajuns firește la teme, imagini și formule consacrate, care s-au impus și au trecut de la un predicator la altul. Desigur că în cuvîntările mitropolitului Antim se găsesc imagini ca: „și cînd ieșim de la biserică, să nu ieșim deșerți, ci să facem cum face ariciul că, după ce merge la vie, întăi să satură el de struguri, și apoi scutură vița de cad broboanele jos și să tăvălește pre jos de se înfig în ghimpii lui și duce și fiilor", imagini ce pot veni de la Sf. Ioan Damasceanul [2]. Vor mai fi, desigur, și altele — poate chiar de la contemporanul său Ilie Miniat — dar valoarea didahiilor lui Antim Ivireanu stă în claritatea planului, în precizia ideii și a formei, și în vioiciunea stilului — și mai ales în legătura lor cu societatea timpului. Este o predică vie pentru contemporanii săi.

---

[1] „Vraciu" însemna în limba veche „doctor".

[2] D. Russo, *Studii și critice*, p. 24, nr. 1.

Didahiile sale ne dezvăluie, cu multă căldură, colțuri interesante din patriarhala viață românească de altădată, care, cu toată simplitatea ei, avea și trăsături etice, pline de duioșie:

„Am înțeles — grăiește el marilor boieri — cum că este obiceiul de vă adunați seara în divan și faceți puțină oratie înaintea domnului și după aceea cereți iertăciune. Și măcar că nu mi s-au întîmplat pînă acum să văz cu ochii, iar foarte mi-au plăcut și am fericit obiceiu bun ca acesta, că este lucru cuvios a cere iertăciune de la stăpîn și unul de la altul și nu numai mai marii noștri, nu numai întru această zi, ce vom să intrăm în zilele sfîntului post, ci pociu zice că să se cuvine să cerem iertăciune în toate zilele."

Atenția mitropolitului se îndreaptă însă, cu deosebită grijă, spre năravurile rele care duceau societatea românească a timpului său la decădere și pe care se străduia din răsputeri să le stîrpească. Privirea atentă a mitropolitului nu scapă acel năravurît al poporului nostru, care a impresionat neplăcut pe străini: sudalma. Contimporanul său, Del Chiaro, ne înfățișează în memoriile lui, cu oarecare admirație, îndemînarea cu care „băieți de șapte-opt ani conduceau grupe de cai la adăpost"; dar adaogă imediat că:

„... dacă vreun cal se abătea din grup, băiatul îl striga rechemîndu-l cu înjurături triviale, iar dacă nu izbutea, începea să plîngă, continuînd totuși pomelnicul de înjurături obscene, fără să cunoască înțelesul lor. În popor, părinții înșiși deprind copiii cu înjurături și se delectează cînd aceștia descurcă primele silabe din expresii triviale, măgulindu-se chiar cînd combină noi înjurături. În timpul celor șapte ani de ședere în Valahia, n-am avut ocazia să aud ca cineva să fi fost pedepsit pentru înjurături, fie de către instanțele judiciare sau de cele bisericești."

Cu adîncă indignare, Antim se ridică în predicile sale, rostite de pe înălțimea amvonului mitropoliei, împotriva acestui năravcare ne scobora înaintea străinilor:

„Ce neam — întreabă el — înjură ca noi de lege, de cruce, de cumineătură, de morți, de pomene, de lumînare, de mormînt, de suflet, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie și de toate tainele sfintei biserici? Și ne ocărîm și ne batjocorim însine legea; cine dintre păgîni face aceasta?"

Se pare că autoritatea bisericii începuse să scadă, în parte — trebuie s-o spunem; reiese aceasta chiar din unele predici ale mitropolitului — și din pricina clerului, care nu era totdeauna la înălțimea misiunii sale. Lumea se ducea mai des „pre la cîrciume, pre la hore și pre la jocuri", decît la biserică, iar cînd venea la „sfintele biserici", în loc să asculte slujba și să se împărtășească cu „hrana cea duhovnicească", „vorbesc și rîd și fac cu ochiul unul altuia, mai rău decît pe la cîrciume".

Combătînd cu energie această lipsă de respect față de cele sfinte, el atacă apoi fățărnicia și bigotismul acelor boieri care găsiseră mijlocul de a ocoli taina spovedaniei, avînd „cîte doi duhovnici, unul la țară și altul la oraș: la cel de la țară, ca la un om prost, spune păcatele ce le socotește el că sunt mai mari, iar la cel de la oraș spune păcatele ce le socotește că sunt mai mici, — neguțătorind și meșteșugind taina ispovedaniei".

Nici pe frumoasele jupînese din vremea lui Brîncoveanu, îmbrăcate după moda grecească și iubitoare de lux, nu le cruță. Într-adevăr, năzuința

după podoabe a jupîneselor de la curtea lui Brîncoveanu uimise și pe străini. Același Del Chiaro ne semnalează astfel luxul din timpul său:

„În zile de sărbătoare — spune el — se gătesc cu haine bogate și juvaeruri scumpe, cu salbe de monede de aur de diferite mărimi, pînă la valoarea de zece galbeni una."

Mitropolitul Antim, într-o predică, ține să scoată în lumină și această ușurință a cochetelor contimporane și, luînd ca pildă pe Sara, soția lui Avraam, care nu se sfia să-și primească oaspeții frămîntînd pîine, întreabă:

„Oare să fie acum vreuna așa? Ba, căci ia scoate mîna Sarei! O văd plină de cocă. Scoate și mîna unei muieri de acum! O văd plină de inele și de scule. Caut și văd fața Sarei, plină de pielm [1]. Văd și fața unei muieri de acum, plină de fleacuri drăcești."

Dar ceea ce este de admirat la acest mitropolit, străin ca origine de neamul nostru, este energia cu care, ridicîndu-se la înălțimea vremurilor sale, pune degetul pe rana de care sîngera poporul său. În epoca în care el a păstorit, luptele sîngeroase dintre partidele boierești și patimile dezlănțuite de ele, deși păreau domolite prin cîrmuirea înțeleaptă și blîndă a lui Brîncoveanu, totuși, mocneau în adînc și aveau să tîrască în curînd, în volbura lor, nu numai persoana și copiii domnitorului, ci și autonomia țării. În acea atmosferă de patimi, de ură, de invidie și de comploturi, mitropolitul Antim, cu autoritatea morală pe care i-o dădea nimbul de sfințenie al misiunii sale, adresa boierilor în ziua în care biserica comemora Schimbarea la Față, cuvinte de înfruntare ca acestea:

„Hristos zice: « Pacea mea o dau vouă », iar noi nu voim să avem pace între noi, ci ne turburăm pururea pentru fieștece, ca valurile mării cînd le suflă vîntul. Hristos zice: « Nu judecareți ca să nu vă judece », iar noi de ar fi cu putință să nu ne treacă nici zi, nici ceas, cu judecarea și cu grăirea de rău, nu numai pre cei ce-i știm, ci și pre cei ce nu-i știm. Hristos zice: « Precum pohtiți voi să vă facă vouă oamenii, faceți și voi lor »; noi pohtim să ne cinstească toți, să ne dea toți plocoane și daruri, să ne dea de să ne fericească, să ne grăiască de bine, să ne facă toți după pohta noastră, să nu ne stea nimeni împotrivă, nici să ne zică nimica de am face verice rău. Iar noi pohtim să osîndim pre toți, să nu dăm nimănui nimica, să nu facem nimănui nici un bine, nici să se folosească nimenea de noi; pre toți îi hulim, pre toți îi grăim de rău, pre toți îi pîrîm, pre toți îi luăm în rîs și în batjocură; tutora le zicem că sunt nebuni și fără nici o socoteală; numai pre noi înșine, voiu cuteza a zice, ne facem și mai înțelepți decît Dumnezeu."

Revenind asupra aceleiași teme, într-o altă predică, el caută să zguduie adînc conștiințele, subliniind, cu toată vigoarea, fățărnicia contimporanilor:

„Ce folos a fi galben și ofilit de post, iar de pismă și de ură a fi prins? Ce folos este a nu bea vin și a fi beat de vinul mîniei? Ce folos este a nu mînca carne și cu hule a rupe carnea fraților noștri?"

Pentru a întinde ramura de măslin celor ce se învrăjbeau și se urau, el evocă — într-o imagine plină de plasticitate prin gradație și contraste, și de rezonanțe melodice prin simetria părților — scena din Evanghelie, cînd

[1] Făină albă ce se presară pe pîine.

corabia care purta pe apostoli și pe Mîntuitorul adormit este surprinsă de furtună:

„Mi se pare ca și cînd aș vedea înaintea ochilor mei chipul ei: de toate părțile să se afle vînturi mari, să se strîngă împrejurul vîntului nori negri și deși, toată marea să spumege de mînie și pretutindenea să se înalțe valurile ca niște munți. Mi se pare că văz corabia apostolilor că se luptă cu multă sălbătecie în turburarea mării: de o parte o bat valurile, de altă parte o bat vînturile și o turbură; de o parte o ridică spre ceriu, de altă parte o pogoară la iad. Mi se pare că văz pe fețele apostolilor... moartea zugrăvită... și toți cu suspinuri și cu lacrămi cerea cu rugăminte ajutor de la Hristos ce dormea: Doamne! mîntuiește-ne că pierim!"

Și explicînd apoi minunea liniștirii valurilor, numai prin credința cu care apostolii uniți într-un singur suflet și într-un singur glas, s-au rugat Domnului: „Doamne! mîntuiește-ne că pierim", el face o discretă aluzie la suferințele și la durerile țării: („... Toți pătimesc, toți sunt în scîrbă[1], toți suspină sub jugul cel greu al nevoiei... Și cum dar se va mîntui norodul, cum se va scutura această ticăloasă de țară de sarcina cea grea a relelor ce o supără?..."), pentru ca într-o frumoasă perorație să îndemne la unire și la dragoste.

Dar glasul mitropolitului răsuna în pustiu.

Cuvîntările lui, menite să răscolească puternic sufletele, nu au avut darul să potolească patimile și să stingă un obicei înrădăcinat din părinți. Și atunci, Antim se vede nevoit să purceadă de la vorbă la faptă:

„Și cine are acel obiceiu — revine el într-o altă didahie — de pîrește pe fratele său creștin, pentru ca să-l păgubească și să-l sărăcească, să se lase de acel lucru, că toate păcatele cîte va face, după ce se va ispovedi și-și va face canonul ce-i va da duhovnicul, i se vor ierta, iar acel păcat al pîrei nu se va ierta nici cu un mijloc, că este *mai mare decît uciderea*. Și iată că *vă poruncesc și vouă preoților*: cine ar veni la voi să se ispovedească și va avea acel păcat al pîrei, de va da acel om înaintea voastră făgăduială și se va chezășui cum că nu va mai pîrî pe nimeni în viața lui, voi să-i dați iertăciune, dar să-l și canonisiți, apoi să se și cuminice; *iar de nu va vrea să se părăsească, să-l lipsiți de sfînta taină.*"

Și tot astfel, se vede nevoit să ia măsuri represive și împotriva negustătorilor, care, lăcomindu-se la cîștig, nesocoteau sărbătorile și călcau pravilele:

„Iată vă zic, iubiților mei, și vă învăț cu frica lui Dumnezeu, ca un părinte sufletesc și păstor ce vă sunt, să veniți în fire și să vă căiți de lucrurile cele necuvioase... Și vă poruncesc tuturor, cîți sunteți cu meșteșug și cu negustătorii, veri de ce breslă, ca de acum înainte duminicile și sărbătorile cele mari, ce se numesc domnești... să vă închideți prăvăliile și nici să vindeți, nici să cumpărați, nu numai de la creștini, ci nici de alte limbi, ce nu sunt de legea noastră, nici să lucrați. Și precum zic să faceți, că nefăcînd, să știți bine că vă voi pedepsi bisericește cu pravila... și încă și pre cei cari se vor arăta semeți și tari de cap și nu se vor supune dreptății și poruncii bisericești, îi voi pedepsi și cu domnia."

[1] „Scîrbă" însemna în limba veche „mîhnire".

Asemenea cuvîntări, care scormoneau conștiințele și răneau susceptibilitățile prin măsurile represive, au creat nemulțumiri. Astfel, aceste înfruntări ale mitropolitului, în loc să aducă pe cei rătăciți pe calea dreaptă, au stîrnit, dimpotrivă, animozități, într-o societate care nu mai prețuia după cuviință ordinea bisericească. Ecoul acestor animozități l-am văzut în conflictul dintre Antim Ivireanu și Brîncoveanu.

După detronarea lui Brîncoveanu, în ultimul an al păstoririi sale, Antim Ivireanu a publicat un volum de *Sfaturi creștine politice*, în versuri grecești, influențate și în bună parte împrumutate din literatura parenetică bizantină.

În evoluția literaturii vechi, Antim Ivireanu are meritul de a fi stimulat introducerea limbii materne în bisericile din Țara Românească și de a fi fost inițiatorul predicii — o predică vie adaptată nevoilor societății și timpului, de o mare înălțime morală și o reală frumusețe stilistică. El a dat o strălucire deosebită domniei lui Brîncoveanu, fiindcă l-a ajutat ca, potrivit unei tradiții mai vechi a domnilor Basarabi, să ia sub obladuirea lui creștinătatea ortodoxă oprimată sub vitrega stăpînire a turcilor. Prin osîrdia lui Antim Ivireanu, darurile tipografiilor noastre domnești mergeau pînă departe la arabii din Siria și la ivirii din munții Caucaz.

Unul dintre discipolii săi, care a învățat de la el meșteșugul tiparului și care a îndeplinit pe plaiurile Caucazului munca, pentru slava Domnului, de a da ivirilor primele tipărituri ale scripturilor sfînte, ardeleanul Mihail Ștefanovici, a găsit pentru el următoarele cuvinte de dreaptă prețuire:

„... ca pre un mărgăritariu scumpu, legatu cu aur întru vindere, oarecînd fiind prețuit, și din țara ta scos, și în partea locurilor noastre adus și nemerit, ai strălucit ca o rază luminoasă."

BIBLIOGRAFIE

Viața mitropolitului Antim Ivireanu. Date contemporane se găsesc la: Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718; reeditat de N. Iorga în 1914, la Văleni, tradus în românește de S. C. Cristian, după textul italian sub titlul: *Revoluțiile Valachiei de Anton Maria del Chiaro Fiorentino*, Iași, „Viața românească", 1929. Radu Popescu, *Cronica*, publicată în *Magazinul istoric pentru Dacia* al lui N. Bălcescu și Treb. Laurian, tom. IV, p. 49—51. Un alt izvor contimporan este cronica grecească a Țării Românești, scrisă de Mitrofan Grigoraș, publicată în textul original grecesc, cu traducere românească și cu un studiu introductiv de D. Russo, în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 1—43 și reprodusă în *Studii greco-române, Opere postume*, tomul II, p. 409—461. C. Erbiceanu, *Un document de la mitropolitul Ungro-Vlahiei, Antim Ivireanul*, în *Biserica ortodoxă română*, anul XV (1891), p. 60 și urm., și XVII (1893—1894), p. 130 și urm., 225 și urm. C. Erbiceanu, *Învățătura bisericească a vlădicei Antim*, în *Biserica ortodoxă*, XVI (1892—1893), p. 769 și urm. Șt. Dinulescu, *Viața și activitatea mitropolitului Țerei Românesci Antim Ivireanul (1708—1716)*, Cernăuți, 1886. Tipărit separat din *Candela* (vechea revistă bucovineană). Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir Mitropolitain de Valachie*, în *Nouveaux mélanges orientaux*, Paris, Imprimerie nationale, 1886, p. 515—560. La sfîrșit se dă o descriere a cărților publicate de

marele mitropolit. Informațiuni prețioase se găsesc și în studiul cu caracter de popularizare al lui N. Dobrescu, fost profesor de Istoria bisericii române la Facultatea de Teologie din București: *Viața și faptele lui Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungrovlahici*, București, 1900 (Biblioteca Steaua, nr. 20). B. Iorgulescu, *Omorîrea mitropolitului Ivireanu*, în *Literatură și artă*, IV (1889), p. 772 și urm. C. Erbiceanu, *Ceva despre Antim Ivireanu*, în *Biserica ortodoxă*, XXX (1906—1907), p. 1346 și urm. N. Iorga, *Mitropolitul Antim Ivireanu în luptă cu Ierusalimul*, în *Acad. Rom., Anale*, tom. LV, 1934—1935, p. 29 (menționne); același, *Între Antim și Mitrofan, mitropoliții Țării Românești*, în *Biserica ortodoxă română*, 1935, p. 1—5, 113—117; același, *Despre uciderea mitropolitului Antim*, *ibidem*, p. 225.

Opera. Textele tipărite de Antim Ivireanu se găsesc descrise pe larg, cu extrase din prefețe și epiloguri și uneori cu facsimile, în I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, p. 481, 482, 485, 489, 492, 495, 497, 584, ș.a. (vezi indicele), cf. și completări la I. Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, Buc., 1944, C. Erbiceanu, *Cel dintîi Octoih imprimat în Valachia în românește*, în *Biserica ortodoxă*, anul XVI (1892—1893), p. 800 și urm.

Didahiile lui Antim Ivireanu ni s-au păstrat în manuscrise. Primul manuscris a fost descoperit de episcopul Melhisedec, în anul 1871, în biblioteca episcopului de Buzău — atunci decedat — Dionisie. Manuscrisul fusese copiat la 27 iulie 1781, de arhimandritul Grigorie Deleanul. Acest manuscris a fost dăruit Academiei Române, în ședința de la 18 martie 1886, unde a fost catalogat sub numărul 549 și publicat de Ioan Bianu, *Predice făcute pe la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungro-Vlahiei* (1709—1716), publicate după manuscrisul de la 1781... cu notițe biografice... de P.S.S. episcopul Melchisedec, București, 1886. În editarea predicilor, Bianu a grupat la un loc predicile referitoare la aceeași sărbătoare, de exemplu: două privitoare la Adormirea Maicii Domnului, două la Sf. Dumitru, două la Crăciun, cinci la Florii etc.

Manuscrisul original al Didahiilor lui Antim a fost descoperit în biblioteca mănăstirii Căldărușani, în anul 1881, de C. Erbiceanu și dăruit Academiei Române, unde se păstrează sub numărul 549. El a fost publicat de C. Erbiceanu, *Didahiile ținute în mitropolia din București de Antim Ivireanu, mitropolitul Ungro-Vlahici, 1709—1716...*, cu notițe biografice de P.S.S. episcopul Melhisedec, București, Tipografia Cărțile bisericești, 1888. C. Erbiceanu, întemeindu-se pe manuscrisul original, a urmat ordinea cronologică a duminicilor și sărbătorilor. După P. Haneș, Erbiceanu, deși are dinainte originalul lui Antim, reproduce însă în multe părți textul ediției din 1886 al lui Bianu (vezi P. V. Haneș, *Antim Ivireanu, Predici*, p. XXIX, notă). Textul original al lui Antim Ivireanu a fost publicat de Petre V. Haneș, *Antim Ivireanu, Predici*, cu o prefață și indice de cuvinte, București, Minerva, 1915. Haneș grupează didahiile în două a) *Predici*, așezate în ordinea ediției din 1888, care este și a originalului, și b) *Cuvîntări funebre*. Un manuscris interesant a fost semnalat de St. Berechet în articolul: *Încă un manuscris al lui Antim Ivireanu (1709)*, în *Neamul românesc literar*, II (1910), p. 216 și urm., 232 și urm., articol reprodus în broșura: *Documente slave de prin arhivele ruse*, București, 1920, p. 17—26. Ms-ul are titlul: *Chipurile Vechiului și Noului Testament* și cuprinde o „rodoslovie" (genealogie) a profocilor, patriarhilor și regilor de la Adam pînă la Hristos. Este închinat lui Brîncoveanu și este scris frumos, împodobit cu chenare și ilustrații de mîna mitropolitului Antim Ivireanu în Tîrgoviște, la 1709. Se păstrează în Muzeul Academiei Imperiale din Kiev (nr. 529), unde a fost dus din consistoriul de la Chișinău, în 1884. După cum ne încredințează Berechet, „este cea mai însemnată capodoperă de caligrafie și zugrăveală ești din mîinile lui Antim". Are 515 portrete și 3 schițe care, „în combinarea așa de artistică a culorilor și în finețea trăsăturilor, arată în Antim un artist desăvîrșit".

Episcopul Melhisedec a publicat în 1889, volumul II de predici, după un manuscris păstrat apoi la Academia Română, sub nr. 525: *Didachiile mitropolitului Ungro-Vlahici Antim Ivireanul, 1709—1716, făcute pentru toate duminecile, începînd de la dumineca Fariseului și pentru toate sărbătorile anuale, mari și mici;* dar argumentele aduse pentru paternitatea lui Antim nu sînt convingătoare.

O ediție populară a dat Dr. I. Cornoi, *Antim Ivireanu, Din Didahiile ținute în mitropolia din București*, cu notițe bibliografice, în colecția „Autori români vechi și contemporani", București, Socec, 1895.

Pentru *Sfătuiri creștine-politice*, cf. descrierea la Ion Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 498—499. Cf. și Const. Erbiceanu în *Biserica ortodoxă română*, XXX, p. 1201.

UN TRADUCĂTOR ÎN VERSURI AL PSALTIRII LA CURTEA LUI BRÎNCOVEANU: TEODOR CORBEA

Între cărturarii oploșiți la curtea lui Brîncoveanu se aflau și fiii popii Ion Corbea, gocimanul (epitropul) bisericii Șcheilor din Brașov. Popa Ion Corbea, venit la bătrînețe în Muntenia, s-a călugărit, iar fiii săi au intrat în slujba lui Brîncoveanu. Amîndoi știau bine latinește și au fost folosiți de domnitor pentru solii.

Cel mai mare, David, primul intrat în serviciu, a fost trimis de Brîncoveanu în Ardeal, pentru a înteți rezistența brașovenilor împotriva unirii, în Moldova, pentru a duce tratative cu Turculeț, comandantul podgheazurilor polone, și în cele din urmă în Rusia, la curtea lui Petru cel Mare. Țarul a rămas așa de mulțumit de solul lui Brîncoveanu, încît în 1707 l-a cerut și l-a reținut la Petersburg, ca ajutor al lui Nicolae Milescu, care ajunsese în asfințitul vieții. Abia intrat în serviciu, David Corbea a fost trimis într-o misiune diplomatică pe lîngă Francisc II Rakotzi, căruia țarul vroia să-i ofere coroana Poloniei. Întorcîndu-se din această misiune, se îmbolnăvește și moare la Varșovia în vara anului 1707.

Fratele mai mic, Teodor, a mers și el pe căile înaintașului său. A intrat în slujba Cantacuzenilor. A trecut apoi în serviciul lui Brîncoveanu și a fost trimis, în locul fratelui său, cu solii în Rusia. El a încheiat tratativele dintre Brîncoveanu și Petru cel Mare, prin care țarul garanta lui Brîncoveanu și urmașilor săi tronul Munteniei. După izbucnirea războiului dintre ruși și turci, cînd Brîncoveanu oscila, Teodor Corbea, aprobînd atitudinea lui Toma Cantacuzino, a trecut cu acesta fățiș de partea rușilor. După înfrîngerea rușilor a fost silit, împreună cu Toma Cantacuzino, să plece în Rusia. Aci s-a așezat definitiv, a luat locul pe care-l avusese mai înainte fratele său și a obținut din partea țarului cîteva moșii luate de la hatmanul Mazepa.

Teodor Corbea a fost un cărturar de seamă. De la el ne-a rămas un vocabular latin-român, *Lexicon latino-roman tradus de Todor Corbea sin Ieromonah Ioasaf din Brașov*, sau sub titlu latin: *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, alcătuit după modelul dicționarului latin-ungar al lui Albert Molnar (prima ediție, 1611). Este primul dicționar latin-român în cultura noastră și la alcătuirea lui a fost îndemnat și sprijinit materialmente de episcopul Mitrofan al Buzăului (1691-1703).

Mai importantă însă pentru literatura românească este Psaltirea versificată și dăruită de el însuși bisericii românești din Brașovul unde oficiase serviciul divin tatăl său, după cum aflăm din nota finală: „S-a dăruit sfintei biserici a Brașovului de dumnealui pan Theodor Corbea vel pisariu i cantilar al prea puternicii imperatorii moschicești, în anu 1725, luna mai 10 dni (zile)".

Cartea are două prefețe în versuri, una în românește, alta în rusește, închinate lui Petru cel Mare: „Prea maiestatului celui împărătesc, prea milostivul meu stăpîn", în care cărturarul brașovean vedea mîntuirea neamului său de jugul turcesc și de mrejile catolicismului.

Teodor Corbea întrebuințează și el, ca și Dosoftei, în traducerea sa versuri de diferite lungimi, de la versul de 13 silabe pînă la versul popular de 5 silabe; are și el uneori imagini fericite, izbutește să redea, în genere, în traducerea lui ideea originalului, în chip fericit, ca de pildă psalmul 49:

Al Dumnezăilor Domn Dumnezău au strigat,
Și de la răsăritul soarelui au chiemat
Pînă la apus, degrabă, lumea și pămîntu
Ca să le descopere voia-și și cuvîntu
A frămseței lui iaste bunăcuviință
Din Sion, în adevăr, cu bunăcredință
Dumnezău la aiave va veni arătat,
Cu seamne, ca un mare și strașnic împărat.
Cu măriri și cu slave Dumnezăul nostru
Va veni, și n-a tăcea, nici ș-a închide rostu.[1]

Dar înclinarea spre diluare, care nu cîștigă nimic în adîncime și pe care o găsim în versurile de mai sus („n-a tăcea, nici ș-a închide rostu"), capătă uneori proporții așa de mari încît se pierde în prolixități supărătoare:

Iubit-am foarte,
În zi și-n noapte,
De nădejde prinsu,
Că Domnul de susu
Al rugei-mi glasu,
Ori în care času
Îl va auzi
Strigîndu-l în zi.
Că el a plecat
Dintr-al său înalt
Uréchia-și mie
Cu miil-o mie,
Și într-a méle,
Eu zile gréle
L-oi chema pre dînsu,
Cu plîns într-adînsu.
Al morții dureri,
A méle puteri,
De tot au cuprinsu,
Ah, și le-au supusu...,

pentru textul biblic atît de precis (ps. 116, trad. Gala Galaction): „1—3 Iubesc pe Domnul, căci el aude glasul meu și strigarea mea, că pleacă urechea lui spre mine, în ziua în care îl chem cînd mă cuprinseseră lațurile morții".

[1] Iată textul biblic în traducerea lui Gala Galaction (psalmul 50): „Dumnezeul cel prea înalt, printre dumnezei, grăiește și la sine cheamă pe locuitorii pămîntului, de la răsăritul soarelui și pînă la apusul lui. Din Sion — desăvîrșita frumusețe — Dumnezeu se arată prea luminos, Dumnezeul nostru vine și nu tace."

Psaltirea lui Corbea a rămas însă în manuscris și nu a trezit în literatura orală a poporului ecourile pe care le-a trezit — desigur prin mijlocirea dascălilor de biserici — Psaltirea lui Dosoftei.

BIBLIOGRAFIE

Viața lui Corbea a fost reconstituită în parte de Scarlat Struțeanu, *Doi umaniști ardeleni la curtea lui C. Brîncoveanu*, în revista *Ramuri*, Craiova, 1941, p. 40—55.

Opera lui: Pentru *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, păstrat într-un manuscris din Biblioteca din Blaj, cf. Grigore Crețu, *Cel mai vechi dicționar latino-românesc*, București, 1905, și Göbl László, *A magyar szótárir dalom hatása az oláhra (Influența ungurească asupra lexicografiei românești)*, Budapesta, 1932, extras din *A Nyelvtudományi Közlemények*, XLVIII, Kötetéből, p. 4—22. Originalul dicționarului se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj, sub nr. 46 IV. Șt. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 51.

Originalul Psaltirei versificate se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj (v. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 52, nr. 79). O copie de pe original în Biblioteca Academiei Române, secția mss., sub nr. 200, făcută de A. Petruț, în București, la 1885, v. Ion Bianu, *Biblioteca Academiei Române, Catalogul manuscriptelor românești*, tom. I, București, 1907, p. 442, nr. 200, unde se reproduc și prefețele românești. Cîteva fragmente (psalmii: 49, 50, 114, 126) au fost reproduse de prof. I. Bianu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosoftei, mitropolitul Moldovei*, București, 1887, p. XLIX—LV.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ISTORIOGRAFIA ÎN EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU

COMPILAȚII ȘI CRONICI DE PARTID PE VREMEA LUI ȘERBAN CANTACUZINO

Istoriografia munteană înfățișează probleme tot așa de grele — dacă nu mai grele — ca istoriografia moldovenească. În vicisitudinile prin care a trecut viața de cultură a Țării Românești, originalele vechilor cronici s-au pierdut și n-au răzbătut pînă la noi decît copii tîrzii, imperfecte, pline de lacune și fără nume de autori.

Dar ceea ce complică și mai mult lucrurile și îngreunează cercetările este faptul că aceste cronici nu ni s-au păstrat ca individualități de sine stătătoare, independente, ci în compilații legate una de alta în corpuri de cronici, fără să se vadă totdeauna clar distincția între ele.

VECHILE ANALE PĂMÎNTENE. Am arătat mai sus (p. 141) că, înainte de a se începe în Țara Românească marile compilații de cronici din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, trebuie să fi existat letopisețe pămîntene, care însă nu ni s-au păstrat — sau cel puțin nu s-au găsit pînă acum în forma lor primitivă. Compilația lui Radu Popescu face, precum s-a văzut, deseori aluzie la aceste anale naționale în termeni care nu dă loc la îndoială, ca de pildă vorbind de Vladislav vodă, „de carele nici o istorie nu se află scrisă de cinevaș, fără cît zice că au perit de sabie în Tîrșor, iar nu *scrie*, în război, de au avut cu cineva, sau de vreun vrajmaș al lui, sau de nescareva oameni de ai casei lui... ci numai zice că au perit de sabie în Tîrșor. După aceasta se *cunoaște ce fel de oameni au fost rumânii* noștri *care nici un lucru deplin n-au scris! Zice aceasta* că au făcut bisearica din Tîrșor care se și veade." La aceste anale pămîntene — probabil, și nu la compilațiile contimporane — face aluzie și stolnicul Constantin Cantacuzino, în răspunsurile sale la întrebările generalului conte Fernando Marsigli și în catalogul domnilor Valahiei pe care i-l trimite în anexă: „Natali di questo Negro (Legendarul Negru vodă), *negl'annali di Valacchia* non si fa mentione" (Nașterea acestui Negru, în analele Valahiei, nu se face mențiune); sau pomenind victoria lui Mircea cel Mare împotriva turcilor — „come *gl'annali valachi narrano*"[1].

[1] Nu putem accepta ultima părere a regretatului N. Iorga, după care Stoica Ludescu ar fi utilizat pentru primii domni „vechile notițe de pomelnice pe care le avea la îndemînă sau care i se încredințaseră de patroni" (*Istoria lit. rom.*, I, ed. a II-a, revăzută și larg întregită, București, 1925, p. 357), pentru că pomelnicele nu cuprindeau și anii de domnie ai voie-

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea aceste anale pămîntene au fost adunate, înnodate și prelucrate într-un corp complet de cronică, cuprinzînd istoria completă a Principatului muntean, de doi compilatori, care, după toate probabilitățile, sînt: Stoica Ludescu și Radu Popescu. Aceștia au adăugat evenimentele contemporane la care ei au fost martori.

Pentru partea contemporană însă nici Stoica Ludescu, nici Radu Popescu nu s-au ridicat la nivelul înalt al istoriografiei la care se ridicaseră cronicarii moldoveni. Aceștia, pornind de la concepția pragmatică a istoriei — *historia magistra vitae* — pe care o cunoscuseră în colegiile iezuite ale Poloniei, din sursele clasicității latine și din cele mai bune modele ale istoriografiei regatului vecin, se străduiseră să confrunte știrile pentru a reconstitui adevărul istoric: „ca să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deșărte, ce de dreptate", cum zicea Ureche.

Stoica Ludescu și Radu Popescu trăiesc într-una din epocile cele mai turburi ale istoriei muntene, epocă de dezbinări adînci în pătura conducătoare, de patimi care clocoteau în adînc și care mocnesc pînă în epoca lui Brîncoveanu. Este o epocă nenorocită, care se încheie cu prăbușirea domniilor pămîntene și cu instaurarea epocii fanariote. Boierimea era împărțită în două partide vrăjmașe care se urau de moarte: partida Cantacuzenilor și partida Bălenilor. Postelnicul Constantin Cantacuzino, boier de seamă la curtea lui Matei Basarab, căsătorit cu fiica domnului Șerban Basarab, domnița Elina, a avut șapte băieți și cinci fete. Băieții primiseră în casa părintească o instrucție aleasă; Șerban a ajuns domn, Iordache era un cărturar, care a ajutat la traducerea sfintelor scripturi, stolnicul Const. Cantacuzino s-a dus pînă la Padova ca să-și desăvîrșească cultura, Matei, care avea înclinări artistice, era ctitor de mănăstiri frumoase — ca cea de la Sinaia — ceilalți, Drăghici și Toma, au luat parte activă în viața politică. Fetele s-au căsătorit cu reprezentanții de frunte ai boierimii pămîntene: Stanca, căsătorită cu Papa Brîncoveanu, este mama viitorului domnitor. Era firesc ca această înrădăcinare a Cantacuzenilor în viața publică a țării și ascensiunea lor politică să nu fie pe placul celor ce simțeau că influența lor este stînjenită. Aceștia s-au grupat într-un partid, condus de marele logofăt Ivașcu Băleanu, vornicul Stroe Leurdeanu și vistierul Hrizea — tatăl lui Radu Popescu.

În toiul luptei de intrigi țesute cu dibăcie, de asasinate crude și de răzbunări sîngeroase — trageri în țeapă, aruncări în ocna părăsită, spînzurări în poarta casei — și-au scris cronica Stoica Ludescu, care era logofătul familiei Cantacuzino, și Radu Popescu, un exponent de frunte al partidei adverse. Patimile trăiesc prea adînc în sufletul cronicarilor ca să se poată desface de ele. În povestirile lor, evenimentele sînt prea calde de pasiunea care alterează adevărul.

Preludiul luptelor dintre cele două grupări a fost strangularea postelnicului Constantin Cantacuzino din porunca domnului Grigoraşco Ghica. Înainte de a intra în analiza compilațiilor lui Stoica Ludescu și Radu Popescu, vom căuta să descurcăm ițele acestei drame după un izvor literar contemporan.

---

vozilor („Mihai-vodă au domnit ani 19"; „Dan-vodă au domnit ani 23") și încă mai puțin sfîrșitul lor tragic („Dan-vodă... l-au ucis Șușman-vodă, domnul sîrbilor, cînd era cursul anilor 6864" (1356), sau războaiele purtate de domni, ctitoriile lor etc.

POVESTEA DE JALE DESPRE MOARTEA POSTELNICULUI C. CANTACUZINO

Moartea tragică a postelnicului Constantin Cantacuzino — care a deschis o eră de lupte sîngeroase între partidele boierești — a fost povestită pe larg mai întîi într-o poemă în versuri grecești, tipărită la Veneția, „de un prea bun și scump prieten" al postelnicului. Poema grecească s-a răspîndit în țară și a fost cunoscută și de Stoica Ludescu, care o utilizează. Mai tîrziu, în domnia lui Constantin Brîncoveanu, logofătul Radu Greceanu, cronicarul domnesc, a tradus-o în versuri românești, închinînd-o „prea cinstitei jupînesei Stancăi Cantacuzino", fiica postelnicului și mama domnitorului. Traducerea românească s-a tipărit înainte de 1699 — data morții doamnei Stanca. Pînă acum nu s-a găsit însă nici un exemplar nici din originalul grecesc, nici din traducerea românească tipărită. Dar o copie manuscrisă de pe traducerea românească a lui Radu Greceanu, făcută de Dumitru logofătul, fiul lui Anastase Sufragiul, la 4 februarie 1735, se păstrează actualmente în Biblioteca Centrală din Blaj. Ea a fost semnalată de Șt. Manciulea în catalogul Bibliotecii și publicată apoi de d. Emil Vîrtosu. Această versiune românească, alcătuită din stihuri rimate de cîte 15 silabe, poartă titlul: *Poveste de jale și pre scurt asupra nedreptei morți a Prea cinstitului Costandin Cantacuzino, marelui Postelnic al Țării Românești*, și începe, ca în threnosurile grecești, cu o încercare de a capta compătimirea și indignarea cititorilor pentru marea nedreptate săvîrșită:

Pămîntule și ceriule, stealele și tu, lună,
Boiari striini și rudelor, s-ascultați dimpreună
Împărații și prințipii și toată politia,
De la mare pîn la mic, să vedeți istoriia,
Pentru ca să vă minunați de marea strîmbătatea...
Și toată ticăloasa Țara această Rumânească
Cu toate mănăstirile împreună să jălească
Pre Costandin Postialnicul, pre Cantacozinescul,
Pre marele acela omu și prea înțeleptul!

Firul dramei se începe de la Mihnea-vodă, „scîrba pustietății", care a închis 16 boieri mari, „și într-o noapte i-au omorît și casele li-au stins" și care l-a silit pe postelnic să pribegească, cu toată casa lui, în Moldova, la frații săi. Acolo, „în casa lor, șapte luni șezut-au, cu totul slăviți". În răstimp, Mihnea, grămădind asupra lui la Constantinopol pîri de viclenie, căptușite cu pungi de aur, postelnicul este cerut cu mari amenințări de sultan și marele vizir de la domnul Moldovei. Neavînd încotro, postelnicul pleacă la drum, lăsîndu-și familia în Moldova. A luat cu sine numai pe nepotul său de frate, pe Dumitrașco, care, rămas orfan, „sărac, lipsit, nenorocit", din „mahala de la Fener (Fanar), tocma de lîngă mare", se aciuase în casa postelnicului, unde fusese primit cu cinste.

Autorul se oprește aci pentru a face portretul nepotului, care avea să joace un rol sinistru în uciderea unchiului. „Era desfrînat și fără de rușine" cînd a intrat în casa postelnicului, și totuși acesta îl iubea „ca pe un fiu" și „să nevoia cu învățături, ca să-l învețe minte". Silindu-se „să-l scoață la cinste", „l-a curtenit la Constantin-vodă și l-a rînduit la cămara domnească".

Dar aci și-a dat în petic, căci „arapul, cu spălatul nu poate să să albească". „Necurății și curvării și multe furtișaguri" l-au silit pe domn să-l gonească. Dar postelnicul a intervenit, „i-au scos capul dăn moarte", „și iarăș, ca pre un fecior, de pururea îl iubea".

Cu acest nepot, Cantacuzino pleacă la drum și, ajungînd la Țarigrad, au intrat, noaptea, în casa dragomanului „Panaiotoc", „care ajutor creștinilor pururea să arăta". „Ca la un bun prieten, la el au năzuit". Acesta îl primește cu cuvinte de îmbărbătare, îl ține ascuns în casa sa pînă domolește mînia vizirului și apoi îl prezintă vizirului. Postelnicul izbutește să cîștige prietenia turcului, care nu primește pungile lui Mihnea, „iar de la el mai puțintel, mai și de jumătate". Mihnea-vodă este mazilit, iar Constantin Cantacuzino izbutește să așeze în domnie pe Ghica-vodă. Dar acesta nu poate rămînea multă vreme pe scaunul țării, fiindcă, neputînd plăti haraciul, este mazilit. În acel timp, Constantin Postelnicul, aflîndu-se la Poartă, și-a dat toată truda ca să așeze în scaun, în locul domnului mazilit, pe fiul acestuia, pe Grigore, care însă avea să-i fie fatal:

Ci pre Grigorie au pohtit, de i s-au dat domnia,
Pre acesta ce l-au omorît, pentru prietenia,
Așa fac și năpîrcile mumănile-și omoară.
.....
Că atunci el de ar hi lipsit, n-ar hi luat domnie,
Nici tată-său n-ar hi scăpat atunci den pușcărie.

Intrați în țară, postelnicul a povățuit cu înțelepciune pe noul domn pînă și-a întemeiat bine domnia și apoi s-a retras la satele lui, unde „cu lunile șădea", căci „iubea pustiul ca și o turturea".

— Eu, zice, am bătrînit, ce mai voi eu în lume?
Că părticiaoa ce mi-au fost, eu mi-am luat din lume!
Nu-mi trebuiaște boierie, nici să fiu la Curte,
Feciorii mei că vor sluji domnului, la Curte.
Eu să-mi păzesc bisearica și să mă pocăiescu
Și să-mi postescu sufletul, de moarte să gîndescu!

Între acestea domnul pleacă cu oștile la Uivar (azi Ocna-Mureșului). Nepotul postelnicului, Dumitrașco vistiernicul, rămas ispravnic al scaunului, cuprins de lăcomie, aruncă biruri și năpăști pe bieții creștini, trimițînd bani nenumărați la Țarigrad. Bătrînul, cuprins de îngrijorare, se duce la el și-l ia de scurt:

— Bre, Dumitrașco, ce lucrezi? Bre strînge-ți mintea-n cap,
Și socotește cea de apoi ce-ți va veni la cap!
Că tu știi țara aceasta, că mulți ca tine-au pus,
Și Dumnezeu pre cei ce sînt răi la bine nu i-au dus!...

Dumitrașco, turburat, dîndu-și seama de calea cea rea pe care a apucat și temîndu-se ca nu cumva slujitorii să se plîngă postelnicului și acesta să vădească domnului ce „a lucrat acest cîine turbat" și să-l lipsească de prilejul de a-și strînge avuție, se hotărăște să se cotorosească de bătrîn. El scrie atunci

domnului că postelnicul îi este vrăjmaș, că nu lasă săracii să plătească dăjdiile și seamănă zvonul: „că-n locul lui Grigorie, pre Șărban au făcut" domn.

Înspăimîntă și pe doamnă, sfătuind-o să fugă la turci „dăcindea" (dincolo), că „bătrînul Costandin cu rumânii s-au unit și au făcut răscoala". Doamna, crezîndu-l, scrie soțului. Acesta se pornește cu urgie împotriva celor trei copii ai postelnicului ce erau la oaste. Îi înfruntă; îi suduie; le vorbește împotrivă, fără nici o pricină. Acum apare în scenă un personaj nou: Caragea, grec țarigrădean, care se făcuse „prieten și fîrtat" cu Dumitrașco, ca „să mănînce pe bătrîn". Acesta vîră intrigi în oștire. „Altele zice către domn", altele către fiii postelnicului. Aduce mărturii false din oștire. Îl ațință pe domn și-l aduce de poruncește să-i scoată din boierie și să-i „trimeată pre la sate". Ceea ce urmează știm acum din cronici. Bătrînul iese înaintea domnului și caută să-i potolească mînia. Totul e zadarnic. Ajuns la scaun, sare Dumitrașcu, care ațință din nou pe domn, sfătuindu-l să omoare pe bătrîn. Domnul trimite atunci, noaptea, un căpitan, care ridică fără veste pe C. Cantacuzino într-un car și-l duce la mănăstirea Snagov. Dumitrașco intervine din nou cu intrigi, spunînd că feciorii postelnicului vor să răscoale satele, ca să scape pe tatăl lor. Atunci domnul, întărîtat, dă ordin căpitanului, la mănăstire, ca degrabă „să-i facă pieire". Căpitanul poruncește egumenului ca, „foarte degrabă", să se toace, deschide biserica și trezește din somn pe bătrîn. Acesta își dă seama că nu este încă vremea utreniei, dar vede că biserica este deschisă, „vede făclii și lumînări, că toate erau aprinse", se închină, se roagă, „varsă lacrămi neîncetate", cînd i se spune:

— Jupîne, mergi să te priceștuiești,
Cu viiața ceasta putredă vei să o priimenești.

Bătrînul se spovedește atunci la părintele duhovnic. „Toată noaptea stă la rugă, cu multă osîrdie și dimineața s-au aflat la sfînta liturghie." Își ia iertăciune de la toți, se pricestuiește cu sfintele taine și resemnat în fața morții nu spune decît — „Fie numele Domnului de acum blagoslovit". Ieșind din biserică și intrînd în casă, egumenul poruncește „să facă ospățu boiarului ca să-l mai îmbuneze". Dar postelnicul se așază la masă, după orînduială. „Nimic din obște n-au ieșit", „dar din masă n-au luat nimic":

Ce zice: — Eu am ospătat piinea cea îngerească
Și păhar eu am primit să-mi dea viiață cerească,
Mîncat-am trupul lui Hristos, nu voiu altă mîncare,
Și sîngele lui am băut, să nu aib însetare.
Vriadnică iaste hrana ceasta dă sațiu ca să-mi ție,
Și altă mîncare nu pohtescu, măcar cum să fie.

Aci, tocmai cînd era momentul culminant al tragediei: strangularea bătrînului de stîlpul trapezăriei, se încheie poema în singurul manuscris cunoscut pînă acum. Ritmul de 15 silabe, în care e scrisă, e greoi în limba românească; versurile sînt uneori șchioape, dar rima e bogată și variată, iar acțiunea bine înnodată, cu momentele dramatice scoase ingenios în relief. În literatura noastră ea își are însemnătate deosebită, căci este începutul unui gen literar nou, care va fi bogat reprezentat în epoca următoare, a fanarioților: cronica rimată.

Textul poemei se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj sub nr. 216, f. 104—113 și a fost indicat de Șt. Manciulea în *Catalogul Bibliotecei Centrale din Blaj*, Blaj, 1939. Textul a fost tipărit de Emil Vîrtosu, *O povestire inedită în versuri despre sfîrșitul postelnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1940. Titlul poemei este: *Poveaste de jale și pre scurt asupra nedreptei morți a prea cinstitului Costandin Cantacuzino marelui Postelnic al Țării Rumânești, făcută dă prea bun și scumpu priiatnic al său, întru semnare a dragostii și a ostenealii, tipărindu-se cu a sa cheltuială, însă grecească fiind. Și acum pre limba rumânească scoasă de Radul logofătul Greceanu, tot în viersuri tocmită aseamene ca și cea grecească. Cu care mică și nevrednică osteneală, ca în loc de plecată și smerită slujbă, mă închin dumneaci prea cinstitei jupânească Stancăi Cantacuzino a acestuiaș răposat C[ostandin] C[antacuzino], iubită fiică fiind și maică prea luminatului și prea creștinului stăpînului nostru Ioan Constandin B[asarab] B[rîncoveanu] voievod... Leat 7243, mesița fevruarie 4. Însă scoasă după tipar și scrisă cu mîna de Dumitru logofăt sinu Anastase Suf[r]agiul, în zilele prea luminatului domn Io Grigorie Ghica voevod, trecînd doi an[i] dăn domnia mării sale, la Paște.*

I. Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, p. 25, nr. 32, așază tipăritura românească între anii 1696—1699, Snagov.

STOICA LUDESCU

VIAȚA. Stoica Ludescu, cum semnează el pretutindeni în acte, era logofătul familiei Cantacuzino, omul lor de casă, „bătrîna slugă", cum însuși semnează în unele acte și se numește în cronică. Era cărturarul familiei, care scria actele și care poate a îndrumat în casa postelnicului primii pași către slovele chirilice ale copiilor. Testamentul din 1681 al doamnei Elina, soția postelnicului, prin care, înainte de călătoria la Sfîntul Mormînt, dispunea de averea ei după moarte, este scris de el, și „Catastiful de toate satele și moșiile, rumânii, viile și țiganii pe care le cumpărase încă mai dinainte pe vreame cînd au fost măria-sa ⟨Șerban-vodă⟩ în cinste boiariu, cu ale măriei-sale direpț cîștig" este scris tot de el, „bătrîna slugă a cinstitei sale case".

Ca om al casei, Stoica Ludescu a avut de împărtășit cu stăpînii săi suferințele prigonirilor și bucuriile triumfului. În vara anului 1672, cînd Grigore Ghica, hotărît „să surpe casa" postelnicului Constantin Cantacuzino, „a pus la opreală mare în turnul clopotniței pe fiii postelnicului — afară de Șerban, care se afla atunci în Turcia, împreună cu socrii lui Matei și Șerban, a trimes la ocnă mare și pe Stoica Ludescu , care a fost slugă bătrînă la casa răposatului Costandin postelnicul". Ludescu a stat închis doi ani fără două luni, pînă în decemvrie 1674, cînd, venind în domnie, cu stăruința lui Mihai Cantacuzino, Duca-vodă, a trimis de l-a pus în libertate. Șerban Cantacuzino, după ce a apucat scaunul domniei, recunoscător pentru devotamentul bătrînului logofăt al familiei, i-a încredințat sarcina de judecător al scaunului din Tîrgoviște. În această situație, Ludescu a ridicat din temelie, cu ajutorul domnului,

biserica din Ludești, pe valea Potopului, lîngă Tîrgoviște. În tinda bisericii, Virgil Drăghiceanu a descoperit, acum cîțiva ani, mormîntul în care se aflau osemintele soției lui Ludescu, cu două fiice ale lor. Cronicarul a mai avut un fiu, pe Costandin Căpitanul. Acesta se afla în 1674, cînd Duca-vodă a luat domnia, la Țarigrad, împreună cu Cantacuzenii. Trimis de noul domn cu cărți împărătești, „ca să ție după obicei scaunul domnesc", a fost prins și pus în butuci, învinuit că „umbla cu minciuni". Curînd însă boierii, dumirindu-se că într-adevăr Duca a fost învestit cu domnia, fug spre munți, tîrînd cu ei și pe Stoica. Dar Radu Năsturel, despărțindu-se la Curtea-de-Argeș de tovarășii săi, se întoarce cu Stoica în București, la noul domn, care dă poruncă să fie scos din ocnă fiul lui Stoica.

Acestea sînt știrile pe care le avem, pînă acum, despre Stoica Ludescu. După cum se vede, el a fost un cărturar mărunt, de la care cu greu va fi putut porni ideea îndrăzneață de a da un corp complet al cronicilor Țării Românești. Îndemnul pentru aceasta, logofătul l-a primit de la familia Cantacuzenilor, care țineau să reabiliteze memoria postelnicului, de la Șerban Cantacuzino, care avea interesul, și mai ales de la stolnicul Const. Cantacuzino, care tocmai aduna materiale pentru o istorie a neamului, după cum se vede din corespondența lui cu generalul conte Marsigli. Acesta se interesa de Radu Negru, de tătari, de lista domnilor din Țara Românească, de Șerban Basarab, de Brîncoveanu și mai ales de originea romană a neamului. Stolnicul răspunde: „Ceea ce dorește signoria voastră prea ilustră, cu trecerea timpului și cu mare trudă, așa cum se poate, eu o fac în limba valahă, mai mult *pentru a elucida analele acestei provincii*". E probabil chiar ca stolnicul să fi dat o mînă de ajutor la întocmirea compilației, căci logofătul Ludescu nu avea de unde cunoaște și nici nu se vede a fi fost un adînc cunoscător de limbă grecească, în stare să utilizeze poemele grecești, apărute cu cîțiva ani mai înainte la Veneția.

I. **Compilația lui Stoica Ludescu.** Primind sarcina de a aduna și de a copia vechile anale pămîntene — poate în vederea unei sinteze pe care avea de gînd, după cum se vede, să o pregătească stolnicul Const. Cantacuzino — Stoica Ludescu a început prin a copia la rînd, în ordine cronologică, cronicile scrise înaintea lui. În forma în care avem compilația, este greu de definit aceste izvoare. Dar desigur cel mai vechi, începînd de la descălecat și trecînd repede peste primii voievozi, avea ca sîmbure *Viața patriarhului Nifon*, împletită cu domnia lui Radu cel Mare, a urmașilor săi și mai ales a lui Neagoe Basarab.

Primul izvor intrat în compilația lui Stoica Ludescu este deci acest vechi corp de anale pămîntene, astăzi pierdut în forma lui primitivă.

Compilația lui Ludescu începe cu o vagă aluzie la descendența neamului din romanii care au trecut apa Dunării și au descălecat pe la Turnu-Severin și pe apa Oltului. Trece apoi după aceasta legenda lui Negru-vodă, „mare herțeg pre Almașiu și Făgărașiu". Acesta, coborîndu-se de preste munți „pre apa Dîmboviței", „cu toată casa lui și cu mulțime de noroade: români, papistași, sași și tot feliul de oameni", a descălecat pe Argeș, unde și-a pus scaunul domniei, făcînd curți de piatră și case domnești și biserică mare și frumoasă". Noroadele lui s-au tins pe sub munți, în jos, pînă la apele Dunării

și ale Siretului. „Atunce și Basarabeștii, cu toată boierimea ce era mai înainte preste Olt, s-au sculat cu toții de au venit la Radul-vodă Negru, închinîndu-se să fie supt porunca lui, și numai el să fie domn preste toți." Regretatul istoric D. Onciul a lămurit cum s-a format această legendă și a scos la lumină sîmburele istoric din acest amestec de ficțiune și de vagi reminiscențe istorice.

După legenda lui Radu Negru, Ludescu, copiind desigur mai departe vechiul letopiseț, ne dă, ca și vechile anale moldovenești, o listă a domnilor pînă la Radu cel Mare, cu anii de domnie și uneori cu ctitoriile și războaiele lor. Date ceva mai bogate se găsesc la „Mircea-vodă Bătrînul" (Mircea cel Mare) și la Vlad Țepeș, unde se dă povestea cetății Poenari, zidită cu cetățenii tîrgovișteni „care pe toți cîți au fost tineri cu nevestele lor și cu fete mari, așa cum au fost împodobiți în ziua Paștilor, pre toți i-au dus... de au lucrat în cetate, pînă s-au spart toate hainele de pre ei".

II. **Viața patriarhului Nifon.** De la Radu cel Mare înainte, compilația lui Stoica Ludescu reproduce — dacă nu cumva această parte era deja cuprinsă în vechile anale pămîntene — un fragment din *Viața patriarhului Nifon* (v. despre ea mai sus, p. 142—145.), scrisă de Gavril, protul Muntelui Athos, în care viața sfîntului se împletește cu istoria Țării Românești sub domniile lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad-vodă cel Tînăr și Neagoe Basarab, a cărui domnie este înfățișată într-o aureolă de apoteoză.

După Neagoe Basarab, compilația trece în revistă domniile următoare, concentrînd expunerea asupra luptelor fratricide dintre facțiunile boierești, în jurul scaunului domnesc. La moartea lui Neagoe, se ridică în scaun fratele lui, Preda, ca să ție domnia pentru nepotul său, Teodosie, fiul lui Neagoe, dar boierii buzoieni nu-l primesc, ci aleg ca domn pe Radu-vodă Călugărul. Teodosie fuge, cu frații și cu mama sa, domna Despina, la Constantinopol, unde mai tîrziu a murit. În lupta care se dă la Tîrgoviște între Preda și Radu, Preda cade în luptă. Mehmet-bei, venit prea tîrziu în ajutorul lui Preda, izbește pe Radu-vodă și-l prinde viu. Întorcîndu-se peste Dunăre, Mehmet-bei îngăduie, la Nicopole, lui Bădica comisul — vărul lui Preda — să taie capul lui Radu-vodă.

În aceste lupte sîngeroase dintre partidele boierești era cît pe-aci ca tronul Țării Românești să fie ocupat de un turc. Mehmet-bei, văzînd că tronul țării a rămas vacant, a cerut sultanului și a obținut domnia. Dar Stoica logofătul, care era capuchehaie la Constantinopol, a trimis veste în țară „ca să ridice domn, cum mai curînd, pre Radul-vodă din Afumați, pentru că piere țara de turci". Atunci, în acel ceas de primejdie, „s-au adunat boierii toți și mari și mici și toată curtea și au ridicat domn pre Radul-vodă din Afumați, ginerele lui Basarab-vodă" (Neagoe). Dar Radu-vodă are de susținut lupte grele cu turcii, întețiți de Mehmet, pînă cînd în cele din urmă este înlocuit cu Vladislav-vodă. Dar acesta n-a apucat să se instaleze bine în domnie, și este răsturnat de Pîrvu Banul, pe care-l umilise. Radu de la Afumați se întoarce, de data aceasta cu învoirea turcilor, însă după șapte ani de domnie este răsturnat de boierii răzvrătiți, care-l prind la Rîmnic și-i taie capul și lui și fiului său Vintilă. Patimile se aprind din ce în ce mai mult. Chiar un egumen ca Paisie, ridicat din mănăstirea Argeșului pe tronul Țării

Românești, este adus să-și taie boierii. Luptele între partide se înverșunează. Capete de boieri mari din Divanul domnesc cad rînd pe rînd sub toporul călăului; multe case boierești apucă drumul pribegiei peste munți sau peste Dunăre, urzind intrigi la Constantinopol. Birurile pe țară cresc necontenit: „oaie seacă", „năpaste", „găleata de pîine", „goștina de oierit", dijma din cinci stupi unul. Astfel, din frămîntări, din sînge și din suferințe se țese istoria Țării Românești pînă la Mihai Viteazul. Pe acest fundal întunecat al istoriei naționale apare ca un fulger luminos epopeea războinică a eroului de la Călugăreni.

III. **Cronica lui Mihai Viteazul.** Pentru epoca domniei lui Mihai Viteazul, Stoica Ludescu reproduce o versiune a cronicii lui Tudosie Rudeanu, scrisă la curtea marelui domn și copiată în familia Buzeștilor. Nu ne oprim asupra ei, pentru că am analizat-o pe larg, la locul cuvenit (p. 146—151).

IV. **Cronica lui Matei Al Mirelor.** După moartea lui Mihai Viteazul, Ludescu încorporează în compilația sa o cronică în versuri grecești, alcătuită de Matei mitropolitul Mirelor. Matei, născut în Pogoniana din Epir, după ce fusese protosinghel și arhimandrit al patriarhiei din Constantinopol, după ce colindase vreo șapte ani prin Moscova și Lemberg, a venit în Țara Românească, unde a fost bine primit de urmașul lui Mihai Viteazul, Radu Șerban Basarab, care i-a încredințat egumenia mănăstirii Dealu, din marginea Tîrgoviștei. În 1605, a fost hirotonisit ca mitropolit al Mirelor, o provincie în Asia Mică, ai cărei creștini trecuseră în parte la islamism. A preferat însă să păstreze numai titlul de mitropolit și să rămînă mai departe egumen al mănăstirii Dealul, unde îl găsim încă la 1620, cînd copia, „cu mîna tremurîndă, necăjit de bătrînețe"; o Evanghelie. Pe timpul cît a fost egumen la Dealu, el a scris în versuri grecești o cronică: *Istoria celor întîmplate în Țara Românească de la Șerban-vodă pînă la Gavril-vodă, care domnește acum, întocmită de prea sfințitul Mitropolit al Mirelor chir Matei din Pogoniana și închinată prea slăvitului boier chir Ioan Catargi.* Acest Ioan Catargi era pe atunci ban al Craiovei și unul din cărturarii timpului, „om cu învățătură și cunoștințe întinse și frumoase", cum ne încredințează vlădica. Cronica a fost dată de autor unui prieten grec, aflător atunci în Țara Românească, Pană Pepanos, care, după aceea, s-a stabilit în Veneția, unde, mai tîrziu, a întîmpinat pe stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru a-l așeza la studii în Padova. Pană Pepanos a publicat cronica lui Matei al Mirelor, la un loc cu poema lui Stavrinos despre Mihai Viteazul, într-o tipografie grecească din Veneția, la 1638. Prin stolnicul Constantin Cantacuzino — probabil — Stoica Ludescu a avut la îndemînă opera mitropolitului grec din care, înlăturînd dojanele, sfaturile, învățăturile, toate efuziunile morale care aburesc povestirea evenimentelor — o utilizează, uneori traducînd verbal, de cele mai multe ori rezumînd-o. Cu ajutorul lui Matei al Mirelor, Stoica Ludescu înnoadă evenimentele petrecute în Țara Românească de la moartea lui Mihai Viteazul pînă la Matei Basarab. Se înfățișează astfel, într-o lumină simpatică, domnia lui Radu Șerban Basarab, socrul postelnicului Constantin Cantacuzino, în slujba căruia se afla cronicarul, „Domn înțelept, bun și milostiv, și viteaz. Și pre toți streinii iubia, și țara lui bine o rînduise." Se pomenesc războaiele

lui victorioase cu Szekely Moise și cu Gabor Bathory; se trece apoi la Alexandru Iliaș, la Gavrilă Movilă; la Radu Mihnea, domnul cărturar, iubitor de ordine și ceremonial, cu educația încheiată în mănăstirea Iviron din muntele Athos și în Veneția; apoi la Alexandru Cuconul și la Leon-vodă.

V. **O Cronică a lui Matei Basarab.** Domnia lui Matei Basarab din compilația lui Ludescu se reazemă pe o cronică ce are și ea timbrul contemporaneității. Învălmășeala și frămîntările de la sfîrșitul domniei lui Leon-vodă și așezarea domniei lui Matei Basarab sînt notate precis: și fuga lui Matei Basarab și a boierilor care țineau cu el în Ardeal, și deputățiile numeroase trimise de Leon-vodă ca să-i aducă înapoi, și încercarea pribegilor de a se întoarce cu oști în țară, și trimisul lui Abaza-pașa, „popa Ignatie Sîrbul din Nicopole, ca să vie să fie domn țărei cu voia pașii", și luptele care s-au dat, și lista boierilor și căpitanilor care au comandat oștile lui Matei Basarab și a boierilor care au căzut în luptă. Aceeași precizie și în ziarul de călătorie al domnului la Constantinopol: plecarea din București, decembrie 16 zile; intrarea doamnei Elina în scaunul din București, „marți, decemvrie 18 zile"; sosirea la Țarigrad, „Ghenarie în 5"; zbuciumul de la Constantinopol pentru a împrăștia atmosfera pîrelor aduse de Radu Leon; audiența la sultan, 9 februarie; purcederea din Constantinopol, 18 februarie; intrarea în scaunul din București, „duminică, martie 10 zile". Oricît de bună memorie ar avea cineva, la distanță de două-trei decenii nu ar putea reconstitui așa de precis datele. Ele au fost notate de cineva care le-a văzut desfășurîndu-se sub ochii lui. Cine dintre contimporanii lui Matei Basarab, care a făcut parte din suita lui la Constantinopol, a muiat pana în călimară ca să le păstreze posterității? Regretatul N. Iorga înclina a atribui cronica lui Udrișteș Năsturel, învățatul cumnat al domnului: „A-i atribui acest scurt letopiseț... nu ar fi, credem, prea riscant". Dar după înșirarea ctitoriilor lui Matei Basarab, compilatorul Ludescu trecînd la luptele cu Vasile Lupu — „Făcutu-s-au și războaie în zilele lui" — nu mai păstrează în cronica sa accentul contimporan. Războaiele sînt povestite fără amănunte precise, așa de sumar și de șters, încît nu mai avem impresia că au fost notate de cineva care ar fi luat parte la ele, sau măcar ar fi transcris știrile proaspete, aduse de cei ce se întorceau în triumf de pe cîmpul de luptă. Nici măcar pacea care a stins pentru mai bine de zece ani vrajba dintre cei doi domni — cînd Vasile Lupu, în amintirea tatălui său, a zidit biserica Stela din Tîrgoviște, și cînd mitropolitul Varlaam, care a așezat pacea, s-a întîlnit în cetatea de scaun cu Udrișteș Năsturel —, nici aceste date nu sînt amintite. Și nici săborul de vlădici și de preoți „a două țări surori", ieșit din întîlnirea acestor doi mari cărturari ai timpului și în care s-a anatemizat *Catehismul calvin*, tipărit de unguri pentru românii din Transilvania. Nu mai vorbim de aducerea imprimeriilor în țară. Este greu de crezut că un cărturar ca Udrișteș Năsturel, dacă ar fi el autorul, ar fi trecut cu inima ușoară peste aceste evenimente. Afară numai dacă autorul compilației nu ar fi folosit izvorul decît parțial, ceea ce nu este exclus. În schimb, la ultima ciocnire a lui Vasile Lupu cu Matei Basarab, după intrarea în scenă a lui Gheorghe Ștefan, cronica dobîndește iarăși timbrul contemporaneității. Datele sînt precise: „Domnul încălecă, cu toată curtea lui de la Tîrgoviște, duminecă, mai 15 zile, iar cînd au fost marți, mai 17 zile, tăbărîtu-s-au la

sat, la Finta, pe apa Ialomiței". Tabloul cîmpului de luptă are mișcare și viață. Se reproduc cuvintele de îmbărbătare ale lui Matei Basarab către ostași. În toiul luptei, domnul este rănit „cu un glonț, la piciorul stîng, din josul genunchiului". Dar Dumnezeu dă către seară un nor ploios, care se năpusti asupra taberei moldovenești, „cum ar cura un rîu prea iute", cu „picături groase și vîrtoase ca o piatră, unde-i lovia, ticăloșii, îndată cădea de pre cai jos și se făcu în tabăra lor apă multă, ca o baltă tinoasă". Și așa fiind, muntenii se năpustesc asupra lor și-i sfarîmă. Vasile-vodă, cu ginerele său Timuș și cu puțini călări, de-abia au scăpat cu fuga, „trecînd la Moldova pe la Galați, însă noroc au avut, căci au înnoptat".

Tot astfel contimporane sînt și notele care urmează despre răscoala seimenilor, care a turburat ultimele zile ale înțeleptului domn. Scena e povestită dramatic: „Matei-vodă, fiind rănit de războiul căzăcesc, zăcea în patul lui și nu putea să se repause și să-și caute leacul ranei sale de necazul slujitorilor lui". „Aceștia se îndrăciră de se nebuniră... și-și bătea joc de dînsul și în toate zilele zbiera în curtea lui și lua tunurile de le scotea afară la cîmp și intra în casă unde zăcea, de-l pedepsia (chinuia), și se lăuda că ei au bătut războiul cazacilor, cerșindu-i să le dea cîte trei lefi, iar de nu, vor sparge cămara și singuri își vor lua... Și zicea să-și lase de-acum scaunul și să se facă călugăr, că au îmbătrînit." Într-o zi, se strînseră cu toții în curtea domnească să prindă pe doi boieri pe care-i bănuiau că sfătuiesc pe domn să nu le dea lefi. Și, continuă cronica cu izbucniri de ură, care nu-și are locul decît la cineva care narează pentru fapte contimporane: „Și așa, fiind ei *turbați ca niște porci făr' de nici o rușine*, se suiră sus în casele domnești și dederă năvală unde zăcea domnul lor, căutînd pre acești boiari, supt căpătîiul lui, supt paturi, prin poduri, prin cămări, prin lade, pînă-i găsiră și așia dinaintea lui, i-au luat, cît se cutremura locul de groaza lor, dezbrăcîndu-i de haine, bătîndu-i nemilostiv pînă i-au scos afară la cîmp și acolo i-au omorît."

În răstimp, doamna Elina moare, îngropată cu mare cinste în biserica domnească din Tîrgoviște. Frămîntările provocate de răzvrătirea seimenilor însă nu se potolesc. Într-o zi, pe cînd domnul vindecat la picior ieșise „la preumblare către Argeș, învîrtejindu-se de-acolo, dorobanții și seimenii i-au închis porțile și i-au ieșit înainte la șanțul cel mare, cu toate tunurile, oprind pre domnul lor, ca să nu mai între în cetate, zicînd că de-acum înainte nu le mai trebuie să le mai fie lor domn, ci sau să iasă din țară, sau să se călugărească. Deci așa au șezut cu toți boiarii lui, obidit, din josul orașului, trei zile; și nici pîine nu lăsa să-i aducă să mănînce din averea lui și din toată cinstea domniei lui." Numai după ce le-a făgăduit să le dea bani din destul, l-au lăsat să intre în cetate.

VI. După moartea lui Matei Basarab compilația lui Stoica Ludescu continuă cu știri care au un caracter contemporan și care pot fi, de data aceasta, chiar amintirile personale ale compilatorului. Zarva seimenilor, care a amărît ultimele zile ale lui Matei Basarab, izbucnește cu furie, în domnia următoare a lui Constantin Șerban Basarab — cumnatul postelnicului Cantacuzino —a cărui figură este prezentată în lumină frumoasă: „om bun și înțelept și blînd... judecăți drepte făcea... pre niminea nu obidia, ci cu blîndețe și cu cuvinte dulci pre toți îi mîngîia și gîndi să facă mult bine țării și se bucura

toți și moșnenii și streinii". Dar aceste intenții nu putură fi aduse la îndeplinire. Domnul, sfătuindu-se cu boierii, făcu greșeala de comunică căpeteniilor oștirii sale intenția de a scoate pe seimenii sîrbi din oștire. Căpeteniile încuscrite cu seimenii le dezvăluiră acestora planul domnului, și cu toții, înfuriați, se răzvrătiră, asasinînd boierii de frunte — între alții pe vistierul George Carida, bunicul cronicarului Radu Popescu, și pe Papa, fiul Predei Brîncoveanu, tatăl viitorului domn. Apoi se năpustiră asupra bisericilor: „Călcară și svintele biserici ale lui Dumnezeu, încă slujind preoții svînta liturghie, iar ei intra în biserici de-i scotea de păr afară, și-i dezbrăca de vesminte, și jefuia svintele biserici și prestoalele, și lua potirele de au vărsat jos svîntul sînge și trup al Domnului nostru Isus Hristos... Svintele veștminte făcutu-le-au muierilor și fetelor conteșe; din procovețe făcut-au căițe și altițe. Și vindea cărțile bisericii la tîrg." De această năpaste n-a putut scăpa țara decît atunci cînd domnul, împlinind un vechi gînd al lui Matei Basarab, a chemat în ajutor pe Gheorghe Ștefan, domnul Moldovei, și pe Gheorghe Racoți al Ardealului, și împreună cu aceștia, cu oastea ce-i rămăsese credincioasă, s-a învîrtejit asupra rebelilor și i-a nimicit, spînzurînd la roată pe Hrizea spătarul, pe care răsculații îl aleseseră domn. Dar aceste turburări interne aduc mazilirea lui Constantin Basarab și înlocuirea lui prin Mihnea.

VII. De la Mihnea-vodă înainte, Stoica Ludescu, povestind evenimentele la care a fost martor și părtaș — căci el era omul de casă al familiei Cantacuzino, împărtășind cu ea vicisitudinile soartei — concentrează interesul asupra împrejurărilor care au pregătit asasinarea postelnicului Constantin Cantacuzino — eveniment care, prin turburările adînci pe care le-a avut în viața țării și prin consecințele lui îndepărtate, a intrat pe primul plan în istoria timpului.

Domnul Mihnea-vodă, care uzurpase din domnie pe cumnatul postelnicului, Constantin Basarab, scoase pe Cantacuzino din funcția de mare logofăt al curții și-l sili să se retragă la moșia sa Filipești, din Prahova. Cîteva luni mai tîrziu, după ce boierii destăinuiseră în Ardeal pașei intențiile de trădare ale lui Mihnea, domnul, înfuriat, trimise din Tîrgoviște pe căpitanul Odor cu plăieșii Ialomiței, să prindă pe postelnicul Cantacuzino și pe ginerele său, Pană Filipescu spătarul, pe care-i credea vicleni, și să-i omoare. Aceștia, prinzînd de veste, fugiră prin munții Prahovei, fugăriți din urmă de trimișii domnului. De la Brașov, unde scăpaseră, ei trecură în Moldova, la frații postelnicului, și de acolo postelnicul plecă la Constantinopol, unde fusese chemat de Poartă, spre a se dezvinovăți de învinuirile aduse de Mihnea-vodă. Acolo C. Cantacuzino se apără așa de bine, încît prigonitorul, Mihnea-vodă, se vede silit să fugă în Ardeal, în timp ce el — postelnicul — se întoarce în țară la numirea noului domn, Gheorghe Ghica.

După domnia de un an a lui Gheorghe Ghica, urmează fiul acestuia, Grigore Gheorghe Ghica, sub care postelnicul se credea asigurat, deoarece, ca recunoștință din partea tînărului domn, pentru sprijinul dat la obținerea tronului, primise de la acesta legămînt scris, prin care i se garanta liniștea vieții. Dar această prietenie fu de scurtă durată. În curînd, avea să se abată asupra bătrînului sfetnic năpasta.

Drama începe să se desfășoare pe cîmpurile de luptă, dincolo de hotarele țării. Grigore-vodă se afla în tabăra turcească, împreună cu tătarii și moldovenii. În lagărul muntean, se afla și Constantin Stolnicul — pe atunci un copil de vreo 15 ani — care îndeplinea pe lîngă domn sarcina de postelnic, alături de cei doi frați ai săi mai mari, Drăghici și Șerban logofătul.

După încheierea campaniei, se răspîndește în tabăra munteană zvonul că Șerban logofătul cu frații săi și alți boieri prieteni ar fi încercat să îndemne pe căpitani și slujitori ca să pîrască vizirului pe Grigore-vodă de trădare față de Poartă, pentru ca, în cele din urmă, să ceară domn pe Șerban logofătul. Zvonul, trecînd din gură în gură, intră în urechile domnului, care la început nu suflă un cuvînt, dar după ce-și ia ziua bună de la vizir și se desparte de oștirea turcească, conăcind într-un loc, la amiază, poruncește vătafului de aprozi să aresteze pe frații Cantacuzino și pe ceilalți boieri, care umblaseră cu vicleșug. În același timp, și din țară sosise domnului știri de la doamna și de la caimacamii lăsați de el în București, de la Stroe vornicul Leordeanu și de la Dumitrașcu Cantacuzino, că tatăl Cantacuzinilor se laudă că „el a popit pe Grigore-vodă și el îl va despopi", că trimite oamenii lui „pre marginea turcească, hulind numele domnului de rău și hain", că zăticnește oamenii țării și nu-i lasă să dea dajdiile împărătești.

Fără să bănuiască nimic din aceste intrigi, bătrînul postelnic, aflînd știrea că fiii săi au căzut în năpaste, iese întru întîmpinarea domnului la Craiova, dar Grigore Ghica îi arată de la început „o față foarte posomorîtă"; îi vorbește cu aluzii înțepătoare — „îi vorbia cam alăturea cu calea", zice cronicarul — și, în cele din urmă, se plînge de copiii postelnicului că sînt răi și vicleni.

Venind la scaunul de domnie, Ghica, punînd în libertate pe ceilalți boieri arestați, taie la nas de o parte pe Șerban-vodă, „pentru că — zice cronica — se numea a fi Domn". În același timp, trimite, în toiul nopții, dorobanți să ridice pe bătrînul postelnic din așternut și să-l ducă la mănăstirea Snagovului, de lîngă București.

Era în pragul sărbătorilor de Crăciun ale anului 1663, în noaptea de sîmbătă spre duminică, 20 decemvrie. Cronica scrisă de Stoica Ludescu, „bătrîna slugă a Cantacuzenilor", ne spune cum postelnicul, cu presimțirea morții apropiate, a stat a doua zi „la dumnezeiască rugă tot în genunchi la sfintele icoane" și s-a precestuit cu trupul și cu sîngele Mîntuitorului. Sorocul zilelor lui era încheiat. Seara, pe vremea cinei, gelații lui vodă îl duc în sala trapezăriei și acolo, legîndu-l de stîlpul cel mare, l-au sugrumat.

Năpasta împotriva Cantacuzenilor nu se sfîrși cu moartea postelnicului. După mazilirea lui Grigoraşco-vodă, Drăghici spătarul Cantacuzino, trimis înainte la Constantinopol ca să așeze, prin legăturile lui acolo, domnia lui Radu, fiul lui Leon, este suprimat de greci — explică Ludescu — „căci nu-i lăsa de tot în voia lor să mănînce și să prade țara, iar ei, ca niște draci, înțelegînd, mai rea pismă puseră și otrăviră pre ticălosul Drăghici spatariul, omorindu-l acolo în Țarigrad". După răsturnarea lui Radu-vodă, care, înțețit de Stroe Leurdeanu și de greci, pusese la cale uciderea boierilor — firește în cap cu Cantacuzenii — „sus în casele domnești" — urmează o scurtă epocă de înseninare. Prin stăruințele boierilor, fu ales domn „un boiariu, anume Antonie vornicul, den sat den Popești, den județul Praovei".

Domnia lui Antonie-vodă este înfățișată cu simpatie, — o domnie de împăcare a urilor dezlănțuite și de reabilitare a memoriei postelnicului. Intrat în scaun în Săptămîna Patimilor, Antonie-vodă, în „duminica svintelor Paști, fiind toți înaintea bisericii..., făcut-au mare jurămînt împreună cu toți boiarii, cîte unul, cîte unul, fieștecare puindu-și mîinele pre svînta Evanghelie, jurînd pre puternicul svîntul nume al Domnului Dumnezeului nostru Isus Hristos, cum vor sluji domnu-său, lui Antonie-vodă, cu dreptate, și cum să lipsească pisma și mozaviria și hicleșugul din mijlocul lor; numai de acum înainte să locuiască toți într-o adevărată dragoste, ca niște adevărați creștini...". Și „istovind jurămîntul, toți au iscălit cu mîinile lor la izvodul jurămîntului".

În timpul acestui domn, „care făcea judecăți drepte și căuta de rîndul țării și al săracilor", fiii postelnicului Cantacuzino și mama lor, „jupîneasa Elina postelniceasa", s-au prezentat în divanul domnesc, acuzînd pe Stroe vornicul Leurdeanu că a pricinuit moartea pe nedrept a postelnicului. Stroe tăgăduiește: „nu este el cu nimic vinovat de sîngele acelui creștin... vrînd — adaogă Ludescu — să se ascunză ca Cain de sîngele frăține-său, lui Avel". Pîrîșii scot atunci trei răvașe „scrise cu mîna lui către un hoț asemenea cu el, Costandin Paharnicul Verzariul... ca să facă lui Costandin postelnicul moarte, iar într-alt chip nu", care „s-au citit în divanul cel mare și le-au văzut singur Stroe vornicul și n-au mai putut prinde bîha, că erau scrise de mîna lui". Domnul cu mitropolitul Teodosie și amîndoi episcopii, cercetînd Pravila, osîndesc pe vinovat la moarte. Atunci doamna Elina și copiii ei se roagă de domn să-l ierte de moarte, trimițîndu-l mai bine la călugărie. Antonie-vodă poruncește să-l scoată afară din divan, „cu răvașele lui cele de vînzare, de se arătară tuturor noroadelor, ca să-l știe toți că s-au asemănat cu Iuda și l-au ivit Dumnezeu ca pre Cain". Apoi l-au dus la mănăstirea Snagov, unde l-au călugărit, puindu-i numele, în monahism, de Silvestru.

Condamnarea lui Stroe Leurdeanu turbură din nou viața publică a Țării Românești. Adversarii Cantacuzenilor alcătuiesc „o ceată spurcată", care „noaptea se strîngea la casa lui George vornicul Băleanu" și „uneltia pieirea lor". Cantacuzenii se plîng domnului. Antonie-vodă, aducînd plîngerea lor în divan și negăsind în sarcina lor nici o vină, scoate din dregătorii boierii uneltitori și le poruncește să „meargă la țară, să șeadă la casele lor". Aceasta îndîrjește și mai mult partida Bălenilor, care nu se lasă pînă nu provoacă mazilirea lui Antonie-vodă și readucerea în domnie a lui Grigoraşco Ghica. Cu acesta începe o eră nouă de prigoniri împotriva Cantacuzenilor. Călugărul Silvestru, aflînd de întoarcerea lui Grigoraşco, își leapădă rasa de monah și aleargă la Odrii, ca să se închine domnului. Apoi se însoțește din nou cu ceilalți boieri și cu grecii și pornesc lupta împotriva adversarilor. „Multe case au pustiit, că toată pisma lor era mai vîrtos ca să surpe casa răposatului Costandin Postelnicul, că nu se sătura de sîngele lui, ci și acum tare se nevoia ca să omoare și pre feciorii lui", se văicărește Ludescu. Așteptau să se întoarcă în țară Șerban Cantacuzino de la Țarigrad, ca să pună mîna pe toți, dar acela, înștiințat în drum de maică-sa despre cele ce se urzeau în țară, se întoarce înapoi. Adversarii, văzînd că le-a scăpat Șerban, „fac svat drăcesc": „pun la opreală mare în turnul clopotniței" pe ceilalți frați și trimit la ocnă rudele apropiate și devotații, între care și „pre Stoica Logofătul Ludescul, care au fost slugă bătrînă la casa răposatului Costandin Postelnicul". Domnul plecînd

cu oastea, ispravnicii lăsați de el — Gh. Băleanu, Stroe Leurdeanu și Hrizea Vistiernicul — scot din turn pe frații Cantacuzino „și-i ducea afară din cetate, înaintea temniței, de-i bătea în toate zilele pre talpele picioarelor și-i spînzura de mîini cu sfoară și-i muncia în tot felul". Dar Șerban — cel scăpat — care veghea de la Țarigrad asupra fraților săi, izbutește să trimeată în țară un capegi-bașa, cu poruncă împărătească. Turcul, fără veste, intră în casele domnești; ceru să i se predea boierii arestați și astfel îi scăpă din mîinile dușmanilor lor în care intrase „covăseala dracului". Nici în domnia următoare, a lui Duca-vodă, Cantacuzenii nu sînt liniștiți. Din nou arestați, din nou scăpați, și toate aceste prigoniri ale lor nu se sfîrșesc decît cu urcarea în scaun a lui Șerban Cantacuzino. Domnia lui Șerban Cantacuzino este înfățișată în lumină simpatică. Cronicarul nu știe nimic de răzbunările sîngeroase împotriva adversarilor, cu care Șerban și-a inaugurat domnia. El începe prin a arăta dificultățile domniei:

„Țara, fiind spartă și răsipită pentru multe nevoi și greutăți ce au fost împresurată încă din zilele altor domni", „nu putu nici într-un chip să o îndirepteze", mai ales că-l împresurase turcii cu dări de bani și cu „zaharéle". El povestește apoi participarea țării la luptele turcilor de la Viena, de la Buda, de la Seghedin. Înseamnă pe larg călătoria doamnei Elina, întovărășită de fiul ei Mihai vel spătar, la sfîntul Mormînt; pomenește moartea și înmormîntarea ei la Mărgineni în „gropnița ce este în tinda bisericii din dreapta, alăturea cu gropnița soțului ei", și încheie cu un act de adevărată clemență al domnului: căsătoria fiicei sale, Alexandra, după Gligorașco postelnicul, feciorul lui Ivașco Băleanul, fost mare logofăt. „O mare minune au făcut acel Șerban-vodă cu ginere-său Gligorașco. Că tatăl lui Ivașco și moșiu-său Gheorghe din Băleni, fost-au mari vrăjmași asupra lui Șerban-vodă și a toată casa părinților lui". La venirea lui Șerban-vodă, Ivașco și fiul său fugiseră în Moldova. Ivașco a murit în pribegie, Gligorașco s-a tras în Ardeal. „Înțelegînd de bun sfat și înțelepciunea acestui cocon, Gligorașco postelnicul, îndată au trimes de l-au adus împreună cu maica lui aici, în țară, și către aceia n-a mai pomenit vrăjmășia lor cea dintăi, ci cu inimă curată l-au iertat și l-au făcut lui ginere... Și s-au mirat și mari și mici de acest lucru ce au făcut Șerban-vodă." La flăcările unui nou război, încins între turci și austriaci, în care generalul austriac Veterani, pătruns în țară pe la Turnu-Severin, este întors înapoi prin solia plină de tact a lui Constantin Brîncoveanu, se încheie compilația lui Stoica Ludescu.

Compilația lui Stoica Ludescu este cusută, după cum se vede, din părți inegale ca întindere, ca valoare istorică și formă literară: unele epoci reduse la cîteva date seci și acelea nesigure, altele expuse pe larg cu detalii prețioase pentru istoricul care nu se mărginește la schema faptelor principale privitoare la transformările urmate în structura unei societăți, ci caută să prindă și culoarea particulară a timpului. Ca izvor istoric, Ludescu trebuiește utilizat cu grijă. El este „bătrîna slugă a Cantacuzenilor", care răsfrînge în scrisul său sentimentele și resentimentele familiei de care-și legase viața și pentru care suferise doi ani de ocnă. Mihnea-vodă, cel care a dezlănțuit prigoana împotriva Cantacuzenilor, este înfățișat ca fiind „de neamul lui, grec cămătariu. Tată-său l-au chemat Iane Surdul, iar pre dînsul l-au chemat din botez,

Franți. Deci izvodindu-se de mic a urma lui Ismail, feciorul Agariei, fugit-au de la părinții lui de s-au dus la Țarigrad și s-au curtenit la Kinan-pașa, zicînd că este fecior Radului-vodă, nepot Mihnii-vodă." Disprețul și ura lui împotriva lui Mihnea se vede des în cursul narațiunii. Acesta „îmbrăca pe dorobanți tot cu haine spahicești și nădăjduia în ei, ca Irod împăratul în Irodiada, cînd tăia capul Svîntului Ioan Botezătoriul pentru dragostea ei; deci cît folos au avut Irod de dînsa, atîta au avut Mihnea de ei." Asasinarea postelnicului e înfățișată ca o cursă a diavolului, „pismașul neamului omenesc". „Diavolul găsi două vase rele, unul românesc, altul grecesc, vel vistiariu Țarigrădeanul". La moartea postelnicului el izbucnește—influența poemei pe care am analizat-o mai sus (p. 421—424) — într-un adevărat threnos: „O, diavole, răul pismașiu neamului omenesc, cum prilestișsi (amăgișsi) pre Grigorie-vodă de omorî pre Costandin fără judecată, fără vină nimică? Iară țara toată plîngă pre Costandin Postelnicul, că au pierdut un stîlp mare, carele au sprijinit toate nevoile țărei. Plîngu-l și săracii că și-au pierdut mila. Plîngu-l care au avut de la el multă căutare, plîngu-l și păgînii și creștinii și toate țările care l-au știut și nu l-au știut, ci numai de numele lui au auzit pentru multă înțelepciune și bunătate ce făcea în toate părțile..."

Iată acum cum sînt înfățișați, prin contrast, boierii amestecați în complotul urzit împotriva postelnicului. Mai întîi Costandin, fiul Radului Armașul Vărzariul: „...cum nu se poate face din mărăcine struguri, și din rug smochine, așa nu se poate face din neamul rău bun; ci din varza cea rea, ce-i zic morococean, au ieșit fiu-său și mai morococean... Sămînța acestor nelegiuiți și îndrăciți s-ar cădea, ce ar fi parte bărbătească, să se scopească, ca să nu mai răsară mușstar și ardeiŭ, ci să se topească și să se canonească."

Iată pe tatăl lui Costandin Vărzarul: „Radul Armașul era de moșie român. Și tată-său era grădinar de verze la Ploiești, pentru aceia numele lui s-au poreclit de i-au zis: Vărzariul. O rea sămînță au fost, că nu s-au făcut varză bună, ci de nimic au răsărit fiul dracului."

Ura sau simpatia lui îmbracă adesea forme biblice. Bătrînul logofăt găsește necontenit, pentru oamenii și faptele pe care le povestește, paralele în textele biblice. Grigorașco-vodă s-a căit de moartea postelnicului, „cum s-a căit, pentru moartea Domnului nostru Isus Hristos, și Iuda". Stroe Leurdeanu, Gr. Băleanu și Hrizea Vistierul, care au închis pe frații Cantacuzino și-i chinuiau, „se asemăna cu Maximian și Diocletian, muncitorii creștinilor, și cu spurcatul Arie". Pre Șerban Cantacuzino „l-a scos Dumnezeu din calea pierzării și l-a îndreptat pre calea mîntuirii, precum au îndreptat și pre cei trei filozofi care i-au trimes Irod să ispitească de nașterea lui Hristos". Cîteodată logofătul încearcă pe aceste teme de paralele biblice să scoată efecte retorice, ca atunci cînd ne povestește că seimenii „pîrîră pre domnul care era Constantin Șerban Basarab, cumnatul postelnicului lor, la păgînii care niciodată nu pohtesc binele creștinilor. Iuda pîrî pre Domnul nostru Iisus Hristos la păgînii ovrei: cum că el se laudă că este fiiul lui Dumnezeu, iar dorobanții pîrîră pre domnu-său la păgînii turci. Iuda vîndu pre Hristos în 30 de talanți, iar ei se vîndură robi turcilor în toată viața lor. Ovreii deaderă acel chelciug pre un sat a fi de îngroparea streinilor, iar ei singuri se deaderă mîncare cîinilor. Iuda se deade singur spînzurării, iar ei singuri se deaderă înecării, că s-au înecat cu totul. O nebunie nespusă...".

Acest fel de citate și de paralelisme biblice, de invective și imprecații, care se întrețes prea des în partea finală a cronicii, fac să lîncezească interesul pe care-l trezesc liniile simple ale evenimentelor în încordarea lor dramatică. Artificiile retorice ale bătrînului cronicar par azi naive și vetuste. Indignarea și ura nu trezesc în sufletul lui, alimentat mai mult cu lecturi biblice și hagiografice, ecouri atît de largi și de puternice, încît să se cristalizeze în forme literare, care să poată trăi dincolo de lumea și de epoca lui.

Cronicarul cantacuzinesc stă astfel cu mult în urma cronicarilor moldoveni, și prin lipsa de obiectivitate și prin darul formei literare, dar el are meritul de a ne fi păstrat, în compilația sa, cele mai vechi anale ale Țării Românești și de a fi înnodat povestirea evenimentelor de la descălecat pînă în vremea sa.

BIBLIOGRAFIE

Ediții: Textul cronicii lui Stoica Ludescu a fost publicat pentru întîiași dată la Chișinău, la începutul sec. XIX sub titlul *Istoria Tierei Romanesci de cîndŭ au descălicatŭ românii*, în *Magazinŭ istoricŭ pentru Dacia suptŭ redacția lui A. Treb. Laurianu și Nicolae Bălcescu*, tom. IV, 1847, p. 231—372, și V (1847), p. 3—32. O altă versiune, după un manuscris, aflat în Biblioteca Mitropoliei din Chișinău, copiat de ierodiaconul Daniil, a fost publicată de G. Ioanid în *Istoria Moldo-Românieĭ*, București, 1858, vol. I, p. 1—165. O altă versiune cu multe interpolări a fost publicată de Stoica Nicolaescu în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. XI, partea I, 1910, p. 97—186, și XI, p. 2, p. 346—355. I. Minea, *O versiune a cronicii lui Stoica Ludescu*, în *Cercetări istorice*, I, 1925, p. 2—7.

Studii: Gr. Tocilescu, *Studii critice asupra cronicelor române*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, anul II, vol. III, 1884, p. 270—288; N. Iorga, *Cîteva note despre cronicele și tradiția noastră istorică*, în *Analele Acad. Rom. sect. ist.*, seria II, tom. XXXIII, 1910, p. 141—146; N. Iorga, *Cronicele muntene. Cronicele din secolul al XVII-lea*, în *Analele Academiei Române. Mem. Secț. ist.*, seria II, tom XXI, 1898—1899, p. 303—462. O părere deosebită în privința alcătuirii cronicii, la D. Onciul, *Din istoria Românieĭ*, Socec, 1913, p. 84—85 (retipărită și în „Biblioteca pentru toți", nr. 361—362, pp. 102—103). Știri despre Stoica Ludescu, în afară de studiul amintit al lui Iorga: C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906 p. 5—8; Al. Lapedatu, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, I, 1908, p. 161—165: *Noi monumente istorice. Biserica din Ludești* (ctitoria lui Stoica Ludescu), în care se găsesc mormintele soției lui Stoica Ludescu, Ecaterina și a fiicelor lui: Lencuța și Ancuța; Al. Ciorănescu, *Un act al lui Stoica Ludescu*, în *Revista istorică*, XX, 1934, p. 219—220. E o mărturie la mîna lui Goran Logofătu pentru o moșie de la Țigănești, pe Mostiște, din Ilfov. Cronicarul semnează aci: „Stoica Logofătul Liudescu, ispravnicul Scaunului Tîrgoviștii". G. Potra, *Averea lui Șerban Cantacuzino și întemeierea mănăstirei Cotroceni*, în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 300—306. Actul este scris de „bătrîna" slugă a cinstitei sale case, Stoica Liudescul" și terminat în decemvrie 1681. Rezumate și extrase din părțile principale ale studiilor citate mai sus au dat N. Simache și Tr. Cristescu, *Letopisețul cantacuzinesc, 1290—1688*, Buzău, 1942. Este însă de regretat că autorii uită să pună semnele citării după pasajele destul de întinse pe care le reproduc de la alții.

Compilația lui Stoica Ludescu a ajuns și la cunoștința adversarilor și era firesc ca acestora să nu le convină a fi înfățișați contimporanilor și viitorimii în lumina de blesteme în care îi înfățișase istoricul cantacuzinesc. Cel mai cărturar dintre ei, Radu Popescu, om cu cultură largă și cu talent literar, fiul vistiernicului Hrizea, care pierise ucis în chinuri de Șerban Cantacuzino, a apucat pana ca să întocmească o altă compilație pe un plan nou și ca să povestească lupta dintre ai săi și dintre Cantacuzeni, în lumina care le era prielnică.

VIAȚA. Radu Popescu are o viață plină de peripeții dramatice, cu trăsături de adevărat roman: zguduită în tinerețe de tragedii familiale, de neașteptate întorsături ale soartei, care fac din fiul unuia din cei mai bogați și mai puternici oameni ai Țării Românești un boier scăpătat, pentru ca apoi să-l ridice pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boierești și, în cele din urmă, să-l aducă a-și închina zilele în chiliile unei mănăstiri.

Era fiul lui Hrizea vistierul, din satul Popești al județului Ilfov. Bunicul său, Gheorghe Carida — nume ce trădează o origine grecească — fusese vistier pe vremea lui Radu Leon și a lui Matei Basarab și a fost ucis în răscoala seimenilor din 1655, cînd i s-a jefuit și toată casa. Tatăl cronicarului — Hrizea — a luat în căsătorie pe Maria, fiica marelui ban Gheorghe Băleanu, căpetenia partidei de boieri care duceau lupta înverșunată împotriva Cantacuzinilor.

În încăierarea dintre cele două partide boierești, în care a căzut victimă postelnicul Constantin Cantacuzino, Hrizea a jucat un rol de frunte. După moartea postelnicului, el era în capul partidei boierești, care ducea mai departe lupta contra Cantacuzinilor.

Pe timpul lui Duca-vodă, cînd domnul, din porunca turcilor, pornise cu oștirea în ajutorul trupelor turcești, împotriva cetății Cehrinul, rămîn în țară ca ispravnici de scaun, între alții, Hrizea Vistiernicul și logofătul Șerban Cantacuzino, fiul postelnicului, cu misiunea specială de a supraveghea ridicarea unor ziduri la curtea domnească. În acele împrejurări, Șerban Cantacuzino, care intrase în legături de dragoste cu doamna, și-ar fi dat gîndul pe față: „Bune case de domn tînăr". De fapt, el umbla încă de atunci după domnia țării, îndemnat între altele și de faptul că în Constantinopol fusese numit vizir un bun prieten al său, Cara Mustafa. În aceste împrejurări, vine în București un ciohodar din Constantinopol, cu vești pentru Șerban Cantacuzino. Întîmplarea face ca să iasă în calea turcului, care căuta pe Șerban, Hrizea, și-i spune trimisului că el este Cantacuzino. Astfel scrisoarea și destăinuirile ciohodarului sînt aflate de Hrizea, care le comunică domnului Duca-vodă. Șerban Cantacuzino, înștiințat de cele întîmplate prin doamna lui Duca-vodă, Anastasia, fuge peste graniță și, curînd după aceasta, izbutește să capete la Constantinopol domnia Țării Românești.

Șerban Cantacuzino, nevoit să mai rămînă cîteva zile pe țărmurile Bosforului, ca să-și consolideze domnia, trimite, prin nepotul său Brîncoveanu, poruncă la București, ca să se așeze în scaunul domnesc ca locțiitori ai săi — caimacami, cum se zicea pe atunci — Badea Vornicul Bălăceanu și Hrizea

Vistierul. Dar această cinste deosebită, pe care Șerban-vodă o aducea celui ce făcuse parte din tabăra care pusese la cale pieirea tatălui său, nu era pornită din sentimente sincere.

În 1680, pe la sfîrșitul lui februarie, Hrizea este închis din porunca domnului, sub învinuirea că ar fi mîncat banii țării. Boierii însărcinați cu cercetarea cazului stabilesc însă că Hrizea cheltuise de la el, pentru țară, 30 000 de taleri. Abia scăpat de această acuzare, o altă năpastă cade pe capul lui. Domnul îl învinuiește că zahereaua — adică proviziunile — procurate oștirii turcești care înconjurase Camenița, fusese rea. O cronică anonimă, care ne relatează acestea, adaogă aci că „ori bună, ori rea de au fost, o dedese boiarii și rudele lui, iar el numai Hrizei vistier îi găsea vină". Din porunca domnului, i s-a cerut pentru această vină 41 000 de taleri. Neavînd încotro, nenorocitul vistier a trebuit să-și vîndă satele, moșiile și țiganii, și pe deasupra să se împrumute, ca să achite suma cerută. După plată, Hrizea este scos din temniță, dar în curînd este închis din nou și muncit în chinuri din ce în ce mai grele, pînă ce i se scoate un ochi. Un misionar catolic, călugărul italian Del Monte, care fusese trimis în Țara Românească de scaunul papal ca să facă un raport asupra situațiunii țării, ne spune că domnul din iatacul său auzea vaiete și chinurile nenorocitului boier, care se zbătea în dureri, jos în beci, strigînd: „Doamne, ești crud și nebun de-mi chinuiești trupul? Cine-ți va mai crede ție? Ți-am slujit cu credință și numai în acest an ți-am numărat din țară 2 800 pungi, pe care le-ai luat și nu știu cui le-ai dat." Del Monte adaogă la acestea că domnul, înfuriat, a poruncit atunci ca vistierul să fie tras în țeapă.

Pe urma lui Hrizea rămîn, cu totul sărăciți, jupîneasa și copiii. Și totuși, setea de răzbunare a domnului nu s-a potolit, căci cere familiei bani și pune slujitori să-i păzească ziua și noaptea și să le urmărească toate mișcările. Văzîndu-se necontenit hărțuiți și aflînd de la unii și de la alții că domnul e hotărît să-i piardă, „au luat — cum zice cronica în graiul ei bătrînesc — pe Dumnezeu într-ajutor" și, strecurîndu-se printre paznicii care pîndeau în jurul casei, izbutesc să încalece de cu seară și, gonind pe drumul Giurgiului, pe la miezul nopții au trecut Dunărea în țara turcească.

Șerban, aflînd a doua zi de fuga lor, a trimis în toate părțile căpitani și slujitori ca să-i prindă și să-i omoare unde i-or ajunge. Era însă prea tîrziu. Cu toate promisiunile de bani făcute pașilor și cadiilor din cetățile dunărene, fugarii ajung la Adrianopol, de acolo la Țarigrad și, în sfîrșit, după o oarecare vreme, se oploșesc în Moldova, la curtea lui Duca-vodă, unde se întîlnesc cu ceilalți boieri pribegiți acolo de frica lui Șerban-vodă.

Pe la începutul lui 1687, adică în ultimul an al domniei lui Șerban-vodă, Radu Popescu—fiul vistierului ucis— și ai săi se întorc cu cea mai mare parte a pribegilor, la vetrele lor. Erau însă — cum se va vedea îndată — cu totul scăpătați.

La începutul domniei lui Brîncoveanu, Radu Popescu este prețuit pentru cultura lui și trimis în misiuni diplomatice.

În acele timpuri, aga Constantin Bălăceanu, care fusese încredințat cu solie la Viena, de către Șerban Cantacuzino, aflînd de moartea socrului său, s-a oprit la Brașov și a început să unelteaască împotriva noului domn, Brîncoveanu, pe lîngă generalul Heissler, comandantul armatelor imperiale. După stăruințele lui Bălăceanu, Heissler se pregătea chiar să intre cu oștirile în țară.

Brîncoveanu, însă, care se străduia ca țara să nu devină teatrul războiului dintre creștini și turci, trimisese o solie pe lîngă Bălăceanu și pe lîngă comandantul general, dar solii lui Brîncoveanu găsesc pe Heissler turburat și mînios, ca „un urs împușcat", spune o cronică anonimă contimporană, și „nicicum nu se apropia de vorba lui, că nu se uita la vorbele lor, ci la cuvintele Bălăceanului".

Solii se întorc fără nici o ispravă, dar Brîncoveanu, gîndindu-se la jaful și pustiirea ce s-ar întinde în țară, cînd împotriva armatelor germane s-ar uni oștirile turcești și tătărești, trimite din nou, de data aceasta pe Radu Popescu, „fiind — după cum ne încredințează cronica — învățat în limba latinească". Și pentru a îmblînzi mînia generalului, Radu logofătul aducea ca dar din partea domnului, pe lîngă o sumă de bani, și o mie de boi pentru nevoile oștirii. Cronica contemporană ne-a consemnat toate amănuntele întrevederii cu generalul austriac și discuția urmată între ei, asupra căreia, pentru savoarea lucrului și pitorescul vremii, ne oprim puțin.

„Jupîne Haisler—începe Radu Popescu— , ce pricină este la mijloc între dumneata și între măria-sa vodă și între țară, și în toate zilele te lauzi cu rău asupra pămîntului; în loc ce am avut nădejde de mîntuință din mîinile turcilor păgîni, acum de la dumneavoastră să ni vie pieire, care nădejde va să fie la noi în deșert." La acestea, Heissler răspunde acuzînd pe Brîncoveanu că, după ce a trimis soli la împărat și a încheiat legămînt cu creștinii, n-a vrut să păzească „tocmeala — cum zic la noi, la nemți: parola — ci ați călcat și toate legăturile, și ați stricat și parola". La acestea, răspunde Radu logofătul: „Mi-ar fi voia să auz de la dumneata care legături am călcat de am stricat parola, că domnul nostru și cu țara gîndește că le țin toate cîte au legat solii noștri acolo în Beciu [Viena], iar de au legat dumnealui Bălăceanu, care îndeamnă pre dumneata spre mînie, alte legături afară din cei trei soli ai noștri, pre neștiință, în taină, acelea nu le vom ține... iar acelea primim, care au legat solii noștri toți de față. Și de au legat bani, iată dăm bani, numai deodată toți nu putem să-i dăm, de vreme ce suntem dajnici și turcilor." El stăruie mai departe să convingă pe general să renunțe la planul de a intra în țară, căci hotarele „sunt deschise de toate părțile și ar veni turcii și tătarii de ar pustii tot pămîntul... Care lucru, dacă ar rămînea fără oameni, de ce fel ni sînt ostenelile și vorbele și legăturile ce le facem?" Generalul rămîne însă neînduplecat. „Nici o mîntuire — încheie el discuția — nu se poate fără primejdie și fără pagubă."

Cu toată încrederea pe care i-a arătat-o Brîncoveanu în această împrejurare, totuși, pînă în 1693, nu i se acordă nici o dregătorie. Dealtfel, și vremurile erau turburi. Ofensiva otomană împotriva creștinilor începuse. Brîncoveanu primea porunca de a se duce cu toate oștile sale la Cerneți. În toamna anului următor, trupele austriace intrară în Oltenia; ocupară Piteștii, Cîmpulungul, iar în iarnă, Heissler și înteițitorul său, Constantin Bălăceanu, își făceau Crăciunul în București. Ca să scoată pe imperiali din țară, domnul aduce în ascuns pe tătari.

De altă parte și Radu Popescu este prins în dezlegarea numeroaselor încurcături bănești, rămase de pe urma tatălui său. Tatăl lui Radu Popescu, silit de Șerban Cantacuzino să plătească 41 000 taleri pentru zahereaua de la Camenița, își vînduse o parte din avere și a zălogit pe cealaltă. Radu și fra-

tele său Gheorghe s-au tot străduit să plătească datoriile mari și grele — zice actul divanului — dar văzînd în cele din urmă că n-au putere să le împlinească toate, s-au lepădat de toată averea rămasă de la tatăl lor, ca să se împartă între datornici, luînd fiecare „măcar veri ce ar găsi".

Se pare că Brîncoveanu nu avea destulă încredere în Radu Popescu, sau poate că trăia încă viu în amintirea lui rolul pe care l-a jucat Hrizea în uciderea bunicului său despre mamă. Dregătoria de clucer (care avea îndatorirea de a îngriji de proviziile necesare cailor domnești) nu era o slujbă pentru cultura și aspirațiile lui Radu Popescu. De aceea nu era mulțumit cu situația lui, și amărăciunea de care era cuprins se străvede într-o scrisoare interesantă, pe care o trimite vărului său Răducanu Dudescu. În această scrisoare semnificativă, cronicarul nostru își arată dorința de a veni la Dudești, să vadă pe „mama Neacșa" și pe vărul său, ca să mai vorbească: „cîte ceva, că Dumnezeu numai va crede precum ne aflăm și alt nu avem la cine și către cine ne plînge... Doară pînă acum, ca niște oameni ce sîntem, înfășurați în deșertăciunile lumii, vom fi și avut cîte ceva între noi, iar acum, cunoscînd și văzînd de la dumneavoastră atîta ajutor, de nu-ți voi fi mai bun decît fratele și gînditor și cu fapte, încît îmi va fi cu putință, să mă bată Dumnezeu. Numai iar mă rog aibi-mă, iubește-mă, sprijinește-mă, că sînt striin și n-am pe nimeni să mă caute; ci toată nădejdea, după Dumnezeu, la dumneavoastră îmi iaste. Și eu iar cum voi fi cu dumneavoastră, sfinția-sa așa să mă judece. Nu-mi trebuiește alt nimic, fără cît o fărîmă de viiață fără groază, și să trăim cum va da Dumnezeu; că unde văz că într-aciasta becisnică de țară, ne vin oamenilor primejdii și petrec neștiind nimica, zău că sunt bucuros mai bine să mă aflu în statul celor mai de jos și să fiu odihnit, decît să-mi fie numele acesta și să fiu pururea cu gheață în inimă."

Cu aceste sentimente de amărăciune în suflet, Radu Popescu ia parte în iarnă la complotul urzit împotriva lui Brîncoveanu, pentru aducerea la domnie a lui Grigore Ghica, care se afla atunci la Constantinopol. Căpetenia complotului era Dumitrașcu Corbeanu, a cărui soție era înrudită cu sora pretendentului.

Înțelegerea între complotiștii din București și între pretendentul din Constantinopol s-a făcut prin mijlocirea unui turc, care fusese efendi la Grigore Ghica. Înlăturîndu-se corespondența, care putea să dea lucrurile pe față, turcul trebuia să ducă lui Grigore Ghica, în ziua cînd cele puse la cale în București erau gata, o mahramă cu sîrmă. Însă turcul, din lăcomia cîștigului, primind mahrama cu un răvaș, le-a predat lui Brîncoveanu. Domnul, mirîndu-se cu boierii săi de această viclenie, nu s-a turburat la început și i-a iertat. Dar lucrurile răzbătuseră pînă la Țarigrad și, într-o bună zi, se pomenește cu un agă, trimis din Constantinopol, cu firman ca să aducă la Poartă pe boierii care pîrîseră pe Brîncoveanu. Domnul, care se pricepea să deznoade țițele încurcate ale conjuraților, trimite, pe lîngă boierii cuprinși în firman — deci și pe Radu Popescu —, și o sumă de boieri devotați lui, împreună cu 15 000 de galbeni, care au efectul de a împăca lucrurile și de a întări situația lui Brîncoveanu.

Pe temeiul unui firman care declara că pîrele au fost dovedite mincinoase, Brîncoveanu închide pe Dumitrașcu Corbeanu, căpetenia, pe Grigore postel-

nicu Băleanu și pe Radu Popescu; dar aci se vede și tactul lui Brîncoveanu, care nu numai că îi iartă, dar îi și pune în slujbe.

În decemvrie următor (1700), Radu este „ispravnic de banii haraciului" în județul Vîlcea, iar în primăvara anului 1703 este ispravnic la Vel Ocnă în Rîmnic.

Curînd după aceasta, raporturile dintre domn și cronicarul nostru se înăspresc. Radu nu se mai întîlnește în dregătorii, iar dintr-o scrisoare a lui Brîncoveanu din 1708, către vărul cronicarului, se vede că acesta căzuse în dizgrația domnului.

Radu Popescu făcuse în satul său un zăgaz, ca să abată cursul apei pe matca cea veche, dar neglijase să sape mai întîi șanțul cuvenit, ca să dea cale apei și puhoiul, venind mare, s-a revărsat și-a înecat livezile și morile mănăstirești. „Dacă au fost văru-tău — scrie Brîncoveanu — cu atîta minte, n-avem ce face... Pentru aceasta am scris boierilor caimacami să taie acel zăgaz și nu va fi numai cu atîta, ci și cîtă pagubă și stricăciune s-a făcut, toată va să plătească..." Pentru aceste motive, el va fi trecut în rîndurile partizanilor lui Ștefan Cantacuzino (1714—1716) și după înscăunarea acestuia, este numit în rangul de mare vornic de Tîrgoviște. În această calitate, i se încredințează misiuni delicate, ca de pildă sarcina de a conduce, de la Giurgiu pînă la graniță, cu conace, pe Carol al XII-lea, regele Suediei, sau aceea de a delimita hotarele Munteniei, care fuseseră încălcate de raiaua turcească a Brăilei.

Domnia lui Ștefan Cantacuzino este însă de scurtă durată. După doi ani de domnie, Ștefan Cantacuzino și tatăl său stolnicul Constantin sînt strangulați în temnițele de la Bostangi-Başi.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat reprezintă punctul culminant în ascensiunea politică a lui Radu Popescu. La începutul noii domnii, el păstrează funcțiunea de vornic de Tîrgoviște, iar în martie 1716 este ridicat la rangul de mare vornic. De aci înainte, cronicarul nostru începe să semneze în acte: *Radu Popescu*, în loc de *Radu sin Hrizii vistierul* sau *Radu Hrizea*. În vremurile acelea de zbucium, provocat de războiul dintre austriaci și turci, Radu Popescu este însărcinat de domn cu misiuni de încredere. Astfel, el este desemnat să conducă oștirea tătărească, ce trebuia să treacă prin țară, venind în ajutorul turcilor la asediul Timișoarei, și să-i pregătească conace. Tătarii sosesc însă prea tîrziu, după ce Timișoara căzuse în mîna imperialilor. Grosul armatei tătărești, cu hanul în frunte, trebuia acum să se împreune cu vizirul. În acest timp, o ceată de nohai, întorcîndu-se spre vetrele lor, încep să se dea la jaf și pradă. Radu Popescu dă atunci de știre domnului, care, trimițînd slujitori, izbutește să smulgă din mîna tătarilor prada. Întorcîndu-se în cetatea de scaun, domnul îl primește, după cum notează el însuși, cu cinste și-l numește mare ban al Craiovei. Radu Popescu ne spune că această înaltă dregătorie o datorează lui Grigore Băleanu, Radu Golescu și Șerban Bujoreanu, care, fiind în înțelegere ascunsă cu nemții și temîndu-se de el să nu le afle planurile, spre a-l îndepărta din București, l-au recomandat lui Mavrocrodat pentru bănia Craiovei, că, fiind un om mai sprinten, „mai levent", va putea face această ispravă. Cronicarul nostru primește însărcinarea, dar pe cînd el se afla la Craiova, o expediție germană, condusă de un maior, surprinde pe Mavrocordat în București și-l ia prizonier. Radu Popescu pretinde că el, aducînd la cunoștința oștilor pămîntene vestea arestării lui

vodă, a fost dus de aceştia sub pază mare la Tîrgovişte, unde a fost predat autorităţilor germane, care l-ar fi ţinut în arest.

Documente din sursă germană ne dovedesc însă că relatările lui Radu Popescu în această privinţă nu sînt conforme cu realitatea. Dimpotrivă, era şi el din tabăra boierilor care sprijineau acţiunea creştinilor. La 3 decemvrie 1716, el se găsea la Tîrgovişte, unde iscălea, împreună cu doi episcopi şi 39 de boieri, „fără de nici o silnicie, ci de bună voie", un act de solidaritate, prin care semnatarii se obligau între ei ca să ţină cu toţii laolaltă şi să aleagă în unanimitate ca domn pe Gheorghe Cantacuzino, „căci tatăl înălţimei sale a fost domn şi cel mai bun cîrmuitor al ţării, care ne-a guvernat ca cel mai milostiv părinte", şi în sfîrşit, să suporte împreună, fiecare după puterile lui, cheltuielile necesare pentru acţiunea lor.

Cîteva zile după aceasta, Radu Popescu pleacă în Ardeal,unde se întîlneşte cu ceilalţi boieri pribegi, devotaţi partidei creştine şi unde obţine de la generalul Stainville carte de liberă petrecere, „carte de odihnă", cum zice el. În Ardeal stă pînă aproape de încheierea păcii de la Pojarevaç.

În tot acest timp, Radu Popescu subscrie printre cei dintîi, uneori imediat după mitropolit, plenipotenţa dată delegaţiunii de boieri, prin care se cere împăratului Carol al VI-lea sau prinţului Eugeniu de Savoia alungarea „administratorului", adică a lui Ioan Mavrocordat, şi numirea ca domn ereditar a lui Gheorghe Cantacuzino. Ultima plenipotenţă, semnată de Radu Popescu, este din primăvara anului 1718. Un an mai tîrziu, după încheierea păcii de la Pojarevaç şi numirea definitivă a lui Nicolae Mavrocordat în tronul Ţării Româneşti, Radu Popescu se găseşte la curtea din Bucureşti a noului domn, împotriva căruia luptase pînă atunci, îndeplinind însemnata funcţiune de mare vornic, ceea ce însemna pe acele vremuri: primul sfetnic al Divanului. În această dregătorie stă patru ani de zile, pînă la 1723. Era acum în asfinţitul vieţii, om trecut de 70 de ani, şi, cu sufletul adînc religios al bătrînilor din alte vremuri, gîndind la ceasul morţii, care se apropia pe nesimţite, la ziua înfricoşată a judecăţii din urmă şi la zbuciumul vieţii sale trecute, a renunţat la măririle amăgitoare ale acestei lumi vremelnice.

Iată cum ne mărturiseşte el însuşi motivul care l-a îndemnat să părăsească lumea în care trăise pînă atunci: „Fiind dvornic mare eu, Radu Popescu, în cinstea şi dragostea măriei-sale şi viind la vreme de bătrîneţe şi de slăbiciune, socotind că şi ale lumii sunt toate deşarte, singur din bună voie, am cerut voie de la măria-sa şi am mers de m-am călugărit la mănăstire, la Radul-vodă".

La mănăstirea Radu-vodă, sub numele de Rafail Monahul, trăieşte pînă la 1729, cînd îl prinde moartea. Astfel, în liniştea patriarhală dintre zidurile mănăstirii, în rugăciuni şi umilinţă, îşi ispăşeşte zbuciumul vieţii, plină de întorsături şi de alergări după măririle ispititoare ale vieţii, marele vornic al lui Nicolae Mavrocordat, cronicarul Radu Popescu.

Cum a înţeles viaţa şi cum a înfăţişat el lumea în mijlocul căreia a trăit şi s-a zbătut?

COMPILAŢIA LUI RADU POPESCU, cunoscută sub numele de *Istoriile domnilor Ţării-Româneşti*, începînd tot de la descălecare, are un orizont de privire mai larg decît al lui Stoica Ludescu. Factura cronicii lui Radu

Popescu este mult mai complexă, căci el tratează istoria Țării Românești sincronic cu a țărilor învecinate: Moldova, Ardealul, Turcia, Rusia. Este un plan cu totul original, care nu are nimic comun cu vechile cronografe, căci acelea erau repertorii de istorie universală, care începeau povestirea evenimentelor de la creațiunea lumii și înfățișau în ordine cronologică istoria tuturor popoarelor rînd pe rînd (evrei, asirieni, egipteni, perși, greci, romani, bizantini), pe cînd în cronica lui Radu Popescu privirea este circumscrisă la popoarele din Răsăritul Europei vecine cu Țara Românească. După fiecare domnie munteană, se înșiră evenimentele contimporane din țările megieșe. De pildă, după ce dă povestea descălecatului și a legendarului Radu Negru, pe care cronicarul — confundîndu-l cu Basaraba — îl așază la 1290, urmează: „În zilele acestui domn, după cum să veade veleatul, au fost împărat la Țarigrad Mihail Paleologul, carele au scos Țarigradul din mîinile frîncilor", apoi se trece la Otman și lumea turcească, pentru ca să continue apoi cu istoria ungurească: „Întru această vreame era craiu unguresc Ladislau". De la domnia lui Alixandru vodă I, cu întemeierea principatului moldovean, 1320, intră în raza de privire a cronicarului și Moldova, iar de la 1509 și istoria Rusiei.

Cronicarul însă nu izbutește să găsească un punct de vedere unitar care să coordoneze evenimentele; acestea sînt de cele mai multe ori juxtapuse. Dar trebuie să recunoaștem că autorul a lăsat o operă unică, nu numai pentru timpul lui, dar chiar și pentru vremurile noastre: o încercare de istorie a românilor în lumina istoriei europene orientale.

Izvoarele lui Radu Popescu în această vastă operă de istorie răsăriteană, avînd ca punct central istoria românilor, sînt felurite. Pentru istoria Moldovei a avut la îndemînă cronica lui Ureche într-o versiune a lui Simeon Dascălul. Pentru istoria bizantină și turcească pe Gh. Phrantzi, care fusese martor la căderea Constantinopolului și a fugit apoi în Italia; o versiune a cronicii grecești de la 1570. Pentru istoria Ardealului, izvoare ungurești, ce n-au fost încă identificate.

Pentru istoria munteană, Radu Popescu a folosit același izvod vechi pe care-l utilizase și Stoica Ludescu și care în copia lui, în unele părți, avea lacune și confuzii, în altele date ceva mai bogate. În linii generale însă știrile lui Radu Popescu corespund cu știrile lui Stoica Ludescu pînă la domnia lui Neagoe Basarab, unde cronicarul Bălenilor utilizează și el *Viața Patriarhului Nifon*, dar o reduce ca proporție (eliminînd partea apologetică a lui Neagoe) și o încadrează mai armonic în urzeala cronicii. Pentru domnia lui Mihai Viteazul împletește știrile din cronica lui Teodosie Rudeanu cu cele din poema grecească a lui Stavrinos, pe care am analizat-o la p. 146; pentru domniile următoare se folosește de cronica lui Matei al Mirelor. La domnia lui Matei Basarab are știri ceva mai bogate decît Stoica Ludescu.

De la domnia lui Grigore-vodă înainte începe partea personală a lui Radu Popescu (Radu-vodă Leon, Antonie-vodă, Grigore-vodă Ghica în a doua domnie, Duca-vodă, Șerban Basarab), în care intră pe scenă ca eroi principali Cantacuzineștii cu zarva și turburările pe care — după el — le aduc în rîndurile boierimii pămîntene și cu reacțiunea partidei Bălenilor.

Radu Popescu înfățișează tragedia postelnicului Const. Cantacuzino într-o lumină cu totul deosebită de aceea în care o cunoaștem de la Stoica Ludescu, căci el este cronicarul partidei adverse. După el vina toată o poartă Șerban

Cantacuzino, care, încă de la mazilirea lui Ghica-vodă, nutrea ambiții mari, căci, ne spune cronicarul: „Șărban logofăt, feciorul lui Costandin postelnic Cantacuzino, mai ficlian fiind decît alți frați, au gătit un cal foarte frumos și l-au dus de l-au dăruit pașăi despre dînsul și i s-au rugat să-i fie slugă și să-l aibă în gîndul lui neuitat". Pașa într-adevăr nu l-a uitat „că, cu vreame îndelungată, i-au făcut mult bine, pînă și la domnie l-a rădicat". Intențiile lui Șerban se dau curînd pe față. Pe cînd urmașul lui Ghica-vodă, fiul său Grigorașcu, se afla cu oștile turcești și tătărești în Ardeal, atunci, „cum zic unii, s-au făcut niște amestecături, adecă Șărban logofăt, feciorul lui Costandin postelnicu Cantacuzino și oarecare den frații lui ce era acolo, și Mareș, și Cretulescul, să fie umblat între căpitani și între slujitori, de îndemna să meargă să pîrască pre Grigorie-vodă la vizirul de rău, de hain și de altele, și pre urmă să ceară domn la vizirul pre Șărban lofogătul; care dăn om în om mergînd vorba, au ajuns și la domn". După ce s-a despărțit de vizir, vodă porunci vătafului de aprozi să-i aducă boierii care umblaseră cu vicleșug și „începu a-i mustra pentru căci fac așa, de au vrut să-l viclenească și să-l pîrască la vizirul: ce rău li-au făcut? Au nu i-au boierit cu mari boierii, au nu i-au miluit cu mile mari? Care anume, le spunia." Pîrîții tăgăduiesc. Domnul „scoase vadnicii de față, căpitanii cari vorbise cu ei ... și începură a zice: Așa, doamne, ni-au zis să mergem să te părîm la vizirul, și să puie pre Șărban logofătul domn". Grigore-vodă i-a dat atunci în paza vătafului de aprozi. În același timp sosesc în țară pîri de la caimacamii domnești: Stroe Leurdeanu și Dumitrașco vistierul Cantacuzino, nepotul postelnicului, „pîrînd pre Costandin postelnicul Cantacuzino că umblă pre marginea turciască oamenii lui hulind numele domnului de rău și de hain, și pre oamenii țării îi zăticnește, de nu-i lasă să-și dea dăjdiile împărătești, și cum că să laudă, că el au popit pre Grigorie-vodă, și iară el îl va despopi și ca acestea altele multe". Aceste două „pricini: una den tabără, alta den țară" au aținat pre Grigore-vodă „cu mare mînie asupra casii lui Costandin Postelnicul" și au dezlănțuit drama pe care Radu Popescu o relatează cu aceleași detalii ca și Stoica Ludescu.

După omorîrea postelnicului, fiii săi nu se potolesc. În timpul domniei lui Ghica-vodă, „iar au început Cantacozinii a amesteca lucrurile, precum au fost învățați, și a turbura pre unii din boiari", „care aciasta n-o făcia de alt, fără cît să fie totdeauna ei mai mari". Boierii „alunecîndu-să cu firea că vor fi acelea care le zic Cantacozinii" — că domnul s-ar fi sfătuit cu grecii ca să-i omoare — se răzvrătesc și provoacă înlocuirea lui Ghica prin Antonie-vodă din Popești. Sub acest domn bătrîn, abia „se așăzase lucrul țării bine și gîlcevile despre toți, iar feciorii lui Costandin Postelnicul Cantacuzino ... găsiră vreame să caute moartea tatîne-său, den cine au fost, și închiseră pre Stroe Leurdianu, vinuindu-l că el au fost pricina de l-au omorît". Radu Popescu știe și el de răvașele pe care Ghica-vodă le dăduse stolnicului Const. Cantacuzino la Viena. Le văzuse chiar: „iar noi am văzut nește răvășele", dar adaogă, aruncînd umbra îndoielii: „ale cui vor fi fost, Dumnezeu știe".

După călugărirea lui Stroe Leurdeanu, „Șărban Spatariul și frații lui să mărise, să împuternicise, cît trecea peste măsură, nebăgînd seamă pre ceilalți și întru nimic socotindu-i". Sub domnii următori, Cantacuzenii și partizanii lor sînt necontenit în fierbere, cînd în țară, „nălucindu-li-se" că adver-

sarii „fac sfat între dînșii să-i omoare", și zbătîndu-se „să depărteze pre toți boiarii de pre lîngă curte și să le ia boieriile", ca să le împartă între ai lor, cînd pribegi în Moldova sau la Constantinopol, urzind răsturnarea domnilor.

Domnia lui Șerban Cantacuzino e înfățișată ca o pacoste pentru țară. „Mare și întunecat nor, și plin de fulgere și de trăsnete au căzut pre Țara Rumânească Șărban-vodă, carele, ca cu nește trăsnete, cu răutatia lui au spart și au dezrădăcinat nenumărate case de boiari și de slujitori și de săraci și pre mulți au omorît cu multe feluri de cazne și i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse, precum istoria mai jos va arăta". Și începe a înșira crimele săvîrșite de Șerban-vodă. Pe cînd se întorcea cu oastea sa și cu turcii de la cetatea Dogancalé, a trimis înainte cu „cărți" la scaunul domniei pe Drosu Sărdariu, dar, în același timp, a învățat, în ascuns, pe un tătar pe care i-l dăduse ca însoțitor, să-i taie capul pe drum și apoi să se facă pribeag în Bugeac. Și „pentru ca să stingă neamul lui Drosu, fiindcă acesta mai avea o fată, a trimes nește seimeni, hoți de ai lui" de au omorît-o. Pe Vîlcu vornicul, deși l-a judecat în multe rînduri și nu i-a aflat nici o vină, l-a închis în mănăstirea Snagovul și, muncindu-l cu multe cazne, l-a spînzurat. Pe feciorul lui Drosu Sărdarul, „tînăr săracul", „l-au legat și l-au slobozit în ocnă pustie".

Asasinarea lui Hrizea vistierul, tatăl cronicarului, și năpăstuirea familiei lui e povestită pe larg. Nu mai insistăm, fiindcă am reconstituit-o mai sus.

Radu Popescu, cu toate defectele lui ca istoric, are însă mai multă cursivitate în povestire decît Stoica Ludescu. El nu se pierde în lungi și otioase imprecații biblice, ci dizolvă indignarea și ura în narațiune. Este o limbă rea, cîrcotașă. Înregistrează toate zvonurile răutăcioase, chiar și vulgare ale timpului, cînd este vorba de adversari: lui Antonie-vodă, ne spune el, atît îi scurtase Cantacuzenii toate veniturile, „cît nici de mîncare nu era sătul, și de băutură, că-i da cît vria ei; în zi de dulce: carne de vacă cu apă și cu sare, în zi de sec: linte și fasole cu apă și cu sare. Vin îi da împuțit, ci trimitea cu urcioarele în tîrg Antonie-vodă și fie-său Neagoe-vodă cu bani refenia, de cumpăra vin de bia; ci da fie-său mai mult la refenia, căci îi zicea tată-său că el are doamnă și coconi, ci să dia mai mult — și așa viețuia bietul Antonie vodă." Despre Mihnea-vodă „zic unii să-i fi fost giuvan (lui Chinan-pașa), fiind frumușel". „Ștefăniță-vodă, fecior lui Vasilie-vodă, nu căuta trebile domniei, ci curviile, și cu parte fămeiască și bărbătească."

Dar Radu Popescu are ceva din darul marilor cronicari moldoveni, izbutind să scoată în lumină colțuri interesante din trecutul zbuciumat al țării, în care se vede coloarea timpului și psihologia societății. Și factura sintactică a stilului are o tehnică mai modernă. Fraza e mai degajată din angrenajul coordonărilor și al incidentelor. Țîșnește cîteodată viu și energic în dialoguri scurte. E caracteristică în această privință scena dinamică, povestită cu efecte teatrale a mazilirii lui Antonie-vodă din Popești. Faptele se petrec la Constantinopol, unde Antonie-vodă se dusese cu boierii ca să reînnoiască domnia. Turcii le făgăduiseră. „Să vă gătiți în cutare zi, să veniți să îmbrace caftanul." La ziua sorocită, domnul și boierii se strîng în camera marelui vizir. Acesta intră „și începu a întreba: « Care iaste Mareș? » Zise: « Eu sînt ». « Ia-l! » Ci-l luară. « Care iaste Gheorghe Vornic? » Zise: « Eu sînt ». « Ia-l ». Ci-l luară. « Care iaste Șărban? » Ziseră: « Nu iaste ». [Șerban Cantacuzino, presimțind ce se va întîmpla, rămăsese acasă și prefăcîndu-se că-i este rău,

„zăcia lîngă foc".] « Care iaste Mihai Postelnicul? » « Cesta iaste. » « Ia-l! » Îl luară. Care iaste cutare, cutare? Îi luară pre toți." Și după îndepărtarea potrivnicilor, „zise vizirul domnului Antonie-vodă: « Împăratul te-au mazilit ». Și întorcîndu-să cătră ceilalți boieri: « Voao v-au dat împăratul domn pre Gligorie-vodă; păsați la dînsul »." Tot așa prinsă pe viu, este filmată și scena următoare, care se petrece în București. Noul domn scrie banului Gheorghe Băleanu, care era caimacam, să prinză pe Radu logofătul Crețulescul și pe frații Cantacuzino. Băleanu trimite slujitori cu Radu Năsturel să ocolească casele boierilor și să-i cheme la curte. Pe drum, boierii, nedumeriți, „întrebau: Dar ce, ce? Ei zicea: « Nu știm nimic, fără cît poruncă domnească au venit: veți vedea ». Și merseră la curte. Acolo era banul Gheorghe și slujitori mulți, lumînări aprinse. Dacă veniră, șăzură. Și se sculă banul și zise: « Boiari fraților, sănătate de la măria-sa Grigorie-vodă, că l-au miluit Dumnezeu și împăratul cu domnia: iată și cartea ». Mulțămia ei lui Dumnezeu, însă acii dentre gloată fugi Iordache [Cantacuzino] și vru să fugă și Matei aga [fratele său], dar îi prinseră de veaste să-i întoarseră. Și le zise banul Gheorghe: «Matei, căci faci copilărește de nu șăzi! Dar domnul căci porunceaște să fiți la opreală, nu doar că va să vă omoară, ci numai pînă va veni măriia-sa; deci bun iaste Dumnezeu; vă va ierta; nu vă teameți, ci șădeți: nu ne mai faceți rușăne »." În cămările domnești zăceau închiși de Crețulescu 24 de boieri. „Ci îndată porunci banul Gheorghe de aduseră țigani, și le tăiară obezile, să-i slobozi. Ci fiștecarele îș lua obezile și le ducea înainte Crețulescului și-i zicea să să le puie în gît, și le lepăda jos."

Iată și o scenă cruntă care ilustrează despotismul voievozilor din acele vremuri sîngeroase de vasalitate turcească:

Mihnea-vodă, mîniat că boierii, în frunte cu Pîrvul vistierul Vlădescul, îl pîrîseră pașii, după ce s-a întors la conac, „întîmplîndu-să de au venit Pîrvul vistieriul supt cortul domnesc, poruncise mai nainte unor beșlii, dacă-l vor vedea că vine Pîrvul vistieriul la cort, să vie și ei cu armele pre supt haine să nu vază. Ci îndată veniră beșlii, cum le poruncise. Deci după perdia ieși Mihnea-vodă, și zise beșliilor turcește: « vurșughidi ». Și îndată îl loviră cu săbiile de-l făcură fărîme, și nu să mai socoti că iaste știut la Poartă și mutafaraca împărătească, și-l rîdicară de acii, făcut fărîme de săbii."

Iată, în sfîrșit, în contrast, și un tablou de logodnă domnească — fiul, „coconul" lui Radu-vodă din Muntenia, Ștefan, cu fiica lui Duca-vodă din Moldova, Catrina — al cărei fast patriarhal și ale căror obiceiuri turcești, cu coloritul lor oriental, au izbit curiozitatea naivă a boierimii noastre din ambele țări, căci o descrie și Neculce:

„Strîns-au toată boierimea țării cu toate jupînesele și au întins corturile în dial despre Mihai-vodă, în drumul Cotrăcenilor: acolo făcia ospețe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pe funii, și de alte lucruri. Adusese și un pehlivan hindiu harap, carele făcea jocuri minunate și nevăzute pe locurile noastre: iute om era și vîrtos. Lîngă altele, de nu le putem lungi, făcea aceastea mai ciudat: punia de rînd opt bivoli, și să răpeziia iute și, sărind peste ei, să da în văzduh peste cap, și cădia în picioare de ceia parte; alta, un cal domnesc, gras, mare, își lega chica de coadă-i, să-l bătea comișelul cît putia, și nu-l putia să-l miște de loc; alta, un copac mare den pădure adusease neated, și înfipt, s-au suit pre dînsul ca o maimuță; deci, după multe jocuri ce au făcut sus în

vîrfu-i, s-au slobozit de acolo cu capul în jos, și au dat în picioare; alta, un tulpan lung de mulți coți, îl ținia oameni în mîini, cît era, și să răpăziia iute, și mergia călcînd pre tulpan, și nu să afunda; alta, să prindea mulți oameni cîte doi în mîini, și făcea chip ca de o bute cu mîinile, și mai lung și să răpeziia iute, și intra cu capul pen gaura aceaia, și nu-l simția oamenii, și de ceia parte cădia în picioare. Ca acestea multe făcea, care nu le ținem minte. În scurt, mare veselie s-au făcut la aciastă logodnă a coconului Radului-vodă aicea la noi."

Compilația lui Radu Popescu se oprește în prima redacție la actul de împăcare a celor două partide vrăjmașe prin căsătorirea Smaragdei, fiica lui Șerban Cantacuzino, „frumoasă și înțeleaptă", cu Gligorie Postelnic Băleanu, pribeag în Ardeal, și el „de bun neam, frumos, înțelept". Mai tîrziu, Radu Popescu continuă cronica țării de la Constantin Brîncoveanu înainte. Pentru a avea o caracterizare generală a personalității lui, trebuie să trecem la epoca lui Brîncoveanu și să examinăm și a doua parte a cronicii sale.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITARĂ

CRONICARII LUI BRÎNCOVEANU

Rareori în trecutul nostru zbuciumat o domnie a avut norocul să aibă parte de atîția cronicari ca domnia lui Constantin Brîncoveanu. Dăinuirea ei îndelungată, prosperitatea crescîndă a țării, înflorirea culturală, sprijinul acordat creștinilor din Răsărit, care gemeau sub apăsarea păgînă, casa îmbelșugată a domnului, înviorată de numeroși copii, gineri și nurori și apoi, deodată, din culmea fericirii și a gloriei, repedea prăbușire: arestarea lui Brîncoveanu și a copiilor săi, închiderea în fioroasa temniță a celor șapte turnuri și, în sfîrșit, sîngeroasa decapitare pe țărmurile Bosforului a tatălui și a celor patru copii ai săi cu ginerele Văcărescu — toate aceste evenimente au avut un răsunet adînc în sufletul contimporanilor. În afară de italianul Anton Maria Del Chiaro, secretarul de limbi occidentale al lui Brîncoveanu și al urmașilor săi, care în opera *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută la Veneția în 1718, ne-a lăsat o icoană prețioasă a vieții de curte și a domniei lui Brîncoveanu, patru cronicari pămînteni s-au învrednicit a transmite peste veacuri amintirea lui Brîncoveanu. Unul, Radu Popescu, care se simțea nedreptățit în această „becisnică de țară", a continuat a scrie cu ochii împăienjeniți de patimă. Altul, logofătul Radu Greceanu, traducătorul de texte religioase de care ne-am ocupat mai sus, a scris cronica la curte, sub ochii domnului, în lumina în care acesta ar fi dorit să fie înfățișat viitorimii. Un boier, necunoscut pînă acum, ne-a lăsat o cronică de o reală valoare literară și, în sfîrșit, un cărturar mai mărunt, din mulțime, a cîntat în versuri tragedia morții lui Brîncoveanu, cîntec care a intrat apoi în domeniul popular.

CONTINUAREA CRONICII LUI RADU POPESCU

Continuarea cronicii lui Radu Popescu, de care am vorbit mai sus, a fost publicată de N. Bălcescu în *Magazin istoric pentru Dacia*, după un manuscris în care ea se înfățișa ca o continuare directă a cronicii lui Radu Greceanu.

Răposatul Giurescu, reluînd, în 1906, studiul cronicilor muntene, a arătat cu argumente serioase că textul acestei cronici, publicată de Bălcescu pe numele lui Radu Popescu, este de fapt o continuare la *Istoriile domnilor Țării Românești*, care fusese atribuită pînă la dînsul de Aron Densușianu și

apoi de N. Iorga, lui Constantin Căpitanul Filipescu. În argumentarea sa, Giurescu atribuia *Istoriile domnilor Țării Românești* tot lui Radu Popescu. În 1908 însă, d-l Emil Panaitescu în *Cronicarul Radu Popescu și Istoriile domnilor Țării Românești*, a semnalat o serie de contradicții între datele pe care le cuprinde cronica intitulată *Istoriile domnilor Țării Românești* cu privire la tatăl lui Radu Popescu și familia sa, și între realitatea faptelor, așa cum ne-o dezvăluie documentele contimporane. Aceste contradicții ar fi, după d-sa, de așa natură, că nu se pot explica decît admițînd că nu Radu Popescu este autorul acestei cronici. Cercetările ultime ale lui Al. Vasilescu și ale lui Constant Grecescu au înlăturat însă definitiv aceste obiecțiuni.

Continuarea cronicii lui ni s-a păstrat încorporată în două serii de compilații. Prima compilație este alcătuită din corpul cronicilor muntene, inclusiv cronica lui Radu Greceanu. După cronica lui Radu Greceanu, care se încheie în această compilație la anul 1714, urmează cronica lui Radu Popescu, cu următorul titlu: „De aicea sînt cele ce au scris Kir Rafail Monahul, care pre nume mirenesc l-au chemat Radu Popescu biv vel dvornic". Această compilație munteană a fost întocmită din porunca lui Nicolae Mavrocordat, după cum se poate vedea limpede chiar din titlu:

Istoria Țării Românești, de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini; întru care coprinde toate istoriile a tuturor domnilor, dinceputul țării, de la întîiul domn, Radul Negrul-voevod, pînă acuma, la domnia a doua a măriei sale lui Nicolae Alexandru voevod; acum de iznoavă scrisă, din porunca măriei-sale *prea luminatului și prea înălțatului nostru Ion Nicolae Alexandru voevod, întru al unsprezecelea an dintru a doua domnie a măriei-sale ... de Radu legofețelul de Divan, sin Mihai Ieromonahul Lupescu, la anii de la zidirea lumii 7238, iar de la Nașterea Domnului nostru Iisus Hristos 1729, luna lui octomvrie 31.*

A doua compilație cuprinde cronica lui Radu Popescu, îmbinată cu cronicile moldovenești privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat. Ea poartă titlul:

Letopiseț întru carele să cuprinde domnia dintîi și de a doao din Țara Moldovei a măriei-sale prea luminatului nostru domn Io Nicolae Alexandru (Mavrocordat) voevod, carele iaste alcătuit de Nicolae Costin vel logofăt, feciorul lui Miron Costin ce-au fost logofăt mare, și domnia dintîi și de a doao iară a măriei-sale din Țara Românească, tocmitŭ și așezatŭ de Radulŭ Popescul, *ci-au fostu vornic mare, coprinzînd și alte lucruri ce s-au întîmplat printr-alte părți, într-aceste domnii ale măriei-sale.*

În ambele compilații — și în cea muntenească și în cea moldovenească — cronica privitoare la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat în Țara Românească este atribuită lui Radu Popescu, care, în monahism, a luat numele de Rafail Monahul. Paternitatea lui Radu Popescu asupra acestei cronici este deci în afară de orice discuție.

Am schițat viața lui Radu Popescu, plină de frămîntări și de griji: după o copilărie fericită în mijlocul unei familii bogate și puternice, o tinerețe amărîtă de tragedia uciderii în chinuri groaznice a tatălui și turburată de fiorii zilelor nesigure ale pribegiei în țări străine; după întoarcerea la cămin, o luptă îndărătnică de a-și salva averea părintească, încheiată cu lepădarea, înaintea divanului domnesc, de averea rămasă de pe urma tatălui, în mîna datornicilor. Epoca maturității n-a fost nici ea mai fericită. Străduința de a se

ridica prin munca și cultura lui deosebită — pentru timpul lui — este însoțită de amărăciunea de a se vedea ținut în ranguri inferioare, ceea ce-l determină să se amestece în țele încurcate ale unui complot și-l aduce să retrăiască zilele de groază pe care le îndurase tatăl său, în beciurile temniței.

Abia la bătrînețe, sufletul acesta zbuciumat găsește și el o satisfacție în neașteptata ascensiune pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boierești.

Viața plină de frămîntări și amărăciuni, atitudinea de neîncredere a lui Brîncoveanu, care-l ținea departe de funcțiile mari ale curții, bunăvoința lui Mavrocordat care-l ridică la cea mai înaltă situație — toate acestea au avut o răsfrîngere adîncă în sufletul lui și au influențat puternic pana sa de istoriograf.

Cronica lui ne înfățișează — în versiunea publicată de Bălcescu — evenimentele petrecute în Țara Românească între anii 1714—1729. În cîteva manuscrise din Biblioteca Academiei Române se vede că mai tîrziu, după trecere de mai mulți ani, Radu Popescu — îndemnat poate de Nicolae Mavrocordat, care ținea să se facă un corp complet al cronicilor — a încheiat domnia lui Șerban Cantacuzino și a povestit pe scurt domnia lui Brîncoveanu. Din domnia lui Brîncoveanu, ediția Bălcescu povestește numai partea finală, începînd cu întoarcerea domnului din Adrianopol. Pornind de la această dată, cînd Brîncoveanu se credea ajuns în culmea puterii, cronica înfățișează faptele petrecute în Țara Românească și evenimentele care au dus la căderea lui Brîncoveanu, pentru a se opri apoi pe larg la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat, despărțite prin scurta domnie a lui Ioan Mavrocordat.

Epoca finală din domnia lui Brîncoveanu corespunde tocmai cu partea din viața cronicarului în care el, în căutarea unei „fărîme de viață fără groază". se simțea nedreptățit în „această becisnică de țară", în care „vin oamenilor primejdii" și în care „mai bucuros ar fi fost să se afle și el în statul celor mai de jos și să fie odihnit", decît — cum spune însuși — „să-mi fie numele acesta și să fiu pururea cu gheață în inimă".

În această epocă din viața lui, Radu Popescu, nemulțumit de distanța la care era ținut de curtea domnească și în năzuința unor zile mai bune, ia parte la complotul pentru răsturnarea lui Brîncoveanu. Complotul fusese însă, după cum am văzut, dezvăluit; situația lui Brîncoveanu a fost întărită la Poartă, iar Radu Popescu, după ce fusese tîrît pe la Constantinopol, a fost în cele din urmă întemnițat din porunca lui Brîncoveanu.

La această nouă răspîntie din viața cronicarului, resentimentele lui împotriva lui Brîncoveanu se străvăd limpede în paginile cronicii. Povestind întoarcerea domnului de la Adrianopol, unde fusese chemat la Poartă și de unde dușmanii credeau că nu se va mai întoarce, cronicarul ține să sublinieze de la început că domnul „și-a schimbat firea, că s-a făcut mai rău, mai cumplit; împrumuturi au pus pre boieri, pre mănăstiri, biruri mari pre săraca țară, cît n-avea putere să le împlinească, ci să văita și blestema".

Trecînd apoi la ostilitățile dintre Petru cel Mare și turci, Radu Popescu insinuează că Brîncoveanu a fost cauza războiului; că el a întețit pe ruși, trimițînd la ei soli cu scrisori și îndemnîndu-i să vină cu oștile și să libereze principatele românești de sub turci; că domnul român a primit de la ruși „hrisoave" prin care el și feciorii lui s-au făcut „cnezi de Moscovia".

Este într-adevăr curios faptul cum Radu Popescu nu mai poate înțelege acum liniile politicii externe a lui Brîncoveanu, el, care odinioară expusese cu atîta convingere, căldură și energie, punctul de vedere românesc înaintea comandantului armatelor imperiale din Ardeal. Și totuși, datele problemei rămăseseră aceleași, deoarece turcii și tătarii erau atunci o mare forță militară și deoarece Țara Românească nu avea hotare naturale, ci era deschisă de toate părțile. Brîncoveanu și ai săi nu puteau trece fățiș de partea creștinilor pînă ce puterea turcilor nu va fi fost zdrobită. Altfel ar fi expus țara zadarnic la jaf, la măcel, la robie și ruină. „Dacă ar rămîne pămîntul fără oameni, de ce fel ne sunt ostenelele și vorbele și legăturile ce le facem" — încheiase el cuvîntarea față de Heissler. Iar acum, în 1711, în tratativele cu Rusia, care urmau aceeași linie pe care el o expusese lui Heissler, din toată această politică de serioasă cumpănire a intereselor țării și ale poporului românesc, Radu Popescu nu mai vede, nu mai găsește altceva de subliniat decît latura de duplicitate. Parcă își simte sufletul ușurat cînd povestește prăbușirea politicii lui Brîncoveanu.

„... că s-au scăpat de amîndouă părțile, că muscalii l-au cunoscut de viclean și înșelătoriu de creștini, turcii încă l-au numit hain împăratului ... că el gîndise să placă vreunei părți, în cea de pe urmă nici uneia n-au plăcut, nici alteia, că nu minte Hristos (cînd zice) că nu poate sluji neștine la doi domni ..."

Nici chiar atunci cînd ajunge cu povestirea la ziua de Adormirea Maicii Domnului a anului 1714, cînd Brîncoveanu a trebuit să privească, înainte de a-i veni rîndul, cum cad sub sabia gealatului capetele celor patru copii ai săi și al ginerelui — tragedie care a zguduit atît de puternic sufletul maselor populare, că ne-au transmis înfiorarea lor peste veacuri, în cunoscuta baladă: „Brîncoveanu Constantin, boier vechi și domn creștin ..." — nici atunci nu picură din sufletul înăcrit de ciudă al cărturarului, măcar o lacrimă de înduioșare peste rîndurile cronicii. Dimpotrivă, încercînd să fixeze, într-un tablou general, bilanțul domniei lui Constantin Brîncoveanu, el ține să sublinieze petele de umbră:

„Însă Constantin-vodă Brîncoveanu, în domnia lui, au fost fericit de toți oamenii țării și încă și de oamenii altor țări, cît i s-au auzit numele, iar nu lăudat, pentru că alta este fericirea, alta este lauda ...

Într-acest chip poate să se fericească și Constantin-vodă că l-au dăruit norocul cu tot felul de bine: sănătos, întreg, casă întreagă, fii și fete mulți, avuții prea multe, case, palaturi, sate, vii, heleșteie, domnie îndelungată și altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimica, de care ochii lui au poftit, dar toate acestea au fost *darurile norocului*, iar nu cîștigate de dînsul, că ceea ce cîștigă cinevaș în lume este partea sufletului ... iar Constantin-vodă nici o bunătate sufletească n-au arătat în viața și domnia lui, pentru ca să-l laude, ci mai vîrtos este a se huli pentru multe rele fapte ce au făcut în domnia lui, care au rămas la cei după urmă greutate și blestem: avea o lăcomie mare peste măsură și obiceiurile cele bune ale țării, care cu multă socoteală le-au făcut acei bătrîni, toate le-au stricat ..."

Despre politica lui prevăzătoare, care în timpul unei îndelungate domnii a asigurat liniștea în țară și a înlesnit poporului o prosperitate, cum nu mai cunoscuse de multă vreme, despre numeroasele lui ctitorii de mănăstiri, care

au rămas pînă azi ca admirabile mărturii ale unui superior simț artistic, despre înfloritoarea activitate culturală susținută și stimulată de domn el nu pomenește nimic.

O singură dată sufletul lui se pare că se înduioșează de nenorocirea lui Brîncoveanu, atunci cînd este vorba de cei care au pus la cale prăbușirea domnului: Cantacuzinii. Ura, care mocnea ascunsă în sufletul cronicarului împotriva celor care uciseseră în chinuri pe tatăl său, izbucnește cu toată vehemența:

„În mijlocul vremilor acestora, Cantacuzinii, carii pururea au fost vicleni domnilor și n-au fost odihniți de nici un domn, și acum la Constantin-vodă au început să-l viclenească și să-l dezrădăcineze din fața pămîntului, neavînd altă pricină, fără numai răutatea lor aceea ce din fire o au avut și mai dinainte, că nu le-au lipsit în zilele lui Constantin-vodă nici un fel de bine ca să nu-l aibă, voie vegheată, sfetnici ai domnului plini de bani, de sate, de vii, fără bir, fără împrumuturi, precum alții ai țării da ... Zic adevărul, că mai bine trăia ei, decît Constantin-vodă, că el avea grijile domniei, iar ei aveau primblările și desfătările și cîștigurile și tot binele ..."

Și el povestește mai departe cum Cantacuzinii ar fi falsificat peceții boierilor la Brașov, și cu acestea ar fi semnat plîngerea împotriva lui Brîncoveanu; cum, mai tîrziu, prin chiar Constantin Diichites — vătaful lui Brîncoveanu — ar fi trimis cărți sultanului, legîndu-se să predea ei înșiși pe nepotul lor în mîna turcilor. El învinovățește fățiș pe Ștefan Cantacuzino că s-a nevoit „cu atîta osîrdie să stingă casa lui Constantin-vodă, *cît limbă de om nu poate spune*". În această groaznică învinuire, el nu cruță nici pe stolnicul Constantin Cantacuzino, „hoțul acel bătrîn, care știind toate tainele nepotu-său Constantin, pentru că [i] le spunea toate, avîndu-l, nu ca pre un unchi ci ca pre un tată, au știut și cărțile de la nemți și de la moscali, care-i făcuse acei împărați, hrisoave, să fie el și feciorii lui prințipi, cnezi și luîndu-l de unde au fost, însuși bătrînul acela le-au dus la imbrohorul", ca să le dea în mîna sultanului. Și ține Radu Popescu să mai adauge că „lîngă alte păreri ce va fi mai zis și aceasta li-au pus înainte, că de nu va omorî pre Constantin-vodă și pre feciorii lui, odihnă domnia și țara nu va avea".

Stolnicul Constantin Cantacuzino, a cărui înțelepciune și cultură era apreciată de toți călătorii occidentali, este astfel încondeiat în cronica lui Radu Popescu, încît apare un adevărat monstru. Înainte de a pune la cale dezastrul nepotului său, stolnicul și-ar fi otrăvit doi frați: pe Șerban-vodă și pe Iordache spătarul. Dovada: stolnicul însuși a mărturisit. În zilele de restriște, cînd Ștefan Cantacuzino a fost mazilit, stolnicul, în credința că va îndrepta situația fiului său, s-a dus la capigi-bașa de l-a dăruit și între alte vorbe i-ar fi dezvăluit și o mare taină. Anume: stolnicul însuși ar fi otrăvit pe fratele Șerban-vodă, cînd a simțit că acesta se abate de la credința datorită Porții și tot el ar fi spus turcului că ar fi otrăvit și pe celălalt frate mai mic, pe Iordache, care fusese trimis în solie la Viena și se înțelesese cu nemții:

„Aceste cuvinte toate capegi-bașa le-au spus vizirului și altor meghistani ai Porții, de le-au auzit mulți oameni de credință, mai vîrtos dragomanul, fratele măriei-sale lui Nicolae-vodă, carele ajungînd mai pre urmă și domn în urmă aicea în țară, au mărturisit către toți boierii."

Şi cum aici cronicarul se teme că cititorii contimporani şi viitori nu-l vor crede, el încearcă să spulbere astfel îndoielile:

„Dacă el a mărturisit însuşi, ce îndoială va să fie ca să nu crează cineva că la amîndurora morţi s-au zvonit că Constantin stolnicul i-au omorît, dar credinţă tot nu era, necunoscîndu-se adevărul... Iar dacă şi-au mărturisit păcatul către turc, nu la duhvonic, destul este să fie crezut la toţi!"

Singurul domn înzestrat numai cu virtuţi şi calităţi este Nicolae Mavrocordat, binefăcătorul său, căruia îi închina şi cronica. Capitolul despre Nicolae Mavrocordat începe cu o schiţă genealogică despre „Viaţa prea luminatului neam al prea înălţatului şi milostivului Domn Io Nicolae Alexandru vv., prea bunul stăpînitor [al] Ţării Româneşti". Această schiţă arată cum în linie feminină, Nicolae Mavrocordat descinde din Alexandru cel Bun şi deci era destinat să fie „încoronat de puternicul Dumnezeu cu soarta domniei Ţării Moldovei în două rînduri şi aici în ţară aşijderea... Dumnezeu cel milostiv — adaugă el — să-i adauge anii vieţii măriei-sale pînă la adînci bătrîneţe, întru îndelungată stăpînire" — şi în tonul acesta panegiric, continuă povestirea domniei lui Nicolae Mavrocordat pînă la al zecelea an, unde se opreşte mîna cronicarului. „Nici odinioară nu voi tăcea, înălţate doamne, ca să nu vestesc pretutindenea, cît voi fi într-această călătorie a vieţii, bunătăţile care măria-ta ai arătat către mine", scrie el în prefaţa închinată domnului.

S-a arătat mai sus cum, în 1716, cînd Nicolae Mavrocordat a fost luat prizonier de germani, Radu Popescu semna, la 3 decemvrie, alături de doi episcopi şi treizeci şi nouă de boieri, „fără nici o silnicie, ci de bună voie", actul de solidaritate, prin care se legau să ceară ca domn pe Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Şerban-vodă. Trecînd apoi în Ardeal, el subscria, printre cei dintîi, alături de mitropolit, plenipotenţele date delegaţiunilor de boieri, care se duceau să ceară împăratului Carol al VI-lea, sau prinţului Eugeniu de Savoia, alungarea „administratorului", cum numeau ei pe Ioan Mavrocordat, şi aducerea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino.

După încheierea păcii de la Pojarevać, o bună parte dintre boierii care luptaseră împotriva „administratorului" au rămas în Oltenia, cedată austriacilor, şi au luptat mai departe pentru ridicarea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino, pe cînd Radu Popescu s-a reîntors pe lîngă „administrator" şi şi-a luat în primire locul de mare vornic.

Cum povesteşte cronicarul această parte din istoria ţării, în care şi el a jucat un rol activ?

Mai întîi pretinde că, după căderea lui Mavrocordat în mîna nemţilor, aducînd aceasta la cunoştinţa ostaşilor săi, el, banul Craiovei, ar fi fost făcut prizonier de către gloate, care l-ar fi dus cu pază mare la Tîrgovişte, unde l-au predat autorităţilor germane. Dus în Ardeal, el a obţinut acolo de la generalul Stainville o carte de odihnă şi s-a dus să-şi întîlnească familia la Braşov. Atît! Despre participarea lui la acţiunea boierilor pentru restabilirea domniilor pămîntene nu suflă un cuvînt. Dimpotrivă, vorbeşte în cronică despre „nebunia pe care au făcut-o spurcaţii de boieri", care au dat pe Mavrocordat în mîna nemţilor. El povesteşte mai departe cum aceştia au făcut sfat de „nimica şi blăstămăţesc, ca să se alcătuiască de tot cu nemţii, fiindu-le capetele pline

de fumurile deșertăciunii"; că generalul Stainville i-a trimis înapoi la stăpînii lor turcii; că delegația s-a întors ca „niște cîini cu coada între picioare"; că au făcut „cetișoare" și au început a se sfătui „sfaturi vrednice de rîs", „socoteli deșarte și vrednice de batjocură", adică „cum ei să închine țara împăratului nemțesc și să ceară domn pe Iordache Beizadea, feciorul lui Șărban-vodă" și că, abia după încheierea păcii, cînd Nicolae Mavrocordat a revenit în scaunul domnesc, le-au ieșit „fumurile cele deșarte din cap și s-au trezit" și că afară de cîțiva, care au fugit peste Olt, „toți cu o inimă s-au strîns la București".

Poate cu remușcări pentru atitudinea avută față de protectorul său, Radu Popescu continuă povestirea domniei a doua a lui Mavrocordat an de an, înfățișînd toate evenimentele mărunte de la curtea domnească: nașterea „cuconilor și cucoanelor lui Mavrocordat"; trimiterea haraciului la Poartă ș.a. și subliniind continuu „bunătățile" acestui domn, deși într-un rînd se teme să nu cadă în „bănuială de colachie, care românește se zice: ciocoinicie".

Din cînd în cînd, întrețese în urzeala istoriei naționale și aci evenimente petrecute în țări străine: turburările tătarilor din Bugeac; moartea lui „Duca de Orleans", unchiul lui Ludovic al XV-lea; abdicarea regelui și reginei Spaniei, care se retrag într-o mănăstire; moartea Ecaterinei, „împărăteasa moscalilor" ș.a.

Radu Popescu are, după cum se vede, un orizont de cultură mai larg. Împrejurările vieții îl aduseseră din tinerețe să călătorească prin multe țări. Era poliglot: cunoștea limbile latină, greacă, turcă și poate și slava.

Limba lui, înviorată cu plastice proverbe populare („Dracului dă-i fum de tămîie cît de mult, el rămîne în firea lui tot drac", sau „Din cal, l-au făcut măgar pe Gheorghe Beizadea", sau „Cămilei i-au pus cercei la urechi"), este în același timp îmbibată de citații și cuvinte grecești (*prochimen, pan-macariston, amfivolie, perilipsie, exorie, ipopsie* etc.) și chiar turcești (*husmet, dughiun, buhasbelele* — socotelile veniturilor, *imam, dunama* = flotă etc.), marcînd astfel în evoluția limbii noastre literare o fază nouă.

El nu s-a putut însă desface de patimile care-i întunecau privirea limpede a lucrurilor, nu s-a putut ridica deasupra lui însuși, ca să ne dea nu numai o povestire vie și caldă, dar și o icoană senină, plină de adevăr și de sinceritate a vremurilor sale. Îi lipsește acea conștiință a răspunderii față de viitorime, pe care o găsim la marii cronicari moldoveni: „Scrisoarea este lucru veșnic ... Eu voi da samă de ale mele toate cîte scriu."

BIBLIOGRAFIE

Cronica lui Radu Popescu a fost publicată pentru întiia dată de N. Bălcescu în *Magazin istoric pentru Dacia*, al lui Bălcescu și Laurian, vol. I, p. 83—114, 147—186, 211—250, 279—326, 343—389, și vol. II, p. 3—35, sub titlul: *Istoriile domnilor Țării Românești, scrise de Constantin Căpitanul.* Editorii au însoțit publicarea cronicii cu următoarea notiță: „În manuscrisul ce avem, se zice că această cronică s-a scris la 1789 (recte: 1761). În cursul scrierii însă, cum se va vedea, autorul se mărturisește de martur ocular al întîmplărilor urmate cu

un veac mai înainte. Aceasta ne face să credem că acest Constantin Căpitanul este un copist, iar nu adevăratul autor. Noi, în lipsă de alt nume, am păstrat p-acesta, spre a o putea deosebi de celelalte cronici". Notița la care se referă Bălcescu în rîndurile de mai sus este următoarea: „Această carte s-au scris de Costandin Căpitanul, mai 10, leat 7269 (= 1761)". Pentru întîia dată, Aron Densușianu, în *Istoria literaturii române*, ed. I, Iași, 1885, p. 176, a atribuit cronica lui Constandin Căpitanul Filipescu. Părerea lui Densușianu a fost admisă de A. D. Xenopol, în *Istoria românilor*, ed. I. Vlădescu, v. VIII, p. 226—227; de Hasdeu, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, col, 3047, și, în sfîrșit, de N. Iorga, care a reconstituit cel dintîi viața lui Constantin Căpitanul Filipescu, în studiul *Cronicele muntene*, din *Analele Academiei Române*, Mem. sec. ist., seria II, tom. XXI, 1899, p. 342—361, precum și în prefața pusă în fruntea ediției noi, publicată de el sub titlul: *Istoriile domnilor Țării Românești... compilate și alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu*, București, Socec, 1902. Părerea aceasta n-a fost admisă de Tocilescu într-un articol publicat în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, an. II, vol. I (1884), p. 281—283, și de Dr. I. G. Sbiera, care, în *Mișcări culturale și literare...*, Cernăuți, 1897, p. 200—206 și 215—216, atribuie pentru întîia dată cronica lui Radu Popescu. În 1906, regretatul Const. Giurescu, într-un studiu prețios *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, a arătat că opera nu poate fi a lui Constantin Căpitanul Filipescu, ci trebuiește atribuită lui Radu Popescu. După studiul amintit al lui Constantin Giurescu, Radu Popescu a scris *Istoriile domnilor Țării Românești de la descălecat pînă la anul 1729*. El ar fi scris această cronică în trei rînduri, și anume o dată în anii tinereții, pe la 1688, cu intenția de a răspunde cronicii cantacuzinești a lui Stoica Ludescu; a doua oară între anii 1719—1721 și, în sfîrșit, a treia oară către sfîrșitul vieții ca monah, în preajma anului 1729. Emil Panaitescu, în *Cronicarul Radu Popescu și Istoriile domnilor Țării Românești*, București, 1908, a arătat că partea de cronică publicată de Bălcescu, sub titlul *Istoriile domnilor Țării Românești* — adică partea care merge pînă la 1688 — cuprinde neexactități de date și fapte cu privire la ultimele zile ale lui Hrizea Vistiernicul, tatăl lui Radu Popescu, precum și la fuga familiei lui Hrizea, deci și a presupusului autor, peste Dunăre. Chestiunea a fost reluată de Al. Vasilescu, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și a compilatorului Constantin Căpitanul* < Ungureul din Ungurei, județul Olt>, în volumul comemorativ: *În amintirea lui Constantin Giurescu la douăzeci și cinci de ani de la moartea lui (1875—1918)*, București, 1944, p. 533—546. Vasilescu discutînd obiecțiunile aduse de E. Panaitescu la lumina unor documente inedite, le combate, aducînd dovezi pentru paternitatea lui Radu Popescu. La aceleași rezultate ajunge și Constant Grecescu, *Cîteva date noi în legătură cu Istoriile domnilor Țării Românești*, în același volum comemorativ, *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 277—289. O nouă versiune a cronicii, cuprinzînd evenimentele de la 1689—1729, a fost publicată de librarul George Ioanid, *Istoria Moldo-Românei*, București, 1859, vol. II, p. 278—399; o ediție critică a întregii cronici anunță Constant Grecescu, v. *ibidem*, p. 280.

Pentru izvoarele cronicii vezi notele de la ediția lui Iorga. Pentru izvoarele grecești ale cronicarului cf. și Al. Vasilescu, în *Convorbiri literare, Un cronicar bizantin anonim utilizat de autorul „Istoriilor domnilor Țării Românești"*, XLVIII, 1914, p. 1085—1092 și 1251—1270 (Radu Popescu a utilizat Istoria politică în forma *Turcogreciei*), vezi însă D. Russo, *Studii greco-române*, opere postume, I, p. 99 (de fapt cronica grecească de la 1570).

Viața lui Radu Popescu a fost reconstituită pe larg de răposatul C. Giurescu în studiul amintit: *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*. Pentru cîteva mici detalii este de văzut și G. Pascu, *Data morții lui Radu Popescu* și *Turcisme la Radu Popescu*, în *Arhiva*, Iași, XXIX (1922), p. 241—243.

CRONICA LUI RADU GRECEANU

Cronica lui Radu Greceanu, în forma mai completă pe care ne-a dat-o un strănepot al său, Ștefan Greceanu, cuprinde 110 capitole, fiecare cu titlul său, și povestește domnia lui Brîncoveanu de la începutul ei pînă în vară anului 1714.

În anul 1698, cînd cronica, începută mai de mult, a fost înfățișată domnului ca un omagiu, Țara Românească respira liniștită. Invazia oștirilor germane fusese respinsă fără vărsări de sînge, prin aducerea trupelor turcești și tătărești. Prin abilitatea politică a lui Brîncoveanu, țara fusese ferită de nenorocirea de a deveni teatrul de luptă în războiul dintre creștini și turci. Boierimea era mulțumită de domnia părintească a lui Brîncoveanu, iar sprijinul generos acordat de el mișcării culturale dădea domniei lui o strălucire deosebită. În această atmosferă de mulțumire generală, un boier ca Radu Greceanu, retras departe de zarva ambițiilor de curte, trăind în liniștea cărților sale, era un admirator sincer al domniei lui Brîncoveanu. În rîndurile de caldă închinare cu care el înfățișa cronica sa domnului, în al X-lea an de domnie, el exprima poate nu numai sentimentele sale personale, ci și ale boierimii contimporane:

„Măria-ta, ești cu daruri vrednice împodobit și ai îngrijit de această țară cu o așa adîncă pricepere și înaltă priveghere, cu atîta blîndețe și răbdare pornită din sufletească dragoste ce îi porți, încît eu pociu să dau chezășie că politica luminată și plină de bunătate a înălțimei tale este în adevărată asemănare cu înțelepciunea lui Democrite, care în învățăturile sale zice: Stăpînii noroadelor și povățuitorii lui trebuie să aibă în toți timpii îngrijirea ca să se arate cu asprime către vrăjmașii țării, iar către supușii lor, iubitori și blînzi."

Cu aceste sentimente de admirație față de domnul care, în mijlocul atîtor frămîntări, izbutise să asigure țării pacea și prosperitatea, se unea recunoștința față de protectorul care stimulase și încurajase munca lui culturală:

„Pînă în ziua de azi multe feliuri de bunătăți ai dăruit măria-ta la toată suflarea din țara aceasta, și așa și pre mine, plecatul slujbaș al înălțimei tale, m-ai încălzit, încît nu pociu să-mi arăt mai bine recunoștința de care sunt cuprins, decît prin alcătuirea acestei istorii despre viața și întîmplările domniei înălțimei-tale, care s-a petrecut prin vederile mele."

Luînd pana în mînă, sub impulsul sentimentelor de admirație și recunoștință, ca să povestească pentru viitorime „faptele cele mult lăudate și de toată suflarea țării aceștia cinstite și iubite", era firesc ca Radu Greceanu să se identifice în toate paginile cronicii sale cu interesele domnului, care, după el, erau și ale țării. Brîncoveanu luase domnia, împins de la spate de toți boierii țării care-l rugau: „Logofete, noi cu toții pohtim să ne hii domn". Sprijinit astfel pe consensul tuturor boierilor, Brîncoveanu se urcă pe tronul pe care stătuse pînă atunci unchiul său de mamă, Șerban Cantacuzino.

Toată lumea era mulțumită de această alegere, afară de soția lui Șerban Cantacuzino, care ar fi dorit tronul pentru fiul său minor. Solii trimiși de Șerban Cantacuzino la împăratul Leopold se aflau în drum spre Viena, cînd sosește acolo o nouă delegație de boieri, care aduce vestea că Șerban-vodă a murit și că țara a ales în locul lui pe Brîncoveanu. Dintre solii lui Șerban, singur aga Bălăceanu, ginerele răposatului domn, întețit și de soacra sa, nu

s-a putut împăca toată viața cu alegerea lui Brîncoveanu. El a rămas în Ardeal, stăruind pe lîngă imperiali, care erau atunci în război cu turcii, ca să intre cu armata în Țara Românească, să o libereze de turci și să redea tronul cumnatului său, Gheorghe Cantacuzino. Toate străduințele lui Brîncoveanu de a împăca pe Bălăceanu și de a zădărnici intențiile germanilor nu izbutesc, și în curînd oștirea nemțească pătrunde în țară, se îndreaptă spre Cerneți, Craiova, Pitești, și de acolo la București.

Povestind aceste evenimente, Radu Greceanu înfățișează lucrurile cu o vădită simpatie pentru politica lui Brîncoveanu. Mai întîi se străvede, în paginile cronicii, aversiunea domnului împotriva mătușii sale, care pusese la cale toate aceste încurcături. Doamna lui Șerban-vodă e numită de cronicar „sîrbcă de fel de la Nicopole, fata Gheții neguțătoriul de abale". „Fumuri mari — spune el într-alt loc — acei mueri îi urla în cap, care toate în deșert i-au ieșit, că ochiul cel privitor al lui Dumnezeu niciodată nu se înșeală."

Aga Constantin Bălăceanu este pentru Radu Greceanu, ca și pentru cronicarul anonim — și desigur ei reprezentau într-aceasta nu numai sentimentele lui Brîncoveanu, ci și pe ale boierimii pămîntene — „viclean și vînzător de țară". El n-a vroit să asculte cuvintele împăciuitoare ale domnului, care, explică Greceanu, „încă din boierie avea dragoste cu dînsul și frăție", ci, cuprins de zavistie și vicleșug, umbla „după fandasii și păreri nebunești". S-a alunecat „după blestemăciuni cu hirea" și cu „hoțesc meșteșug", venind cu oastea nemțească în țară; a adus pe feciorul lui Șerban-vodă cu mama lui de la Drăgănești, „părîndu-i că — lămurește Greceanu — cum îl va aduce nemții, domn țării îl va pune, și așa cu acel nume de domnie, el, ispravnic domniei și ocărmuitor făcîndu-se (căci tînăr copil era de ani coconul acela al lui Șerban-vodă), mai lesne pre ai țării boiari și lăcuitori îi va trage lîngă ei; întru care în deșert nădăjduia, că nemții nicidecum după a lor nebunie nu umbla, ci numai folosul lor și-l căuta". Căci desigur nemții nu erau să umble după „vînturi bălăcenești". Aflînd că turcii și tătarii au intrat în țară, imperialii părăsesc Muntenia și se retrag în Ardeal.

Cronicarul domnesc ne povestește apoi campania pe care a întreprins-o în Ardeal Brîncoveanu, alături de sultan, de tătari și de Tököli, campanie care se încheie cu înfrîngerea nemților la Zărnești și cu prinderea generalului Heissler. Greceanu povestește și el scena întîlnirii lui Brîncoveanu cu generalul Heissler, dar, spre deosebire de cronicarul anonim, care înfățișează lucrurile cu mai multă viață, consemnînd și duelul de cuvinte dintre domnul român și generalul german („Jupîne Haisler, ți-am adus oaspeții care ți-am scris că-ți voi aduce, primește-i" și răspunsul plin de mîndrie al captivului: „De sunt rob, astăzi am căzut în robie, iar tu ești rob de cînd te-au făcut tată-tău" — aluzie la starea de vasalitate a Țării Românești), Greceanu se mărginește doar să ne spuie că Brîncoveanu, dînd mîna cu Heissler, a încercat „să-l îmbuneze cu cuvinte de mîngîiere pentru ale vremii și ale lumii întîmplări", dar că bunătatea de suflet a domnului român, „de cea semeață și nebunească megalopsihia lui Haisler puțin se atingea, că nu ca un prins și ca robit răspundea, ci și atunci firea lui cea înaltă vrea să și-o arate, micșorînd lucrurile și biruințele ce se făcuse". Dar care erau acele cuvinte de „semeață și nebunească megalopsihie", Greceanu nu ne spune, poate și fiindcă nu erau pe placul domnului.

Cînd povestește aducerea capului lui Bălăceanu în cortul lui Brîncoveanu, Greceanu lasă să izbucnească în cronică sentimentul de indignare împotriva vînzătorului de țară:

„... că pre acest Costandin Bălăcianu nu-l lăsa, ticălosul, trufia ca să-și aducă aminte și de frica lui Dumnezeu, ci credea în avere și în cai și în arme și în vitejii și în fandasii nebunești, și nu știa că nu este Dumnezeu înaintea celor ce nu se tem de dînsul, ci așa cu acestea ș-au pus și sufletul și viața."

Se va vedea, cînd vom analiza cronica anonimă, cu cîtă vioiciune înfățișează cronicarul necunoscut, dramatica scenă cînd intră în spătăria domnească alaiul cu călăul în frunte, care aducea conspiratorii împotriva lui Brîncoveanu, legați cu lanțuri de mîini și de picioare. Ei bine, și Radu Greceanu ne povestește acest moment, dar sufletul lui de cărturar, deprins cu liniile simple ale clasicismului elen, nu este atras de amănuntele senzaționale și de elementele dramatice ale scenei. El trece repede peste acest episod, ca peste un fapt divers căruia nu-i dă importanța pe care i-o dă cronicarul anonim. Stăruiește numai asupra vinovăției lui Staicu, pe care ni-l înfățișează într-o lumină cu totul defavorabilă. Astfel, el ne explică de la început că:

„... Acest Staicu a fost om de jos, feciorul unui Bărcan, carele și părcălab de curte fusese, iar fiu-său acesta, Staicu, mai înainte era slugă la Pîrvul vistierul Vlădescu. După aceea s-au lipit lîngă Mareș banul, [care] fiind om de casa boiarilor Cantacuzineștilor, cu mijlocul lor au tras și spre Staicu mai la cinste și la boierie: fiind Mareș vistier mare, pre Staicu l-au făcut logofăt de vistierie, apoi și vistier al treilea ajunsese. Iară după aceea, trecînd cîtăva vreme, într-alt chip primenindu-se vremile și țara la domni străini și la greci căzînd ..."

Cantacuzinii ajungînd la strîmtorare și urgie, Staicu — spune mai departe Greceanu — „nemulțumitoriu binelui s-au arătat", căci a trecut în tabăra dușmană Cantacuzinilor. De aceea, cînd Șerban Cantacuzino a luat domnia, Staicu a plecat în pribegie, fugind din loc în loc, ca să scape de urmăririle noului domn. Brîncoveanu — ne încredințează cronicarul — i-a arătat „milă și blîndețe", dar el n-a vrut să vie „în țară la moșia lui", ci s-a dus în Moldova, la Constantin Cantemir. Și aci Greceanu are prilejul să-l încondeieze și pe Cantemir: „Acest Cantemir, întîi au fost herghelegiu, apoi și ciauș la steagul spătăresc aicea în țară au fost". Și povestind cum, prin ajutorul lui Șerban Cantacuzino, Cantemir a ajuns domn în Moldova, cronicarul subliniază că el, „cum a luat domnia, întîiaș dată nemulțumitor s-au arătat spre făcătoriul lui de bine Șerban-vodă" și, „neputînd să-i strice cu nimic rosturile lui Șerban-vodă", s-a apucat, prin mijlocul lui Staicu, să surpe pe Brîncoveanu. Cînd ne comunică sentința de moarte a osîndiților, sufletul lui de cronicar nu se înduioșează, căci:

„... cele ale lor ficlene scrisori arătîndu-se și toate de față cetindu-li-se, nimeni din cîți auzea a se milostivi spre dînșii era, faptele lor cele spurcate și păgîne aievea văzîndu-se, cîte ficleșuguri spre domn și spre țară vînzări făcuse, că ei pre nemți în țară îi adusese, și pentru nemți, tătarii venise și la primejdie și de istov prăpădire țara ajunsese cît nimeni din creștini ... n-au rămas de pradă și de sărăcie scăpați, care de tătari, care de nemți, lăsînd mult sărăcime, care arși de tătari și căzniți au murit, afară de robii ce au luat."

În aceeași lumină este înfățișată și cealaltă conspirație împotriva lui Brîncoveanu. Dumitrașcu Corbeanu, căpetenia conspiratorilor, este un „om foarte rău, zavistnic și turburător", iar jupîneasa lui, Tudosca: „muiere rea și neastîmpărată"; pe amîndoi îi înfierează cronicarul: „ticăloși", care nu se puteau odihni „întru atîta bine și îndestulare".

Necazurile și mai ales grija care cuprinsese sufletul lui Brîncoveanu și al boierilor săi de curte, după trecerea lui Toma Cantacuzino de partea țarului Petru cel Mare, se răsfrînge cu toată emotivitatea în aceste rînduri ale cronicii lui Radu Greceanu:

„Toma Cantacuzino, marele spătar, carele tocmai ca acel din 12 apostoli, Iuda, alegîndu-se și de către stăpînul său făr' de nici o nevoie, ca un hiclean hainindu-se, Iudei cu adevărat s-au asemănat, pentru că den rîvna ce pururea spre cele deșarte lumești avea, uitînd cinstea, folosul, mila și căutarea, ceea ce încă den copilăria lui tocmai ca de la însuș născătorul lui, încă și mai mult pociu zice, de la domnul cîștigase și avusese ... pe carele nu ca pre un neam și văr al măriei-sale l-au căutat, l-au cinstit și l-au iubit, ci neosebit din iubiții fii măriei-sale îl avea, și mai cinstit încă pociu zice ..., carele întru atîta cinste și îndestulare ce avea neîndestulîndu-se, ci fiind cuprins și biruit de gîndul trufiei, urmat-au tocmai și Eosforului și lui s-au asemănat, carele au socotit să-și puie scaunul preste norurile cerului. Așa și acesta nu s-au îndestulat cu cîtă cinste și vrednicie avea, ci stepena domniei visînd, și dentru aceea ce au fost au căzut, pentru că ochiul cel neadormit al nefățarnicului Judecător, precum iaste îndelung răbdător, iaste și de sîrg răsplătitor."

În această formă este scrisă întreaga cronică. Autorul ei, scriind sub ochii domnului, în mijlocul emoțiilor care frămîntau curtea, împărtășește cu întreaga boierime din divanul domnesc simpatiile și resentimentele lui Brîncoveanu. Paginile cronicii vibrează încă de căldura patimilor, peste care timpul a așternut de mult uitarea.

Începînd din al zecelea an al domniei lui Brîncoveanu, Radu Greceanu povestește evenimentele an de an, în ordinea în care s-au succedat.

Acest fel de înfățișare a evenimentelor impune cronicarului să neglijeze înlănțuirea lor cauzală și să amestece între faptele importante pentru viața țării și întîmplări mai puțin însemnate, dar care au stîrnit senzație la curte. El povestește, adesea pe același plan: venirea hanului tătăresc în țară; sosirea solilor la curtea domnească și primirea ce li s-a făcut; plățile haraciului și trimiteri de salahori și care pentru raialele turcești; războiul dintre creștini și turci; plimbările lui Brîncoveanu prin țară, cu notarea precisă a conacelor făcute, ziua sosirii și data plecării; nunțile domnești; știri sosite din Beciu (Viena); ctitorii și clădiri domnești ș.a.m.d.

Cronica lui Radu Greceanu se încheie tocmai în primăvara anului 1714, la vremea cînd se desfășură zguduitoarea dramă la care cronicarul însuși a trebuit să ia sufletește parte. Nepotul său, Șerban Greceanu, care ținea în căsătorie pe fiica lui Brîncoveanu, a fost dus și el cu nenorocitul domn la Constantinopol și a trăit în fioroasa temniță alături de soția lui Brîncoveanu și de cumnații săi, zilele de chin și groază, cînd le-a ajuns acolo, în închisoare, vestea că domnul și copiii săi au fost decapitați. „Eu, care patru ani neîntre-

rupți — spune Del Chiaro — am avut onoarea de a fi în intimitatea acestor principi, nu-mi pot aminti această teribilă catastrofă fără a vărsa lacrimi."

În același timp, Radu Greceanu se înrudea și cu Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului, care surpase pe Brîncoveanu și-i luase locul. Nepoata lui Radu Greceanu, Păuna, era soția lui Ștefan Cantacuzino și sora lui Șerban, ginerele lui Brîncoveanu. Păuna n-a avut nici ea mai mult noroc decît fratele ei. După doi ani de domnie, pornește și ea, ca și soția lui Brîncoveanu, să-și întovărășească soțul pe drumurile de primejdii ale Constantinopolului. Acolo, în duminica Sf. Treimi a anului 1716, ora 4 din noapte, soțul său, principele Ștefan și tatăl lui, stolnicul Constantin Cantacuzino, au fost spînzurați în temnița din Bostangi-Bași.

Doamna Păuna, spre a-și salva copiii de la moarte, ajutată de cîțiva prieteni devotați ai familiei, se ascunde travestită într-o casă, singură, unde, cu toată străduința turcilor, n-a putut fi găsită. De acolo, luîndu-și inima în dinți, închirie pe ascuns o corabie și, strecurîndu-se cu multă teamă din Constantinopol cu copiii, după patru săptămîni de călătorie pe mare, debarcă la Messina. De acolo pornește spre Neapole și, trecînd prin Bologna și Ferrara, sosește în Veneția, unde avea să o întîlnească, în 1718, fostul secretar al soțului său, Anton Maria Del Chiaro.

Urgia dezlănțuită cu doi ani mai înainte împotriva familiei lui Brîncoveanu se dezlănțui acum împotriva Cantacuzinilor. De la Del Chiaro aflăm că satele fostului domn și ale Cantacuzinilor fuseseră împărțite de Mavrocordat între rudele și prietenii acestuia. „Am fost de față — zice Del Chiaro — și am servit de tălmaci cînd sărmana femeie — e vorba de soacra doamnei Păuna, soția stolnicului — trimite rugăminte la unul din noii miniștri greci, care deținea prin silnicie satele ei, ca să o miluiască și pe ea cu o neînsemnată cantitate de făină."

De ce Radu Greceanu, cronicarul cărturar, tace asupra acestor vremuri de urgie și de durere, nu putem ști. Datele sărace pe care le avem despre viața lui nu ne îngăduie să facem nici o ipoteză măcar.

Elenist de frunte al timpului, Radu Greceanu nu a alergat niciodată după situații și onoruri pe care, mai ales după ce se înrudise, prin fratele său, cu familia lui Brîncoveanu, le-ar fi putut obține. Cărturar modest — ca toți cărturarii — s-a mulțumit să ajute cu cunoștințele sale întinse de grecească la marea operă de traducere a cărților sfinte în limba neamului.

Era bucuros că ocupă și el un loc la curtea domnească, că poate fi de față la serbări și la petreceri, că poate împărtăși bucuriile, îngrijorările și durerile curții — care erau și ale poporului — și că poate nota an de an pentru domn și cei ce vor veni toate cele ce vedea petrecîndu-se sub ochii săi: și nunți domnești, și primiri de soli, și încoronări de principi (a lui Tököli în Ardeal), și plimbări de curți pe la moșii și vii, și trimiteri de haraciu la Poartă, și invazii de oști nemțești, turcești și tătărești, și trimiteri de salahori pentru fortificarea cetăților turcești, și „fuga Tomii Cantacuzino la muscali", și „furtuna cea ticăloasă a craiului svețesc". Cronica lui, scrisă fără mult nerv, dar cu bun-simț, este astfel un ziar oficial de curte al celui mai mare voievod al culturii românești.

O bografie completă asupra lui Radu Greceanu ne lipsește. Opera genealogică întocmită de strănepotul cronicarului, Ștefan D. Greceanu, apărută postum, sub titlul *Din scrierile inedite ale lui Ștefan D. Grecianu: Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, publicate de Paul Șt. Grecianu, 2 vol., București, 1913—1916, merge numai pînă la litera B (eșteleii). Se găsesc însă risipite în această publicație, ca și în alte culegeri de documente, cîteva acte interesante privitoare la familia Grecenilor. Date despre înrudirea Grecenilor cu Constantin Brîncoveanu se găsesc în: *Cîteva documente și un arbore genealogic pentru a proba descendența domnului Ștefan Dimitrie Grecianu, fost senator, din neamul boierilor „ot Brîncoveni"*, București, Göbl, 1902. Date despre moșia Greci din jud. Ilfov, leagănul Grecenilor, în Ștefan D. Grecianu, *Din trecutul Țării Românești: Istoricul unei bătrîne moșii boierești, Grecii*, București, 1910. Precizări biografice noi a adus I. C. Filitti în articolul: *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Greceanu*, publicat în *Revista istorică română*, vol. IV (1934), p. 65—70.

Scrisori de la Șerban Greceanu la N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni*, în *Analele Academiei Române*, Secția, ist., seria III, tom. XVI (1934—1935), p. 183 și urm.

Opera. Șt. D. Grecianu a publicat și primele studii asupra activității literare a lui Radu Greceanu în: *Scrierile lui Radu Logofetul Chronicarul*, publicat în *Revista romana pentru sciințe, litere și arte* a lui Al. Odobescu, vol. I, 1861, p. 575—588, și vol. II, 1862, p. 245—258, și într-o broșură cu titlul: *Scrierile lui Radu Logofetul Chronicarul. Completarea articolului din Revista română, pentru a servi ca introducere la viața lui Constantin Brîncoveanul*, București, 1904. Cronica a fost publicată pentru întiia dată în *Magazin istoric pentru Dacia* al lui N. Bălcescu și A. Treb. Laurian, vol. II, p. 129—176, 193—228, 321—354. Versiunea publicată de Bălcescu cuprinde evenimentele dintre anii 1689 și 1700 și este extrasă din compilația de cronici muntene făcută din inițiativa lui Nicolae Mavrocordat. O altă versiune a publicat George Ioanid, *Istoria Moldo-Românieĭ*, vol. II, București, 1858, p. 165—278; cuprinde, în 48 capitole, evenimentele de la 1688 pînă la octomvrie 1699.

O versiune mai completă, cuprinzînd povestirea evenimentelor de la 1688 pînă la 1714, a fost publicată de un strănepot al cronicarului, Ștefan D. Grecianu, sub titlul: *Din cronicile Țării Românești: Viața lui Costandin-vodă Brîncoveanu de Radu Vel Logofet Grecianu, cu note și anexe*, București, Göbl, 1906. Această versiune cuprinde și predoslovia cu care cronicarul a închinat lucrarea lui Brîncoveanu în 1698, cînd i-a predat povestirea primilor zece ani de domnie. Predoslovia lipsește din versiunea publicată de Bălcescu.

CRONICA ANONIMĂ DESPRE C. BRÎNCOVEANU

Cea mai obiectivă ca ținută și cea mai frumoasă ca factură literară este însă o cronică pe care unii au atribuit-o lui Radu Popescu, dar pe care noi, pentru motive pe care le-am arătat în altă parte, o socotim *anonimă*.

Cronica povestește evenimentele petrecute de la moartea lui Șerban-vodă și urcarea pe tron a lui Brîncoveanu pînă la începuturile domniei lui Ștefan Cantacuzino. În manuscrisul publicat de Bălcescu—pierdut în vicisitudinile vieții marelui istoric al generației de la 1848 — cronica se încheie cu nararea înnebunirii, la mănăstirea Dintr-un lemn, a doamnei Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, tocmai în ziua fatală a Adormirii Maicii Domnului, cînd la Constantinopol, dinaintea seraiului imperial, se tăia capul lui Brîncoveanu și ale

copiilor săi. Această dramatică și stranie coincidență a zguduit adînc sufletele contimporanilor, care erau dispuși să vadă aci pedeapsa lui Dumnezeu împotriva celor ce puseseră la cale năruirea lui Brîncoveanu (între care se socotea de unii și soțul doamnei).

Cronica este alcătuită, după cum a arătat regretatul Giurescu, din două părți inegale. Prima parte e alcătuită din „cinci șăsimi din întinderea totală a operei" și istorisește mersul ascendent al domniei lui Brîncoveanu, care culminează în 1703, cînd, în vremuri de aparentă liniște, domnul, rupînd toate firele intrigilor țesute de dușmanii săi, se întoarce din Adrianopol în țară, cu hatișerif din partea sultanului, garantîndu-i domnia pînă la sfîrșitul vieții. Această primă parte a cronicii se încheie cu o frumoasă apoteoză de patriarhală fericire a domnului:

„Și așa cu acestea se bucura în ospețe și în veselii, în nunte, și ale boiarilor de pămînt și ale lui nunte, măritîndu-și fetele, însurîndu-și feciorii cei de vîrstă, că atîta era fericit, cît mi se pare că toate darurile norocului erau asupra lui. Că mulți au noroc în lume, dar nu în toate, că unii au noroc în cinste, iar nu de feciori și de bogăție și de altele ... Iar acest domn în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare, rude multe, fii, fete din destul, gineri, nurori, așijderea cinste mare. Și în boieria lui, și în domnia ce au domnit nici o lipsă nu va fi avut. Și acest domn ar fi putut să zică cuvintele lui Solomon: «că orice i-a pohtit inima, lui nu i-a lipsit». Acestea și ca acestea văzînd înaintea ochilor lui, numai se veselia."

După această evocare sugestivă a domniei lui Brîncoveanu, cronicarul povestește repede, în a doua parte, evenimentele externe din al căror angrenaj s-a dezlănțuit războiul dintre Petru cel Mare și turci, război care, în vîltoarea lui, a pregătit prăbușirea lui Brîncoveanu.

Istoricii au dreptul să regrete că informația este mult mai săracă pentru ultimii 11 ani din domnia lui Brîncoveanu, că raporturile dintre nefericitul domn și Petru cel Mare nu sînt mai clar și mai amănunțit expuse; dar noi, istoricii literari, care căutăm în slova strămoșească, dincolo de adevărul istoric, eternul omenesc prins în formele artei, trebuie să recunoaștem aci că, după apoteoza fericirii lui Brîncoveanu, această repede expunere a faptelor pînă la catastrofa finală este de un real efect dramatic, pe care cronicarul știe să-l speculeze din punct de vedere literar.

Tonul povestirii lui de aci înainte, mai ales după războiul de la Stănilești, începe să se schimbe. Faptele sînt înfățișate într-o lumină mai tristă: „Constantin-vodă încă cu întristăciune s-au tras de la Urlați la Tîrgoviște, venindu-i multe imputăciuni de la turci pentru spargerea Brăilei, cum că ar fi fost mers Toma (Cantacuzino), cu știrea lui, de au adus moscalii".

El zugrăvește repede intrigile țesute de Cantacuzini pentru a răsturna pe Brîncoveanu; plîngerile ticluite și semnate cu peceți falsificate la Brașov ale boierilor Țării Românești; venirea imbrohorului la București; arestarea lui Brîncoveanu și confiscarea averilor („și pînă într-atîta avea necredință, ca și cum ar fi mai ascuns avere, pînă și pre doamna și pre nurori le-au căutat și au luat ce au găsit, care obiceiu la turci n-ar fi fost mai înainte, să cerce muierile"); trece apoi la expunerea, cu sentimente turburi, a domniei lui Ștefan Cantacuzino, insistînd asupra ingratitudinii Cantacuzinilor față de Brîncoveanu și încheie povestind tragedia finală: tăierea capului lui Brîncoveanu și a celor

patru copii ai săi dinaintea foișorului imperial, sub ochii sultanului, care privea această scenă de groază și, apoi, înfigerea capetelor în prăjini, dinaintea porții împărătești.

Autorul acestei cronici este, în ceea ce privește talentul literar, superior celorlalți contimporani ai săi din Țara Românească. Din îndelungata domnie a lui Brîncoveanu, el alege cu deosebire evenimentele care l-au impresionat mai puternic, dar izbutește să ne concentreze interesul asupra lor, prin viața cu care le povestește.

Ceremonialul batjocoritor, cu care Brîncoveanu primește în țară pe conspiratorii potrivnici lui, este descris cu amănunte patetice. Din porunca lui, trădătorii sînt aduși în București „într-un car mocănesc" și porniți la palat, cu alai mare. În fruntea cortegiului, mergeau boierii trimiși de Brîncoveanu la Țarigrad; de o parte și de alta urmau, rînduri-rînduri, toată slujitorimea din casa lui efendi pînă în Divanul cel mare, iar la mijloc, duși de subțioară de către călărași, pășeau, cu mîinile prinse în cătușe și împiedicîndu-se în fiare, conjurații. În întîmpinarea lor, domnul trimite pe armaș și — în chip de postelnic mare, cum se obișnuia pentru primirea domnilor, fiindcă se zvonise că Staico vrea să fie domn — „pe gîdea cu un ciomag mare în mînă". Ulițele orașului erau pline de „norod", pe cînd la curte, domnul cu toți boierii mari și mici așteptau în cele două spătării, cu ușile deschise, sosirea convoiului. Ajunși înaintea lui Brîncoveanu, vinovații cad în genunchi. Scena întrevederii dintre domn și paharnicul Staico, căpetenia conspiratorilor, e de un dramatism mișcător: „N-aș fi gîndit, Staico—începe Brîncoveanu ironic—să văz una ca aceasta, zău n-aș fi gîndit în viața mea, ca acela ce într-atîta vreme, printr-atîtea locuri și cu atîtea feluri de umblete (s-a vînturat), să te văz așa, dinaintea mea, într-acesta chip. Zău n-aș fi gîndit." Cu moartea în suflet, înfundat, răzvrătitul abia îngăimează: „Greșit sunt măriei-tale; mila măriei-tale, încă este mai mare decît greșala mea". La toate imputările domnului — „că el le-a dat pîine și iertăciune, iar ei i-au aruncat cu piatra" — pribegii, încolțiți, nu pot răspunde decît: „Greșiți suntem, doamne, greșiți, și ce va fi voia măriei-tale".

După această sumară judecată, Brîncoveanu, întorcîndu-se spre armaș, dă porunca: „Armaș, ia pre dumnealor de-i du în pușcăria unde și-au gătit-o singuri, că noi avem altă treabă ... să bem astăzi". Și pe cînd conspiratorii scoborau, zornăind din lanțurile prinse de mîini și de picioare, în beciurile întunecoase ale palatului domnesc, și ușa grea a temniței se închidea și se zăvorea cu lacătul în urma lor, domnul, cu toată boierimea care se adunase la curte — și spre a sărbători o nuntă — „se așează la masă, toată ziua pînă noaptea, cu feluri de muzici, cu tunuri, precum este obiceiul domnilor".

În beciurile temniței, Staico și tovarășii săi stau multă vreme, pînă ce se țin trei Divanuri asupra lor: unul făcut de domn, în spătăria cea mare, un altul în Divanul cel mare și, în sfîrșit, un al treilea ținut de boierii singuri, în vistieria de jos, fără domn „cu cealaltă țară și cu vlădica Teodosie". Zadarnic Staico blestemă pe Constantin Cantemir și pe Cupărești care-l puseseră la cale, zadarnic se roagă de iertare „că, fiind om bătrîn, nu va trăi mult, și pentru doi-trei ani, de ce să-i verse sîngele, să intre în păcat"; soarta lui este definitiv hotărîtă în al treilea Divan, ținut de boieri sub președinția mitropolitului.

Aducîndu-se pravila țării și cercetînd mitropolitul în ea cazul impricinaților, i se dă lui Staico să-și citească singur osînda:

„Boierul — zicea Pravila — care va umbla împotriva domnului și a Țării, să-l spînzure și să-i facă spînzurătorile mai înalte cu un cot decît ale altor oameni proști."

Aruncat din nou în temniță, este ridicat de acolo, trimis la mănăstirea Snagov, și în cele din urmă spînzurat „într-o noapte, la tîrgul de afară al Bucureștilor", pe cînd ceilalți conspiratori sînt aruncați în temniță.

Era un exemplu zguduitor, pe care Brîncoveanu îl dădea pentru trădătorii de domnie în vremuri turburi, cînd flăcările războaielor la hotare amenințau țara.

Alte pagini ale cronicii, tot așa de dramatic expuse, sînt grupate în jurul unui episod care scoate în lumină o altă latură a caracterului lui Brîncoveanu: energia cu care știa să aducă rînduială în administrația țării și să zgîlțîie pe boierii fraudatori, chiar și atunci cînd aceștia îi erau rude apropiate.

Vinovatul era de această dată marele boier Radu Clucerul Știrbei, care ținea în căsătorie pe o vară a domnului — om, cum îl caracterizează cronicarul, „cam lung la unghii". Însărcinat cu strîngerea birurilor, Știrbei luase mai mult decît se cuvenea, pentru a-și face și lui o parte însemnată. Brîncoveanu primește plîngerile locuitorilor jefuiți, tocmai la Cerneți, unde se dusese să se întîlnească cu tabăra sultanului. Adunînd atunci zapisele clucerului și controlîndu-le cu catastifele vistieriei, se convinge de vinovăția lui Știrbei și poruncește caimacamilor săi din București să-l cheme grabnic și să-i ceară să întoarcă imediat „banii săracilor, că de voie nedîndu-i, va să-i dea cu rușine". Știrbei însă, neștiind că „iscăliturile" lui se află în mîna lui Brîncoveanu, o ținea într-una că „nu a luat nimic și că nu va da nici un ban". Domnul, aflînd aceasta, s-a turburat și, ajungînd în scaunul său din Tîrgoviște, a cerut să i se aducă la curte vinovatul și în plin divan îi adresează răspicat aceste cuvinte:

„« Clucere, cînd te-am trimes în țară cu slujbe, fiind cu boierie, dreptate am poruncit să faci, au nedreptate ...? » — El zice: « Ba, dreptate ai poruncit măria-ta să fac ». Și începu a se îndrepta din cuvinte. Iar Domnul zise: « Dar acestea ce sunt? » . Și scoase hîrtioarele cu iscălitura lui și le dete la Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistierul din Popești, să le citească. Și se sculă Radu Cluciarul de unde ședea la Divan și le luă din mîna domnului și începu a citi și a arăta cluciarului Costandin iscăliturile lui. Care, dacă au văzut, au rămas înghețat.

Și începu a zice: că pentru cheltuiala cîii și a feciorilor au făcut. Și un covor și niște tipsii și tingiri ce au fost luat mită, de au făcut nedreptate săracilor, zicea că le-au dăruit mănăstirii Strehaii. Domnul zice: « Auziți, boieri, cu ce jafuri și cu ce nedreptăți face pomeni ». Începu a-l mustra, zicînd: « Dar pînă cînd aceste jafuri să le faci, cluciare Costandine, că din nimica eu te-am ridicat și te-am făcut slugiar mare, comis mare și cluciar mare, al șaselea scaun al Divanului, și te-am miluit și te-am ținut credincios! Ai luat județul Dîmboviței: l-ai prădat de n-au rămas ca un sat. L-am luat acela și ți-am dat Teleormanul. Și mai rău l-ai făcut, că ți-am găsit pe urmă-ți sume de lei jefuite, pentru care te-am suduit într-o vreme și te-am urgisit să nu te văz în ochi. Iar te-am iertat, pentru rugăciunile altora: acum iar ai făcut jafuri și nedreptate!... » "

Și amintindu-i toate năravurile lui vechi și toate osîndirile de care a scăpat cu greu: cum Antonie-vodă era „să-i taie mîna" și să-l „dea cu catastihul legat de gît prin tîrg"; cum Șerban-vodă era să-l spînzure „pentru furtișagurile ce au făcut din banii cailor". Brîncoveanu încheie hotărît și aspru: „Și acum ai îmbătrînit și tot nu te lași. Voi să te fac să înveți." Și porunci dregătorului care avea în sarcină paza celor osîndiți: „« Ia-l, căpitane de dorobanți, și-l du la vistierie. Și să cauți un car să-l pui și să-l duci la Mehedinți, prin satele pe care le-au jefuit, să le dea banii care i-au luat. Și apoi să-l aduci, însă să-l bagi și în fiară. » Și-l luă și-l duse la vistierie pînă în amiază zi; de aci l-au băgat în pușcăria de la poartă [poarta palatului]".

Această aspră, dar dreaptă judecată, a făcut o mare senzație la curte și în toată Tîrgoviștea. Soția clucerului, vara domnului, cu maică-sa, sora mamei lui Brîncoveanu, se duc într-un suflet la curte și, cu lacrimi în ochi, cer îndurare pentru cel vinovat. A trebuit să intervină mama domnului; a trebuit să intervină boierii; a trebuit să intervie mitropolitul însuși, pentru ca, după două săptămîni de temniță, urgisitul boier și rudă să fie iertat, cu condiția ca să restituie săracilor banii îndoiți.

Am stăruit într-adins asupra acestor două episoade mișcătoare, pentru ca să se vadă talentul literar al cronicarului, darul lui de a alege din vălmășagul faptelor amănuntele care caracterizează o epocă și de a le ridica la valoarea tipică, de a găsi cuvîntul care oglindește o întreagă stare sufletească, de a însufleți oamenii și vremurile dispărute și de a pune astfel în scenă dramele pe care le reconstituie. Cronica este plină de asemenea amănunte interesante, care redau nota caracteristică a oamenilor și a situațiilor și coloarea locală a vremii.

Iată, de pildă, ce bine este fixată mîndria și aroganța generalului austriac Heissler, căzut în captivitate după lupta de la Zărnești. Adus în cortul în care se aflau sultanul, Tököly și Brîncoveanu, acesta i se adresează cu următoarele cuvinte, din care nu lipsește nuanța de ironie: „Jupîne Haissler, ți-am adus oaspeții care ți-am scris că-ți voi aduce. Primește-i!" Iar el răspunse lui Constantin-vodă: „Nu te bucura de această întîmplare, că de am pierdut noi războiul, împăratul nostru mai are ca noi mulți, ci te bucură de vrăjmașul tău, de Bălăccanu [era ginerele lui Șerban-vodă, care adusese pe austriaci în țară] că au pierit, că eu, pentru ca să-l mîntuiesc pe dînsul, am căzut în robie, și de sînt rob, *astăzi* am căzut în robie, iar tu — face generalul aluzie la vasalitatea țărilor noastre — ești rob de cînd te-au făcut tată-tău".

Nimic nu conturează apoi mai precis satisfacția pe care o simte Brîncoveanu la aflarea acestei știri și străduința de a liniști țara, decît episodul pe care-l povestește imediat:

„Deaci întrebînd Constantin-vodă: unde au pierit Bălăceanu, au trimis slujitori și l-au adus acolo mort, ci capul l-au trimis la București, de l-au pus într-o suliță în ziua de Sînta Măria Mare, că într-acea zi se lăuda Bălăceanu că va să fie în București, iar trupul—notează cronicarul care avea și el aversiune pentru Bălăceanu — i-au rămas batjocura oamenilor."

Prin obiectivitatea ei, prin asemenea amănunte dramatice, care redau coloarea epocii, prin cursivitatea stilului, savoarea și pitorescul povestirii, cronicarul anonim se ridică deasupra celorlalți cronicari ai lui Brîncoveanu și se așază pe linia marilor cronicari ai Moldovei.

DISCUȚII ASUPRA PATERNITĂȚII. Cine este autorul acestei cronici, păstrată întreagă, fără nici o indicație, într-un singur manuscris, și acela pierdut după publicarea lui, în zbuciumul vieții lui Bălcescu?

Pentru a-l putea identifica între boierii de la curtea lui Brîncoveanu, este mai întîi necesar să fixăm data la care a fost alcătuită cronica.

Regretatul C. Giurescu, care-și făcuse o adevărată specialitate din studiul cronicarilor, dar care, spre paguba culturii noastre, a decedat înainte de a-și fi putut încheia opera, a ajuns, prin critica internă a textului, la următoarele concluzii în ceea ce privește datarea:

Cronica a fost scrisă tîrziu în domnia lui Brîncoveanu, precum se poate dealtfel vedea destul de clar din chiar începutul ei:

„*Multe și vrednice de auzit istorii* sunt de faptele ce s-au întîmplat în zilele domniei lui Costandin-vodă Brîncoveanu, care mă voi nevoi a le scrie cît voi putea."

Pentru ca să poată începe cu aceste cuvinte cronica, autorul trebuie să fi cunoscut, înainte de a se fi așezat la scris, acele *multe și vrednice de auzit istorii*, care s-au întîmplat în domnia lui Brîncoveanu, deci tîrziu.

Cronica este alcătuită, după cum s-a spus, din două părți inegale: prima parte, cea mai dezvoltată, se întinde pînă la întoarcerea lui Brîncoveanu de la Adrianopol, cînd se credea cu drept cuvînt ajuns pe culmea fericirii. Restul, alcătuind abia a șasea parte din totalitatea operei, povestește într-o repede ochire decăderea lui Brîncoveanu, cu decapitarea lui și a copiilor săi și domnia lui Ștefan Cantacuzino, pînă la înnebunirea doamnei Păuna.

Examinînd cu atenție prima parte și întemeindu-se pe faptul că, în diferite locuri din cuprinsul ei, se face aluzie la evenimente care s-au petrecut ulterior, Giurescu a fixat data la care a fost scrisă această parte: anul 1709, care reprezintă în domnia lui Brîncoveanu o epocă senină, de mari speranțe înviorătoare.

Pe aceleași criterii, Giurescu stabilește că a doua parte a cronicii a fost scrisă în vara anului 1716.

Cronica anonimă a fost scrisă, prin urmare, în răstimpul de la 1709 pînă în vara anului 1716.

Care dintre boierii de la curtea lui Brîncoveanu a putut scrie cronica la aceste date?

Din studiul cronicii, se vede că el era un om de cultură largă, puțin obișnuită pe vremea sa. Mai întîi își frămîntase mintea, *se pedepsise* — cum se zicea în limba timpului — cu studiul latinei, care era întrebuințată pe atunci în cancelaria lui Brîncoveanu pentru corespondența cu occidentalii. Cunoștințele sale de limbă latină erau, se pare, destul de sigure, căci, vorbind de visurile himerice ale lui Bălăceanu, el se folosește, pentru a-și contura ideea, de două dictoane latinești, bine puse la locul lor: „*Laus in fine cadit*, cum zice oarecare politic latin, sau cum zice altul *Finis coronat opus*, adică sfîrșitul cunună locul". Din limba latină, obișnuită în actele de cancelarie, îi scapă din cînd în cînd sub pană, în cronică, expresii ca: *duca* (de Saxonia) *dux; generarism; generariul; comîndanții; regemente; comisariul; presidiile* (cetăților); *forteliții* („întru care scapă norodul în vreme ... de rezmerițe"); *rebeliști; încoronare; coronație; patria; privilegii; grația; parola; orgoliu; armada* (franțeză); *invitaare* etc.

Din puținul cît se răsfrînge în cronică, se pare că el avea cunoștințe sigure și despre istoria romană, căci, vorbind într-un loc de cetatea Cladova, adaogă: „La Cladova cetate, care au făcut-o Claudie împăratul și la Turnul Severinului unde sînt și picioarele podului lui Traian împăratul ce au făcut preste Dunăre".

În afară de limba latină, autorul cronicii cunoștea și limba greacă, după cum o dovedesc unele citate, ca: „precum zice Aristofan în stihul întîi", sau cuvinte ca: *prochimen* (τὸ προκείμενον = subiect, chestiunea despre care se vorbește): „să venim iarăși la prochimen"; *politie*, linie de conduită; sau „avea *patolă* asupra domnului" (Ἔχεί πάθος κατά τινος = a avea pică pe cineva, a avea inimă rea).

Și, în sfîrșit, autorul era familiarizat și cu limba turcească, precum o dovedesc numeroase pasaje ale operei sale. Astfel, povestind într-un loc mînia vizirului împotriva lui Brîncoveanu, că n-a ieșit la vreme întru întîmpinarea sultanului, cronica spune că vizirul „ca un ceas n-au vorbit. Iar după aceea au zis: «*Diisîzi ghiaur*, cum nu asculți porunca, de n-ai venit înaintea împăratului»". Povestindu-se, într-un loc, spaima turcilor cînd s-au pomenit cu nemții în tranșeele lor la Timișoara, cronicarul ne spune că „turcii au fost strigînd: «*Medetu, medetu, ghiaur bezebat*», adică, explică el: vai! vai! ghiaurii ne-au călcat". Ironizînd, într-un rînd, pe banul Cornea Brăiloiu, ispravnic de Cerneț, care, văzînd un „musaip" ce venea să dea de știre că trece sultanul prin țară, cronicarul anonim îl încondeiază: „nimică alta n-au mai căutat, măcar un *selammalikim* de la musaip să audă, ci au încălicat pe cal și au luat crîngul în cap". Despre August al II-lea, ne spune că turcii îl numeau *Nalcăram*, adică, lămurește el: „românește va să zică sfarămă-potcoavă". Sultanul Mustafa „au zis că el nu se numește împărat, ci *seidel-gheciti*".

Termeni turcești de funcționari și acte oficiale revin deseori sub pana lui: *Mustafa aga, capegibașa, Iazagiu-Boctași, effendi, imbrihor, bostangii* împărătești (soldați din garda împăratului), *musaip, hadîm saip* (hadîm = eunuc; saip = negru), *arzuri* (jalbă colectivă), *hatișerif* (ordin imperial) — chiar numiri de localități date sub formă turcească: insula „*Sacîz*, adică *Chios*". Cazacii au luat cetățile de la *Doganghecet*.

Am insistat asupra acestui aspect al cronicii anonime, fiindcă ne luminează drumurile noi pe care apuca limba literară din vremea lui Brîncoveanu și fiindcă el ne arată în același timp și ceva din personalitatea autorului cronicii, om cult, cunoscător de limba latină, greacă și turcă.

Care dintre boierii munteni, scriind între 1709—1716, se putuse ridica pînă la cunoștința acestor trei limbi, de a căror îndemînare dă dovadă autorul cronicii?

N. Iorga credea că nu putea fi altul decît Radu Popescu. Într-adevăr, cronica pe care, fără deosebire, toate cîpiile făcute în Muntenia sau Moldova o atribuie în chip indiscutabil lui Radu Popescu, ne dovedește că cronicarul oficial al lui Nicolae Mavrocordat era un om învățat și cunoscător al celor trei limbi amintite. El se folosește de aceleași neologisme latine ca și autorul cronicii anonime; opera lui are, de asemeni, un contingent însemnat de elemente grecești și, în sfîrșit, întrebuințarea cuvintelor turcești în forme flexionare corecte (de exemplu: pluralul de la *Șaitan-Oglu* îl formează exact: *Șaitanici Oglulari*, — limba turcă fiind o limbă aglutinantă) nu lasă nici o

îndoială că Radu Popescu era familiarizat și cu limba turcească. Datele biografice consună cu concluzia pe care o scoatem din analiza lingvistică a cronicii lui Radu Popescu și vin să ne lămurească împrejurările în care autorul ei a putut să-și însușească cunoștința acestor trei limbi.

După uciderea în împrejurări dramatice a tatălui său, Radu Popescu și familia sa, furișîndu-se noaptea printre paznicii orînduiți de Șerban Cantacuzino, se refugiază în Turcia și stau la Constantinopol mai multă vreme, pînă ce li se deschid drumurile către Moldova. Acolo, în mediul cosmopolit al marii metropole, a putut Radu Popescu să se familiarizeze cu limba turcă și să-și desăvîrșească cunoștințele de limba greacă, pe care probabil o învățase din țară, poate chiar din familie, căci bunicul său se pare că era grec. În sfîrșit, cronica anonimă ne mai spune că Radu Popescu era învățat în limba latină și pentru acest motiv a fost trimis de Brîncoveanu în solie să trateze la Brașov cu generalul Heissler, comandantul oștirilor imperiale din Ardeal.

În sprijinul paternității lui Radu Popescu cade acum cu greutate argumentul adus de răposatul profesor de la Universitatea din Cernăuți, Ion Sbiera, în *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării* (p. 206): „Autorul cronicei se vădește pretutindeni contimporan, ba adesea chiar ca martor ocular al întîmplărilor", și ceea ce este mai semnificativ, el „introduce în acțiune din primul an al domniei lui Constantin Brîncoveanu « pre Radu logofătul, fiul Hrizii Vistiarul din Popești, fiind învățat și în limba latinească », aducînd înainte, chiar cuvintele ce le vorbea acesta către generalul Heissler, ca trimis al domnitorului. De unde să știe autorul acele cuvinte, dacă n-ar fi fost însuși de față, căci aici nu se zice, ca aiurea, « precum spun cei ce au fost acolo ». Această împrejurare — încheie Sbiera — indică destul de bine pe autorul sau izvorul scrierii."

Citind textul din cronica anonimă, în care se reproduce, cuvînt de cuvînt, discuția urmată între generalul Heissler și Radu Popescu, vedem cît de limpede și cît de precis este redată discuția contradictorie și plină de viață dintre cei doi reprezentanți ai unor atitudini politice adverse. Este greu de presupus că altcineva decît Radu Popescu însuși să fi putut reda decursul acestei întrevederi și discuția amănunțită dintre el și general.

Nu știm dacă Brîncoveanu a fost pe deplin mulțumit de misiunea lui Radu Popescu și nici însemnătatea pe care i-a atribuit-o curtea domnească. Fapt este însă că, în cronica oficială a lui Radu Greceanu, scrisă sub privegherea domnului, această misiune a lui Radu Popescu nici nu este menționată.

Tendința de a înfățișa într-o lumină simpatică acțiunea lui Radu Popescu se vede și în alte părți ale cronicii. Astfel: nici n-apucase Radul logofătul să se întoarcă în țară și Brîncoveanu, pentru a înlătura intenția comandantului german de a invada cu armata în Țara Românească, scrie solului său să înștiințeze pe Heissler că Ali-pașa se îndreaptă cu oștile pe Dunăre, spre Rușiava, ca să o smulgă din mîinile germanilor. „Și îndată ce au venit cartea — scrie cronica — la Radu logofătul în Brașov, au mers la generariul și i-au spus toată povestea, precum scrisese domnul."

În alt loc se amintește însărcinarea pe care Radu Popescu a primit-o din partea lui Brîncoveanu de a supraveghea fortificarea cu bolovani de piatră a cetății Cladova, din porunca turcilor. Întărirea se începuse sub supravegherea directă a lui Brîncoveanu, dar domnul, retrăgîndu-se spre a păzi țara

de o invazie nemțească, „au ales — zice cronica — doi boiari mari de i-au lăsat cu o seamă de oști cu căpitani, să fie de pază, anume Radul Stolnicul, feciorul lui Tudor Șătrariul din Greci, și Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistiarul din Popești, și i-au învățat și le-au dat toată isprăvnicia de trebile ce era acolo... Și prin vremea ce au fost acei boiari acolo, cetatea o au isprăvit..." Și înnumărînd toate sarcinile pe care și le-au îndeplinit conștiincios și cu chibzuială, cronica încheie: „și alte trebi și porunci, ce era, le făcea spre folosul domniei și al țării".

Din motive ce nu se văd, Brîncoveanu înlocuiește însă pe Radu Popescu și pe colegul său cu banul Cornea Brăiloiu. Cronicarul nu uită să ne înfățișeze, subliniind cu o nuanță de umor, isprava înlocuitorului. Pe cînd domnul se afla în toamnă la Tîrgoviște și ispravnicul său la Cerneți, vine un musaip, care avea sarcina să dea de veste că sosește sultanul, înapoiat atunci din războiul cu nemții. Banul Cornea „de mare politie ce avea — notează zîmbind cronicarul — cu tot feliul de neamuri, de limbi, mai vîrtos fiind politic cu turcii, îndată ce au văzut pe saipul împăratului... nimic altă n-au mai căutat, măcar un selammalikim de la musaip să auză, ci au încălecat pe cal și au luat crîngul în cap. Dumnezeu știe cîte vreascuri l-or fi lovit peste ochi pînă au ieșit cu puțintel suflet." Noroc pentru țară că a ieșit înaintea turcului căpitanul de Cerneți, care l-a cinstit și l-a îmblînzit. După ce a povestit această ispravă a banului, care de spaima musaipului a părăsit tabăra și a luat-o prin crîng, cronicarul subliniază primejdia ce s-ar fi putut abate asupra țării din această stîngăcie a ispravnicului domnesc:

„Acest feliu de ispravă a făcut banul Cornea domnului țării, care să nu dea Dumnezeu să facă vreun boiariu altul vreodată ca acest lucru, că mare primejdie va veni pămîntului sau Domnului țării, ca să vie un împărat mare ca acesta atuncea întîiu în pămîntul țerei și să nu găsească nici conace, nici domn, nici ispravnicul domnului, care să fie pentru o vorbă, pentru o călăuză, să îndrepteze calea încătro ar vrea să meargă și să nu facă rău sau domnului sau țării."

Această biciuire a isprăvii săvîrșite de banul Cornea, după laudele aduse lui Radu Popescu și tovarășului său, apoi reliefarea rolului pe care l-a jucat Radu Popescu la tratativele cu generalul Heissler; reproducerea cuvînt de cuvînt a discuției ce a urmat atunci între aceștia doi; aversiunea împotriva Cantacuzinilor; prezența elementelor latine, grecești și turcești în cronica lui Radu Popescu și în cronica anonimă — toate acestea militează puternic în sprijinul paternității lui Radu Popescu.

Trebuie să recunoaștem însă că argumentele aduse împotriva lui Radu Popescu de regretatul C. Giurescu cad și ele greu în cumpănă.

Iată teza regretatului Giurescu, expusă cu argumente bine susținute, în *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene.*

Mai întîi, Giurescu pleacă de la constatarea că prezența elementelor latine, grecești și turcești, în cronica anonimă, nu poate constitui un argument în sprijinul paternității lui Radu Popescu, deoarece încrucișarea acestor influențe lexicale este un aspect caracteristic al limbii literare românești din epoca lui Brîncoveanu și ea se întîlnește și la alți cronicari ai vremii, ca de pildă la Radu Greceanu.

Giurescu găsește apoi între cronica anonimă și cronica lui Radu Popescu deosebiri de redacție. Autorul cronicii anonime are o deosebită predilecție în expunerea sa pentru vorbirea directă — *oratio directa* —, care însuflețește adesea narațiunea. Nu numai cînd este vorba de a povesti evenimente la care el a fost părtaș și martor, ci chiar atunci cînd povestește din informațiuni culese de la alții, el preferă să reproducă, ori de cîte ori are prilejul, cuvintele eroilor ce iau parte la acțiune. Acest fel de redactare este aproape neobișnuit la Radu Popescu.

În sfîrșit, între cele două cronici este și o deosebire de concepție. În cronica anonimă autorul este însuflețit de un sentiment de simpatie pentru acțiunea politică a domnului, pe care o înțelege și o îndreptățește pe deplin, și în același timp pentru cîrmuirea lui din lăuntru, pe care o găsește plină de chiverniseală. Brîncoveanu este astfel înfățișat într-o lumină plăcută: nu numai ca un domn încărcat cu toate darurile norocului, ci și ca un om „bun, blînd, răbduliv", „cu minte mare". Acțiunea lui — chiar atunci cînd este vorba de pedepsirea sîngeroasă a boierilor trădători — e condusă numai de interesele țării și ale locuitorilor.

Această simpatie pentru Brîncoveanu îi stîrnește ura împotriva Cantacuzinilor — în special împotriva stolnicului și a fiului său Ștefan, pe care, considerîndu-i ca trădătorii lui Brîncoveanu și uneltitori ai prăbușirii lui, îi înfățișează într-o lumină antipatică.

În cronica lui Radu Popescu — observă Giurescu — domnia lui Brîncoveanu este dimpotrivă înfățișată într-o lumină neplăcută, ca fiind inspirată numai de interesul lui personal și al familiei sale. Ba într-un loc, Radu Popescu polemizează chiar cu autorul cronicii anonime. Acesta afirmase despre Brîncoveanu că „în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare..." Radu Popescu întoarce astfel aprecierea cronicii anonime:

„Costandin-vodă în domnia lui au fost fericit de toți oamenii țării și încă și de oamenii altor țări, iar nu lăudat, pentru că alta este fericirea, alta lauda..."

Și enumerînd motivele fericirii lui Brîncoveanu, încheie:

„... Dar toate acestea au fost darurile norocului, iar nu cîștigate de dînsul, că aceea ce cîștigă cinevași în lume este partea sufletului, adecă bunătatea... iar Costandin-vodă nici o bunătate n-au arătat în viața și domnia lui, pentru ca să-l laude, ci mai vîrtos este a se huli pentru multe rele ce au făcut în domnia lui, care au rămas la cei după urmă reutate și blestem. Avea o lăcomie mare peste măsură și obiceiurile bune ale țării... le-au stricat."

Cronica anonimă a fost terminată în vara anului 1716, cînd Mavrocordat dobîndise domnia Țării Românești; cronica lui Radu Popescu în 1719. Cum se explică această fundamentală schimbare de convingeri, într-un interval de timp așa de scurt, admițînd că Radu Popescu ar fi autorul ambelor cronici? Presupunerea că Radu Popescu și-ar fi schimbat părerea despre Brîncoveanu, sub influența lui Mavrocordat, nu se poate susține. Nu se poate susține, fiindcă Mavrocordat nu era stăpînit de ură față de amintirea lui Brîncoveanu. Cronicarii oficiali care povestesc domnia lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin și Acsinte Uricariul, au despre Brîncoveanu cuvinte de laudă: „au domnit 27 ani cu multă fericire și au făcut Țara Românească știută și vestită

în multe părți ale lumei". Nu există, crede Giurescu, decît o singură concluzie pentru a explica această fundamentală schimbare: Radu Popescu nu este autorul cronicii anonime.

Trebuie să mărturisesc însă că ultimul argument adus de Giurescu, din atitudinea deosebită a celor două cronici față de Brîncoveanu, nu-mi pare așa de convingător pe cît s-ar părea la prima vedere.

Mai întîi, deși lumina în care cronica anonimă înfățișează domnia lui Brîncoveanu este în genere simpatică, totuși ea are și părți de umbră, căci autorul ei nu uită să ne zugrăvească și situațiile umilitoare ale domnului. Iată, de pildă, cum ne înfățișează întîlnirea lui Brîncoveanu cu sultanul la Cerneți:

„Cînd era la conac și sta oastea de făcea halaiu, cînd intra împăratul în corturi, domnul descăleca și îngenunchia, și cînd trecea împăratul se *pleca cu capul la pămînt* — așa-l învăța cei de lîngă împăratul, iar oamenii domnului sta tot călări, apoi încăleca și domnul și se ducea la otac. De acolo poamele, pezmezii cei cu apă de trandafiri și cu moscos făcuți și struguri și altele ce socotea domnul, numai sta de a se trimite la unii și la alții, în tot ceasul și în toată vremea."

În ce privește schimbarea de convingeri și simpatii la Radu Popescu, am avut prilejul să o cunoaștem din schița biografică pe care am înfățișat-o. La un scurt interval de timp, după ce semnase alături de ceilalți boieri munteni adresa către Carol al VI-lea și prințul Eugeniu de Savoia, prin care cereau înlăturarea lui Ioan Mavrocordat și numirea ca domn ereditar a lui Gheorghe Cantacuzino, Radu Popescu se întoarce la curtea lui Nicolae Mavrocordat, primește funcțiunea de mare vornic și în cronica lui încondeiază pe tovarășii săi de pînă atunci cu epitete grele: „spurcații de boieri, cu capetele pline de fumurile deșertăciunii, care prin sfaturi vrednice de rîs s-au alcătuit cu nemții".

Poate tocmai pentru a face să se uite uneltirile lui alături de acei pe care acum îi critica, a căutat, într-un exces de zel, să înnegrească domnia lui Brîncoveanu, pentru a înfățișa într-o lumină cît mai simpatică domnia binefăcătorului său.

În orice caz, ultimii ani din viața lui Radu Popescu sînt ani turburi, în care nu vedem nici o consecvență și nici o convingere.

Și s-ar putea ca tocmai aceste drumuri întortocheate ale vieții lui, aceste atitudini contradictorii, să-i fi împovărat conștiința de remușcări, îndemnîndu-l, în amurgul vieții, să renunțe la toate deșertăciunile, pentru a căuta în mănăstire, prin umilință și rugăciune, să-și ispășească păcatele și să-și pregătească sufletul pentru viața viitoare.

BIBLIOGRAFIE

Cronica anonimă a fost publicată în *Magazin istoric pentru Dacia* (tom. V, p. 93—184) al lui Bălcescu și Laurian, sub titlul: *Istoria Țerei Românești de la anul 1689 încoace, continuată de un anonim.*

Cronica anonimă cuprinde istoria Țării Românești de la octomvrie 1689 pînă la august 1714. Manuscrisul publicat de Bălcescu s-a pierdut, dar o parte din această cronică, fără început

și cu o continuare de un alt autor, se păstrează în manuscriptul nr. 441 din colecția Academiei Române. În acest manuscript povestirea este dusă pînă la martie 1717 (domnia lui Ioan Mavrocordat). Continuarea aceasta a fost publicată de N. Iorga în *Studii și documente*, vol. III, p. 22—27. Dr I. G. Sbiera în *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 206, atribuie cronica lui Radu Popescu. Părerea lui Sbirea a fost reluată și dezvoltată de N. Iorga, cu argumente scoase din cercetarea comparativă a cronicii anonime și a cronicii lui Radu Popescu, într-un studiu despre cronicile muntene, publicat în *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXI, p. 368—377 (Memoriile Secțiunii istorice), precum și în *Istoria literaturii românești*, vol. II, București, 1926, p. 203 și urm.

Paternitatea lui Radu Popescu a fost combătută de răposatul Constantin Giurescu în *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 120—150; Scarlat Struțianu, *Doi umaniști ardeleni la curtea lui C. Brîncoveanu*, în revista *Ramuri*, Craiova, 1941, p. 40—55 (crede că autorul este Teodor Corbea); argumentele însă nu ne-au convins. Teodor Corbea era omul Cantacuzinilor și al lui Brîncoveanu. Aceștia erau însă ostili partidei căreia aparținea Radu Popescu, prezentat de cronică în lumină simpatică. De altă parte, Teodor Corbea nu mai era în țară.

UN SCRIITOR SÎRBO-ROMÂN LA CURTEA LUI ȘERBAN CANTUCUZINO ȘI A LUI BRÎNCOVEANU: GH. BRANCOVICI

Stolnicul Constantin Cantacuzino, în a sa *Istorie a Țării Românești*, vorbind de originea ungurilor, care ar fi tătari veniți din părțile Iugrei, „supusă astăzi supt împărăția Moscului", aduce, într-un loc, o mărturie interesantă: „Auzit-am și eu, cu urechile mele, de dumnealui Gheorghie Brancovici din Ardeal, om de cinste și cu cunoștință, și iubitoriu de a ști multe, povestind cum că, mergînd la Mosc împreună cu frate-său, Sava Brancovici, mitropolitul Ardealului... acolo... viind de acei schiti (tătari) de la Iugra, într-adins au mers la dînșii, ca să vază aceia ce să auzia cu limba — că se potrivesc în multe cu acești unguri — este adevărat cevași, au ba. Și așa, cu dînșii împreunîndu-se și vorbind ungurește, zicea că adevărat este că multe cuvinte asemenea erau cu ale acestora."

Acest Gheorghe Brancovici, informatorul stolnicului Constantin Cantacuzino, scriitor în limba română și sîrbă, agent diplomatic al principilor unguri și români, călător pe meleaguri străine, ideolog politic și revoluționar, aspirant la tron și în cele din urmă captiv în temniță, este una din cele mai interesante figuri de la curtea lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brîncoveanu.

Gh. Brancovici s-a născut în 1645, dintr-o veche familie cu moșii întinse în comitatele Arad, Zarand și Timiș, în cetatea de frontieră a Ineului. În mediul acesta de frontieră, Brancovici a deprins de timpuriu limba română, sîrbă, ungară și turcă. A fost crescut de fratele său, Sava Brancovici, care în 1656 a fost ales mitropolit al Ardealului, cu scaunul la Bălgrad (Alba-Iulia). La 1663 — în vîrstă numai de 18 ani — intrase în serviciul principelui Apafi, care l-a trimis apoi cu solia ungurească la Constantinopol, unde, după moartea lui Petru Iank, fu numit capuchehaie. Acolo petrecu Brancovici patru ani, cînd, întorcîndu-se în țară, plecă la începutul anului 1668, cu

fratele său, mitropolitul Sava, la Moscova. Acolo a avut prilejul să admire fastul de la curtea țarului Alexei Mihailovici și splendoarea serviciului divin pe care l-a oficiat fratele său, mitropolitul, împreună cu patriarhul Moscovei, al Alexandriei și al Antiohiei.

Întorcîndu-se înapoi, Brancovici intră din nou în serviciul lui Mihail Apafi și fu trimis capuchehaie la Constantinopol. Dar aci este atras în cercul conspiratorilor unguri răzvrătiți împotriva lui Apafi și trădează planurile acestuia, încheind un pact cu reprezentantul Habsburgilor și cu Grigore Ghica, domnul Țării Românești. Scrisoarea dată de Ghica, la 20 aprilie 1673, prin care se leagă ca să-l țină pre „dumnealui la mare cinste și la din destulă milă și la mare credință; nu numai pre dumnealui, ce încă pre tot neamul dumisale", aruncă lumină asupra motivelor care l-au îndemnat pe Gh. Brancovici să trădeze pe Apafi. „Taina și sfatul — spune mai departe scrisoarea lui Ghica — care între noi iaste legat pentru *bonum publicum* și *pentru lărgirea sfintei bisericei noastre*". În acele vremuri, superintendentul calvin Gaspar Tiszabecsi, reluînd tradiția veche a predecesorilor săi, desfășura o înverșunată prigoană împotriva bisericii ortodoxe din Transilvania pe care atunci o cîrmuia fratele său, mitropolitul Sava. Între timp, conspirația lui Paul Béldi este descoperită. Aceasta dete prilej noului superintendent calvin, Mihail Tofoe, și aderenților săi de la curtea principelui să întețească persecuția împotriva ortodocșilor. Cu putere armată năvăliră asupra locașului mitropoliei ortodoxe, ridicară pe Sava Brancovici, care se afla pe patul suferinței, zăcînd de podagră, și, fără judecată, îl aruncară în temniță. În aceste împrejurări fu arestat și Gheorghe Brancovici, care însă în cele din urmă izbuti să scape și să se refugieze în Țara Românească. La Craiova fu bine primit de „bărbatul de nobil neam, învățat atît în slovenie, cît și în latinie, cu numele Radu Năsturel, marele ban" — era fiul lui Udrișteș Năsturel. Acesta „îl primi cu cinste"... ca pe un vechi cunoscut și după cîteva zile de odihnă, după oboseala călătoriei, îl conduse la curtea lui Șerban Cantacuzino, care îl primi, dacă ar fi să-l credem, ca pe un „frate iubit".

La curtea lui Șerban Cantacuzino se frămîntau atunci planuri mari. Domnul, care încheiase tratat de alianță cu creștinii, rîvnea să răscoale popoarele ortodoxe din Balcani împotriva turcilor și să restabilească vechea împărăție a Bizanțului.

În planurile lui Șerban Cantacuzino a fost atras și Gh. Brancovici, care pretindea că-și trage spița neamului din despoții sîrbi. Atunci va fi încolțit în sufletul lui ideea de a răzvrăti pe slavii sud-dunăreni și de a reînființa vechiul despotat al strămoșilor săi. În Țara Românească a rămas tot timpul domniei lui Șerban Cantacuzino și în primul an al domniei lui Brîncoveanu, dar, întorcîndu-se în Transilvania, după ce fusese cinstit de Habsburgi, în 1688, cu titlul de conte, fu arestat la Cladova, în toamna anului 1689. Dus la Viena și condamnat, a stat închis tot restul vieții, 22 de ani, pînă ce moartea l-a prins în 1711, la Egger, în Boemia.

ACTIVITATEA ISTORICĂ. La curtea lui Șerban Cantacuzino și a lui Brîncoveanu, unde a petrecut în pace și cinste nouă ani (1680—1689), Gheorghe Brancovici a găsit o spornică activitate culturală în ritmul căreia a fost prins

și el. Sub îndemnul stolnicului Constantin Cantacuzino, care aduna atunci materiale și punea la cale o mare istorie a neamului său, Gh. Brancovici, folosind, după toate probabilitățile, biblioteca stolnicului, a scris și el într-o curată limbă românească: *Cronica sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos Misii.* Cronica este de fapt un fel de cronograf, în care materialul, așezat cam haotic, se defășoară repede, de la creațiunea lumii, fixîndu-se locul slavilor de sud în arborele genealogic al semințiilor lumii. Autorul se oprește pe larg asupra istoriei sîrbești. Luminează figura lui Ratko, tînărul prinț care, renunțînd la măririle lumii, s-a retras în Muntele Athos, trăind viața de călugăr sub numele de Sava; amintește de războiul Sfîntului Ștefan de la Decian cu Mihail, craiul Bulgariei; continuă cu „istovul crailor sîrbești" de la Vîlcașin și fratele său Ugleș despotul încoace; se oprește asupra luptei de la Cosova, iluminînd figura eroului Miloș Cobilici, „viteazul care pentru neamul patriei lui viața și-au pus la mijloc"; trece apoi la războiul de la Nicopoli; urmează mai departe pînă la cel de la Varna; ajunge la războiul de la Jebăt și se încheie cu „Pocaania ce au fost rînduit și a ținut turcii în 1686", după înfrîngerea suferită sub zidurile Vienei.

În această urzeală a istoriei sîrbești, care cuprinde destule anacronisme, sînt împletite adesea și fapte de istorie românească, prezentate sumar, dar cu simpatie. Cucerirea Daciei este: „În zilele împăratului Traian au venit de la Italia și rumânii, cari după orașul Roma s-au numit rumâni și s-au așăzat rumânii între sloveanii cei dupre lîngă Dunăre, luînd pre sine și botezul pravoslavnicesc. Așa și vulturul dupre sfîntul botez cu sfînta cruce în gură luară, ca să le fie sămnul țărăi lor, închipuind vulturul cel mare al Romei, pentru ca să să știe că de la Roma au venit rumânii cu semnul împărăției."

Descălecatul Moldovei:

„Întru acea vreame rumânii din Maramoreș au descălecat în Moldova pentru că o pustiise tătarii și nimenea nu cuteza să șază într-însa, pînă ce au descălecat moroșanii, rumânii."

După lupta de la Nicopol, sub anul 6903 (1395), este pomenit „Domnul Mircea voevod al Țărăi Munteneșți", care „au bătut pre împăratul Baiazit la Rovine; atunce au perit Marco Cralevici, Costandin și Drăgaș". Despre Iancu Huniadi știe că era „de fealul lui din Țara Muntenească, născut din fămeaie greacă; numele tătîne-său au fost But și, pentru că mult bine și mare omenie făcuse tată-său lui Jigmond crai, au dus pre tatăl Iancului-vodă în Ardeal și i-au dăruit cetatea Hinedoara, ca să o aibă cu veacinică stăpînire ..." Se pomenește, sub anul 6970 (1462), expediția turcilor împotriva lui Vlad Țepeș, „și nimic n-au putut isprăvi"; fuga mitropolitului Maxim în Țara Muntenească „la stăpînitoriul țîrîi Radul voevod cel Bun" (la 1469); moartea lui Radu la 1472 și a lui Vlad.

Sînt și destule elemente de folclor. V. Bogrea a arătat (*Anuar. Inst. ist. națională*, Cluj, III, p. 505—507) că legenda Dumbrava Roșie a lui Neculce își găsește paralelă în legenda cneazului Roman al Smolenskului; legenda lui Ciubăr-vodă mîncat de guzgani, în legenda lui Popela. Episodul în care se povestește că Ștefan Despot „avea obiceaiu de umbla noaptea pre ulițele orașului, împărțind veșminte și galbeni de aur săracilor" și că, „văzînd pre

un sărac că de multe ori îi ieșea înainte și-i lua milă", i-a dat, zicîndu-i: „ia tîlhariule și hrăpitoriule!", iară săracul calic i-au răspuns: „nu sînt eu, ce tu ești tîlhariu și hrăpitoriu; că împărăția ta de aici, și împărăția cea veacinică o furi cu jefuiri hrăpitoare", și despotul i-a dăruit atît „cît să-și îndestulească traiul vieții fără de cerșut" — episodul acesta este o temă care-și are sursa ei în romanul lui Alexandru cel Mare. Tot din Alexandria este și știrea că Pombie „au tăiat la Vizantiu boazul, de au intrat Marea Neagră în Marea Albă și zic să fie rămas în uscat Țara Moldovei, Țara Muntenească și Țara Ardealului".

În întocmirea operei sale, Gh. Brancovici a avut la îndemînă, după cum a arătat P. P. Panaitescu, un letopiseț sîrbesc pe care însă l-a amplificat cu știri luate din: Cosmografia lui Münster, cronicile lui Cromer, Bonfinius etc.

Această cronică a sloveanilor scrisă în limba română este preludiul unei opere mult mai dezvoltate, alcătuită în limba sîrbă.

După ce a fost închis de austriaci, Brancovici a refăcut în limba sîrbească această cronică a sîrbilor într-o foarte voluminoasă operă, păstrată în manuscris în biblioteca patriarhiei din Carloviț. Din această întinsă cronică, în care se întrețes și evenimente românești, a extras Silviu Dragomir partea privitoare la mitropolitul Sava Brancovici cu dramaticul lui sfîrșit și cu venirea autorului la curtea lui Șerban Cantacuzino, fragment pe care l-a publicat în limba sîrbă și în traducere românească.

Scrieri religioase. În afară de opera istorică, ne-a mai rămas de la Gh. Brancovici, tot în limba română, trei texte cu cuprins religios, care au fost descoperite, identificate și semnalate, în anii din urmă, de Emil Turdeanu în *Revue des études slaves*.

Textele se păstrează în Biblioteca Regală din Belgrad, sub cotele nr. 168/8° și 236, și au următoarele titluri: 1. *Carte ăcasta a sfintelor rugăciuni*; 2. *Catehism*; 3. *Cătră adevărații călători*.

În epoca lui Gh. Brancovici, cînd calvinii și catolicii dădeau asaltul pentru a converti pe români de partea lor și cînd fratele său fusese închis pentru energia cu care apărase, ca mitropolit, ortodoxia românilor, Catehismul lui Gh. Brancovici, împărțit în 44 de capitole, își are importanța lui. Este o replică ortodoxă la propaganda calvină și catolică.

Textul *Cătră adevărații călători*, din care s-au păstrat numai 13 paragrafe, cuprinde o serie de comentarii la versete biblice destinate să călăuzească pe om, călător în această viață de ispite, pe calea înțelepciunii, după cum se poate vedea din următorul fragment reprodus de Emil Turdeanu:

„Să gîndești mai nainte ca pîntru călătorie ta n-ai fi purces, cum că striin din loc în loc și călător ești întru această lume. Bit(ia). 47, 9; Psalmi, 39,13.

Această tocmală ca un razăm întru călătorie ta, așa te va răzîma întru primejduire ispitelor: dăn loc în loc mutetor ești și călător, derept aceia dară, aceste să le rabzi."

Prin nașterea și copilăria lui petrecută în mediu sîrbesc și prin anii îndelungați petrecuți pe lîngă mitropolia românească a Ardealului și la curtea

domnilor români, prin viața lui de muncă și de suferințe pentru idealul independenței celor două popoare, Gh. Brancovici a fost considerat, pe drept, și de istoricii sîrbi și de istoricii noștri, ca sîrb și român. Prin activitatea lui literară în limba sîrbă și română, el are dreptul să revendice un loc modest și în literatura sîrbească și în literatura românească.

BIBLIOGRAFIE

Opera: *Cronica sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos Misii* a fost publicată după un manuscris defectuos de Aron Densusianu, în *Revista critică literară*, I (1893), p. 366—399; de N. Iorga, după un manuscris mai bun al părintelui C. Bobulescu, în *Revista istorică*, III (1917), p. 9—15 (studiu), p. 26—118 (textul), și ediție separată cu titlul: *Operele lui Gheorghe Brancovici*. Despre alte manuscrise cunoscute și despre filiațiunea textelor: P. P. Panaitescu, *Revista istorică română*, X (1940), *Istoria slavilor în românește*, p. 80—117, îndeosebi p. 80—100. Fragmentele de cronică sîrbească a lui Gheorghe Brancovici au fost publicate în sîrbește și traducerea românească de Silviu Dragomir, în *Anuarul Institutului de istorie națională* (Universitatea din Cluj), II, 1923, p. 1—70. Extrase din aceste opere la I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, în colecția „Clasicii români comentați" îngrijită de N. Cartojan, Craiova, Scrisul românesc, p. 23—28.

Textele de natură religioasă, descoperite și identificate de Emil Turdeanu în Biblioteca Academiei Regale Sîrbești din Belgrad (doc. nr. 168/8° și ms. 236, notate vag în inventarul bibliotecii ca documente românești), au fost semnalate de d-sa întîi în *Cercetări literare*, III, publicate de N. Cartojan, București, 1939, p. 200—202 și studiate pe larg în *Revue des études slaves*, XIX (1939), p. 5—16: *L'oeuvre inconnue de Georges Branković*.

Studii: Dr. Iovan Radonić, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време* (Contele George Brancovici și vremea lui), Belgrad, 1911, 766 p.; același, *Situația internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino*, în *Analele Academiei Române*, Mem. Secț. ist., seria II, tom. XXXVI, 1914; N. Radojcić, *О хроникама грофа Ђорђа Бранковића* (Despre cronicile contelui Gheorghe Brancovici), în *Прилози за књижевност језик и стороуу и фолклор*, Belgrad, VI, 1926, p. 1—45; Emil Turdeanu, articolul amintit mai sus și *Georges Branković et les pays roumains*, în *Communications et rapports du III-e Congrès international des Slavistes...*, II, Belgrad, 1939, p. 203—205; P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în românește...*, *Cronica lui Gheorghe Brancovici și Sinopsisul de la Kiev*, în *Revista istorică română*, X, 1940, p. 80—129.

Despre mitropolitul Sava cf. Marina I. Lupaș, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Teză de doctorat. Universitatea „Regele Ferdinand I", Cluj, Fac. de lit. și fil., Cluj, 1939

CRONICA RIMATĂ ASUPRA MORȚII LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU
(CÎNTECUL LUI CONSTANTIN-VODĂ)

Tragedia decapitării lui Brîncoveanu, a ginerilor și copiilor săi pe țărmul Bosforului a înfiorat întreaga creștinătate. Vestea a străbătut ca fulgerul în Occident și a fost notată cu groază de ziarele contimporane. Îndeosebi marile ziare franceze ale timpului, *Le Journal historique sur les matières du temps* din (Verdun), *Gazette de France*, *Mercure Galant*,

aduceau la cunoștință cititorilor grozăvia executării lui Brîncoveanu, sub ochii sultanului[1].

Chiar cei care urmăriseră răsturnarea lui au rămas consternați. Pînă și în lumea turcească din Constantinopol s-au ridicat voci care să murmure împotriva cruzimii. „Les Turcs même ont trouvé beaucoup de barbarie et de férocité dans cette action"[2], înștiința, în 1715, pe Ludovic al XIV-lea, ambasadorul francez la Constantinopol, Des Alleurs. Cu atît mai mult vestea aceasta a zguduit conștiințele românești.

Învinuirile aproape fățișe care se aduceau stolnicului Constantin Cantacuzino și fiului său Ștefan, învinuiri care și-au găsit expresia în cronicile timpului și ajunseseră pînă la urechea lui Dimitrie Cantemir în Rusia[3], erau un ecou al indignării populare, neștiutoare a mrejelor de intrigi de peste hotare. În aceste împrejurări, un cărturar mărunt din mulțimea anonimă a alcătuit o cronică în versuri asupra tragediei lui Brîncoveanu și a copiilor săi. Evenimentul este încadrat în tema biblică, atît de cultivată în predica și lirica medievală — *fortuna labilis* — temă pe care o speculase, în literatura noastră, mai înainte Miron Costin și D. Cantemir:

O pricină minunată
Ce au fost în lumea toată
Di-nceput și din vecie
Precum și la carte scrie.
.....
Că e lumea înșelătoare
Și foarte amăgitoare
De-i face și-i amăgește
Și pre toți îi prilăstește;
Pre domni și pre împărați
Și pre cei ce sunt mai tari,
De-i vroește în avuție
Și să țin în sumeție,
Ca și cînd n-ar avea moarte...
Precum iată c-au privit
La Constantin-vodă ce-au domnit.

Autorul ne introduce apoi la curtea lui Brîncoveanu, unde lumea se pregătea de sărbătorile Paștelui, cînd sosește de la Poartă un imbrohor. Acesta convoacă toți boierii la curte, ca să împlinească porunca imperială și să citească firmanul de mazilire:

Cînd firmanul își citea,
Toți boierii că plîngea.

---

[1] Cf. L. Baidaff, *La mort de Constantin Brîncoveanu et la presse européenne*, în *Revue du Sud-Est-Européen*, București, 1929, p. 64—76.

[2] *Documentele Hurmuzaki*, vol. I, supl. I, p. 430—431.

[3] *Operele principelui Demetriu Cantemir* (ed. Academiei Române), tom. II, București, 1875, p. 20—26.

Domnul, doamna rămîn consternați. Copiii, care se bucurau de adierile primăverii:

— Oh! prea dulce primăvară,
Cum ne scot turcii din țară
Și ne duc la grea urgie,
La pedeapsă și urgie!

Turcul dă poruncă să se strîngă a doua zi, din nou, boierii ca să purceadă la alegerea altui domn. Este ales Ștefan Cantacuzino. Autorul anonim cunoaște și el episodul — pe care-l povestește mișcat Del Chiaro — al întrevederii lui Ștefan Cantacuzino cu Brîncoveanu. Ștefan Cantacuzino se duce să-l vadă pe Brîncoveanu și, jenat parcă de mustrarea conștiinței, abia îngăimează:

— Ne rugăm să ne ertați
Că nu suntem vinovați.
Mulțumim de boierie
Și de altă avuție.

La care Brîncoveanu răspunde scurt:

— Să fiți de mine ertați,
De Dumnezeu judecați!
Că eu văd că sînt robit
Și despre voi sînt vîndut.

Apoi, cuprins de indignare și de durere adîncă, văzînd că cel ce l-a trădat este însuși nepotul său:

— Dacă ți-a fost de domnie,
De ce nu mi-ai spus tu mie?
Ca să ți-o fi dăruit,
Cu pace să fi domnit.
De Domnul nu te-ai temut?
Tiranului m-ai vîndut!
Să știi, nu va zăbovi,
Dumnezeu îți va plăti!

Turcul poruncește să se strîngă la curte tot orașul. Lumea se revarsă pe ulițele capitalei. Brîncoveanu și ai săi sînt urcați în caretă și porniți pe drumul pieirii, în lacrimile poporului care-l petrece cu urarea: „Domnul să te izbăvească":

Cu pace să te păzească!
Să scapi de-această urgie,
Să fii iarăși în domnie,
Că bine ne-ai domnit
Și cu pace ne-ai hrănit...

Ajunși la Giurgiu, nenorociții creștini sînt lăsați cîteva zile pînă petrec Paștile. Apoi sînt trecuți peste Dunăre și duși la Țarigrad, unde domnul, ginerii și copiii sînt închiși și ținuți în temniță toată vara.

Apoi sînt aduși prin grădina împărătească la locul de execuție. Brîncoveanu aruncă cuvinte grele pentru „păgînul și spurcatul" sultan care-i taie fără dreptate:

Cu ce-ți suntem vinovați
De pierim nejudecați,
Măcar să-ți fim vinovați,
Dar copiii ce-au stricat?

Ajunși la locul de execuție, se așterne covorul. Momentul este dramatic. Copiii, înfiorați, se lipesc de sînul tatălui, plîngînd:

Ce să facem
Că vom să ne pristăvim
Și de lume ne lipsim.
Și iar în taină grăia
Tătîne-său și zicea:
— Lasă-ne să ne turcim
Ca zilele să lungim.

Și acum intervine acel gest de mare demnitate creștină, trăsătura proeminentă a personalității marelui domn:

Vodă dulce-i săruta
Și din gură așa *striga:*
— Nu vă, fiilor, spăriați,
Ci pe Dumnezeu rugați
Și *strigați* toți cu tărie
Și cu glas de bucurie:
Puțină durere-om lua
Și în rai că vom intra.

(autorul are predilecție pentru verbul *a striga*)

În sfîrșit, se apropie gealatul, care retează pe rînd capetele copiilor și al tatălui, aruncînd apoi trupurile în mare. Doamna, care privește scena, înnebunește de groază. În încheiere, autorul revine la tema psalmistului cu care începuse cronica, ceea ce ne îndeamnă să bănuim că autorul trebuie să fi fost un cleric sau un dascăl de biserică.

După cum se vede, cronica nu are o valoare literară deosebită. Fiorul tragediei nu a găsit în sufletul cărturarului anonim flacăra căldurii emotive și mijloacele de expresie adecvate, care să transfigureze materia istorică în materie de artă. Dar în zbuciumul care a cuprins sufletele românești ale vremii, această umilă cronică rimată, care dădea glas indignării poporului, a avut un adînc răsunet, căci pe de o parte ea a fost așezată pe melodie, iar pe de alta a intrat în domeniul colindelor populare.

Sub această nouă formă, *Cîntecul lui Constantin-vodă cel Bătrîn* a străbătut repede în straturile populare și a fost introdus de copii în ciclul colindelor cu steaua, la sărbătorile Crăciunului. Cu timpul însă, fiindcă textul cîntecului era prea lung, copiii l-au scurtat, mărginindu-se la partea introductivă, la tema biblică: „O pricină minunată, ce au fost în lumea toată". În această nouă formă prescurtată, cîntecul trăiește și azi ca colindă, cîntîndu-se în toate

ținuturile românești, de la Maramureș pînă în Dobrogea, din părțile Mureșului pînă în Basarabia. Forma cea mai veche a melodiei a notat-o Anton Pann în colecția lui de *Cîntece de stea* în notație bisericească veche, care, transpusă în note moderne de sf.-sa preot I. D. Petrescu, este următoarea:

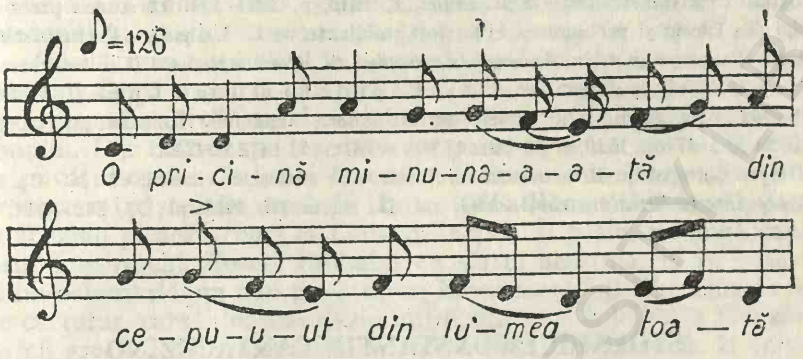

De altă parte, forma primitivă, completă, a cîntecului lui Constantin-vodă s-a răspîndit repede, prin cópii manuscrise, în tot largul pămîntului românesc: în Moldova, în Basarabia, în Transilvania. Pe la 1818, el era copiat tocmai la granița de vest a Ardealului, prin părțile Beiușului, la Diosig, de preotul Pavel Popovici, care ne-a lăsat în același caiet și o variantă a acestui cîntec, prelucrată mai adînc sub inspirația sentimentului național. Brîncoveanu este prezentat în acest cîntec ca un domn care a urmărit independența țării:

Că el Țara Românească
Vrè singur să o domnească,
Plîngi neam românesc,
Cu nemții să se unească
Ca pe turci să izgonească,
Plîngi neam românesc...

și în final, după ce povestește scurt asasinarea lui Brîncoveanu și a copiilor săi:

Plîngeți acum românilor
Că ați rămas în jugul *turcilor*
Și n-o mai fi vodă Constantin
Ca să vă scoată din robia turcească,
Plîngi neam românesc...

Astfel cronica rimată a morții lui Brîncoveanu, care este a doua cronică rimată în literatura noastră — întîia a fost traducerea lui Greceanu — și cea dintîi plăsmuită de un român, deși nu are calități literare deosebite, a ajuns totuși o creație populară și a devenit ca un simbol al rezistenței sufletului românesc împotriva furtunilor care au abătut pe cei mai aleși reprezentanți ai săi. Din ea a crescut apoi frumoasa baladă populară a lui Alecsandri, *Const. Brîncoveanu*, reprodusă, pe vremuri, în toate manualele de clasele primare.

BIBLIOGRAFIE

Texte: O versiune din 1730, publicată de G. Creţu în *Convorbiri literare*, IX, 1875, p. 329—331. *Cîntecul lui Constantin-vodă*, într-o versiune din 1809, a fost publicat de I. Bianu în *Buletinul Comisiunei istorice a României*, I, 1915, p. 309—314. Versiunea preotului Pavel Popovici din Diosig şi prelucrarea ei au fost publicate de I. Lupaş, *Versuri istorice despre Constantin Brîncoveanu...*, în *Anuarul Institutului de istorie naţională* (Universitatea „Regele Ferdinand I", Cluj), publicat de Alex. Lapedatu şi Ioan Lupaş, V, Cluj, 1930, p. 460—462. Alte versiuni în mssele din Biblioteca Academiei Române, nr.: 1437, f. 63, 1620, f. 50 (din 1778), 1629, f. 53 (din 1756), 3078, 3151, 4725, 4730.

Despre Cîntecul lui Brîncoveanu în cîntecele de stea şi în vicleim, cf. N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. II, Bucureşti, 1938, p. 193, 212—214.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO

Personalitatea cea mai de seamă, care a ilustrat epoca aşa de strălucită a lui Brîncoveanu, a fost unchiul său din partea mamei, stolnicul Constantin Cantacuzino. Stolnicul a fost nu numai inspiratorul politicii, condusă cu atîta prudenţă, dar şi sfetnicul preţios pe tărîmul vieţii culturale. A fost un scriitor de largă şi profundă cultură, care prin erudiţia lui poate fi aşezat alături de Dimitrie Cantemir.

Stolnicul Constantin Cantacuzino era fiul postelnicului Constantin Cantacuzino, scoborîtor din împăraţii bizantini şi stabilit în Muntenia în prima jumătate a veacului al XVII-lea.

Postelnicul Constantin Cantacuzino, după sugrumarea tatălui său la Constantinopol, din porunca sultanului Selim I, fugise cu toată familia în insula Creta, stăpînită atunci de veneţieni. Acolo, familia, dobîndind cu vremea iertarea de la Poartă, se întoarce la Ţarigrad şi de acolo, cei cinci fraţi, împărţindu-şi averea părintească, se despărţiră şi se risipiră în lume. Unul din ei rămase în Constantinopol; doi — Toma şi Iordache, protectorii lui Miron Costin — s-au aşezat în Moldova, iar Constantin a venit în Muntenia, unde, pe vremea lui Matei Basarab, ajunge postelnic mare şi se căsătoreşte cu Elina, fata fostului domn Radu Şerban Basarab. Din această căsătorie s-au născut şase băieţi şi şase fete, care toţi şi toate fură căsătoriţi cu cei mai de seamă reprezentanţi şi reprezentante ale boierimii pămîntene.

Stolnicul Constantin Cantacuzino s-a născut pe la 1650 şi este al treilea dintre cei şase băieţi. E probabil că primele cunoştinţe le-a dobîndit de la un dascăl grec, pe care familia îl ţinea în casă pentru instrucţia copiilor. Copilăria lui, petrecută în mijlocul urii desfăşurată de luptele dintre partidele boiereşti, a fost turburată de zbuciumul familiei. Avea abia vreo 9 ani, cînd furtuna începu să se dezlănţuie asupra neamului său.

Am expus mai sus peripeţiile dramatice ale intrigilor şi prigoanei îndreptate împotriva Cantacuzenilor care au dus la omorîrea postelnicului.

După sugrumarea postelnicului în mănăstirea Snagov, familia, temîndu-se ca nu cumva, în atmosfera urilor și a luptelor dezlănțuite, să fie primejduită și soarta stolnicului, hotărî să-l depărteze de țară, trimițîndu-l pentru desăvîrșirea studiilor în capitala Imperiului Otoman.

În primăvara anului 1665, stolnicul pleca din București, cu alaiul care ducea ploconul haraciului cuvenit Porții și, la 12 martie, sosește în Adrianopol — „Odrii", cum notează el în carnetul său de student, care, din fericire, ni s-a păstrat. După o scurtă călătorie în Constantinopol, tînărul Cantacuzino începu „tare spudia cărții", cu dascălul Chir Dionisie, un călugăr din metohul Ierusalimului. Dar tînărul spudeu n-a avut parte să se bucure multă vreme de luminile povățuitorului său, căci Dionisie, ducîndu-se la Țarigrad, este prins de moartea care-l păștea din urmă (la 12 mai 1666). Rămas fără dascăl, Constantin Cantacuzino pleacă atunci la Constantinopol. Îl găsim pe lîngă capuchehaia țării, Lascarache Roset. Probabil cu sfatul acestuia, el își găsește, la sfîrșitul lui octomvrie, un nou povățuitor, în ieromonahul Gherasim Cretanul, un mare cărturar, care, ales mai tîrziu mitropolit al Filadelfiei, a fost superiorul bisericii grecilor din Veneția de la 1680—1685. Învățăturile la acest nou profesor se termină însă curînd. La 10 ianuarie, stolnicul pleca să-și desăvîrșească instrucția spre țărmurile de lumină ale Italiei, la Padova.

Padova fusese în tot cursul Evului Mediu și în timpul Renașterii cetatea luminii, „scaunul și cuibul a toată dăscălia și învățătura, cum era într-o vreme Athina", spune Miron Costin. Renumele ei și profesori ca Piccolomini, Cremonini, Pompanazzi, Gulielmini, Galeo Galilei (1610), atrăgeau studenți — cum atrage azi Parisul — din toate colțurile Europei: din Franța, din Germania, din Ungaria, din Polonia, din limanurile grecești. Acolo, studenții, împărțiți în corporații zgomotoase, ascultau prelegeri savante, găseau biblioteci bogate cu nenumărate cărți rare, anticari cu manuscrise prețioase și, afară de acestea, dădeau peste o viață vioaie, veselă, zburdalnică, cu serbări fastuoase, cu jocuri cavalerești, cu reprezentări teatrale, cu baluri mascate în zilele de carnaval.

Spre acest liman de lumină și tinerețe pleca, în ianuarie 1667, cel care avea să ajungă mai tîrziu sfetnicul cel mai prețuit al lui Constantin Brîncoveanu și cea mai de seamă personalitate a culturii românești din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. O întîmplare fericită ne-a păstrat, după trecere de atîta vreme, jurnalul de călătorie al tînărului vlăstar al boierimii românești.

Din el aflăm că a pornit din Constantinopol cu un caic pînă la insula Halchi, unde s-a îmbarcat pe corabia „Madona del Rozario" sau „Corona Aurea". Căpitanul corăbiei, Bernard Martinenco, strecurîndu-se cu băgare de seamă printre insulele ionice, de teama piraților, își aduce călătorii după o lună la „prînzul mic" — pe o „zi frumoasă", marți 19 fevruarie, în limanurile Veneției —, unde după ce făcu obișnuita carantină, „contumație", cum zice stolnicul, debarcă abia la 13 martie pe uscat.

Strălucirea Veneției, cu palatele ei de marmoră, cu piața San Marco, cu galerele aurite care soseau din largul mării, cu gondolele zvelte care lunecau pe canalele verzi, de la un palat la altul, trebuie să fi făcut o impresie puternică asupra tînărului boier român, căci el rămase două luni în cetatea lagunelor, vizitînd palatele și monumentele de artă. E păcat că în carnetul lui de

note este așa de laconic și nu ne comunică nimic din aceste impresii; abia dacă aflăm dintr-o notă prizărită că a vizitat palatul Dogilor, „palatul Veneției", cum îi zice el, din care însemnează doar inscripțiile latinești: „Scris este în casa ce șade prințipul cu alalți mari, în podina casei, întîi cum intri pre ușa ceea ce stă în față: « Robur imperii ». Mai mergînd puțin este: « Nunquam derelicta », și iar, la mijlocul casei: « Reipublicae fundamentum », iar în fundul casei aceasta: « Gubernatores libertatis »".

Mentorul său, pe timpul cît a stat în Italia, a fost Pana Pepano, unul din grecii levantini stabiliți în Veneția, dar care avea legături și rudenii în Țara Românească. Un Dona Pepano, stabilit în Muntenia, lăsă mai tîrziu, în sept. 1677, un testament, tradus în românește de însuși stolnicul Const. Cantacuzino, „din mare prietenie și iubire", prin care dăruia o parte din averea sa mănăstirii de pe Mostiștea, zidită de el. În aprilie, Pana Pepano îl conduse la Padova, împreună cu un camarad de studii, Necula al lui Bubuli. Aci, tînărul Constantin Cantacuzino se instală cu pensiune completă, în casa unui preot catolic, Alvisio Florio, plătind cîte 15 galbeni pe lună. După un an se mută însă în casa unei oarecare Verginia Romano.

Se puse cu toată stăruința pe carte, luînd lecții în particular de la profesori distinși. Încep — după cum are grijă să noteze în carnetul lui — „cu ajutorul prea sfințitului și puternicului Dumnezeu", și „cu toată a mea mică putere omenească", să învețe cu dascălul Antonio dell-Acqua, „Academicul", care locuia în aceeași casă cu el; trecu apoi la Arsenio Kaludi, profesor și rector al colegiului grecesc, zis și cotunian, întemeiat pentru bursierii greci. Acest Kaludi avea legături și cu țările noastre, căci la 1661 închinase un Proschinatar domnului Moldovei.

Cercetările recente ale colegului Ramiro Ortiz, în arhiva universității, aruncă acum mai multă lumină peste ceilalți profesori ai stolnicului. „Luminatul și mult știutul Albanie Albanes", profesor de logică la Universitate „in tertio loco", răsplătit în 1667, cînd stolnicul se afla acolo, cu un salariu de 180 fiorini. Era, ne spune un contimporan, „foarte elocvent în prelegerile sale, adînc cunoscător al lui Aristotel și de o memorie prodigioasă, obișnuit să reproducă toate textele filozofului din memorie, spre admirația auditorilor săi". Pentru reputația pe care și-o crease, a fost distins de Republica Veneției cu titlul de *comes* — comite — *eques D(ivi) Marci* — cavaler al sf. Marcu — patronul republicii. În 1681, a fost ridicat ca profesor „in primo loco" și ajunsese, în 1681, la o frumoasă răsplată materială pentru vremea aceea, de 700 sute fiorini anual (stipendiul se plătea „ad personam"). În 1715, s-a îmbolnăvit de o boală grea și era adus la universitate cu lectica. A murit în 1717, fiind înlocuit cu Ion Cigala. De la Albanius Albanesius, Constantin Cantacuzino învață logica, psihologia și fizica. În sfîrșit, ultimul profesor menționat în caietul de studii al stolnicului, „Bonovici", adică Valeriano Bonvicino, care pe vremea aceea era plătit cu 360 de fiorini de la universitate, era într-adevăr profesor de filozofie extraordinară la gimnaziul paterin. El completă învățătura tînărului român cu lecții de matematică, geometria lui Euclid și astronomie, sau, cum notează el în carnet: „matematica ... adecă den partea matematecii gheometria, care sînt studiile lu Efclid, și dent'altă parte sfera care să fie armularis, care este a toatei lumi".

Notele lui de studii menționează și o listă a cărților pe care le cumpărase. Erau, alături de gramaticile și dicționarele de școală, operele clasicilor: Homer *(Iliada* și *Odiseea)*, Aristotel, Lucian, Virgiliu, Horațiu, Terențiu, Marțial, Valeriu, Maxim Quintus Curtius, logica de Cesar Cremonini, pe lîngă unele cărți care făceau atunci senzație, ca: *Istoria dogilor veneției.*

În anul 1668, după ce petrecuse trei ani și jumătate de studii printre străini, Constantin Cantacuzino se întorcea prin Viena în țară, aducînd cu el din Veneția, unde întîlnise pe Grigore Ghica, scrisorile în care acesta destăinuia pe boierii care urziseră uciderea tatălui său. Cu acestea el se înfățișă, alături de mama și de frații săi, în divanul lui Antonie-vodă și astfel izbutiră să reabiliteze amintirea tatălui lor și să obțină condamnarea lui Stroe Leurdeanu vornicul. În cele din urmă, fu călugărit.

Dar zilele senine nu durară mult, căci, venind în a doua domnie Grigore-vodă (1672—1674), porni din nou urgia împotriva familiei Cantacuzino. Între întețători era și Stroe Leurdeanu, care fugise din mănăstire și ieșise în întîmpinarea domnului la Adrianopol. Frații Cantacuzino, afară de Șerban, atunci pribeag, fură prinși, închiși și osîndiți să fie bătuți la tălpi în fiecare zi. O săptămînă încheiată primiră astfel o sută de lovituri cu vergi lungi și verzi. Constantin, care era un tînăr de vreo 18—19 ani, înduioșat de suferințele fratelui său mai mic și mai plăpînd, se rugă să i se dea lui loviturile destinate fratelui, ceea ce se și făcu. Constantin răbdă cu stoicisim bătaia, fără să scoată un geamăt, fără să verse o lacrimă. Acest act de mărinimie și de demnitate a mișcat adînc pe contimporanii săi și Del Chiaro îl culegea, mulți ani mai tîrziu, de la boierii care fuseseră martori la această scenă.

Din urgia lui Ghica, scapă prin mijlocirea fratelui său Șerban. Acesta ajunsese la Constantinopol și izbutise să trimită în București un agă turc, cu porunca de a fi puși în libertate frații Cantacuzino. Scăpat din ghearele domnului, Constantin pribegi tocmai în Creta, spre a se feri de intrigile aceluia, care pusese la bătaie, pe capul lui, 200 de pungi.

După mazilirea lui Grigore Ghica, Constantin fu rechemat în țară de Duca-vodă și trimis într-o misiune, dar în 1676, oprit în drumul spre Mărgineni, unde trebuia să se întîlnească cu ceilalți frați, la praznicul pe care familia îl dădea săracilor de Sf. Nicolae, fu arestat și închis la Cocărești, dar liberat în curînd.

Furtuna dezlănțuită împotriva familiei Cantacuzino se potoli abia în 1678, cu urcarea pe tron a lui Șerban Cantacuzino. În domnia fratelui său, stolnicul, ocupînd locul de frunte în divanul țării, găsi și liniștea și răgazul necesar ca să se ocupe cu studiul și să dea ajutorul prețios fraților Greceanu la traducerea Bibliei.

Punctul culminant al activității sale politice îl atinge însă stolnicul în timpul domniei nepotului său de soră, Constantin Brîncoveanu.

Del Chiaro ne spune că, după moartea lui Șerban Cantacuzino, poporul a început să aclame pe străzile Bucureștilor pe stolnicul Constantin Cantacuzino, dar acesta, temîndu-se să nu atragă asupra lui și a țării urgia Porții, a refuzat cu hotărîre, cedînd locul nepotului său de soră. Stolnicul a rămas însă

pînă la sfîrșitul domniei lui Brîncoveanu, sfetnicul lui cel mai prețios. „Principele Brîncoveanu acorda Cantacuzinilor — spune Del Chiaro — cele mai de seamă demnități și păstra un respect deosebit pentru cei doi unchi ai săi, Constantin și Mihail, frații lui Șerban."

Un cronicar contimporan ne încredințează că „de multe ori și noi am auzit pre Constantin-vodă zicînd: că eu tată n-am pomenit, de vreme ce am rămas mic de tată, fără cît de dumnealui, tata Costandin l-am cunoscut părinte în locul tătîne-meu, și altele ca acestea".

Această afecțiune deosebită pe care domnul o păstra unchiului său era desigur crescută și prin stima pentru cultura lui întinsă și pentru larga experiență de lucruri și de oameni, dobîndită în călătoriile aceluia prin Occident.

Stolnicul avea în familia lui Brîncoveanu un rol așa de important, încît el ținea locul tatălui, în împrejurările în care acesta nu putea fi de față. Astfel, în toamna anului 1712, cînd fiica lui Brîncoveanu, Maria, lua în căsătorie pe domnul Moldovei, Duca-vodă, învățatul stolnic conduse pe tînăra mireasă și pe mama ei, doamna Marica, la Iași, „unde boierimea a două țări nuntiră cu mari pohvăli și podoabe și cu feluri de feluri de muzice și cu pehlivănii de mare mirare ..."

Și în afacerile politice, stolnicul e sfetnicul cel mai prețios și omul de încredere al domnului. Del Chiaro ne încredințează că secretarii lui Brîncoveanu „erau puși sub ordinele lui Constantin Cantacuzino, care dirija toată corespondența".

Un epigrafist englez, care îndeplinea misiunea de duhovnic al companiei engleze din Smirna și care însoțea pe ambasadorul Angliei, în drumul spre Londra, ne spune și el despre stolnic că „este foarte priceput în politică. Domnitorul ascultă de povețele sale, care sînt totdeauna izvorîte din grija cinstei și a interesului țării".

În vremurile de mare cumpănă, care cereau multă perspicacitate, stolnicul era omul pe care se sprijinea Brîncoveanu. În 1691, cînd generalul Heissler intrase cu catanele în țară, misiunea delicată, care cerea multă discreție și multă abilitate, de a aduce pe tătari împotriva nemților, fu încredințată lui Constantin Cantacuzino. Prin mijlocirea acestuia, Brîncoveanu se afla în corespondență cu Sobieski, regele Poloniei, și cu comandanții oștirilor imperiale: cu Veterani și cu contele bolognez, general Marsigli, un erudit, care, pe lîngă informații politice, cerea de la stolnic și lămuriri istorice privitoare la Țările Românești.

Din nenorocire, relațiile dintre domn și unchiul său se răciră cu timpul. Contimporanii acuză pe stolnic și pe frații săi, că ei, care cunoșteau secretele cancelariei domnești, ar fi adus la cunoștința Porții legăturile cu creștinii și ar fi urzit căderea lui Brîncoveanu, venită pe neașteptate, ca un trăsnet.

Din documentele timpului nu vedem clar pînă la ce punct această învinuire, pusă în circulație de dușmanii Cantacuzenilor, este întemeiată. Poate cîndva, arhivele din Constantinopol să arunce mai multă lumină asupra acestei chestiuni și să lămurească dacă bunăoară N. Mavrocordat, care era pretendent la scaunul principatelor române și care a acreditat în Muntenia zvonul

despre vinovăția stolnicului[1], a avut sau nu și el vreun amestec în detronarea lui Brîncoveanu și a lui Ștefan Cantacuzino. Din documentele publicate, însă, pînă acum se vede că ițele intrigilor împotriva lui Brîncoveanu fuseseră țesute peste hotare.

Încă din 1710, ambasadorul francez la Varșovia, Polignac, înștiința pe rege că „se spune din Viena că în hîrtiile generalului Veterani s-au găsit probe de corespondență pe care o întreținea de mult cu Hospodarul Valahiei și că au fost trimise ordine tătarilor ca să-l prindă".

La 24 ianuarie 1711, Des Alleurs, ambasadorul Franței la Constantinopol, într-un raport trimis regelui său, înștiințează că un trimis al lui Rakotzi, baronul Talaba, care fusese în Moscova, adusese Porții vești că Brîncoveanu, ca și domnul Moldovei, intraseră în legături cu Petru cel Mare și stăruiau de acesta să deschidă lupta împotriva turcilor, pentru a-i elibera de stăpînirea păgînă și că ei se ofereau să-i dea ajutor. Totodată, el sfătuia pe turci să nu se încreadă nici în Brîncoveanu, nici în Cantacuzino. Întrebat de marele vizir, ce crezămînt se poate da baronului Talaba, ambasadorul francez care-l prezentase răspunse că este desăvîrșit de cinstit, „parfaitement honête", și că merită toată încrederea. Lupta de la Stănilești, cu trecerea lui D. Cantemir de partea lui Petru cel Mare, cu fuga lui Toma Cantacuzino în tabăra rusească, au pecetluit definitiv soarta lui Brîncoveanu.

Era în săptămîna Patimilor, cînd domnul se pregătea să serbeze, după datina străbună, Paștile. Un capegiu împărătesc, ales de marele vizir într-adins dintre prietenii lui Brîncoveanu, fu trimis la București. Primit la curte în marea sală de audiențe, turcul, după ce refuză invitația domnului de a se așeza pe scaun, scoate o năframă de mătase neagră și o aruncă pe umărul domnului, strigînd: „mazil". Brîncoveanu, surprins, încercă să protesteze și vroind să se așeze pe scaun, turcul îl împinse cu brutalitate, zicîndu-i că locul lui nu mai este pe tron.

Fură chemați boierii și mitropolitul, și, în auzul lor, se citi firmanul prin care Brîncoveanu fu declarat, cu toată familia lui, hain. Apoi domnul și ai săi fură conduși și închiși în apartamentele palatului. Trei zile mai tîrziu, boierii și mitropolitul fură adunați ca să aleagă un nou domn, în prezența capegiului. Acesta, întrebînd cine este marele spătar Ștefan Cantacuzino, puse mîna pe umărul lui și-l declară domn. Astfel, fiul solnicului ajunse domn în locul vărului său.

Del Chiaro, povestind aceste evenimente, relatează o scenă într-adevăr dramatică. Pe cînd Brîncoveanu, detronat, stătea sub pază, în apartamentele sale, cu toți ai săi, zbătîndu-se în prada unor gînduri triste, „încît — spune florentinul — plîngeau de compătimirea lor și persoanele care, din curiozitate, intraseră în odăile lor", în sala cea mare a palatului, Ștefan, fiul stolnicului,

[1] Cf. cronica lui Radu Popescu, în *Magazin istoric pentru Dacia*, IV, p. 37. Radu Popescu acuză pe stolnic că a mărturisit unui capegiu venit să mazilească pe fiul său, că el, stolnicul, ar fi otrăvit pe frații săi: Șerban și Iordache spătarul și că el ar fi dat pe Brîncoveanu în mîna turcilor, cînd l-a văzut „că se alcătuiește cu muscalii". Capegiul le-a „spus vezirului și altor meghistani, de le-au auzit mulți oameni de credință, mai vîrtos Ianache dragomanul, fratele măriei-sale lui Nicolae-vodă, carele ajungînd mai pe urmă și domn... aicea în țară, au mărturisit către toți boierii cum au auzit pe acel capegiu."

urcat pe tronul de catifea roșie, în sunetul muzicilor și în bubuitul tunurilor, primea omagiul de închinare al boierilor, cu sărutul mîinii.

După ce primi omagiile boierilor, Ștefan Cantacuzino trecu în apartamentele vărului și nașului său, unde, cu o falsă modestie, îi spuse că a rămas surprins de neașteptata și nedorita lui întronare și își exprimă părerea de rău pentru cele întîmplate, lăudînd calitățile domnului al cărui loc îl lua.

Secretarul de limbi occidentale al lui Brîncoveanu, care a fost martor la această întrevedere, ne spune că noul domn stătea în picioare, pe cînd Brîncoveanu, care stătea cu cuca în cap, îi răspunse cu politețea lui obișnuită că e mai bine că domnia a fost încredințată lui, decît unui străin.

Cînd, a doua zi, în Vinerea Mare, pe înnoptate, pe la ceasurile 9, porni din palat alaiul care ducea spre drumurile morții pe Brîncoveanu, cu doamna, cu cei patru feciori, cu ginerii și soția celui mai vîrstnic dintre copii, Ștefan Cantacuzino îi conduse cu capul descoperit pînă la caretă. Pe scara palatului, Brîncoveanu, cuprins de îndoieli și presimțiri, îi spuse aceste fatidice cuvinte: „Finule Ștefane, dacă aceste nenorociri sunt de la Dumnezeu pentru păcatele mele, facă-se voia Lui. Dacă însă, sunt rodul răutății omenești pentru pieirea mea, Dumnezeu să ierte pe dușmanii mei, dar ei să se păzească de mîna grozavă și răzbunătoare a lui Dumnezeu."

Și judecata divină n-a întîrziat.

Ștefan Cantacuzino, care avea planuri mari — ne încredințează Del Chiaro, care a continuat să funcționeze și mai departe ca secretar domnesc — se ducea cel puțin o dată pe săptămînă la tatăl său, stolnicul Cantacuzino, cu care se sfătuia pînă la miezul nopții. Sub inspirația tatălui, el continuă politica de apropiere față de creștini, dar aceasta îi fu fatală, căci dușmanii îl pîndeau din umbră și pe el.

Pe pragul de a începe războiul cu veneții pentru Moreea, turcii trimit un capegiu, care sosește în București, la 21 ianuarie, fără ca agenții din Constantinopol ai domnului să fi prins de veste. Crezînd că turcul a venit pentru luarea tributului, domnul chemă în grabă pe cumnatul său, Radu Dudescu, marele spătar, și pe marele vistiernic și le porunci să pregătească suma haraciului. A doua zi de dimineață, turcul se înfățișează la curte și predă domnului un firman împărătesc. Domnul ia firmanul și — potrivit protocolului vremii — îl sărută, îl duce la frunte și apoi îl trece lui divan-efendi, ca să-l citească. Firmanul aducea la cunoștința țării că Ștefan Cantacuzino, care a domnit îndeajuns, este înlocuit cu Nicolae Mavrocordat. În același timp, se poruncea principelui Ștefan Cantacuzino să se ducă la Constantinopol, unde va trăi în tihnă, din mila măriei sale sultanul. Domnul, neînțelegînd motivele mazilirii sale, pleacă chiar în ziua următoare, după amiază. Bătrînul stolnic, hotărît să împărtășească soarta fiului său, îl însoțește pe drum, împreună cu nenorocita doamnă și cu cei doi copii ai domnului.

La Constantinopol se îngăduie expatriaților să locuiască în palatul domnesc, care era proprietatea țării. Aci, vin să-i vadă prieteni creștini și turci, care se întrec să le făgăduiască sprijinul lor și să le reaprindă nădejdea redobîndirii tronului. Dar dușmanii nu dormeau. Vrăjmașii neîmpăcați din țară interceptaseră scrisorile domnului către generalul comandant al Transilvaniei, și cum aceste scrisori nu conțineau destule capete de vinovăție, ei ticluiră o traducere grecească cu adaose agravante. Această scrisoare fu fatală. Domnul

mazil și bătrînul său tată fură închiși la Başbachiculi; de acolo conduși în carcerele de la Bostangi-Başi, unde, în ziua de 7 iunie — duminica Sf. Treimi — la ora 4 din noapte, fură spînzurați. Capetele lor tăiate, golite și umplute cu cîlți, fură trimise spre încredințare marelui vizir, care se afla atunci la Adrianopol.

Astfel se încheie o pagină sumbră, de patimi, de ură și de sînge, din istoria Munteniei.

ACTIVITATEA LITERARĂ A STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO. Prin călătoriile și studiile sale, stolnicul Constantin Cantacuzino își formase o cultură temeinică, pe care i-au recunoscut-o și prețuit-o toți cei care au venit în contact cu el: pămînteni ori străini.

Epigrafistul și duhovnicul englez Edmund Chisthull, care a fost oaspetele lui Brîncoveanu, împreună cu lordul Paget, ambasadorul britanic la Constantinopol și care a cunoscut de aproape pe stolnic, ne-a transmis despre el următoarea impresie: „Unchiul domnitorului, Constantin Cantacuzino stolnicul, este un om în vîrstă, care a călătorit prin multe țări ale Europei. Este foarte inițiat în controversa religioasă a bisericii țării sale, precum și în multe științe profane".

Un alt contimporan, Gherasim de Alexandria, ne vorbește și el de „întru tot vestitul Constantin, mai denainte marele stolnic, carele cu frumusețe ai prea înțeleptii și dumnezeiești lui înțelepciuni luminează toată politiia".

Aceeași impresie ne-au transmis-o și cărturarii pămînteni contimporani. Frații Greceanu, în prefața pusă la traducerea *Mărgăritarelor* lui Ioan Hrisostomul, mărturisesc că au avut pentru „nevoințele" lor ca „îndreptătoriu" pe „prea înțeleptul Constandin Cantacuzino, biv vel stolnic ... la ceale mai adînci filozofești și bogoslovești noimata ce s-au aflat, pre dumnealui, ca pre un episstimon și știutoriu, l-am avut lumină și dezlegare întru toate".

Stolnicul conducea cancelaria lui Brîncoveanu. Secretarii domnești stăteau sub ascultarea lui. În această calitate, el intră în corespondență cu regele Sobieski, de la care primește scrisori; cu Veterani, comandantul armatelor imperiale, și cu generalul de origine bologneză, contele Marsigli. Corespondența stolnicului cu generalul conte, Luigi Ferdinand Marsigli, a fost mai rodnică pentru cultura noastră. Marsigli, după ce studiase la Padova și trecuse prin diplomația venețiană din Constantinopol, intrase în armata germană, luase parte la campania imperialilor contra turcilor, căzuse în robia pașei din Timișoara, petrecuse, ca rob, legat în lanțuri, luni întregi, într-un bordei bosniac și, în cele din urmă, răscumpărat cu bani venețieni, ajunsese general în armata imperială. În această calitate, a luat parte la luptele contra turcilor, a intrat cu generalul Heissler în București, a venit de mai multe ori cu solie la curtea lui Brîncoveanu, unde a fost bine primit și, în aceste împrejurări, a avut desigur prilejul să cunoască de aproape pe stolnicul Cantacuzino, care-și făcuse cultura în Italia, tot la Padova. Între stolnic și contele Marsigli s-a legat o corespondență interesantă privitoare la etnografia, limba și istoria poporului român.

Ni s-au păstrat chiar răspunsurile stolnicului, care au fost descoperite și publicate de N. Iorga în 1901, iar, în anii trecuți, profesorul italian Carlo Tagliavini a dat peste un dicționar latino-românc-ungar al contelui Marsigli.

ACTIVITATEA RELIGIOASĂ. Stolnicul Constantin Cantacuzino a avut, cum s-a văzut, o largă cultură teologică și toți cărturarii și vlădicii greci, care se abăteau la curtea lui Brîncoveanu, ca pastorul anglican Chisthull, stăteau bucuros de vorbă cu el asupra chestiunilor subtile de dogmatică ortodoxă. La întrebările lui despre chestiunea atît de importantă a predestinării omului, care formează piatra de temelie a calvinismului, și a altor chestiuni subsidiare, care deosebesc calvinismul de ortodoxie, marele retor al patriarhiei, Ioan Cariofil, care venise la curtea lui Brîncoveanu, a scris un tratat: Ἐγχειρίδιου περὶ τινων ἀποριῶν καὶ λύσεων... *(Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni)*. Deși acest manual a fost atacat de patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, totuși el a fost tipărit după stăruința lui Brîncoveanu, la Snagov, în 1697, de Antim Ivireanu și a fost tradus apoi în limba română, cu întrebările stolnicului. Stolnicul a tradus apoi din grecește cîteva rugăciuni: „Molitvă cătră Dumnezău Savaoth, foarte de folos scoasă de pe grecie pre limba românească de dumnealui Cantacuzino stolnicul". În sfîrșit, la luminile de grecească și de cunoștințe dogmatice ale stolnicului recurgeau traducătorii religioși ai epocii lui Brîncoveanu, ca bunăoară frații Greceanu: „însă la cele mai adînci ... noimata pre dumnealui l-am avut lumină ca pre un episti-mon".

Preocupările principale ale stolnicului s-au îndreptat, cu deosebire, în domeniul geografiei și al istoriografiei naționale.

OPERA GEOGRAFICĂ A STOLNICULUI. Răspunzînd la informațiile geografice, cerute de contele general Marsigli în 1694, stolnicul Constantin Cantacuzino făcea, în încheiere, următoarea observație: „Cîteodată, privind mapele acestor provincii, îmi displace să văd că au fost făcute cu mare osteneală și cheltuială, dar apoi nu cu puține greșeli, atît în așezări, cît și la rîuri, la cetăți și, ceea ce e mai rău, la nume. Tac despre alte provincii și regate. *O Deus bone*, cîte greșeli vor fi fiind!"

Mai tîrziu, scriind regelui Sobieski, care se angaja să atace pe turci pentru a libera creștinătatea subjugată, stolnicul făgăduia să trimeată o hartă mai bună decît aceea procurată de generalul conte Marsigli. Harta la care lucra stolnicul a apărut imprimată în tipografia Seminarului grec din Padova, prin grija lui Hrisant Notara, în 1700.

Harta stolnicului, în lungime de 132 cm și în lățime de 64 cm, cu indicațiile geografice în grecește și latinește, a fost descoperită în anii din urmă, de consulul D. Dimăncescu, la Londra, în British Museum. Existența ei ne era însă cunoscută dintr-o reproducere micșorată — cu traducerea în limba italiană a numelor geografice — adăogată de Del Chiaro la sfîrșitul operei sale *Istoria delle moderne rivoluzzioni della Valachia*, apărută la Veneția, în 1718.

Harta stolnicului, studiată pe larg de C. C. Giurescu, are sus în colțul din stînga, într-un medalion, portretul lui Constantin Brîncoveanu; alături, legenda în limba greacă; în mijloc, stema țării: corbul cu crucea în gură și, în colțul din dreapta, legenda în limba latină. Jos, în colțul din stînga, sînt

notate dealurile cu vinuri bune, iar în cel din dreapta semnele grafice întrebuințate, care sînt cele obișnuite în cartografia timpului. Din legenda hărții aflăm că ea a fost întocmită după „descrierea și forma foarte exactă pe care a făcut-o prea nobilul, prea învățatul și prea înțeleptul boier stolnicul Constantin Cantacuzino, spre folosul doctorului și filozofului Ioan Comnen" și că a fost tipărită pentru întîia oară, cu litere grecești, de Hrisant Notara, presbiterul și arhimandritul scaunului patriarhal din Ierusalim.

Ea e dedicată principelui Constantin Brîncoveanu. Harta înseamnă precis: munții, dealurile și pădurile, Dunărea cu insulele ei, rîurile, bălțile și lacurile, podgoriile vestite, localitățile cu bogății minerale, mănăstiri de călugări și de maici — 73 la număr — frontierele țării cu cele trei raiale: Turnul-Măgurele, Giurgiu, Brăila; hotarele județelor și, în sfîrșit, rămășițele arheologice ca: valul lui Traian, podul lui Traian.

Este, precum se vede, o hartă amănunțită, de cel mai mare interes pentru geograf și pentru istoric. Din harta stolnicului se vede, de exemplu, că hotarele care despărțeau județele erau cu totul altele pe vremea lui Brîncoveanu decît cele de azi. Județul Mehedinți se întindea pînă aproape de Craiova și cuprindea în sine și orașul Calafat. Vlașca se întindea spre nord, avînd între altele: mănăstirea Cobia din Dîmbovița și Răteștii din Argeș. Harta stolnicului mai notează apoi o serie de orașe, azi scoborîte în starea de comune rurale (Cerneții, vechea capitală a județului Mehedinți; Brîncovenii din județul Romanați; Hodivoaia din Vlașca etc.); altele, ca orașul de Floci, de la gura Ialomiței, distrus în războaiele din secolul al XVIII-lea.

Harta stolnicului a fost folosită în lumea grecească și cunoscută de geografii Occidentului. Astfel, profesorul lui D. Cantemir, Meletie, ajuns mai tîrziu mitropolit de Arta, într-un tratat de geografie generală, citează „harta geografică a Valahiei publicată de Constantin stolnicul Cantacuzino". Și marele geograf francez D'Anville, într-un memoriu publicat în 1771 în *Recueil de l'Académie des inscriptions et Belles Lettres*, despre popoarele care locuiesc Dacia lui Traian, se sprijină pe harta stolnicului.

OPERA ISTORICĂ. Înaintea stolnicului, Miron Costin dăduse cîteva note geografice despre Moldova, dar stolnicul este cel dintîi român care ne-a dat o hartă a țării sale, executată după toate cerințele științifice ale timpului și superioară, din toate punctele de vedere, celor puse în circulație de străini.

Stolnicul petrecuse o parte din anii copilăriei sale în Moldova, preocupată pe atunci de problema originii romane. Împrejurările vieții sale îl aduseseră în mai multe rînduri în Moldova, între altele în 1693, cînd însoțise la Iași pe soția lui Brîncoveanu și pe domnița Maria, fiica lui Brîncoveanu, care se căsătorea atunci cu domnul Moldovei, Constantin Duca. Cu prilejul acestei nunți, care a durat trei săptămîni, stolnicul a venit în contact și cu Nicolae Costin, cumnatul mirelui.

În aceste călătorii ale sale în Moldova, Constantin Cantacuzino a dat peste cronica lui Grigore Ureche, în compilația lui Simion Dascălul, și indignat și el, ca toți contimporanii săi din Moldova, a urzit, ca să restabilească, pe temeiuri adevărate, trecutul, o *Istoria a Țării Rumânești, întru care să cuprinde numele ei cel dintîiu, și cine au fost lăcuitorii atunce, și apoi cine a mai descălicat și a stăpînit pînă la vremile de acum, cum s-au tras și stă.*

După o introducere, în care arată dificultățile pe care le întîmpină în reconstituirea evenimentelor istorice, introducere care cuprinde o judicioasă critică a izvoarelor istorice utilizate (letopisețele: încurcate; povestirile oamenilor bătrîni variază; cîntecele bătrînești: făcute pentru laudă; hrisoavele interne: împrăștiate), el trece la primul capitol, tratînd despre „numele acestei țări din vechime, cum îi era și cine o stăpînia".

Cu o informație bogată, el vorbește aci despre geți și daci, despre luptele dacilor cu romanii și despre izbînzile lor sub regele Boerebista.

Capitolul al II-lea, despre „Traian Ulpie" și luptele lui cu dacii, este mai bine informat decît capitolul respectiv din cronica lui Miron Costin. Pe cînd Miron Costin confundă cele două războaie ale lui Traian cu dacii într-unul singur, pe care-l așază în Dobrogea, stolnicul Constantin Cantacuzino, care utilizează izvoare bizantine necunoscute lui Miron Costin, reconstituie războaiele dacice mai precis și cu amănunte interesante pentru cititorii vremii sale.

Povestește urcarea lui Traian pe tronul Romei, amintind anecdota că acesta ar fi spus pretorului, cînd i-a predat sabia: „pentru mine slujește-o pînă dreptele (cele drepte) fac, iară nedireptele de voi face, împotriva mea tu o întoarce". Arată apoi faptele mari pe care le-a săvîrșit pentru slavă și prin care și-a întrecut înaintașii. Pomenește de „drumurile mari de piatră", de „șanțurile groaznice", și se oprește mirat, ca și Miron Costin, asupra troianului: „șanțuri groaznice trăgea, pe unde mergea și umbla, precum și pînă astăzi se văd și la noi aici în țară, cărora încă *troianuri* le zicem, rămănînd de atuncea den om în om acel nume, carele se trage și pînă astăzi...; acesta este adevărul, că de oștirea acelui mare împărat, Traian Ulpie, sînt ridicate acestea; și nu numai aici, ci și printr-alte țări așa au făcut, cum s-au zis, pentru ca să rămîie neamului omenesc pomenirea de mari și puternice faptele lui."

Trece apoi la războaiele lui Traian cu dacii, oprindu-se puțin asupra lui Decebal (Decheval), „foarte om viteaz și meșter la ale războaielor ... care cu mare putere s-au ridicat și 16 ani năprestan cu o împărăție mare și puternică ca aceea a romanilor și-a măsurat puterile". Spre deosebire de Miron Costin, care confundă cele două războaie ale lui Traian într-unul singur și strămută începutul războiului în Dobrogea, stolnicul se dovedește a fi mai bine și mai bogat informat. El reconstituie, după Zonara, primul război dacic, care a fost așa de crîncen, încît Decebal, văzînd că Traian se apropie de scaunul împărăției lui, a cerut pacea prin soli, făgăduind să predea armele, munițiile și meșterii care-i zideau cetățile. El însuși a venit înaintea împăratului și, plecîndu-se pînă la pămînt, s-a închinat. Traian a făgăduit pacea și s-a întors în Italia, ducînd cu el solii lui Decebal, pe care, înfățișîndu-i în senatul roman, „acolo — zice stolnicul — armele și-au lepădat și mîinile strîngîndu-și în chipul robilor, mult și cu multe cuvinte s-au rugat". Astfel s-a încheiat pacea.

Dar „Decheval" nu se putea odihni și, în dorința de a-și răpune vrăjmașul, a trimis pe ascuns oameni, care să se prefacă în Roma că sînt fugari din Dacia; să se apropie de Traian, pe care-l știa foarte popular, și să-l omoare. Pretinșii fugari sînt însă prinși și planurile lui „Decheval" descoperite. Aceasta — continuă stolnicul — a dezlănțuit al doilea război. Romanii, care nu îngăduiau să le stea împotrivă nici un neam văjmaș sau supus, au hotărît să pună capăt puterii dacilor, precum sfărîmaseră puterea Cartaginei, a Numanției, a Eladei. Traian „cu toată romana putere-i s-a ridicat", și „venind pînă la marginile

Dunării, din jos de Cladova", a durat pod de piatră peste Dunăre, „această mare minune și mare lucru... aiavea semn de nespusă putere". Și stolnicul avusese prilejul să privească de aproape ruinele podului, poate pentru întîiași dată, în același timp în care și Miron Costin scruta „prin apa limpede a Dunării, pragurile podului", adică în 1664, dată la care cei doi istorici ai începuturilor neamului însoțeau pe domnii lor în campania turcească din Ardeal, spre Uivar. Constantin Cantacuzino, care ne spune și el că pînă astăzi și dincoace de Dunăre și dincolo se văd „marginile și începăturile cum au fost", iar „cînd scade apa la mijloc", ies la iveală „și alte colțuri, ca niște picioare de zid", se oprește aci ca să ne descrie, după Tzetzes — Ioan Țețu — și mai ales după Dion, construcția și dimensiunea podului. Amintește și de o inscripție, aflătoare în Ardeal și adusă probabil din rămășițele podului, cu următorul cuprins: „Providența lui August, adevăratul pontifex. Puterea romană, ce nu se supune sub jug, iată că răpește și Dunărea".

Pe acest pod, Traian a trecut Dunărea și a pornit război crîncen. Decebal, biruit, „a fugit, trăgîndu-se spre scaunul crăiei lui", către „Beligradul Ardealului", crede greșit stolnicul, căci Sarmisegetuza nu era unde e azi Alba-Iulia, ci era în părțile Hunedoarei. Armata romană, trecînd Carpații, a dat foc pretutindeni și a sfărîmat oștirile dacilor. Decebal însuși, ne spune Cantacuzino, după unii, a fost prins și omorît, după alții, „și-a făcut singur moarte, ca să nu cază de viu în mîna vrăjmașilor săi".

După distrugerea puterii dacice și moartea lui Decebal, Traian a pus mîna pe marea bogăție a regelui dac, care se afla ascunsă, o parte, „în cămările palatelor lui", iar o altă parte, „scule de aur și argint și alte scule ce știa că de apă nu se strică", într-o grotă, pardosită cu lespezi, peste care abătuse albia unui rîu.

Traian, supunînd astfel desăvîrșit toată Dacia, ca să curme orice putință de răzvrătire și să o întocmească, „au poruncit — zice stolnicul — de prin prejururile biruințelor sale, de au adus romani lăcuitori de i-au așezat aici, și dintr-a sa oaste au lăsat cîți au trebuit de a-i lăsa, ca să se așeze aici, rămîind lăcuitori acestor țări, carii și pînă astăzi să trag"..„Traian — spune el mai departe — au așezat lăcuitorii romani în Dachia, cum toți istoricii adeverează, și aievea și pînă astăzi în Ardeal, în multe locuri să văd în pietre scrise epigramata și altele în numele lui, cum și la Cluj ..."

În capitolul următor, „De Dachia pe scurt aicea iară voi mai arăta, cum zic că au fost de mare și cu ce părți s-au hotărît", stolnicul fixează — după „Filip Cloverie gheograful" — hotarele Daciei: la sud pînă la Dunăre, unde se învecina cu Misia; la apus cu „apa ce se cheamă Patisul (Tisa); la nord cu Carpații și Prutul și la răsărit, spune el, corectîndu-și sursa, pînă la Nistru sau chiar Nipru.

Al IV-lea capitol urmărește soarta Daciei după cucerirea romană: „După ce au așezat Traian pre romani în Dachia, cum s-au ținut și pînă cînd tot așa au stătut". El povestește cum Traian, după ce a adus coloniști în țara cucerită și a așezat cîrmuire nouă, s-a întors la Roma și de acolo a pornit „în părțile Răsăritului"; a supus pe armeni și pe parți și s-a îndreptat împotriva evreilor, care se răsculaseră. Pe drum însă s-a îmbolnăvit de idropizie și a murit — și aici e mai bine informat decît Miron Costin — la Chilichia. După moartea lui Traian, urmașul său, Adrian, continuă lupta împotriva evreilor, pînă la nimi-

cire. Stolnicul, pierzîndu-se aci în digresii, se oprește îndelung, pentru a povesti amănunțit lupta contra iudeilor. Întorcîndu-se, după un ocol cam mare, la subiectul său, Constantin Cantacuzino ne spune mai departe că romanii, aduși în Dacia, au rămas ascultători împărăției romane, dar că în curgerea vremurilor, li s-a pierdut urma. „Într-aceea curgere de ani pînă cînd iar s-au mai descoperit numele acelor lăcuitori de aici, ce să vor fi făcut și ce să vor fi întîmplat nu știu, că nici scris, nici pomenit de alții nu aflu". Mai tîrziu însă, locuitorii vechii Dacii apar în istorie cu numele de vlahi, și al V-lea capitol al operei sale este consacrat explicării acestui nume: „Vlahii, de unde să zic vlahi, sau alt nume, iar mai vîrtos așa, căruia scriitorii cum le-au plăcut puindu-le nume, — și mai ales de unde se trag ei".

În acest capitol, stolnicul expune mai întîi părerile istoricului de origine italiană de la curtea lui Matei Corvin, Anton Bonfiniu, și anume: că valahii se numesc astfel sau după numele comandantului roman Flacus, care cel dintîi a venit pe meleagurile dacilor, părere emisă de papa Pius al II-lea — Aeneas Sylvius Piccolomini — sau că numele *vlahi* le-a rămas de la numele fiicei lui Dioclețian, măritată cu Ioan, cîrmuitorul Daciei de atunci; sau, în sfîrșit, părerea la care se oprește mai mult Bonfiniu: că numele valahilor vine de la grecescul βάλλω (= a arunca cu săgeata), fiindcă sînt buni arcași. Expunînd mai departe părerile lui Carion și Martin Cromer, se oprește pe larg — ca și Miron Costin — la Laurențiu Toppeltin din Mediaș, „Sas deamintrelea, iar om învățat și destul umblat, carele nu de mult s-au pus a scrie, însă pre scurt într-o cărticea ... latinește ..."

El se unește cu Toppeltin, cînd acesta combate părerea lui Ioan Zamoiski, după care coloniștii romani, aduși de Traian în Dacia, au fost ridicați cu toții de Galian și așezați în Misia, Tracia și Elada, spre a păzi acolo fruntariile imperiului împotriva invaziei goților și că valahii de azi sînt urmașii vechilor daci, care învățaseră limba latină din convietuirea cu romanii și la care s-au adăogat cu timpul și alți „varvari", adunați în locurile părăsite de romani. Pentru a înlătura această părere — menționează stolnicul — Toppeltin aduse ca dovadă numele etnic al românilor: „Pînă astăzi vedem și auzim, zice Toppeltin, că de întrebăm pe un valah: ce ești? el răspunde: rumân, adicăte: roman; ce numai au stricat puțin cuvîntul: din roman, zic rumân, iar același cuvînt este". Dar acest argument nu-i pare destul de temeinic istoricului român, „pentru că — observă el — vedem și auzim astăzi pe greci așa răspunzînd: cînd îl întrebi ce este? el răspunde: romeos, adecă roman, și mare osebire este între grec și între roman. Ci numai și ei fiind supuși mai pe urmă romanilor, romani vrea să se cheme și ei ..." Această observare îi dă prilej să deschidă o lungă paranteză despre cultura strălucită a vechii Elade, așa de strălucită, că însiși romanii își trimiteau copiii să învețe în școlile grecești; asupra decăderii grecilor; asupra stăruinții lor în păstrarea dogmelor ortodoxe, cu toată apăsarea turcească, și încheie această digresie — poate cu sufletul cuprins de pietate la amintirea tatălui său — cu aceste cuvinte: „Fie dar milă și grijă și de ei acelui Hristos Dumnezeului nostru, întru carele nesmintit credem, și pentru al căruia nume nespuse rele și grele trag și pat ei și toți cîți sînt supuși varvarei turcești puteri ..."

Reluînd firul discuției, stolnicul aduce, în sprijinul ideii de continuitate a elementului roman în Dacia, o serie de argumente care și astăzi stau în picioare, și anume:

1. Nu este de crezut, argumentează el, că a putut împăratul Galian să ridice așa lesne „cu totul atîta sumă și noroade de oameni, cu case, cu copii, așezați pe aceste locuri" de mai bine de 200 ani. Oameni întemeiați, cu gospodării întinse, nu și-ar fi putut părăsi așa de ușor rosturile lor de acasă.

Argumentul acesta al stolnicului, scos din bunul simț și din intuiția vieții, n-a apărut niciodată mai clar ca în lumina zilelor de azi, cînd, în uriașa încleștare în care sînt prinse atîtea popoare, tehnica războiului a ajuns la o perfecțiune pe care cu cîteva decenii în urmă n-o bănuia nimeni: tancuri și care blindate, branduri, avioane în picaj, cetăți zburătoare, bombe robot. Zeci și zeci de mii de tone de bombe explozive și incendiare cad necontenit asupra marilor capitale, asupra orașelor și satelor; cartiere întregi sînt prefăcute în ruine sau cenușă — și cu toate acestea populațiile nu-și părăsesc total locuințele. Cum erau dar dacoromanii să-și părăsească în masă căminurile și țarinile și să treacă peste Dunăre pentru ca să facă loc hoardelor de invazie, care veneau călare și se războiau cu arcul? Și aceasta cînd autohtonii aveau la îndemînă pădurile nesfîrșite și masivul prăpăstios și împădurit al munților Carpați și al celor Apuseni, cu atîtea piscuri greu de străbătut, cu atîtea văi prăpăstioase, cu atîtea peșteri adînci și ascunzișuri prielnice!

2. Nu este posibil ca o împărăție, așa de întinsă ca aceea a romanilor, să fie redusă pentru apărarea ei, la ostașii lăsați pentru paza Daciei. „Au doară — se întreabă el — cu acești romani numai ce era aici, vrea acel împărat, măcar și alții ca el ... să-și ție împărăția și să-și păzească ținuturile?"

3. Cîrmuitorii statelor întemeiate în vechea Dacie nu s-ar fi învoit ușor să-și lase stăpînirile, pentru a se duce în locuri necunoscute. Dimpotrivă, într-o vreme în care autoritatea romană la Dunăre slăbise, normal ar fi fost ca ei să nu plece, ci să rămînă singuri stăpînitori. „Au nu mai lesne era și acelora atunci oblăduitori acestor locuri să nu asculte, decît moștenirile lor înțelinate de atîția ani să le lase și să meargă de a să așeza printr-alte locuri mai aspre și mai seci?"

4. Și, în sfîrșit, „nicăiri urme de ale acelora romani ce au fost în Dachia, ca să fie fost mutați cu totul într-altă parte, nu este; că de ar fi undevași în Elada, și astăzi, au limba, au alte semne de ale romanilor s-ar vedea și s-ar cunoaște, cum și în Ardeal, și pe aici, și pe unde au fost aceea, pînă acum aievea sunt".

Totuși stolnicul admite că împăratul Galian și alți împărați au ridicat, pentru apărarea imperiului, ostași și din Dacia. Scoborîtorii acestora sînt, după el, cuțovlahii „cari să tind în lung de lîngă Ianina Ipirului pînă spre Arbănași, lîngă Elbasan", unde „și pînă astăzi se află, păzindu-și limba și obiceiurile". Ei înșiși își zic *„vlahos*, adică rumân; și locurile lor unde lăcuiesc le zic *Vlahia*, iar țării aceștia ei îi zic *Vlahia cea mare*".

El ține apoi de rău, în cîteva pagini următoare, pe greci, fiindcă rîd de cuțovlahi, și încheie explicînd cu umor această pornire a lor: „pentru că văzînd și ei pre toată altă lume rîzînd de dînșii și batjocorindu-i, au stătut și au obosit și prin gunoaiele lor, ca cocoșii rîcăind, părîndu-le că au mai rămas cevași vlagă și de ei".

Dar, spune el mai departe, nu numai grecii tăgăduiesc că românii se trag din ostașii aduși de Traian în Dacia, ci și alte popoare. Și aduce ca dovadă pasajul din cronica lui Grigore Ureche, interpolată de Simion Dascălul, privitoare la „ijderenia moldovenilor" din hoții trimiși de împăratul Rîmului, craiului Laslau, în lupta acestuia cu tătarii. El se ridică hotărît, ca și cronicarii moldoveni, împotriva acestei basne, care nu poate avea nici un temei istoric. Căci se întreabă: Ce împărat a putut fi acela, la care s-a dus Laslau craiul și „care nici un tîlhar, nici un fur" să nu omoare? Și cîți ani au împărățit el, ca să strîngă atîta tîlhărime, cît să facă oaste cu ea? Și cum pot tîlharii și furii să întocmească stăpîniri și să întemeieze state, care să dureze sute de ani? „Ci dar — încheie el răfuiala cu Simion Dascălul — să-l lăsăm la ghindă (pe Simion Dascălul) cum parimia de arapi este."

În ultimele două capitole, stolnicul urmărește soarta coloniștilor romani rămași în Dacia, care în cursul veacurilor s-au amestecat cu dacii și cu alte neamuri, i-au asimilat și au format un singur popor. Trece apoi la invazia hunilor, pe care îi consideră ca strămoșii ungurilor, pentru ca să explice împrejurările în care o jumătate din neamul românesc a ajuns sub stăpînire ungurească. Scrierea se încheie cu căderea Panoniei sub huni și cu portretul lui Atila.

Opera stolnicului nu are într-adevăr acea căldură comunicativă, acel ton familiar, care înfrățește sufletul boierului cărturar cu al cititorului necunoscut: „Puternicul Dumnezeu, cinstite și iubite cetitoriule, să-ți dăruiască și mai slobode veacuri ...", pe care l-am subliniat în opera lui Miron Costin.

Opera stolnicului nu are nici acel caracter — aș putea zice de popularizare — pe care-l are scrierea lui Miron Costin. Cronicarul moldovean, ridicîndu-se împotriva basnei lui Simion Dascălul, pentru a trezi în sufletul contimporanilor săi interesul în jurul începuturilor glorioase ale neamului, avusese nevoie de două capitole inițiale: unul în care să-și lămurească cititorii în ce parte de lume se află Italia din care a venit Traian, altul în care să scoată în relief mărimea și puterea împărăției romane. În tot cursul expunerii, cronicarul moldovean se ține la nivelul cititorilor săi, mergînd direct, fără ocoluri, către ținta pe care o urmărește. Opera lui este mai unitară. Stolnicul, preocupat mai adînc de problema originii și a continuității romane în Dacia, intră de-a dreptul în miezul chestiunii. De altă parte, mulțimea și varietatea problemelor ce-i răsar în calea expunerii îl silesc să se piardă adesea în digresii și detalii, care nu se încheagă unitar în opera lui. În schimb însă, stolnicul, care-și făcuse studiile în Padova, unde găsise atmosfera de cultură a marilor umaniști ai Italiei, are un orizont de privire cu mult mai larg decît Miron Costin. Bun cunoscător al limbii și culturii grecești — pe care o deprinsese de copil în casa părintească — el utilizează izvoare grecești și bizantine ce-i fuseseră inaccesibile lui Miron Costin, precum: istoricul și geograful Strabo (66 a Chr. — 24 p. Chr.), istoricii bizantini Procopie din veacul al VI-lea, Zonaras și Ioan Tzetzes din secolul al XII-lea. Cultura latină pe care și-o desăvîrșise în mediul universitar din Padova îi dăduse putința să cunoască nu numai scriitorii latini, care se ocupaseră de Traian și cucerirea Daciei, dar și umaniștii și istoricii Occidentului, care au scris în limba latină despre originea poporului și despre lucrurile noastre, ca Flavio Biondo (1392—1463), secretar al multor

principi italieni și ai curții papale; umanistul ungur de origine română, Nicolae Olahus (1493—1568), înrudit cu Huniade; istoricul german Ioan Sleidanus (Ioan Philippi din Schleide, 1506—1556); istoricul italian Filippo Buonaccorsi (1437—1470) — profesorul copiilor lui Casimir al IV, regele Poloniei — care a scris o carte despre Atila; istoricii unguri Simon de Keza, sec. XIII, Abraham Bakschay, sec. XVI, Ioan Sambucus, de origină franceză ș.a. și în sfîrșit chiar mapele geografice, răspîndite atunci în Occident, ca ale geografului german Philip Cluverius (1580—1623) sau atlasul geografilor olandezi Blau (tatăl și fiul), apărute pe la jumătatea secolului al XVII-lea, fără să mai socotim izvoarele pe care le avusese la îndemînă Miron Costin.

Confruntînd izvoare așa de multe și de variate pentru a stoarce din ele adevărul, stolnicul se comportă ca un istoric modern, căci el indică și discută contradicția izvoarelor și are grijă să indice precis sursa de unde împrumută știrea: „Martin Cromer, carele de ijderenia și de lucrurile leșilor și de viața crailor lor istorește într-a 12 carte a lui, unde și viața lui Cazimir craiu cel mare scrie... Lorențu Toppeltin de Mediiaș, sas de amintrilea... într-o cărticea ce-i zice letinește *Origines et occasus Transylvanorum*, care carticea... o au tipărit la Lionul — Lyon — de Franța, la anul 1667. Acolea dară, într-aceia (capitol) ale *Ardealului și lăcuitorilor lui cinc sînt și cîte neamuri sînt*... zice: vlahii, zic unii... Mihail Reție Neapolitanul în cartea lui de-ntîi ce scrie de craii ungurești... Gulielmu Blau în *Theatrum orbis terrarum*..." cu ajutorul atîtor izvoare, pe care are grije să le citeze precis, el vede mai limpede chestiunea originii romane și nu cade în greșelile de date și amănunte în care căzuse Miron Costin. Nimeni pînă la el nu a văzut și nu a expus așa de clar problema obîrșiei romane și a unității neamului, în tot complexul ei. Iată ce sintetic rezumă el însuși, rezultatul cercetărilor sale:

„Iară noi într-alt chip de ai noștri de toți, cîți sînt rumâni, ținem, și credem adeverindu-ne din mai aleșii și mai adeveriții bătrîni istorici, și de alții mai încoace, că valahii, cum le zic ei, iar noi rumânii, sîntem adevărați romani și aleși romani în credință și în bărbăție, din cari Ulpie Traian i-au așezat aici, în urma lui Decheval, dupre ce de tot l-au supus și l-au pierdut. Și apoi și alalt tot șireagul împăraților așa i-au ținut și i-au lăsat așezați aici, și dintr-acelora rămășiță să trag pînă astăzi rumânii aceștia. Însă rumânii înțeleg nu numai ceștia de aici, ci și den Ardeal, cari încă și mai neaoși sînt, și moldovenii și toți căți și într-altă parte se află și au această limbă [1], măcar fie și cevași osebită în nește cuvinte, din amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, iar tot unii sînt. Ci dar pe aceștia cum zic, tot rumâni îi ținem, că toți aceștia dintr-o fîntînă au isvorît și cură."

Prin această largă înțelegere a problemei, prin erudiția lui vastă, prin întrebuințarea critică a izvoarelor, prin claritatea planului, prin fraza lui încărcată și meșteșugit întoarsă, dar plină de miez, stolnicul Constantin Cantacuzino se ridică deasupra contimporanilor săi și se apropie de Dimitrie Cantemir. Este, se poate spune, un istoric în sensul modern al cuvîntului.

[1] El se gîndește aci la românii macedoneni, despre care vorbise înainte pe larg.

BIBLIOGRAFIE

I. Opera. Ediții: Cronica stolnicului Constantin Cantacuzino a fost publicată pentru întîia dată de George Ioanid în colecția intitulată; *Istoria Moldo-Românieĭ... Manucrise vechi de limba română găsite în Sf. Mănăstiri Cozia și Șerbănești*, București, 1858, vol. I, p. 297—376, sub titlul: *Fragmentu dintr-o cronică pre scurtu a românilor* (căreia îi lipsesc cîteva pagini de la început). Textul publicat de Ioanid a fost reprodus de Mihail Kogălniceanu în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, ediția a II-a din 1872—1873 (cu caractere latine), vol. I, p. 85—126. Același text, atribuit însă, după părerea lui Hasdeu și Picot (vezi mai jos), lui Nicolae Milescu, a fost republicat în colecția școlară „Autorii vechi și contemporani", sub titlul: *Spătarul N. Milescu, Cronica pe scurt a românilor*, București, Socec, 1894. În 1884, V. A. Ureche semnalează un alt manuscris „prescris de Grigorie ierodiaconul din episcopia Rîmnicului cu cheltuiala monahului Rafail", la 1781. Acest manuscris a păstrat și titlul exact al operei: *Istoria Țării Românești dintru început*. În 1901, N. Iorga, atribuind cronica stolnicului Constantin Cantacuzino, publică textul operei, întregit cu predoslovia și începutul primului capitol, după edițiile precedente și după manuscrisele 446 și 1267 din Biblioteca Academiei Române. Nu i-au fost însă accesibile: ms. semnalat de V. A. Ureche, precum și un altul care se afla atunci la Muzeul Național. Ediția lui Iorga poartă titlul: *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901. În introducere, Iorga ne dă următoarele amănunte asupra raportului dintre texte și asupra întocmirii ediției: „Păstrînd ca bază edițiile precedente, am întrebuințat pentru stabilirea unui text mai bun și mai complet, cele două manuscripte ale Academiei, care sunt uneori inferioare fiecare în parte. Variante erau la tot pasul, dar de acele variante care nu arată altceva decît libertățile ce-și luau obișnuit la noi copiștii, schimbînd după plac ordinea cuvintelor în frază. Înlăturînd și aici orice pedanterie nefolositoare, am căutat numai să dau textul așa cum aveam simțul că a trebuit să-l scrie stolnicul și cu o ortografie care să reproducă pe aceea cerută în epoca lui". Ediția ne înfățișează deci un text reconstituit. Tehnica edițiilor nu mai recomandă astăzi reconstituirea textelor (vezi pentru aceasta și Joseph Bédier, în *Romania*, LIV, 1928, p. 356). Ediția lui N. Iorga cuprinde următoarele texte: 1. *Istoria Țării Românești, întru care să coprinde numele ei cel dintîiu și cine au fost lăcuitorii atunci, și apoi cine au mai descălicat, și apoi cine o au stăpînit pînă și în vremile de acum, cum s-au tras și stă*. 2. Carnetul de studii al lui Constantin stolnicul Cantacuzino, păstrat în Biblioteca Academiei Române. 3. Testamentul lui Dona Pepano, tradus de Constantin Cantacuzino, semnalat lui Iorga de Iuliu Tuducescu, funcționar la Biblioteca Academiei Române. 4. Cronologia tabelară, care însă nu se mai poate atribui stolnicului (v. Al. Vasilescu în *Revista istorică română*, II, 1932, pp. 367—381). 5. Răspunsul lui Constantin Cantacuzino stolnicul la întrebările generalului Marsigli, după ms. Marsigli 57 al Bibliotecii Universității din Bologna. Primul capitol al *Istoriei Țării Românești dintru început* fusese publicat de N. Iorga mai înainte în *Cronicele muntene, Analele Acad. Rom.*, s. II, tom. XXI, mem. secț. ist., 1899, p. 454—460. O ultimă ediție a cronicii, după o versiune mai completă, păstrată în ms. nr. 3443 din Biblioteca Academiei Române au dat N. Cartojan și Dan Simonescu, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, Istoria Țării Rumânești*, Craiova, 1944, Scrisul românesc, în colecția „Clasicii români comentați".

Problema paternității cronicii. Ioanid publicase „cronica pe scurt", dînd-o ca o operă anonimă, cum dealtfel se și găsește în manuscrise. În 1872, Hasdeu, într-un articol publicat în *Columna lui Traian*, III (1872), p. 274, a atribuit opera spătarului N. Milescu. Opinia lui Hasdeu a fost primită de Émile Picot în *Notice biographique sur Nicolas Spatar Milescu*, Paris, 1883, p. 10 și 18. Pe numele lui Milescu opera a fost republicată în ediția școlară amin-

tită mai sus. Aron Densușianu, în *Istoria limbei și literaturei române*, ed. I, Iași, 1885, p. 171, nu admite părerea lui Hasdeu, ci se raliază la o veche opinie a lui Klein (din răspunsul la notele critice ale lui Eder), admițînd ca autor al cronicii pe mitropolitul Teodosie Vestemianul al Ungrovlahiei, care era ardelean de origine și care, mai înainte de a ajunge mitropolit, fusese călugăr la mănăstirea Cozia, unde se găsise manuscrisul lui Ioanid. Mai aproape de adevăr, Mihail Kogălniceanu, în *Cronicele României*, ed. a II-a, 1872, vol. I, p. 85 și urm., atribuie opera „unui român de peste Olt". V. A. Ureche, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, an. II, 1884, p. 65—82, și Gaster, în *Istoria literaturii ramâne*, publicată în limba germană în *Grundriss der romanischen Philologie* al lui Gröber, II, partea 3-a, 1898, p. 293, înșiră părerile predecesorilor săi, fără să aleagă nici una. În 1899, N. Iorga, pentru întîia dată, într-un studiu publicat în *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXI: *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, p. 78—94, atribuie opera stolnicului Constantin Cantacuzino (în același memoriu și corespondența stolnicului cu Marsigli). Părerea lui N. Iorga este admisă azi de toți istoricii literari. Amintim aci și studiul lui Al. T. Dumitrescu, *Contribuțiuni la istoriografia românească veche*, publicat în *Lui Ion Bianu, Amintire din partea foștilor și actualilor funcționari ai Academiei Române la împlinirea a șasezeci de ani*, București, 1916, p. 227—263. În acest articol, Al. T. Dumitrescu atribuie *Istoria Țării Românești dintru început* lui Daniil Panonianul, fostul mitropolit al Ardealului.

Celelalte opere. Despre opera lui Ioan Karyophylles Ἐγχειρίδιου, περί τινων ἀποριῶν χαι λύσεων ἤ περιεξετάσεως χαι ἐπιβεβαιῶσεως ἀναγχαίων τινῶυ τῆς Ἐχχλησίας δογμάτων (Manual despre cîteva **ne**dumiriri și soluțiuni sau despre cercetarea și confirmarea cîtorva dogme necesare ale Bisericei), Snagov, 1697, vezi I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, tom. I, p. 349—350.

Traducerea românească, sub titlul: *Întrebări și răspunsuri ale blagorodnicului dum. Constantin Cantacozino, fratele răposatului Șărban voevod Cantacozino... și ale celui dintru dascăli învățat și cuvîntător Ioan Careofil*, se găsește în colecția de manuscrise a Academiei Române, nr. 458 și fond. Gaster, cota nr. 56. Despre relațiile lui Cariofil cu țările noastre și cu stolnicul Cantacuzino, despre condamnarea lui ca eretic (1691) și despre străduințele lui Brâncoveanu de a-l reabilita, despre viața și opera lui v. D. Russo, *Studii istorice-greco-române, opere postume*, I, p. 183—191. Pentru combaterea cărții lui Cariofil, patriarhul Dositei a publicat la Iași, în 1694, doi ani după moartea lui Cariofil: Ἐγχειρίδιου χατα Ἰωάνυου τοῦ Καρνοφύλλη (Manual împotriva lui Ioan Cariofil).

Rugăciunea stolnicului Const. Cantacuzino, publicată în Acatistul de la Rîmnic, 1696, și reprodusă în Molitvenice (v. I. Bianu și D. Simonescu, *Bibl. rom. veche*, t. IV, p. 57, 58, 68, 207), a fost republicată în *Revista istorică*, XXV, 1939, p. 57—60 de George B. Popescu după un molitvenic. Harta stolnicului a fost reprodusă întîi de Del Chiaro ca anexă la cartea lui, și de Al. Procopovici în *Ion Neculce, Cronica*, vol. I (anexele de la sfîrșit), în colecția „Clasicii români comentați", Scrisul rom., Craiova, 1941, ed. II. Originalul hărții se află la British Museum. O copie în Biblioteca Academiei Române (secția stampelor). O notă asupra ei la N. Iorga, *Analele Academiei Române*. Partea administrativă și dezbateri, XLVII (1927—1928), p. 50 și 67—68. Reprodusă recent cu studiu de C. C. Giurescu, *Harta stolnicului Const. Cantacuzino*, în *Revista istorică română*, XIII (1942), p. 1—27.

II. Biografia. Lămuriri despre stolnicul Constantin Cantacuzino se găsesc în prefața pusă de N. Iorga în fruntea volumului *Operele stolnicului Constantino Cantacuzino* (vezi mai sus); în N. Iorga: *Documente privitoare la familia Cantacuzini, scoase în cea mai mare parte din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, București, 1902. Prețioase informațiuni biografice, date de un contimporan, se găsesc la Anton Maria Del Chiaro: *Istoria delle moderne Rivolu-*

zioni della Valachia..., apărută la Veneția, în 1718; o traducere românească a acestei opere ne-a dat-o S. Cristian: *Revoluțiile Valahiei*, Iași, Viața românească, 1929, cu deosebire cap. VI și urm. Alte știri contemporane se găsesc la Radu Greceanu, *Viața lui Costandin-vodă Brîncoveanu*, ed. Ștefan Greceanu, București, 1906, în *Cronica anonimă*, în cronica lui Radu Popescu și în continuarea din 1714, vezi mai sus, p. 447—460, și la D. Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor din Țara Muntenească*, tom. V (ed. Societății Academice Române), București, 1883, p. 1—44. Alte știri în *Documentele Hurmuzaki*, îndeosebi vol. XIV. N. Iorga, *Testamentele domniței Elina Cantacuzino*, în *Anal. Acad. Rom.*, s. III, XVI (1934—1935), p. 93—101. N. Iorga, *Documentele privitoare la familia Cantacuzenilor*, și D. Russo, *Studii istorice greco-române, opere postume*, cf. indicele în vol. II.

Despre mediul universitar în care și-a făcut cultura la Padova stolnicul Constantin Cantacuzino, a se vedea și Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania*, p. 167-195, precum și precizările aduse de N. Iorga în *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928, p. 36 și urm.; P. V. Haneș, *Convorbiri literare*, 1933, p. 17—34 Ramiro Ortiz și N. Cartojan, *Lo Stolnic Cantacuzino. Un grande erudito romeno a Padova*, Bucarest, 1943.

Pentru dependența presupusă stolnicului de Miron Costin, G. Pascu, *Influența cronicarilor moldoveni asupra celor munteni din sec. al XVII-lea: Constantin Cantacuzino*, în *Arhiva* (XXIX), 1922, p. 195—206. Argumentele nu sînt convingătoare.

Despre contele Luigi Ferdinando Marsigli se găsesc știri prețioase într-o autobiografie a lui: *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli*, publicată „a cura di Emilio Lovarini", Bologna, N. Zanichelli, 1930. Din această autobiografie, știrile ce ne privesc pe noi au fost extrase și publicate de d-l. Al. Dem. Marcu în *Închinarea lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj, 1931. Dicționarul contelui Marsigli a fost publicat de Dr. Carlo Tagliavini în *Il „Lexicon Marsilianum". Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, în colecția Academiei Române, București, 1930.

I. BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Unul din meritele clasicei lucrări a lui N. Cartojan, care se reeditează acuma, este și informarea bibliografică prezentată, cînd era nevoie, analitic. Ea s-a oprit la anii 1940 pentru volumul I, 1942 pentru volumul al II-lea și 1945 pentru al III-lea. Noi o continuăm începînd cu acești ani, după același principiu (al selecției) și cu aceeași metodă a rezumatului analitic. Apariția unor *genuri noi* de lucrări strîns legate de literatura românească veche a făcut necesară o nouă clasificare la primele contribuții bibliografice. Cînd capitolele lui N. Cartojan încep să devină expuneri monografice (de la Petru Movilă), și noile noastre contribuții bibliografice urmează metoda monografică.

Abreviațiuni

Ș. Cioculescu, *Varietăți*.... Șerban Cioculescu, *Varietăți critice*. Ed. pentru literatură, București, 1966.

Chițimia, *Probleme*.... I. C. Chițimia, *Probleme de bază ale literaturii românești*. Ed. Academiei R. S. România, București, 1972.

I. Chițimia și D. Simonescu, *Cărțile populare*... Ion C. Chițimia și Dan Simonescu, *Cărțile populare în literatura românească veche*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de... Ed. pentru literatură, București, 1963, 2 volume.

Gregorian, *Cron. munt*..... *Cronicari munteni*. Ed. îngrijită de Mihail Gregorian. Studiu introductiv de Eugen Stănescu. Ed. pentru literatură, 1961.

D. Mazilu, *Barocul*..... Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*. Ed. Minerva, București, 1976. Résumé, p. 325—335.

D. Mazilu, *Cron. munt*... Dan Horia Mazilu, *Cronicarii munteni. Cîteva modele de retorică a povestirii*. Ed. Minerva, București, 1978.

G. Mihăilă, *Contrib. ist. cult. lit. rom. vechi*... G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*. Ed. Minerva, 1972.

G. Mihăilă, *Cult. și lit. rom. veche*... G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte*. Ed. științifică și enciclopedică, București, 1979.

Negrici, *Expresivitatea*... Eugen Negrici, *Expresivitatea involuntară*. Ed. Cartea românească, București, 1977.

L. Onu, *Critica textuală*... Liviu Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi. Cu aplicații la cronicarii moldoveni*. Ed. Minerva, București, 1973 (Colecția „Universitas").

I. Rotaru, *Valori*... Ion Rotaru, *Valori expresive în literatura română veche*, I. Ed. Minerva, București, 1976.

BCU "M. EMINESCU" IAȘI

Dan Simonescu, *Cronici versificate... Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*. Studiu introductiv și ediție critică de Dan Simonescu. Ed. Acad. R.S.R., București, 1967.

O. Șchiau, *Cărturari, cărți...* Octavian Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*. Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978. Circulația scriitorilor și cărților manuscrise și tipărite de o parte și de alta a Carpaților a ținut vie conștiința națională despre unitatea poporului român.

D. Zamfirescu, *Studii...* Dan Zamfirescu, *Studii și articole de literatură română veche*. Ed. pentru literatură, București, 1967.

PERIODICE

BOR..... *Biserica ortodoxă română*. Buletinul oficial al Patriarhiei Române. București, 1882 (continuă).

Limbă și lit... Limbă și literatură. Organ publicat de Societatea de științe filologice. București, 1955 (continuă). *Indice*, vol. I—XXV (1955—1971, broșură) și vol. XXVI—XXVII (1972—1974), în volumul XXVII (1974), p. 804—819.

RÉSEE.... Revue des études sud-est européenes. Editions de l'Academie de la République Socialiste de Roumanie, 1963 (continuă). Organ al Institutului de studii sud-est europene.

RS..... *Romanoslavica*. Publicație a Asociației slaviștilor din Republica Socialistă România, București, 1958 (continuă).

BIBLIOGRAFII

Avram, Mircea, *Cartea românească manuscrisă* (din Biblioteca „Astra"), Sibiu, 1970.

Barboric ă Elena, Onu Liviu, Teodorescu Mirela, *Introducere în filologia română*. Ed. didactică și pedagogică, București, 1970, ed. a II-a, 1978.

Bibliografia selectivă de istoria artei medievale din România publicate între 1945—1978. Supliment la Buletinul monumentelor istorice, XL (1971). Autori: Carmen Laura Dumitrescu, Pavel Chihaia, Cornelia Pillat, Teodora Voinescu (coordonator).

Chivu Gheorghe, Costinescu Mariana, *Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea*. Ed. Academiei R.S.R., București, 1974.

Coteanu I., Dănăilă I., *Introducere în lingvistica și filologia românească*. Probleme bibliografie. Ed. Academiei R.S.R., București, 1970. Exemplificările se referă și la literatura modernă.

Crăciun Ioachim, Ilieș Aurora, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV—XVIII, privind istoria României*. Ed. Academiei R.S.R., București, 1963. Bibliografie analitică.

Gheție Ion, Mareș Alexandru, *Introducere în filologia românească*. Probleme. Metode. Interpretări. Ed. enciclopedică română, București, 1974. Exemplificările se referă numai la literatura veche.

Moraru Mihai, Velculescu Cătălina, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, I. *Cărțile populare laice*, sub redacția lui I. C. Chițimia. Ed. Academiei R.S.R., București, 1976, partea I, București, 1978, partea a II-a.

Panaitescu, P. P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, Ed. Academiei R.P.R., 1959. Vezi recenzia critică a lui I. Iufu, în BOR, 79 (1961), nr. 3—4, p. 393—400.

Popa Eleonora, Dănăilă Ion, *Bibliografia românească lingvistică* (BRL, 20, 1977), în *Limba română*, XXVII (1978), nr. 4, p. 365—369. În mod regulat, revista *Limba*

română, în numerele 4 ale fiecărui an publică bibliografia lingvistică a anului precedent, inclusiv lucrările privitoare la literatura română veche.

Prof. Ruffini, Mario (Torino), *Aspecte ale culturii religioase medievale din România* (secolele XIV—XVIII), în *Mitropolia Banatului*, XXVIII (1978), nr. 7—9, p. 382—405. Bibliografie analitică pentru manuscrisele omiletice și hagiografice, cu caracter literar. Fragment dintr-o vastă lucrare care este sub tipar (Milano), în limba italiană.

Șerbănescu, N. *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în BOR, 77 (1959), nr. 7—10, p. 722—826 și *Precizări privind cronologia mitropoliților Ungrovlahiei*, BOR, 78 (1960), nr. 3—4, p. 376—380. Viața și opera mitropoliților, dintre care unii au fost și scriitori.

Strempel Gabriel, Moisil Florica, Stoianovici L., *Catalogul manuscriselor românești* (din Biblioteca Academiei R.S.R.), vol. IV, Ed. Academiei R.S.R., 1967, nr. 1062—1380. Numerele 1062—1230 (p. 9—331) sînt manuscrisele din fondul M. Gaster. Volumele I, II, III, cu nr. 1—1061 au apărut, respectiv, în anii 1907, 1913, 1931, întocmite de I. Bianu, R. Caracaș și G. Nicolaiasa.

Strempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești BAR*, 1—1600. Ed. științifică și enciclopedică, București, 1978.

CONCEPT METODĂ. PROBLEME

Chițimia, *Probleme*, p. 447—453: „Metoda de cercetare în domeniul literaturii vechi"; p. 455—463 „Stadiul actual și perspectivele cercetării în domeniul literaturii române vechi".

Curticăpeanu, Doina, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*. Ed. Minerva, București, 1975. Privire de ansamblu asupra unor opere literare românești vechi. Autori: Neagoe Basarab, Miron Costin, Dosoftei, Neculce și D. Cantemir — în măsura în care ei exprimă păreri asupra aspirațiilor umane, la nivel local și universal. Valoarea artistică a operelor respective. Bibliografie la p. 187—193.

Florescu, Vasile, *Conceptul de literatură veche*. Ed. Științifică, București, 1968. Carte de teoria literaturii privind pe plan universal evoluția opiniilor esteticienilor despre literatura generațiilor trecute.

Panaitescu, P. P. *Introducere la istoria culturii românești*. Ed. științifică, București, 1969, p. 324—351 și p. 372 (bibliografia): „Începuturile culturii feudale în Țările Române".

Simonescu, Dan, *Probleme actuale cu privire la reconsiderarea cronicilor*, în *Limbă și literatură*, 5 (1961), p. 139—154.

Zamfirescu, Dan, *Permanența patriei*. Ed. Eminescu, București, 1975, p. 156—168: „Originalitatea literaturii române vechi".

1. TRATATE DE ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI.* 2. ANTOLOGII. 3. TRATATE DE ISTORIA LIMBII ROMÂNE VECHI*

1. Academia R.P.R. *Istoria literaturii române*. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780). Ed. Academiei R.P.R., București, 1964. Ed. a II-a, 1970.

Boroianu, C., *Curs de istoria literaturii române*. Anul I. Partea I. Literatura veche. București, 1965. Curs multiplicat, ținut la Inst. pedagogic din București, Facultatea de filologie.

---

* Tratatele de istoria literaturii și istoria limbii cuprind în mod firesc, la nivelul genului, și prezentări monografice ale scriitorilor.

Ciobanu, Ştefan, *Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1947 (Academia Română, Studii şi cercetări, LXXV). Cuprinde vol. I şi II ale cursurilor universitare litografiate. Volumele III şi IV, cu acelaşi titlu, sînt cursuri (numai litografiate), ţinute în anii 1940—41, 1941—42. Sînt preţioase pentru că autorul urmăreşte şi vechile traduceri româneşti ale unor opere literare ruse, în special cronografele. Unele capitole depăşesc epoca studiată în tratatul lui N. Cartojan (de ex., D. Cantemir ş.a.).

Ivaşcu, George, *Istoria literaturii române*, Bucureşti, 1969, p. 1—296 şi p. 541—566, bibliografia sistematică.

Lăudat, I. D., *Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1962, partea I; Bucureşti, 1963, partea a II-a (multiplicări). Partea a III-a, tipărită, *Istoria literaturii române vechi*. Ed. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1968. Cursuri universitare ţinute la Facultatea de filologie din Iaşi.

Piru, Al., *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830*. Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1977, p. 5—411: „Epoca veche". Ediţii anterioare în 1961, 1962, 1970, vol. I „Perioada veche". Bibliografie sistematică după fiecare capitol.

Şiadbei, Ion, *Istoria literaturii române vechi*. Ed. Albatros, Bucureşti, 1975. Lucrarea a fost întocmită mult timp înainte de data tipăririi, astfel că în multe probleme nu este la curent cu informaţia.

2. Chiţimia, I. C., Simonescu, Dan, *Cărţile populare în literatura românească*, Bucureşti, 1963, 2 volume. Antologie de texte, unele inedite, cu studii introductive la fiecare text şi un studiu introductiv general.

Mihăilă G., Zamfirescu Dan, *Literatura română veche (1402—1647)*. Introducere, ediţie îngrijită şi note de... Ed. Tineretului, 1969, 2 volume. Antologie şi texte comentate. Fiecare text este precedat de un studiu bine informat şi orientat spre concepţii înnoitoare de a privi literatura noastră veche.

3. Densusianu, Ovid, *Istoria limbii române*. Ediţie îngrijită de prof. univ. J. Byck. Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1961, 2 volume. Volumul al II-lea, „Secolul al XVI-lea". Versiunea franceză redactată în colecţia Densusianu Ovid, *Opere*, vol. II, p. 371—875, 835—879 (note), 972—1038 (indice de Ion Coteanu).

Densusianu, Ovid, *Opere*, III. *Limba română în secolul al XVII-lea. Evoluţia estetică a limbii române*. Ediţie critică şi comentarii de Valeriu Rusu. Ed. Minerva, Bucureşti, 1977. Pentru literatura veche interesează p. 199—306, care se termină cu studiul predicelor lui Antim Ivireanu. Scriitorii studiaţi sînt clasicii literaturii noastre în ordinea următoare: cronicarii moldoveni (exclude pe N. Costin, scriitor „de o erudiţie confuză"); literatura religioasă, cronicarii munteni, cărţile populare şi literatura juridică.

Gheţie, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti, 1975.

Mihăilă, G., *Dicţionar al limbii române vechi* (sfîrşitul sec. X—începutul sec. XVI). Ed. enciclopedică română, Bucureşti, 1974. „Dicţionarul" ocupă p. 69—178. El este însă precedat (p. 8—68) şi urmat (p. 179—220) de studii utile studioşilor literaturii noastre vechi şi de anexe (p. 221—331), modele de editare a textelor vechi slave şi române. *Résumé* (p. 333—346, fr., rusă).

Acad. Rosetti, Al., *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1968, p. 465—584: „Secolul al XVI-lea"; p. 585—701 cuprind 32 articole şi discuţii—uneori polemice—privitoare la textele vechi şi limba lor. Ed. a II-a, 1978.

Rosetti Al., Cazacu B., Liviu Onu, *Istoria limbii române literare. Vol. I. De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, Ediția a doua, revăzută și adăugită. Ed. Minerva, București, 1971, p. 19—438. Studii ample, antologie de texte reprezentative comentate. Indicații bibliografice generale (p. 9—11) și altele exhaustive după fiecare prezentare monografică. Operă fundamentală pentru studiul artei literare a scriitorilor noștri.

SINTEZE

Barbu, Eugen, *Caietele Principelui. Jurnalul unor romane*. Ed. Eminescu, București, 1973, vol. al 2-lea, p. 266—313: „Mijloacele literaturii". Subliniază meritele literare ale stilului vremii lui Miron Costin, Dosoftei, Antim Ivireanul, cronicarilor moldoveni în limba slavă, Gr. Ureche, Miron Costin, Gavril Protul, Neagoe Basarab *(Învățături)*, *Foletul novel; ibidem*, 1974, vol. al 4-lea, p. 88—100: Moxa, Cronica Buzeștilor, alte opere ale lui Miron Costin, Nicolae Costin.

Duțu, Alexandru, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII* (1700—1821). Studii și texte. Ed. pentru literatură, București, 1968. — Duțu, Alexandru, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine*. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes, Bucarest, 1971. Același, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*. Ed. Acad. R. S. România, București, 1972. Bibliografie (p. 163—165). — Duțu, Alexandru, *Sinteză și originalitate în cultura română*. Ed. enciclopedică română, București, 1972. — Același, *Cultura română în civilizația europeană modernă*. Ed. Minerva, București, 1978. — Duțu, Alexandru, *Romanian humanists and european culture, a contribution to comparative cultural history*. Editura Academiei, București, 1978 (Colecția „Biblioteca historica Romaniae").

Gáldi, Ladislau, *Introducere în istoria versului românesc*. București, 1971. Paginile 65—112 se referă la texte literare vechi; p. 397—402, notele bibliografice respective.

Gheție, Ion, *Începuturile scrisului în limba română*. Ed. Acad. R. S. România, 1974. Contribuții filologice cu privire la textele secolului al XVI-lea.

Gheție Ion, Mareș Al., *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1974. Bibliografie, p. 9—26. Autorii urmăresc tradiția literară (= scrisă) a „dialectelor" limbii noastre vechi. Interpretări noi, favorabile graiului din regiunea Banatului și Hunedoarei. Pag. 9—26, bibliografie sistematică.

Ivănescu, Gh., *Problemele capitale ale vechii române literare*. Iași, 1947.

Negrici, *Expresivitatea*, p. 44—66: „Poeme din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea". Versurile lui Dosoftei, Miron Costin și așa-numitele „cronici rimate".

Onu, Liviu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi, cu aplicații la cronicarii Moldovei*. Ed. Minerva, București, 1973.

Panaitescu, P. P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*. Ed. Acad. R.P.R., București, 1965. Începuturile sînt din sec. al XV-lea și biruința se termină în sec. al XVII-lea, odată cu „stîrșitul slavonismului cultural în țările române".

Rotaru, Ion, *Valori expresive*. Prima încercare reușită de a integra operele cronicarilor în evoluția prozei literare românești.

Stănescu, Eugen, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, în Gregorian, *Cron. munt.*, p. V—CXXVI.

Ursu, G. G., *Memorialistica în opera cronicarilor*. Ed. Minerva, București, 1972. Bibliografie, p. 265—270. Résumé, p. 271—275.

ORIENTUL BIZANTIN ȘI NEOGRECESC ÎN CULTURA ROMÂNEASCĂ.

Barnea I., Nicolescu Corina, Iliescu Octavian, *Cultura bizantină în România. La culture byzantine en Roumanie*. București, 1971 (Comitetul de Stat pentru

cultură și artă). Studii introductive. Catalog de expoziție, descriptiv, pentru 470 exponate. Numeroase ilustrații. Bibliografie (p. 201—221).

Camariano-Cioran, Ariadna, *Academiile domnești din București și Iași*. Acad. R. S. România, București, 1971. Versiunea franceză a aceleiași lucrări a apărut mult mai dezvoltată: *Les académies princières de Bucarest et de Iassy et leurs professeurs*. Institute for Balkans studies, 1974.

XIVe Congrès international des études byzantines Bucarest 6—12 Septembre 1971. *Rapports IV*. În special I. R. Mircea, *Relations littéraires entre Byzance et les Pays Roumains*. Éditions de l'Académie de la Rep. Soc. de Roumanie. Cinci comunicări pe tema „*Byzance et la Roumanie*".

Dimaras, C. Th., *Istoria literaturii neogrecești*. În românește de Mihai Vasiliu. Ed. pentru literatură universală, 1968.

Elian, Al., *Les rapports byzantino-roumains. Phases principales et traits caracteristiques*, în *Byzantinoslavica*, IX, 1958, 2, p. 212—225. — Același, *Byzance et les Roumains a la fin du Moyen-Age*, în *The Proceedings OF THE XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford, 1967, p. 195—203.

Gillou, André, *La civilisation byzantine*. Arthaud, Paris, 1974. (Les grandes civilisations. Collection dirigée par Raymond Bloch). În special, cap. VI „La culture", p. 317—397.

Knös, Börge, *L'histoire de la littérature néogrecque. La période jusqu'en 1821*. Stockholm, 1962 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia graeca upsaliensia I).

Kordatos, Janis, *Histoire de la littérature néo-grecque de 1453 à 1961*. Préface de Costas Varnalis. Athènes, 1961.

Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*. Ed. enciclopedică română, București, 1972. Traducerea cărții *Byzance après Byzance*, de Liliana Iorga-Pippidi. Bine informată este și „Postfața" lui Virgil Cândea (p. 253—272).

Papacostea, V., *Originele învățământului superior în Țara Românească*, în *Studii*, XIV, 1961, nr. 5, p. 1139—1167.

Simonescu, Dan, *Le livre grec imprimé en Roumanie* (1642—1830), în culegerea *Symposium l'époque phanariote 21—25 Octobre 1970*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1974, p. 127—134.

Cléobule, Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570—1646)*. Deuxième édition. Institute for Balkan Studies, Thessalonique, 1967. Coridaleu, profesor la Academia Patriarhiei ecumenice din Constantinopol (între 1622—1636), a dirijat indirect renașterea culturei grecești și în țările române.

Zamfirescu, Dan, *Probleme interesînd istoria literaturii române în dezbaterea celui de al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine*, în *Ateneu*, VIII (Bacău, oct. 1971), p. 7.

INFLUENȚA SLAVĂ

Balotă, Anton, *La littérature slavo-roumaine a l'époque d'Étienne le Grand*, în *RS, I (1958)*, p. 210—236.

Bogdan, Damian P., *„Letopisețul de la Bistrița", la plus vieille des chroniques roumaines. Sa langue*, RÉSEE., VI, no. 3 (1968), p. 499—524.

Bogdan, Ioan, *Scrieri alese*. Cu o prefață de Emil Petrovici. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă. Ed. Acad. R.S.R., 1968. — Același, *Die slavische Manassis-*

Chronik: Nach der Ausgabe von Ioan Bogdan. Introduction by Johann Schröpfer, Wilhelm Fink Verlag, Münich, 1966.

Boldur, A. V., *Cronica slavo-moldovenească din cuprinsul letopisei* (sic!) *ruse Voskresenski*, în *Studii. Revistă de istorie*, XVI (1963), nr. 5, p. 1099—1121.

Chițimia, *Probleme*, p. 13—27: „Ștefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei"; p. 29—89: „Cronica lui Ștefan cel Mare".

Constantinescu, Radu, *Nichita din Heraclaea*. Comentarii la cele 16 cuvîntări ale lui Grigore din Nazianz. Fragmente. Ediție, traducere și comentariu de..., București, 1977 (Direcția generală a Arhivelor Statului). În mai multe biblioteci ale României și U.R.S.S. autorul a găsit manuscrise slave scrise pe teritoriul Moldovei (unele chiar de Gavril Uricul) între 1411—1448 și Țării Românești, cu cele 16 cuvîntări clasice ale lui Grigore de Nazianz (328—390), însoțite de 235 comentarii și glose ale eruditului Niketas, episcop al Heracleei (sec. XI), dar traduse din grecește în slavonește (sec. XIV). Acestea cuprind date foarte importante despre civilizația antică greacă și a popoarelor din Orient (Asia). Este prima sursă de pătrundere a clasicismului de tip antic la noi.

Iufu, I., *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în *Mitropolia Olteniei, XV (1963)*, nr. 7—8, p. 511—535. — Același, *Mănăstirea Moldovița: Centru cultural important din perioada culturii române în limba slavă-sec. XV-XVIII*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 30 (1963), — Același, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în RS, VIII (1963), p. 526—529.

Mihăilă, G., *Contrib. ist. cult. și lit. rom. vechi*. Între altele cuprinde: despre frații Chiril și Metodiu, lexicografia slavo-română, corespondența lui Ștefan cel Mare cu Veneția. — Același, *Ibidem*, p. 104—163 „Istoriografia românească veche... în raport cu istoriografia bizantină și slavă". Studiu profund care identifică știrile cronicarilor români, sec. XV—XVII, în cronicile slave, acestea inspirate (sau traduse) din cele bizantine. —Același, *Ibidem*, p. 261—306: „Sintagma (pravila) lui Matei Vlastaris și începuturile lexicografiei românești (secolele XV—XVII)". Date importante despre Macarie, cronicarul moldovean al lui Petru Rareș și despre însemnările lui Udriște Năsturel.

Mircea, Ion-Radu, *„Les vies des rois et archeveques serbes" et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567* în RÉSEE, IV (1966), 3—4, p. 393—412. Opera menționată a fost scrisă de mitropolitul Danilo (1270—1330) și de continuatorii lui, pe la 1313—1314. Copia, datată 1567, este atribuită cronicarului moldovean Azarie. Titlul copiei „Viața și ființa și istoria faptelor plăcute lui Dumnezeu a prea pioșilor regi ai țărilor Serbiei *și a altora din jur*" (sublin. D.S.)

Panaitescu, P. P., *Les chroniques slaves de Moldavie au XV-e siècle*, în RS, I (1958), p. 146—168. —Același, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*. Ediție revăzută și completată de... Ed. Acad. R.P.R., 1959. —Același, *Trăsăturile specifice ale literaturii slavo-române*, în RS, IX (1963), p. 267—290.

Simonescu, Dan, *Tradiția istorică și folclorică în problema „Întemeierii" Moldovei*, în *Studii de folclor și literatură*. Ed. pentru literatură, București, 1967, p. 27—50, analiza letopisețului slavo-moldovenesc Voskresenski.

Turdeanu, Emil a publicat următoarele studii: *La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947; *Opera patriarhului Eftimie al Tărnavei (1375—1393) în literatura slavo-română*, București, 1946; Grégoire *Camblak: faux arguments d'une biographie*, în *Revue des études slaves*, 22 (1946), p. 46—81; corectează pe A.I. Jacimirski, editorul unor mistificări istorice, dovedite anacronice; *Les lettres slaves en Moldavie: le moine*

Gabriel du monastère de Neamțu (1424—1447), *Ibidem*, 27 (1951), p. 267—278 *(Mélanges André Mazon)*; *Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'hegoumene Nicodème de Tismana et le moine Philothée*, în *Revue des études roumaines*, II (1954), p. 114—144. Caracterul isihast al vieții și activității lui Nicodim (1365—1406). Titlul de „polieleu" este impropriu, este vorba de un „Repertoire d'hymnes religieux", care a avut largă răspîndire în țările ortodoxe fiind imprimat de Božidar Vukovič la Veneția, în 1536. Polieleul lui Filoteu este, deci, prima operă scrisă de un român, tipărită în străinătate. Vezi și Tit Simedrea, *Filotheu monahul de la Cozia*, în *Mitropolia Olteniei*, 1955, nr. 10—12, p. 526—541. — Turdeanu Emil, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand* (1457—1504), în *Revue des études roumaines*, V—VI, (1960), p. 21—66+2 planșe; același, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, *Ibidem*, IX—X (1965), p. 97—142 + 2 pl.; același, *Un manuscris religios din timpul lui Mircea cel Bătrîn*, în *Ființa românească*, 7, 1968, p. 57—68. Un *Hexaimeron* slav al lui Ioan Exarhul, datat 23 febr. 1411, scris „în zilele lui Mircea voievod și ale fiului său Mihail voievod".

ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB

Chihaia, Pavel, *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1976, p. 173—251: „Problema structurării *Învățăturilor*". Résumé, p. 252—255.

Chițimia, *Probleme*, p. 109—144: „Învățăturile lui Neagoe Basarab".

Mihăilă, G., *Contribuții*, p. 327—383: „Date noi despre originalul slavon al *Învățăturilor lui Neagoe Basarab și critica unei ipoteze neîntemeiate*". „Ipoteza neîntemeiată" este a lui L. Vranoussis care susține că învățăturile sînt scrise de Manuil din Corint.

Zamfirescu, Dan, *Studii*, p. 69—183: „Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității". Problema, în ansamblul ei, a fost examinată și rezolvată în favoarea lui Neagoe de Dan Zamfirescu *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate*. Ed. Minerva, 1973. L. Vranoussis, *Les „Conseils" attribués au prince Neagoe (1512—1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec*, Athènes, 1978. Aici este importantă referirea la descoperirea unui ms. grec la Univ. din Illinois (U.S.A.), scris de Manuil din Corint, în care acesta răspunde, la cererea lui Neagoe Basarab, asupra „ereziilor" ce despart pe catolici de ortodocși.

Ediție. Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie. Text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu. Cu o nouă traducere a originalului slavon de Gh. Mihăilă. Studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu. Ed. Minerva, București, 1970.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI. MANUSCRISELE SECOLULUI AL XVI-LEA

Descoperirea multor manuscrise din secolul al XV-lea și editarea unora dintre ele au generat studii lingvistice și filologice, aducîndu-se și puncte de vedere noi, cum de ex., prioritatea graiului din Banat (Ion Gheție, Al. Mareș) și începuturile limbii noastre literare.

Cazacu, Matei, *Sur la date de la lettre de Neacșu de Câmpulung* (1521), în *RÉSEE*, VI (1968), no. 3, p. 525—528. Reconstituie evenimentele istorice care pledează pentru data 29—30 iunie 1521.

Chițimia, *Probleme*, p. 91—108; „Implicațiile culturale ale mișcării husite în Polonia și în Moldova".

Chivu, Gh., *Copiștii Codicelui Sturdzan*, în *Limba română*, XXVII (1978), nr. 1, p. 59—71. Popa Grigore a copiat numai 6 texte, alți 5 copiști restul textelor.

Dan, M. și Filipoiu, O., *Contribuții la istoria legăturilor culturale dintre Moldova și Transilvania în orînduirea feudală. Un manuscris slav transilvănean*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, XXXIX (1963), 1, ian.—febr., p. 55—64. Despre Evangheliarul din 1511, scris de Popa Mihail din Bîrgău, din școala pisarilor din Feldru, sat lîngă Năsăud.

Deletant, Dennis, The Ieud manuscript: a textual analysys. Doctoral thesis. London university, 16 november, 1976 (Studiu istorico-literar, inedit). Un rezumat al tezei a publicat autorul, cu titlul *The Sunday legend*, RÈSEE, XV (1977), no. 3, p. 431—451.

Gheție, Ion, *Psaltirea Hurmuzachi și filiația psaltirilor românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în *Limba română*, XXVII (1978), nr. 1, p. 51—57.

Mareș, Al., *Un Octoih românesc din secolul al XVI-lea?*, în *Limba română*, XVIII (1959), nr. 3, p. 239—251. Filigranologic, manuscrisul zis al „diacului Oprea" datează după 1596, iar epilogul este un fals de pe la 1840.

Mihăilă, G., *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul* (1559—1560). în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, București, 1972, p. 301—345 (și extras). Copistul face parte din școala traducătorilor din Șcheii Brașovului. Textul cel mai întins este *Apostolul* (p. 1—407); restul, mici fragmente apocrif-folclorice.

Mihăilă, G., *Cult. și lit. rom. veche*, p. 21—61: „Noi mărturii privind latinitatea limbii române primele glose și glosare româno-latine și româno-italiene (1451—1718)".

Mihăilă, G., *Contribuții*, p. 250—260: „Fragmentul de Apostol slavo-român din colecția N. Iorga".

Olteanu, P., *Aux origines de la culture slave dans Transylvanie du Nord et la Maramureș*, în RS, I (1958), p. 169—197. Textele rotacizante s-au tradus din slava carpatică folosită în Moravia și Slovacia.

Olteanu, P., *Considerații filologico-lingvistice despre postilele husito-reformate de interpretare a decalogului*, în culegerea *Studii de slavistică*, vol. I, București, Editura Acad. R. S. România, 1969, p. 45—64. Deși este vorba de postile slavice din sec. al XVII-lea (Cazania de Tekovo) și din sec. al XVIII-lea (Cazania de Neagovo, 1758), totuși autorul remarcă interpretări similare în texte românești ca: omiliile coresiene (1564—67), *Floarea darurilor*, *Învățăturile lui Neagoe*, pravile.

Papacostea, Șerban, *Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, în *Studii și cercetări istorice*, Acad. R.P.R., Filiala Iași, XIII (1962), fasc. 2, p. 253—258.

Rădulescu, Maria, *Manuscrise românești în Biblioteca națională „Chiril și Metodie" din Sofia*, în RS (Filologie), XII (1965), p. 253—257 (cinci manuscrise).

Rizescu, I., *Pravila ritorului Lucaci*. Text stabilit, studiu introductiv, și indice de..., Ed. Acad. R. S. România, București, 1971. Este cel mai vechi (1581) manuscris juridic românesc, cunoscut și sub numele *Pravila de la Putna*.

Teodorescu Mirela și Ion Gheție, *Manuscrisul de la Ieud*. Text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă și indice, de... Ed. Acad. R.S.R., București, 1977. Ediție facsimilată și transcriere. Copie dintre anii 1610—1640 („în jurul anului 1630"). Texte: Legenda duminicii, Învățătură la Paști, Învățătură la cumineçătură.

Turdeanu, Emil, *Oameni și cărți de altădată: Manuscrisele vistiernicului Mateiaș*, în *Buletinul Bibliotecii române*, Freiburg i. Br., I (1953), p. 59—62. Tetravanghel 1519 și altul prin 1533, ambele în Bulgaria.

Zdrenghea, Maria, *Slavona „Legendei duminicii" în Codicele de la Ieud*, în *Cercetări de lingvistică*, III (1958), p. 109—117 și *„Legenda Duminicii" din Codicele de la Ieud*. *Ibidem*, VII (1962), p. 93—96.

ARTA MINIATURISTICĂ

Lăzărescu, Emil, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească (pînă la 1385)*, în RS, Istorie, XI (1965), p. 237—285.

Mircea, Ion-Radu, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească*, în RS, XIV (1966), p. 203—211. Evangheliarul lui Nicodim de la Tismana. — Mircea, Ion-Radu, *Contribution à la vie et à l'oeuvre de Gavriil Uric*, RÉSEE, VI (1968), no. 4, p. 573—594.

Popescu-Vîlcea, G., *Școala miniaturistică de la Dragomirna*, în BOR, 86 (1968), nr. 3—5, p. 455—468, nr. 7—8, p. 959—972, nr. 9—10, p. 1186—1211, nr. 11—12, p. 1343—1359; *Ibidem*, 87 (1969), nr. 1—2, p. 197—209. Același, *Anastasie Crimca*. Ed. Meridiane, București, 1972. Studiu asupra miniaturilor lui Crimca, 40 stampe policrome. Același, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648—1668)*. Ed. Meridiane, București, 1974. Studiu urmat de 40 planșe policrome. — Același, *Erotocritul logofătului Petrache*. Ed. Meridiane, București, 1977. Manuscrisul Academiei nr. 3514, ilustrat în anul 1787, 40 planșe policrome.

Turdeanu, Emil, *The oldest illuminated Moldavian MS.*, în *The slavonic and East European Review*, 29 (1951), nr. 73, p. 452—470. Postilele grecești din ms. nr. 122 gr. din Biblioteca Bodleyana din Oxford sînt posterioare anului 1429. În acest an, Gavril Uricovici de la M-rea Neamț a scris numai versiunea slavă. — Turdeanu, Emil, *Le mitropolite Anastase Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608—1629)*, în *Revue des études slaves*, 29, (1952), p. 54—70. — Turdeanu Emile, *La reliure roumaine ancienne*, în *Revue des études roumaines* (1953), p. 201—221, și 8 planșe.

Ulea, Sorin, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, XI (1964), 2, p. 258—261.

IMPRIMATELE LUI MACARIE ȘI LIUBAVICI (1508—1547)

Liturghierul lui Macarie. Cu un studiu de P. P. Panaitescu și un indice de Angela și Alexandru Duțu. Ed. Academiei R. P. Române, 1961. Reproducere facsimilată. Indicele bibliografic cuprinde literatura referitoare la începuturile tiparului în Țara Românească (p. LXIX—LXXV).

Bembea, Ioan, N., și Bembea, Nicolae, N., *Apostolul tipărit în 1547 la Tîrgoviște de Dimitrie Liubavici*, în BOR, 78 (1960), nr. 5—6, p. 510—536. Exemplar unic în România, acum în fondul Bibliotecii centrale de stat, București.

Deletant, Dennis, *A Survey of Rumanian Presses and Printing in the Sixteenth Century*, în *The slavonic and East European Review*, LIII (nr. 131, April 1975), p. 161—174. La p. 172—173, tabloul imprimatelor slave și române între anii 1508—1587.

Deméný, Lajos, *Ouvrages imprimés en caractères cyrilliques en Transylvanie au XVIe siècle et conservés dans les bibliothèques et musées de Moscou et de Leningrad*, în *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*, I (Budapesta, 1976), p. 95—125. Foarte important studiu pentru răspîndirea cărților românești din sec. XVI (inclusiv coresienele) în țările din estul și sudul României.

Simonescu, Dan și Molin, Virgil, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească, la 450 ani de la imprimarea Liturghierului*, în *BOR*, 76 (1958), nr. 10—11, p. 1005—1034 + 14 planșe.

IMPRIMATELE DE LA SIBIU: FILIP MOLDOVEANU (PICTOR)

Cercetări noi au dovedit în ultimii ani că centrul culturii și literaturii în limba română a fost, înaintea Brașovului, Sibiul Transilvaniei. Pe temeiul cărților *văzute*, se reconstituie activitatea culturală și editorială a Sibiului între anii 1529—1553. Din principalele surse informative:

Deméný, Ludovic, *Typographische Kennzeichen der Kyrillischen Druckerpresse in Hermannstadt im 16-Jahrhundert*, în *Forschungen zur Volks-und Landskunde*, 12 (Bukarest, 1969), 1, p. 25—36 + 3 planșe.

Deméný, Ludovic și Simonescu, Dan. *Un capitol important din vechea cultură românească. (Tetravanghelul, Sibiu, 1546)*, în *Studii și cercetări de documentare și bibliologie*. Supliment la nr. 1, 1965, p. 3 - 18 + 21 planșe.

Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551—1553. Studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici. Studiu introductiv istoric de L. Deméný. Editura Academiei Republicii Socia-

liste România, București, 1971. Ediție facsimilată, fără transcrierea textului. Opera este cunoscută și sub numele de „Evanghelia slavo-română de la Petersburg".

Hervay, Ferenc, *L'imprimérie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine*, în *A Magyar könyvszem'e*, 2 (apr.—jun. 1965), p. 119—127.

Huttman, Arnold și Binder, Pavel, *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român*, în culegerea *Limbă și literatură*, XVI (1968), p. 145—174. Filip este numit „circumspectus magister Philippus Pictor et scriba literarum valachicarum" (chibzuitul magistru Ph. P. și scriitor al scrisorilor românești). Vezi p. 172.

Jakó, Sigismund, *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în *Anuarul Inst. de istorie din Cluj*, VII (1964), p. 97—115. — Jakó, Sigismund, *Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română*, în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, VIII (1965), p. 115—126. Filip (Maler) Moldoveanul primul tipograf în limba română.

Moga, I., *Cine a fost Philippus Pictor?* în *Anuarul Inst. de istorie națională din Cluj*, XI (1946). Îl consideră pe Filip alcătuitorul catechismului român din 1544. Popa Bratul din Rîșinari și urmașii lui, încă din 1495, sînt primii traducători de acte românești pe lîngă magistratul din Sibiu.

CORESI ȘI EPOCA LUI

Despre Coresi și epoca lui (1556—1688) s-a scris foarte mult, încît ar fi necesar un indice bibliografic al cercetărilor coresiene. Acum ne vom limita să semnalăm numai cîteva dintre numeroasele studii elaborate.

Ediții. Crăciun, I., *Catechismul românesc din 1544 urmat de celelalte catechisme româno-luterane: Bârseanu, Sturdzan și Marțian*, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 39—68: *Catechismul Bârseanu tipărit în 1559 de diaconul Coresi la Brașov și descoperit în 1921 de Andrei Bârseanu*. Fotocopie și transcriere.

Tetravanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănicești, 1574. Ediție alcătuită de Florica Dimitrescu. Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1963. Fotocopie și transcriere. Studiu și glosar.

Liturghierul lui Coresi. Text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969. Fotocopie și transcriere.

Palia de la Orăștie 1581—1582. Text, facsimile, indice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1968. Fotocopie și Transcriere. În subsol, textul maghiar la *Pentateucul* lui Gaspar Heltai (Cluj, 1565).

Coresi. Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589. Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma. Ed. Academiei Republicii Socialiste România-București, 1976. Fotocopie și transcriere.

Filigranologia. Blücher, Gebhard (15 ian. 1934—5 oct. 1968). *Bestimmung der Auflagehöhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen*, extras din *A Magyar Könyvszemle*, 4 (1968), p. 343—350. Filigranele hîrtiei modifică la unele cărți ale lui Coresi datele lor de apariție, astfel: *Apostolul* rom. 1567 (nu 1563), *Cazania* I și *Molitvenicul* 1567 (nu 1564), *Psaltirea* slavonă (1573, nu 1574), *Tetravanghel* slavon, București 1582 (nu Brașov 1570, cf. BRV, IV, nr. 11), *Psaltirea* slavonă, 1568—1571 (BRV, I, nr. 34, nedatată). *Liturghier* slavon, 1568—1569 (nu 1588).

Blücher, Gebhard, *Contribuții la istoria hîrtiei și a tiparului chirilic din a doua jumătate a secolului al XVI-lea de la Brașov*, în *Studia bibliologica*, III, partea a II-a (1969), p. 429—458. La p. 449, tabelul tipăriturilor datate filigranologic.

Nussbächer, Gernot, *O încercare de identificare a unei tipărituri coresiene*, în *Revista bibliotecilor*, XXIV, nr. 2, p. 114—116 *(Psaltirea slavonă*, 1568—1571).

Coresi și contemporanii lui. Materiale de arhivă. Atanasov, Petăr, vezi mai jos, Deméný, L., *Noi contribuții.*

Binder, Pavel și Huttmann, Arnold, *Mediul cultural românesc al Brașovului în epoca coresiană*, în *Limba română*, XX (1971), nr. 1, p. 2—20. Copiștii și diecii din Șcheii Brașovului. — Aceiași, *Contribuții la cunoașterea vieții și activității diaculuí Lorinț*, în *Studii de limbă literară și filologie* II (1973), p. 243—258.

Deméný, L., *Noi contribuții la activitatea tipografică a lui Lavrentie*, în *Revista bibliotecilor*, XXII (1969), nr. 4, p. 219—227. Autorul a descoperit în două biblioteci sovietice exemplare dintr-un *Tetravanghel* slavon tipărit în București, la tiparnița din M-rea Plumbuita, în 1582, de ieromonahul Lavrentie. Existența unei tipografii la București, din 1582, este confirmată și de Petăr Atanasov, *Tetravanghelul ieromonahului Lavrentie* (în limba bulgară), Sofia, 1971 (extras), care a găsit exemplare și în bibliotecile bulgare.

Hervay, Ferenc, *L'imprimérie cyrillique de Transylvanie au XVI-e siècle*, în *A Magyar könyvszemle*, 3 (1965), p. 201—216. Minuțioasă reconstituire a activității editorial-tipografice între anii 1508—1588. Tabloul cronologic al cărților, la p. 210—211.

Manuscrise. Direcțiunea Muzeului primei școli românești din Brașov a pus în ordine manuscrisele fostei biblioteci a Bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, acum ale Muzeului. Studiul lor este în curs de elaborare.

Mircea, Ion-Radu, *Contribuții la istoria culturii Șcheilor din Brașov*, în *Cumidava*, V (Brașov, 1971), p. 689—701.

Oltean, Vasile, *Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română*, în *România literară*, VIII (30 ian. 1975), p. 19. Alte studii ale autorului sînt în curs de elaborare și tipărire.

Drîmba, Vladimir, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tîlcului evangheliilor" și „Molitvenicului" diaconului Coresi*, în *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, IV (1955), p. 533—571. Vezi și recenzia lui Ene Braniștedin *Mitropolia Olteniei*, IX (1957), nr. 5—6, p. 401—405.

Dr. Neamțu, Octavian, *Relații dintre „Tipografia diaconului Coresi" din Șcheii Brașovului și „Tipografia honteriană" din Cetate*, în BOR, 93 (1975), nr. 3—4, p. 426—446 și 2 reproduceri. Argumentare obiectivă despre independența celor două tiparnițe.

Reforma. Tagliavini, Carlo, *Influences du Psautier Huguenot de Cl. Marot et de Th. de Beze dans la littérature roumaine ancienne*, în *Cahiers Sextil Pușcariu*, I (Roma, 1952), fascicola 1, p. 37—48. Textele românești din secolul al XVII-lea scrise în Transilvania, sub influența reformei calvine, au fost sustrase influenței slave și aduc o bogăție de expresii populare și armonie.

Bîrsănescu, Ștefan, *Schola latina. Biblioteca de curte și proiectul de Academie a lui Iacob Eraclide Despotul*, București, 1957.

Oțetea, A., *Wiitenberg et la Moldavie*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa*, I, Berlin, 1962, p. 302—321. Luteranismul la curtea lui Despot Vodă.

Vianu, T., *Die Rezeption der Antike in der rumänischen Länder*, în aceeași culegere *Renaissance und Humanismus...*, I, p. 328—334. Umanism și renaștere la români: definiție, încadrare.

CĂRȚILE POPULARE

Ediții ale cărților populare, pentru cele mai multe, integrale, avînd ca texte de bază cele mai bune versiuni manuscrise sau tipărite, au publicat I. C. Chițimia și Dan Simonescu, *Cărțile populare în literatura română*. Editura pentru literatură, București, 1962, 2 volume, cu studii și bibliografie la fiecare text.

Anghelescu, Mircea, *Literatura română și Orientul*. Ed. Minerva, București, 1975, p. 40—61: „Cărțile populare".

Cartojan, N., *Cărțile populare în literatura românească*. Ed. îngrijită de Alexandru Chiriacescu. Cuvînt înainte de Dan Zamfirescu. Postfață de Mihai Moraru. Ed. enciclopedică română, Buc., 1974, 2 vol., vol. I, p. V—XXV; Dan Zamfirescu, *Nicolae Cartojan și studiul cărților populare în literatura românească*. Vol. II, p. 481—519; Mihai Moraru, Cărțile populare — încercare de definire structurală.

Chițimia, I. C., *Probleme*, p. 351—363: „Problema raportului dintre cărțile populare și folclor"; p. 417—429; „Funcția literară națională a cărților populare"; p. 431—445: „Folclorul în substanța literaturii române vechi"; p. 365—384: *„Esopia în circulație europeană și românească"*; p. 385—395: *„Alexandria în receptarea românească"*; p. 397—402: *„Alexandria și Esopia. Funcția lor literară comună"*; p. 403—416: *„Romanul Archirie și Anadan. Legăturile lui cu folclorul"*.

Ciuchindel, C., *Povestea lui Archirie filosoful... Carte populară românească din secolul al XVII-lea*. Ed. Minerva, București, 1976. Teză de doctorat. Bibliografia celor 45 manuscrise românești (p. 207—208) și bibliografia generală a temei (p. 209 — 217).

Constantinescu, Radu, Klaus-Henning Schroeder, *Die Rumänische Version der „Historia Destructionis Troiae" des Guido delle Colonne*. Kritische Edition und Kommentar. Tübingen, 1977. Transcrierea ms. Academiei nr. 2183, p. 55—217; variantele ms. Academiei nr. 3381, p. 218—260 și traducerea în limba germană a textului, p. 261—412. Textul are 60 capitole. Lucrare fundamentală pentru studiul versiunei occidentale a romanului *Istoria Troadei*.

Corti, Maria, *Le fonti del „Fiore di Virtù" e la teoria della „nobilità" del Duecento*, în *Giornale storico della letteratura italiana"*, CXXXVI (Torino, 1959).

Negrici, E. *Expresivitatea*, p. 67—77: „Romanele pseudoistorice, religios-fantastice, moralizatoare ale medievalității tîrzii".

Noomen Willem, *Aspects of the narrative speech of the Alexandria (1620): connection of propositions*, în *International Journal of Romanian studies*, vol. 1, 1976 (Lisse-Peter de Ridder Press), p. 63—80.

Olteanu, Pandele, *„Fiore di virtù" dans les versions slaves traduites du roumain*, în RS, XVI (1968), p. 273—304. Ms. Acad. Rom., nr. 4620 este datat filigranologic dintre anii 1596—1605, este bilingv (slavo-român) și versiunea slavă are „românisme" (des romanismes).

Simonescu, Dan, *Idei despre educație și învățămînt în „Cărțile populare" românești*, în culegerea *Din istoria pedagogiei românești*. Ed. didactică și pedagogică, Buc., 1966, vol. II, p. 44—57.

Turdeanu Emile, *Dieu crea l'homme de huit elements et tira son nom des quatre coins du monde*. în *Revue des études roumains*, XII—XIV (1974), p. 163—194. — Același, *La legende du prophète Jeremie en roumain. Ibidem*, XV (1975), p. 145—186. — Același, *Le dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et son épouse Théophano*, Thessalonique, 1976. Valorifică ms. 740 din Arhivele Statului din București, miscelaneu în limba slavă.

Velculescu, Cătălina, *Probleme ridicate de cercetări recente în domeniul cărților populare*, în *Rev. de istorie și teorie literară*, 21 (1971), nr. 4, p. 629—638. Comentarii asupra unor teorii emise de istorici literari occidentali.

Apocrifele. Prof. Angelov, D., *Les conceptions philosophiques des Bogomiles*, în *Izvestia Instituta za bălgarskovo istoriia*, 3—4 (1951), p. 112—147. Caracterul antifeudal al mișcării.

Balotă, Anton, *Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și țările române*, în RS, X (1964), p. 19—71.

Dimier, C., *Ce que l'Ancien Testament ne dit pas*, Paris, Fayard, 1963 (Colecția Je sais-Je crois, 71). Apocrifele V.T. în lumina descoperirilor manuscriselor de la Marea Moartă.

Turdeanu, E., *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudobogomiles*, în *Revue de l'histoire des religions*, 138 (1950), no. 1, p. 22—51; 139 (1950), no. 2, p. 176—178. — Același, *Roumain Sarsaïlă „demon"*, în *Revue des études slaves*, XXVIII (1951), p. 151—153. Versiunea greacă *Apocalipsul lui Baruh* povestește că, după potop, un sol trimes de Dumnezeu, anume îngerul *Sarasaël*, autorizează pe Noe să replanteze vița de vie. În textele slave, respectivul Sarsail > rom. = spirit rău, demon. — Același, *La vision d'Isaïe, tradition orthodoxe et tradition hérétique*, Thessaloniki, 1968, p. 291—318.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Ediții. Georgescu I. Ilie, *O copie necunoscută a Letopisețului Cantacuzinesc*, în *Mitropolia Olteniei*, 13 (1961), nr. 7—8, p. 498—549. Transcrierea (cu greșeli) a ms. 13 din Biblioteca M-rii Neamț.

Mihăilă, G., Zamfirescu, Dan, *Literatura română veche* (1402—1647), vol. II, p. 5—223. Reproducerea, cu ample comentarii, a următoarelor texte: „Interviul" lui Mihai Viteazul acordat solului polon Lubieniecki (27 iulie 1595); Memoriul către ducele de Toscana (16—20 febr. 1601, după ed. lui Aurel Decei); Scrisoare (12 sept. 1595); Scrisoare către solii din Praga (1600); zisa „cronică a Buzeștilor" în versiunea ms. Academiei nr. 2591; Cronica lui Baltasar Walther (după ed. Dan Simonescu); cronica lui Stavrinos (trad. de Rita și Eugen Dobrotu).

Simonescu, Dan, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, în *Studii și materiale de istorie medie*, III, 1959, p. 7—99 (studiu, textul latin și traducere).

Studii. Chițimia, *Probleme*, p. 145—157: „Cronica lui Mihai Viteazul".

Grecu, V., *Stavrinos. Eine gar schöne Erzählung über Michael den Wojewoden* în *Berliner Byzantinische Arbeiten*, III (Berlin, 1960), p. 180—206. Edițiile dintre anii 1638 și 1806 s-au succedat cam la 10 ani. Stavrinos s-a inspirat adesea din cărțile populare, *Istoria lui Belizarie* și *Alexandria*.

Zamfirescu, Dan, *Studii*, p. 205—231: „Istoria lui Mihai Viteazul din «Cronica Țării Românești»".

LITERATURA ÎN EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU. CULTURA ÎN TRANSILVANIA

Mihăescu, Gabriel și Fruchter, Eugen, *Semnificația unei aniversări și adevăratele începuturi ale studierii logicii în România*, în *Acta Valachica*, Tîrgoviște, 1971. Caracterul filosofic al școlii grecești și latinești de la Tîrgoviște. În plus, identifică sediul acestei școli.

Papacostea, Victor, *O școală de limbă și cultură slavonă la Tîrgoviște, în timpul domniei lui Matei Basarab*, în RS, Istorie, V (1962), p. 183—194. Încercare de reînviere a slavonismului.

Papacostea, Victor, *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, RÉSEE, I (1963), 1—2, p. 7—39. Pantelimon Ligarides, Cremonini și neoaristotelismul în epoca lui Matei Basarab, la Tîrgoviște.

Strempel, Gabriel, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, I (1955), p. 15—42.

Mihăilă, G., *Contribuții*, p. 183—228: „Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate contemporanilor săi". Învățături către fratele său Moise Movilă (1631). Cuvîntare

la căsătoria lui Ianusz Radziwil cu Maria, fiica lui Vasile Lupu; textele, respectiv în limbile ucraineană și polonă, și traducerea lor în românește.

Udriște Năsturel. Cândea, Virgil, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RÉSEE, VI (1968), no 2, p. 239—287. Comentează erudit prefața slavonă a lui Udriște Năsturel, scrisă în numele Elenei, soția lui Matei Basarab, în *Triodul-Penticostar*, Tîrgoviște, 1649. Traducerea românească a articolului a publicat-o V. Cândea în *Rațiunea dominantă*, Ed. Dacia, 1979, p. 33—77; *Umanismul lui Udriște Năsturel și agonia slavonismului cultural în Țara Românească*.

Mazilu, Dan Horia, *Udriște Năsturel*. Ed. Minerva, 1974. Monografie fundamentală, interpretare exhaustivă ca informație. Bibliografie, p. 295—312. Rezumate în limbile franceză și rusă. — Același, *Barocul*, p. 90—120: „Udriște Năsturel, un posibil precursor".

Varlaam. Dudaș, Florian, *Carte veche românească în Bihor*, Oradea, 1977, p. 27—59: circulația Cazaniei lui Varlaam în 29 sate din nord-vestul Transilvaniei, cu însemnări vechi ale cititorilor. Sînt semnalate și 15 copii manuscrise ale Cazaniei, descoperite în Transilvania.

Mazilu, D., *Barocul*, p. 157—189: „Varlaam și literatura polemică".

Mihail, Paul, *„Leastvița" sau „Scara raiului"*, în BOR, 82 (1964), nr. 11—12, p. 1069—1084. Traducere de Varlaam (1580—1657).

Onu, Liviu, *Observații cu privire la contribuția Cazaniei lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în volumul *De la Varlaam la Sadoveanu*. Ed. de Stat pentru literatură și artă f.a., p. 35—60. — Același, *O contribuție slavonă la dezvoltarea limbii române literare: Cazania lui Varlaam*, 1956, p. 273—289.

Pop, Augustin, Z.N., *Viața lui Varlaam al Moldovei*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 1957, nr. 5—6, p. 742.

Simonescu, Dan, *Varlaam..., Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu* (Iași, 1645), în *Studii și cercetări de bibliologie*, I (1955), p. 247—248. După *Paraclis* urmează versuri intitulate „Cuvinte și jéle la robie Ierusalimului..." și povestea despre Suzana.

Șchiau, O., *Cărturari și cărți*: p. 104—120 și 153—156: „Cazania lui Varlaam. Circulația ei în Transilvania".

Teodorescu, Mirela, *Unde a fost tipărită lucrarea lui Varlaam „Răspunsul împotriva catihismului calvinesc?"*, în *Limba română*, XXVII (1978), nr. 2, p. 153—171.

Transilvania. Păcurariu Mircea, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII*. Sibiu, 1968. Deosebit de importante capitolele II și III: acțiunile cultural-naționale împotriva prozelitismului calvin și catolic; schimburile literare între cele trei provincii românești.

Țepelea, Gabriel, *„Noul Testament" de la Bălgrad* (1648), în *Studii de istorie și limba literară*. Ed. Minerva, București, 1970, p. 6—75.

Grupaj de articole, la 300 ani de la moartea lui Varlaam, mitropolit al Moldovei, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 10—12, oct.—dec. 1957.

DOSOFTEI

Ediții. Dosoftei, *Psaltirea în versuri 1673*. Ediție critică de N. A. Ursu. Cu un cuvînt înainte de Înalt Prea Sfințitul Justin Moisescu, arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei. Iași, 1974. Ediție facsimilată și transcrisă. Note și variante la p. 1067—1140, glosar, p. 1141—1161. Notă asupra ediției: p. XXIII—LIX.

Dosoftei, *Opere* 1. *Versuri*. Ediție critică de N. A. Ursu. Studiu introductiv de Al. Andriescu. Ed. Minerva, București, 1978. Autorul studiului introductiv aduce contribuții noi, cum de pildă, originea moldovenească („era neam de mazil"-scrie Ion Neculce), de prin

părțile Sucevei, combătînd părerea că era de origină aromână. O altă idee este cea care susține independența și originalitatea traducerii *Psaltirei* (1673). Se dau exemple de cuvinte folosite în limbajul popular, chiar în cel păstoresc. Se reeditează versurile din *Paraclisul Preacuratei Născătoare* (studiate și editate mai înainte de Mariana Costinescu în *Limba română*, XVII <1973>, nr. 2, p. 155—159); rugăciuni versificate din *Molitvănic dă-nțăles* (1681); numeroasele stihuri din *Viața și petrecerea svinților* (1682—1686). Poemul *Domnii Țării Moldovei* se publică pentru prima dată după manuscrisul autograf al lui Dosoftei, existent în Biblioteca Mănăstirii Putna (204 versuri). Foarte prețioase informații sînt în „Note și variante" (p. 389—513).

Dosoftei, *Cronologia domnilor Moldovei*, în Simonescu, Dan, *Cronici și povestiri românești versificate...*, p. 49—53, redacțiile 1681 și 1683. Vezi și Mircea, Radu-Ion. *Dosoftei, un rapsod al istoriei Moldovei*, în *Manuscriptum*, VII, (1976), nr. 1, p. 37—46, o redacție în manuscris, cu 83 versuri în plus decît cele două tipărite.

Biblioteca centrală universitară, București. Comisia națională a R. S. România pentru UNESCO. *Dosoftei 1624—1693. Biobibliografie*, București, 1974.

Studii. Chițimia, I. C., *Dosoftei, primul poet român de clasă europeană*, în *Dosoftei 1624—1693. Biobibliografie*, București, 1974, p. VII—XIX. (Aniversări UNESCO, lucrare publicată de BCU-București și Comisia națională a R.S. România pentru UNESCO).

Dudaș, Florian, *Carte veche românească în Bihor*, Oradea, 1972, p. 105—107. *Circulația Psaltirei, 1673, în satele Forosig, Nușufaleu, Hideaga, Frînceni, Cetan și orașul Oradea.*

Elian, Al., *Dosoftei, poet laic*, în *Contemporanul*, 26 mai 1967, p. 3. O redacție mai amplă necunoscută a poemului *Cronologia domnilor Moldovei* și versuri din *Erofili*, tragedia poetului cretan George Chortatzis.

Lăudat, I. D., *350 ani de la nașterea lui Dosoftei, mitropolitul Moldovei*. Studii și articole, Iași, 1975. Culegere de articole ale mai multor autori, în *UNESCO. Mari aniversări.*

Mazilu, D., *Barocul*, p. 283—324: „Dosoftei. Între poezie și rugă".

Misterski, H., *„Psaltirea în versuri" metropolity Moldawskiego Dosoftei'a a Psalterz Dawidów Jana Kochanowskiego*, Poznán, 1970.

Mitropolitul Dosoftei — 350 ani de la naștere. Închinare... sub egida UNESCO, Craiova, 1974. Culegere de articole.

Simonescu, Dan și Iovan, Rodica, *Dosoftei traducător din dramaturgia cretană*, în *Manuscriptum*, III (1972), nr. 3, p. 28—32. Publică prologul *Erofili*.

Șerbănescu, Niculae, *O sărbătoare a cărții românești: Trei sute de ani de la apariția „Psaltirii în versuri" a mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, XCI (1973), nr. 11—12, p. 1216—1237.

Teodorescu, Mirela, *O copie ardeleană fragmentară a „Psaltirii în versuri" a mitropolitului Dosoftei*, în *Limba română*, XVI (19), nr. 5, p. 449—455. Psalmii 46, 89, 91, 95, 96 și 116 copiați în ms. Bibliotecii Academiei R.S.R. nr. 1365. Mai au psalmi copiați și mss. nr. 1735, 3512, 3570 ale aceleiași Biblioteci.

Todoran, Romulus, *O copie ardeleană a „Psaltirei în versuri" a Mitropolitului Dosoftei*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1956, p. 291—297.

NICOLAE MILESCU

Ediții. Nicolae Milescu Spătarul, *Jurnal de călătorie în China*. Ediție îngrijită de Corneliu Bărbulescu. Ed. de stat pentru literatură și artă, București, 1956. Studiu introductiv de C. Bărbulescu (39 p.). Editorul a tradus textele — trei, inclusiv descrierea rîului Amur — de pe edițiile lui J. F. Baddley (London, 1919), Iurie Arseniev (Orenburg, 1896) și G. Sion (București, 1889). Comentarii istorice și literare foarte folositoare. Ediții revăzute 1958 și 1963.

Nicolae Milescu Spătarul, *Descrierea Chinei*. Ediție îngrijită de Corneliu Bărbulescu. Ed. de Stat pentru literatură și artă, București, 1958. Studiu introductiv de C. Bărbulescu. Ediție de o rară exigență textologică. Comentarii erudite. După cele 58 capitole urmează „Descrierea marelui riu Amur, care desparte pe coloniștii ruși de chinezi". Editorul a tradus după ed. rusă (Kazan, 1910).

Ciurea, Al. I., *Mărturisirea de credință a spătarului Nicolae Milescu: „Stella Orientalis Occidentali splendens"*, în revista *Ortodoxia*, X (1958), nr. 4, p. 511—538, textul latin și traducerea românească. Primele trei articole (p. 491—538) din acest număr al revistei sînt închinate operei teologice a lui Nicolae Milescu.

Studii. Cioculescu, Șerban, *O figură enigmatică: spătarul N. Milescu*, în *Varietăți*, p. 20—28.

Simonescu, Dan, *Scriitorul Nicolae Milescu*, în *Glasul bisericii* 18 (1959), 1—2, p. 115—126. Publică, între altele, prefața ms. Acad. 4389 (sec. XVII), care atestă pe Milescu traducător al *Vechiului testament*.

Tappe, E. D., *An english contribution to the biography of Nicolae Milescu*, în *Revue des études Roumaines*, I, 1953, p. 152—160. Nou: descoperă în arhivele britanice patru scrisori din secolul al XVII-lea. Primele două referă despre mutilarea nasului lui Milescu. Contextul confirmă pe Neculce, că Ștefăniță Lupu a poruncit pedeapsa. Ultimele două amintesc pe „Dominus Spatarus" (=Milescu? se întreabă Tappe). Dacă *da*, atunci scrisorile aduc următoarele știri: 1. Prin 1662 Milescu a adus daruri ambasadorului Winchelsea din partea lui Grigore Ghica (la Constantinopol). 2. Tot în 1662, a contractat un mariaj la Constantinopol, recunoscut și din alte surse. E. Turdeanu spune că Dominus Spatarus = Baron de Spatari = Milescu (Nota în *Revue des études roumaines*, II, 1954, p. 252).

Turdeanu-Cartojan, Letiția, *Une relation anglaise de Nicolas Milescu: Thomas Smith*, în *Revue des études roumaines*, II (1954), p. 145—152. Ms. or. 481 Oxford (Bodleyan) are mai multe pagini autografe de N. Milescu, care scrie că în timpul ședерii lui la Constantinopol Milescu a avut relații de prietenie cu Thomas Smith, capelan englez și ilustru scriitor religios; prin 1669 Milescu a avut legături cu savanții din Occident.

CRONOGRAFELE

Cernovodeanu, Paul, *Cronografele românești de tipul Dorotei*, în *Studia bibliologica*, III (1969), 1, p. 133—148.

Deletant, Dennis, *Un manuscris al lui Mihail Moxa din Muzeul britanic*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 24 (1975), p. 255—262. Un miscelaneu cu texte religioase scris la m-rea. Bistrița din Oltenia, între 1620—1650.

Strungaru, Diomid, *Cronografele românești de proveniență rusă*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași...*, Ed. Acad. R.P.R., 1965, p. 363—368 Identifică izvoru hronografului românesc din ms. Academiei nr. 1385.

Mihăilă, G., *Cult. și lit. rom. veche*, p. 380—402: „Începuturile istoriografiei universale în limba română: Cronica lui Mihail Moxa (1620) și izvoarele ei".

Turdeanu, Emil, *Cronograful românesc de la Sigmaringen*, în *Roumanian Studies*, Univ. din Urbanu Illinois, II, Leida, 1973, p. 149—177. Cronograf tip Danovici, copiat la Brașov între 1679—1684, are completări finale traduse, autografe, de Vasile din Grid.

IDEEA ROMANITĂȚII POPORULUI ROMÂN LA CRONICARII STRĂINI ȘI MOLDOVENI. — GRIGORE URECHE

Ediții. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ed. îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, Editura de stat pentru literatură și artă, București, 1958.

Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Texte stabilite, studiu introductiv, note şi glosar de Liviu Onu. Ed. ştiinţifică, Bucureşti, 1967.

Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Prefaţă şi bibliografie de Mircea Scarlat. Ed. Minerva, Bucureşti, 1978 (Colecţia „Arcade").

Studii. Armbruster, Adolf, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*. Ed. Acad. R.S.R., 1972, rezumat în limba germană. Acelaşi, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*. Traduit du roumain par Ciriaşa Grecescu. Ed. Acad. R.S.R., Bucureşti, 1977. Bibliografie, p. 265—269.

Bejan, D., *Sinonime şi serii sinonimice în lexicul cronicii lui Grigore Ureche*, în *Limbă şi literatură*, 22, 1969, p. 121—128.

Chiţimia I. C., *Bazele istorice şi izvoarele ideii originii latine a poporului şi a limbii române la Gr. Ureche şi M. Costin*, în *Analele Universităţii Bucureşti. Seria ştiinţe sociale. Filologie*, XIV (1965), p. 23—59. Acelaşi, *Probleme*, p. 159—196: „Ideea latinităţii poporului şi a limbii române în istoriografia medievală şi renascentistă". Acelaşi, *Probleme*, p. 197—271: „Izvoarele şi paternitatea cronicii lui Grigore Ureche". Noi contribuţii şi cercetări valoroase în privinţa izvoarelor.

Lăudat, I. D., *Bibliografia lui Grigore Ureche*, în *Limbă şi literatură*, XVIII (1968), p. 207—229.

Onu, Liviu, *Critica textuală*, p. 47—198: *„Tradiţia manuscrisă şi problemele ediţării cronicii lui Grigore Ureche"*.

Rotaru, Ion, *Valori*, p. 57—146: „Întîia realizare a limbii române în proza cultă: Cronica lui Grigore Ureche". *Ibidem*, p. 275—304: „Dicţionar stilistic şi comparat al cronicii lui Grigore Ureche". Exemplele culese din operele altor scriitori vechi, comparate cu cele din cronica lui Ureche, scot în evidenţă importanţa artistică a acestuia.

Velciu, Dumitru, *Grigore Ureche*. Ed. Minerva, 1979 (colecţia „Universitas"). „Anexă documentară (1635—1646)", hrisoavele familiei (p. 381—384), bibliografie (p. 385—392), „Résumé" (p. 393—401), indice de nume (403—420).

MIRON COSTIN

Ediţii. Miron Costin, *Opere*. Ediţie critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice şi glosar de P. P. Panaitescu. Ed. de stat pentru literatură şi artă. Bucureşti, 1958. Studiul „Miron Costin" de P. P. Panaitescu (p. 5—32). Comentariile, variantele (p. 335—446), bibliografie (p. 517—528).

Miron Costin, *Opere*. Ediţie critică îngrijită de P. P. Panaitescu. Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1965, 2 vol. (Colecţia „Scriitori români"). Poate fi considerată o nouă ediţie, a doua, a celei din anul 1958.

Miron Costin, *Opere alese...* Texte stabilite, studiu introductiv, note şi glosar de Liviu Onu. Ed. ştiinţifică, Bucureşti, 1967.

Studii. Almaş, Dumitru, *Miron Costin*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1973. Biografia romanţată a cronicarului.

Cazacu, Boris, *Influenţa latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin*, în *Studii de limbă literară*, Bucureşti, 1960, p. 81—110.

Chiţimia, *Probleme*, p. 273—297: „Personalitatea şi opera lui Miron Costin".

Mazilu, D., *Barocul*, p. 190—282: „Miron Costin sau neliniştea aparentului echilibru".

Onu, Liviu, *Critica textuală*, p. 199—305: „Tradiţia manuscrisă şi problemele ediţării operei lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor*."

Puiu, Enache, *Viaţa şi opera lui Miron Costin*. Ed. Academiei R. S. România, 1975. Monografie exhaustivă. Bibliografie, p. 301—306. Résumé, p. 307—313.

Rotaru, Ion, *Analize literare și stilistice*. Ed. revăzută, București, 1974, p. 259 (stilul lui Miron Costin).— Același, *Valori*, p. 147—192: „Miron Costin și cronica sa".

Stănescu, Eugen, *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc (Miron Costin și problemele regimului boieresc)*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*. Editura Academiei Republicii Populare Române. București, 1965, p. 309—316.

Velciu, Dumitru, *Miron Costin. Interpretări și comentarii*. Ed. Minerva, București, 1973. — Același, *Despre Miron Costin, omul și scriitorul*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 25 (1976), nr. 3, p. 441—445. Note polemice cu C. A. Stoide, care combate *ipoteza* lui Velciu privind originea munteană a familiei lui Miron Costin.

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN 2. NICOLAE COSTIN

1. Pe lîngă continuatorii lui Miron Costin cunoscuți lui Cartojan, cercetările au mai scos la iveală și *Izvodu Costăcheștilor*, vezi C.A. Stoide, *Isvodul costăchesc*, în *Studii și articole de istorie*, VI (1964), p. 7—45. Autorul acestui izvod pare a fi Dumitru Pădure, cel care a ajutat pe Mitrofan în activitatea lui tipografică.

Cronica anonimă a Moldovei 1661—1729 (Pseudo-Amiras). Studiu și ediție critică de Dan Simonescu. Ed. Acad. R.S.R., București, 1975, p. 16—17, nota 38. În legătură cu izvodul Costăcheștilor.

2. Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601 și de la 1709 la 1711*. Ediție cu un studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, cu prefață de G. Ivănescu. Ed. Junimea, Iași, 1976. Pag. XV—CXVI (studiu) și alte 348 p. cu cele două texte. Ediția concepută în 2 volume cu titlul: Nicolae Costin, *Opere*, din care a apărut numai vol. I, n-are indicele, nici glosarul amintit. Studiul se referă asupra întregei opere a lui N. Costin.

Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara. Traducere din limba latină de Nicolae Costin. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Strempel. Ed. Minerva, 1976. Studiul introductiv p. V—LIV. Glosar, p. 683—688. Ediție model.

Deboreanu Mălăescu, Elena, *Unele aspecte ale influenței polone în limba letopisețului lui Nicolae Costin*, RS, Filologie, VI (1962), p. 93—109. Exemple din „Letopisețul de la zidirea lumii—1601".

Velciu, Dumitru, *O veche controversă: paternitatea redacției în șapte capitole a scrierii „De neamul moldovenilor"*, I, II, în *Revista de istorie*, 29 (1976), nr. 9, p. 1345—1367; 30 (1977), nr. 7, p. 1275—1299. Atribuie redacția aceasta, cea dezvoltată, lui Nicolae Costin. — Același, *„De neamul Moldovenilor" în copia lui Sava Ieromonahul*, în *Manuscriptum*, VI (1975), nr. 4, p. 163—167. Sava, copist de numeroase cronici moldovene între 1712—1724, colaborator al lui Axinte Uricariul, ar fi autorul cronicii Moldovei 1661—1709, atribuită greșit lui Nicolae Costin sau unui Pseudo-Costin.

ION NECULCE

Ion Neculce, *Letopisețul țării Moldovei* și *O samă de cuvinte*. Text stabilit, glosar, indice și studiu introductiv de Iorgu Iordan. Ed. de stat pentru lit. și artă, București, 1959. Ed. a II-a revăzută. Studiu exhaustiv, p. IX—CXXVIII. Important „Cuvînt înainte", p. V—VII.

Boroianu, C., *În legătură cu datarea cronicii lui Neculce*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 18 (1969), nr. 4, p. 691—694. Spre bătrînețe: discuție polemică cu D. Velciu.

Chițimia, *Probleme*, p. 315—338: „Informație istorică și artă literară în cronica lui Ion Neculce".

Cioculescu, Șerban, *La bicentenarul lui Ion Neculce*, în *Varietăți*, p. 70—85; *Ion Neculce și Cantacuzinii*, *Ibidem*, p. 86—92.

Cristea, Valeriu, *Introducere în opera lui Ion Necu ce*. Ed. Minerva, București, 1974.

Curticăpeanu, Doina, „Certitudinea amintirii", în volumul autoarei: *Orizonturile vieții în literatura veche românească*. Ed. Minerva, 1975, p. 72—122. Despre Ion Neculce: izvoarele *Letopisețului*, în special cronica lui Muste; *O samă de cuvinte*, calitățile literare ale acestor opere.

Giurescu, Const. C., *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în culegerea *Studii de folclor și literatură*. Ed. pentru literatură, 1967, p. 439—495.

Iordan, Iorgu, *Studiul manuscriselor și problema transcrierii cronicii lui Neculce*, în *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, II (1953), p. 233—246. Pentru prima dată se valorifică ms. Acad. 253, care cuprinde mai multe pagini și corectări textuale, autografe ale lui Neculce.

Onu, Liviu, *Aspecte din tradiția manuscrisă a cronicii lui Ion Neculce*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 25 (1976), nr. 1, p. 83—101. Autorul consideră pe căpitanul Gavril Gherghel, copist, 1736—1738, drept unul „dintre colaboratorii principali ai lui Neculce", în ce privește transmiterea operei.

Rotaru, Ion, *Valori*, p. 193—273: „Ion Neculce, cronicarul artist".

Sadoveanu, *Opere* 19, București, 1964, p. 472—498: „Ion Neculce, scriitor artist", reproducere din broșura *Ion Neculce, scriitor artist*, Focșani, 1936 (conferință). — Același, *Opere*, 19, p. 280—290. Gligorașcu Vodă (cu prilejul apariției lucrării dr. Andrei Veress, *Pribegia lui Gligorașcu Vodă prin Ungaria și aiurea*).

Stoide, C. A., *Cronica lui Neculce*, în *Luceafărul de ziuă*, 1957, p. 91—108.

Velciu, Dumitru, *Ion Neculce*, Ed. tineretului, București, 1968.

1. EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU. 2. LITERATURA PARENETICĂ. 3. BIBLIOTECI:

1. Boroianu, C., *Anton Maria Del Chiaro*, în *Studia bibliologica*, III (1969), 1, p. 115—132. Fragment din teza de doctorat a autorului.

Cândea Virgil, *Tratatul „Despre rațiunea dominantă", cea dintîi operă filozofică publicată în limba română* (1688), în *Viața românească*, XVI (1963), nr. 3, p. 84—89. „Tratatul" este un capitol din *Biblia*, 1688. — Același, *Rațiunea dominantă*. Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 172—214. Studiu exhaustiv și editarea textului prescurtat al tratatului.

Cocora, Gabriel, *Un mare tipograf român în circuitul european, în secolul al XVII-lea: episcopul Mitrofan al Buzăului*, în Gabriel Cocora, *Tipar și cărturari*. Ed. Litera, București, 1977, p. 143—179.

Gheție, Ion, *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, 53—56.

Iorga, N., *Ocrotirea de către domnii români a bisericii și a civilizației bizantine*, în N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, p. 154—204.

Ruffini, Mario, *L'influsso italiano in Valacchia nell epoca di Costantino-Vodă Brîncoveanu* (1688—1714), München, 1974 (colecția „Acta historica", tomus XI, editată de Societas Academica Dacoromana). Între alte capitole interesante (14), semnalăm cap. IV, p. 77—135: „I calendari di Giovanni Candido Romano"; identificarea lui Ion Frîncul cu G.C.R., secretarul de limbă italiană al Voievodului o face după N. Vătămanu. Studiu profund și complex.

Simonescu, Dan, *Cronici versificate*, p. 55—68: „Uciderea lui Constantin Brîncoveanu (15 august 1714)". Studiu și text.

Simonescu, Dan, *Biblia de la București* (1688), în *Biblioteca*, 1910, nr. 2, p. 28—29.

Stourdza, Alexandre, A. C., *Constantin Brancovan prince de Valachie 1688—1714. Son règne et son époque*. Paris, Libraire Plon, 1915. Cartea a intrat în biblioteca lui N. Iorga

mult după imprimarea ei, pentru care motiv nu a fost cunoscută cercetătorilor decît după 1944, cînd biblioteca personală a lui N. Iorga a intrat în fondul public al Inst. de istorie „N. Iorga". Cuprinde traducerea franceză a 332 documente inedite, extrase din Arhivele imperiale ale Rusiei din Moscova (p. 1—302). Aceleași documente în limba rusă, în care au fost scrise (p. 1—285, altă numerotație). Cele mai multe dintre documente se referă la activitatea fraților Teodor și David Corbea.

Șerban, Constantin, *Constantin Brîncoveanu*. Ed. tineretului, București, 1969.

2. Simonescu, Dan, *Probleme de educație și învățămînt în literatura parenetică*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 ani*. Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1965, p. 709—715.

Simonescu, Dan, *Limbajul ideilor instructiv-educative din textele românești vechi*, în *Educație și limbaj*. Ed. didactică și pedagogică, București, 1972, p. 177—180.

La sursele literaturii parenetice bizantine traduse în limba română, adăogăm: Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanós*. Traducere de Vasile Grecu. Ed. Acad. R.S.R., 1971.

Duțu, Alexandru, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européenes*, Bucarest, 1971, p. 97—153.

3. Dima-Drăgan, Corneliu, *Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino stolnicul*. Cuvînt înainte de Virgil Cândea. București, 1967 (Comitetul de stat pentru cultură și artă. Consiliul Așezămintelor culturale).

Dima-Drăgan, Corneliu, *Ex libris. Bibliologie și bibliofilie*. Ed. Litera, București, 1973. Multe articole se referă la bibliotecile românești medievale.

Dima-Drăgan, Corneliu, *Biblioteci umaniste românești*, Ed. Litera, București, 1974. Biblioteca Cantacuzinilor a lui Const. Brîncoveanu și a Mavrocordaților: istoricul, semnificația și organizarea lor.

Mihăescu, Gabriel și Fruchter, Eugen, *Locul primei biblioteci a Cantacuzinilor*, în *Călăuza bibliotecilor*, XXVI (1973), nr. 2, p. 106—108.

Ruffini, Mario, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*. Traducere din limba italiană de D. D. Panaitescu și Titus Pîrvulescu. Prefață de Virgil Cândea. Ed. Minerva, București, 1973.

ANTIM IVIREANUL

Antim Ivireanul. *Opere*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel. Ed. Minerva, București, 1972. Studiul introductiv, p. V—LXIII. Bibliografie, p. 463—469.

Albala, Radu, *Antim Ivireanul și vremea lui*. București, Editura tineretului, 1962.

Chițimia, *Probleme*, p. 339—349: „Antim Ivireanu, scriitor și om politic".

Negrici, Eugen, *Antim, logos și personalitate*. Ed. Minerva, București, 1971.

Popescu, Mihail-Gabriel, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul...*, în *Studii teologice*, XXI (1969), nr. 1—2, p. 1—99. Teză de doctorat.

Ruffini, Mario, *Tehnică și stil în cazania la Adormirea preasfintei născătoare de Dumnezeu, de Antim Ivireanul*, în *Mitropolia Banatului* XIX (1969), nr. 1—3, p. 39—47. Compoziție, teme, hiperbole, amplificarea, enumerarea, invocarea.

Simonescu, Dan, *Antim Ivireanul scriitorul*, în *Analele Academiei R. S. România*, C (1966), p. 663—675.

Ștrempel, Gabriel, *Antim Ivireanul. La 250 de ani de la moartea sa*, în *Analele Academiei R. S. România*, C (1966), p. 677—688.

Ediții. *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc.* Ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu. Ed. Academia R. P. Române, 1960. Studiu introductiv, p. V—LXII. Anexa 13: Vechile anale ale Țării Românești (p. 204—209). Aceste „Anale" au fost traduse în limba arabă de Macarie Zaim în jumătatea a doua a secolului al XVII-lea, cu titlul următor: „Istorii și știri pe scurt despre domnii Țării Românești, despre petrecerea lor și vremea șederii lor în domnie, precum am putut culege și aduna". Manuscrisul arab a fost descoperit de Virgil Cândea, care a scris articolul *Reîntîlnire cu voievozii români sub bolțile de la Deir eș-Șir... în Liban (Scînteia,* 11 aprilie 1970, p. 6*)*.

Istoriia Țării Rumânești de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc), în Gregorian, *Cron. munt.*, I, p. 81—224.

Grecu, Vasile, *Viața sfîntului Nifon. O redacțiune grecească inedită, editată, tradusă și însoțită cu o introducere de...* Inst. de ist. națională, București, 1944. Textul grecesc este tradus în românește și în limba germană. Lucrare fundamentală.

Studii. Chihaia, Pavel, *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1976, p. 9—171. „Geneza și evoluția mitului lui Negru-Vodă". Considerații asupra istoriografiei Țării Românești.

Cioculescu, Șerban, *În marginea întîiei cronici a Țării Românești*, în *Varietăți*, p. 29—44. Înclină pentru Ludescu, autor al *Letopisețului Cantacuzinesc.*

Ionașcu, Ion, *Date noi relativ la cronicarul Stoica Ludescu*, în *Rev. ist. română*, XV (1945), p. 123 sq. Biografia lui, între anii 1664—1688.—Același, *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii „Istoria Țării Românești"*, în *Analele Univ. „C. I. Parhon"*, 1956, nr. 5, p. 261—299. Autorul *Letopisețului* ar putea fi diacul de cancelarie Dumitrașcu Dumbravici logofătul.

Mazilu, Dan, *Cron. munt.*, p. 11—88: *„Letopisețul cantacuzinesc* și *savoarea imprecației"*.

Năsturel, Petre S., *Recherches sur les rédactions greco-roumaines de la „Vie de Saint Niphon II, patriarche de Constantinople"*, RÉSEE, V (1967), nos 1—2, p. 41—75.

Panaitescu, P. P. *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în *Studii și materiale de istorie medie*, V (1962), p. 195—255. Autorii *Letopisețului Cantacuzinesc* și al *Cronicii Bălenilor* (1688—1729) sînt anonimi. Radu Popescu continuă *Cronica Bălenilor.*

Simonescu, Dan, *Le chroniqueur Matthieu de Myre et une traduction ignorée de son „Histoire"*, în RÉSEE, IV (1966), nos. 1—2, p. 81—114. Redacția românească a aceluiași studiu, în *Glasul bisericii*, 27 (1968), nr. 3—4, p. 436—456. Studiu și textul cronicii, după ms. Academiei 2591.

Velculescu, Cătălina, *Continuitate și salt în transmiterea variantelor „Letopisețului Cantacuzinesc"*, în *Rev. de istorie și teorie literară*, 25 (1976), 1, p. 51—63. Același, *Legende: reflexe în istoriografie*, în *Rev. de istorie și teorie literară*, 27 (1978), 1, p. 23—33. Cronicarii au notat evenimentele, în general, sobru, dar începînd cu jumătatea a doua a sec. XVII-lea, introduc anecdota și legenda, ca procedeu literar.

Zamfirescu, Dan, *Matei al Mirelor și „Letopisețul cantacuzinesc"*, în Dan Zamfirescu, *Studii*, p. 184—204.

RADU POPESCU

Ediții. *Istoriile domnilor Țării Românești de Radu Popescu vornicul.* Introducere și ediție critică întocmite de Const. Grecescu. Ed. Acad. R. P. Române, București, 1963. Studiu introductiv de Eugen Stănescu, „Cronica *Istoriile domnilor Țării Românești* și locul ei în istoriografia medievală românească" (p. V-L). „Introducere" de C. Grecescu (p. LI—CVI). „Notă asupra ediției" de Dan Simonescu (p. CVII-CX).

Istoriile domnilor Țării Rumânești de Radu Popescu, în Gregorian, *Cron. munt.*, I, p. 225—577. Cuprinde cele 3 cronici atribuite lui Radu Popescu: 1290—1688, zisă „Cronica Bălenilor", 1688—1714 (domnia lui Constantin Brîncoveanu), 1714—1729 (domniile lui Ștefan Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat).

Studii. Cărăuș, Al. și Stan, D., *Un punct de vedere probabilist-informațional în problema paternității cronicii „Istoriile domnilor Țării Românești"*, în *Studii și cercetări lingvistice*, XIX (1968), 1, p. 163—175. Cercetarea statistică-matematică confirmă că „așa-numita cronică a Bălenilor aparține tot lui Radu Popescu".

Cioculescu, Șerban, *Recitind cronica lui Radu Popescu*, în *Varietăți*, p. 62—69.

Ionașcu, Ion, *Mărturii relative la cronicarul Radu Popescu*, în *Revista istorică română*, XV (1945), p. 17—35.

Mazilu, Dan, *Cron. munt.*, p. 89 — 145: *„Cronica Bălenilor" sau obligativitatea replicii.*— Același, *Ibidem*, p. 281—338: „Radu Popescu sau idiosincraziile monahului Rafail". Analiza stilistică a ultimei părți din „Istoriile ...", cu evenimentele de la oct. 1699—1729.

Neamțu, Dragoș-Sebastian revine la opinia că Radu Popescu este autorul întregei cronici *Istoriile...* (1290—1629), în două studii, unul cu argumente bazate pe analiza izvoarelor cronicii *(Paternitatea și datarea cronicii „Istoriile domnilor Țării Românești")*, în *România literară*, II, 1969, 11 dec., nr. 50, p. 12—13; al doilea, cu argumente stilistice *(Probleme de interpretare stilistică a textelor istoriografice românești, cu privire specială asupra „Istoriilor" lui Radu Popescu)*, în *Studia bibliologica*, vol. III, Supplementum Philologicum, partea II, București, 1969, p. 577—638.

RADU GRECEANU

Ediții. Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod* (1688—1714). Studiu introductiv și ediție critică întocmite de Aurora Ilieș. Ed. Academiei R.S.R., București, 1970. Singura ediție care explică științific cele două variante ale cronicii, pentru evenimentele anilor 1699—1707.

Radu Greceanu, *Începătura istoriii vieții luminatului (...) domnului Țării Rumânești Io Costandin Brîncoveanu (...)*, în Gregorian, *Cron. munt.*, II, p. 5—272.

Simonescu, Dan, *Cronici versificate*, p. 34—48: „Poveste de jale asupra uciderii postelnicului Constantin Cantacuzino (20 dec. 1663)". Autorul și originalul grecesc nu se cunosc, dar s-a păstrat traducerea lui Radu Greceanu. Se publică elegia.

Studii. Mazilu, Dan, *Cron. munt.*, p. 147—228: „Radu Greceanu și retorica encomionului".

ANONIMUL BRÎNCOVENESC

Ediții. *Istoria Țării Românești de la octomvrie 1688 pînă la martie 1717.* Ediție întocmită de Constantin Grecescu. Ed. științifică, București, 1959. Prefață de Dan Simonescu (p. V—XVI). Introducere de C. Grecescu (p. XVII—XLII).

Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717 (Cronica anonimă despre Brîncoveanu), în Gregorian, *Cron. munt.* II, p. 273—352.

Studii. Cioculescu, Șerban, *Vorbirea directă și cea indirectă. Cronica anonimă brîncovenească*, în *Varietăți*, p. 45—49.

Mazilu, Dan, *Cron. munt.*, p. 229—280: „Anonimul Brîncovenesc" — sau simularea obiectivității.

Ediții. *Istoriia Țării Rumânești de Stolnicul Constantin Cantacuzino*, în Gregorian, *Cron. munt.*, I, p. 1—79.

Stolnicul C. Cantacuzino, *Însemnările de călătorie și de studii la Constantinopol, Veneția și Padova (1665—1669)*, ediție transliterată de Florica Dimitrescu, în *Contribuții la istoria limbii române vechi*. Ed. didactică și pedagogică, București, 1973, p. 106—120, deosebit facsimilele f. 59, 112—113, 127—136 din ms. Academiei nr. 1498.

Binder, Paul, *Ein siebenbürgischer Freund des rumänischen humanisten Constantin Cantacuzino-Stolnicul: Arzt Martin Hermann aus Brașov*, în RÉSEE, XV (1977), nr. 2, p. 365—367. Se publică o scrisoare a lui Drăghici Cantacuzino, fratele Stolnicului (26 martie 1660), către Michael Hermann, tatăl lui Martin Hermann (1643—1692), colegul de studii al lui C.C. la Padova.

Studii. Cândea, Virgil, *Stolnicul între contemporani*, București, 1971.

Dima-Drăgan, Corneliu și Bacâru, Livia, *Constantin Cantacuzino stolnicul-călător prin Europa veacului XVII*, în *Ateneu*, V, 1968, nr. 6, p. 10. Pe baza unor surse medievale — Cornelio Magni, Antonio Lupis — se susține că stolnicul, după terminarea studiilor la Padova, se îndrepta spre Franța, Anglia, Olanda, Belgia și că „probabil la începutul anului 1669" și-a susținut doctoratul la Louvain. Cercetările arhivei Universității din Louvain făcute de prof. Mario Ruffini (comunicare epistolară) nu confirmă afirmația lui Antonio Lupis.

Dima-Drăgan, Corneliu și Bacâru, Livia, *Constantin Cantacuzino stolnicul (Un umanist român)*. Ed. Albatros, București, 1970. Pentru ipoteza că Stolnicul a susținut teza de doctorat la Louvain (p. 140-143), v. mai sus.

Rossetti, Lucia, *Constantin Cantacuzino studente romeno a Padova*, în „Istituto per la storia dell'Università di Padova. Quaderni per la storia dell'Università di Padova", 1, Padova, 1968, p. 147—154. Autoarea publică matricola de înscriere a Stolnicului la Colegiul padovan: „D. Constantinus Cantacuzenus Constantino politanus pupillus die dicta (17 septembris 1667)", precum și alte prețioase știri despre mediul universitar în care s-a format stolnicul.

SCRIITORII ARDELENI: TEODOR CORBEA ȘI GHEORGHE BRANCOVICI.

Cardaș, Gh., *Teodor Corbea poet și traducător al Psaltirii, „vel pisar și cancelar" al împăratului Petru cel Mare*, în *Mitropolia Olteniei*, XIX (1967), nr. 1—2, p. 28—44.

Meteș, Ștefan, *Din relațiile noastre cu Rusia. Frații David și Teodor Corbea din Brașov în slujba poporului român, ca luptători contra Unirii cu Roma, ca diplomați și scriitori*, în *Mitropolia Ardealului*, V (1960), nr. 11—12, p. 836—862.

Panaitescu, P. P., *Legăturile culturale ale țărilor române cu Rusia în epoca reformelor lui Petru I. Noi contribuții*, în volumul aceluiași autor *Contribuții la istoria culturii românești*, Ed. Minerva, București, 1971, p. 596—611, despre Teodor Corbea, traducător al *Psaltirii*. La p. 620—633, Dan Zamfirescu face bibliografia operelor lui P. P. Panaitescu, atît de importante pentru literatura română veche.

Șchiau, Octavian și Curticăpeanu, Doina, *Psaltirea lui Teodor Corbea*, în *Steaua*, XVII (1967), nr. 12, p. 56—98. Vezi mai sus „Epoca" lui Const. Brâncoveanu", nota *Stourdza, Alexandre, A. C.*

Dima-Drăgan, Corneliu, *Cultural relations between the serbian chronicle Georges Brankowitch and the stolnic Constantin Cantacuzino*, extras din RÉSEE, II (1964), nr. 3—4.

POSTFAȚĂ

ISTORICUL LITERAR N. CARTOJAN

După aproape 40 de ani de la publicarea volumelor lui Nicolae Cartojan, Istoria literaturii române vechi *(3 vol., 1940—1944), Editura Minerva face un prețios dar istoriei literare române, cititorilor români și străini, reeditînd această erudită operă.*

Expusă timp de mai mulți ani sub forma cursurilor ținute la Universitate, trecută de la stilul academic oral la acela al prezentării științifice tipărite, materia volumelor a creat „o școală" în cercetarea istorico-literară română. Serii de studenți i-au asimilat cuprinsul și l-au transmis, prelucrat pedagogic, didactic, elevilor din învățămîntul liceal sau superior. Chiar și cercetători care nu i-au fost elevi au folosit mai departe interesantul material din volumele lui Cartojan, spre cîștigul acelora cărora l-au transmis.

Nicolae Cartojan a venit în Capitală din provincie (Giurgiu), de la învățămîntul liceal, la cel universitar, prin 1921, ca asistent, apoi docent, conferențiar și profesor. În acei ani, istoria literară română în domeniul literaturii vechi stagnase. De la cursul litografiat al lui Ovid Densusianu (1898), de la volumele lui N. Iorga (1901, 1904), nu se mai publicase decît aspecte monografice, mai mult de interes filologic, de către N. Drăganu. Lipseau interesul, „școala" pentru abordarea problemelor literaturii române vechi. N. Cartojan a luat din contemporaneitate numai aspectele creatoare, închinîndu-și timpul, viața, studiului unui domeniu literar deloc sau prea puțin explorat. A devenit, deci, un luptător activ într-un sector pentru care avea o temeinică pregătire științifică și însușiri temperamentale. A luptat ca să învingă indiferența multora și să formeze o școală de cercetare literară.

O viață modestă și scurtă, o activitate intensă de istoric literar și comparatist, care trebuie cunoscute mai de aproape, pentru că ele arată, o dată mai mult, că pasiunea și devotamentul generează lucrul bun.

În sînul familiei, profesorul N. Cartojan s-a bucurat de puternice resurse sufletești, știind să armonizeze interesele sale științifice cu ale familiei. Profesorul a antrenat în preocupările și pasiunile lui științifice pe soție, pe cele două fiice (una licențiată în filozofie, la București, alta cercetătoare în domeniul istoriei literare la Paris), care au participat, adesea, cu abnegație, dar totdeauna cu dragoste, la activitatea lui.

Cîteva orientări în acest sens sînt necesare mai înainte de a invita pe cititor la lectura operei lui N. Cartojan.

Născut la 4 decembrie 1883 în satul Călugăreni-Uzunu din județul Vlașca, N. Cartojan era ultimul descendent pe linie masculină (cu numele Cartojan), al unei familii vechi românești de răzeși. Studiile liceale le-a terminat în 1902, la Liceul Sf. Sava. A urmat cursurile Facultății de litere și filozofie din București, unde a atras atenția profesorilor, dar mai ales a lui I. Bianu, N. Iorga și Titu Maiorescu.

Titu Maiorescu a adnotat și a distins cu bilă albă o bună lucrare de seminar a lui Cartojan, care trata despre Schopenhauer. Lucrarea, prezentată la Seminarul de Istoria filozofiei, pe care-l conducea însuși Titu Maiorescu, prin anii 1902—1903, se găsea printre manuscrisele rămase de la Cartojan — ne semnalează un intim al familiei [1]. *Aceștia s-au întrecut a și-l apropia în sfera preocupărilor lor, primul la Academia Română, al doilea ca partizan politic și colaborator la revistele lui, al treilea, colaborator la* Convorbiri literare.

Licențiat în 1906, ocupă, pe rînd, locul de profesor de limba și literatura română la o școală comercială din Giurgiu (1907), profesor și director la gimnaziul „Ion Maiorescu" din Giurgiu (1910), la Liceul militar Mănăstirea Dealu. Luînd concediu de la catedră aproape doi ani, adîncește studiile de istorie literară și de metodă la Universitatea din Berlin (1 octombrie 1912—1 septembrie 1913, 1 noiembrie 1913—1 februarie 1914), dar nu ne-a împărtășit din această epocă decît faptul că urma cu regularitate cursul slavistului Al. Brückner, autorul uneia dintre cele mai bune istorii a literaturii polone.

Pe timpul ocupației germane, pînă la redeschiderea școlilor din Giurgiu, a profesat la liceele Matei Basarab și Gheorghe Lazăr din București (1916—1918). Seminarul Central și Seminarul Pedagogic Universitar „Titu Maiorescu" din București, ca și Școala Superioară de Arhivistică și Paleografie, au avut de asemenea cinstea de a-l număra printre profesorii lor (1923—1930).

În 1921 trece examenul de docență la specialitatea Istoria literaturii române, *pe lîngă catedra lui Ioan Bianu, căruia i-a fost asistent (1921) și apoi conferențiar (1923); din ianuarie 1930, ocupă ca titular catedra de* Istoria literaturii române vechi, *rezultată din scindarea catedrei lui Bianu, la Facultatea de litere și filozofie din București.*

Cunoscător al realităților noastre didactice, pentru că trecuse rînd pe rînd toate treptele învățămîntului, N. Cartojan a primit diferite însărcinări oficiale, menite a da școlii românești directive sănătoase. Astfel, a fost numit membru în comisia pentru cercetarea manualelor didactice (ianuarie 1923, reînnoit în decembrie 1925); președintele Comisiei pentru cercetarea manualelor de limba română (octombrie 1925); membru în Consiliul permanent al Ministerului Educației Naționale (februarie 1931), director al Învățămîntului Superior (1 septembrie 1939) și președinte al Consiliului permanent (martie 1941).

În toate aceste însărcinări pline de răspundere, Cartojan și-a făcut datoria cu rîvnă și pricepere, încît Ministerul Educației Naționale i-a adresat mulțumiri în mod oficial.

---

[1] N. Condeescu, în *Universul literar*, 54 (1945), nr. 8, 11 mart., p. 6.

Meritele științifice ale profesorului Cartojan au fost apreciate, mai întîi, în străinătate, pentru că studiile lui se opreau la opere literare care făcuseră ocolul lumii întregi, mai înainte de a ajunge în literatura noastră. Dintre instituțiile științifice din țară, Academia Română — și anume Ioan Bianu a fost acela care l-a încurajat mai întîi și i-a stimulat munca de cercetări în domeniul literaturii naționale. Funcționar la Biblioteca Academiei Române (1906), este numit membru corespondent al secției literare, la propunerea lui Ioan Bianu (Academia Română, Anale, *t. 49, 1928—1929*, p. *246*, *ședința din 1 iunie 1929*) *și membru activ la 26 mai 1941* (Academia Română, Anale, *t. 61, 1940—1941, p. 157, 159 și 170—174*), *pe baza unui amănunțit raport alcătuit de profesorul Șt. Ciobanu. Această distincție a fost scumpă lui N. Cartojan, care a trecut cu indiferență peste vanitățile vieții! Tot gîndul lui, în ultimul timp, nu era decît „de a trece peste vicisitudinile vieții, pentru a putea continua cu puteri noi munca de cercetări pe tărîmul literaturii noastre vechi"* (Acad. Rom., Anale, *t. 50, 1929—1930, p. 19*). *Și tot acest avînt, recunoaște el singur, venea dintr-un „puternic imbold" oferit de Academie, prin recunoașterea meritelor lui. Vorbește în această mărturisire conștiința unei elite intelectuale rar întîlnite, pentru că, într-adevăr, la Cartojan, această mărturisire n-a rămas o simplă figură oratorică; din 1929, cînd mulțumea Academiei Române pentru cinstea de a-l fi ales membru corespondent și pînă a căzut bolnav (5 decembrie 1944), fiecare treaptă din evoluția activității lui se realiza prin transportări obositoare la biblioteci diferite, cercetări minuțioase, care-i măcinau organismul.*

Activitatea lui Cartojan în sînul Academiei Române a constat, între altele, din patru monografii temeinice, publicate (vezi mai jos Bibliografia *A, nr. 12, 13, 22, 88), deci cunoscute — și dintr-o comunicare citită la 4 februarie 1944, neterminată și nepublicată*: Introducerea limbii române în biserică (*al cărei manuscris este la familie*).

În această comunicare, Cartojan dezvoltă un punct de vedere nou, privind înlocuirea limbii slavone cu cea română, în vechile cărți bisericești. Părerea lui este că traducerea vechilor cărți slave și grecești în românește implică o problemă și de ordin muzical. Dacă unele părți din aceste cărți, destinate citirii, puteau fi traduse ușor, altele, în schimb, destinate cîntării (imnurile în genere, condacele, troparele, icoasele, irmoasele etc.) nu puteau fi redate în românește așa de ușor, din cauza ritmului versificației (în cărțile grecești, aceste imnuri sînt în versuri) și din cauza necesităților cerute de glasurile melodiei bisericești. De aceea, introducerea completă a limbii românești în biserică trebuie mutată din primele decenii ale secolului al XVIII-lea (teoria lui Ioan Bianu) ceva mai tîrziu, între anii 1776—1780, cînd mitropolitul Grigorie transpune în românește și cîntările, în Mineele *tipărite de Chesarie și Filaret, episcopii Rîmnicului. Această teorie interesantă, din nefericire numai schițată în comunicarea neterminată a lui Cartojan, este îndreptățită și confirmată, după cum am arătat și cu alt prilej* [1], *de înșeși documentele vremii.*

Într-adevăr, în Psaltirea *tipărită la Tîrgoviște, în 1710, de Antim Ivireanu găsim următorul pasaj foarte elocvent: „Înadinsu am pus acești doi psalmi [134 și 135] slovenește, pentru darea îndemîna cîntării"* [2].

[1] Ioan Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508—1830. Tomul IV. Adăugiri și Îndreptări*, Buc., 1944, p. XI.

[2] *Ibidem*, p. 37—38, nr. 46.

Viața și atitudinea lui Cartojan oferă o admirabilă lecție de modestie pentru că, afară de familie [1], *mă întreb cine a știut că, mai înainte ca instituțiile similare din țară să-i fi recunoscut meritele, Academia de studii medievale din S.U.A. l-a chemat ca membru al ei la 29 ianuarie 1926*[2]. *Profesorul N. Cartojan s-a bucurat de onorurile și recunoașterea competenței ce-i venea din străinătate, chemat fiind ca membru în* Commission internationale d' Histoire littéraire moderne *din Paris (1934), în care calitate a colaborat la* Répertoire chronologique des littératures modernes, *publicat sub direcția lui Paul van Tieghem (Paris, 1935). El participa activ la diferite congrese internaționale, la Praga, al filologilor slavi (1929), la București, al istoricilor (1935), la București (1936) și la Zürich (1938) al secției „d' histoire littéraire" pe lîngă Congresul „des sciences historiques"; la toate a ținut comunicări referitoare la cărțile populare (vezi mai jos* Bibliografia, *nr. 19, 27) și una publicată în foi volante*: L' humanisme dans les pays roumains, *ținută la București, la Congresul internațional al istoricilor (1935).*

Nu mai puțină satisfacție a simțit N. Cartojan cînd a fost numit „Doctor honoris causa" al Universității din Padova (mai 1942) [3]. *În această alegere, Universitatea padovană a văzut, cred, în persoana lui și pe linia tradiției, pe urmașul umanistului de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, stolnicul Const. Cantacuzino, student român la Padova. Cert este că N. Cartojan, cu un an mai tîrziu (mai 1943), fiind însărcinat de Academia Română, a depus un bust al Stolnicului în aula Universității din Padova* [4], *s-a simțit obligat să evoce figura și însemnătatea culturală, istorică și literară a Stolnicului într-o frumoasă plachetă, scrisă în colaborare cu profesorul Ramiro Ortiz*: Un grande erudito romeno a Padova: Lo „stolnic" Cantacuzino *(Bucarest, 1943). Această lucrare, bogată în fapte precise, nu a putut fi completată decît în zilele noastre, prin descoperirea însăși a catalogului bibliotecii Stolnicului și prin editarea lui, urmată de prețioase știri complementare* [5].

Profesorul Cartojan era convins că un universitar trebuie să-și primenească des cunoștințele științifice, adăpîndu-se direct din sursele cele mai autorizate și mai recent descoperite. Pasionat de carte și biblioteci, lucra în ultimul timp aproape în fiecare an în marile biblioteci ale Occidentului. Aprecia prietenia pe care savanții lumii i-o arătau și întreținea o frecventă corespondență cu ei — el care găsea cu atîta greutate clipele libere. De aceea, amintirile scrise de Cartojan despre bătrînul savant Moses Gaster arătau înalta considerație ce acorda științei, pentru împlinirea căreia cei devotați își sacrificau sănătatea [6] *sau interesele*

---

[1] N. Condeescu, *Încă un cuvînt despre N. Cartojan*, în *Universul literar*, nr. 6, din 25 februarie 1945, p. 11.

[2] „The Medieval Academy of America, Lehman Hall, Cambridge Massachusetts" din Harvard. Cartojan primea regulat *Speculum*, revista acestei Academii, apărută întîi în 1926.

[3] *Analele Academiei Române, Dezbaterile*, Tomul 63, 1942—1943, p. 4—5.

[4] *Raportul Secretarului general despre lucrările Academiei Române din 1943—1945*, București, 1945, p. 34—35.

[5] Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino Stolnicul*, București, 1967, XV, 406 p. (prefața lui V. Cândea și studiul lui Dima-Drăgan sînt scrise în românește, englezește, franțuzește și rusește).

[6] În aceste amintiri, N. Cartojan face aluzii la însuși cazul lui M. Gaster, care, la bătrînețe și din cauza muncii intense și-a pierdut vederea, dar, așa bolnav, continua să scrie despre literatura românească veche dictînd secretarului său.

personale. Dar în aceleași amintiri găsim exprimată și admirația unui pasionat cercetător pentru înlesnirile ce ți le aduce organizarea muncii științifice: „Mi-am ales pensiunea la Londra *în apropiere de British Museum și îmi petreceam vremea în vasta sală rotundă a bibliotecii. Eram încîntat de confortul pentru munca științifică: băncile secționate pe specialități; la capătul fiecărui rînd de bănci, o mică bibliotecă uzuală cu cărțile strict necesare specialității; la rîndul său, fiecare loc de cititor înzestrat cu toc și cerneală și cu un tampon cu sugativă, de plumb masiv, legat de bancă cu un lănțișor. Dar mai interesante pentru mine erau cataloagele mari, in folio, care îți dădeau în litere de tipar, alături de operele scriitorilor, și recenziile, ori polemicele pe care le iscaseră.* [1]"

N. Cartojan trăia problemele științifice, avea un mare respect pentru știință și pentru cei care o slujeau, dar totodată era un om rezonabil, care alterna munca de birou cu orele de odihnă; era un om de relații și el nu s-a izolat niciodată de societatea contemporană din care a reținut numai lucrurile pozitive. Biroul lui de lucru a fost cald și primitor pentru multă lume, de la savanții încercați, pînă la studenții începători în studii științifice. Profesorul N. Cartojan n-a fost însă numai un savant mare și lucid, un profesor și pedagog excelent, o minte clară și bogată, el a fost un soț și un părinte foarte bun, un om deschis și iubitor de societate, deosebit de atent și prevenitor cu toată *lumea; nu un savant uscat, ci* un om în toată puterea cuvîntului, *devotat științei și meseriei, ca și familiei. Exprima dragostea de viață, știa să aprecieze o companie plăcută și chiar veselă, să se bucure de o glumă și chiar să participe la bucuriile celor tineri* [2].

N. Cartojan a început a se face cunoscut ca un bun profesor, mai întîi de liceu și apoi la Universitate. Considera catedra ca un sanctuar și nu înțelegea a se înfățișa aici decît ca să oficieze ceva solemn. În primii ani, fiind conferențiar, își citea prelegerile, dar repede ajunsese la o perfectă oratorie academică, clară și metodică în expunerea celor mai încurcate teorii și lecțiile lui erau fermecătoare prin stilul natural și colorat.

Cea mai mare parte din activitatea lui științifică a pornit de la catedră, unde împărtășea, cu rezervă sau cu certitudine, descoperirile lui de texte vechi. Transformate, amplificate, adîncite în argumentare și în aparatul științific necesar, aceste prelegeri universitare deveneau, rînd pe rînd, monografii temeinice, tipărite, și, în sfîrșit, sintezele atît de frumos scrise, pe cît de adîncite — în părțile lor componente — asupra cărților populare și asupra evoluției literaturii române vechi.

Deși cronologicește ultimul lui curs are titlul Epoca fanarioților, *totuși, sub acest titlu, profesorul Cartojan a tratat mai mult romanul popular răspîndit la noi în secolul al XVIII-lea și mai puțin celelalte domenii literare, istoric și religios. În mai multe rînduri a anunțat studenților un curs despre Dimitrie Cantemir, pe care însă nu l-a ținut niciodată.*

---

[1] N. Cartojan, *Amintiri despre Gaster*, în volumul *Anton Pann, „Povestea vorbii"*, ed. a II-a. Cu introducere de dr. M. Gaster, Craiova, Ed. Scrisul românesc, f.a., p. 16 (colecția „Clasicii români comentați").

[2] Amintirile membrilor familiei, ale mele personale din excursiile la care participa scot în evidență latura umană a personalității lui Cartojan, atît de bine prinsă, dealtfel, și de Ion Zamfirescu în articolul său publicat în *Ramuri*, V (15 iulie 1968), nr. 7, p. 10 și 23.

În ultimii ani ai vieții, Cartojan a consacrat mult timp studiului vieții și operei lui Dimitrie Cantemir. Intenționa să-i închine un curs de un an școlar întreg. A început cu o serie de lucrări de seminar, dictînd studenților temele și titlurile subiectelor. Pleca de la lectura și analiza fundată *a operelor. Stimula pe studenți să facă eforturi spre descoperirea de idei și teme noi; îi îndemna să aducă în lucrările lor contribuții personale. După lectura lucrării, discuțiile se desfășurau dirijate cu tact de pedagog. Orice intervenție a lui Cartojan constituia o îndrumare metodică, o învățătură nouă de laborator științific, un cîștig în experiența de lucru a studenților. Pentru seminarul D. Cantemir a dat lucrări de interpretare, dublate de materiale pe fișe; la lucrarea* Elemente folclorice și etnografice în „Descrierea Moldovei" *a dat o bogată bibliografie de lucrări folclorice și etnografice din care studenții trebuiau să rezume, pe fișe, tema, motivul sau fapta care prezenta identități, similitudini sau diferențieri, între ce era pe vremea lui Cantemir și ce era viu și actual încă în viața folclorică și etnografia poporului.*

Procedeul acesta l-a aplicat cu rezultate mai fericite în lucrările de seminar dedicate cărților populare și ecourilor lor, prin popularizare, în creația literară orală și cultă. Un intim al familiei spune că în vara anului 1944, la Pucioasa, unde lucra în lunile toride, a recitit critic operele lui Cantemir și literatura despre el: „Cîteva din cele mai cu autoritate îl nemulțumeau totuși prin insuficiența informațiilor asupra formării intelectuale a viitorului domn moldovean. Simțea că mediul levantin din Istambul i-a transmis mult mai multe adieri occidentale decît se bănuiește și se interesa de stilul prețios *francez din secolul al XVII-lea, în care vedem unul din modelele încîlcirilor cantemirești.* [1]"

Pe de altă parte, ne-a comunicat o dată că dacă ar mai putea studia în Italia (Veneția) o vară, ar putea preciza multe surse latino-italiene ale pregătirii filozofice și literare a lui Cantemir (se referea, în special, la Logică).

Nicolae Cartojan a fost primul profesor de literatură română veche, creatorul acestei specialități, și n-a încetat o clipă de a-i asigura o dezvoltare cît mai științifică și cît mai organică în evoluția studiilor istorico-literare române.

În urma a numeroase cercetări făcute în bibliotecile Occidentului și în aceea a Academiei Române, profesorul Cartojan ajunsese la convingerea că au existat între literatura română veche și literaturile medievale ale Occidentului, mai ales ale popoarelor romanice, numeroase raporturi culturale și literare. Minuțioasele lui cursuri și seminarii cu studenții dezvoltau adesea acest nou punct de vedere.

Pe de altă parte, însă, dîndu-și seama de influența bizantino-slavă exercitată asupra produselor culturale și literare române, profesorul Cartajon își consolida catedra cu toate mijloacele posibile și, în 1938, obține înființarea unui lectorat de limbă neo-greacească, pe lîngă catedra sa. Pregătește apoi asistenți pentru limba polonă, pentru limba cehă și pentru vechea bulgară, dorind a studia literatura noastră veche în legăturile ei firești, impuse de vecinătatea cu popoarele slavice înconjurătoare. Pe discipolii lui mai devotați i-a trimis, pe unul (Emil Turdeanu) la Sofia și la Paris (1933, 1935), pe altul (Dan Simonescu) la Atena (1934), pe al treilea (I. C. Chițimia) la Varșovia (1937—1940) și în Italia (1934, 1939), pe Ion Cazan la Praga (1938), ca să studieze contactele literaturii române

[1] N. Condeescu, în *Universul literar*, 54 (1954), nr. 8, p. 6.

medievale cu literaturile popoarelor vecine. Discipolii lui l-au iubit, l-au stimat și i-au ascultat cuvîntul. Cînd, în 1934, a publicat primul volum din Cercetări literare, *s-a văzut ce înseamnă un profesor bun și un pedagog de elită. Contribuția elevilor lui la cele 5 volume din* Cercetări literare, *statornică la unii (Emil Turdeanu), sporadică la alții (I.C. Chițimia, Dan Simonescu, I. Cazan, A. Camariano, Al. Ciorănescu) avea valoarea unui omagiu al elevilor adus profesorului lor.*

Dar moartea la numai 61 de ani a curmat realizarea totală a planului vast, conceput de ilustrul profesor.

Noi, discipolii săi, din contactul pe care l-am avut cu erudiția sa, am admirat întotdeauna concepția sa de lucru, care, în esență, era aceasta: trebuința de a aduce ceva nou este condiția care justifică apariția unui studiu; înfățișarea metodică a subiectului; claritate și precizie în expunerea faptelor; căldură și frumusețe stilistică în prezentarea analizelor literare. Ca studenți, urmăream cu interes ecoul pe care-l trezeau studiile maestrului nostru în străinătate și cu satisfacție, constatam că savanți și specialiști ca Henri Grégoire, Mario Roques, Giulio Bertoni, Carlo Tagliavini, Mario Ruffini, Mihail Lascaris, N. Svoronos, Costas Kerofilas, Stylpon Kyriakidis și alții se uneau în a recunoaște profesorului Cartojan titlul de comparatist și medievist emerit sau de autor al unor lucrări care cer sforțări supraumane (Kostas Kerofilas: „Il a fallu donc un travail surhumain").

Pe atunci în universități nu se preda Literatura universală, *iar studiile comparatiste și-au făcut la noi apariția prin lecțiile lui Cartojan, în care profesorul prezenta difuzarea temelor și motivelor din cărțile populare în literaturile lumii, dar în special în literaturile sud-estului european. Problema, atît de actuală azi, a relațiilor Est-Vest pe plan literar medievistic, Cartojan a înfățișat-o pentru prima dată la noi, în lumea tineretului universitar. De aceea, un fost student al lui subliniază cu satisfacție metoda nouă de cercetare a profesorului care atașa pe studioși de medievistica literară: „Studiul amănunțit, amplu și mai ales comparativ lipsește. Profesorul Cartojan se orientează spre o direcție nouă.* [1]"

Ca rezultat al acestor inclinații temperamentale, de organizator și îndrumător, stau cele cinci volume[2] *din* Cercetări literare, *buletinul Seminarului lui, pline cu studii serioase ale elevilor îndrumați de el, apreciate atît de bine, nu numai în țară, dar mai ales peste hotare* [3].

În aceeași categorie situăm și colecția: Texte de literatură veche românească, *îngrijită de el, la care a cerut concursul foștilor lui elevi (Dan Simonescu și I.C. Chițimia), cît și colegilor de la Facultate (prof. Al. Rosetti). Simțind acut lipsa textelor de literatură veche românească utile învățămîntului universitar, el a luat inițiativa editării, în transcriere cu litere latine și în copii fotografice, a celor mai însemnate monumente de veche limbă și literatură românească (v.* Bibliografia, *nr. 117—120).*

---

[1] Ioan M. Negreanu, *Cronici literare*, Craiova, 1938, p. 180.

[2] Pornise tipărirea și a vol. al VI-lea, din care a apărut numai extrasul Emil Turdeanu, *Opera Patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393) în literatura slavo-română*, București, 1946, 29 pag. + 9 planșe.

[3] Vezi *Deutsche Literatur Zeitung*, organul Academiei din Berlin. Heft 39/40, 29 sept. 1940, p. 902—906.

Urcat pe treptele cele mai înalte ale învățămîntului superior, Cartojan n-a stat departe nici de nevoile învățămîntului secundar, căruia i-a închinat o bună parte din activitatea lui, lucrînd foarte bune manuale didactice, superioare multora din acea vreme, prin sistematica expunere a gramaticii, prin observațiile literare și explicațiile istorice ce însoțesc bucățile de lectură (v. Bibliografia, *nr. 89—99*).

Însă cel mai frumos dar făcut de Cartojan învățămîntului de cultură generală, pentru limba și literatura națională, este bogata colecție „Clasicii români comentați," editată de „Societatea Scrisul Românesc" din Craiova. De la vechile și îngrijitele ediții Minerva, *de mult epuizate, literatura clasicilor intrase pe mîna cîtorva edituri care urmăreau scopuri pur comerciale. Asemenea edituri trimeteau ultima ediție găsită în comerț lucrătorilor tipografi pentru a o culege; în tipografie, corecturile se făceau de către funcționari. Lipsa specialiștilor și a unor îndrumători ai culturii literare și ai lecturii particulare era evidentă. Carența chiar a unor principii și criterii etice, în ce privește alegerea bucăților—toate acestea erau defecte constatate la fiecare pas în edițiile ce se puneau în mîinile tineretului nostru școlar. Greșeli de tipar, omisiuni de text, deformări de cuvinte se strecurau și se adăugau de la o ediție la alta, micșorînd din valoarea lor științifică* [1]. *În asemenea împrejurări, N. Cartojan întemeiază, în 1930, numita colecție, în care au fost editați 29 scriitori români, cu 51 opere, dintre cele mai însemnate, plus două volume cu fragmente din cronicarii și istoricii români din Transilvania și un volum cu poezii populare de la românii din Valea Timocului.*

Concepute în spirit științific exigent, cu ample studii introductive, cu notițe, comentarii și ilustrații artistice și documentare, aceste ediții, bazate pe ultima redacție publicată de autorul însuși, au devenit în anii dintre cele două războaie un instrument de strictă necesitate în orientarea lecturii literare a tineretului, valoarea științifică și educativă a colecției a fost recunoscută unanim. Deși editura n-a putut răsplăti cum ar fi trebuit munca aleasă a colaboratorilor, totuși, aceștia, cei mai mulți profesori universitari, au nesocotit preocupările materiale și s-au strîns cu încredere în jurul lui N. Cartojan, ajutîndu-l la marea operă. El însuși a editat aci o parte din basmele lui P. Ispirescu, din operele literare ale lui M. Kogălniceanu și poeziile lui Th. Șerbănescu.

Cercetătorul atent și inițiat al Bibliografiei *operelor lui N. Cartojan va vedea, el singur, că pasiunea pentru studiile de istorie literară a manifestat-o încă din 1907, cînd era funcționar la secția manuscriselor din Biblioteca Academiei Române. Acest tezaur de material inedit, referitor la istoria culturii noastre, a trezit pasiunea de studiu în sufletele mai multor cercetători români ca, Ilarie Chendi, Vasile Pârvan, N. Zaharia, Al. T. Dumitrescu, Perpessicius ș.a. A început cu cercetări amănunțite asupra literaturii noastre moderne și era un cunoscător fără egal al epocii 1840—1855, de care s-a ocupat pînă în ultimul moment al vieții, cu un interes nemicșorat. Cartojan poseda în același timp darul*

[1] Vezi broșura *Scrisul românesc. Presa și revistele literare despre Clasicii români comentați...* Craiova (1938) și supărătoarele deformări de text din edițiile operelor lui C. Negruzzi, în Costache Negruzzi, *Păcatele tinereților*, ed. comentată de V. Ghiacioiu, Craiova, 1937, p. I—VII.

amănuntului migălos, dar și viziunea larg sintetică și concluzivă. Aproape fiecare cercetare a lui este, ca metodă, întruparea acestui dublu procedeu de a privi și trata problemele. La început l-au interesat revistele care au dat directive, care au determinat curente în renașterea și evoluția literaturii naționale. Sînt modele de monografii în materie studiile despre Propășirea, România literară, *cea din 1851,* Alăuta românească *și* Arhiva românească. *Temeinicia și noutatea lor veneau din convingerea îndreptățită a autorului că de un deosebit interes este să știm ecoul pe care l-au avut marile idei în lumea contemporanilor. De aceea, două surse au început a fi folosite în istoriografia noastră literară de atunci: actele cenzurii și corespondența dintre scriitori. Din aceleași preocupări au ieșit numeroasele lui articole asupra lui M. Kogălniceanu, pentru opera căruia avea multă admirație și despre care intenționa să mai scrie 2—3 capitole, pentru a încheia și publica, cred, cea mai bună monografie ce am fi avut în acea etapă a istoriei literaturii românești moderne*[1].

În 1910, publică prima lui lucrare de literatură veche românească, Alexandria, *dar abia din 1922* (Alexandria. Noi contribuții) *interesul lui Cartojan începe să se concentreze exclusiv asupra acestei specialități, pe care a studiat-o cu răbdare, perseverență, în sursele ei directe (manuscrisele vechi), pînă la sfîrșitul zilelor lui. Uneori simțea nevoie să revie asupra problemelor puse. Astfel, dacă în 1910* Alexandria *a fost studiată în contextul românesc, în 1922 revine asupra acestei cărți populare, pentru a studia limba veche a textului și pentru a stabili filiația manuscriselor românești, reușind, prin această critică textuală, să precizeze versiunea sîrbească din care coboară prototipul românesc.*

Una după alta, urmează monografiile: Avgar în literatura românească, Legendele Troadei, Fiore di virtù, Rujdenița, Poema cretană, Erotocritul, *care aveau să-l facă apreciat și bine cunoscut în lumea comparatiștilor medieviști din țară și străinătate.*

Punctul nou de vedere al lui Cartojan este de a arăta că românii n-au rămas, în cursul veacurilor, complet izolați de marile țări occidentale neo-latine și că, cel puțin în domeniul literar, legendele și povestirile care au încălzit imaginația apusenilor au ajuns, prin intermediare slave și neogrecești, pînă la noi, contribuind la formarea gustului nostru literar și la formarea limbii literare române. Franța ne-a trimis romanele ei medievale Roman de Troie, Pierre de Provence et la belle Maguellone *(în românește* Imberie și Margarona) *și* Paris et Vienne (*în românește* Erotocritul). *Italia ne-a transmis* Fiore di virtù (Floarea darurilor), Le sottilissime astuzie di Bertoldo *și* Le piacevoli e ridicole semplicita di Bertoldino. *Literatura spaniolă ajunge și ea a ne fi cunoscută în epoca veche, prin două opere celebre*: Marco Aurelio con el Relox de Principes (*în românește* Ceasornicul Domnilor) *și* El Criticon (Critil și Andronius).

Pe de altă parte, cărțile populare fiind bunul comun și al literaturilor slavice, al celei bizantine și neo-grecești, studiile lui Cartojan cuprind bogate informații și din cîmpul literaturilor popoarelor din Sud-Estul Europei. Așa se explică de ce lucrările lui Cartojan au fost bine primite în țările balcanice; una din ele, și anume Erotocritul, *a fost chiar tradusă în grecește sub titlul:*

[1] Chiar așa, neterminată, această monografie ar merita să fie publicată într-un volum unitar, care ar cuprinde cam 22 capitole esențiale.

Οἱ ἄμεσες καί ἔμμεσες πηγές τοῦ Ἐρωτοκρίτου (Izvoarele directe și indirecte ale Erotocritului) *și publicată în revista* Τὸ Νέον Κράτος (v. Bibliografia, *nr. 25*).

Stăpîn pe amănunte, putea ajunge la perspectiva largă sintetică. În 1929 și 1938 apar cele două volume Cărțile populare în literatura românească, *intrate în perioada slavonismului (vol. I) și în perioada grecismului (vol II). Aceste volume constituiau opera de încoronare a activității de istoric literar a lui Cartojan.*

Greutatea cea mai mare pentru alcătuirea lor a fost faptul că nu se găseau monografii pentru toate textele populare care au circulat la noi. Multe din texte au fost descoperite și identificate de Cartojan, printre manuscrisele Bibliotecii Academiei, pentru prima dată, cu prilejul acelor sinteze. De aceea, contribuția lor este prea mare și greu de arătat în cadrul unui spațiu restrîns; totuși voi evidenția însemnătatea acestor sinteze din punctul de vedere al problemelor noi pe care le ridică.

Așa, de pildă, iconografia — arta și meșteșugul zugrăvirii icoanelor în biserică — este pusă într-o lumină cu totul nouă. Se constată că după apariția studiilor lui Cartojan, pentru înțelegerea picturii vechi bisericești nu este destul să ai pregătire artistică și cultura teologică necesară, dar trebuie să cunoști bine legendele populare, apocrife care au circulat în manuscrise în epoca veche a literaturii românești. Ele au exercitat o mare înrîurire asupra mentalității zugravilor, din mîinile cărora au ieșit scene zugrăvite, inspirate din Legenda lui Avgar (*vol. II, p. 139*), *din* Esopia (*vol. II, p. 266*), *din* Legenda Proclei și a viței de vie (*vol. II, p. 94*) *sau din pseudo-evanghelia lui Nicodim* (*vol. II, p. 78—79*) *etc.* (*v. și* Bibliografia, *A, nr. 8, 9, 26, 56*).

Într-o vreme cînd comparatiștii își mărgineau subiectele studiilor lor numai la literatura cultă a marilor scriitori, Gaston Paris le-a arătat greșeala ce o făceau de a nu-și fi extins cercetările și în domeniul poveștilor, legendelor și romanelor populare [1]. *Sintezele lui Cartojan ilustrează în modul cel mai convingător teoria învățatului romanist și medievist francez. El ne arată motive de origină veche orientală (din* Sindipa *și* Halima) *sau de origină talmudică (legendele apocrife ale Vechiului Testament), trecînd în folclorul occidental și în folclorul nostru.*

De cărțile populare s-au mai ocupat la noi B. P. Hasdeu (1879) și Moses Gaster (1883). Hasdeu s-a restrîns la un număr foarte mic de texte, la acelea transmise în cunoscutul Codice Sturdzanus. *M. Gaster a mărit numărul textelor studiate, dar cele vreo 69 manuscripte*[2] *de care dispunea în 1883 erau cu totul insuficiente pentru a trage concluzii cu privire la filiația textelor și la vechimea lor în literatura românească. Dovada au făcut-o sintezele lui Cartojan, care a descoperit pentru fiecare text în parte o versiune cu 60—120 de ani anterioară. Pe de altă parte, în timp ce prezentările lui Hasdeu și Gaster erau studii izolate și independente de evoluția întregii noastre literaturi, sinteza profesorului Cartojan*

---

[1] *Annales internationales d'histoire. Congrès de Paris, 1900,* 6-e section: *Histoire comparée des littératures,* Paris, 1901, p. 39—41.

[2] Dintre acestea, opt i le împrumutase poetul M. Eminescu. Vezi M. Gaster, *Literatura populară română,* București, 1883, p. 577—579, nr. 9, 21, 40, 41, 47, 50, 51, 52. Alexandru Elian, *Eminescu și vechiul scris românesc,* în *Studii și cercetări de bibliologie,* I (1955), p. 129—160.

este *prima lucrare care* încadrează literatura populară scrisă în dezvoltarea firească a literaturii românești. *Această încadrare nu o puteau face istoriile literare românești, decît pentru textele datate:* Alexandria *(1620)* și Varlaam și Ioasaf *(circa 1640).*

Pînă la Cartojan, nici o clasificare a textelor după conținut nu s-a făcut în mod rațional și nici nu se putea face, pentru că el a descoperit texte și legende noi. Apoi, alte texte se cunoșteau mai mult din titluri, căci nimeni nu descifrase conținutul lor din multele manuscripte vechi ale Academiei Române, pentru a le identifica.

Opera de maturitate a lui Cartojan o constituie cele trei volume din Istoria literaturii române vechi, *care se reeditează acum revizuită și completată sub raportul informației bibliografice. Ele cuprind desfășurarea literaturii noastre de la origini și pînă la epoca lui D. Cantemir, ultimul scriitor studiat fiind stolnicul Constantin Cantacuzino.*

De la prima înfățișare, volumele lui Cartojan ne aduc în minte marile opere asupra literaturii franceze alcătuite de învățații Gustave Lanson sau Joseph Bédier și Paul Hazard. Ca și la acestea, formatul este in folio, puțin practic ca volum de bibliotecă, dar propriu operelor de mare întindere și cu reproduceri fotografice de lux. Noutatea acestei sinteze nu stă în date, firește în bună parte cunoscute, ci în planul ei comparativ, urmărindu-se evoluția noastră literară în comparație cu evoluția literaturilor romanice, de o parte, și cu apropierea literaturii noastre de fondul de cultură bizantino-slav de altă parte. Ca metodă, sinteza lui Cartojan se deosebește de celelalte similare, prin precizarea izvoarelor la operele traduse în românește. El a reușit, apoi, să reîmprospăteze materialul, printr-o pătrundere directă a textelor și prin folosirea ultimelor publicații de specialitate. Separă elementele de erudiție, puse în bibliografia de la sfîrșitul fiecărui capitol, de partea de analiză literară și istorică, pe care o face stăruind mai mult asupra însușirilor artistice ale operelor. Pune amănuntele în cadrul unei idei generale, pentru a le da viață, cum, de pildă, în analiza cronicilor, cînd vrea să dovedească spiritul părtinitor al autorilor.

Un merit deosebit este (după cum am arătat) acela de a fi încorporat literatura populară beletristică în evoluția firească a literaturii românești. Această încorporare a fost făcută și pînă la el, de M. Gaster, în a lui Geschichte der rumänischen Litteratur[1], *dar numai bibliografic și descriptiv, în timp ce în sinteza lui Cartojan ea devine o realitate vie și organică, prin constatarea urmelor ce aceste lecturi au lăsat în sufletul cărturarilor de pe vremuri, prin constatarea a ceea ce mai trăiește în sufletul scriitorilor moderni (cazul lui I. H. Rădulescu, Al. Macedonski, Ion Pillat, M. Sadoveanu ș.a.) și prin adîncirea multor caractere particulare ale cărților populare.*

Prezentarea unui scriitor Cartojan o face după următorul plan metodic. Încredințat de interferența societate-spiritualitate în materie și de literatură, socotea că cele mai adînci sentimente și gîndiri umane sînt determinate nu numai de natura eului însuși, dar și de societatea în care s-au născut autorii, de timpul în care au trăit, precum și alte cauze neprevăzute care joacă un rol nu mai puțin important. Este o încadrare în istorie, metodă aplicată atunci în istoria literară mondială, care a precedat aplicarea concepției materialist-istorice și a metodei

[1] Publicată în *Grundriss der romanischen Philologie, II,* 1898, al lui Gröber.

dialectice din știința actuală a literaturii. În biografiile ce face scriitorilor, Cartojan urmărește condițiile lor ancestrale, factorii sociali și culturali care au contribuit la dezvoltarea individualității scriitorului.

După biografia astfel înțeleasă, trece la analiza operei. Aceasta, niciodată n-a fost socotită de el ca aparținînd numai trecutului, dar și prezentului și viitorului. Operele literare sînt veșnic vii prin formele nepieritoare ale artei cuvîntului, mereu dotate cu proprietăți active în ce privește exercitarea imaginației; mereu provocatoare de evocări sentimentale și de emoții estetice. Analizele care urmează, fie dintr-o cronică, fie dintr-o cazanie a lui Antim Ivireanu, fie dintr-un roman popular, scot în evidență sentimentul fundamental al scriitorului, arta unui portret, farmecul exprimării arhaice sau grația naivă a unor legende pioase; într-un cuvînt, Cartojan ajunge prin aceste analize să descopere sensul adînc omenesc al manifestărilor culturale și literare vechi. *Dotat cu mult gust și cu receptivitate literară, Cartojan încheie prezentarea scriitorului cu analiza elementelor de formă ale operelor, ceea ce numește el „limba și stilul" scriitorului. Este, deci, un plan clasic, lansonian, în această prezentare, dar, mai mult decît în caracterizările reci ale lui Lanson, cele ale lui Cartojan încălzesc, transmit viața însăși a textelor, iar simpatia cercetătorului pentru operă ne este comunicată în mod natural, într-o formă limpede și simplă, care farmecă.*

Reluînd discuția să amintim că un cercetător reproșa că „în marile controverse, N. Cartojan rămîne precaut și nehotărît"[1]*. Precaut, da; nehotărît, nu! Și, ca să documentez părerea mea, va fi destul să dau un singur exemplu, foarte elocvent, pentru că el arată atitudinile contrare a doi cercetători, mari amîndoi, N. Iorga și N. Cartojan, în fața aceleiași probleme: originea romanică, franceză, a baladei populare la sîrbi și la români. Mai întîi, Iorga discută problema originii baladei sîrbești cu prilejul venirii misiunii universitare franceze în România, în anul 1919.*

În consecință, într-un memoriu ocazional prezentat Academiei române[2]*, unde era primită oficial acea misiune, ajunge la concluzia că: „... balada sîrbească apare nu ca o creațiune specială poporului sîrbesc, ci ca un împrumut [...] după balada apuseană, de proveniență romanică, italiană și mai ales franceză". Marile epopei occidentale medievale s-au dezagregat — continuă Iorga — s-au descompus în părțile lor componente, de cîntece vitejești, și au trecut prin cruciați, din Franța și Spania, în Italia; din Italia au trecut în Peninsula Balcanică prin normanzi, care stăpîneau, în secolul al XII-lea, sudul Italiei și Regatul Siciliei. De la sîrbi au trecut apoi la români.*

În fața aceleiași probleme și în fața teoriei lui Iorga, pe care nu este cazul să o discutăm aici, N. Cartojan ia următoarea atitudine: „Desigur că în sine problema este foarte interesantă și ispititoare, dar ea presupune nu numai urmărirea baladei noastre populare în legătură cu balada populară sîrbească, ci mai ales studierea epicii populare sîrbești, clasarea ei în motive, compararea fiecărui motiv în parte cu toată producția epică a Occidentului medieval, o muncă uriașă, cu un material fluid, pentru care o viață de om nu știu dacă ar fi suficientă.

---

[1] Al. Procopovici, în *Dacoromania*, X, partea I, p. 91, recenzînd *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, a lui Cartojan.

[2] N. Iorga, *Locul românilor în dezvoltarea vieții sufletești a popoarelor romanice*, publicată, ultima dată, în *Istoria literaturii românești*, București, 1925, vol. I, ed. a II-a, p. 9—21, citatul la pag. 14.

De aceea prefer să mă întorc pe tărîmul mai sigur al literaturii scrise (adică al cărților populare — n.n., D.S.), unde cercetările sînt mai rodnice, fiindcă filiațiunea textelor se poate stabili, cu mai multă siguranță, datarea lor cu mai multă precizie și se poate urmări mai ușor drumul parcurs din literatura Occidentului."[1]

Intenționat am pus față în față cele două citate, pentru a se vedea deosebirea temperamentală a celor doi savanți: N. Iorga, mîndru de descoperirea lui ingenioasă, așa este de sigur de ipoteza enunțată, încît nici nu se mai gîndește cum ar fi posibilă, ca metodă, arătarea originii franceze a baladei sîrbo-române. Cartojan, fascinat de interesul problemei, dar cu rezerve în fața ipotezei, pînă la verificarea ei. După părerea lui, problema depășește forțele unei vieți omenești, fără să fie sigur de succes. Apoi o părăsește ca infructuoasă și atacă altă problemă — tot originea occidentală, dar nu a folclorului balcanic, ci a unor cărți populare scrise — pentru dezvoltarea căreia putea folosi argumente sigure.

Vedem în citatul din Cartojan un plan de lucru de amploarea celor realizate de medieviștii francezi Joseph Bédier și Edmond Faral, în cunoscutele lor studii: Les fabliaux, Les legendes épiques. Les sources latines des contes et romans courtois du moyen-âge, *cărți care ședeau continuu pe masa de lucru a lui Cartojan. De la acești maeștri ai istoriei literare franceze și ai criticii textuale, precum și de la eruditul bizantinolog român D. Russo, sfătuitorul multor dintre cercetătorii de atunci, a împrumutat el metoda de lucru, pasiunea pentru informația sigură și pentru amănuntul care luminează.*

Așa cum Bédier spunea, satisfăcut, că a reușit să spulbere acei idola libri *impuși opiniei științifice de un Benfey și de un Gaston Paris, luptînd contra teorici despre pretinsa origină indiană a legendelor europene și contra teoriei că epopeea franceză ar fi de origină germanică, produsul unei munci colective și anonime, așa și Cartojan a spulberat multe idei preconcepute, care se vînturau pe seama literaturii noastre vechi. El a documentat că pretinsa origine bogomilică a multor legende românești este falsă; a evidențiat valoarea estetică a literaturii noastre vechi, pe care cercetătorii anteriori lui o interpretau numai ca material cultural biografic; el a creat din studiul literaturii române vechi o adevărată specialitate, integrînd-o, prin problemele puse și metoda aplicată, în contextul literaturilor occidentale medievale și sud-est europene.*

Contribuțiile istorico-literare ale lui N. Cartojan au produs în lumea comparaților străini o adevărată revelație; ei s-au grăbit a împărtăși rezultatele cercetărilor profesorului român specialiștilor lumii și au pus revistele ce conduceau la dispoziția, fie a studiilor lui personale (Vezi Bibliografia, *A, nr. 9, 14, 19, 21, 24, 25, 27, 43, 44), fie a recenziilor care evidențiau înalta lor valoare științifică (vezi* Bibliografia, *C, nr. 13, 16, 17, 21, 28, 34, 38, 40, 41, 43, 47, 48, 52—62, 66, 37, 55, 59).*

Comparaților și istoricii literari francezi contemporani lui N. Cartojani l-au socotit ca un medievist, aproape unic în specialitatea sa. Dealtfel, el a lucrat, ca și Joseph Bédier, Edmond Faral, Paul van Tieghem ș.a. conform idei probității științifice, a documentării exhaustive, singurele care permit avansarea unor constatări și teorii noi.

Nicolae Condeescu, învățatul profesor universitar, el însuși un comparatist de seamă al nostru, decedat, spre paguba istoriei noastre literare, la 5 XII 1966,

---

[1] N. Cartojan, *Elemente occidentale în literatura românească veche*, curs litografiat, p. 100 — 101.

ne comunică asprele aprecieri critice făcute de Edmond Faral, profesor la Collège de France, istoricilor literari români, aflați atunci la Paris pentru specializare sau în țară. O singură persoană făcea excepție de la critica severului profesor francez: „Singurul d-voastră istoric literar serios — sfîrși Faral — este, după cîte cunosc, acel Cartojan care mi-a trimis mai anii trecuți niște studii despre Le Roman d'Alexandre, Le Roman de Troie *și* Fiore di virtù *în literatura d-voastră. Numai la el am întrezărit, prin puțina românească ce descifrez, o tratare amplă a problemelor și o urmărire perseverentă și norocoasă a căilor de acces literar de la noi spre Dunăre."*[1]

Cînd Cartojan a identificat izvorul romanului popular Erotocritul, *pe care cercetătorii anteriori îl credeau de origină cretană* (Ἐρωτόκριτος), *în romanul medieval francez* Paris et Vienne *(1478), revista* Byzantion *din Bruxelles, prin pana, cred, a bizantinologului Henri Grégoire (nota nu e semnată), a considerat această descoperire drept „une découverte qu'on peut, sans exagération, qualifier de sensationelle". În același an (1935), și în aceeași revistă de bizantinologie, profesorul universitar din Salonic — Mihail Lascaris — scria cu privire la izvorul literar al* Erotocritului *că: „Le problème des sources de poème n-a pas beaucoup avancé vers sa solution, malgré de travaux de Pavolini, de Krappe, de Mavrogordato" și sfîrșea prin a arăta importanța descoperirii lui Cartojan pentru studiul literaturii neo-eline.*

Micromonografiile lui Cartojan din sinteza Cărțile populare în literatura românească *(în mod special, volumul al II-lea, închinat cărților de proveniență grecească — 1938) au suscitat chiar în Grecia o înviorare a interesului pentru medievistica literară. Costas Kerofilas, cronicarul specialist în acest domeniu de la* Le Messager d'Athènes, *anunța apariția volumului lui Cartojan, subliniind valoarea lui științifică pentru literatura greacă: „La question de la littérature populaire grecque a été très peu etudiée en Gréce ..." ; de aceea Kerofilas aduce omagiul său de recunoștință lui Cartojan: „... le savant roumain qui rend si grands services non seulement à la littérature de son pays, mais aussi à la littérature grecque". Același merit recunoștea și N. Iorga volumului al II-lea din* Cărțile populare *— anume că el „a renouvelé l'étude des livres populaires non seulement chez les Roumains", subliniind că „le nombre des renseignements est énorme et leur présentation excellente".*

Punctul de vedere nou — și scump lui Cartojan, pentru că îl repeta convingător de cîte ori era necesar — a fost că literatura noastră medievală are contacte remarcabile și cu literaturile romanice italiană, franceză, spaniolă din Vestul Europei. Studiile Legendele Troadei, Fiore di virtù, Imberie și Margarona, Ceasornicul domnilor, Critil și Andronius *ș.a. dovedesc răspîndirea și cunoașterea pe teritoriul nostru a operelor literare occidentale ale unor Benoit de Sainte Maure, Tommaso Gozzadini, scriitori anonimi provensali, Antonio de Guevara, Baltasar Grácian. Această latură necunoscută, pentru luminarea căreia Cartojan a studiat mai multe veri în bibliotecile Occidentului, a fost apreciată elogios de alți comparatiști, de data aceasta specialiști în studiul literaturilor neolatine. Astfel, profesorul italian Carlo Tagliavini socotea că este o datorie profesională a romanistului a face cunoscute operele de medievistică literară ale lui Cartojan în cercuri științifice cît mai largi, care nu cunosc limba*

[1] N. Condeescu, în *Universul literar*, nr. 6/1945, p. 11.

română. Le-a recenzat repetînd adesea publicarea aprecierilor în revistele Archivum Romanicum, Studi rumeni, L'Europa Orientale *și* Giornale storico della letteratura italiana. *C. Tagliavini scoate în evidență cunoștința deplină a izvoarelor consultate, metoda precisă, stilul plăcut și vioi („piena conoscenza delle fonti, sicurezza di metodo, vivacità di stile"). Recenzînd* Cărțile populare ... *(vol. I, 1929) venite prin intermediul traducerilor slave, prof. Tagliavini scrie: „Il Cartojan era certo la persona piu adatta per intraprendere il faticoso tentativo di una sintesi" și continuă : „Tutti gli studiosi saranno grati al Cartojan per questa sintesi di inaprezzabile valore" („Cartojan era, desigur, persoana cea mai autorizată să întreprindă tentativa grea a unei sinteze ... Toți cercetătorii vor fi recunoscători lui Cartojan pentru această sinteză de o valoare mai mare decît orice preț").*

Unele lucrări Cartojan le-a publicat în limbi străine; una dintre acestea, Le modèle français de l'Erotokritos, poème crétois du XVII-ème siècle, *a fost tradusă și publicată în greceşte. Henri Grégoire, recenzînd studiul în limba greacă, scrie, între altele, că profesorul român este un erudit cu o lectură imensă și cu o metodă perfectă („érudit d'une lecture immense et d'une méthode parfaite").*

Prin anii 1942—1943, după ce publicase și primele două volume din Istoria literaturii române vechi, *Cartojan era socotit în lumea cercetării științifice europene cel mai strălucit istoric al literaturii române vechi, totodată unul din cei mai reprezentativi comentatori ai culturii și civilizației vechi de la hotarele Europei de est: „il più illustre storico vivente della letteratura romena antica... ; Quest'opera* (Istoria literaturii române vechi—*n.n.*, D.S.), *completerà quella sulla letteratura popolare romena* (Cărțile populare ... *vol. I—II) e darà così la visione generale della letteratura, popolare e culta, di quella nazione che di confini dell'oriente europeo ha lottato* nei *secoli e lotta tuttora per salvare la sua e la nostra civiltà. Di questa civiltà il Cartojan e bene uno degli nomini più rappresentativi" (Mario Ruffini).*

În anul 1945, Academia Română, în adunare generală, anunță pierderea savantului ei membru, care „rămăsese singurul erudit în domeniul literaturii vechi românești". Secretarul general care anunța decesul adăuga: Cartojan „și-a creat un drept la recunoștința țării pentru contribuția prețioasă la lărgirea, peste hotare, a bunului renume al științei românești".

La 28 mai 1946, profesorul Iorgu Iordan ocupa locul de academician rămas liber prin moartea lui Cartojan. În discursul de recepție, noul academician, el însuși un savant de reputație mondială și cu o impresionantă meticulozitate metodică în lucrările sale, prindea cu mare precizie nota particulară a înaintașului: „Nicolaie Cartojan era un filolog autentic, nu numai prin obiectul și metoda cercetărilor sale, ci și prin acribia împinsă pînă la ultimele limite (. . .) Căuta, răscolea și revenea mereu, spre a se convinge că a spus tot ce se poate spune și cît mai bine cu putință privitor la problema în discuție. De multe ori făcea să întîrzie apariția chiar a unei lucrări date deja la tipar, și aceasta, de teama că n-a epuizat subiectul subt raportul informației sau al materialului."

Prin toate aceste calități, care au dat o strălucire caracteristică activității lui bogate, N. Cartojan cîștigase locul de frunte în istoria literară românească, care îi va cinsti cu pietate memoria, dar va regreta și mai mult pierderea lui prematură.

DAN SIMONESCU

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

II. BIBLIOGRAFIE

A. OPERELE LUI N. CARTOJAN

Literatura veche

1 *Înrîurirea Alexandriei asupra literaturii populare*, în *Convorbiri literare*, București, XLIV (1910), p. 602—614.

2 *Alexandria în literatura românească*. Lucrare premiată de Universitatea din București, cu premiul Hillel. Tipărită cu ajutorul Fundațiunii Universitare Carol I, București, Carol Göbl, s-r. Ioan St. Rasidescu, 1910, în 8°, VI + 102 p.

3 *De la românii din Serbia. O culegere de literatură populară*, în *Convorbiri literare*, București, XLVII (1913), p. 559—565.

4 *„Alexandria" (Codex Neagoeanus)*, în *Anuarul liceului I. Maiorescu (din Giurgiu) pe anul școlar 1919—1920*, București, Cartea Românească, 1922, p. 36—71 (ediția textului, nesemnat).

5 *Codex Neagoeanus*, în *Anuarul liceului I. Maiorescu din Giurgiu pe anul școlar 1920—21*, București, Cartea Românească, 1922, p. 33—53.

6 *„Alexandria" în literatura românească. Noui contribuții* (Studiu și text), București, Cartea Românească, 1922, IV + 123 p.

7 Universitatea din București, Facultatea de litere și filozofie, Seminarul de Istoria literaturii române. *Pagini de veche literatură românească, culese de I. Bianu și N. Cartojan*, București, Cartea Românească, 1921, 32 planșe.

8 *Legenda lui Avgar în literatura veche românească*, în *Convorbiri literare*, București, 57 (1925), p. 243—261 (și extras).

9 *La légende d'Abgar dans l'ancienne littérature roumaine*, în *Slavia*, Praga, V (1926—27), p. 201—202.

10 Arhivele Statului. Școala superioară de arhivistică și paleografie. *Album de paleografie românească (Scrierea chirilică)*, de I. Bianu și N. Cartojan, București, Cultura Națională, 1926, IV p. + XXXI planșe.

11 *O punere la punct*, în *Convorbiri literare*, București, LX (1927), p. 397—398.

12 *Legendele Troadei în literatura veche românească*, Academia Română, *Memoriile secțiunii literare*, București, s. III, t. III, (1925), p. 57—74 + III p. (résumé și extras).

13 *Fiore di virtù în literatura românească*, Academia Română, Mem. secț. lit., București, s. III, t. IV (1928—29), p. 85—107 și VII planșe (și extras).

14 *„Fiore di Virtù" dans la littérature roumaine*, extrait de *l'Archivum Romanicum*, XII (1928), (Léo S. Olschki), Genève, in-folio mic, p. 501—514.

15 Arhivele Statului. Școala superioară de arhivistică și paleografie. *Album de paleografie românească (Scrierea chirilică)*, de I. Bianu și N. Cartojan, ediția a II-a, București, Ed. Socec, 1929, XXXV planșe.

16 *Cărțile populare în literatură românească*, vol. I: *Epoca influenței sud-slave*, Editura Casei Școalelor, București, 1929, VIII + 271 p. + XV planșe + 3 p.

17 *Cel mai vechi zodiac românesc: Rujdenița Popei Ion Românul (1620)*, în *Dacoromania*, Buletinul Muzeului limbii române, V (1927—1928), Cluj, 1929, p. 584—601 (și extras).

18 *Prelegeri pedagogice. Cărțile populare și importanța lor pentru folclorul românesc*. Conferință rezumată în *Școala română*, București, XXXVI (mai—iunie, 1931), p. 36—37.

19 *Livres populaires roumains-traduits du slave*, extras din *Sbornic, praci I. Sjezdu slovanskych filologú v Praze 1929*. Svazek II *(Recueil des travaux du I-ér congrès des philologues slaves à Praha en 1929*, tome II-e), Praga, 1931, în 8°, 8 p.

20 *Ceasornicul Domnilor de N. Costin și originalul spaniol al lui Guevara*, în *Revista istorică română*, București, III (1933), p. 159—171, 334—346. Sfîrșitul a urmat în *Cercetări literare*, IV. Vezi mai jos nr. 33 și 35.

21 *Les premiers elements occidentaux dans la littérature roumaine*, extrait de la *Revue de littérature comparée*, année 1934, Paris, 1934, în 8°, 20 p.

22 *Poema cretană „Erotocrit" în literatura românească și izvorul ei necunoscut*, Academia Română, *Mem. secț. literare*, s. III, t. VII, București, Monit. Of. și Imprim. Statului, 1935, în 8°, 60 p. + XII planșe.

22(a) *Traducerea Sf. Scripturi în românește, pînă la Biblia lui Șerban*, în *Universul*, 52 (1935), nr. 117, p. 8.

23 *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Pașa și vitejiile românești*, extras din volumul omagial *Fraților Alexandru și Ion Lăpădatu*, M. O., Imprimeria Națională, București, 1936, în 8°, 10 p. + III planșe.

24 *Le modèle français de l'„Erotocritos". Poème crétois du XVII-e siècle*, extrait de la *Revue de littérature comparée*, avril-juin 1936, Paris, Boivin et C-ie Libr. Edit. <1936>, în 8°, 31 p.

25 Οἱ ἄμεσες καὶ ἔμμεσες πηγὲς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Publicată în revista din Atena Τὸ Νέον Κράτος, dec. 1937, p. 362—375 și ian. 1938, p. 92—107.

26 *Iconografie populară românească. Mîntuitorul și vița de vie*, în *Artă și tehnică grafică*. Bul. Imprim. Stat, caietul nr. 1, București, sept. 1937, p. 13—16 (și extras).

27 *Les romans courtois et les romans d'aventures dans le Sud-Est européen et surtout dans la littérature roumaine*, în *Bulletin of the international committee of historical sciences* (Eighth international congres of historical sciences, Zürich, 1938), Paris, vol. X (1938), p. 615—616.

28 *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II: *Epoca influenței grecești*, cu 15 planșe afară din text, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II", 1938, în 8°, 450 p. + XV planșe.

29 *Avant-propos* <București 1938>, în 8°, VIII p. Pentru volumul II, din *Cărțile populare*, exemplare destinate a fi trimise în străinătate.

30 *Zapisul lui Adam*, în *Artă și tehnică grafică*. Bul. Impr. Stat., Caietul, nr. 3, București, martie 1938, p. 9—11 + 1 fotocopie afară din text (și extras).

31 *Colindele cu steaua*, în *Artă și tehnică grafică*, Bul. Impr. Stat., București, Caietul nr. 6, dec. 1938—martie 1939, p. 7—11 + 1 pl. afară din text (și extras).

32 Arhivele Statului, Școala de arhivistică, *Album de Paleografie românească (Scrierea chirilică)*. ed. a III-a de I. Bianu și N. Cartojan, București, Cartea Românească, 1940, 12 p. + XLIV planșe (p. 5—10: *Orientări în paleografia chirilică*).

33 *Ceasornicul Domnilor de N. Costin și originalul spaniol al lui Guevara*, în *Cercetări literare*, București, IV (1940), p. 1—21.

34 *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II", 1940, in-folio, 95 p.

35 *Ceasornicul Domnilor de N. Costin și originalul spaniol al lui Guevara*, extras din *Revista istorică română*, III și din *Cercetări literare*, IV, București, M.O. Impr. Naț., 1941, în 8°, 1. f. (titlul) + 47 p. + 4 planșe.

36 *Pagini din literatura românească veche. O cronică anonimă despre C. Brîncoveanu*, în *Cele trei Crișuri*, București, XXII (1941), p. 53—56.

37 *Istoria literaturii române vechi*, vol. II. *De la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Șerban Cantacuzino și D. Cantemir*, Fundația pentru literatură și artă, București, 1942, in-folio, p. 89—178.

38 *Un grande erudito romeno a Padova: Lo „Stolnic" Constantin Cantacuzino*, București, 1943, în 4°, 93 p. + 10 planșe în afară de text, în colaborare cu Ramiro Ortiz (ale lui N. Cartojan: *Lo „Stolnic" Constantin Cantacuzino*, p. 7—26 și *L'attività dello „Stolnic" Constantin Cantacuzino*, p. 67—87).

39 *Stolnicul Constantin Cantacuzino* (viața și opera), în *Stolnicul Constantin Cantacuzino, Istoriia Țării Rumânești...* Ediție de pe un manuscript necunoscut, îngrijită și comentată de N. Cartojan și Dan Simonescu, Edit. Scrisul Românesc, Craiova < 1944 >, p. III—XXXVI,

40 *Epoca lui Brîncoveanu*, în *Revista Fundațiilor regale*, București, XI (oct. 1944), p. 144 — 158.

41 *Istoria literaturii române vechi*, vol. III. *Cronicarii moldoveni. Epoca lui Șerban Cantacuzino și a lui Const. Brîncoveanu*, Fundația Regală, București, 1945, in-folio, p. 175—273.

42 *Costin Miron. Costin Nicolae*, în *Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani*, vol. XI, p. 652.

43 <Colaborare pentru literatura românească la *Répertoire chronologique des littératures modernes, publié par la commission internationale d'histoire littéraire moderne*, sous la direction de Paul van Tieghem, Paris, E. Droz, 1937>.

44 *Nuovi contributi di ricerche sul poema cretese „Erotokritos" e sulle sue fonti italiane*, în *Cultura Neolatina*, vol. IV—V (Modena, 1944—1945), p. 122—132. Lucrare scrisă în mai 1943, dar publicată postum de învățatul istoric literar și romanist italian Angelo Monteverdi (1886—10 iulie 1967).

Cursuri universitare

(litografiate)

45 *Elemente occidentale în literatura veche românească*. Curs ținut în anul 1926—1927, Editat de dr. D. Mazilu după note luate la curs. In 4°, 1 f. titlul + 264 + 6 p. nenumerotate.

46 *Istoria literaturii române vechi. Curs predat de dl. prof. N. Cartojan anul I (preparator)*, 1930—31. Am văzut un exemplar la prof. Ecat. Băjan (Cimpulung Muscel).

47 Facultatea de litere și filosofie București. Curs de istoria literaturii române vechi. *Literatura românească în sec. al XVII-lea*. București, 1930—1931. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, în 4°, 516 p.

48 Facultatea de litere și filosofie din București. *Curs de introducere in istoria literaturii române vechi pentru anul pregătitor* (1931—1932). Editat de Seminarul de istoria literaturii vechi, București, în 4°, 422 p.

49 Facultatea de litere și filosofie din București. *Literatura română în epoca lui Constantin Brîncoveanu*. Curs ținut în anul 1931—1932, editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, București, în 4°, 339 p.

50 Facultatea de litere și filosofie din București. *Curs de introducere în istoria literaturii române vechi pentru anul pregătitor* (1932—1933). Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, București, în 4°, 445 p.

51 Facultatea de litere și filosofie din București. *Epoca Fanarioților*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1932—1933, București, în 4°, 463 p.

52 Facultatea de litere și filosofie din București. *Începuturile literaturii române*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1933—1934, în 4°, 433 p.

53 Facultatea de litere și filosofie din București. *Literatura română în epoca marilor cronicari moldoveni*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1934—1935, în 4°, 632 p.

54 Facultatea de litere și filosofie din București. *Epoca lui Constantin Brîncoveanu*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1936—1937, București, în 4°, 343 p.

55 Facultatea de litere și filosofie din București. *Epoca Fanarioților*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1937—1938, în 4°, 408 p.

56 Facultatea de litere și filosofie din București. *Iconografie și folclor*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1937—1938, în 4°, 117 p.

57 Facultatea de litere și filosofie București. *Începuturile literaturii române*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1938—1939, în 4°, 430 p.

58 Facultatea de litere și filosofie din București. *Istoria literaturii române vechi în secolul al XVII-lea*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1939—1940, București, în 4°, 244 p.

59 Facultatea de litere și filosofie din București, *Literatura română în epoca marilor cronicari moldoveni*. Editat de Seminarul de istoria literaturii române vechi, 1940—1941, în 4°, 432 p.

60 Istoria literaturii române vechi. *Epoca lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brîncoveanu*. Curs predat în anul 1942—1943, în 4° (exemplarul văzut are numai 112 p.).

61 Universitatea din București. Facultatea de litere și filosofie. *Epoca lui Constantin Brîncoveanu*, 1942—1943, în 4°, 301 p.

Literatura modernă

62 *Soarta unei reviste literare în 1844: „Propășirea"*, în *Convorbiri literare*, București, XLI (1907), p. 197—204, 416—429.

63 *Un episod din istoria cenzurii în Moldova*, în *Convorbiri literare*, București, XLI (1907), p. 1211—1220. (Date privitoare la *Dacia literară* și *Steaua Dunării*.)

64 *D. Bolintineanu, Scrisori din exil*, în *Neamul românesc literar*, Vălenii de Munte, I (1909), p. 463—471, 514—519; III (1911), p. 42—47, 61—64, 78—79, 316—320, 333—336.

65 *Un document privitor la surghiunul lui M. Kogălniceanu*, în N. *Convorbiri literare*, București, XLV (1911), p. 1231—1232.

66 *M. Kogălniceanu. Copilăria*, în *Convorbiri literare*, București, XLVII (1913), p. 582—592.

67 *M. Kogălniceanu la Lunéville*, în *Convorbiri literare*, București, XLVII (1913), p. 713—721.

68 *Scrisori inedite de la N. Bălcescu și I. Ghica*, publicate și adnotate de N. Cartojan, București, Tip. Cooperativa, 1913, în 12, X + 61 p.

69 *O revistă literară în 1851 (România literară)*, în *Drum drept*, București, I (1913), p. 141—146.

70 *Surghiunul lui M. Kogălniceanu la mănăstirea Rîșca*, în *Convorbiri literare*, București, XLIX (1915), p. 40—45.

71 *Kogălniceanu și Societatea de Arheologie și istorie veche a Nordului*, în *Drum drept*, revistă literară săptămînală, fostă *Ramuri*, Craiova-București, X (12 februarie 1915), p. 35—37.

72 *Pribegia lui M. Kogălniceanu în Bucovina la 1848*, în *Lui Ion Bianu amintire din partea foștilor și actualilor funcționari ai Academiei Române, la împlinirea a șase zeci de ani*, București, Carol Göbl, 1916, p. 59—68.

73 *Călătoria lui Kogălniceanu în Spania*, în *Anuarul Gimnaziului „Ion Maiorescu" din Giurgiu, pe anul școlar 1918—19*, București, Tip. Convorbiri Literare, 1919, p. 47—62; de la p. 55 — 62 *Note asupra Spaniei*, manuscript inedit al lui M. Kogălniceanu (și extras).

74 *Un proiect de falanster în Moldova la 1840*, în *Convorbiri literare*, București, LI (1919), p. 722—729.

75 *Mihail Kogălniceanu la Paris în 1846*, extras din *Flamura* (Craiova), 1925, în 8°, 12 p. (Același articol din *Omagiu lui Mihail Dragomirescu*, v. nr. 81.)

76 *Breve storia della letteratura romena*. Traduzione di A. Pernice del manoscritto originale, Roma, 1926, în 8°, 33 p. (Publicazioni dell „Istituto per l'Europa orientale", Roma, Prima serie IX.)

77 *Documente noi privitoare la suprimarea „Propășirii"*, în *Revista istorică*, Vălenii-de-Munte (1926), p. 341—346.

78 *Mihail Kogălniceanu*, București, Tipografia I. S. Văcărescu, 1926, în 12°, 39 p. (Publicațiunile Casei Școalelor, Muzeul Pedagogic. Texte pentru conferințe cu proiecțiuni luminoase, nr. 5.)

79 *Contribuțiuni privitoare la originile liricii românești în Principate*, extras din *Revista filologică*, anul I (1927), Cernăuți, *Glasul Bucovinei*, 1927, p. 189—206 + 1 planșă.

80 *Alăuta românească*, în *Omagiu lui I. Bianu din partea colegilor și foștilor elevi*, București, 1927, p. 109— 136 și 3 fotografii afară din text.

81 *M. Kogălniceanu la Paris în 1846*, în *Omagiul lui Mihail Dragomirescu*, București, Tipografiile Unite, 1928, in-folio, p. 519—526 (același articol ca în extrasul de sub nr. 75).

82 *Pensionatele franceze din Moldova în prima jumătate a veacului al XIX-lea*, în *Omagiu lui Ramiro Ortiz cu prilejul a douăzeci de ani de învățămînt în România*, București, 1929, p. 67—75.

83 *Kogălniceanu ca literat*, în Fundația Culturală Mihail Kogălniceanu, *Ciclul de conferințe ținute la Radio București în februarie 1935* (București), 1936, p. 15—20.

84 *M. Kogălniceanu la Lunéville*. II. *M. Kogălniceanu la Berlin*, în *Arhiva românească*, editată de Fundația culturală Mihail Kogălniceanu, București, Cartea românească, III (1939), p. 21—41 (și extras).

85 *Întoarcerea lui Kogălniceanu în țară*. Corespondență inedită privitoare la copiii lui M. Sturdza și la M. Kogălniceanu, în *Arhiva românească*, editată de Fundația culturală Mihail Kogălniceanu, București, Cartea românească, IV (1940), p. 3—22. La sfîrșit: „va urma" (și extras).

86 *Operele lui Kogălniceanu în timpul studiilor la Berlin*, în *Arhiva românească*, editată de Fundația culturală Mihail Kogălniceanu, București, Cartea românească, V (1940), p. 5—23 (și extras).

87 *Arhiva românească*, în *Arhiva românească*, editată de Fundația culturală Mihail Kogălniceanu, București, Cartea românească, S.A., VI (1941), p. 7— 14 (și extras).

88 *Mihail Kogălniceanu. Activitatea literară*, în *Analele Acad. Rom., Mem. secț. lit.*, s. III, t. XI (1941—42), p. 23—84 + VII planșe (și extras).

Didactice

89 *Carte de limba română pentru clasa I secundară de băieți și fete.* Ediția I. Editura Națională S. Ciornei, București, 1929, în 8°, V + 320 + VIII p. (în colaborare cu Const. Damianovici).

90 *Carte de limba română pentru clasa a II-a secundară de băieți și fete.* Ediția I. Editura Națională S. Ciornei, București, 1929, în 8°, 395 + X p. (în colaborare cu Const. Damianovici).

91 *Carte de limba română pentru clasa a III-a secundară de băieți și fete.* Ediția I. Editura Națională S. Ciornei, București, 1929, în 8°, 447 p. (în colaborare cu Const. Damianovici).

92 *Carte de limba română pentru clasa I a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1935, în 8°, 220 p. (în colaborare cu I.A. Rădulescu-Pogoneanu).

93 *Carte de limba română pentru clasa a II-a a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1935, în 8°, 311 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

94 *Carte de limba română pentru clasa a III-a a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1935, în 8°, 406 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

95 *Carte de limba română pentru clasa a II-a a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1942, în 8°, 361 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

96 *Carte de limba română pentru clasa a III-a a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1942, în 8°, 415 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

97 *Carte de limba română pentru clasa a IV-a a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1938, în 8°, 299 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu). Ediția I, în 1935.

98 *Carte de limba română pentru clasa a VI-a a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1938, în 8°, 638 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu).

99 *Carte de limba română pentru clasa I a școalelor secundare* (licee, gimnazii, școale normale, seminarii). Editura Scrisul românesc, Craiova, 1938, în 8°, 251 p. (în colaborare cu I. A. Rădulescu-Pogoneanu). Ed. a II-a.

100 *Reforma programelor de limba română*, în *Adevărul*, 24 iunie 1933. Polemică cu M. Dragomirescu.

101 *Studiul literaturii naționale în liceu*, în *Școala secundară*, revistă pentru progresul pedagogic și tehnic al cărții de școală. Editată de *Scrisul românesc*, Craiova, septembrie 1935, p. 14—15.

102 *Despre un Abecedar turco-român*, în *Arhiva Dobrogei*, II (1919), p. 73—76 (gramatica învățătorului Const. Petrescu, tipărită la Rusciuk (Ruse) în 1874).

Publicații conduse. Ediții de texte

103 Facultatea de litere din București. Seminarul de istoria literaturii române (epoca veche). *Contribuții privitoare la istoria literaturii române*, cu o precuvîntare de N. Cartojan, București, Cultura națională, 1928, 35 p. (Precuvîntarea la p. III—IV.)

104 P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor adunate din gura poporului.* Ediție comentată de N. Cartojan. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova, 1932, în 4°, 265 p. (p. 3—53, introducere-studiu).

105 M. Kogălniceanu, *Opere.* Ediție comentată de N. Cartojan. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova <1930>, în 4°, 260 p. (p. 3—36, introducere-studiu).

106 M. Kogălniceanu, *Scrieri și discursuri,* comentate de N. Cartojan, profesor universitar. Ediția a II-a. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova, 1936, în 4°, 261 p. (p. 3—40, introducere-studiu).

107 Facultatea de litere din București, Seminarul de istoria literaturii române (epoca veche). *Cercetări literare,* publicate de N. Cartojan, M.O. Imprimeria Națională, București, I (1934), în 8°, VIII + 176 p.; vol. II (1936), X + 199 p.; vol. III (1939), XXI + 381 p.; vol. IV (1940), XVI + 313 p.; vol. V (1943), X + 281 p.

108 Precuvîntare. *Cercetări literare,* București, I (1934), p. V—VIII. Programul publicației.

109 Precuvîntare. *Cercetări literare,* București, II (1936), p. V—VII. Organizarea catedrei.

110 P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor.* Ediția a II-a. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova, 1939, în 8°. (Conține în plus, față de ediția I, basmele *Voinicul cel fără de tată, Făt-Frumos cu părul de aur.*)

111 Precuvîntare. *Cercetări literare,* București, III (1939), p. V—VII. Prezentarea colaborărilor.

112 *Cronica Cursului și a Seminarului de istoria literaturii române vechi,* în *Cercetări literare,* București, IV (1940), p. VII—VIII.

113 Precuvîntare în *Cercetări literare, București,* V (1943), p. VII—VIII. Prezentarea colaborărilor.

114 *Pro Patria,* în *Cercetări literare,* București, V (1943), p. IX—X. Necroloagele a patru studenți morți în război. Vezi și nr. 136.

115 Th. Șerbănescu, *Poezii alese,* cu introducere de I. Petrovici și N. Cartojan. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova (fără an) <1942>, în 4°, 178 p. (p. 3—9, introducerea lui N. Cartojan).

116 *Poezii populare de la românii din Valea Timocului,* culese de C. Sandu-Timoc. „Clasicii români comentați. Editura Scrisul românesc, Craiova (fără an) <1943>, în 4°, 352 p. (p. 3—23: *Poezia populară a românilor din Valea Timocului,* de N. Cartojan, a apărut și ca articol în *Timocul,* X, caietul IV, 1943, p. 59—65).

117 *Texte de literatură veche românească.* Colecție îngrijită de prof. N. Cartojan, membru al Academiei. Nr. 1, Mitropolitul Varlaam *Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc,* ediție pregătită de N. Cartojan (rămasă în corectură-pagini la moartea profesorului și anunțată cu acest titlu pe coperta de la *Legenda lui Afrodițian.* Corectura-paginilor se află la prof. dr. Emil Turdeanu, Paris.

118 *Texte de literatură veche românească.* Nr. 2. Dan Simonescu, *Legenda lui Afrodițian Persul,* București, Casa Școalelor, 1942 în 8°, 31 p. + XIV planșe. Cu prefață de N. Cartojan, 6, p. 3—4.

119 *Texte de literatură veche românească.* Nr. 3. Ion Const. Chițimia. *Cronica lui Ștefan cel Mare* (versiunea germană a lui Schedel), București, Casa Școalelor, 1942, în 8°, 74 p. + XXIII planșe. Cu *Prefață* de N. Cartojan, la p. 5—6.

120 *Texte de literatură veche românească.* Nr. 4. Al. Rosetti, profesor la Facultatea de litere din București, *Scrisori românești din Arhivele Bistriței (1592—1638).* București, Casa Școalelor, 1944, în 8°, 94 p., cu 22 planșe afară din text.

121 M. Kogălniceanu, *Scrieri și discursuri,* comentate de N. Cartojan, ediția a III-a definitivă, „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, Craiova (f.a.), (1944), în 8°, 273 p.

122 P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor adunate din gura poporului*, ediția a III-a. „Clasicii români comentați". Editura Scrisul românesc, S. A. Craiova (f.a.) <1945>, în 8°, 296 p.
Stolnicul Const. Cantacuzino, v. mai sus nr. 39.

Comemorări. Necroloage

123 *Cuvîntare. În Sărbătorirea Profesorului Ion Bianu la Universitatea din București, în ziua de 7 ianuarie 1928.* București, Cultura națională, 1928, p. 24—26.
124 † *I. Bianu*, în *Revista istorică română*, București, IV (1934), p. 429—430.
125 † *Ion Bianu*, în *Cercetări literare*, București, II (1936), p. VIII—X.
126 *Dr. M. Gaster's Activity in the Field of Roumanian Language, Literature, and Folk-Lore*, în *Occident and Orient... Gaster Anniversary volume*, London, 1936, in-folio, p. 15—20.
127 *Ovid Densusianu*, în *Cercetări literare*, București, III (1939), p. IX—XIII și o fotografie a lui O. Densusianu.
128 *Ștefan Glixelli*, în *Cercetări literare*, București, III (1939), p. XVIII—XXI (cu portretul lui St. Glixelli).
129 *D. Russo*, în *Cercetări literare*, București, III (1939), p. XIV—XVII și o fotografie a lui D. Russo.
130 *Amintirea profesorilor: Ovid Densusianu, D. Russo, Ștefan Glixelli*, București, 1939, în 8°, p. IX—XXI (extras din *Cercetări literare*, III, 1939).
131 *N. Drăganu*, în *Cercetări literare*, București, IV (1940), p. XIII—XIV.
132 *N. Iorga*, în *Cercetări literare*, București, IV (1940), p. XV—XVI.
133 *Hertvich Jarnik*, în *Cercetări literare*, București, IV (1940), p. XI—XII.
134 *Drumuri padovane. Profesorul Ramiro Ortiz*, în *Cele trei Crișuri*, XXIV (iulie—august 1943), p. 140—142.
135 *Amintiri despre Gaster*, în *Anton Pann*, *„Povestea vorbii"*, ediția a II-a, completă și ilustrată cu o introducere de dr. M. Gaster. „Clasicii români comentați". Scrisul românesc, Craiova, f.a., <1945>. (Amintirile, semnate de N. Cartojan, la p. 15—20.)
136 *Pro Patria*, în *Convorbiri literare*, București, 76 (1943), p. 732—733: necroloage lui Miron Nedioglu, Traian Comșa, Ion Chiriuc, Niță Dumitru (*v.* mai sus nr. 114).

Recenzii și rapoarte. Diverse

137 Mario Roques, *Recherches sur les conjonctions conditionnelles* să, de, dacă, *en ancien roumain*, Erlangen, 1907, în *Convorbiri literare*, București, XLII (1908), p. 94—95.
138 N. Drăganu, *Catehisme luterane*, Cluj, 1922, în *Anuarul Institutului de Istorie națională din Cluj*, II (1923), București, 1924, p. 402—403.
139 Al. Rosetti, *Les Catéchismes roumains du XVI-e siècle*, Paris, 1922, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, II (1923), București, 1924, p. 403.
140 N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechi Molitvenic românesc*, Cluj, 1922, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, II (1923), București, 1924, p. 401—402.
141 Silviu Dragomir, *Românii din Serbia în sec. XII—XV*, București, 1922, în *Slavia*, Praga, III (1924—1925), p. 770—771.
142 Tache Papahagi, *Antologie românească*, București, 1922, în *Slavia*, Praga, III (1924—1925), p. 771.

143 Leca Morariu, *Războiul Troadei după Codicele Const. Popovici (1769)*, 1923, în *Slavia*, Praga, III (1924—1925), p. 771—772.

144 Ioan Bogdan, *Cronica lui Constantin Manasses*, traducere mediobulgară făcută de pe la 1350. Text și glosar. Publicare postumă, cu prefață de prof. I. Bianu, în *Slavia*, Praga, III (1924—1925), p. 172.

145 Jean Boutière, *La vie et l'oeuvre de Ion Creangă*, Paris, 1930, în *Revista istorică română*, București, I (1931), p. 310—312.

146 N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I: *Epoca influenței sud-slave*, București, 1929, în *Archivum Romanicum* (Léo S. Olschki, Genève), XVI (1932), p. 189—192, autorul nesemnat; expunere obiectivă a cuprinsului, pe capitole, în limba franceză.

147 Iavorskii Iulian, Я, значеніе и мѣсто закарпатыѧ въ общей схемѣ рускои письменности *(Importanța și locul Transcarpatiei în schema generală a literaturii rusești)*, Praha, 1930, în *Revista istorică română*, București, I (1931), p. 426—427. Idem, выѧ рукописныіе находки въ области старинной карпаторусскои письмености 16—18 BK. *(Noile descoperiri de manuscripte ale vechii literaturi a Rusiei subcarpatice în veacurile XVI—XVIII-lea)*, Praha, în 1931, în *Revista istorică română*, București, I, 1931, p. 427.

148 Mathias Murko, *La poésie populaire épique en Jougoslavie au début du XX-e siècle*, Paris, 1929, în *Revista istorică română*, București, III (1933), p. 81—83.

149 N. N. Condeescu, *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei*. Unul din primele romane franceze în limba noastră, București, 1931, în *Revista istorică română*, București, I (1931), p. 424—426.

150 Const. Solomon, *Biblia de la București (1688)*, Tecuci, 1932, raport pentru premiere, în *Analele Academiei Române, Dezbateri*, București, t. 53 (1932—1933), p. 84—86.

151 Emanoil Kriaras, Μελετκμαβα περι τας πηγὲς τοῦ Ἐρωτοκρίοτον, Atena, 1938, în *Cercetări literare*, București, III (1939), p. 349.

152 George Baiculescu, *Activitatea folcloristică a lui Nicolae Filimon* (București), 1941, *Raport*, în *Analele Academiei Române, Dezbateri*, București, t. 62 (1941—1942), p. 218—219.

153 <Scrisoare de mulțumire pentru alegerea sa ca membru corespondent al Academiei Române>, în *Analele Academiei Române*, tomul 50 (1929—1930), p. 19.

154 *În jurul unei recenzii*, în *Societatea de mîine*, II (1925), nr. 21—22, p. 379—381 (cu intervenția finală a lui G. Bogdan-Duică; acesta stinge polemica dintre V. Bogrea și N. Cartojan, referitoare la *Alexandria*, dînd dreptate acestuia din urmă).

Conferințe rostite la Radio

155 *Ion Neculce*, 29 oct. 1932.

156 *Un elev român la Padova*, 11 febr. 1930. Publicată în *Manuscriptum*, X (1979), nr. 3, p. 67—71.

157 *Scrisoarea din toiag*, 23 apr. 1933. — Despre N. Milescu.

158 *Începuturile literaturii românești*, 21 noiembrie 1933. (Manuscrisele lucrărilor de la nr. 155—158 se află în Arhiva Radiodifuziunii române. Vezi *Manuscriptum*, X (1979), nr. 3, p. 67, nota *

Lucrări postume

159 *Cărțile populare în literatura românească*. I. *Epoca influenței sud-slave*. II. *Epoca influenței grecești*. Cuvînt înainte de Dan Zamfirescu. Postfață de Mihai Moraru. Ediție ingrijită de

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Alexandru Chiriacescu. Editura enciclopedică română, București, 1974, 2 volume. Vezi și nr. 44 156.

160 *Discurs de recepție* <la Academia română, dar nerostit>, publicat de Gheorghe Mihăilă în *Manuscriptum*, V (1974), nr. 2, p. 134—145.

B. STUDII DESPRE N. CARTOJAN

Despre activitatea științifică a profesorului N. Cartojan s-a scris mult, în țară și în străinătate.

Sub „B" clasificăm studiile care privesc activitatea, concepția și metoda lui de lucru, în general. Sub „C" înregistrăm *selectiv* recenziile despre *principalele* lui opere.

B. 1 Gh. Agavriloaiei, *N. Cartojan* < *Necrolog* >, în *Ethos*, I (Iași—Alba Iulia, 1944), nr. 4.

2. I. C. Chițimia, *N. Cartojan, istoric literar*, în *Luceafărul*, VII (1964), nr. 7, 28 martie 1964, p. 4.

3 I. C. Chițimia, *N. Cartojan*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 15 (1966), nr. 3, p. 471—477.

4 Șt. Ciobanu, *Propunere*—raport, pentru alegerea lui N. Cartojan ca membru activ al Academiei Române, la Secțiunea literară, în *Analele Academiei Române, Dezbateri*, Tomul 61, 1940—1941, p. 171—174. Raportul este semnat și de C. Rădulescu-Motru și de M. Sadoveanu.

5 N. Condeescu, *Încă un cuvînt despre N. Cartojan*, în *Universul literar*, 54, 25 febr. 1945, nr. 6, p. 10—11. La p. 11: opiniile lui Edmond Faral despre N. Cartojan; nr. 7, 14 martie 1945, p. 6—7; nr. 8, 11 martie 1945, p. 6—7.

6 I. G. Dimitriu, *Nicolae Cartojan*, în *Orbis — Bulletin international de Documentation linguistique*, XIV (Louvain, 1965), nr. 2, p. 589—603.

7 N. Florescu, *Nicolae Cartojan, istoric literar*, în *Astra*, IV (Brașov, 1969), nr. 4, p. 12.

8 Acad. Iorgu Iordan, *Lingvistica românească*, București, 1946, p. 7—15. Academia Română „Discursuri de recepțiune", XXXIII.

9 Lăpedatu, Al., *Raportul secretarului general despre lucrările Academiei* în 1943—1944, în *Analele Academiei Române, Dezbateri*, t. 63 (1942—1943), p. 75 (numirea lui Cartojan „doctor honoris causa" al Universității din Padova).

10 Același, *Raport despre lucrările Academiei Române din 1943—1945*, în *Analele Academiei Române, Dezbateri*, t. 64 (1943—1945), p. 248—249 (caracterizarea activității cu prilejul morții sale).

11 Același <*Comunicare despre proiectul de discurs de recepție și cîteva scrisori autografe ale lui N. Cartojan*>, în *Analele Academiei Române, Dezbateri*, t. 65 (1945—1946), p. 27.

12 Mihăilă Gh., Chițimia I. C. ș.a., *Славянская филология в Бухарестском Университете (Filologia slavă în Universitatea din București)*, în *Romanoslavica*, Filologie, XVI, 1965, p. 269.

13 Angelo Monteverdi <*Necrolog*, fără titlu>, în *Cultura neolatina*, vol. IV—V (Modena, 1944—1945), p. 132; la sfîrșitul unui articol postum al lui N. Cartojan (vezi mai sus, nr. 44).

14 D. Murărașu, *Istoria literaturii române*, ed. a IV-a, București, 1946, p. 405—406.

15 Ion M. Negreanu, *Nicolae Cartojan*, în *Cronici literare*, Craiova, 1938, p. 179—183.

16 M<ario> R<oques>, <*Necrolog*, fără titlu>, în *Romania*, 68 (1944), p. 513.

17 Mario Ruffini, *Nicolae Cartojan*, extras din *La Rassegna italo-romena* (1943), nr. 4, 10 p.

18 Dan Simonescu, *N. Cartojan, evocare*, în *Gazeta literară*, nr. 42, 15 oct. 1962, p. 7.

19 Același, *Medievistica românească și vestul european*, în *Manuscriptum*, X (1979), nr. 3, p. 66—68.

20 Émile Turdeanu, *Problèmes sud-est européens dans l'oeuvre d'histoire littéraire du professeur N. Cartojan*, în *Buletinul Institutului român din Sofia*, I, București, nr. 1, 1941, p. 259—271.
21 Émile Turdeanu <*Necrolog*, fără titlu>, în *Revue des études slaves*, XXII (1946), p. 309—311.
22 Emil Turdeanu, *Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393), în literatura slavo-română*, București, 1946, p. 3 (despre *Cercetări literare*, vol. VI).
23 Emil Turdeanu, *Profesorul Nicolae Cartojan*, în *România* — New-York, noiembrie—decembrie 1959, p. 6—7 (n-am văzut articolul).
24 Ion Zamfirescu, *N. Cartojan*, în *Ramuri*, V (1 iulie 1968).

Istoria literaturii române vechi

C. 25 Șerban Cioculescu, în *Revista Fundațiilor*, VII (1940), nr. 9, p. 650—661.
26 I. Diaconescu-Tismana, în *Timpul*, 26 noiembrie 1942.
27 Alexandru Dima, *Studii de istorie a teoriei literare românești*, București, E.P.I., 1962, p. 180—182 (problema periodizării literaturii române vechi).
28 Jindra Huskova, în *Časopis pro moderní filologii*, XXVII (1945), nr. 2, p. 212.
29 Șt. Pașca, în *Dacoromania*, XII, 1948, p. 241.
30 Al. Procopovici, în *Dacoromania*, X, partea I-a, București (1941), p. 89—91.
31 Dan Simonescu, în *Arhiva românească*, V (1940), p. 345—349.
32 Același, în *Balcania*, VII, partea I-a (1944), p. 201—204 (în limba franceză).
33 Scarlat Struțeanu, în *Ramuri*, Craiova, 1943, aprilie—mai, p. 158—164.
34 Carlo Tagliavini, în *Archivum Romanicum*, XXIV (1940), p. 324—329.
35 Mircea Tomescu, în *Preocupări literare*, V (1940), p. 439.
36 Dragoș Vrînceanu, în *Curentul*, 20 iunie 1940.

Cărțile populare, I, II (1929, 1938)

37 I. C. Chițimia și Dan Simonescu, *Cărțile populare în literatura românească*, București, E.P.L., 1963, vol. I, p. XI—XII (vezi și indicele, sub voce *Cartojan, N.*).
38 Costas Kerofilas, în *Le Messager d'Athènes*, 60, nr. 5278, 18 mai 1939, p. 1 (despre vol. al II-lea).
39 Mircea Eliade, în *Revista Fundațiilor*, VI (1939), nr. 4, p. 132—147 (mai mult decît o recenzie: arată transformarea elementelor mitice și religioase în elemente epice, apoi cum se despersonalizează personajele).
40 Nina Façon, în *Archivum Romanicum*, XXIV (1940), nr. 2—3, p. 319—324.
41 Gáldi, L., în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, VII (1941), fasc. 1—3, p. 345—350.
42 Vasile Grecu, în *Codrul Cosminului*, vol. X (1936—1939), p. 615—621.
43 Vasile Grecu, în *Südost Forschungen*, V (1940), Heft 2—3, p. 695—697.
44 N. Iorga, în *Revue historique du Sud-est européen*, XVI (1939), p. 184—185.
45 Aurelian Sacerdoțeanu, în *Revista Arhivelor*, III, 2 (1939), p. 393—394 (recenzia vol. al II-lea).
46 Dan Smîntînescu, în *Convorbiri literare*, 72 (1939), p. 355—359.
47 N. G. Svoronos, în τὸ νέον Κράτος iunie 1939, p. 409—412.
48 Carlo Tagliavini, în *Studi rumeni*, IV (1930), p. 195—199; repetată în *Giornale storico della letteratura italiana*, 95 (1930), p. 132—137.
49 Gh. Vrabie, în *Gîndirea*, XVIII (1939), p. 163—167 (despre vol. al II-lea).
50 Vasile Bogrea, în *Dacoromania*, I (1920—1921), p. 453—459.

51 Vasile Bogrea, în *Societatea de mîine*, II (1925), p. 69—71 (sub titlul *Răspuns la un „răspuns"*).

52 Carlo Tagliavini, în *L'Europa orientale*, III (1923), p. 844.
Pentru alte recenzii vezi *Cercetări literare*, I (1934), p. 144, nr. 223; II (1936), p. 155, nr. 195; IV (1943), p. 261, nr. 146; V (1943), p. 264, nr. 167. «Alexandria», 1910, 1922.

Poema cretană „Erotocrit", 1935

53 M. Lascaris, în *Byzantion*, X (1935), p. 717—721.

54 Același, *Deux importantes découvertes dans le domaine de la littérature crétoise, II. La source française de l'Erotocritos*, în *Le Messager d'Athènes*, 50 (1935), no. 4132, 14 Juillet, p. 1.

55 *Découverte de la source de l'Erotokritos*, în *Byzantion*, X (1935), p. 392 (nesemnat).
Alte recenzii semnalate în *Cercetări literare*, III (1939), p. 341—342, nr. 185—186.

Fiore di virtù, 1928

56 Carlo Tagliavini, în *Archivum Romanicum*, XII (1929), p. 501—514; în *Giornale storico della letteratura italiana*, 92 (1928) p. 361; repetată în *Studi rumeni*, III (1929), p. 176—181.

Legendele Troadei, 1925

57 Carlo Tagliavini, în *Giornale storico della letteratura italiana*, 88 (1926), p. 159—161; repetată în *Studi rumeni*, III (1928), p. 173—175.

Cel mai vechi Zodiac, 1929

58 Carlo Tagliavini, în *Studi rumeni*, IV (1927—1928), p. 132.

Pagini de veche scriere rom., 1921

59 Carlo Tagliavini, în *L'Europa orientale*, III (1923), p. 845.

Album de paleografie, 1926, 1929, 1940

60 M<ario> R<oques>, în *Romania*, 60 (1931), p. 462.

61 Carlo Tagliavini, în *Studi rumeni*, I (1927), p. 152.

Colecția „Clasicii români comentați"

62 Fritz Valjavec, în *Südost-Forschungen*, V (1940), p. 1025.

63 N. Cartojan: *Clasicii români comentați*. Ed. Scrisul românesc, Craiova, în *Adevărul literar și artistic*, 18 (1937), nr. 864, 27 iunie, p. 15 (despre N. Cartojan, editor, la începutul articolului; restul, despre Victoria Ghiacioiu, editoare a operei lui C. Negruzzi).

64 Lector <= Teofil Bugnariu>, în *Patria*, XII, Cluj, 4 august 1930, p. 2 (despre M. Kogălniceanu, *Opere*).

65 Al. Gh. Iordan, în *Epoca*, nr. 447, 30 iulie 1930, p. 2 (despre M. Kogălniceanu, *Opere*).

Cercetări literare, 1934, 1936

66 F(ritz) V(aljavec), în *Südost-Forschungen*, V (1940), Heft 2—3, p. 707.
Alte recenzii sînt semnalate în *Cercetări literare* II (1936), p. 150, nr. 155; III (1939), p. 336, nr. 140; IV (1940), p. 268, nr. 176.

INDICE DE NUME

A

Abaza-paşa: 283, 292, 428.
Abgar al IX-lea (Bar Ma'nu): 212, 213.
Abrami, Giovanni: 406.
Abramios, Ican (parchul ~): 377, 380.
Adamescu, Gheorghe: XII.
Adenet le Rci: 16.
Adorno Valarga, Maricara: 126, 377.
Adrian: 310, 375, 397, 491.
Adrian (ieromonahul ~, sec. al XVII-lea): 216.
Agapet (teolog creştin): 382.
Agathias (istoric bizantin): 12.
Agavrilcaiei, Gh.: V, 548.
Agura: 44, 45.
Agyafalva, Gergely (Grigore) Sándor de: 185, 189.
Aimon de Varenne: 16.
Akropolites, George: 11.
Albala, Radu: 519.
Albanie Albanes: v. Albanius Albanesius.
Albanius Albanesius: 482.
Albéric de Besançon (Briançon): 133.
Albrecht al V-lea (principe al Bavariei): 50.
Alecsandri, Vasile: 259, 479.
Alexandra (fiică a postelnicului Constantin Cantacuzino): 433.
Alexandre: 16.
Alexandru (al II-lea Mircea): 96, 103.
Alexandru cel Bun: 33, 35, 40, 41, 47, 58, 61, 84, 194, 216, 233, 253, 257, 258, 264, 271, 325, 336, 377, 452.
Alexandru cel Mare: XV, 7, 10, 19, 25, 132, 133, 222, 380, 474.
Alexandru Cuconul: 245, 428.
Alexandru (fiu al lui Ştefan cel Mare): 55.
Alexandru Iliaş-vodă: 169, 228, 229, 267, 268, 282, 356, 428.
Alexandru Machedon: v. Alexandru cel Mare.
Alexandru (ţar bulgar): 113.
Alexandru Vodă: v. Lăpuşneanu, Alexandru.
Alixandru vodă I (Aldea): 442.
Alexei (Alecsii) Mihailovici (ţarul ~): 229, 230, 364, 472.
Alexics (Alexici), György: 102, 110, 189.
Alexie Comnenul (împărat al Bizanţului): 11, 13, 113, 118.
Alfons al X-lea (rege al Castiliei): 7.
Ali-paşa: 467.
Allatio, Leo: 158.
Almaş, Dumitru: 516.
Amartolos, Gheorghe Monahul: 12, 19, 39, 244.
Amirali, Maria: 245.
Ana Comnena: 11.
Ana (fiică a lui Ieremia Movilă): 371, 372.
Ana (Anca, fiică a lui Nicolae Alexandru Basarab şi soţia ţarului Stracimir): 20, 24.
Ana Ştirbeica (fiică a bcierului Golescu): 233, 393.
Anania (mitropolitul ~): 36, 168.
Anastase Sufragiul: 421.
Anastasia (doamna ~, soţia lui Gh. Duca): 328, 436.

Anastasia (Ureche, soră a lui Grigore Ureche): 266.
Anastasie (împărat al Bizanțului): 334.
Ancuța (fiică a lui Stoica Ludescu): 435.
Andrei de Creta: 14.
Andrei hatmanul (sfîrșitul sec. al XVI-lea): 265.
Andriescu, Al.: 513.
Angelov, D.: 22, 511.
Anghelescu, Mircea: 511.
Anghelina (fiică a lui Neagoe Basarab): 72, 76.
Anghelina (mama lui Vasile Damian): 322.
Anisia (soția lui Vasile Corlat): 322.
Antim Ivireanul: 14, 127, 161, 166, 218, 220, 221, 222, 370, 380, 382, 384, 386, 389, 391, 488, 502, 503, 519, 534, 546.
Antim (mitropolit al Țării Românești, sec. al XIV-lea): 26.
Antimia (fiică a lui Grigore Ureche): 269.
Antioh-vodă: v. Cantemir, Antioh.
Antohi (hatmanul ~): 354.
Antonie-vodă (din Popești): 356, 431, 432, 442, 443, 444, 445, 464, 483.
Antonie vornicul: v. Antonie-vodă.
Antonio dell'Acqua: 482.
Antonius (sol al lui Ștefan cel Mare): 49.
Apollonius de Tyr: 7.
Apostolescu, N.I.: 218, 320.
Appafi, Mihail: 186, 472.
Arbore, Luca (hatman): 63, 277.
Archirie (protopopul ~, sec. al XVI-lea): 109.
Arghiropulos, Ioan: 29.
Arhimede: 164.
Aristenes, Alexie: 177.
Aristobul: 132.
Aristofan: 466.
Aristotel: 10, 17, 133, 332, 482, 483.
Armbruster, Adolf: 516.
Arnauld, A.: 235, 240.
Aron-vodă: 50, 109, 254, 265, 266, 272, 290, 291, 296, 298, 336, 346.
Arrian: 132.
Arsenieff, I.: 240, 514.
Asachi, Gh.: 86, 125, 363.
Asan, Ioniță: 81.
Asarhadon (rege asirian): 138.
Atanasie, Anghel (mitropolit al Transilvaniei, sfîrșitul sec. al XVII-lea): 385.
Atanasie (mitropolitul ~, în timpul domniei lui Petru Șchiopu): 67.
Atanasie (patriarh al Alexandriei): 233.
Atanasie (sfîntul ~): 12.
Atanasov, Petăr: 510.
Athanasie IV Dabbas (patriarh al Antiohiei, începutul sec. al XVIII-lea): 385.
Atila: 306, 334, 494, 495.
August Cezar (Octavian August): 375.
Aurelius Fuscus: 333.
Augustin (sfîntul ~): 128.
Aurelian: 334.
Avram, Mircea: 500.
Avramie, Ioan: 384.
Avrilie Fuscu: v. Aurelius Fuscus.
Azarie: XI, 19, 54, 55, 63, 67–69, 70, 242, 270, 505.
Axintie Uricariul: 299, 300, 319, 469, 517.

B

Baba Novac: 147.
Bacâru, Livia: 522.
Baddley, John F. 238, 240, 514.
Bagič, Miliavaje: 22.
Baiazid: 244, 473.
Baiadoff, L.: 476.
Baiculescu, G.: 547.
Baksebay, Abraham: 495.
Balica, Isaia: 266, 282, 293.
Balotă, Anton: 504, 511.
Balsamon (Valsamon), Theodor Kir ~, (patriarh al Antiohiei): 205, 409.
Balș, G.: 45, 388.
Balș, Ion: 350.
Bandini, Marcu: 193, 255, 278.
Bandinus: v. Bandini, Marcu.
Baranyi, Paul: 384.
Barborică, Elena: 500.
Barbu (naș al logofătului Coresi din Miroslăvești): 96.
Barbu, Eugen: 503.
Barila (bunicul lui Dosoftei): 202.
Barițiu, George: 189.
Barnea, I.: 503.
Barnovski, Miron: 191, 193, 254, 268, 282, 283, 295.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Baronius (cardinalul ~): 334, 335.
Bart, Petre: 134.
Bartoli, Antonio: 378.
Barwinski, E. de: 188, 255, 266, 282, 305, 318.
Basaraba (I): 372.
Basarab, Constantin: v. Brîncoveanu, Constantin.
Basarab, Constantin Şerban: 429, 430, 434.
Basarab, Ioan (fiu al lui Neagoe Basarab): 72, 75, 76.
Basarab, Matei: 1, 19, 34, 36, 38, 110, 111, 130, 132, 137, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 177, 178, 181, 182, 190, 197, 204, 220, 242, 294, 296, 297, 369, 370, 371, 376, 389, 391, 427, 428, 429, 430, 436, 442, 480, 513.
Basarab, Neagoe: X, 27, *71—79*, 94, 141, 142, 143, 144, 145, 157, 425, 426, 442, 501, 503, 506.
Basarab, Nicolae Alexandru: 20, 24, 26, 157, 442.
Basarab, Petru: 72, 75, 76.
Basarab. Preda: 426.
Basarab, Radu Şerban: 77, 420, 425, 427, 442, 480.
Basarab, Teodosie: 75, 76, 426.
Basarab (familia ~eşti): 426.
Basarabi (domnitorii ~): 414.
Bathori, Gh.: 188.
Bathory, Gabor: 428.
Bathory, Sigismund: 104, 147, 150.
Bathory, Ştefan: 9, 256, 258.
Batişte, Nistor: 265.
Batizi: 99.
Bădica comisul (văr al lui Preda Basarab): 426.
Băjan, Ecat.: 541.
Bălan, I.: 82.
Bălăceanu, Badea Vornicul: 436.
Bălăceanu (boierul ~): 406.
Bălăceanu, Constantin (aga ~): 437, 438, 455, 456, 457, 464, 465.
Bălcescu, Nicolae: 72, 149, 152, 414, 447, 449, 453, 454, 460, 465, 470.
Băleanu, Gh.: 432, 433, 436, 445.
Băleanu, Grigore (Gligoraşco postelnicul): 370, 433, 434, 440, 446
Băleanu, Ivaşco: 420, 433.
Băleni (partida ~lor): 420, 432, 442, 521.
Bărbulescu, Corneliu: 515.
Bărbulescu, Ilie: XI, 23, 43, 82, 91, 112, 121.
Bărcan (tatăl lui Staicu): 457.
Bărcăcilă, C: 121.
Bédier, Joseph de: 496, 533, 535.
Bejan, D.: 516.
Bekes, Gaspar: 97.
Bela al V-lea (rege al Ungariei): 9.
Beldi, Paul: 472.
Belisarie (generalul ~): 11.
Bembea, Ioan M.: 508.
Bembea, Nicolae N.: 508.
Benfey, Theodore: 535.
Benkner, Hans (Hanăş, Johannes): 33, 80, 87, 94, 95, 96, 98, 99.
Benoît de Saint Maure: 15, 536.
Berardi da Mont'Ottone, Venanzo: 160.
Berechet, Şt.: 45, 201, 218, 415.
Berosius (istoric): 335.
Bertoni, Giulio: 529.
Bethlen, Gavril (Gabor): 159, 180, 260.
Bethlen, Wolfgang: 336.
Beza, Marcu: 36, 37, 45, 157, 162, 388.
Bèze, Théodore de: 185.
Bianu, Ion: V, VI, XII, 44, 81, 82, 86, 91, 92, 95, 97, 106, 107, 139, 167, 172, 178, 182, 188, 189, 200, 201, 203, 206, 209, 218, 241, 243, 320, 387, 388, 389, 390, 393, 400, 408, 415, 416, 418, 424, 480, 497, 501, 523, 524, 525, 539, 537, 546, 547.
Biedrzycki, Emil: 69.
Bielski, Ioachim: 258, 271, 273, 275.
Bielski (Bilskii), Martin 257, 258, 259, 271, 272, 280, 292, 303, 332, 335.
Bilevici, Ionaşco: 203.
Binder, P.: 509, 510, 522.
Biondo, Flavio: 261, 494.
Bitay, A.: 110, 189, 240.
Bîrsănescu, Ştefan: 510.
Bîrseanu, Andrei: 106, 107, 112.
Blau (tatăl şi fiul, geografi olandezi, jumătatea sec. al XVIII-lea): 495.
Blücher, Gebhard: 509.

Boccacio, Giovanni: 137.
Bodogae, D.T.: 162, 388.
Boerebista: 490.
Bogdan I: 24, 310.
Bogdan al II-lea: 59.
Bogdan al III-lea: 53, 55, 63, 94, 258, 260, 275.
Bogdan (cumnat al lui Ștefan cel Mare): 142, 143.
Bogdan, Lupu (hatman și caimacan în timpul lui Antioh Cantemir): 289, 329, 330, 349.
Bogdan cel Orb: v. Bogdan al III-lea.
Bogdan, Ion: V, XI, XIV, 38, 43, 44, 53, 54, 55, 57, 58, 64, 70, 79, 91, 105, 218, 243, 248, 270, 281, 305, 320, 504, 547.
Bogdan, P. Damian: 44, 171, 178.
Bogdan (pretendent la tronul Țării Românești în timpul lui Mihai Viteazul)(?): 150.
Bogdan vodă cel Grozav: v. Bogdan al III-lea.
Bogdan-Duică, Gh.: 547.
Boghici, Constantin: 128.
Boghici, Ion: 128.
Bogrea, Vasile: 91, 318, 364, 473, 547, 549, 550.
Boldur, A.V.: 505.
Bolintineanu, Dimitrie: 363.
Bolsun, Antonie: 55.
Bonfini (Bonfinus, Bonfii), Anton: 262, 302, 333, 335, 474, 492.
Bonifaciu al IX-lea (papa ~): 260.
Bonovici: v. Bonvicino, Valeriano.
Bonvicino, Valeriano: 482.
Boreţki, Iov: 163, 171.
Boril (țar al Bulgariei): 113, 118.
Boris (principe al Bulgariei): 17.
Borkowski, Iosif Dunin: 320.
Boroianu, C.: 501, 517, 518.
Bosie, Vasile: 38.
Boutière, Jean: 547.
Bouvy, Edmond: 13.
Bracciolini, Poggio: 260, 261, 270.
Brahă (căpitanul ~): 360.
Brancovici, Gh.: 170, *471—475*.
Brancovici, Sava (mitropolitul ~): 384, 471, 472, 474, 475.
Branimir (rege croat): 21.
Braniște, Ene: 510.
Branković, Longhin: 158.
Bratul (popa ~ din Rășinari): 103, 509.
Brăiloiu, Cornea: 466, 468.
Brătulescu, Victor: 45, 388.
Brezoianu (boierul ~): 406.
Briebrecher, Irmertrand: 69.
Brîncoveanu, Constantin: 36, 37, 127, 130, 131, 134, 166, 172, 220, 225, 273, 289, 328, 329, 330, 350, 361, 363, 370, 372, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 409, 411, 412, 414, 415, 416, 419, 421, 425, 433, 436, 437, 438, 439, 440, 446, 447, 449, 450, 451, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 520.
Brîncoveanu, Constantin Logofăt: v. Brîncoveanu, Constantin.
Brîncoveanu, Dinu: 350.
Brîncoveanu, Papa: 369, 420, 430.
Brîncoveanu, Preda: 430.
Brîncoveanu, Radu: 382.
Brîncoveanu, Ștefan: 382.
Brückner, Al.: 309, 312, 524.
Brzeski, Nicolae: 56, 57, 70.
Buchanan: 207.
Bugnariu, Teofil: 550.
Buhuș (hatmanul ~): 324.
Buhuș, Ioan: 330.
Buhuș, Neculai (logofătul ~): 272.
Bujoreanu, Ioan M.: 178. 201.
Bujoreanu, Șerban: 440.
Bunea (logofătul, fiul logofătului Ccresi din Miroslăvești): 95.
Buonacorsi, Filippo: 256, 495.
Burada, Teodor: 147, 152.
Buzdugan (diacul ~, pisar al lui Petru Rareș): 40.
Buzescu, Preda: 150.
Buzescu, Stroe: 150.
Buzești (boierii ~): 150.
Buzești (cronica ~lor): 503.
Byck, Jacques: 502.

C

Cabasilas: 13.
Cacavela, Ieremia: 374.
Cadracki: 285.
Calinic (ieromonahul ~): 385.
Callisthenes: 132, 133.
Calmuțki (boierul ~): 248.
Calomfirescu, Calea: 168.
Calomfirescu, Radu: 169.
Calvin, Jean: 100, 206.
Camariano-Cicran, Ariadna: 504, 529.
Candrea, I.A.: 82, 86, 87, 91, 92, 107, 119.
Canisius: 188, 189.
Cantacuzini (Cantacuzinești, familia ~ lor): 416, 424, 425, 431, 432, 436, 442, 443, 451, 457, 468, 469, 480.
Cantacuzini (partida ~ lor): 420, 459, 484.
Cantacuzino (frații ~): 433, 445, 483.
Cantacuzino, Constantin (postelnicul): 284, 420, 421, 422, 423, 424, 429, 430, 431, 432, 434, 436, 442, 443, 521.
Cantacuzino, Constantin (stolnicul): 125, 161, 166, 226, 241, 252, 273, 284, 289, 305, 318, 328, 349, 365, 374, 375, 379, 380, 381, 389, 391, 409, 419, 420, 425, 427, 431, 440, 443, 451, 452, 459, 469, 471, 473, 480—498, 522, 526, 530, 538, 545.
Cantacuzino, Drăghici (fiu al postelnicului Constantin Cantacuzino): 420, 431, 522.
Cantacuzino, Drăghici (fiu al lui Șerban Cantacuzino): 356.
Cantacuzino, Dumitrașcu: 203, 214, 287, 324, 357, 362, 365, 421, 422, 423, 431, 443.
Cantacuzino, Ghecrghe: 406, 441, 452, 456, 470.
Cantacuzino. Ilie: 329, 350, 365.
Cantacuzino, Ion Iorgaghie: v. Cantacuzino, Iordache, stolnicul.
Cantacuzino, Iordache (beizadea, fiu al lui Șerban Cantacuzino): 453.
Cantacuzino, Iordache (spătarul, fiu al lui Constantin Cantacuzino postelnicul): 389, 420, 451, 485.
Cantacuzino, Iordache (stolnicul, fiul vistiernicului Iordache Cantacuzino): 245, 349.
Cantacuzino, Iordache (Iordachie) (vistiernic la curtea lui Vasile Lupu, frate al postelnicului Constantin Cantacuzino): 245, 268, 269, 284, 285, 290, 296, 297, 349, 365.
Cantacuzino, Matei: 420, 424, 445.
Cantacuzino, Mihail: 379, 433, 484.
Cantacuzino, Răducanu: 379.
Cantacuzino, Șerban: 86, 145, 149, 155, 188, 221, 234, 284, 325, 326, 356, 369, 370, 371, 372, 375, 376, 381, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 408, 409, 419, 420, 423, 424, 425, 431, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 443, 444, 449, 451, 455, 456, 457, 460, 464, 471, 472, 474, 476, 483, 484, 520.
Cantacuzino, Ștefan: 78, 145, 392, 401, 406, 440, 451, 459, 465, 469, 476, 477, 485, 486.
Cantacuzino, Toader Iorgachie: v. Cantacuzino, Iordache, vistiernicul.
Cantacuzino, Todirașcu: 190, 200, 260, 279.
Cantacuzino, Toma (fiu al postelnicului Constantin Cantacuzino): 329, 404, 416, 420, 458, 459, 461, 485.
Cantacuzino, Toma (vornicul, frate al postelnicului Constantin Cantacuzino): 268, 269, 284, 285, 290, 297, 480.
Cantemir, Antioh: 325, 329, 330, 349, 350, 352.
Cantemir-bei (comandant tătar): 266.
Cantemir, Constantin: 214, 215, 216, 288, 289, 320, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 349, 374, 457, 462.
Cantemir, Dimitrie: XIII, 5, 155, 161, 199, 215, 216, 226, 252, 267, 289, 305, 317, 318, 321, 322, 326, 327, 328, 330, 331, 337, 339, 340, 341, 345, 346, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 374, 476, 480, 485, 489, 495, 498, 501, 502, 527, 528, 533.
Cantemir-vodă: v. Cantemir, Constantin.
Cantemirești (familia ~): 288.
Capistrano, Ioan: 84.
Cara Mustafa: 436.
Caracaș, R.: 501.
Caragea: 423.
Cardaș, Gh.: 522.
Carida (Caridi), G.: 430, 436.
Carion: 302, 492.
Carol al VI-lea: 441, 452, 470.
Carol al XII-lea: 353, 358, 360, 440.

Carol cel Mare: 4, 5, 133.
Carol Quintul: 342, 363.
Carol Robert (de Anjou): 24.
Cartojan, Nicolae: V, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, 43, 44, 49, 71, 106, 118, 119, 123, 126, 129, 131, 139, 140, 152, 201, 211, 219, 241, 248, 346, 347, 349, 387, 388, 390, 475, 480, 496, 498, 499, 502, *523—538* (postfață), *539—550* (bibliografie)
Casia: 14. 126, 243.
Catargi, Ioan: 427.
Catargiu, Ilie: 350.
Catrina (Cantacuzino, fiică a lui Iordache Cantacuzino vistiernicul și mama lui Ion Neculce): 349.
Catrina (fiică a lui Gh. Duca-vodă): 445.
Cattelanos, Frangos: 41.
Cavalcanti, Guido: 8.
Cavație: v. Covacciosus.
Cazacu, Boris: 503, 516.
Cazacu, I.: 348.
Cazacu, Matei: 506.
Cazan, I.: 140, 528, 529.
Cazimir al IV-lea (rege al Poloniei): 81, 257, 495.
Călin (meșter tipograf, sec. al XVI-lea): 104.
Călinescu, G.: IX, X, XIV.
Cărăușu, Al.: 521.
Cătălina (bănească a Craiovei): 35.
Cățelan (diac, pisar al lui Petru Rareș): 40.
Cândea, Virgil: 504, 513, 518, 519, 520, 522, 538.
Cedren: 244.
Cernea (banul ~): 468.
Cernovodeanu, Paul: 515.
Chendi, Ilarie: 530.
Chesarie (episcop de Rîmnic): 525.
Chiajna (doamna ~, fiică a lui Petru Rareș): 36, 41.
Chiaro, Antonio Maria del: 134, 378, 379, 380, 387, 392, 393, 394, 400, 403, 406, 411, 412, 414, 447, 459, 477, 483, 484, 485, 486, 488, 497, 498.
Chihaia, Pavel: 500, 506.
Chiriac, Ion: 530.
Chiriacescu, Alexandru: XIII, 548.
Chiril: 17, 18, 23, 81, 505.
Chiriuc, Ion: 546.
Chisthull, Edmund: 409, 487, 488.
Chițimia, I.C.: XIV, 49, 50, 51, 52, 61, 62, 69, 346, 499, 500, 501, 502, 505, 506, 511, 512, 514, 516, 517, 519, 528, 529, 545, 548, 549.
Chivu, Gh.: 500, 506.
Chmielnicki, Bogdan: 284, 285.
Chmielnicki, Timuș: 284, 285, 297.
Chortatzis, George: 514.
Chowaniec, Czeslaw: 321.
Chrétien de Troyes: 16.
Cicero: 132, 335, 375.
Cigala, Azarie (din Santorini): 374.
Cigala, Ion: 482.
Cigala, Matei: 209, 213, 242, *245—246*, 247, 248.
Cinnamus (istoric bizantin): 12.
Ciobanu, Ștefan: VIII, XI, XIV, 44, 92, 218, 219, 234, 241, 387, 394, 395, 400, 502, 525, 548.
Cioculescu, Șerban: 499, 515, 517, 520, 521, 549.
Ciogolea, Constantin: 190, 285, 296.
Ciogolea, Pătrașco: 190, 279.
Ciogolești (familia ~): 296.
Ciomu, Lazăr. I.: 122.
Cioran, Emilia: 192.
Cioran, G. 44, 388.
Cioránescu, Al.: 152, 318, 435, 529.
Cipariu, Timotei: V, IX, 139, 179.
Ciuchindel, Costin: 511.
Ciulai, Gh.: 197.
Ciurea, Al. I.: 515.
Ciurezu, D.: 78.
Claude, Jean: 235.
Claudiu: 466.
Clement al XI-lea (papa ~): 377.
Climent (discipol al fraților Metodiu și Chiril): 18.
Cloverie, Filip: v. Cluverius, Filip.
Cluverius, Filip: 491, 495.
Cobilici, Miloș: 473.
Cocora, Gabriel: 518.
Colinski: 320.
Colonna, Guido della: 249.
Comșa, Traian: 546.
Condeescu, N.N.: 526, 535, 547, 548.

Constantin (al VII-lea, Porfirogenetul, împărat al Bizanțului): 14, 133, 204, 519.
Constantin (al VIII-lea, împărat al Bizanțului): 244.
Constantin (călugăr franciscan): 84.
Constantin cel Mare (împărat al Bizanțului): 120, 210, 212, 235, 247, 386.
Constantin Cluceru: 463.
Constantin (Dejanovici, cneaz sîrb): 473.
Constantin Isauricul (împărat al Bizanțului): 198.
Constantin Paharnicul Verzariul: 432, 434.
Constantin (protopopul ~): 377.
Constantin-vodă: v. Brîncoveanu, Constantin.
Constantinescu, Radu: 505, 511.
Constantinovici, Mihail: 57.
Contaris, Chiril: 165.
Corbea, David: 385, 416, 519.
Corbea, Ion: 416.
Corbea, Teodor: *416—418*, 471, 519, 522.
Corbeanu, Dumitrașcu: 439, 458.
Coresi (diaconul ~): 14, 37, 82, 86, 90, 91, 92, 93, 94, *95—108*, 109, 111, 112, 119, 174, 182, 185, 196, 221, 391, 395, 509.
Coresi (grămăticul ~): 95, 96.
Coresi (logofătul din Mireslăvești): 95, 96.
Coresi, Șerban: 96, 109.
Coressi, Anton: 95.
Coressi, Gheorghe: 95.
Coressi, Ion (Dziani): 95.
Coressios (din Chios, familia ~): 95.
Coressios (din Chios), Ioan: 95.
Coressios, Gheorghe (începutul sec. al XVII-lea, scriitor): 95.
Coridaleu, Teofil: 193, 504.
Corlat, Pascal: 322, 323.
Corlat, Vasile: 322.
Corneille, Pierre: 6.
Corneliu(s) Agripa: 332.
Cornoi, I. (dr. ~): 416.
Corti, Maria: 511.
Corvin(ul), Matei: 9, 257, 260, 492.
Cosma Damasceanul: 14.
Cosma (presbiterul ~): 118.
Costăchescu, Mihai: 282.
Costăcheşti (izvodul ~): 517.
Costea Dascălul (copist la Biserica din Șcheii Brașovului, sfîrșitul sec. al XVII-lea): 128.
Costin, Alexandru: 283.
Costin, Ioan (hatmanul, tatăl lui Miron Costin): 254, 282, 283, 284, 290.
Costin, Ioan (serdarul, fiu al lui Miron Costin): 255, 268, 287, 327.
Costin, Miron: 48, 70, 161, 208, 209, 213, 214, 224, 242, 245, 246, 255, 258, 262, 263, 266, 267, 268, 269, 272, *282—322*, 323, 324, 325, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 340, 346, 347, 348, 349, 350, 355, 356, 357, 362, 363, 364, 377, 476, 480, 481, 489, 490, 491, 492, 495, 501, 503, 516, 517.
Costin, Nicolae: 72, 161, 255, 299, 305, 319, 322, 323, 325, 326, *327—347*, 349, 450, 364, 365, 469, 489, 502, 503, 517.
Costin, Pătrașcu: 288, 299, 319, 327.
Costin, Potomir: 283.
Costin, Velicico: 288, 289, 327.
Costinescu, Mariana: 500, 514.
Costinești (familia ~): 288, 289, 321, 347, 348, 365.
Coteanu, Ion: 500, 502.
Cotelerius: 179.
Covacciosus: 302.
Cralevici, Marco: 473.
Crăciun (diac, pisar al lui Mihai Viteazul): 40.
Crăciun, Icachim: 152, 500, 509.
Creangă, Ion: 364, 365.
Črejević, Ilja: 21.
Cremonini, Cezar: 481, 483.
Crețu, Grigore: 44, 85, 86, 90, 189, 418, 480.
Crețulescu, Matei: 379.
Crețulescu, Radu: 443, 445.
Crimca, Atanasie: 36, 37, 191, 508.
Crimcovici: v. Crimca, Atanasie.
Cristea, Valeriu: 518.
Cristescu, T.: 248, 435.
Cristian, I.C.: 414.
Cristian, V.: 498.
Croce, Benedetto: 20.
Croce, Giulio Cesare: 147.
Crnojević, Gheorghe: 93, 94.
Crusius, Martin: 244, 245, 248.

Csáki, Mihail: 97.
Cupărești (familia ~ Icr): 289.
Curticăpeanu, Doina: 501, 518, 522.
Curtius, Ernest Robert: 133.
Czarniecki, Francisc: 284.
Czarniecki, Ștefan: 284.

D

Dabija (paharnicul ~): 339.
Dabija-vodă, Istrate (Eustratie): 286, 290, 291, 298, 300, 322, 325, 326, 355, 361.
Damaschin Studitul (archiepiscop al Naupactei): 124, 129.
Damian, Bogdan P.: 504.
Damian, Vasile: *322—323*, 326.
Damian (vornic de Dorohoi, tatăl lui Vasile Damian): 322.
Damianovici, Constantin: 544.
Dan, M.: 506.
Dan (nepot al lui Mircea cel Bătrîn): 28.
Dan-vodă (al II-lea): 141.
Dan-voievod (I): 141, 244, 420.
Danciul (marele armaș ~, sfîrșitul sec. al XVI-lea): 34.
Daniel (profetul ~): 235.
Daniil Adrian Panonianul: 176, 177, 497.
Daniil (ierodiaconul ~): 435.
Daniil Sihastrul: 362.
Danilo (mitropolitul ~, sfîrșitul sec. al XIII—începutul sec. al XIV-lea): 505.
Danovici, Pătrașco: 245.
Dante Alighieri: 8, 25, 116.
D'Anville, Jean-Baptiste Bourguignon: 489.
Daponte, Constantin: 381.
Darius (I): 261.
David, Francisc: 102, 185.
Dăianu, E.: 101, 107.
Dănăilă, Ion: 500.
Dănăilă (tatăl Anghelinei Damian): 322.
Dănești (familia ~): 50.
Deanović, Mirko: 22.
Deboreanu Mălăescu, Elena: 517.
Decebal (Decheval): 301, 333, 490, 491, 495.
Decei, Aurel: 153, 512.
Deleanul, Grigore: 415.
Deletant, Dennis: 507, 508, 515.
Del Monte (călugărul italian ~): 437.
Demény, Lajos (Ludovic): 508, 510.
Demetrescu, Anghel: IX.
Demetrescu, M.: 249.
Demostene (Demosthenes): 17, 382.
Densusianu, Ovid: V, VI, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XV, 82, 85, 87, 91, 92, 249, 502, 523, 546.
Densușianu, Aron: VII, IX, 200, 249, 447, 454, 475, 497.
Des Alleurs (ambasador francez, sec. al XVIII-lea).: 485.
De Santis, Francesco: IX.
Despina (doamna ~, soția lui Neagoe Basarab): 76, 144, 426.
Despot cel Mare: v. Despot-vodă.
Despot Eraclidul: v. Despot-vodă.
Despot-vodă: 56, 57, 67, 82, 160, 259, 273, 274, 362, 363.
Diaconescu—Tismana, I.: 549.
Diehl, Charles: 12, 16.
Diica (sora lui Stoica Jelează): 96.
Diichitis, Constantin: 451.
Dima, Alexandru: 549.
Dima-Drăganu, Corneliu: 519, 522, 526.
Dimaras, Constantin: 504.
Dimăncescu, D.: 488.
Dimier, C.: 512.
Dimitrescu, Florica: 222, 509.
Dimitrie (mitropolit al Rostovului, sfîrșitul sec. al XVII-lea — începutul sec. al XVIII-lea): 39.
Dimitrie (sfîntul ~): 194.
Dimitrievici, Lupin: 171.
Dimitrievici, Teodor: 171.
Dimitriu, I.G.: 241, 548.
Dinulescu, Ștefan: 200, 218, 414.
Dioclețian: 434, 492.
Dion: 302, 491.
Dionisie(Chir ~, dascăl, sec. al XVII-lea): 481.
Dionisie Comnen (secretar al lui Matei Basarab): 157.
Dionisie din Furna (iercmonahul ~): 41.
Dionisie (episcop de Buzău, sec. al XIX-lea): 415.
Dionisie (patriarh al Ierusalimului, sec.al XVII-lea): 376.

Djudjov: 53.
Dlugosz (Dlugoș), Ian (Ioan): 60, 257, 259, 332, 333, 335, 363.
Dobra (cumnată a logofătului Coresi din Miroslăvești): 96.
Dobre (popa ~, sec. al XVI-lea) 103.
Dobre (popa ~, tipograful, sec. al XVII-lea): 181.
Dobrescu, N.: 415.
Dobroiu, Eugen; 512.
Dobroiu, Rita: 512.
Domițian: 300, 333.
Done (vistierul ~): 349.
Dorotei (mitropolit al Monembaziei): 209, 242, *244—245*, 246, 248.
Dositei (Dosithei, Dosoftei, patriarh al Ierusalimului, sec. al XVII-lea): 229, 230, 240, 382, 383, 385, 391.
Dosoftei (mitropolitul ~): VI, 161, *201—219*, 220, 221, 222, 226, 230, 242, 246, 248, 256, 287, 312, 320, 324, 369, 370, 371, 417, 418, 488, 501, 503, 513, 514.
Dracea Armașul (tatăl lui Mihnea cel Rău): 143.
Drăculești (familia ~): 50.
Drag (fiul lui Sas): 26.
Dragomir, Silviu: 188, 192, 200, 218, 388, 474, 546.
Dragomirescu, M.: 544.
Dragoș-vodă: 55, 56, 58, 214, 307, 310, 311 317, 334, 335.
Dragoș logofătul, Eustatie: 130, 190, 191, 196, 198, 199.
Drăganu, N.: XI, 82, 91, 107, 108, 110, 117, 119, 162, 186, 188, 189, 201, 241, 523, 546
Drăghiceanu, V.: 241, 425.
Drăghici (nepot al lui Mihai Viteazul): 369.
Drăghici, Radu (din Mănicești, caligraf): 36, 107.
Drîmba, Vladimir: 510.
Drosu, Sărdariu: 444.
Drugescu, Filip: IX.
Dubău, Antioh: 325.
Dubău, Damian: 356.
Dubău, Tudosie: 322, *323—327*.
Duca, Constantin: 252, 255, 325, 327, 328, 329, 333, 349, 350, 361, 365, 374, 489.
Duca (cronicar bizantin): 28.
Duca, Gheorghe: 203, 214, 224, 231, 273, 288, 299, 301, 317, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 355, 356, 357, 365, 374, 425, 433, 436, 437, 442, 445, 483, 484.
Duca-vodă cel Bătrîn: v. Duca, Gheorghe.
Dudaș, Florian: 513, 514.
Dudescu, Radu (cumnat al stolnicului Constantin Cantacuzino): 486.
Dudescu, Răducanu (văr al cronicarului Radu Popescu): 439.
Duma (dascălul ~, copist, a doua jumătate a sec. al XVIII-lea): 125, 129.
Dumbravici, Dumitrașcu: 520.
Dumitra (Ureche, mama lui Nestor Ureche): 264.
Dumitrașco-vodă: v. Cantemir, Dimitrie.
Dumitrescu, Al. T.: 530.
Dumitrescu, Carmen Laura: 500.
Dumitru (logofătul, copist, prima jumătate a sec. al. XVII-lea): 421.
Dumitru, Niță: 546.
Dupont, Philippe: 215, 256.
Duțu, Alexandru: 503, 508, 519.
Duțu, Angela: 508.

E

Ecaterina a Rusiei: 453.
Ecaterina (doamna ~, soția lui Stoica Ludescu): 435.
Eder: 497.
Efrem Sirul: 14, 18.
Eftimie (mitropolitul ~, sec. al XVI-lea): 103.
Eftimie (egumen la mînăstirea Neamț și cronicar): 63, *65—66*, 67, 68, 70, 271, 273.
Eftimie (patriarh bulgar): 20, 77, 118.
Eftimiu (d-ra ~): 269.
Elena (doamna ~, soția lui Petru Rareș): 31, 37, 40, 64.
Elena (domnița ~, fiică a lui Ștefan cel Mare): 55.
Elena (domnița ~, soră a lui Constantin Duca și soția lui Nicolae Costin): 328.
Eleonora de Aquitania: 6.
Eliade, Mircea: 549.

Elian, Alexandru: 504, 514, 532.
Eliat, Teodor M.: 146, 151.
Elina (doamna ~, fiică a lui Radu Şerban Basarab şi soţia postelnicului Constantin Cantacuzino): 420, 424, 432, 433, 480.
Elina (doamna ~, soţia lui Matei Basarab şi soră a lui Udrişte Năsturel): 35, 168, 178, 369, 428, 429, 513.
Elina (domniţa ~, soră a lui Ion Neculce): 328.
Elisabeta (fiică a lui Antonio Erizzo): 93.
Elisaveta (Elisabeta) (doamna ~, soţia lui Ieremia Movilă): 37, 41, 266, 267.
Eminescu, Mihai: VIII, XV, 85, 244, 532.
Enăceanu, Ghenadie: 166.
Epifaniu (sfîntul ~): 12.
Eraclid (Heraclit din Efes): 332.
Erasmus (din Rotterdam): 9.
Erbiceanu, Constantin: 107, 145, 152, 387, 414, 415, 416.
Eremia al II-lea (patriarh al Constantinopolului, sec. al XVI-lea): 244.
Erizzo, Antonio: 93.
Ermingheld (fiu de rege got): 211.
Esop: 382.
Euclid: 482.
Eudoxia (soră a cneazului Simeon Olelkovici): 38.
Eufemia (împărăteasă a Serbiei): 32, 40
Eugeniu al IV-lea (papa ~): 85.
Eugeniu de Savoia (prinţul ~): 378, 441, 452, 470.
Eupraxia (călugăriţă, fiică a împărătesei Eufemia): 32, 40.
Euripide: 381.
Eusebiu din Cezareea: 210, 212.
Eustaţiu (sfîntul ~): 213.
Eustratie (protopsalt la mănăstirea Putna, începutul sec. al XVI-lea): 48.
Eustatie (Istratie) Logofătul: 270, 272, 280, 304.
Eutropius (Evtropie): 262, 302.

F

Façon, Nina: 549.
Faral, Edmond: 535, 536.
Farinaccius, Prosper: 199.
Faustina (soţia împăratului Marcus Aurelius): 342.
Ferrati, Bartolomeo: 378.
Ferriole (ambasador francez, sfîrşitul sec. al XVII-lea): 363.
Ficker, G.: 118.
Fierie, Grigore: 41.
Filaret (episcop de Rîmnic): 525.
Filimon, Nicolae: 125.
Filip ieromonahul (caligraf miniaturist, începutul sec. al XVI-lea): 35.
Filip Maler: v. Filip Moldoveanul.
Filip Moldoveanul: 98, 509.
Filipescu, Constantin Căpitanul: 11, 141, 152, 448, 454.
Filipescu, Pană: 430.
Filipoiu, O.: 506.
Filitti, Ioan C.: 252, 396, 460.
Filos: v. Filothei monahul.
Filotei (ieromonahul ~, călugăr român atonit, sfîrşitul sec. al XVII-lea): 127.
Filothei monahul (fost mare logofăt al lui Mircea cel Bătrîn): 39, 43, 47, 506.
Filstich, Ion: 392.
Finck, Wilhelm: 505.
Flaccus (comandant roman): 261, 262, 307, 492.
Flavius Iosephus: v. Berosius.
Fliondor (Fiondor) Armaşul: 357.
Florescu, N.: 548.
Florescu, Vasile: 501.
Florio, Alvisio: 482.
Focillon, Henri: 42.
Formos (papa ~): 56.
Fotie (patriarh al Constantinopolului, sec. al IX-lea): 17.
Fotios (patriarhul ~, sec. al VIII-lea): 13.
Francisc I: 29.
Franckenstein, Valentin Franck von: 186, 187, 189.
Fratiţa, Gh.: 323.
Franţi: v. Mihnea-vodă.
Frederic al II-lea: 8.
Frederic al III-lea: 261.
Frederic Wilhelm de Brandemburg (marele elector ~): 228.
Frige—Vacă: v. Ţifescu, Ilie.

Frosina (soția lui Grigore Fierie): 41.
Fruchter, Eugen: 513, 519.
Fuchs, Johann: 87, 96.
Fuchs, Marcus: 99.

G

Galaction, Gala: 208, 234, 417.
Gáldi, Ladislau: 549.
Galeatowski, Ioanichie: 371, 372, 387.
Galian: 334, 492, 493.
Galilei, Galileo: 481.
Gaster, Moses: V, VI, X, 78, 81, 82, 92, 107, 112, 113, 119, 122, 128, 139, 174, 218, 248, 346, 497, 501, 526, 527, 532, 533.
Gavril (hatmanul ~, fratele lui Vasile Lupu): 106, 195.
Gavril Diac ot Bălțățești (a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 245.
Gavril (mitropolit de Peć, jumătatea sec. al XVII-lea): 158.
Gavril Protul (prima jumătate a sec. al XVI-lea): 26, 72, 142, 144, 145, 373, 426, 503.
Gavril Uricul (prima jumătate a sec. al XV-lea): 35, 37, 505, 508.
Găluşcă, C.: 87, 91.
Găzdaru, D.: 202, 219, 282, 321.
Gelzer: 24.
Genov: 22.
Georgescu, I. Ilie: 512.
Gesti, Franți: v. Geszty, Francisc.
Geszty, Francisc: 108, 109.
Ghedeon (mitropolit al Moldovei, prima jumătate a sec. al XVIII-lea): 232, 359.
Ghenadie (mitropolit al Ardealului, a doua jumătate a sec. al XVI-lea): 104, 175, 180, 181, 182, 183.
Ghenadie II Scholarios (patriarh al Constantinopolului, sec. al XV-lea): 158.
Ghengea (boierul ~): 190.
Gheorghe banul: v. Băleanu, Gheorghe.
Gheorghe Buitul (traducător, sec. al XVII-lea) 188, 189.
Gheorghe de Neamț (mitropolitul ~, a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 391.
Gheorghe de Sîngeordz (episcop al românilor, a doua jumătate a sec. al XVI-lea): 102.
Gheorghe din Băleni: v. Băleanu, Gheorghe.
Gheorghe din Sec (popa ~): 183.
Gheorghe (frate al cronicarului Radu Popescu): 439.
Gheorghe Monahul: v. Amartolos, Gheorghe Monahul.
Gheorghe Ritorul (a doua jumătate a sec. al XVI-lea): 79.
Gheorghe (sfîntul ~): 211, 219.
Gheorghe Ștefan: 188, 190, 227, 228, 234, 285, 295, 296, 297, 391, 428, 430.
Gheorghe Vornicu(l): 444.
Gheorghel, Gavril: 518.
Gherasim Cretanul (ieromonahul ~, superiorul bisericii grecilor din Veneția, a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 481.
Gherasim de Alexandria (a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 487.
Gherman Valahul (traducător): 127.
Gherman(os) de Nissis (mitropolitul ~ :) 376, 394.
Ghermanonissis: v. Ghermanos de Nissis.
Gheronte (mitropolit al Moscovei, sfîrșitul sec. al XV-lea): 47.
Ghervasie Monahul (copist în timpul domniei lui Ștefan cel Mare): 39.
Gheție, Ion: 500, 502, 503, 507, 508, 518.
Ghiacioiu, V. :530.
Ghibănescu, Gh.: 200, 272, 282, 321, 326.
Ghica, Gheorghe: 227, 285, 323, 393, 422, 430, 443.
Ghica, Grigoraşco: v. Ghica, Grigore.
Ghica, Grigore II: 354, 355.
Ghica, Grigore (fiul lui Gheorghe Ghica): 227, 228, 286, 326, 354, 355, 356, 392, 420, 422, 423, 424, 430, 431, 432, 434, 439, 442, 443, 445, 472, 483.
Ghica, Vladimir: 321.
Ghica-vodă: v. Ghica, Gheorghe.
Ghizel, Inochentie: 372.
Gillou, André: 504.

Giuglea, G.: 87, 91.
Giurescu, C.: 141, 252, 270, 272, 273, 281, 298, 299, 300, 302, 303, 318, 319, 322, 323, 325, 326, 346, 387, 435, 447, 454, 461, 465, 468, 469, 470, 471, 488, 497.
Giurescu, C.C.: VIII, IX, 43, 51, 233, 240, 272, 281, 282.
Giustiniani, Ascanio: 377.
Gidei, A.V.: 281, 319, 348.
Glixelli, Ștefan: 79, 207, 530, 546.
Glykys: 209.
Gninski, Ioan: 287, 305.
Göbl, László: 418.
Gogol, N.V.: IX.
Golescu (biv-vel spătar): 233, 393.
Golescu, Iordache: 128.
Golescu, Radu: 440.
Golia, Ieremia: 67.
Golia, Ioan (logofătul ~): 66.
Göllner, Charles: 152.
Golscii, Stanislav: 148.
Goluber, S.: 166.
Goran Logofătul: 435.
Gordos, Athanasie: 240.
Górka, Olgierd: XI, 49, 51, 69.
Gozzadini, Tommaso: 125, 380, 536.
Gracián, Baltasar: 536.
Grauert: 50.
Greceanu (frații ~): 166, 234, 241, 389, 393, 394, 395, 399, 400, 483.
Greceanu, Paul Șt.: 460.
Greceanu, Radu: 130, 392, 393, 395, 397, 398, 400, 401, 404, 421, 447, 448, *455—460*, 467, 468, 479, 487, 488, 498, 521.
Greceanu, Șerban: (al doilea logofăt, fratele lui Radu Greceanu): 396, 397, 460, 498.
Greceanu, Șerban (vel logofăt, nepotul lui Radu Greceanu): 396, 458, 459.
Greceanu, Ștefan D.: 460.
Greceni (familia ~lor): 392, 398, 399, 460.
Grecescu, C.: 448, 454, 519, 520, 521.
Grecescu, Ciriașa: 516.
Grecu, Vasile: XI, 45, 71, 78, 104, 107, 145, 146, 248, 249, 512, 519, 549.
Grégoire, Henri: 10, 529, 537.
Gregorian, Mihail: 499, 503, 521.
Gregorovici, V.: 243.
Grigoraș, Em. G.: 81, 240, 249, 347.
Grigoraș Mitrofan: 414.
Grigore Dascălul Buză (copist al Cronografului lui Dorotei): 245.
Grigore de Nazianz (sfîntul ~): 12, 18, 382, 505.
Grigore de Nisa (sfîntul ~): 12, 14.
Grigore Dialogul (sfîntul ~): 204.
Grigore (mitropolit al Moldovei, a doua jumătate a sec. al XVIII-lea): 46, 133, 377, 398, 537.
Grigore (popa ~ din Măhaciu, copist al Codicelui Sturdzan): 112, 122, 506.
Grigore (Gligorie)-vodă: v. Ghica, Grigore.
Grigorov: 38.
Gröber: 497.
Gromo, Giovanandrea: 97.
Guagnin(i), Alessandro: 256, 258, 259, 273, 274, 292, 336, 363.
Guevara, Antonio de: 342, 343, 344, 345, 346, 536.
Guillen de Castro: 6.
Guinizelli, Guido: 8.
Gulielmini: 481.
Gwagnin, Aleksander: v. Guagnini, Alessandro.

H

Habsburg, Ferdinand de: 97.
Haga, Corneliu: 165.
Hajek, dr. Egon: 189.
Halcondylos, Dimitrie: 29.
Halici, Mihail: 185, *186—187*, 189.
Haller, Petrus: 97, 98.
Halytzky, Nicolae: 52.
Haneș, P.V.: 107, 178, 201, 415, 416, 498.
Haporton, Forró Miklós de: 180.
Hariton (protos la Muntele Athos): 26.
Hasard, Paul: 533.
Hasdeu, B.P.: V, VI, X, XI, 23, 70, 78, 79, 107, 110, 112, 113, 115, 116, 119, 122, 145, 184, 189, 202, 240, 243, 244, 248, 282, 320, 390, 392, 393, 454, 496, 497, 532.

Hăra, Ion (vornicul ~): 327.
Heidenstein, Reinhold: 258.
Heissler (Haisler, generalul ~): 437, 438, 450, 456, 464, 467, 468, 484, 487.
Heliodor: 15. 16.
Heltai, Gaspar: 101, 109, 509.
Hennersdorf, Hoffmann de: 148.
Heraclie (împărat al Bizanțului): 21.
Herce, Ștefan: 109.
Herescu, N.: 314, 320.
Herfurt, Friederich: 128.
Herman (pîrcălab al Cetății Albe): 51.
Hermann, Martin: 522.
Hermann, Michael: 522.
Herodot: 335.
Hervay, Ferenc: 509, 510.
Hessus, Ioan: 98.
Hippolit (sfîntul ~): 18.
Hirscher, Luca: 104.
Histaspe: 261.
Hluboceanu, Chiril: 36.
Hodosiu, Iosif: IX.
Hodoș, Nerva: 96, 97, 101, 106, 107, 167, 178, 182, 188, 200, 218, 320, 387, 400, 415, 497.
Holban, T.: 321.
Homer: 483.
Honterus, Johann: 97, 98, 108.
Horațiu: 5, 314, 483.
Horopceanu (căpitan de seimeni): 339.
Horváth, Andreas: 152.
Hrisoverghi, Alexandru: 363.
Hrizea (spătarul ~): 430.
Hrizea (vistierul ~, tatăl cronicarului Radu Popescu): 169, 420, 433, 434, 436, 437, 439, 444, 454, 463.
Huniade, Iancu: 244, 473.
Huniade, Ioan,: 257, 261.
Huon de Rotelande: 16.
Hurmuzachi, Eudoxiu: 40, 87, 148.
Hus, Ioan (Ian): 82, 83, 84.
Huskova, Jindra: 549.
Huttman, Arnold: 509, 510.
Hypomenas, Gheorghe (din Trapezunt): 379.

I

Iachint din Vicina (episcop bizantin, sec. al XIV-lea): 27.
Iacimirskij, A.: 32, 34, 35, 39, 44, 45, 48, 54, 137, 505.
Iacob de Marcia (inchizitor): 85.
Iacob (ieromonahul ~, sec. al XIV-lea): 27.
Iacob din Compostella: 6.
Iagello, Wladislav: 49, 51, 84, 257.
Iagić, V.: 38.
Iane (preot în Șchei, sec. al XVI-lea): 104.
Iane Surdul: 433.
Iank, Petru: 471.
Iațco din Sniatyn: 311.
Iavorskii, Iulian: 547.
Ibrăileanu, G.: V.
Ierei, Gheorghe (din Băiceni): 53.
Ieremia Bogomil: 113.
Ieronim din Praga: 83, 84.
Ieronim (sfîntul ~): 124.
Ierotei (Comnenul): v. Ion Comnenul.
Ierotei (mitropolitul ~): v. Dorotei de Monembazia.
Ievlevicz, Ignațiu: 193.
Ignatie Sîrbul (popa ~): 428.
Ignatie, Teodor: 191.
Ilarian, Al. Papiu: 151, 152, 169, 170, 171.
Ilarion din Moglena: 118.
Ilarion (episcop de Rîmnic, înainte de Antim Ivireanul): 401.
Ilarion (ieromonahul ~, sec. al XVII-lea): 216.
Ilia (artist gravor): 194.
Iliaș Mahomet: v. Rareș, Iliaș (al II-lea).
Ilie (fiu al lui Alexandru cel Bun): 59.
Iliescu, Octavian: 503.
Ilieș, Aurora: 500.
Ilinca (fiică a lui Constantin Brîncoveanu și soția lui Șerban Greceanu, nepotul lui Radu Greceanu): 396.
Ilinca (fiică a lui Nacu Murguleț): 323.
Ilinca (fiică a vistiernicului Papa Greceanu și soția lui Șerban Greceanu, fratele lui Radu Greceanu): 396.

Inocențiu al III-lea (papa ~): 113, 260.
Ioachim (patriarh al Moscovei, a doua jumătate a sec. al XVIII-lea): 209, 216, 217.
Ioachim (zlătarul din Suceava): 37.
Ioan al VI-lea (Cantacuzino, împărat al Bizanțului): 11, 13.
Ioan al VIII-lea (Paleologul, împărat al Bizanțului): 11, 28, 233.
Ioan al XVI-lea (patriarh al Constantinopolului): v. Ioan Caleca.
Ioan al XXII-lea (papa ~): 83.
Ioan Albert (rege al Poloniei): 51, 52, 257, 336.
Ioan Alexandru-vcievod: v. Lăpușneanu, Alexandru.
Ioan Alexeevici (țar al Rusiei): 214.
Ioan Bogoslovul (sfîntul ~): 117.
Ioan Caleca: 14. 101, 104, 182.
Ioan Cazimir (rege al Poloniei): 288.
Ioan cel Nou (de la Suceava, sfîntul ~): 47, 164, 174, 192, 194.
Ioan Comnenul (împărat al Bizanțului): 177.
Ioan Damasceanul (Damaschin) (sfîntul ~): 10, 13, 14, 18, 136, 158, 204, 410.
Ioan din Constantinopol: v. Ioan Caleca.
Ioan (evanghelistul ~): 390, 395.
Ioan Exarhul: 18, 506.
Ioan Frîncul: v. Ioan Romanul.
Ioan Hrisostomul (sfîntul ~): 10, 12, 14, 17, 18, 74, 76, 130, 314, 392, 396, 487.
Ioan Klimax (Scărariul) (sfîntul ~): 18. 191.
Ioan Magnus (arhiepiscop de Upsala): 335.
Ioan Nesteutul: 105, 175.
Ioan ot Bistrița (ieromonahul ~, copist, a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 145.
Ioan Portvricul: 179.
Ioan Romanul (astrolog la curtea lui Constantin Brîncoveanu): 131, 380.
Ioan Sambucus (istoricul ~): 495.
Ioan Sigismund Zapolyai (Zápolya): 97, 99.
Ioan Stupcarul: 366.
Ioan Șerban C. Basarab Voevoda: v. Cantacuzino, Șerban.
Ioan-vodă cel Cumplit: 67.
Ioan Zlataust (sfîntul ~): 177.
Ioanid, G. 145, 435, 454, 460, 496.
Ioasaf (arhimadritul ~): v. Iosif al Putnei.
Ion (Ioan) Comnenul (profesor la Academia grecească de la Sf. Sava, mitropolit al Dristrei/ Silistra): 374, 376, 382, 489.
Ion Eclesiarhul: 79.
Ion Românul (popa ~ din Simpetru): 105, 127, 222.
Ion Sîrbu (protopopul caligraf ~, sfîrșitul sec. al XVI-lea): 34. 36.
Ionaș (ieromonahul ~, sec. a. XVII-lea 216.)
Ionașcu, Ion: 520, 521.
Ionașcu (postelnic, sec. al XVII-lea): 323.
Iordache, Aga (ginerele lui Antohie Jora): 338.
Iordache Lupu Costache (vornicul): 329, 352, 353, 354, 359, 365.
Iordache (vel căpitan de codru sub Mihail Racoviță): 353.
Iordan, Alexandru Gh.: 118, 152, 550.
Iordan, Iorgu: XII, 518, 537, 548.
Iordănescu, A.: 318.
Iorest, Ilie (mitropolit, sec. al XVII-lea): 182, 184, 188, 197.
Iorga, Magdalena: 44.
Iorga, Nicolae: V, VI, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, 16, 35, 43, 44, 45, 69, 70, 75, 76, 77, 78, 79, 88, 91, 92, 106, 108, 112, 119, 122, 125, 141, 151, 152, 153, 158, 161, 162, 178, 188, 189, 200, 240, 241, 252, 260, 263, 270, 282, 319, 321, 379, 393, 471, 475, 496, 497, 498, 504, 507, 518, 524, 534, 535, 536, 549.
Iorga-Pippidi, Liliana: 504.
Iorgulescu, B.: 415.
Iosif al Putnei (arhimadritul ~): 54, 296.
Iosif Imnograful: 14.
Iovan, Rodica: 514.
Isac Anghelos (împărat al Bizanțului): 210.
Isaia (călugăr din mînăstirea Slatina, copistul Codicelui de la Kiev, sec. al XVI-lea): 53, 70.
Isaia (mare vornic al lui Ștefan cel Mare): 61.
Isidor (sfîntul ~): 128.
Isopescu, Claudiu: 260, 263.
Ispirescu, Petre: 364, 530, 545, 546.

Istrin, W.: 127, 248,
Istvánffy (cronicar ungur): 336.
Isvoreanu, Radu: 396.
Iștoc din Lazuri (popa ~): 197.
Iufu, I.: 505.
Iuga-vodă: 325.
Iulian (sfîntul ~): 210.
Iulius Capitolinus: 335.
Iusuf (aga ~): 339.
Ivan al III-lea Vasilievici (principele Moscovei ~): 47, 55.
Ivan cel Groaznic: 39.
Ivanov, Iordan: 114, 118.
Ivanovici, Ivan (fiul lui Ivan al III-lea): 55.
Ivașcu, George: 502.
Ivănescu, Gh.: 503, 517.
Ivul, Gavril: 188, 189.
Izlozeanu, Gh.: 37.

J

Jakó, Sigismund: 509.
Janov, Matei de: 82.
Jeleazã, Stoica: 96.
Jigmond: v. Sigismund de Luxemburg.
Jiriček, Constantin: 248.
Joldea: 66.
Jora, Antiohie (Antohie, hatmanul): 338, 339.
Jora, Gavril: 269.
Juhász, V.I.: 97, 189.
Justinian (împărat al Bizanțului): 177, 198.

K

Kájoni Valahus de Kis-Kajon, Johannes (Ion Căianu): 188, 189.
Kaludi, Arsenio: 482.
Kaluzniacki, E.: 118.
Karadja, C. Const.: 44, 106, 107, 241.
Karyophylles (Cariofil), Ioan: 488, 497.
Katona de Geley, Ștefan: 180, 181, 182, 185.
Kemeni, Ianoș: 296.
Kerofilas, Costas: 529, 536, 549.
Kèzdivàsárhely, Matko de: 384.
Kievskii, S.: 48.
Kinan (Chinan)-pașa: 434, 444.
Kiupruli (vizirul ~): 285, 292.
Klein, Karl Kurt: 108, 264, 497.
Klingesporn, Ioan: 49.
Knös, Börge: 504.
Kochanowski, Ioan (Ion): 206, 207, 256, 257, 312.
Kogălniceanu, Mihail: 162, 169, 208, 266, 270, 280, 298, 300, 318, 319, 320, 322, 323, 325, 326, 334, 346, 351, 366, 496, 497, 530, 531, 543, 545.
Kondakov: 42.
Korbut, Gabriel: 264.
Kordatos, Ianis: 504.
Korneev, M.: 104.
Krappe: 536.
Kriaras, Emanoil: 547.
Kritopulos, Mitrofan: 158.
Kromer (Cromer, Gromer), Martin (Marcin): 257, 262, 302, 332, 333, 335, 474, 492, 495.
Krumbacher: 136.
Kuntovici, Ivan: 171.
Kyriakidis, Stylpon: 529.

L

Lacea, G.: 108, 189, 202, 218.
Ladislau Cumanul (rege al Ungariei): 24, 442.
La Fontaine, Jean de: 137, 343.
Lambrior, Al.: V, VI.
Lambros (Lampros) Spyridon: 77, 79.
Lanson, Gustave: IX, 5, 533, 534.
Lapedatu, A.: 178, 270, 390, 435, 480, 548.
Larinov (cămărașul ~): 191.
Lascaris, M.: 529, 536, 550.
Lascaris, Constantin: 29.
Laski (Albert): 259, 273.
Laslău: v. Vladislav (rege al Ungariei).
Latini, Brunetto: 8.
Lațco-voievod: 58.
Laurian, August Treboniu: VII, 152, 414, 453, 460, 470.
Lavrentie (ieromonahul ~, sfîrșitul sec. al XVI-lea): 510.
Lavrov, P.A.: 72, 77, 79.

Lazăr (cneaz al Serbiei, sec. al XIV-lea): 25.
Lazăr (sfîntul ~, stîlpnicul): 211.
Lăpușneanu, Alexandru: 39, 40, 41, 42, 56, 57, 65, 67, 68, 95, 253, 273, 356, 362.
Lăpușneanu, Bogdan: 275.
Lăudat, I.D.: 502, 514, 516.
Lăzărescu, Emil: 507.
Lăzăriciu, Ion: IX.
Legrand, Émile: 129, 146, 151, 152, 240.
Leibniz, G.W.: 232.
Lencuța (fiică a lui Stoica Ludescu): 435.
Leo (arhipresbiterul ~, sec. al X-lea): 133.
Leon al VI-lea cel Înțelept (împărat al Bizanțului): 14, 204.
Leon (al II-lea Isaurianul, împărat al Bizanțului): 198.
Leon-vodă: 428, 431.
Leonardo da Vinci: 29.
Leontar (tatăl lui Dosoftei): 202.
Leontis din Bizanț (teolog bizantin): 13.
Leopold (împărat al Austriei): 370, 455.
Lepșa, Gh. (episcop, sec. al XV-lea): 84.
Leurdeanu, Stroe: 158, 420, 431, 432, 433, 434, 443, 483.
Levacović, Rafael: 158, 170, 171.
Ligaridis, Paisie: 158, 177, 235, 374.
Lihudi (frații ~): 217.
Lisimah: 261.
Litovoi: 24.
Liubavici, Dimitrie: 94.
Luitprand (sol al regelui Otto I): 17.
Longin: 333.
Longinescu, S.G.: 199, 201.
Longinus, Johannes: v. Dlugosz, Ion.
Lope de Vega: 147.
Lorántffy, Suzana (principesa ~, soția lui Gheorghe I Rákóczy): 185, 189.
Lorinț (diac, Brașov, sec. al XVI- lea): 104, 108.
Łos, I.: 70.
Lovarini, Emilio: 498.
Lubieniski (sol polon la curtea lui Mihai Viteazul): 512.
Luca (evanghelistul ~): 390.
Luca (mitropolit al Ungrovlahiei, sec. al XVI-lea): 37.
Luca Ștefan (vistiernicul ~): 349, 352, 354.
Lucaci, Hrăjitu: v. Hirscher, Luca.
Lucaci (uricariul ~): 39.
Lucaris, Chiril: 164, 165, 166, 180, 260, 383.
Lucian: 483.
Lucreția (soția lui Lucius Tarquinius Collatinus): 303.
Ludescu, Constantin Căpitanul: 425.
Ludescu, Stoica: 145, 149, 150, 151, 420, 421 *424—435*, 441, 442, 443, 444, 454.
Ludovic al VII-lea (rege al Franței): 6.
Ludovic (I cel Mare, rege al Ungariei și Poloniei): 24, 333, 334.
Ludovic al XIV-lea: 226, 228, 235, 476.
Ludovic al XV-lea: 453.
Lupaș, I.: 180, 188, 189, 200, 201, 475, 480.
Lupaș, Marina I.: 475.
Lupeanu, A.: 78, 139.
Lupiș, Antonio: 522.
Lupu (căminarul ~, sec. al XVII-lea): 214.
Lupul (diacul ~, pisar al lui Petru Rareș): 40.
Lupul (din Hîrlău, sec. al XVII-lea): 272.
Lupu Costache: v. Iordache Lupu Costache.
Lupu (vornicul): v. Iordache Lupu Costache.
Luther, Martin: 85, 96, 97, 99, 103.
Luxandra (fiică a lui Neagoe Basarab): 76.

M

Macarie (episcop de Roman, cronicar): 19, 41, 55, 57, *63—65*, 66, 67, 68, 70, 71, 93, 94, 106, 242, 271, 505.
Macarie (mitropolitul ~, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun): 40, 216.
Macarie (patriarhul arab ~): 158, 160, 168, 192.
Macedonski, Al.: 533.
Macrembolites, Estațiu: 15.
Macri (vătaf): 289.
Macrona: 365.
Macurek, Iosif: 81, 91.
Magni, Cornelio: 522.
Mahomet al II-lea: 62, 158, 244.
Maiorescu, Titu: VII, VIII, 524.
Maiota, George: 378, 382.

521.
Maxim Confesorul (teolog bizantin): 13.
Malalas, Ioan: 12, 19, 242.
Malaxos, Emanuel: 175, 177, 198.
Malcoci: 50.
Maliat: 64.
Mamas (sfîntul ~): 210.
Mamucco, Marcantonio: 378.
Manasses, Constantin: 12, 19, 39, 65, 68, 242, 243, 244.
Manciulea, Ştefan: 78, 418, 421, 424.
Mangra, V.: 107, 201.
Manu, Apostol: 134.
Manuel al II-lea (Paleologul, împărat al Bizanţului): 11.
Manuil din Corint: 506.
Marcea (jupîn ~): 37.
Marcian (împărat al Bizanţului): 65.
Marcu, Al. Dem.: 162, 260, 263, 498.
Marcu (fiu al lui Petru Şchiopu): 36.
Marcu (patriarh al Alexandriei): 205.
Marcu(s) Aureliu(s): 333, 342, 343, 344.
Mardare (de la mănăstirea Cozia): 40.
Mareş, Al.: 500, 503, 507, 509.
Mareş (banul ~): 443, 444, 457.
Marga (soţia jupînului Marcea): 37.
Margunios, Maximos (episcop al Citerei): 209.
Marjire, Ion: 40.
Maria (cumnata logofătului Coresi din Miroslăveşti): 96.
Maria de Mangop: 31, 41.
Maria (doamna ~, fiică a lui Constantin Brîncoveanu şi soţia lui Constantin Duca): 328, 329, 349, 361, 484, 489.
Maria (fiică a lui Lupu Bogdan hatmanul şi soţia lui Ion Neculce): 349.
Maria (fiică a lui Petru Şchiopu): 245.
Maria (fiică a lui Vasile Lupu): 164, 254, 269, 513.
Maria (fiică a marelui ban Gh. Băleanu): 436.
Maria (jupîniţa ~, născută Corbeanu).
Maria (Marica Brîncoveanu, doamna ~, soţia lui Constantin Brîncoveanu): 328, 382, 484.
Marian (sfîntul ~): 211.
Marian, Simion Fl.: 86, 122, 128, 321.
Marica (fiică a lui Ion Hăra vornicul): 327.
Marina (doamna ~, soţia lui Alexandru cel Bun): 35, 41.
Marinescu, Iulian: 366.
Marot, Clément: 185, 206.
Marsigli, Luigi Fernando: 188, 425, 484, 487, 488, 496, 497, 498.
Martin al IV-lea (papa ~): 83.
Martinenco, Bernard: 481.
Martini (iezuit): 238, 240.
Marţial: 483.
Massa, Simeon: 99.
Massim, I.: VII.
Matczynski, Marcu: 287, 305.
Mateescu, C.N.: 125, 129.
Matei din Pogoniana (mitropolit al Mirelor) 35, 77, 146, 171, 180, 373, 427, 442.
Matei (evanghelistul ~): 390, 398.
Mateiu, dr.: 110.
Matveiev, Artemon: 229, 230.
Mavrocordat, Alexandru (Exaporitul): 327, 330, 337, 374, 381.
Mavrocordat, Constantin: 362.
Mavrocordat, Ianache: 485.
Mavrocordat, Ioan: 322, 355, 356, 441, 470, 471.
Mavrocordat, Nicolae: 43, 146, 299, 322, 325, 326, 330, 331, 337, 338, 339, 340, 346, 352, 353, 362, 373, 406, 440, 441, 448, 449, 451, 452, 453, 459, 460, 466, 469, 470, 484, 485, 486, 520.
Mavrodin (paharnicul ~): 357.
Mazepa (hatmanul ~): 217, 416.
Mazilu, D.: 95, 108, 142, 146, 541.
Mazilu, Dan Horia: 499, 513, 514, 516, 520,

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Maxim (mitropolit sub domnia lui Radu cel Mare): 63, 94, 106, 142, 151, 260, 473.
Maxim Quintus Curtius: 483.
Maximian: 434.
Mănăilă (meşter tipograf): 103.
Mărian diacul (meşter tipograf): 109.
Medici(s), Cosimo (Cosma) de: 342.
Medici, Lorenzo de: 256.
Mehmet-bei: 426.
Melanchton, Filip: 82, 97, 109.
Melania din Leontopol: 35.
Melas, Petru: 186.
Melchior (nepot a lui Hermann Schedel): 50.
Melchisedec (episcopul ~): 48, 188, 232, 240, 415, 416.
Melchisedec, Meletie (egumenul ~, sec. al XVII-lea): 174.
Meletie de Arta (profesor al lui Dimitrie Cantemir): 489.
Meletie Macedoneanul (călugăr): 171, 182.
Meletie Syrigos (Sirigul): 158, 166, 192, 383, 397.
Melius, Petre: 185.
Melvy, Antoine: 167.
Menandru: 12.
Menéndez y Pelayo: 344.
Merlo, Pietro: 129.
Meszko I (Mieschko, rege polon, sec. X): 9, 257.
Meteş, Şt.: 45, 110, 188, 388, 522.
Metodiu: 17, 18, 23, 81, 505.
Metroniu, A.: 92.
Meyer-Lübke, Wilhelm: 92, 280.
Miclăuşan, Foro: v. Forró Miklós de Haporton.
Miclescu, Gavril: 327.
Miechowski: 335, 336.
Migne, Jacques-Paul,: 118.
Mihai (preot din Şchei, sec. al XVI-lea): 104.
Mihai Postelnicul: 445.
Mihai Viteazul: 36, 40, 42, 48, 71, 81, 95, 104, 106, 110, 132, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 158, 159, 163, 168, 169, 170, 224, 258, 260, 265, 291, 292, 370, 376, 381, 427, 442, 512.
Mihail al III-lea (împărat al Bizanţului): 17.
Mihail al VII-lea Parapinakes (împărat al Bizanţului): 11.
Mihail al VIII-lea Paleologul (împărat al Bizanţului): 11, 442.
Mihail Calafatul (împărat al Bizanţului): 11.
Mihail (rege al Bulgariei, sec. al X-lea): 473.
Mihail Feodorovici (ţar al Rusiei): 191, 192.
Mihail (fiul lui Paul din Cimpulung Muscel): 160, 162.
Mihail Logofătul (din Tîrgovişte, sec. al XVII-lea): 40.
Mihail (mitropolit de Kratovo, sec. al XVII-lea): 158.
Mihail, Paul: 513.
Mihail Peloponesianul: 14.
Mihail (pisar din Bîrgău, sec. al XVI-lea): 506.
Mihail Voievod (fiu al lui Mircea cel Bătrîn): 506.
Mihălcescu, Ion: 139, 167.
Mihăescu, Gabriel: 512, 519.
Mihăilă, G.: XIV, 499, 502, 504, 505, 506, 507, 512, 515, 548.
Mihnea cel Rău: 94, 143, 426.
Mihnea-vodă (Mihnea al III-lea Radu): 421, 422, 430, 433, 434.
Mihnea-vodă (Turcitul): 36.
Miklosič, Fr.: 38.
Milescu, Nicolae: 203, 226—242, 252, 285, 324, 364, 374, 383, 391, 392, 393, 394, 399, 400, 496, 513, 514, 515, 531.
Milescu, Postolache: 391.

Miletić: 44, 45.
Miliţa (doamna, soţia lui Neagoe Basarab): 31.
Millet, Gabriel: 44.
Minea, Ilie: XI, 44, 70, 71, 162, 178, 200, 281, 282, 321, 435.
Miniat, Ilie: 14, 410.
Mircea cel Bătrîn: 28, 39, 43, 46, 47, 71, 141, 244, 372, 373, 419, 426, 473, 506.
Mircea cel Mare: v. Mircea cel Bătrîn.
Mircea Ciobanul: 36, 94, 96.
Mircea (fratele lui Dan I voievod): v. Mircea cel Bătrîn.
Mircea, Ion-Radu: 505, 507, 510, 514.
Mircea Voievod: v. Mircea cel Bătrîn.
M(i)rişescul, Teodor: 36.
Miron Slugerul: 282.
Misail Călugărul: 270, 304.
Misiria (bunica lui Dosoftei): 202.
Misirliu, Ianache: 158.
Misterski, H.: 514.
Mistral, Frédéric: 363.
Mitridate: 334.
Mitrofan (episcop, sec. al XVII-lea): 166, 397, 517.
Mitrofan (sfetnic, sec. al XVI-lea): 64.
Mitrofan Tasitul (mitropolit de Nisis): 404, 408.
Mitrofana (Ureche, mama lui Grigore Ureche): 41, 43, 191, 264, 267.
Mladonovici, Branco: 38.
Mociorniţă-Constantinescu, Margareta: 124, 128, 129.
Moga, I.: 509.
Mohamed al II-lea: v. Mahomet al II-lea.
Moise (călugăr tipograf): 94, 386.
Moise Serdarul: 328.
Moisescu, Justin: 513.
Moisil, Florica: 501, 506.
Molin, Virgil: 508.
Molnar (de Szencz), Albert: 185, 116.
Montelatici, Giovanni: 16.
Monteverdi, Angelo: 541, 548.
Morariu, Leca: 248, 547.
Morariu, V.: 92.
Moraru, Mihai: 500, 511, 547.
Moruna, Mihai: 531.
Moshos, Ioan: 18, 39.
Movilă, Alexandru: 266.
Movilă, Bogdan: 266, 267.
Movilă, Constantin: 254, 266.
Movilă, Gavrilă: 428.
Movilă, Gh.: 254.
Movilă, Ieremia: 37, 41, 147, 163, 254, 258, 265, 266, 291, 292, 293, 294.
Movilă, Mihail: 265.
Movilă, Moise: 267, 268, 283, 512.
Movilă (Moghilă), Petru: 38, 39, 161, *163—167*, 170, 171, 173, 175, 191, 192, 193, 203, 230, 268, 269, 371, 372, 397, 499, 512.
Movilă, Simeon: 163, 254, 265.
Movileşti (familia ~): 254, 372.
Moxa, Mihail: VI, 38, 39, 65, 174, 242, 243, 244, 248, 503.
Moxalie: v. Moxa, Mihail.
Mucius Scaevola: 163, 193.
Münster, Sebastian: 272, 474.
Muracade, Emil: 388.
Murat al III-lea: 149, 245.
Murăraşu, D.: 548.
Murguleţ, Ieremia: 323.
Muriano, Mathias: 49.
Murko, Mathias: 21, 22, 48, 547.
Murnu, George: 42.
Mustafa-paşa: 150.
Mustafa (sultanul ~): 466.
Muste, N: 518
Musurus, Marc: 29.
Muşat (diac, pisar al lui Mihai Viteazul): 40.
Muşlea, Ion: 384.

N

Nabucodonosor: 235.
Nandriș, Grigore: 44.
Naniescu, Iosif: 145.
Naruszewicz, Adam: 70.
Nastasia (fiică a lui Ieremia Murguleț): 323.
Năbădaicu (vornic, sec. al XVI-lea): 66.
Nădejde, Ioan: IX, 91.
Năsturel, Mateiaș: 169.
Năsturel, P.A.: 139, 178, 520.
Năsturel, Radu: (fiu al lui Udriște Năsturel): 170, 178, 472.
Năsturel, Radu (a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 425, 445.
Năsturel, Radu Postelnicul (tatăl lui Udriște Năsturel): 168.
Năsturel, Udriște: 19, 132, 137, 158, 160, 168, *169—170*, 173, 178, 194, 197, 207, 369, 428, 472, 505, 513.
Neacșa (cumnata logofătului Coresi din Mirosłăvești): 96.
Neacșu din Cîmpulung: 80.
Neaga (mama lui Neagoe Basarab): 72.
Neagce (sol al lui Alexandru cel Bun): 377.
Neagce-vodă (fiu al lui Antonie-vodă): 444.
Neamțu, Dragoș-Sebastian: 521.
Neamțu, Octavian: 510.
Nearh (istoric): 132.
Nectaneb-Nehtinav (faraon egiptean): 132.
Nectarie (ieromonah din Pelagonia, sec. al XVII-lea): 171.
Necula lui Bubuli: 482.
Neculce, Ienache: 349.
Neculce, Ion: XIII, 50, 201, 202, 224, 227, 228, 238, 286, 287, 288, 289, 303, 325, 326, 327, 328, 331, 340, 341, *349—365*, 445, 473, 501, 513, 517, 518.
Nedioglu, Miron: 546.
Negreanu, Ion M.: 529, 548.
Negri, Costache: 363.
Negrici, Eugen: 499, 503, 511, 519.
Negru-vodă: v. Radu I Negru.
Negruzzi, Costache: 139, 530, 550.
Nemanja (Nemania), Ștefan: 20, 113.
Neoptolem (fiul lui Mitridate): 334.
Nersessian, S. der: 45.
Nestor (cronicar rus): 372.
Neuville, Foy de: 231.
Nicetas, Eugenianos (istoric bizantin): 12, 15.
Nichifor Botniates (Botniatul, împărat al Bizanțului): 65, 242.
Nichita (sfîntul ~): 177.
Nichitici, Filaret: 192.
Nicodim (caligraf din Moldova, a doua jumătate a sec. al XV-lea): 35, 37, 38.
Nicodim (călugăr sîrb, sfîrșitul sec. al XIV-lea): 25, 32, 33, 35, 46, 48, 71, 506, 507.
Nicolae Alexandru: v. Nicolae Basarab, Alexandru.
Nicolae Anagnostul (ccpist, sec. al XVII-lea): 79.
Nicolae (arhimadrit al Sucevei, a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 216.
Nicolae Cîrnu: v. Milescu, Nicolae.
Nicolae Grămăticul: v. Milescu, Nicolae.
Nicolae Kerameus: 374.
Nicolae Pătrașcu (fiul lui Mihai Viteazul): 158, 169.
Nicolae-vodă: v. Mavrocordat, Nicolae.
Nicolaescu, G.: 501.
Nicolaescu, Stoica: 44, 96, 108, 152, 169, 198, 320, 435.
Nicole, Pierre: 235, 240.
Nicolescu, Corina: 503.
Nicolescu, Miron: 240.
Nicon (patriarhul ~, sec. al XVII-lea): 372.
Niculiță Voronca, Elena: 114.
Nicusi, Panaiot: 166.

Nifon (patriarhul ~, prima jumătate a sec. al XVI-lea): 141, 142, 144.
Nichifor (patriarh al Constantinopolului, începutul sec. al IX-lea): 19.
Niketas (episcop de Heracleea, sec. al XI-lea): 505.
Nistor, Ion: 69, 321.
Niță, Dumitru: 546.
Noomen, Willem: 511.
Notara, Hrisant (patriarhul ~): 240, 383, 384, 488, 489.
Nour (sfetnicul ~, prima jumătate a sec. al XVI-lea): 64.
Nussbächer, Gernot: 510.

O

Oanță (diac, pisar al lui Petru Rareș): 40.
Odobescu, Al.: 38, 95, 106, 143, 460.
Olahus, Nicolae: 9, 188, 495.
Olelkovici, Simeon (cneazul ~): 38.
Oleniski, Zbigniew: 336.
Oltea (doamna ~, mama lui Ștefan cel Mare): 43.
Olteanu, Pandele: 507, 511.
Olteanu, Vasile: 510.
Onciul, Dimitrie: 281, 435.
Onescrit (istoric): 132.
Onu, Liviu: 499, 500, 503, 513, 515, 516, 517, 518.
Oprea Logofătul (meșter tipograf): 94, 95, 98.
Oprea armașul: 265.
Oprișan, Horia: 178, 218.
Orășanu, Ștefan: 70, 263, 270, 281, 282.
Orléans (ducele d' ~): 453.
Ortiz, Ramiro: 263, 313, 320, 387, 388, 482, 498, 525, 538.
Osiander, Luca: 109.
Otto I: 17.
Otwinowski, Iarosz: 292.
Oțel (diac, pisar al lui Petru Rareș): 40.
Oțetea, A.: 510.
Ovidiu: 5, 261, 262, 306, 314, 316, 332, 335.

P

Paget (lordul ~): 487.
Paisie (al doilea egumen al mănăstirii Putna, sec. al XV-lea): 55.
Paisie (cuviosul ~): 391.
Paisie (egumenul ~ sau Radu Paisie, sec. al XVI-lea): 426.
Paisie (ieromonahul ~, sec. al XVII-lea): 37.
Paisie (patriarh al Ierusalimului, sec. al XVII-lea): 158.
Palade, T.: 92.
Paladie: 39.
Palamas, Grigore: 13.
Palamed, Gh.: 146, 151, 205.
Pall, Francisc: 162.
Pamfil, Viorica: 509.
Panait Sinopeus: 382.
Panaitescu, Emil: 448, 454.
Panaitescu, D.D.: 519.
Panaitescu, P.P.: X, XI, XIV, 44, 47, 48, 51, 52, 57, 69, 71, 94, 106, 152, 160, 166, 167, 175, 178, 201, 203, 241, 263, 281, 284, 291, 299, 302, 319, 320, 321, 363, 387, 400, 474, 475, 500, 501, 503, 505, 508, 515, 516, 519, 520, 522.
Pann, Anton: 128, 137, 139, 146, 147.
Panselinos (pictor legendar la Muntele Athos): 41.
Papacostea, Șerban: 507.
Papacostea, V.: 504, 512.
Papahagi, Tache: 546.
Pápai, Fráncis Páriz: 186.
Papară, Kiriac: 202, 203.
Papară, Mihail: 203.

Paraschiva din Epivat (sfînta mucenică ~): 194.
Paris, Gaston: 532, 535.
Parthenie (Partenie, patriarh al Constantinopolului, sec. al XVII-lea): 165, 397.
Pascu, George: XII, 71, 79, 161, 281, 318, 319, 346, 387, 400, 454, 498.
Paszkowski (Pașcoskii), M.: 273, 274, 292, 302, 303, 335.
Pașca, Ștefan: 174, 178, 549.
Patavinus, Antonius Maginus: 272.
Patellaros, Atanasie: 158, 165.
Paul de Alep: 41, 168, 192.
Paul din Cîmpulung Muscel: 160, 162.
Pavel (apostolul ~): 194, 205, 213.
Pavolini: 536.
Păcurariu, Mircea: 513.
Pădure, Dumitru: 517.
Pătrașcu cel Bun: 94, 95, 96, 149.
Pătrășcanu, D.D.: 139.
Păuna (soția lui Ștefan Cantacuzino): 392, 459, 460, 465.
Pârvan, Vasile: 200, 530.
Penev, Boian: 22.
Pepano, Dona: 482, 496.
Pepanos, Panos: 146, 427, 482.
Peretz, Ion: 44, 175, 177, 179, 194, 199, 201.
Pernice, Angelo: 147, 153.
Perpessicius: 530.
Peștișel, Moisi: 109.
Petki, Istvan: 285.
Petrarca, Francesco: 22.
Petre, Ioan Șt.: 346.
Petre (ucenic tipograf, sec. al XVI-lea): 94.
Petrescu, Constantin: 544.
Petrescu, Econom Al.: 139.
Petrescu, I.D.: 479.
Petrescu, Stelian: 44.
Petriceicu Ștefan: v. Petriceicu-vodă.
Petriceicu-vodă: 203, 214, 231, 286, 287, 288, 324, 329.
Petriti, kir Ignatie: 176.
Petrovay, Nicolae: 187, 189.
Petrovici, Emil: XIV, 504, 508, 545.
Petru I: 163, 214, 230, 231, 232, 235, 331, 340, 341, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 358, 360, 361, 364, 372, 385, 404, 416, 417, 458, 461, 485.
Petru (al II-lea, fiu al lui Alexandru cel Bun): 59.
Petru al II-lea Urseolo: 21.
Petru Alexeevici: v. Petru I.
Petru Aron-vodă: v. Aron-vodă.
Petru cel Mare: v. Petru I.
Petru Cercel: 107, 160, 162, 377.
Petru (fiu al lui Bogdan al III-lea): 63.
Petru (fiu al lui Petru Șchiopu): 245.
Petru (fiu al lui Ștefan cel Mare): 55.
Petru împărat: v. Petru I.
Petru (mitropolitul ~): v. Movilă, Petru.
Petru (apostolul ~): 194.
Petru Șchiopu: 36, 67, 81, 126, 244, 245 253, 264, 277, 294, 377.
Petruț, A.: 418.
Philarète, Chasles: 363.
Philippus (magister ~): v. Filip Moldoveanul.
Philippide, Alexandru: VIII, XIII.
Piasecius: v. Piasecki, Pawel.
Piasecki (Piaseskii), Pawel: 258, 263, 291, 292, 302.
Pic de Mirandola: 29.
Piccolomini, Aeneas Silvius (Enea Silvio): 50, 60, 260, 262, 263, 481, 492.
Picot, Émile: 166, 240, 241, 280, 399, 414, 496.
Pillat, Cornelia: 500.
Pillat, Ion: 533.
Pilluzo, Vito: 299.
Pipin, A.N.: IX, 119.
Piru, Alexandru: XV, 502.
Piscupescu, Ecaterina Șt.: 34, 44.
Pitagora: 382.

Piteșteanu, Gherasim Timuș: 107.
Pius al II-lea (papa ~): v. Piccolomini, Aeneas Silvius.
Pîrvu, Banul ~ : 426.
Pîrvulescu, Titus: 519.
Plachida (sfînta ~): 211.
Plato(n): 10, 382.
Pliniu: 133.
Plutarh (Cheroneul): 382.
Počapski, Sofronie: 193.
Polibiu: 132.
Polignac (ambasador francez, sec. al XVIII-lea): 485.
Polivka, J.: 140.
Polizziano, Angelo: 256.
Pompeiu cel Mare: 375.
Pomponazzi, Pietro: 481.
Pomponne, Arnauld de: 228, 235.
Ponovitci, Ignatie: 191.
Pop, Alexandru: 53.
Pop, V. Augustin Z.N.: 53, 200, 513.
Pop, Vasile Gr.: VIII, IX.
Popa, Eleonora: 500.
Popescu, George B.: 497.
Popescu, Mihail Gabriel: 519.
Popescu, Nicolae (diaconul ~): 142, 146.
Popescu, Radu: 43, 141, 146, 152, 177, 325, 396, 404, 414, 419, 420, 430, *436—446*, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 460, 463, 466, 467, 468, 469, 470, 520, 521.
Popescu-Spineni, Marin: 263.
Popescu-Telega, A.: 152.
Popescu-Vilcea, G.: 508.
Popović, Pavel: 22.
Popovici, Constantin: 178.
Popovici, Daniil: 78.
Popovici, Iosif: 107, 109, 110.
Popovici, I.N.: 280.
Popovici, Pavel (copist al Cîntecului lui Constantin-vodă): 479.
Popovici, Savva (popa ~): 78.
Popruženko, M.: 118.
Porfirie (ieromonahul ~, sec. al XVII-lea): 168.
Porfirie (mitropolit de Niceea, sec. al XVII-lea): 165.
Porfiriev, I.: 119.
Potocki, Andrei (hatmanul ~): 288.
Pototki, Iosif: 330.
Potoțki, Petru: 285.
Potoțki (Potochi), Ștefan: 266, 372.
Potra, G.: 435.
Praechter, Karl: 248.
Predescu, Eugenie: 151.
Predescu, Lucian: 108, 200, 240, 282.
Procop cel Mare: 83.
Procop (Procopius din Cesareea): 11, 12, 494.
Procopie (ucenic tipograf, sec. al XVII-lea): 171.
Procopiu din Moscopole, Dimitrie: 392.
Procopovici, Alexe: 43, 71, 79, 91, 92, 105, 107, 108, 321, 366, 497, 534, 549.
Prodromos, Teodor: 15.
Prohaska, Dragutin: 22.
Psalidas, Athanasios: 125.
Psellos, Mihail: 11, 12.
Ptolomeu,: 17, 384.
Puiu, Enache: 516.
Pumnul, Aron: VI, IX.
Purice (aprodul ~): 50, 362.
Pușcariu, Sextil: XII, 79, 81, 91, 105, 106, 107, 161, 321, 387.
Pușchilă, D.: 218.
Pylarino (doctorul ~): 378.

R

Racki, Fr.: 118.
Racoviță, C.: 263.
Racoviță, Ion: 273.

Racoviță, Mihai: 329, 330, 350, 353, 365, 366.
Radojcić, N.: 475.
Radonić, dr. Iovan: 475.
Radu Armaşu Vărzariul: 434.
Radu cel Frumos: 61, 62, 473.
Radu cel Mare: 27, 53, 94, 142, 143, 260, 295, 425, 426.
Radu Cluciarul: v. Popescu, Radu
Radu din Mănicești: v. Drăghici, Radu (din Mănicești).
Radu Leon-vodă: 431, 436, 442, 446.
Radu logofătul: v. Popescu, Radu.
Radu logofătul din Greci: v. Greceanu, Radu.
Radu Mihnea-vodă: 126, 260, 374, 377, 428.
Radu (mare comis, sec. al XVII-lea): 38.
Radu I Negru: 307, 312, 419, 425, 442.
Radu Stolnicul (fiu al lui Tudor Șătraru): 468.
Radu-vodă: v. Radu cel Frumos.
Radu-vodă Călugărul: 426.
Radu-vodă din Afumați: 426.
Radu voievod cel Bun: v. Radu cel Mare.
Radul Postelnicul (sec. al XVI-lea): 34.
Radziwill, Ianusz: 164, 254, 268, 513.
Rafail Monahul: v. Popescu, Radu.
Rákóczi, Gheorghe I: 159, 170, 180, 181, 182, 185.
Rákóczi (Racotzi), Francisc II: 416, 485.
Rákóczi (Racoți), Gheorghe II: 159, 285, 286, 296, 297, 430.
Ramser, Mathias: 97.
Ranke, Leopold von: 280.
Rareș, Iliaș (al II-lea): 64, 66, 94, 275.
Rareș, Petru: 31, 36, 37, 40, 41, 42, 63, 64, 65, 66, 67, 275, 277, 362, 505.
Rareș, Ștefan: 37, 64, 65, 66, 67, 68.
Ratko (fiu al lui Ștefan Nemanja): 20, 473.
Rădulescu, Ion Heliade: VIII, 125, 533.
Rădulescu, Maria: 507.
Rădulescu-Motru, C.: 532.
Rădulescu-Pogoneanu, I.A.: 544.
Renan, Ernest: 8.
Renzi, Francesco: 255, 327.
Ressi (călugăr franciscan): 255.
Rețic, Mihail (Neapolitanul): 495.
Reusner, Nicclacs: 152.
Révész, Imre: 97, 189.
Richard (al II-lea, rege al Anglici): 82.
Ringala (vară a regelui Wladislav Iagello și soția lui Alexandru cel Bun): 253.
Rizescu, Ion: 507.
Rogalski, Leon: 320.
Roman I (împărat al Bizanțului): 133.
Roman al II-lea (împărat al Bizanțului): 244.
Roman (al II-lea, nepot al lui Alexandru cel Bun): 59.
Roman al Smolenskului (cneazul ~): 473.
Romano, Verginia: 482.
Romanos (poet sacru bizantin): 10, 13.
Romanos Lecapenos (împărat al Bizanțului): 213.
Romansky, Stojan: 74, 79.
Ronsard, Pierre de: 206.
Roques, Mario: 107, 109, 110, 529, 546, 548, 550.
Roset, Lascarache: 481.
Roseti, Lucia: 522.
Rosetti, Alexandru: XI, XII, 82, 85, 88, 91, 92, 99, 105, 107, 108, 502, 503, 529, 545, 546.
Rotaru, Ion: 499, 503, 516, 517, 518.
Rostislav (principe al Moraviei): 23.
Rückert: 137.
Rudeanu, Teodosie: 147, 149, 169, 427, 442.
Ruffini, Mario: 387, 501, 518, 519, 522, 529, 537, 548.
Ruset, Antonie: 287, 293, 299, 305, 324.
Ruset, Iordache: 255, 328, 329, 338, 339.
Ruset, Manolache: 325.
Rusiecki, Iosif: 57, 70.

Russo, Demostene: XI, 16, 75, 76, 77, 79, 115, 146, 151, 152, 158, 191, 200, 240, 245, 248, 249, 280, 374, 380, 410, 414, 454, 498, 535, 546.
Rusu, Silion: 168.
Rutbeuf: 6.
Ruvarac, Ilarion: 48.
Ruxandra (Lăpușneanu, fiică a lui Petru Rareș și soția lui Alexandru Lăpușneanu): 41, 275.
Ruxandra (fiică a lui Vasile Lupu): 284.

S

Sacerdoțeanu, Aurelian: 549.
Sadoveanu, Mihail: 126, 128, 134, 139, 362, 365, 366, 518, 533, 545.
Safta (fiică a lui Constantin Cantemir): 288, 327.
Safta (mama lui Miron Costin): 282.
Sagon I: 129.
Saint-Beuve, Charles Augustin: IX.
Sanda (soră a lui Ion Neculce): 349.
San Francesco d'Assisi: 8.
Sanherib (rege asirian): 138.
Sarachini, Constantin: 127.
Sas: 24, 27, 58.
Sasanizi (regii ~): 136.
Sasin, Antun: 147, 152.
Sava (arhiepiscopul sîrb ~): 56.
Sava, Aurel V.: 200.
Sava (copist, începutul sec. al XVIII-lea): 517.
Sava: v. Ratko.
Savin (banul ~): 354.
Sbiera, I.G.: VI, VIII, XII, 81, 86, 90, 114, 270, 282, 390, 454, 467, 471.
Scalla, Bartolomeo della: 256.
Scarlat, Mircea: 516.
Scarlatache din Constantinopol: 338.
Schedel, Hartmann: 50, 52, 58, 59, 60, 61, 362, 529.
Scherer, Wilhelm: IX.
Schmid, Chr.: 139.
Schopenhauer, Arthur: 536.
Schroder, Klaus Henning: 511.
Schröpfer, Johan: 505.
Scorpan, Grigore: 178, 194, 201.
Scriban, G.: 166.
Scultet, Bartolomeu: 148.
Scurtul: v. Paisie, al doilea egumen al mănăstirii Putna.
Sedelnikov, A.D.: 48.
Selim I: 480.
Selim al II-lea: 245.
Serafiim (mitropolitul ~, sec. al XVI-lea): 103, 104.
Sevastos Kimenitul: 381, 382, 383.
Severus: 212.
Sevigné, doamna de ~: 228.
Sforza, Bona: 9, 256.
Shakespeare, William: 137.
Sigismund I (rege al Poloniei): 9, 256.
Sigismund al II-lea (August, rege al Poloniei): 9, 56, 256, 257, 259.
Sigismund de Luxemburg (rege al Ungariei): 83, 473.
Silași, dr.: IX.
Silvestru (ieromonahul ~, copist la mănăstirea Sinaia, sec. al XVIII-lea): 372.
Silvestru (călugărul ~): v. Leurdeanu, Stroe.
Simache, N.: 248, 435.
Simedrea, Tit: 145, 506.
Simeon al Saloniculuí (sfîntul ~): 217.
Simiiana (soția lui Lupu din Hîrlău): 272.
Simion: v. Nemanja, Ștefan.
Simion Dascălul: 48, 259, 263, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 290, 299, 300, 301, 304, 307, 317, 322, 325, 326, 335, 336, 346, 442, 489, 494.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Simion de Keza: 495.
Simion Monahul: 74.
Simion (țar al Bulgariei): 17, 18, 23.
Simionescu, Eufrosina: 122.
Simionescu, I.: 241.
Simon Bîrăul: 190.
Simonescu, Dan: XIII, XIV, 108, 140, 167, 171, 178, 200, 387, 400, 408, 415, 424, 496, 497, 499, 500, 501, 502, 504, 505, 508, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 518, 519, 520, 521, 525, 528, 529, 541, 545, 548, 549.
Sinan Pașa: 149.
Sion, G.: 240, 514.
Sixt (papa ~): 118.
Sîrku, P.: 78.
Skander-beg (Gheorghe Castriota): 94.
Smaragda (fiică a lui Șerban Cantacuzino): 370, 446.
Smith, Thomas: 515.
Smîntînescu, Dan: 549.
Smotrijciky, Meletie: 170.
Sobieski, Ioan: 214, 215, 256, 287, 305, 306, 309, 320, 324, 349, 484, 487, 488.
Socolowski, Marian: 219.
Sofocle: 381.
Sofronia (soția lui Pătrașcu Ciogolea): 190, 279.
Soliman al II-lea: 57, 64, 65.
Soliman-pașa (serasker): 288.
Solkiewski,: 258.
Solomon, Constantin: 241, 386, 393, 400, 547.
Soranzo, Lorenzo: 378.
Soricu, I. U.: 137.
Spandoni: 374.
Sparwenfeld (Sparvenfeldt), Ioana Gav.: 232, 239.
Spiridon ieromonahul (caligraf la mănăstirea Putna, sec. al XV-lea): 35.
Spulber, C. A.: 105, 107, 177, 179.
Stadnicki, Simeon: 203.
Stadnicki, Vasile: 203.
Staicu Paharnicul: 457, 462, 463.
Stainville (generalul ~): 441, 453.
Stan, D.: 521.
Stana (cumnată a lui Coresi logofătul din Mirosloveşti): 96.
Stana (fiică a lui Neagoe Basarab): 76.
Stanca (fiică a postelnicului Constantin Cantacuzino): 420, 421.
Stanca (mătușă a lui Dosoftei): 202.
Stancovici, Preda: 171.
Stancovici, Radu: 171.
Stavrinos: 146, 152, 427, 442, 512.
Statiu: 5.
Stănescu, Eugen: 503, 517, 520.
Stăniloaie, Dumitru: 387.
Stoianovici, L.: 501.
Stoica, Iosif: 216.
Stoican (logofătul ~): 143.
Stoide, C. A.: 200, 517, 518.
Stourdza, Alexandre A. C.: 518.
Strabo: 132, 494.
Stracimir (țar bulgar): 20, 24, 27.
Stratigos, Anton: 379.
Strempel, Gabriel: 501, 512, 517, 519.
Stripszky, Hiador: 102, 110, 189.
Stroici (familia ~): 254.
Stroici, Luca: 254, 265.
Stroici, Simion: 265.
Strungaru, Diomid: 515.
Struțeanu, Scarlat: 418, 471, 549.
Stryikowski (Stricoskii sau Stricovskie), M.: 259, 302, 303, 332, 333, 335, 336, 363.
Sturdza, Dimitrie: 86, 112.
Sturdza Șcheianu: 86.
Sturza, A. D.: 218.
Sturza, M.: 543.
Sturze Moldoveanul, Vasile: 196, 197.
Suhanov (călugăr rus): 158, 170.
Sulică, N.: 99, 102, 107, 108.
Suru, I. P.: 161.

Svoronos, N. G.: 529, 549.
Szegedi, Alexics Gergely: 102, 185, 189.
Szekely, Moise: 428.
Sztrygowski, Josef: 42.

Ş

Şătraru, Tudor: 396, 468.
Şchiau, Octavian: 500, 513, 522.
Şerban, Constantin: 519.
Şerban logofătul: v. Cantacuzino, Şerban.
Şerban vodă: v. Cantacuzino, Şerban.
Şerbănescu, Niculae: 501, 514.
Şerbănescu, Th.: 530, 545.
Şerbu-Lavronschi, Cornelia: 321.
Şeremetev (feldmareşalul ~): 352, 360.
Şesan, Milan: 82, 92.
Şiadbei, Ion: 102, 110, 182.
Şişman-voievod (Şuşman-vodă, ţar bulgar): 141, 420.
Şleidanus, Ioan: 495.
Şoldan, Toader: 323.
Ştefan (al II-lea, fiu al lui Alexandru cel Bun): 59.
Ştefan Byrzohodeţ: 171.
Ştefan cel Mare: 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 80, 81, 126, 147, 151, 163, 203, 214, 223, 224, 244, 253, 257, 258, 259, 260, 271, 275, 276, 277, 306, 362, 377, 505.
Ştefan cel Sfînt (rege al Ungariei): 9.
Ştefan cel Tînăr: v. Ştefăniţă-vodă.
Ştefan (fiu al lui Radu-vodă): 445.
Ştefan (mitropolitul ~, în timpul domniei lui Matei Basarab): 168, 172, 173, 176, 177, 408, 409.
Ştefan Petriceicu: v. Petriceicu-vodă.
Ştefan (pircălab de Scrcca): 295.
Ştefan (pretendent la tronul Ţării Româneşti): 149.
Ştefan Răzvan: 291.
Ştefan, Simeon (mitropolitul ~): 86, 158, 160, 178, *184—185*, 189, 221, 391.
Ştefan Valahul: 162.
Ştefan-vodă: v. Ştefan cel Mare.
Ştefan Voievod cel Viteaz v. Ştefan cel Mare.
Ştefanovici, Ierei Ioan: 128.
Ştefanocivi, Mihail: 384, 386, 414.
Ştefănescu, I. D.: 45, 140, 151, 167, 399.
Ştefănescu, Iulian: 209, 218, 246, 248, 249.
Ştefănescu, Margareta: 243, 248.
Ştefăniţă Vodă: v. Ştefăniţă Lupu.
Ştefăniţă-vodă (fiu al lui Bogdan al III-lea): 63.
Ştefăniţă (Lupu, fiul lui Vasile Lupu): 227, 228, 324, 332, 391, 393, 444, 515.
Ştefulescu Al.: 44.
Ştirbei, Radu Cluceru: 463.
Ştrempel, Gabriel: 501, 512, 517.

T

Tafrali, Oreste: 45, 152, 167.
Tagliavini, Carlo: 186, 188, 189, 488, 498, 510, 529, 530, 536, 537, 549, 550.
Taine, Hyppolite: IX.
Talaba (baronul ~): 485.
Tanoviceanu, I.: 282, 321, 366.
Tappe, E. D.: 515.
Tarnowski, Andrei: 148, 152.
Tarasie (episcopul ~, în timpul domniei lui Ştefan cel Mare): 54.
Tecla (sfînta ~): 213.
Tekely (sultanul ~): 464.
Tenora, Bohús: 92.
Teoctist (mitropolitul ~, sub Ştefan cel Mare, 1470): 54.
Teoctist (episcop de Roman, sub Petru Rareş 1531): 63.

Teodor Alexeevici (țar al Rusiei): 238.
Teodor (Kir ~, mare logofăt al lui Petru Rareș): 63.
Teodor Studitul: 13, 14, 18.
Teoodrescu, G. Dem.: 151, 152.
Teodorescu, Iuliu: 110.
Teodorescu, Mirela: 500, 507, 513, 514.
Teodoric (rege got): 363.
Teodoros (I Lascaris, împărat al Bizanțului): 11.
Teodosie (arhimandritul ~, începutul sec. al XVI-lea): 47.
Teodosie (Kir ~, mitropolit, Muntenia, a doua jumătate a sec. al XVIII-lea): 370, 376, 391, 393, 398, 401, 432, 462.
Teodosie (mitropolitul ~ Vestemianul al Ungrovlahiei): 497.
Teodosiu cel Mare (împăratul ~): 10.
Teofan (patriarh al Ierusalimului, jumătatea sec. al XVII-lea): 166.
Teofana (mama lui Mihai Viteazul): 43.
Teofil (mitropolit de la Rîmnic): 168, 175, 242.
Teofil (împărat al Bizanțului): 19, 243.
Terențiu: 483.
Thales din Milet: 332.
Theodor Gaza Ioan: 29.
Theodor, Petru (ucenic al lui Th. Ţišević): 172.
Theodora (împărăteasa ~, soția împăratului Teofil): 126, 243.
Theodorescu, Barbu: XI.
Theodosie (patriarh bulgar): 20.
Theofan (cronicar bizantin): 244.
Theofan (mitropolit al Moldovei, începutul sec. al XVII-lea): 39.
Thibaud (contele Champagnei și rege al Navarei): 124.
Tiberiu: 248.
Tieghem, Paul van: 535, 541, 547.
Tihonravov, N.: 119.
Timothei (sfîntul ~): 177.
Tirs (sfîntul ~): 211.
Tiszabecsi, Gaspar: 472.
Titulescu, Nicolae: 395.
Titus Livius: 257, 260, 303.
Toader (popa ~, copist, începutul sec. al XVII-lea): 105.
Toader (diacul, din Feldra, prima jumătate a sec. al XVII-lea): 190, 200.
Toader-Eordachie vel vistiernic: v. Cantacuzino, Iorgaghi vistiernicul.
Tobler, Adolf: 280.
Tocilescu, Grigore: 91, 243, 435, 454.
Todoran, Romulus, 514.
Tofce, Mihail: 472.
Tolstoi (contele ~, ambasadorul rus al lui Petru I la Constantinopol): 358.
Toma, Stela: 509.
Tomescu, Mircea: 533.
Tomșa, Ștefan: 57, 67, 259, 266, 273, 292, 293.
Toppeltin, Laurențiu: 262, 302, 321, 335, 492, 495.
Toppeltinus, Laurentius: Toppeltin, Laurențiu.
Tordaș, Mihail: 102, 108, 109.
Tordaș, Pavel: 98, 99, 102.
Torquemada, Ioan (episcopul ~): 118.
Traian: 262, 290, 300, 301, 302, 303, 306, 308, 310, 319, 333, 334, 335, 375, 466, 473, 489, 490, 491, 492, 494, 495.
Traian Ulpie: v. Traian.
Trofimovici, Isaia: 165.
Tsourkas, Cléobule: 504.
Tucidide: 382.
Tudosca (jupîneasa ~, soția lui Dimitrie Corbeanu): 458.

Tuducescu, Iuliu: 38, 44, 496.
Turdeanu, Emil: XIV, 36, 40, 41, 45, 79, 106, 140, 152, 157, 158, 162, 178, 387, 474, 505, 506, 507, 508, 512, 515, 528, 529 545, 549.
Turdeanu-Cartojan, Letiția: 363, 515.
Tzetzes, Ioan: 491, 494.
Twardowski, Samuel: 292.

Ţ

Ţamblac, Grigore: 33, 35, 39, 47, 48, 194.
Ţepelea, Gabriel: 513.
Ţetu, Ioan.: v. Tzetzes, Ioan.
Ţifescu, Ilie: 289.
Ţigara, Apostol: 245.
Ţigara, Zotu (spătar): 245.
Ţišević, Theodor: 172.
Ţiţeron: v. Cicero.

U

Ugeleș: v. Ugliecša, Ioan.
Ugliecša, Ioan: 40, 473.
Ulea, Sorin: 508.
Ulrich (sol al lui Ștefan cel Mare): 49, 51.
Ungureanu, G.: 366.
Ureche (familia ~): 35.
Ureche, Gligoraşco: v. Ureche, Grigore.
Ureche (vornicul ~): v. Ureche, Grigore.
Ureche, Grigore: VI, X, 43, 56, 66, 69, 71, 161, 190, 226, 242, 254, 255, 258, 260, 263, *264—282*, 290, 292, 298, 305, 321, 322, 326, 335, 336, 346, 347, 350, 354, 363, 364, 365, 377, 442, 489, 494, 503, 515, 516.
Ureche, Maxim: 264.
Ureche, Neculai: 265.
Ureche, Nestor (Nistur sau Nistor): 43, 48, 191, 254, 264, 265, 266, 267, 268, 272, 274, 282.
Ureche, Pavel: 191.
Ureche, Vasile: 254, 267.
Urechia, V. A.: VII, VIII, 78, 138, 200, 278, 318, 319, 320, 327, 496, 497.
Urikovici, Gavril: v. Gavril Uricul.
Uroș, Ștefan: 24, 27.
Ursu (fiu al lui Chiril Hluboceanu): 36.
Ursu, G. G.: 503.
Ursu, N. A.: 513.

V

Valeriu: 483.
Valjaveć, Fritz: 550.
Vallisnieri: 379.
Varlaam Arapul (egumen la mănăstirea Dealul, sec. al XVII-lea): 174.
Varlaam (mitropolitul ~): 18, 159, 161, 165, 170, 183, *191—201*, 207, 221, 264, 269, 280, 297, 312, 389, 428, 513, 529.
Varlaam (stareţul mănăstirii Glavaciocul, Vlaşca, a doua jumătate a sec. al XVII-lea): 371, 372.
Varos: 128.
Vasile Albanezu: v. Vasile Lupu.
Vasile al II-lea (Bulgaroctonul, împărat al Bizanţului): 23, 244.
Vasile cel Mare (sfîntul ~): 12, 14, 18, 204.
Vasile cel Nou (sfîntul ~): 219.
Vasile (cneaz, duce de Ostrog): 146.
Vasile din Grid: 515.
Vasile Lupu: 1, 36, 38, 106, 110, 130, 155, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 166, 168, 170, 172, 176, 177, 182, 190, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 227, 254, 255, 260, 267, 268, 269, 272, 273, 276,

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

278, 279, 280, 285, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 322, 324, 341, 348, 349, 362, 370, 371, 389, 391, 428, 429, 444, 513.
Vasile (episcop de Roman în timpul domniei lui Ştefan cel Mare): 47.
Vasilescu, Al.: 248, 448, 454, 496.
Vasilie (medicul, eretic): 113, 118.
Vasiliev, A. A.: 29.
Vasiliu, Mihai: 504.
Văcărescu, Enăchiţă: 125.
Văcărescu (ginerele lui Constantin Brâncoveanu): 447.
Vătămanu, N.: 518.

Velciu, Dumitru: 516, 517.
Velculescu, Cătălina: 500, 511, 520.
Venceslas al IV-lea: (rege al Boemiei): 82, 83, 84.
Venelin: 163.
Veselovskij: 133.
Verbicki, Timotei Alexandrovici: 171.
Verbiest, Ferdinand: 237.
Veress, Andrei: 182, 189, 190, 518.
Veterani: 433.
Vianu, Tudor: 500.
Villehardouin, Geoffrei de: 16.
Viller, Marcel: 167.
Villon, François: 6, 335.
Vincent de Bauvais: 44.
Vintilă (fiu al lui Radu de la Afumaţi): 426.
Vintilescu, Petre: 16.
Virgiliu: 5, 483.
Visarion de Niceea: 29.
Viski, Ioan: 185, 189.
Vitman (generalul ~): 359.
Vitry, Jacques de: 124.
Vizanti, Andrei: VII.
Vîlcaşin: v. Vukašin.
Vîlcu Vornicul: 444.
Vîrtosu, Emil: 131, 388, 421, 424.
Vlad-vodă: v. Vlad Ţepeş.
Vlad-vodă cel Tînăr: 94, 143, 426.
Vlad Ţepeş: 48, 141, 426, 473.
Vladislav (al II-lea): 141.
Vladislav al IV-lea (rege al Poloniei): 269, 291,
Vladislav (rege al Ungariei): 56, 274, 278, 279. 300, 301, 306, 307, 310, 494.
Vladislav-vodă (al III-lea): 426.
Vladislav.: v. Vlaicu-vodă (Vladislav-Vlaicu).
Vlaicu-vodă (Vladislav-Vlaicu): 27, 32.
Vlahos, Gherasim: 374.
Vlasie: 158.
Vlasie, Gavril: 374.
Vlasie Stegarul: 404.
Vlasios, Gherman: 227.
Vlastaris (Vlastares), Matei (Mihail): 39, 105, 177, 505.
Vlădescu, I.: 54, 59, 71, 161, 387, 454.
Vlădescu(1), Pîrvu: 445, 457.
Vlăduţ: v. Vlad-vodă cel Tînăr.
Voileanu, M.: 248.
Voinescu, Teodora: 500.
Volde, Aloise: 378.
Vrabie, Gh.: 549.
Vranoussis, L.: 506.
Vrienios, Nikifor: 11, 39.
Vrînceanu, Dragoş: 549.
Vukašin (fratele despotului sîrb Ioan Uglicša): 40, 473.
Vuković, Božidar: 116, 506.
Vulpaş (diac, pisar al lui Petru Rareş): 40.

Z

Zacan, Efrem: 109.
Zaharia, N.: 530.
Zaluski, Andrei: 320.

Zamfirescu, Dan: XVI, 500, 501, 502, 504, 506, 511, 512, 520, 522, 547.
Zamfirescu, Ion: 527, 549.
Zamoisky, Ioan: 254, 256, 258, 492.
Zdrenghea, Maria: 507.
Zigabene (Zygabenos), Euthimie: 13, 115, 116, 118.
Zilot, Românul,: VI.
Zižka, Jan: 83.
Zoba, Ioan: 384.
Zólkiewski, Andrei: 266, 292.
Zonaras (istoric bizantin): 244, 494.
Zotta, Sever: 321.
Zsabó, Pál: 91.

X

Xenopol, A. D.: IX, 161, 387, 389, 454.
Xenofon: 382.

W

Wakhtang al IV-lea (rege ivir): 386.
Walther, Balthasar (cel Tînăr): 148, 149, 150, 152, 512.
Waltherus, Baldassar Junior: v. Walther, Balthasar (cel Tînăr).
Wapowski (cronicar polon): 60.
Wanckelinus, M.: 345.
Wargalowski (pisar al lui Constantin Cantemmir): 320.
Weigand, G.: 79, 218.
Wellman, Max: 123, 129.
Wiclef (Wyclif), John: 82.
Winchelsea (ambasador): 515.
Wiszniowiecki, Dimitrie: 259.
Witwinski, Stanislav: 284.
Wojenski (episcop de Kameniţa): 215.
Wurmloch, Adalbert: 98.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

TABLA DE MATERII

Prefață de Dan Zamfirescu V
Notă XVII

DE LA ORIGINI PÎNĂ LA EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU

LA RĂSPÎNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

Literaturile romanice pînă în veacul al XIII-lea 3.
Literatura franceză 4; Literatura spaniolă 6; Literatura italiană 7; Radierea culturii occidentale în Ungaria și Polonia 9.
Orientul bizantinc-slav
Literatura bizantină 9.
Caracterul imperiului bizantin 9; Strălucirea civilizației sale în evul mediu 11; Literatura istorică 11; Religicasă 12; Beletristică 14; Bibliografie 16.
Literatura slavilcr sud-dunăreni 16.
Literatura bulgărească 17; Literatura iugoslavă 17; Legăturile cu Athcsul 20; Legăturile crcaților cu cultura italiană 21; Bibliografie 22.

INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ

Pătrunderea liturghiei slave la români 23; Principatele române și luptele cu ungurii 24; Legături politice cu Sudul dunărean 24; Consecințele înglobării ncastre în zona culturii slave 25; Contacte cu Bizanțul 26.

CUCERIREA TURCEASCĂ ȘI CONSECINȚELE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Emigrarea eruditilcr bizantini în Occident și participarea lor la Renaștere 29; Emigrarea păturii conducătcare slave în țările ncastre 30.

MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ

Reorganizarea vieții monahale prin călugării sîrbi 32; Nicodim și întemeierea Vodiței și Tismanei 32; Ucenicii lui Nicodim în

BCU IAȘI TRUST UNIVERSITY LIBRARY

Moldova: Țamblac 33; Caligrafi și miniaturiști 33; Legători de manuscrise și cărți 37; Biblioteci 38; Școlile 39; Broderia religioasă 40; Pictura 41; Arta veche românească în Răsăritul Europei 42; Bibliografie 43.

CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBĂ SLAVĂ

Literatura religioasă 46

Filotheiu, logofătul lui Mircea cel Mare 46; Țamblac și activitatea lui în viața religicasă românească 47; Vasile, episcopul de Roman al lui Ștefan cel Mare 47; Eustratie, protopsaltul din mănăstirea Putna 48; Bibliografie 48.

Istoricgrafia slavonă în Moldova

Cronica lui Ștefan cel Mare 48.

Versiunea germană 48

Versiunile slavonești 52

Letopisețul de la Bistrița 53; Letopisețul de la Putna 53; Versiunea din letopisețul lui Azarie 54; Cronica anonimă 55; Cronica moldo-polonă 56.

Raporturile dintre versiuni. Data compunerii originalului 57; Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană și versiunile slavonești 59; Alcătuirea cronicii la curtea lui Ștefan cel Mare 61. Cronicarii călugări 62.

Macarie 63; Eftimie 65; Azarie 67; Caracteristica cronicilor scrise de călugări 68; Bibliografie 69.

Învățăturile lui Neagce Basarab către fiul său Teodosie 71.

Cuprinsul 72; Paternitatea 75; Versiunile și raporturile dintre ele 77; Bibliografie 78.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI

Cele mai vechi acte românești 80; Textele rotacizante și părerile cu privire la originea lor 81; Mișcarea husită 82; Teoria influenței luterane 85.

Textele rotacizante

Codicele Voronețean 85; Psaltirea Scheiană 86; Psaltirea Voronețeană 86; Psaltirea Hurmuzachi 87; Datarea, hîrtia, filigranele 87; Scrisul 88; Limba 88; Importanța textelor pentru cultura românească 90; Bibliografie 90.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

Tipar slavonesc în Țara Românească

Călugărul muntenegrean Macarie și tipar venețian 93; Călugărul sîrb Dimitrie Liubavici și ucenicii săi 94.

Epoca lui Coresi

Coresi și ucenicii lui Dimitrie Liubavici 94; Coresi 95; Coresi și familia lui 95; Influența luterană și activitatea lui Coresi 96;

Influența calvină 100; Întoarcerea spre ortodoxie și tipărirea cărților slavonești 103; Alți tipografi români contemporani cu Coresi: diacul Lorinț și Călin 104; Ultima tipăritură românească a lui Coresi: *Cartea cu învățătură* (1581) 104; Pravila 104; Limba textelor coresiene și importanța lor pentru limba literară 105; Bibliografie 106.

Palia de la Orăștie (1582) 108.

Bibliografie 110.

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE

Literatura apocrifă 111.

Bogomilii 112.

Literatura bogomilică 114.

Legenda lui Adam și Eva 114; Lupta lui Satanail cu Arhanghelul Mihail 114; Disputa Mîntuitorului cu Satana 115; Legende populare bogomilice 115.

Codex Sturdzanus 115.

Nebogomilismul legendelor din Codex Sturdzanus 115; Apocalipse apocrife: Apocalipsul apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avram 116; Apocalipsul Sfîntului Ioan Bogoslovul 117. Legenda Duminicii 117; Bibliografie 118.

Literatura hagicgrafică

Caractere generale 119; Legenda Sfintei Vineri 121; Legenda Sfîntului Sisinie 121; Sfîntul Alexie 122; Bibliografie 122.

Literatura didactică

Fisiologul 123; Fiore di virtù 125; Bibliografie 128.

Literatura de prevestire 129.

Bibliografie 131

Romanul popular 131.

Alexandria 132; Varlaam și Ioasaf 135; Archirie și Anadan 137; Bibliografie 139.

ÎNCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Viața și traiul sfîntului Nifon

Patriarhul Nifon 142: Gavril protul 142; Viața sfîntului Nifon; caracterul ei: legendă hagiografică, cronică a domniei lui Neagoe 143; Bibliografie 145.

Cronica lui Mihai Viteazul

Mihai Viteazul în literaturile străine contemporane; în literatura greacă: poema lui Stavrinos 146; Traducerea românească în versuri a lui M. Eliat (din 1837) 146; Traducerea slavo-rusă: Gh. Palamed 146; Reminiscențe despre Mihai Viteazul în literatura populară greacă 146; În balada populară sud-slavă 147; În Occident: în literatura italiană 147; În literatura spaniolă 147: În literatura ungară 147; Cronica lui Teodosie Rudeanu 147;

Traducerea polonă a lui Andrei Tarnowski și cea latină a lui Baltasar Walter 148; Versiunea fraților Buzești 149; Raporturile dintre versiunea lui Baltasar Walter și versiunea fraților Buzești 149; Bibliografie 151.

DE LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU PÎNĂ LA ȘERBAN CANTACUZINO ȘI D. CANTEMIR

EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI A LUI VASILE LUPU

Priviri generale 157; Bibliografie 161.

UN CĂRTURAR MOLDOVEAN MITROPOLIT AL KIEVULUI: PETRU MOVILĂ

Petru Movilă și activitatea lui 163; Mărturisirea ortodoxă și sinodul de la Iași 165; Bibliografie 166.

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN EPOCA LUI MATEI BASARAB

Cultura 168; Doamna Elina 168; Udriște Năsturel 169; Tipografiile 170; Literatura religioasă 172; Pravilele 174; Bibliografie 178.

CULTURA ÎN TRANSILVANIA

Instalarea tipografiei și cărțile tipărite 180; Catehismul calvinesc 182; Simeon Ștefan și prefața la Noul Testament 184; Lirica religioasă de nuanță calvină 185; Mihail Halici 186; Influența catolică: Gavril Ivul, Gheorghe Buitul, Joannes Kájoni Valachus de Kis-Kajon 188; Bibliografie 188.

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN MOLDOVA

Epoca lui Vasile Lupu

Cărturarii 190; Logofătul Eustratie Dragoș 190; Toader diiacul și cuvîntul la înmormîntarea jupînesei Sofronia Ciogolea 190.

Mitropolitul Varlaam 191.

Colegiul și imprimeria 192; Activitatea literară. Cartea românească de învățătură 194; Cele șapte taine 196; Răspunsul la Catehism 197; Pravila 198; Bibliografie 200.

Mitropolitul Dosoftei

Personalitatea lui 201; Viața 202; Traducerea cărților liturgice 204; Psaltirea în versuri 205; Viețile sfinților 209; Dosoftei istoric 213; Dosoftei în Polonia și moartea lui 215; Bibliografie 218.

BCU IAȘI UNIVERSITY LIBRARY

CARACTERUL GENERAL AL CULTURII ROMÂNEȘTI PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Mitropolitul Dosoftei — punctul culminant al literaturii religioase din Moldova 220; Obiecțiuni aduse literaturii religioase 220; Literatura liturgică reprezintă valorile poeziei sacre bizantine. Prin literatura religicasă s-a creat la noi limba literară 220; Clerul — pătura cultă a neamului 221; Privire retrospectivă: traducerea Sfintelor Scripturi 221; a legendelor hagiografice și a celor apocrife 222; Influența literaturii religicase asupra folclorului și a artei vechi 223; Formarea unei mentalități religioase care se răsfrînge în acțiunea marilcr voievozi și a boierimii, în concepția și scrisul cronicarilcr 223; Consecințele acestei mentalități 224.

UN MARE CĂRTURAR MOLDOVEAN CĂLĂTOR ÎN CHINA: NICOLAE MILESCU

Viața 226; Opera 232; Activitatea în limba română; Istoria despre sfînta icoană; Întrebări și răspunsuri; Vechiul Testament 232—234; În limba latină: Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens ... 234; Activitatea teologic-istorică din Rusia 235; Călătoria în China 236; Bibliografie 239.

CRONOGRAFELE

Cronegrafe de crigine slavă
Moxa 242

Cronegrafe de crigine grecacă
Cronograful lui Dorotei al Monembaziei 244; Cronograful lui Cigala 245.

Elemente din cronegrafe în folclor 246.
Istoria Troadei 247; Sfîntul Constantin 247; Folclor oriental 247; Localizări 248; Bibliografie 248.

CRONICARII MOLDOVENI ÎN LIMBA NAȚIONALĂ

Ascensiunea boierimii în viața de cultură a neamului
Proprietatea colectivă. Proprietatea individuală a boierilor. Ridicarea proprietății boierești prin danii domnești 250; Ruinarea proprietății țărănești în urma fiscalității excesive și creșterea proprietății boierești latifundiare 251; Rolul politic important al boierimii în viața țării și luptele în jurul tronului 251; Emigrarea boierimii. Constantinopolul și Polonia, două centre prin care se deschide pentru cultura noastră o fereastră către Occident 251; Bibliografie 252.

Tineretul moldovean la studii în Polonia 252.
Pribegi în Polonia 253; Cultura latină în Polonia 255; Știri despre istoria Moldovei și latinitatea românilor în istoriografia polonă 257; Bibliografie 263.

Grigore Ureche
Viața 264.
Nestor Ureche 264; Grigore Ureche 267.
Cronica lui Grigore Ureche 270.
Izvoarele ei interne și polone 270; Adaosele lui Simion Dascălul 272; Personalitatea lui Ureche și a lui Simion Dascălul 273; Portretele lui Ureche 275; Stilul lui Ureche și al lui Simion Dascălul 276; Limba cronicii 277; Adaosul lui Simion Dascălul despre ijderenia moldovenilor 278; Bibliografie 280.

Miron Costin
Viața 282.
Copilăria în Polonia 283; Întoarcerea în Moldova 284; Legăturile cu polonii 287; Pribegia în Polonia 287; Conflictul cu C. Cantemir. Moartea 288.
Cronica 290.
Datarea și caracterele ei generale 290; Izvoarele polone 291; Trăsăturile ei literare 292
De neamul moldovenilor, din ce țară au eșit strămoșii lor 298.
Data 298; Tradiția manuscriselor 299; Caracterul și cuprinsul operei 300; Izvoarele 302; Erori 303; Caracterul literar 303.
Cronica Țării Moldovei și a Munteniei 305.
Poema polonă despre Moldova și Țara Românească 309.
Viața lumii 312.
Personalitatea lui Miron Costin 317; Bibliografie 318.

Continuatorii lui Miron Costin.
Vasile Damian 322; Tudosie Dubău 323; Bibliografie 326.

Nicolae Costin
Biografia 327; Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601 331; Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat și a lui Dimitrie Cantemir 337; Ceasornicul domnilor 341; Bibliografie 346.

Influența latină în stilul cronicarilor moldoveni
Priviri generale 347; Bibliografie 348.

Ion Neculce
Biografia 349; Pribegia 351; Întoarcerea în Moldova 353.
Cronica lui Ion Neculce 355; O seamă de cuvinte 362; Limba 364; Bibliografie 366.

EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

I. *Epoca lui Șerban Cantacuzino* 369.
Priviri generale 369; Între slavism și grecism. Drumuri spre Moscova 371; Curentul influenței grecești 372.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

II. *Epoca lui Brîncoveanu* 376.
Priviri generale 376; Influența italiană 377; Arta 379; Literatura 380; Influența grecească 381; Copiii lui Brîncoveanu și cultura lor clasică 382; Patriarhi și cărturari greci la curtea lui Brîncoveanu 383; Brîncoveanu și ortodoxia din Ardeal 384; Brîncoveanu sprijinitor al culturii ortodoxe în Răsărit 385; Bibliografie 387.

LITERATURA RELIGIOASĂ

Priviri generale 388.

Biblia lui Șerban Cantacuzino 391.
Traducătorii 395; Frații Greceanu și activitatea lor religioasă. Biografia 395; Traducerile 396; Bibliografie 399.

Mitropolitul Antim Ivireanu 400
Biografia 400; Activitatea lui Antim; Traducerea cărților de ritual 408; Didahiile 410; Bibliografie 414.

Un traducător în versuri al Psaltirei la curtea lui Brîncoveanu; Teodor Corbea 416.
Bibliografie 418.

ISTORIOGRAFIA ÎN EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU

Compilații și cronici de partid pe vremea lui Șerban Cantacuzino: vechile anale pământene 419; Povestea de jale despre moartea postelnicului Const. Cantacuzino 421; Bibliografie 424.

Stoica Ludescu
Viața 424.
I. Compilația lui Stoica Ludescu 425; II. Viața Patriarhului Nifon 426; III. Cronica lui Mihai Viteazul 427; IV. Cronica lui Matei al Mirelor 427; V. O cronică a lui Matei Basarab 428; Analiza 433; Bibliografie 435.

Radu Popescu
Viața 436; Compilația lui Radu Popescu 441.

CRONICARII LUI BRÎNCOVEANU

Continuarea cronicii lui Radu Popescu 447; Bibliografie 453.
Cronica lui Radu Greceanu 455
Bibliografie 460.

Cronica anonimă despre Const. Brîncoveanu
Analiza 460; Discuții asupra paternității 465; Bibliografie 470.

Un scriitor sîrbo-român la curtea lui Șerban Cantacuzino și a lui Brîncoveanu: Gh. Brancovici. Viața 471; Activitatea istorică 472; Scrieri religioase 474; Bibliografie 475.

Cronica rimată asupra morții lui Constantin Brîncoveanu. (Cîntecul lui Constantin-vodă) 475
Bibliografie 480.
Stolnicul Constantin Cantacuzino
Viața 480; Activitatea literară a Stolnicului Cantacuzino 487; Activitatea religicasă 488; Opera geografică a stolnicului 488; Opera istcrică 489; Bibliografie 496

Biblicgrafie selectivă (anexă) 499
Postfață de Dan Simonescu 523
Biblicgrafia cperei lui N. Cartojan 539
Indice de nume 551

Lector: RODICA ROTARU și ANDREI RUSU
Tehnoredactor: ION GHICA

Bun de tipar: 26.V.1980. Coli ed. 52,47. coli de tipar: 38

Tiparul executat sub comanda nr. 432
Întreprinderea poligrafică „13 Decembrie 1918", str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97 București, Republica Socialistă România

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOTECA UNIVERSITARIA

Lei 34